

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Наталія КАШЕВАРОВА

**Діяльність
Оперативного штабу Розенберга
з вивчення нацистами “східного простору”
(1940–1945)**

**Частина 1
Джерелознавче дослідження**

Київ 2014

УДК 930.25(430.21)“1940/1945”
ББК 79.3

Відповідальний редактор:
Геннадій БОРЯК

Рецензенти:
Ірина ВОЙЦЕХІВСЬКА,
Сергій КОТ

*Затверджено до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України
26 листопада 2009 р., протокол № 9*

Кашеварова Н. Г.

Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами “східного простору” (1940–1945) / Н. Г. Кашеварова ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Інститут історії України, 2014. – Ч. 1 : Джерелознавче дослідження. – 552 с.

Монографія є комплексним дослідженням архіву Оперативного штабу райхслайтера Розенберга як джерельної бази з питань його наукової діяльності відповідно до нацистських постулатів та завдань Штабу, а також з історії нацистських досліджень країн Східної Європи, насамперед Білорусії, Росії, України, країн Прибалтики – складових поняття “східний простір”. У першій частині розглянуто структуру Штабу, його функції та завдання, напрями пошукової, методичної і дослідної роботи, проаналізовано засади документотворення, охарактеризовано склад і зміст документів Штабу. Запропоновано джерелознавчу класифікацію цих документів за комплексними ознаками з урахуванням напрямів досліджень та ідеологічної основи діяльності Штабу. Висвітлюються питання функціонування Штабу та специфіки і джерельної значимості його документів для розкриття діяльності нацистів щодо збирання, узагальнення та використання інформації, науково-дослідних розробок з різних сфер життя країн, окупованих нацистами під час Другої світової війни: історії, ідеології та пропаганди, внутрішньої та зовнішньої політики, економіки, культури, науки тощо, а також їх історичних зв’язків з Німеччиною.

Окремо розглянуто діяльність Управління штабу та його відділів, робочих груп і зондерштабів та специфіку їхніх документів.

Видання розраховане на істориків, джерелознавців, усіх, хто цікавиться питаннями історії Другої світової війни.

*В оформленні обкладинки використані демонстраційні матеріали,
виготовлені в Оперативному штабі Розенберга (1943)*

За сприяння Фонду Катедр Українознавства (США)

ISBN 978-966-02-7048-0
ISBN 978-966-02-7049-7 (ч. 1)

© Н. Г. Кашеварова, 2014
© Інститут історії України НАН України, 2014

ЗМІСТ

Абревіатури	5	
Умовні скорочення	8	
Передмова	9	
Розділ 1		
Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга та його документи у студіях українських і зарубіжних дослідників: історіографічний нарис		17
Розділ 2		
Архівні фонди Штабу в Україні та в Німеччині		49
2.1. Київське зібрання документів Штабу у ЦДАВО України		53
2.2. Документальний комплекс архіву Штабу у Федеральному архіві в Берліні		71
2.3. Засади класифікації документів		76
Розділ 3		
Ідеологічні засади та напрями діяльності, структура Штабу		81
Розділ 4		
Джерелознавчий аналіз документів структурних підрозділів Штабу щодо вивчення “східного простору”		141
4.1. Комплекс документів Управління штабу з питань організації досліджень		141
4.2. Групи документів головних робочих груп		158
Розділ 5		
Архівні комплекси зондерштабів при Оперативному штабі райхсляйтера Розенберга.....		199
Розділ 6		
Документи Штабу з питань використання результатів його діяльності іншими установами		245
6.1. Документи Штабу з історії комплектування архівними та бібліотечними фондами системи установ Вищої школи та Східної бібліотеки		249
6.2. Джерела щодо організації користування конфіскованими матеріалами та сприяння діяльності науково-дослідних та освітніх установ Третього району		267
Післямова	289	

Архівні джерела та література	293
Додаток 1	
Фотодокументи з архіву Штабу	325
Додаток 2	
Перелік розробок, підготовлених за дорученням Оперативного штабу	393
Показчики	480
Показчик імен	480
Географічний показчик	497
Показчик установ та організацій	510
Annotation	549
Summary	550
Аннотация	551

АБРЕВІАТУРИ

АН	Академія наук
Антикомінтерн / Antikomintern	Загальний союз німецьких антикомуністичних організацій / Gesamtverband Deutscher antikommunistischer Vereinigungen e.V.
БРСР	Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
ВКП(б)	Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВУАН	Всеукраїнська академія наук
Гестапо / Gestapo	Таємна державна поліція / Geheimstaatspolizei
ГРГ / HAG	Головна робоча група / Hauptarbeitsgruppe
ДПУ	Державне політичне управління
КМФ	Колекція мікрофотокопій
КУАБМ / LV АВМ	Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України / Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen beim Reichskommissar für die Ukraine
МОСТ / RMfdbO	Міністерство окупованих східних територій / Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete
МТС	Машинно-тракторна станція
НАН України	Національна академія наук України
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ	Народний комісаріат державної безпеки
НСДАП / NSDAP	Націонал-соціалістська німецька робітничка партія / Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
НТШ	Наукове товариство ім. Шевченка
ОШР / ERR	Оперативний штаб райхслейтера Розенберга / Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg
РАН	Російська академія наук
РГ / AG	Робоча група / Arbeitsgruppe

РРФСР	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
СА / SA	Штурмові загони / Sturmabteilungen
СД / SD	Служба безпеки / Sicherheitsdienst
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
СС / SS	Охоронні загони / Schutzstaffeln
США	Сполучені Штати Америки
УАПЦ	Українська автокефальна православна церква
УВАН	Українська вільна академія наук
УВУ	Український вільний університет
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
ФРН	Федеративна Республіка Німеччина
ЦБВШ / ZBHS	Центральна бібліотека Вищої школи / Zentralbibliothek der Hohen Schule
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО України	Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДАЖР УРСР	Центральний державний архів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР
ЦДІАЛ України	Центральний державний історичний архів, України, м. Львів
ЦК ВКП(б)	Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)
Antikomintern / Антисоціалістичний фронт	Gesamtverband Deutscher antikommunistischer Vereinigungen e.V. / Загальний союз німецьких антикомуністичних організацій
AG / РГ	Arbeitsgruppe / Робоча група
ERR / ОШР	Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg / Оперативний штаб райхслайтера Розенберга
Gestapo / Гестапо	Geheimstaatspolizei / Таємна державна поліція
НАГ / ГРГ	Hauptarbeitsgruppe / Головна робоча група

LV ABM / КУАБМ	Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen beim Reichskommissar für die Ukraine / Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України
NSDAP / НСДАП	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei / Націонал-соціалістська німецька робітничка партія
RMfdbO / МОСТ	Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete / Міністерство окупованих східних територій
SA / СА	Sturmabteilungen / Штурмові загони
SD / СД	Sicherheitsdienst / Служба безпеки
SS / СС	Schutzstaffeln / Охоронні загони
ZBHS / ЦБВШ	Zentralbibliothek der Hohen Schule / Центральна бібліотека Вищої школи

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

авт.	автор
англ.	англійська
арк.	аркуш
б. д.	без дати
білор.	білоруська
губком.	губернський комітет
д-р	доктор
док.	документ
досл.	дослівно
ест.	естонська
зв.	зворот
к.	кадр
крб	карбованець
латиськ.	латиська
лит.	литовська
м.	місто
н. е.	нашої ери
нідерл.	нідерландська
нім.	німецька
обком	областний комітет
оп.	опис
п.	позитив
польськ.	польська
проф.	професор
р., рр.	рік, роки
ред.	редактор
рол.	ролик
рос.	російська
скор.	скорочення
сmt	селище міського типу
спр.	справа
укр.	українська
упоряд.	упорядник
ф.	фонд
чеськ.	чеська

ПЕРЕДМОВА

Дослідження з історії Другої світової війни вже багато років посідають чільне місце серед історичних розвідок не лише в тих країнах, яких безпосередньо торкнулася війна, в тому числі й в Україні, але й поза їхніми межами. Усе це свідчить про значущість, роль та значення цього періоду у вітчизняній та світовій історії. Але навіть через багато десятиліть залишається невирішеною чимала низка проблем, пов'язаних з війною, сформувалося широке поле для наукових дискусій за участі не лише вузького кола істориків, а й суспільства в цілому. Сприяти вирішенню таких проблем може активне виявлення, дослідження та введення до наукового обігу різноманітних документальних джерел.

Джерельну базу історії Другої світової війни становлять передусім документи країн, що брали участь у ній, насамперед німецької військової та цивільної адміністрацій та інших німецьких установ і організацій, що діяли у нацистській Німеччині та поза її межами, зокрема в окупованих нацистами країнах. Закономірно, що тривалий час у центрі уваги дослідників перебували, передусім, масштабні питання, пов'язані з нацизмом та його руйнівним впливом на долю людства, економікою, міжнародною політикою, веденням військових дій на фронтах війни, партизанським рухом тощо. Чимало досліджень присвячено різним проблемам, пов'язаним з нацистською окупацією. Вивчалися різні питання політики, яку проводили нацистські установи не лише цивільної, а й військової влади на окупованих територіях Європи, зокрема у сфері економіки, трудової та соціальної політики, культури, освіти, пропаганди та багатьох інших сферах. Водночас багато питань залишалися нерозв'язаними через політичні та ідеологічні перепони. Адже, крім кровопролитних боїв на лінії фронту, жорстокого знищення окремих груп мирного населення, економічного пограбування та експлуатації нацистськими окупантами частини територій СРСР, тривало також протистояння у сфері ідеології та пропаганди, і не менш важливим для окупантів виявився процес збирання інформації про окуповані території з метою найефективнішого їх пограбування та експлуатації; важливе значення надавалося також збиранню свідчень задля підтвердження основних ідеологічних постулатів нацизму, у т. ч. про визначну роль германських племен при формуванні окремих народів та державних утворень у Східній Європі, расову перевагу німецького народу, мілітаристські плани СРСР та загрозу більшовизму для Європи та ін. Але, на відміну від нацистських структур, що опікувалися сферою ідеології та пропаганди на державному рівні, окремі німецькі установи та організації намагалися підвести під цей процес наукове підґрунтя.

Досить масштабною у даній сфері виявилася діяльність Оперативного штабу райхслайтера Розенберга (1940–1945) (далі ОШР або Штаб). Ця організація відома широкому загалу насамперед тим, що за часів Другої світової війни здійснювала масові конфіскації культурних цінностей на територіях, окупованих нацистською Німеччиною, насамперед у Франції, Бельгії, Нідерландах у Західній Європі, в Україні, Білорусії, окремих областях Росії у Східній Європі, а також у При-

балтиці – в Латвії, Естонії та Литві¹, які позначалися нацистськими термінами “die besetzten Ostgebiete” (“окуповані східні території”) або “Ostraum” (“східний простір”).

Проте багато років залишалася маловідомою саме ідеологічна та наукова основа діяльності Оперативного штабу, що й визначала здійснення конфіскацій та переміщень зібрань бібліотек, музеїв, архівів, наукових установ, вищих навчальних закладів. Конфіскуючи численні матеріали в окупованих країнах під приводом ідеологічної боротьби з ворогами націонал-соціалізму, якими були проголошені насамперед більшовизм, єврейство, масонство та інші різні ворожі націонал-соціалізму течії, Оперативний штаб передусім переслідував мету поширювати отриману інформацію серед служб Націонал-соціалістської робітничої партії Німеччини (далі НСДАП), цивільної адміністрації та преси як у райху, так і на окупованих територіях, а також серед структур Вермахту, навіть окремих великих промислових об'єднань задля використання цієї інформації в інтересах досягнення військових цілей, ведення поточної пропаганди та підтримання і поширення нацистської ідеології. Окрім того, Оперативний штаб шляхом розподілу конфіскованих книг, журналів, газет, різноманітних ілюстративних матеріалів пропагандистського змісту, навчальних матеріалів, платівок, музейних зібрань та архівних документів між різними науковими і освітніми установами Третього райху планував забезпечити німецьку науку джерелами для досліджень на багато років по війні, а навчальні заклади – матеріалами для використання у навчальному процесі. Чимало німецьких науковців активно працювали на Штаб, збираючи в окупованих країнах матеріали та створюючи на їх основі власні наукові розвідки, значна частина яких увійшла до окремого архіву Оперативного штабу. Саме в цьому аспекті діяльність Штабу була також спрямована на забезпечення джерельною базою наукових пошуків окремих учених та нацистських наукових установ у світлі т. зв. “досліджень Сходу” (досліджень країн Східної і частково Центральної Європи), що позначалися окремим терміном – “Ostforschung”. Факт існування цієї сторони його діяльності у загальних рисах був відомий науковцям, але з різних причин досі не виступав предметом дослідження як у Німеччині, США, так і в країнах Східної Європи.

Лише в останні десятиліття розпочато процес належного архівознавчого та джерелознавчого дослідження комплексів архівних документів Оперативного штабу, що збереглися. Дана розвідка, що супроводжується публікацією низки документів Оперативного штабу, покликана пролити світло на цю малодосліджену сторінку історії Другої світової війни, що торкається не лише проблем окупації, а й нацистської ідеології, пропаганди, науки, освіти. Її мета – розшири-

---

¹ У даному дослідженні термін “Прибалтика” позначає історико-географічну область у Північній Європі, на узбережжі Балтійського моря, на території якої зараз розташовані, насамперед, сучасні держави Литва, Латвія, Естонія. Цей термін на початку ХХІ ст. поступово виходить з наукового обігу, але його вжито у нашому дослідженні, тому що низка більш сучасних, новітніх термінів, таких як “країни Балтії”, “Балтійський регіон” та ін., у світлі євроінтеграційних процесів вживаються зараз й стосовно інших країн, що мають вихід до Балтійського моря, та несуть при цьому чітко виражене економіко-політичне навантаження.

ти існуючу джерельну базу історичних досліджень, збагатити наявні відомості новими фактами, осмислити та дати зважену оцінку багатьом явищам, подіям та процесам, пов'язаним із Другою світовою війною.

* * *

Видання складається з двох частин. Перша – це безпосередньо наукове дослідження, а друга частина представляє собою публікацію 117 документів з архіву ОШР, що окреслюють основні засади збирання, обліку, наукового опрацювання та використання матеріалів, конфіскованих Оперативним штабом на території окупованих країн Центральної та Східної Європи. Ця друга частина видання супроводжується окремою археографічною передмовою, що висвітлює принципи відбору документів, перекладу, методологічні засади їхньої публікації, а також має окремий науково-довідковий апарат (іменний, географічний покажчики та покажчик установ і організацій).

Основою джерельної бази дослідження стали два великі документальні масиви – фонд 3676 (“Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей”) ЦДАВО України та документи з Федерального архіву в Берліні – з фондів NS 30 (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, 1917–1945) та NS 8 (Kanzlei Rosenberg, 1918–1945). Посилання на документи ЦДАВО України у даному дослідженні подано згідно з чинними правилами складання посилань на місцезнаходження архівного документа. При посиланні на документи Федерального архіву в Берліні дотримано рекомендацій, зазначених у вступній статті до опису оцифрованих матеріалів фонду NS 30 на сайті Федерального архіву². Посилання у даному дослідженні здійснюються виключно на оцифровані справи фондів NS 30 та NS 8, але адреса доступу до електронних баз цих ресурсів на сайті Федерального архіву зазначена лише при першому посиланні для кожного з двох фондів, оскільки електронна адреса пошукової сторінки кожної бази залишається єдиною для всіх документів. Окрім того, при оцифруванні фонду NS 30, а також фонду NS 8 обкладинка кожної справи була пронумерована як кадр № 1, тому порядковий номер оцифрованого аркуша в електронній версії справи може відрізнитися від нумерації аркушів її паперового оригіналу на кілька порядкових позицій.

Якщо документ з будь-якої частини архіву ОШР публікується в перекладі в другій, документальній частині даного дослідження, то після посилання на місце зберігання документа в дужках зазначено його порядковий номер у публікації, наприклад: “док. № ...”.

---

² Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg : NS 30 : 1917–1945 [Опис архіву Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга (ф. NS 30 в Федеральному архіві в Берліні)] [Elektronische Ressource] / Bearb. von Jana Blumberg; Bundesarchiv. – Online verfügbar unter :

http://startext.net-build.de:8080/barch/MidosasSEARCH/NS30_25600/index.htm (zuletzt geprüft am: 16.08.2013).

При передаванні українською мовою німецькомовних власних назв дотримано рекомендацій Т. Себти, зокрема щодо фонографічних засад їх відтворення³. Згідно з ними у німецькомовних власних назвах та неперекладних термінах, що зустрічаються в німецьких документах, голосна *ä* та її архаїчний варіант *ae* передається як *e* (Baerent як Берент), голосна *ü* (її архаїчний варіант *eu*) – як *i* на початку слова (Üxküll як Ікскуль) та як *ю* в інших випадках (Dünaburg як Дюнабург). Дифтонги (сполучення двох голосних звуків) *ai*, *ei* передаються як *ай* (райх), а після *l* – як *яй* (Leiter – ляйтер, Leipzig – Ляйпциг), *au* передається через *ау* (Brethauer як Бретгауер). Сполучення *ch* передається через *х*: München як Мюнхен, але у випадку перед приголосною *r* передається через *к* (Christel як Крістель); подовжений звук *ie* – як *і* (Friedrich як Фрідріх), а *ß* передається як *с* (Stampfuß як Штампфус). Згідно з чинним правописом приголосна *g* передається як *г*, а не *з* (Königsberg, а не Кьонігсберг).

Виняток зроблений у випадку голосної *ö* (її архаїчний варіант *eo*): всупереч правилам чинного правопису, за яким *ö* передається як *e* (Göring (Goering) як Герінг, Königsberg як Кенігсберг), у нашому дослідженні *ö* подано у максимально наближеному до оригіналу звучанні *ьо* (Гьорінг, Кьонігсберг). Залишено часто вживані перекладні варіанти назв: “Оперативний штаб” замість “Айнзацштаб”, “оперативна команда” замість “айнзацкоманда” (в назвах, де складовою є слово “оперативний”), але залишені варіанти “зондерштаб” замість “особливий штаб” та “зондеркоманда” замість “особлива команда” (в назвах, де складовою є слово “особливий”). У вітчизняних дослідженнях досі дискусійним залишається написання назв німецьких територіально-адміністративних структур, наприклад, райхс-комісаріату “Україна”, що існує в багатьох варіантах. У даному дослідженні вживається вказаний варіант – райхс-комісаріат “Україна”, хоча Т. Себта в окремих публікаціях обґрунтовує застосування іншого варіанту – Райхс-комісаріат Україна⁴. З метою уніфікації назви структурних підрозділів ОШР подаються у лапках, наприклад, Головна робоча група “Україна”, відділ “Використання” Управління штабу тощо.

У німецьких документах щодо окупованих територій подекуди вживаються старі назви адміністративно-територіальних пунктів, прийняті на той час у Німеччині, зараз застарілі. Вони відрізняються від сучасних та могли не співпадати з назвами, що побутували в окупованих країнах на момент початку війни. Подібні назви та їхні варіанти (повні, офіційні, скорочені, побутові тощо) застосовувалися у складі найменувань офіційних та неофіційних установ та організацій, як на території Третього райху, так і на теренах окупованих країн. Тому задля уникнення плутанини, точної ідентифікації установ, географічних об’єктів та територіально-адміністративних одиниць було дотримано принципу збереження назв

---

³ Себта Т. М. Методичні рекомендації до видання іншомовних писемних джерел XIX – початку XXI ст. / Т. М. Себта / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2008. – 76 с.

⁴ *Ї ж*: Адміністративно-територіальний устрій Райхс-комісаріату Україна у термінах і назвах: походження та сучасне бачення / Т. Себта // Наук. записки : Зб. праць молодих вчених та аспірантів / НАН України ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Т. 19. – К., 2009. – Кн. 2. – Ч. 2. – С. 116–128.

згідно з їх написанням у документах Штабу. Але для таких позицій сучасні варіанти їхнього найменування, зокрема назви населених пунктів, наведені у примітках та коментарях. У основному тексті дослідження прізвища, імена, назви установ тощо німецькою мовою не подаються, у тексті коментаря чи примітки – за їх наявності (лише найважливіші з них), при першій згадці, але всі вони представлені у покажчиках.

У коментарях і примітках названо основні установи, організації або окремі населені пункти, що пов'язані з діяльністю Оперативного штабу Розенберга, а у формі біографічних довідок наведено відомості щодо кадрового складу – основних співробітників керівної ланки, наукових співробітників і вчених, що співпрацювали зі Штабом.

При цьому, зважаючи на те, що джерельна база дослідження німецькомовна, кожного разу при поданні оригінальної німецької назви або прізвища та імені, вказівка на німецьку мову (“нім.”) відсутня. Мова вказується лише у тому випадку, якщо йдеться, зокрема, про ненімецькі географічні назви, назви адміністративно-територіальних одиниць, установ тощо (польські, литовські, естонські та ін.). Назви друкованих видань – газет, журналів тощо, подані мовою оригіналу.

Перша частина видання супроводжується двома додатками – добіркою фотографій, зроблених співробітниками Оперативного штабу на окупованих східних територіях, та переліком розробок ОШР.

Фотографії Штабу представлені у трьох частинах, перша з яких містить світлини щодо діяльності співробітників Оперативного штабу в різних містах окупованих територій: про їхні робочі приміщення, організовані Штабом публічні заходи, установи, де його співробітники переглядали фонди, а також поточні роботи з переміщення та сортування конфіскованих культурних цінностей тощо. В цій групі представлені також фотографії, зроблені під час двох основних засідань керівників провідних структурних підрозділів ОШР, що займалися науковим опрацюванням зібрань, конфіскованих в окупованих країнах Східної Європи. Це засідання у Києві та Харкові, що відбулося у першій половині листопада 1942 р., та засідання у Мінську в другій половині червня 1943 р. Ще декілька фотографій висвітлюють зміст виставки конфіскованих радянських матеріалів, що була організована в Мінську місцевою службою ОШР і яку навіть відвідав генеральний комісар Білорусії В. Кубе. Друга група фотографій присвячена повсякденному життю населення тих міст, де побували співробітники ГРГ “Остланд”, а третя висвітлює стан окремих окупованих міст, насамперед руйнування, спричинені війною.

Основним критерієм відбору фотографій для публікації стала їхня належність до ОШР. Вони ще за часів війни стали основою архіву фотографій при Управлінні штабу, а сам він у майбутньому (як гадали нацисти – після переможного для них завершення війни), разом з архівом розробок ОШР, мав слугувати своєрідною джерельною базою для вивчення окупованих східних територій, документальним масивом з історії та культури країн Східної Європи.

Фотографії №№ 1–7 зроблені Управлінням штабу, з них перші чотири знімки – це світлини демонстраційних матеріалів, призначених для публікації з метою інформування громадськості щодо змісту діяльності Оперативного штабу та її пропагування. З них фотографія № 3 присвячена офіційному візитові А. Розен-

берга до Управління штабу в Берліні у лютому 1943 р. Фотографії №№ 5–7 зроблені фотографом Управління штабу у Києві, у липні 1942 р., на них зафіксовано стан та умови зберігання архівних матеріалів в Покровській церкві на Подолі. Фотографії №№ 1, 5–6, 13 раніше вже було опубліковано.

Всі інші фотографії належать Головній робочій групі “Остланд” ОШР. Більшість їх зроблено в окупованій Україні (Київ, Харків) та Білорусії (Мінськ, Могильов, Полоцьк), частково – у Росії (Смоленськ), Латвії (Рига) та Естонії (Таллінн). Представлені фотографії 25-ти плівок: № 14 (“Рига (в приміщенні служби)”), № 37 (“Ревель⁵”), № 39 (“Київ”), № 40 (“Кьонігсберг, Рівне, Здолбунів, Київ”), № 42 (“Поїздка з Києва до Харкова, Харків”), № 43 (“Харків”), № 44 (“Київ”), № 45 (“Могильов”), № 46 (“Ревель, Полоцьк, Могильов”), № 47 (“По дорозі з Риги до Вільно⁶”), № 48 (“Вільно (приміщення служби) – Ошмяни, Мінськ”), № 49 (“Мінськ”), № 50 (“Мінськ”), № 51 (“Смоленськ, по дорозі до Мінська”), № 52 (“По дорозі зі Смоленська до Мінська, Мінськ, по дорозі з Мінська до Вільно”), № 55 (“Дерпт⁷”), № 56 (“Дерпт та Венден⁸”), № 57 (“Берлін, Рига, Пернау⁹, Ревель”), № 59 (“Ревель”), № 61 (“Дерпт”), № 63 (“Могильов, Горки”), № 79 (“Могильов, Мінськ, Рига”), № 84 (“Могильов”), № 89 (без назви. – Авт.), № 90 (“Мінськ, Лошиця, Смоличі”). Хронологічно фотографії охоплюють період з липня 1942 р. по червень 1943 р. включно, хоча більшість їх зроблено в період з листопада 1942 р. по березень 1943 р.

Майже всі фотографії, що публікуються, зберігаються у складі однієї архівної справи у ЦДАВО України (справа 139 першого опису ф. 3676). Фотографії у справі 139 представлені у вигляді роздрукованих позитивів (вихідний формат кожної з представлених фотографій №№ 8–129 дорівнює розміру кадру фотоплівки), тому для публікації вони були збільшені. Це вплинуло на якість фотографій, а тому вони зазнали мінімального редагування. Вказані належність фотографії, а також місце її зберігання. Кожен позитив у справі при його виготовленні був пронумерований та супроводжений підписом, але у нашій публікації оригінальні підписи до представлених фотографій (за наявності) були відредаговані та уточнені. Підписи до фотографій подекуди дещо різняться між собою, що обумовлено відмінностями наявної інформації про кожну фотографію.

Фотографії №№ 1–4 зберігаються у Федеральному архіві в Берліні, але не у складі колекції фотографій Оперативного штабу, а у справі № 1 фонду NS 30 (“Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга”), що на сьогодні розміщений на сайті Федерального архіву в Берліні у відкритому доступі. Фотографії №№ 5–7 також зберігаються в ЦДАВО України – у справі № 1 п’ятого опису ф. 3206 (“Фонд Рейхскомісаріату України”).

---

⁵ Ревель (нім.: Reval) – зараз місто Таллінн в Естонії (ест.: Tallinn).

⁶ Вільно (нім.: Wilna) – зараз місто Вільнюс в Литві (лит.: Vilnius).

⁷ Дерпт (нім.: Dorpat) – зараз місто Тарту в Естонії (ест.: Tartu).

⁸ Венден (нім.: Wenden) – зараз місто Цесіс у Латвії (латиськ.: Cēsis).

⁹ Пернау (нім.: Pernau) – зараз місто Пярну в Естонії (ест.: Pärnu).

У повному розмірі фотографії Штабу можна побачити на сайті Федерального архіву у Берліні, де вони представлені на сторінці колекції фотографій Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга¹⁰.

Окремим додатком представлений перелік т. зв. розробок Оперативного штабу – наукових розвідок, статей та довідок аналітичного й інформаційного змісту, створених за дорученням ОШР німецькими спеціалістами та представниками місцевої інтелігенції на окупованих територіях та призначених для використання в науково-дослідних установах Третього райху, у навчальному процесі, для оприлюднення у пресі або ж для забезпечення оперативних потреб ведення пропаганди проти більшовизму.

Перелік складений за матеріалами фонду 3676 ЦДАВО України, зокрема справ 25, 27, 40 та ін. першого опису, справи 326 четвертого опису, та оцифрованими документами фонду NS 30 Федерального архіву в Берліні, зокрема справи 211 та ін. У ньому в алфавітному порядку подано лише основні роботи щодо окупованих східних територій, відомості про які вдалося віднайти в документах архіву ОШР. Це розробки ГРГ “Україна”, ГРГ “Остланд”, ГРГ “Центр”. До переліку не включені розробки ГРГ “Південний Схід” та головних робочих груп, що працювали у Західній Європі. Загальна ж кількість подібних розробок (всіх головних робочих груп та Управління штабу) на зламі 1944–1945 рр., за офіційними даними, становила 5 тис.

Крім назви розробки зазначено таке: належність до певного структурного підрозділу, де робота була створена (робоча група, зондерштаб тощо), її автор або укладач, редактор (відповідальний співробітник Штабу), кількість сторінок, наявність дублюючих робіт (або одного й того ж автора, робіт, створених в межах однієї теми) або її чорнових варіантів, а також тематичний шифр роботи, що надавався згідно з картотекою Управління штабу. Всі ці дані подано курсивом після назви роботи. Словом “переклад” позначено перекладені німецькою мовою радянські документи (архівні або опубліковані). Загалом на одному з етапів наукового опрацювання при Штабі всі розробки перекладалися німецькою мовою, але у даному переліку для кожної роботи цей факт окремо не зазначається. Оскільки збереглася лише дуже незначна частина розробок, і серед них лише декілька – оригінальними мовами, насамперед російською та українською, як і відповідні переліки, даний перелік містить назви, перекладені з німецької. Окремі російські та українські прізвища в німецьких документах внаслідок транслітерації латиницею були спотворені, а за умов відсутності в джерелах інформації про них українською або російською мовою їх правильне прочитання ускладнене. Такі прізвища в переліку подано в квадратних дужках, як і ті відомості про розробку, що наведені за припущенням (на підставі різних джерел).

Зведені відомості про розробки отримані, переважно, зі звітів робочих груп, документів відповідних відділів Управління штабу, листування, а також супровідних листів щодо пересилання тих чи інших праць. Але до переліку не включено більшість розробок, дані про які вказують на їх узагальнюючий або ком-

---

¹⁰ Bestand Bild 131 [Фотоархів Федерального архіву в Берліні : колекція фотографій ОШР] [Elektronische Ressource] / Bundesarchiv, Bilddatenbank. – Online verfügbar unter : http://www.bild.bundesarchiv.de/cross-search/search/_1364235429/ (zuletzt geprüft am: 29.03.2013).

пілятивний характер, наприклад переклади статей з енциклопедій та довідників, більшість публікацій масових періодичних видань, а також перекладів радянських науково-популярних брошур та агітаційно-пропагандистських матеріалів. Виняток зроблено, наприклад, для великих за обсягом зведених описових робіт, у т. ч. матеріалів щодо змісту фондів та колекцій окремої установи – архіву, бібліотеки, записів усних свідчень, розмов тощо, кількох зразків організаційної документації органів НКВС (наприклад, довідки про дострокове звільнення з трудового табору), перекладів науково-популярних статей, що мали для співробітників Штабу велике ідеологічне чи наукове значення, а також доповідей культурних та політичних діячів. Розробки, тексти яких збереглися серед документів Штабу, позначені астериском.

Оскільки тема даного дослідження до цього часу не була предметом наукових студій, значну частину представленого у виданні переліку літератури складають основні наукові публікації вітчизняних та зарубіжних учених, у яких узагальнено попередній досвід дослідження архіву ОШР та використання його документів як джерел з історії переміщення культурних цінностей під час Другої світової війни.

Видання супроводжується іменним і географічним покажчиками, а також покажчиком установ та організацій, де німецькі імена, прізвища, назви подані як українською мовою, так і мовою оригіналу.

Автор висловлює щиру вдячність архівістам і вченим, які допомагали та сприяли підготовці й публікації цього видання, зокрема співробітникам ІЦДАВО України та особисто його директору, кандидату історичних наук Наталії Маковській за надання можливості ґрунтовно використати архівні документи київської частини архіву Оперативного штабу Розенберга, американській дослідниці Патриції Кеннеді Грімстед, професору кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка Ірині Войцехівській, науковому співробітнику Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського Ніні Малолетовій та директору Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського Любові Дубровіній, які надавали консультаційну допомогу, постійно підтримували автора цього дослідження.

РОЗДІЛ 1

Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга та його документи у студіях українських і зарубіжних дослідників: історіографічний нарис

Грунтовні наукові дослідження діяльності Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга на окупованих територіях було розпочато в зарубіжній історичній науці приблизно у 80-х роках ХХ ст. і тривають донині. На сьогодні існує значна кількість наукових праць, пов'язаних з вивченням різних аспектів цієї діяльності. Насамперед досліджувалися питання вивезення Штабом культурних цінностей та реституції. Водночас питання, пов'язані з ідеологічною складовою діяльності ОШР, організацією ним масштабної пошукової, збирацької, наукової діяльності, забезпечення зібраними матеріалами інших структур – Вермахту¹¹, цивільної адміністрації, преси, наукових та освітніх установ, практично не вивчалися, ґрунтовні наукові напрацювання у цій сфері відсутні. Крізь призму цих наукових пошуків лише через багато років по війні було розпочато процес поступового архівознавчого та джерелознавчого опрацювання документів ОШР і залучення їх до наукового обігу. Зазначені проблеми заслуговують на окреме вивчення, але процеси переміщення культурних цінностей та реституції не є предметом нашого дослідження. З огляду на це викладений нижче історіографічний нарис, не будучи вичерпним оглядом існуючої історіографії до проблеми переміщених культурних цінностей або діяльності Штабу в цьому напрямку, натомість покликаний висвітлити загальні тенденції та найсуттєвіші напрацювання останніх років у сфері введення документів ОШР до наукового обігу та їх використання в історичних розвідках.

Існуючі наукові дослідження, як зарубіжні, так і вітчизняні, можна поділити на кілька великих груп, що тісно пов'язані між собою. Найбільша з них пред-

---

¹¹ Вермахт (Wehrmacht) – збройні сили нацистської Німеччини. Закон про його створення був ухвалений у 1935 р. і запроваджував термін “вермахт”. Згідно зі згаданим документом Вермахт мав комплектуватися за рахунок заново запровадженої обов’язкової військової повинності, водночас ліквідовувалися оборонні сили Німеччини, що існували з 1921 р., т. зв. райхсвер (Reichswehr). До цього часу за умовами Версальського договору Німеччині не дозволялося мати власні збройні сили кількістю понад 100 тис. осіб, а також важку артилерію, танкові угруповання та військово-повітряні сили. Вермахт, очолюваний Верховним командуванням (Oberkommando der Wehrmacht (OKW), складався з суходільних військ (Heer), військово-повітряних сил (Luftwaffe), військово-морського флоту (Kriegsmarine). Кожна з груп мала окреме Верховне командування. Розпущений у травні 1945 р. Але історично терміном “вермахт” у німецькомовних країнах позначалися будь-які збройні сили, а саме це слово складається з двох частин – “Wehr” (“зброя”) та “Macht” (“сила”, “військо”). Див.: Enzyklopädie des Nationalsozialismus / hrsg. von Wolfgang Benz. – 3. Auflage. – Stuttgart : Klett-Gotta, 1998. – S. 98–107.

ставлена дослідженнями, де основну увагу приділено питанню грабіжницької діяльності нацистів щодо культурних цінностей, їхнього переміщення та подальшої долі в період Другої світової війни, а також політиці нацистів щодо привласнення предметів культури і мистецтва. Проблема переміщення та реституції культурних цінностей тривалий час була однією з найгостріших серед проблем повоєнного облаштування Європи та залишається на сьогодні одним з найактуальніших питань культурного співробітництва між сучасними європейськими країнами, особливо в умовах залучення до наукового обігу та широкого оприлюднення все більшої кількості невідомих джерел внаслідок виявлення нових різноманітних документів в архівах західноєвропейських країн, а також розсекречення архівних фондів періоду нацистської окупації в країнах Східної Європи, зокрема в Україні, та Росії.

Важливе значення для розуміння змісту діяльності Штабу має інший, не менш важливий напрям досліджень, що вивчає ідеологічні засади націонал-соціалізму, праці нацистів з питань єврейства та расової теорії, а також нацистської пропаганди, що були тією чи іншою мірою пов'язані з діяльністю ОШР. Серед них окреме місце посідають дослідження життя та діяльності Альфреда Розенберга як ідеолога нацизму, реалізації його поглядів у діяльності Міністерства окупованих східних територій (далі МОСТ або Східне міністерство)¹², інших його служб і Штабу. Вони проливають світло на принципи та засади не лише державницької ідеології нацистської Німеччини, а й загальної політики щодо населення окупованих країн, ролі в цьому процесі ОШР.

У 1980-х роках питання щодо масштабної грабіжницької діяльності нацистів у період окупації ними територій Східної Європи, в тому числі участі ОШР в цьому процесі, вперше були висвітлені у працях німецьких дослідників, зокрема М. Коморовські, де предметом дослідження було питання нацистської політики щодо бібліотечних зібрань окупованої частини Радянського Союзу, та Н. Мюллера, предметом розгляду якого була загальна нищівна політика Вермахту, в тому числі щодо культури окупованих країн¹³. Науковий внесок цих перших розвідок незаперечний, але через недоступність в той час для науковців архівів

---

¹² Міністерство окупованих східних територій (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete), що відоме також як Райхсміністерство у справах окупованих східних територій, або Східне міністерство (Ostministerium), було вищим органом цивільної влади, створеним на підставі наказу А. Гітлера "Про цивільне управління на окупованих східних територіях" від 17 липня 1941 р. на чолі з райхслайтером А. Розенбергом для управління окупованими територіями СРСР. Див.: *Zellhuber A. "Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu ...": das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941–1945.* – München, 2006. – 414 S.; *Кашеварова Н. Г. Міністерство окупованих східних територій / Н. Г. Кашеварова // Енциклопедія історії України : У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2009. – Т. 6 : Ла–Мі. – С. 742–744.*

¹³ *Komorowski M. Deutsche Bibliothekspolitik in der Sowjetunion (1941–1944) / M. Komorowski // Bibliotheken während des Nationalsozialismus / Hrsg. von P. Vodosek, M. Komorowski. – Wiesbaden : Kommission bei Otto Harrassowitz, 1989. – Teil 1. – S. 475–484; Müller N. Okkupation, Raub, Vernichtung : Dokumente zur Besatzungspolitik der faschistischen Wehrmacht auf sowjetischem Territorium 1941 bis 1944. – Berlin : Militärverlag der DDR, 1980. – 431 S.*

ОШР, що зберігалися в СРСР, вони ґрунтуються переважно на джерельній базі західноєвропейських архівів. У 2004 р. М. Коморовські підготував невеликий історіографічний начерк, присвячений загальним тенденціям у галузі дослідження долі наукових бібліотек за часів нацистської Німеччини¹⁴.

Процес розсекречення та відкриття доступу до відповідних фондів архівів, що містять документи установ німецької окупаційної адміністрації, розпочався на межі 1980–1990-х років ХХ ст. З того часу ці документи поступово опрацьовуються та залучаються до наукового обігу. Тому у 1990-ті роки дослідження питань щодо переміщених культурних цінностей значно активізувалося, передусім у працях західних істориків. Серед них надзвичайно важливий внесок належить американській дослідниці Патриції Кеннеді Грімстед, яка ініціювала ці наукові пошуки та вже багато років працює над проблемами переміщення культурних цінностей у період Другої світової війни, зокрема його правових і моральних аспектів, а також проблем повоєнної реституції. Результатом досліджень П. К. Грімстед стало видання низки наукових праць; за її ініціативи або найактивнішої участі проведено декілька конференцій та багатосторонніх зустрічей. Вона досліджувала широке коло питань загальної політики райху щодо трофейних культурних цінностей окупованих країн, організації вивезення матеріалів нацистами, діяльності радянської адміністрації у період війни та після її закінчення, реституційних процесів у Європі, особливо у повоєнний період, та долі переміщених культурних цінностей. Серед напрямків її досліджень перебуває також діяльність окремих нацистських організацій (зондеркоманда Паульсена¹⁵, зондеркоманда Кюнсберга¹⁶, ОШР тощо) в окупованих нацистами країнах, доля українських

---

¹⁴ *Komorowski M. Wissenschaftliche Bibliotheken in der NS-Zeit : Forschungstendenzen der letzten 15 Jahre / M. Komorowski // AKMB-news : Informationen zu Kunst, Museum und Bibliothek. – Bd. 10 (2004), Nr. 3. – S. 35–39. Online verfügbar unter : <http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/ojs/index.php/akmb-news/article/view/205/190> (zuletzt geprüft am: 15.08.2013); <http://www.lostart.de/cae/servlet/contentblob/6684/publicationFile/240/wissenschaftliche%20Bibliotheken.pdf> (zuletzt geprüft am: 17.08.2013).*

¹⁵ Зондеркоманда Паульсена (Sonderkommando Paulsen) – особливий підрозділ, сформований восени 1939 р. при Головному управлінні СС з питань раси та поселень (SS-Rasse- und Siedlungshauptamt) за ініціативи товариства Аненербе (Ahnenerbe), що мав розшукувати на території окупованої нацистами Польщі культурні цінності німецького походження та конфісковувати їх для Третього райху. Очолював команду німецький археолог Петер Паульсен (Peter Paulsen) (1902–1985), який різного часу вивчав археологію, історію та історію мистецтва в низці університетів Європи – у Кілі, Стокгольмі, Копенгагені. 1928 р. вступив до НСДАП, у 1937 р. став унтерштурмфюрером СС (звання дорівнювало військовому званню лейтенанта) при Головному управлінні СС з питань раси та поселень. Захистив дисертації у м. Кіль, спочатку, у 1932 р., кандидатську, у 1934 р. – докторську. Від 1937 р. працював при Берлінському університеті, у 1939–1941 рр. – у м. Ростов, у 1941–1943 рр. – у м. Кьонігсберг. Але з 1939 р. зосередився переважно на роботі при організації Аненербе. Від жовтня 1939 р. П. Паульсен очолював вищезгадану зондеркоманду. У 1941 р. був підвищений у званні до гауптштурмфюрера СС (звання дорівнювало військовому званню капітана), що дало йому можливість викладати при навчальних закладах СС. Після війни продовжив займатися науковою діяльністю.

¹⁶ Зондеркоманда Кюнсберга (Sonderkommando Künsberg) – особливий підрозділ, створений на початку Другої світової війни Міністерством закордонних справ Німеччини

архівів та українські в архівосховищах світу, шляхи переміщення різних архівних і бібліотечних цінностей та місце їх сучасного зберігання.

У 2001 р. П. К. Грімстед опублікувала одну зі своїх найгрунтовніших праць – книгу “Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution” (“Трофеї війни та імперії: архівна спадщина України, Друга світова війна та міжнародна політика реституції”)¹⁷, яка стала результатом багаторічних наукових пошуків дослідниці. Вона також здійснила публікації документів з історії переміщення культурних цінностей з фондів Національного архіву США¹⁸. Багато наукових праць П. К. Грімстед опубліковано українською та російською мовами, зокрема у тих випадках, коли питання долі культурних цінностей пов’язане з Україною та Росією. Серед них – розвідка “Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв” (Львів, 1992)¹⁹. З науковою бібліографією праць П. К. Грімстед та повнотекстовими оцифрованими версіями її окремих публікацій можна ознайомитися на сайті Міжнародного інституту соціальної

(Auswärtiges Amt) для конфіскації культурних цінностей на території окупованих нацистами країн, зокрема Югославії, Греції, СРСР, насамперед предметів мистецтва. На чолі команди перебував юрист і дипломат Еберхард фон Кюнсберг (Eberhard von Künsberg) (1909–1945). Розпущена у середині 1943 р. Див.: *Hartung U. Raubzüge in der Sowjetunion: Das Sonderkommando Kunsberg, 1941–1943* / U. Hartung. – Bremen: Ed. Temmen, 1997. – 135 S.; *Heuss A. Die “Beuteorganisation“ des Auswärtigen Amtes. Das Sonderkommando Künsberg und der Kulturgutraub in der Sowjetunion* / A. Heuss // *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. – Jg. 45, H. 4, 1997. – S. 535–556.

¹⁷ *Grimsted Patricia Kennedy. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution* / Patricia Kennedy Grimsted. – [foreword by Charles Kecskeméti]. – Cambridge, MA: Harvard University Press for Ukrainian Research Institute, 2001. – 749 p.

¹⁸ *U.S. Restitution of Nazi-Looted Cultural Treasures to the USA, 1945–1959* [Electronic resource]: Facsimile Documents from the National Archives of the United States / Compiled with an Introduction by P. K. Grimsted. Foreword by Michael J. Kurtz. CD-ROM edition. National Archives and Records Administration. – Washington, DC: GPO, 2001; *Grimsted Patricia Kennedy. Roads to Ratibor: Library and Archival Plunder by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg. Offprint* / Patricia Kennedy Grimsted // *Holocaust and Genocide Studies*. – Oxford, 2005. – Vol. 19, № 3. – P. 390–458.

¹⁹ *Грімстед Патриція Кеннеді. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв* / Патриція Кеннеді Грімстед, за участю Г. Боряка. – 2-е вид. – Львів: Фенікс, 1992. – 119 с.; *Її ж: Грімстед Патриція Кеннеді. Нищення українських музеїв, архівів, бібліотек у роки Другої світової війни* / П. К. Грімстед, Г. Боряк // *Пам’ятки України*. – 1994. – Ч. 3–6. – С. 92–105; *Її ж: От Янтарной комнаты к книгам из русских императорских дворцов: идентификация и реконструкция перемещенных культурных ценностей* / Патриція Кеннеді Грімстед // *Культурные ценности: возможности и перспективы общеевропейского сотрудничества: сб. материалов междунар. конф. “Культурное сотрудничество в Европе: проблемы сохранения и охраны культурных ценностей”* (С.-Петербург, 12 мая 2003 г.). – М., 2004. – С. 230–252; *Її ж: Примеры разграбления и возвращения частных коллекций: Восток и Запад – Бах возвращается в Берлин* / Патриція Кеннеді Грімстед // *Трудная судьба культурных ценностей*. – Берлин: Берлинервиссеншафтсверлаг; М.: Рудомино, 2002. – С. 200–231.

історії в Амстердамі²⁰. Зусиллями дослідниці повернено зі США до Росії комплекс документів, відомий під назвою “Смоленський архів”²¹, а також розкрито історію переміщення деяких російських та українських бібліотек²². Одна з її останніх праць присвячена долі окремих культурних цінностей, вивезених під час окупації з київських музеїв до Східної Пруссії²³. П. К. Грімстед першою здійснила попередній огляд наявних фрагментів архіву ОШР в архівосховищах різних країн, а також порушила питання про необхідність проведення повної реконструкції його існуючих частин. Ця реконструкція і донині перебуває в процесі опрацювання у зв’язку з великим обсягом робіт. Перешкодою є також нинішнє зберігання частин архіву в різних країнах та значні обсяги його документальних комплексів. Але завдяки ініціативі П. К. Грімстед з початку 2000-х рр. було започатковано втілення в життя міжнародного проекту з оцифрування документів Штабу та передавання їх у відкритий доступ.

Власне, П. К. Грімстед сконцентрувала особливу увагу на проблемах саме переміщених архівів та колекцій документів, її важливий доробок – опрацювання питань міжнародної нормативно-законодавчої бази реституційних процесів. Проте, на тлі цих проблем вона не ставила за мету детально розглянути діяльність ОШР у галузі наукового вивчення окупованих нацистами територій та охарактеризувати документальні комплекси його архіву за даним напрямком. Зазначені питання були висвітлені нею тією мірою, наскільки це було необхідно для вирішення поставлених дослідницею завдань. Поза межами її поглибленого розгляду, зокрема, залишилися аспекти ідеологічної та наукової діяльності ОШР. Хоча при цьому вона неодноразово вказувала на формування при Управлінні штабу

---

²⁰ *Grimsted Patricia Kennedy*. Displaced Cultural Treasures as a Result of World War II and Restitution Issues [Electronic resource] : A bibliography of publications / Patricia Kennedy Grimsted ; International In-te of Social History. – First published January 31, 2002. Available at <http://socialhistory.org/en/russia-archives-and-restitution/bibliography> (last visited Aug. 15, 2013).

²¹ Партійні документи Смоленського губкому, обкому та Західного обкому ВКП(б) за період з 1917 по 1941 рр., що були вивезені до Німеччини під час Другої світової війни та пізніше об’єднані під спільною умовною назвою “Смоленський архів”. Див.: Возвращение “Смоленского архива” : сб. статей. – 352 с.

²² *Grimsted Patricia Kennedy*. The Odyssey of the Smolensk Archive : Plundered Communist Records for the Service of Anti-Communism / Patricia Kennedy Grimsted // The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies. – Pittsburgh : Center for Russian and East European Studies, 1995. – № 1201. – P. 80–87; *Її ж:* Twice Plundered but Not Home from the War : The Fate of Three Slavic Libraries Confiscated by the Nazis from Paris / Patricia Kennedy Grimsted // SOLANUS : International Journal for Russian and East European Bibliographic Library & Publishing Studies. – 2002. – New Series. Vol. 16. – P. 39–75; *Її ж:* The Odyssey of the Turgenev Library from Paris, 1940–2002 : Books as Victims and Trophies of War / Patricia Kennedy Grimsted ; International Institute of Social History (Amsterdam). – Amsterdam, 2003. – [CD Edition]; *Її ж:* Похищенные нацистами книги возвращаются с войны : забытая история британской и американской библиотечной реституции в СССР / Патриция Кеннеди Гримстед // История библиотек. Исследования, материалы, документы / Рос. нац. б-ка. – СПб., 2006. – Вып. 6. – С. 242–293.

²³ *Grimsted Patricia Kennedy*. Art and Icons Lost in East Prussia : The Fate of German Seizures from Kyiv Museums / Patricia Kennedy Grimsted // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – Band 61, H. 1. – 2013. – S. 47–91.

у Ратіборі у 1944 р. дослідницького центру, діяльність якого була окреслена нею як “антибільшовицькі” та “антирадянські” студії, а також на існування потреби подальшого дослідження цього аспекту роботи ОШР²⁴. При підготовці своїх наукових праць П. К. Грімстед використовувала, переважно, архівні матеріали з Федерального архіву в Кобленці (ФРН) (нині ці документи зберігаються в Федеральному архіві у Берліні), публікацію документів частини фонду ОШР у мікрофільмованому вигляді в період перебування трофейного архіву Розенберга в Національному архіві США, а також частково – архівні матеріали Штабу з фонду 3676 у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України).

Чимало інших зарубіжних вчених у ході дослідження проблеми про долю культурних цінностей за часів Другої світової війни також торкаються діяльності ОШР. Серед них – американські, німецькі, голландські науковці та ін. Під час проведення досліджень вони, як правило, стикалися з проблемою відсутності цілісної джерельної бази, що утворилася в результаті діяльності ОШР, та з наявністю великих прогалів у тих документальних комплексах, що збереглися. На це неодноразово вказували самі дослідники²⁵. Це пояснюється тим, що частини архіву ОШР зберігаються в різних країнах – у Німеччині, в Україні, Росії, Нідерландах, США, Франції та інших, а також складністю виявлення документів Штабу в архівах колишнього СРСР та тривалою обмеженістю широкого доступу до всіх його частин.

У 90-х роках ХХ ст. до проблеми щодо політики Третього райху та вивчення культурних цінностей ОШР тією чи іншою мірою зверталися й такі зарубіжні вчені, як У. Гартунг, П. Манассе, Е. Адунка, В. де Вріс, А. Гойс, Дж. Петропулос та багато інших²⁶. Складним питанням вивчення трофейних фондів присвячені праці Г. Шьобеля²⁷.

---

²⁴ *Grimsted Patricia Kennedy*. New Clues in the Records of Archival and Library Plunder : The ERR Ratibor Center and the RSHA Amt Operations in Silesia / Patricia Kennedy Grimsted // The Return of Looted Collections (1946–1996) : an Unfinished Chapter : proceedings of an international symposium to mark the 50th anniversary of the return of Dutch book collections from Germany in 1946 (Amsterdam, 15 and 16 April 1996). – Amsterdam : Stichting Beheer IISG, 1997. – P. 55–60.

²⁵ *Manasse P*. Verschleppte Archive und Bibliotheken : die Tätigkeit des Einsatzstabes Rosenberg während des Zweiten Weltkrieges / P. Manasse ; übertr. ins Dt. : G. A. Pippig. – St. Ingbert, 1997. – 157 S.

²⁶ “Betr.: Sicherstellung”: NS-Kunstraub in der Sowjetunion / Wolfgang Eichwede, Ulrike Hartung (Hrsg.). – Bremen : Ed. Temmen, 1998. – 263 S.; *Hartung U*. Raubzüge in der Sowjetunion : Das Sonderkommando Kunsberg, 1941–1943. – 135 S.; *Її жє*: Verschleppt und verschollen : eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948) / Ulrike Hartung. – Bremen : Ed. Temmen, 2000. – 359 S. – (Dokumentationen zur Kultur und Gesellschaft im östlichen Europa ; Bd. 9); *Bollmus R*. Das Amt Rosenberg und seine Gegner : Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem / R. Bollmus. – München : R. Oldenburg Verlag, 2006. – 373 S.; *Manasse P*. Verschleppte Archive und Bibliotheken. – 157 S.; *Heuss A*. Kunst- und Kulturgutraub : Eine vergleichende Studie zu Besatzungspolitik der Nationalsozialisten in Frankreich unter der Sowjetunion / A. Heuss. – Heidelberg : Universitätsverlag, 2000. – 385 S.; *Vries W. de*. Sonderstab Musik : music confiscations by the Einsatzstab Reichleiter Rosenberg under the Nazi occupation of Western Europe / W. de Vries. – Amsterdam : Amsterdam Univ.

Бібліографія щодо вищезазначених проблем тривалий час публікувалася на сторінках періодичного видання “Воєнні трофеї”, їй був присвячений також спеціальний розділ на сайті Державної архівної служби України (“Архіви України”)²⁸.

Міжнародний бюлетень “Воєнні трофеї” висвітлював різноманітні питання культурних втрат часів Другої світової війни. Він виходив одночасно кількома мовами, в тому числі російською. У ньому публікувалися не лише статті, а й розвідки, рецензії, списки монографій та статей з теми, що побачили світ за певний період. З електронними версіями окремих випусків видання можна ознайомитися на сайті www.lostart.de.

Водночас існує лише декілька монографій та збірників документів, присвячених безпосередньо діяльності ОШР, чиї автори використовували документи Штабу як джерела. Оскільки, як зазначалося вище, тривалий час більш актуальною вважалася проблема культурних цінностей, у центрі цих малочисельних досліджень перебувала саме грабіжницька діяльність ОШР на тлі діяльності інших нацистських установ. Ще декілька наукових робіт присвячені виключно ОШР як нацистській організації Третього райху, а саме вивченню його структури, основним засадам та організації діяльності, або діяльності його окремих структур.

Серед них вирізняється ґрунтовна праця Петера Манассе “*Verschleppte Archive und Bibliotheken. Die Tätigkeiten des Einsatzstabes Reichsleiter Rosenberg während des Zweiten Weltkrieges*” (“Переміщені архіви та бібліотеки. Діяльність Оперативного штабу райхслейтера Розенберга під час Другої світової війни”)²⁹, видана у 1995 р. у Нідерландах та перевидана у 1997 р. німецькою мовою. До монографії включено короткий огляд масиву документів Штабу, бібліографію, стислі іменний і географічний покажчики та покажчик установ. Автор висвітлює коротку історію створення ОШР, а також засади його діяльності щодо бібліотек та архівів у різних країнах Європи, переважно в Нідерландах та дуже стисло – у Бельгії, Франції, Греції, Австрії, Польщі, Радянському Союзі та в країнах Прибалтики. Окрім того, наведено інформацію щодо окремих установ, створених А. Розенбергом –

Press, 1996. – 271 S.; *Його ж*: Sonderstab Musik : organisierte Plünderungen in Westeuropa 1940–45 / W. De Vries. – Köln : Dittrich, 1998. – 380 S.; *Його ж*: Kunstraub im Westen 1940–1945 : Alfred Rosenberg und der “Sonderstab Musik” / W. de Vries. – Lizenzausg. – Frankfurt am Main : Fischer-Taschenbuch-Verlag, 2000. – 380 S.; *Adunka E.* Der Raub der Bücher : Plünderungen in der NS-Zeit und Restitution nach 1945 / E Adunka. – Wien : Czernin, 2002. – 309 S. – (Bibliothek des Raubes ; Bd. 9).

²⁷ *Schöbel G.* Eine kleine Geste an die Ukraine : Rückgabe von verschleppten Büchern / G. Schöbel // *Displaced Books : Bücherrückgabe aus zweierlei Sicht : Beiträge und Materialien zur Bestandsgeschichte deutscher Bibliotheken im Zusammenhang von NS-Zeit und Krieg.* – 2nd ed. – Hannover : Laurentius Verlag, 1999. – S. 68–74.

²⁸ Проблеми втрачених та переміщених архівів, бібліотек, музеїв : матеріали до бібліографії : Електронний довідник [Електронний ресурс] / [Упоряд. : Г. В. Боряк, А. А. Кисельова, Л. П. Одинока, Р. В. Романовський, А. А. Слободніченко ; Держ. ком. архівів України. Супровід : Український науково-дослідний інститут архівної справи і документознавства.]. – К., 2002. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу :

<http://www.archives.gov.ua/Archives/dis-Ukraine.php> – Дата звернення: 16.08.2013.

²⁹ *Manasse P.* Verschleppte Archive und Bibliotheken. – 158 S.

Вищої школи³⁰ та підпорядкованих їй Центральної бібліотеки та Інституту дослідження єврейського питання³¹. Чи не найголовнішим висновком ученого є думка про те, що діяльність ОШР була спрямована передусім на збирання матеріалів для подальших досліджень, здійснюваних з метою правового забезпе-

---

³⁰ Вища школа (Hohe Schule) – вищий нацистський навчальний заклад, якому відводилася роль елітного партійного університету. Ініціатива створення Вищої школи належала А. Розенбергові; за його планом вона мала перебувати на чолі низки освітніх та наукових інститутів, що складали б цілу систему. У січні 1940 р. А. Розенберг отримав від А. Гітлера відповідне доручення, офіційне відкриття Вищої школи мало відбутися після завершення Другої світової війни, але розбудову системи її інституцій було розпочато ще у 1939 р. із заснування т. зв. Центральної бібліотеки Вищої школи (Zentralbibliothek der Hohen Schule). Основними завданнями Вищої школи та її інститутів мали стати дослідження, навчання та виховання. Планувалося приділити увагу насамперед різним гуманітарним та суспільним наукам: історії, філософії, германістиці, етнографії, психології, соціології, політології тощо, певне місце мали займати дослідження в царині біології, передусім у зв'язку з т. зв. расовою теорією в світлі ідеології націонал-соціалізму. На чолі Вищої школи перебував Альфред Беумлер (Alfred Baemler), також значну роль відіграв Курт Вагнер (Kurt Wagner) (1911–2006), фізик і математик за освітою. З 1935 р. він працював при Зовнішньополітичному відомстві НСДАП (Außenpolitisches Amt der NSDAP), а з 1940 р. займався розбудовою Вищої школи у складі її керівництва. Детальніше про завдання Вищої школи див.: *Rosenberg A. Die Hohe Schule der NSDAP und ihre Aufgaben* [Elektronische Ressource] / hrsg. von G. Simon. – Online verfügbar unter : http://homepages.uni-tuebingen.de/gerd.simon/HS_DS_Ro_3706.pdf (zuletzt geprüft am: 03.09.2013); *Wagner K. Idee und Aufgabe der Hohen Schule* (Sommer 1942) [Elektronische Ressource] / Kurt Wagner; hrsg. von G. Simon. – Tübingen, 2008. – Online verfügbar unter : http://homepages.uni-tuebingen.de/gerd.simon/HS_DS_Wa_4206.pdf (zuletzt geprüft am: 03.09.2013). Щодо історії створення Вищої школи див.: *Piper E. Alfred Rosenberg : Hitlers Chefideologe* / E. Piper. – München : Karl Blessing Verlag. – 2005. – S. 462–477. Щодо Центральної бібліотеки Вищої школи див.: *Stieber G. Die Bibliothek der "Hohe Schule des Nationalsozialismus in Tanzenberg"* in *Carinthia* / G. Stieber // *Carinthia I, Zeitschrift für geschichtliche Landeskunde von Kärnten*. – 1995. – 185. Jg. – S. 343–363. Детальніше щодо зв'язків Вищої школи та її установ з ОШР див. також у розділі 6 цього дослідження.

³¹ Інститут дослідження єврейського питання (Institut zur Erforschung der Judenfrage) був заснований 1939 р. у Франкфурті-на-Майні, але його офіційне відкриття відбулося у березні 1941 р. Інститут став першою установою в структурі Вищої школи, що розпочала свою діяльність. Інститут займався збиранням різноманітних матеріалів з науковою метою, насамперед юдаїки та гебраїки, а також з пропагандистськими цілями, щоб виправдати нищівну політику Третього райху проти євреїв та підтримати антисемітські настрої. Директором Інституту був призначений Вільгем Грау (Wilhelm Grau) (1910–2000), з 1943 р. – Клаус Шикерт (Klaus Schickert). Штат Інституту складався, в основному, зі співробітників різних служб А. Розенберга та представників різних установ м. Франкфурта-на-Майні. Бібліотека Інституту на початку Другої світової війни вже налічувала бл. 40 тис. книг, а під час війни активно поповнювалася різними зібраннями, конфіскованими Оперативним штабом Розенберга на окупованих східних територіях, насамперед у Литві та в Україні. Станом на 1944 р. в Інституті працював вже 51 співробітник, а на кінець цього ж року для Інституту призначалося, за приблизними оцінками, вже бл. 500 тис. томів, вивезених з території окупованих країн Східної Європи. Наприкінці 1941 р. у м. Ліцманштадт (зараз м. Лодзь у Польщі, польськ. Łódź) було засновано філіал Інституту, що мав займатися дослідженням питань, пов'язаних з історією євреїв у Східній Європі. Див.: *Piper E. Alfred Rosenberg : Hitlers Chefideologe*. – S. 477–486.

чення та підтримки ідеології націонал-соціалізму. Між тим, цей аспект діяльності ОШР тривалий час перебував на другому плані порівняно з проблемою вивезення культурних цінностей. Разом з тим, за визнанням самого автора, значним недоліком праці є обмежена джерельна база: було використано документи ОШР з архівів лише деяких західноєвропейських країн. Автор наголосив, що загалом збереглася не дуже велика кількість документів ОШР, до того ж, вони розпо-рошені по архівосховищах країн Західної Європи³². Автору, скоріше за все, тоді не було достеменно відомо про великі документальні комплекси ОШР, що від-клялися в архівах України та Росії та складають найбільшу частину його архіву (лише масив у ЦДАВО України налічує бл. 87 тис. арк.). Тому діяльність ОШР на території Східної Європи у праці П. Манассе практично не висвітлена.

Активно займається проблемами переміщених культурних цінностей та їхньої реституції спеціальна Служба координації з питань втрат культурних цінностей у м. Магдебурзі (Німеччина), що, проводячи відповідну пошукову роботу, публі-кує матеріали про її результати на сторінках збірника “Kulturgüter im Zweiten Weltkrieg: Verlagerung – Auffindung – Rückführung” (“Культурні цінності у Другій світовій війні: переміщення – віднайдення – повернення”)³³. У виданні вже побачили світ праці багатьох авторів, у т. ч. німецьких, польських, російських. Важ-ливо, що кожна з них супроводжується розгорнутою анотацією англійською та російською мовами. Видання публікує також складений у хронологічному поряд-ку перелік предметів культури, вивезених з країни постійного перебування та повернутих внаслідок реституції, починаючи з 1945 р. і до сьогодні.

Серед статей цього збірника вирізняються розвідки Н. Фолькерт та О. Гаман-на. Перша з них присвячена діяльності органів німецької влади щодо пограбу-вання предметів культури в окупованих областях³⁴. На відміну від інших німе-цьких дослідників вона звертає увагу на ідеологічний аспект діяльності ОШР, передусім у світлі завдань майбутньої діяльності Вищої школи, а також порушує питання про важливість подальших досліджень у зазначеній сфері³⁵, хоча це не є предметом її наукових студій. Окремі аспекти бібліотечної діяльності ОШР та переміщення книжкових колекцій з території східноєвропейських країн до райху перебувають у центрі уваги О. Гаманна.

Лише деякі наукові праці західних дослідників торкаються діяльності окре-мих підрозділів ОШР та його співробітників. Так, діяльність Зондерштабу “Му-зика” висвітлена у роботах Віллема де Вріса (в низці публікацій російською мо-

---

³² *Manasse P.* Verschleppte Archive und Bibliotheken. – S. 141.

³³ *Kulturgüter im Zweiten Weltkrieg : Verlagerung – Auffindung – Rückführung / herausgegeben von der Koordinierungsstelle für Kulturgutverluste, bearbeitet von Uwe Hartmann. Veröffentlichungen der Koordinierungsstelle für Kulturgutverluste. – Magdeburg, 2007. – 715 S. – (Veröffentlichungen der Koordinierungsstelle für Kulturgutverluste ; Bd 4).*

³⁴ *Volkert N.* Der Kulturgutraub durch deutsche Behörden in den während des Zweiten Weltkrieges besetzten Gebieten / N. Volkert // *Kulturgüter im Zweiten Weltkrieg : Verlage- rung – Auffindung – Rückführung / herausgegeben von der Koordinierungsstelle für Kultur- gutverluste. Bearbeitet von Uwe Hartmann. – Magdeburg, 2007. – S. 21–48. – (Veröffentli- chungen der Koordinierungsstelle für Kulturgutverluste ; Bd. 4).*

³⁵ *Volkert N.* Der Kulturgutraub durch deutsche Behörden in den während des Zweiten Weltkrieges besetzten Gebieten. – S. 28.

вою його прізвище зазначене як де Врі), що займається вивченням долі музичних колекцій, переміщених або втрачених під час Другої світової війни³⁶. Доволі змістовною і цікавою є робота Марії Кюн-Людевіг про відомого бібліотекаря, дослідника юдаїки Йоганнеса Поля, який при ОШР займався оцінкою, конфіскацією та вивезенням різних єврейських зібрань³⁷.

Серед публікацій джерел, що ґрунтувалися також на попередніх дослідженнях діяльності ОШР, вартий уваги проект “Доля скарбів мистецтва, вивезених з СРСР під час Другої світової війни” (т. зв. Бременський проект), реалізований в 1990-х роках у ФРН при Дослідницькому центрі Східної Європи при Бременському університеті під керівництвом проф. Вольфганга Айхведе³⁸. Він був спрямований на виявлення у ФРН, Україні, Білорусії та Росії музейних матеріалів і документів, які відображають історію переміщених цінностей та дають можливість простежити їхню подальшу долю, зокрема повернення до СРСР. Бременський проект завершився публікацією результатів опрацювання “мюнхенської картотеки” – Картотеки мистецьких об’єктів³⁹, вивезених нацистами з України та повернутих американською адміністрацією власникам. Зараз вона зберігається у Федеральному архіві в м. Кобленц. Видання здійснено у вигляді бази даних на компакт-диску, а згодом – у вигляді збірника матеріалів⁴⁰.

Чільне місце посідають праці німецької дослідниці Ульріке Гартунг, яка також провела значну роботу в галузі пошуку та підготовки публікацій німецьких документів часів війни. Вона використала при цьому джерела німецьких, українських і російських архівів, що розкривають політику нацистської Німеччини стосовно культури окупованих країн та висвітлюють процес вивезення з них культурних цінностей. Прикладом можуть слугувати збірники документів, присвячені культурі та історії Східної Європи⁴¹, що були підготовлені при вищезазначеному Дослідницькому центрі Східної Європи при Бременському університеті. Окрім німецьких матеріалів у зазначених виданнях опубліковано добірки документів американської та російської військових адміністрацій, що діяли в Німеч-

---

³⁶ *Vries W. de. Kunstraub im Westen 1940–1945 : Alfred Rosenberg und der “Sonderstab Musik”*. – 380 S.; *Його ж: Sonderstab Musik : organisierte Plünderungen in Westeuropa 1940–45*. – 380 S.; *Його ж: Sonderstab Musik : music confiscations by the Einsatzstab Reichleiter Rosenberg under the Nazi occupation of Western Europe*. – 271 S.

³⁷ *Kühn-Ludewig M. Pohl Johannes (1904–1960) : Judaist und Bibliothekar im Dienste Rosenbergs. Eine biographische Dokumentation*. – Hannover : Laurentius Verlag, 2000. – 334 S. – (Kleine historische Reihe ; Bd. 10).

³⁸ Дослідницький центр Східної Європи при Бременському університеті (Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen) був заснований у 1982 р., в центрі його досліджень – історія, культура, політичне становище колишніх республік СРСР, країн Центральної Європи – Польщі, Словаччини та ін. З моменту заснування та до 2008 р. ним керував Вольфганг Айхведе (Wolfgang Eichwede) (1942), відомий німецький історик, серед наукових інтересів якого – суспільні рухи у країнах Східної Європи після 1953 р., насамперед СРСР та Росії, культура, німецько-російські зв’язки у XX та XXI ст. тощо.

³⁹ Англ.: Property Card Art.

⁴⁰ “Betr.: Sicherstellung” : NS-Kunstraub in der Sowjetunion. – 263 S.

⁴¹ Див., наприклад: *Hartung U. Verschleppt und verschollen : eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948)*. – 359 S.

чині у повоєнні роки, надзвичайно цінну добірку бібліографії до теми, статті з оглядами джерел з фондів архівів різних країн, іменний, географічний та предметний покажчики.

Проблемам конфіскації культурних цінностей присвячені ще дві документальні публікації У. Гартунг, що супроводжувалися науковими статтями, а саме: “Betr.: Sicherstellung”; NS-Kunstraub in der Sowjetunion” (“Щодо: Конфіскація. Нацистське пограбування предметів мистецтва в Радянському Союзі”) та “Raubzüge in der Sowjetunion: Das Sonderkommando Künsberg 1941–1943” (“Пограбування в Радянському Союзі: Зондеркоманда Кюнсберга 1941–1943 рр.”)⁴².

Періодично публікуються матеріали засідань міжнародних конгресів і зустрічей, присвячених питанням переміщених культурних цінностей та втрат. У 2002 р. у м. Торонто (Канада) в рамках конференції Американської асоціації сприяння розвитку славістики відбувся круглий стіл “Повернення Смоленського архіву”, результатом якого стало видання однойменного збірника статей, підготовленого на основі доповідей конференції⁴³. Предметом обговорення круглого столу стала доля документів вищезгаданого “Смоленського архіву”. Ці документи були надзвичайно важливими для нацистської Німеччини, оскільки містили інформацію щодо внутрішньої політики ВКП(б). У 2002 р. понад 500 справ, що входили до його складу, було повернуто Російській Федерації. Вищезазначений збірник містить праці низки західних і російських учених, зокрема П. К. Грімстед, Р. Маннінг, М. Л. Степченкової, С. Л. Солодовникової та ін., що висвітлюють історію переміщень документів Смоленського архіву (їхнє вивезення, в тому числі співробітниками Оперативного штабу райхслайтера Розенберга, перебування на території Німеччини, а пізніше – США), особливості їхнього обліку та описування.

У 2006 р. побачило світ видання, підготовлене за результатами 94-го конгресу вчених-істориків та архівістів, що відбувся у Дюссельдорфі у 2005 р. і був присвячений політиці нацистів щодо бібліотек та бібліотечної справи⁴⁴.

Окреме місце серед науковців, що використовують документи ОШР у своїх дослідженнях, посідають українські вчені. Саме вони одними з перших почали звертатися до документів нацистських окупаційних установ, що внаслідок переміщень трофейних матеріалів під час та після Другої світової війни потрапили у розпорядження радянської держави і зараз зберігаються в різних архівах на території колишніх республік Радянського Союзу, в тому числі і в Україні, та перебувають у відкритому доступі з початку 1990-х років. Але, як правило, в центрі уваги вітчизняних дослідників перебуває вже згадане переміщення культурних цінностей. Загальний огляд їхніх наукових праць з цього питання був

---

⁴² Hartung U. Raubzüge in der Sowjetunion : Das Sonderkommando Kunsberg, 1941–1943. – 263 S.

⁴³ Возвращение “Смоленского архива” : сб. статей. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2005. – 352 с. – (Обретенное наследие).

⁴⁴ Die Suche nach NS-Raubgut in Bibliotheken : Recherchestand. Probleme. Lösungswege / Hrsg. v. Bernd Reifenberg. – Marburg, 2006. – 180 S.

здійснений у спеціальній статті Г. В. Боряка та Л. А. Дубровіної⁴⁵, які розкрили два етапи дослідження цих питань: постановочний та спеціальний.

До першого етапу, який Г. В. Боряк та Л. А. Дубровіна характеризують як постановочний, віднесено цілу низку міжнародних конференцій та нарад середини 1990-х років, де розглядалися окремі питання культурних втрат України в період нацистської окупації. Подібні заходи в Україні відбувалися під егідою Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України (до останнього часу – Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (ліквідована у березні 2011 р., її функції передані Міністерству культури). Саме в цей період в Україні були порушені питання щодо загальних втрат та окремих аспектів повернення вивезених бібліотечних, музейних та архівних фондів (це, зокрема, праці таких дослідників, як В. Врублевська та О. Александрова⁴⁶, Л. Андрієнко⁴⁷, Г. Ковач⁴⁸, А. Бровкін⁴⁹, Н. Малолетова⁵⁰, Л. Дубровіна⁵¹, О. Луцький⁵² та інші).

---

⁴⁵ Боряк Г. В. Дослідження історії переміщення книжкової культурної спадщини України в період Другої світової війни / Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна // Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943) : дослідження : анот. покажчик : публікація документів. – К., 2004. – С. 36–58.

⁴⁶ Врублевская В. Найти, восстановить, сохранить: подход Украины к проблеме возвращения расхищенных книжных богатств / В. Врублевская, А. Александрова // Библиотека. – 1994. – № 12. – С. 4–7.

⁴⁷ Андрієнко Л. Розвідка втрачених бібліотечних цінностей Херсонщини як перший етап їх реституції / Л. Андрієнко // Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи. – Вип. 6. – К., 1996. – С. 278–282.

⁴⁸ Ковач Г. Втрати бібліотечних фондів ВУЗама України. Пошуки. Проблеми. Перспективи / Г. Ковач // Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи. – К., 1996. – Вип. 6. – С. 316–320.

⁴⁹ Бровкін А. Г. Фонди ЦНБ ім. В. І. Вернадського : втрати під час Другої світової війни і проблеми пошуку / А. Г. Бровкін // Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи. – Вип. 6. – К., 1996. – С. 234–238.

⁵⁰ Малолетова Н. И. Библиотеки научных учреждений Киева в 1941–1943 гг. : киевские оккупационные архивы как документальная база исследования / Н. И. Малолетова // Библиотеки национальных академий наук : проблемы функционирования, тенденции развития: науч.-практ. и теор. сб. – К. : НБУВ, 2005. – Вып. 3. – С. 280–297; *Її ж:* Діяльність німецького бібліотекаря та книгознавця Йозефа Бенцінга під час нацистської окупації України (1941–1944) / Н. Малолетова // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України. УНДІАСД; редкол. І. Б. Матяш (гол. ред.) [та ін.]. – К., 2007. – Т. 15. – С. 159–164; Дубровіна Л. А. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943) / Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова // Бібліотечний вісник. – К., 2001. – № 3. – С. 2–18.

⁵¹ Дубровіна Л. [А.] “Інтелектуальне” повернення історичної спадщини : До проблеми опису та реєстрації документальної інформації в Національній архівній та бібліотечній автоматизованій системі України / Л. А. Дубровіна // Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи. – К., 1996. – Вип. 6. – С. 261–270; *Її ж:* Нацистська бібліотечна політика у період окупації Києва у 1941–1943 рр. і доля книжкових фондів Бібліотеки Академії наук УРСР / Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2000. – Вип. 5. – С. 139–172; *Її ж:* Фонд “Рейхскомісара України (1941–1944)” у ЦДАВО України : Огляд документів з історії бібліотек періоду нацистської окупації Києва / Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвід. зб. наук. пр. – К., 2001. –

Досліджувалися правові аспекти проблем реституції (В. Акуленко⁵³, А. Мироненко⁵⁴, С. Кот⁵⁵).

Результатом подібної діяльності Державної служби контролю стало започаткування двох серій публікацій – збірників наукових праць “Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи” та “Доля культур-

---

Вип. 4. – С. 408–428; *Її ж*: Нацистська політика щодо вивезення бібліотечних фондів з окупованих територій у 1941–1943 рр. і формування Східної бібліотеки і Центральної бібліотеки Вищої школи у Німеччині / Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова // Пам’ятки : археогр. щоріч. – 2003. – Т. 4. – С. 46–69; *Її ж*: Бібліотеки м. Києва в період нацистської окупації (1941–1943) : Загальні напрями політики та діяльність окупаційних установ / Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова // Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943) : дослідження : анот. покажчик : публікація документів. – К., 2004. – С. 59–113.

⁵² Луцький О. І. Доля бібліотечних цінностей Львівського державного університету в світлі нових фактів / О. І. Луцький // Роль бібліотек, монастирів, соборів та інших установ у розвитку культури України : тези наук. конф. – К., 1993. – С. 86–89.

⁵³ Акуленко В. Міжнародно-правові аспекти проблеми повернення культурних цінностей, втрачених під час Другої світової війни / В. Акуленко // Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи. – Вип. 6. – К., 1996. – С. 50–66; *Його ж*: Реституція культурних цінностей / В. І. Акуленко // Державотворення і правотворення в Україні : досвід, проблеми, перспективи / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2001. – С. 626–650; *Його ж*: Правовий статус евакуйованих з України у східні райони СРСР музейних, бібліотечних і архівних цінностей під час Другої світової війни / В. І. Акуленко // Праці Центру пам’яткознавства. – Вип. 19. – К., 2011. – С. 5–21.

⁵⁴ Мироненко А. Ф. Міжнародні правові норми повернення і реституції культурних цінностей / А. Ф. Мироненко // Бібліотечне краєзнавство у відновленні історичної пам’яті народу України. – К., 1998. – С. 159–164.

⁵⁵ Кот С. До питання про повернення та реституцію культурних цінностей України в контексті особливостей Східної та Центральної Європи / С. Кот // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей. – К., 2006. – Вип. 10, ч. 2. – С. 294–303; *Його ж*: Привласнення і реституція (Доля пам’яток Михайлівського Золотоверхого собору під час Другої світової війни) / С. Кот, Ю. Коренюк, Т. Себта // Пам’ятки України. – 1999. – № 1. – С. XXVI–XXVIII; *Його ж*: Волинський краєзнавчий музей. Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни : архіви, бібліотеки, музеї / С. Кот, О. Ошуркевич. – К.; Бремен, 1996. – Вип. 1. – 98 с.; *Його ж*: Евакуація українських музеїв 1941 року: загублені реліквії / С. І. Кот // Київ. – 1993. – № 5–6. – С. 152–155; *Його ж*: Повернути культурні цінності можна. Була б добра воля : (Проблема реституції культурних цінностей в українсько-німецьких стосунках сучасної доби) / С. Кот // Віче (журнал Верховної Ради України). – 1996. – № 5. – С. 129–141; *Його ж*: Україна між Заходом та Сходом : проблеми повернення та реституції культурних цінностей на вибраних прикладах / С. Кот // Пам’ятки України. – 2006. – № 4. – С. 96–119; *Його ж*: Американська політика реституції культурних цінностей після Другої світової війни та Україна / С. Кот // Міжнародні зв’язки України : наукові пошуки і знахідки. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – № 19. – С. 243–264; *Його ж*: З історії формування організаційних засад державної політики повернення та реституції культурних цінностей в незалежній Україні / С. Кот // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. (Зб. ст.). – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – № 36. – С. 361–371; *Його ж*: Радянська евакуація українських музейних цінностей на території УРСР під час Другої світової війни в контексті проблем повернення та реституції втрачених культурних надбань / С. Кот // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. статей. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. – № 12. – С. 321–336.

них скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї”. Два випуски останньої серії публікацій, підготовлені І. Лосієвським та Д. Мешковим, а саме щодо бібліотечних фондів Харкова та архівів, музеїв і бібліотек Дніпропетровська, містять посилання на документи ОШР з фондів ЦДАВО України або анотації на окремі з цих документів⁵⁶.

Кожен випуск видання “Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи” містить цілу низку статей відповідної тематики, а один з круглих столів у 1994 р. та, відповідно, один з випусків, був присвячений саме проблемам вивчення архівних матеріалів “Оперативного штабу Міністерства окупованих областей Сходу Розенберга”⁵⁷. 7 листопада 2007 р. у Києві Державною службою контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України за сприяння Посольства Федеративної Республіки Німеччина в Україні відбувся Українсько-німецький круглий стіл з питань переміщених внаслідок Другої світової війни культурних цінностей, на якому обидві сторони підтвердили своє бажання щодо подальшого співробітництва в галузі реституції культурних цінностей, а також у сфері подальшого вивчення документів нацистських окупаційних установ та організацій, зокрема Оперативного штабу райхслайтера Розенберга. Останнє питання порушувалося також на засіданнях Змішаної Українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей, зокрема на засіданнях 6–7 грудня 2010 р. у Львові та 10–13 жовтня 2011 р. у Берліні.

Одним з перших частину архіву ОШР, що зберігається в Україні, використав відомий український історик М. Коваль, який звернув увагу на джерельну цінність цих документів при вивченні питань культури України періоду 1941–1945 рр. Зокрема, окремі документи фондів ОШР (ф. 3676 та колекція КМФ-8) та фонду Рейхскомісара України із ЦДАВО України були використані ним при підготовці ряду статей щодо долі української культури та науки в період Другої світової війни⁵⁸.

Від початку 1990-х років в Україні було написано та успішно захищено декілька дисертацій, джерельна база яких включала документи ОШР. Зокрема,

---

⁵⁶ Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни : документи / упоряд. : І. Лосієвський [та ін.] ; ред. І. Блохіна [та ін.] – К., 1997. – 102 с. – (Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни : архіви, бібліотеки, музеї ; вип. 2). *Див. також:* Дніпропетровські архіви, музеї та бібліотеки в роки Другої світової війни : анот. перелік документів і матеріалів / упор. Д. Мешков. – К., 2000. – 75 с. – (Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни : архіви, бібліотеки, музеї ; вип. 3).

⁵⁷ Матеріали круглого столу “Проблеми вивчення архівних матеріалів “Оперативного штабу Рейхсміністра окупованих областей Сходу Розенберга” / Нац. комісія з питань повернення в Україну культ. цінностей при Кабінеті Міністрів України. – К., 1994. – 24 с. – (Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи ; Вип. 5).

⁵⁸ *Коваль М.* Доля цінностей української культури, або залишковий принцип евакуації 1941–1942 рр. / М. Коваль // *Укр. культура.* – 1994. – № 9–10; *Його ж:* Доля української культури за “нового порядку” (1941–1944 рр.) / М. Коваль // *УДЖ.* – 1993. – № 11–12. – С. 15–36; *Його ж:* Пограбування та знищення фашистськими загарбниками музейних, архівних та бібліотечних цінностей України (1941–1944) / М. Коваль // *Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи.* – К., 1996. – Вип. 6. – С. 34–42.

заслужують на увагу дисертації М. Дубик⁵⁹ щодо долі українських архівів у період Другої світової війни та Т. Себти⁶⁰, яка висвітлює склад і зміст джерел з історії українських культурних цінностей у цей же період. При написанні наукових праць про архівну справу в окупованій Україні у 1941–1944 рр. М. Дубик використала документи як низки фондів ЦДАВО України, зокрема ф. 3206 (“Фонд Рейхскомісаріату України”), ф. 3676 (“Штаб імперського керівника Розенберга для окупованих східних областей”), ф. 14 (“Фонд Головних архівних управлінь України”), так і фондів інших архівів, що значною мірою забезпечує повноту її дослідження. Основну увагу приділено нею діяльності Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв при райхскомісарі України (далі КУАБМ)⁶¹. Окремі питання щодо історії музеїв, їхнього функціонування на території райхскомісаріату “Україна” та їхнього пограбування під час війни, проблеми реституційних

---

⁵⁹ Дубик М. Г. Архівна справа в окупованій Україні (1941–1944) : дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / М. Дубик; НАН України. Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1997. – 189 арк.

⁶⁰ Себта Т. М. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки Другої світової війни : дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Т. М. Себта ; НАН України ; Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2000. – 225 арк.

⁶¹ Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України (Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen beim Reichskommissar für die Ukraine), або Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями при райхскомісарі України – установа в структурі німецького цивільного управління, заснована наказом райхскомісара України 7 грудня 1942 р. з метою забезпечення збереження, обліку, впорядкування архівних, бібліотечних і музейних зібрань, що мали значення для дослідження історії “східного простору”, краєзнавства, історичних зв’язків з Німеччиною, а також могли стати в нагоді і далі. Для реалізації цієї мети мала бути створена система крайових архівів, бібліотек і музеїв, по відношенню до яких Крайове управління мало бути керівним центром. Див.: Себта Т. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України : історичний нарис / Т. Себта // Архіви України. – 2009. – Вип. 3–4. – С. 111–127; Алексеев С. Ю. Отчеты о деятельности Краевого архива Киева как источник по изучению истории архивных учреждений на территории Рейхскомиссариата Украина в период нацистской оккупации / С. Ю. Алексеев // Наука Красноярья. – Красноярск, 2013. – № 3 (08). – С. 24–38; Його жс: Звітні документи Крайового музею Києва як джерело з історії діяльності музейних установ за часів нацистської окупації / С. Ю. Алексеев // Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історичні науки. – Луганськ : ЛНУ ім. Тараса Шевченка, 2013. – № 21 (256), Ч. 2. – С. 70–77; Його жс: Документи Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв як джерело з історії дослідження музейних установ на території Рейхскомісаріату Україна у 1942–1943 рр. / С. Ю. Алексеев // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова ; Серія № 6. Історичні науки : Зб. наукових праць. – Вип. 10. – К., 2013. – С. 152–163; Його жс: Питання реорганізації музейної справи на території рейхскомісаріату Україна в документах Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв (1942–1943 рр.). / С. Ю. Алексеев // Сумський історико-архівний журнал / Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. Грушевського НАН України ; Сум. держ. ун-т ; Держ. архів Сумської області. – Суми, 2013. – № XX. – С. 59–63.

процесів висвітлюються в кандидатській дисертації М. Ткаченка⁶². Існують також спеціальні публікації, що висвітлюють долю музейних зібрань окремих установ чи областей, наприклад, стаття С. Андросова, присвячена кримським музеям, яку розміщено на сайті Державного архіву Автономної Республіки Крим⁶³. Інша стаття цього дослідника присвячена долі кримських архівів у період окупації⁶⁴.

У 2001 р. І. Б. Дацківом було захищено дисертацію, присвячену питанню втрат Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни⁶⁵. У ній розглянуто питання організації евакуації культурних цінностей і втрат під час евакуації, згадана політика Оперативного штабу та КУАБМ. В основі джерельної бази дослідження, яку складають документи з фондів ЦДАВО України, ЦДАГО України, ЦДІА України у м. Львові та Державного архіву Львівської області, – не лише документи німецьких окупаційних установ та організацій, а й радянські документи, наприклад Головного архівного управління України та Надзвичайної державної комісії для встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників. І. Б. Дацків також підготував низку статей на тему переміщення культурних цінностей та реституції⁶⁶.

Серед дисертацій, захищених за кілька останніх років, слід назвати й роботу В. Калашнікової, присвячену долі історико-культурних цінностей Східної України за часів Другої світової війни⁶⁷, що пізніше була опублікована як монографія⁶⁸. В основі дослідження – ґрунтовна джерельна база. Розглянуто питання евакуації, теоретичні засади та механізми привласнення німецькими окупантами культурних цінностей Східної України, висвітлено питання втрат, наведено бага-

---

⁶² Ткаченко М. І. Музеї України під час Другої світової війни (1939–1945 рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / М. І. Ткаченко ; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1996. – 23 с.

⁶³ Андросов С. Музеи Крыма в годы Великой Отечественной войны [Электронный ресурс] / С. Андросов. – Електрон. текст. дан. – Режим доступа : <http://www.daark.org.ua/2011-06-07-09-41-55/93-2011-07-25-07-32-17.html> – Загл. с экрана. – Дата обращения: 25.04.2013.

⁶⁴ Андросов С. Архивы Крыма в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) [Электронный ресурс] / С. Андросов. – Електрон. текст. дан. – Режим доступа : <http://www.daark.org.ua/2011-06-07-09-41-55/88-arhivkrima1941-1945.html> – Загл. с экрана. – Дата обращения: 25.04.2013.

⁶⁵ Дацків І. Б. Втрати Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни: автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / І. Б. Дацків ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2001. – 20 с.

⁶⁶ Дацків І. Доля музейних цінностей України періоду Другої світової війни / І. Б. Дацків // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. – Тернопіль, 1999. – Вип. 9. – С. 74–77; Його ж: Українські архіви під час Другої світової війни / І. Б. Дацків // Питання історії України: збірник наукових статей. – Чернівці : Золоті Литаври, 2000. – Т. 4. – С. 435–439; Його ж: До питання реституції історико-культурних цінностей України, втрачених у роки Другої світової війни / І. Б. Дацків // Мандрівець. – 2011. – № 5. – С. 70–72.

⁶⁷ Калашнікова В. Є. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни : автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / В. Є. Калашнікова ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2010. – 19 с.

⁶⁸ Добров П. В. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни / П. В. Добров, І. М. Грідіна, В. Є. Калашнікова ; Донец. нац. ун-т, історичний фак-т. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – 236 с.

то фактичних даних, видання містить також перелік літератури щодо долі культурних цінностей України за часів Другої світової війни. Дослідниця звертається і до ролі у цьому процесі Оперативного штабу, зокрема до загальних принципів роботи його структур на окупованих територіях, діяльності зондерштабів. Але подана нею інформація містить неточності, відсутні посилання на документи Штабу з фонду 3676 у ЦДАВО України, є лише кілька посилань документи фонду КМФ-8, що не є основним зібранням документів Штабу, та на опубліковані праці кількох українських дослідників, наприклад Т. Себти. Свідчення про діяльність окремих робочих груп, що працювали у Східній Україні, зокрема РГ “Східна Україна” та РГ “Харків”, а також їхніх співробітників подані побіжно з вторинних джерел, а саме з документів Державного архіву Харківської області, частково – Державного архіву Донецької області, хоча в складі фонду 3676 ЦДАВО України є цілісні масиви документів цих робочих груп, наприклад, про роботу у Харкові. Є неточності щодо діяльності окремих співробітників, наприклад, Ганса Рьока у Маріуполі, що у дослідженні поданий під ім’ям Ганс Рейн, а також відсутня уніфікація – у цьому дослідженні ОШР вказаний щонайменше під чотирма назвами: Оперативний штаб / Айнзацштаб / штаб особливого призначення / ERR, і факт наявності цих розбіжностей не обґрунтовано. Це негативно впливає на загальний науковий рівень дослідження. Але загалом не можна не відмітити вагомий внесок В. Калашнікової в історію дослідження питання переміщення культурних цінностей Східної України та питання про втрати, наприклад, музеїв і бібліотек; до того ж нею було опубліковано низку статей, що висвітлюють долю цінностей різних культурних установ Східної України за часів війни⁶⁹.

Значний внесок у розкриття теми щодо діяльності ОШР зроблено Т. Себтою, яка активно працює в галузі дослідження долі культурних цінностей. Науковець висвітлює діяльність ОШР в Україні, його структуру, подає загальну характеристику документів ОШР та окреслює склад його архівних комплексів, що зараз зберігаються у Києві, Берліні та Москві⁷⁰. У її працях йдеться також про ідеологічні функції ОШР та проведені ним наукові дослідження. Окрім того, Т. Себта приділяє увагу різним аспектам діяльності ОШР в українських бібліотеках, здійснила загальний джерелознавчий аналіз його документів з теми⁷¹, а також

---

⁶⁹ Калашнікова В. Є. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни : джерелознавчий аналіз / В. Є. Калашнікова // Історичні і політологічні дослідження. – 2010. – № 3–4 (45–46). – С. 96–101; *Її жс*: Історико-культурні цінності України в умовах “нового порядку” (1941–1944 рр.) : теоретичний аспект / В. Є. Калашнікова // Наукові праці історичного факультету Запорізького нац. ун-ту. – 2010. – Вип. XXVIII. – С. 241–244.

⁷⁰ Себта Т. М. Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга / Т. М. Себта // Архіви України. – 1997. – № 1–6. – С. 53–73; *Її жс*: Колекція документів ШТАЗІ як джерело дослідження долі українських культурних цінностей під час Другої світової війни / Т. М. Себта // Архіви України. – 1995. – Вип. 1–3. – С. 69–76.

⁷¹ Себта Т. М. Документи Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації (1941–1944) / Т. М. Себта // Наук. записки : Зб. праць молодих вчених та аспірантів / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1999. – Т. 4. – С. 398–412; *Її жс*: Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні : джерело-

розглянула питання про українську складову загального фонду Східної бібліотеки Розенберга⁷², діяльність інших організацій чи органів німецької окупаційної влади, що так чи інакше опікувалися питаннями культурних цінностей, наприклад КУАБМ⁷³. Нині спеціальні наукові інтереси дослідниці спрямовані, передусім, на більш поглиблене вивчення долі музейних зібрань та питань реституції музейних цінностей. Зокрема, слід відзначити одну з її розвідок, опубліковану разом з О. Долинським, яка включає добірку документів щодо вивезення нацистами зібрання російського та західноєвропейського живопису, графіки та порцеляни з Воронцовського палацу в Алупці⁷⁴.

Серед низки праць інших українських дослідників привертають увагу також статті Н. Малолетової та Л. Дубровіної, присвячені бібліотекам Києва, зокрема Крайовій бібліотеці, яка була створена на базі Бібліотеки Академії наук УРСР, що, серед іншого, розкривають основні напрями нацистської діяльності в галузі вивезення бібліотечних фондів. Проте, в них ідеться лише про головні бібліотеки Києва, до того ж, по суті, не порушено ґрунтовних питань джерелознавчого характеру⁷⁵.

Крім названих науковців потрібно також відзначити вагомий внесок вже згаданого С. Кота, старшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України. Вже багато років він працює над проблемою переміщення українських культурних цінностей не лише в період Другої світової війни, а й під час інших значних подій української історії, наприклад, української революції другої половини 1910-х – початку 1920-х років, набуття Україною незалежності тощо, розробляє її теоретико-методологічні основи, встановлює долю окремих зібрань,

---

знавчий аналіз / Т. М. Себта // Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943) : дослідження : анот. Показчик : публікація документів. – К., 2004. – С. 114–148; *Її ж*: Українська частка Східної бібліотеки Розенберга (1941–1945) / Т. М. Себта // Український археографічний щорічник. – 2007. – Вип. 12. – С. 299–318.

⁷² Себта Т. М. Українська частка Східної бібліотеки Розенберга (1941–1945). – С. 299–318.

⁷³ Себта Т. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України: історичний нарис / Т. Себта // Архіви України. – 2009. – Вип. 3–4. – С. 111–127.

⁷⁴ Себта Т. М. Українські музеї під час окупації в роки Другої світової війни: (Огляд архівних матеріалів) / Т. М. Себта // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К., 1996. – Вип. 6. – С. 130–137; *Її ж*: Доля українських культурних цінностей в роки Другої світової війни в рамках Бременського проекту “Доля переміщених радянських скарбів мистецтв під час і після Другої світової війни” / Т. М. Себта // Нац. архівна інформ. система “Архівна та рукописна україніка” і комп’ютеризація архівної справи в Україні. – К., 1996. – С. 175–180; Долинський О. Нові документи з історії втрачених у роки Другої світової війни колекцій: Вороцовський палац в Алупці / О. Долинський, Т. Себта // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 579–646.

⁷⁵ Малолетова Н. І. Звіти про діяльність Крайової бібліотеки Райхскомісаріату України як джерело з історії бібліотек і долі бібліотечних фондів у період нацистської окупації Києва (1941–1943 рр.) / Н. І. Малолетова, Л. А. Дубровіна // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2001. – Чис. 6 (7), ч. 2. – С. 6–24; Дубровіна Л. А. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943). – С. 2–18.

колекцій, установ. Серед його останніх публікацій слід відзначити монографію, присвячену долі пересувної виставки Державного російського музею, яку війна застала у Криму⁷⁶, а також кілька статей. Одна з них була опублікована в Українському історичному журналі та комплексно розглядає дискусійне питання про знищення Успенського собору Києво-Печерської лаври в листопаді 1941 р.⁷⁷ Друга стаття була опублікована в журналі “Красзнавство”. Вона висвітлює проблему втрат культурних цінностей під час окупації України через мародерство та розкрадання⁷⁸.

У середині 1990-х років українські вчені почали опрацьовувати німецькі документальні масиви періоду війни, що зберігаються в українських архівах, – готувати архівні довідники та путівники, що висвітлювали їхній склад і зміст, публікувати їхні документи. Але останні публікувалися досить вибірково. Серед них були документи як центральних, так і обласних архівів. Зокрема, ідеться про вже згадане довідкове видання Д. Мешкова (передмова написана разом з М. Дубик) “Дніпропетровські архіви, музеї та бібліотеки в роки Другої світової війни”, а також публікацію І. Лосієвського “Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни”⁷⁹ та інші⁸⁰. У 2004 р. побачило світ комплексне видання “Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943 рр.)” (К., 2004), укладачами якого стали Л. А. Дубровіна та Н. І. Малолетова⁸¹. У центрі уваги тут – документи ЦДАВО України та Державного архіву Київської області. Повний перелік анотованих документів подається у розділі “Анотований покажчик архівних документів Оперативного штабу окупованих східних областей, Рейхскомісара України, Київської міської управи”, що всебічно розкриває склад і зміст документів з указаних фондів. У виданні вміщені дослідницькі статті, де охарактеризовано загальний стан проблеми історії бібліотек під час війни, історіографічні аспекти дослідження цієї проблематики, перспективу подальших студій, а також місце

---

⁷⁶ Кот С. І. Судьба и правовой статус экспонатов передвижной выставки Государственного Русского музея 1941 года в Крыму, находящихся в музеях Автономной Республики Крым / С. И. Кот ; НАН Украины. Институт истории Украины, Центр исследований проблем возвращения и реституции культурных ценностей ; Министерство культуры и туризма Украины, Государственная служба контроля за перемещением культурных ценностей через государственную границу Украины. – Киев : Институт истории Украины НАН Украины, 2010. – 150 с.

⁷⁷ Кот С. І. Зруйнування Успенського собору Києво-Печерської лаври (3 листопада 1941 р.) : версії / С. І. Кот // УІЖ. – К. : “Дієз-продукт”, 2011. – № 6. – С. 122–151.

⁷⁸ Кот С. Мародерство як фактор розграбування, вивезення та знищення культурних цінностей на окупованій території України під час Другої світової війни (1941–1944 рр.) / С. Кот // Красзнавство. – ТОВ “Видавництво “Телесик”, 2010. – № 1. – С. 30–42.

⁷⁹ Дніпропетровські архіви, музеї та бібліотеки в роки Другої світової війни. – 75 с.; Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни. – 102 с.

⁸⁰ Кашеварова Н. Г. Обґрунтування історичних прав на українські території в ідеологічній доктрині нацизму : промова гаупттайнзацфюрера Оскара Венднагеля на відкритті історико-археологічної виставки у Харкові 1 листопада 1942 р. / Н. Г. Кашеварова // Архіви України. – № 1–3. – 2005. – С. 221–232.

⁸¹ Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943) : дослідження : анот. покажчик : публікація документів / укл. Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова. – К., 2004. – 813 с. – (Б-ки України під час Другої світової війни).

документів з київських архівів у загальній джерельній базі історії культурних цінностей. Саме тому перший розділ видання – “Дослідження та огляди” – містить низку авторських статей О. С. Онищенко, Г. В. Боряка, Л. А. Дубровіної, Н. І. Малолетової, Т. М. Себти, Н. Г. Кашеварової⁸². Ця праця отримала досить високу оцінку з боку німецьких науковців в особі О. Гаманна, керівника відділу Східної Європи Берлінської державної бібліотеки⁸³.

Останнім у часі об’ємним доробком української історичної науки, що проливає світло на зміст фондів 3676 та 3674 у ЦДАВО України, є довідник-показчик “Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны. Справочник-указатель архивных документов из киевских собраний”, підготовлений Н. Кашеваровою та Н. Малолетовою та опублікований наприкінці 2006 р.⁸⁴ Довідник було створено як розширений тип опису з поглибленим розкриттям змісту документів, що висвітлюють політику ОШР у галузі науки, культури та ідеології на окупованих територіях, а також його грабінницьку діяльність, організацію конфіскації та переміщення культурних цінностей. До нього увійшли відомості про два вищезазначені фонди, а також 5-й опис фонду 3206 (“Рейхскомісар України”).

З метою повнішого розкриття інформації, що міститься в документах ОШР, авторами Довідника було здійснено суцільний перегляд документів усіх справ зазначених фондів відповідно до існуючих описів. У результаті цієї роботи було складено нові описові статті на окремі документи чи групи документів усередині кожної справи, що відображають склад документів та їхній зміст. До описової статті вміщено пошукову інформацію, заголовок чи короткий опис змісту документа чи групи документів, датування, імена фізичних та юридичних осіб (структури ОШР, установи Третього райху та окупованих нацистами країн), перелік населених пунктів та адміністративно-територіальних назв, що згадуються в до-

---

⁸² *Онищенко О. С.* Історія бібліотечної справи та питання переміщення бібліотечних культурних цінностей : стан проблеми та завдання дослідження / О. С. Онищенко // Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943) : дослідження : анот. показник : публікація документів. – К., 2004. – С. 13–35; *Боряк Г. В.* Дослідження історії переміщення книжкової культурної спадщини України в період Другої світової війни / Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна // Там само. – С. 36–58; *Дубровіна Л. А.* Бібліотеки м. Києва в період нацистської окупації (1941–1943) : Загальні напрями політики та діяльність окупаційних установ / Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова // Там само. – С. 59–113; *Себта Т. М.* Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні : джерелознавчий аналіз / Т. М. Себта // Там само. – С. 114–148; *Кашеварова Н. Г.* Документи Рейхсміністерства окупованих східних областей та Оперативного штабу Розенберга (1941–1944) з питань переміщення книжкових культурних цінностей з колекції мікрофільмів в ЦДАВО України (КМФ-8) / Н. Г. Кашеварова // Там само. – С. 149–169.

⁸³ *Hamann O.* Hinterm Horizont geht's weiter – Deutsche Bibliothekare in den von Deutschland während des Zweiten Weltkrieges okkupierten Gebieten Osteuropas / O. Hamann // Die Suche nach NS-Raubgut in Bibliotheken. Recherchestand, Probleme, Lösungswege. Veröffentlichung der Beiträge zu einer Veranstaltung auf dem 94. Deutschen Bibliothekartag, Düsseldorf 15.–18.3.2005. – Hrsg. von Bernd Reifenberg. – Marburg, 2005. – S. 61–90.

⁸⁴ *Кашеварова Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны : справочник-указатель архивных документов из киевских собраний / Н. Г. Кашеварова, Н. И. Малолетова. – К., 2006. – 578 с.

кументах даної групи. Довідник доповнюють покажчики, що дозволяють простежити діяльність ОШР з конфіскації та переміщення культурних цінностей окремих країн – іменний та географічний, а також покажчик установ та організацій різних країн Європи. Особливу увагу приділено нацистським організаціям, що вивозили предмети культури та науки, а також установам – об'єктам пограбування. Це бібліотеки, архіви, музеї, різні товариства тощо. Згадано також окремі приватні зібрання та колекції відомих осіб, що також стали об'єктом пограбування. Таким чином було охоплено діяльність більшості підрозділів ОШР, у тому числі всіх його головних робочих груп, підпорядкованих їм робочих груп та зондеркоманд, що діяли на території Бельгії та Північної Франції, Нідерландів, країн Прибалтики, Білорусії, Росії, України, Югославії та Італії. Це дозволило відтворити більш-менш повну картину діяльності ОШР в окупованій Європі.

Інша група праць вітчизняних науковців присвячена вивченню діяльності окремих наукових і навчальних установ або певних структурних та організаційних аспектів діяльності ОШР чи його підрозділів, зокрема щодо складу та роботи Головної робочої групи “Україна”, діяльності Зондерштабу “Наука” щодо наукових установ та Зондерштабу “Фольклористика” тощо⁸⁵. Важливе значення має тенденція вивчення місця та ролі у процесі наукової діяльності Штабу українських науковців – місцевих співробітників ОШР, що намітилася в українській науці. Зокрема, дослідження цієї теми розпочато статтею О. Ф. Іванова та В. М. Романько “Науковці України під німецькою окупацією у світлі документів “Фонду Розенберга”⁸⁶.

Серед розвідок В. М. Яременко (перші статті дослідниці опубліковані під прізвиськом Романько) заслуговує на увагу стаття “Склад та організація персоналу Головної робочої групи України Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга в 1942–1943 рр. (за матеріалами ЦДАВО України)”⁸⁷, що присвячена аналізу кадрової документації однієї з головних робочих груп – Головної робочої групи “Україна” – та ґрунтується на її зведених звітах, а також на особових справах ОШР. У статті досить детально охарактеризовано склад ГРГ “Україна” за різними категоріями, поданими в анкетах німецьких співробітників: стать, вік, місце проживання, освіта, членство в НСДАП⁸⁸ тощо, проаналізовано звіти про персональний склад

---

⁸⁵ *Кашеварова Н. Г.* Деятельность зондерштаба “Наука” Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга по конфискации ценностей научных учреждений Украины (1941–1943) / Н. Г. Кашеварова // Библиотеки национальных академий наук : проблемы функционирования, тенденции развития : науч.-практ. и теор. сб. / редкол. А. С. Онищенко (пред.) [и др.]. – К. : НБУВ, 2005. – Вып. 3. – С. 298–316.

⁸⁶ *Іванов О.* Науковці України під німецькою окупацією у світлі документів “Фонду Розенберга” / О. Іванов, В. Романько // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія : Історія. – К., 2003. – Вип. 65. – С. 30–34.

⁸⁷ *Яременко В.* Склад та організація персоналу Головної робочої групи України Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга в 1942–1943 рр. : (за матеріалами ЦДАВО України) / В. Яременко // Архіви України. – 2006. – № 1–6. – С. 189–199.

⁸⁸ Націонал-соціалістська німецька робітничка партія (НСДАП) (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP), або Націонал-соціалістська робітничка партія Німеччини – політична партія, що існувала з 1920 по 1945 рр. у Німеччині. Від 1933 р. стала єдиною законною правлячою партією Третього району. В основу ідеології НСДАП, утво-

групи (структура, характер інформації, повнота тощо), розглянуто основні групи документів особового походження, що складала т. зв. особову справу співробітника ОШР. Вона включала перераховані вище види документів, що є надзвичайно важливими серед великої групи біографічних джерел в архіві Штабу, але не єдиними для вивчення біографії співробітника. Хоча наукова значущість наведеного дослідження не викликає сумнівів і до джерельної бази були залучені документи справ фонду 3676 ЦДАВО України (зокрема, справи 16, 30, 87, 102–104, 222–224 першого опису), у ході аналізу не охоплено всієї повноти документів, що містять інформацію біографічного характеру. Так, майже не представлені документи Управління штабу, зокрема відділу Ia (відділ кадрів), та не взято до уваги відомостей бюлетеня “Повідомлення та розпорядження”, де регулярно відображалася вся кадрова політика та поточні зміни у штаті співробітників, не використані матеріали фонду КМФ-8 ЦДАВО України, зокрема доволі інформативні документи ГРГ “Україна”, передусім періоду літа–осені 1943 р. (період евакуації), що відклались у справах 257, 264, 274–275 першого опису ф. КМФ-8 та наявні у складі ф. 3676. Відсутні посилання на документи справ, які повністю складаються з документів ГРГ “Україна”, в тому числі звіти щодо особового складу. Це дещо обмежує уявлення про загальний склад персоналу робочої групи та динаміку кадрової політики ОШР, ГРГ “Україна”, зокрема. У статті також майже не наведені відомості про її керівництво та структуру, поверхово висвітлені організаційні зміни, мають місце певні неточності у написанні окремих німецьких імен та назв⁸⁹, в переліку тем для дослідження при ГРГ “Україна”, що наводить авторка⁹⁰. Водночас, незважаючи на вищевказане, стаття має важливе значення, оскільки фактично чи не вперше серед публікацій вітчизняних науковців безпосередньо торкається питання щодо кадрової політики німецьких окупаційних організацій, висвітлює її основні засади, окреслює перспективи вивчення організації діяльності окремих структурних підрозділів ОШР та їх персоналу.

Однією з останніх наукових публікацій українських дослідників, присвячених Штабові Розенберга, є стаття Н. Гуцула, опублікована у серійному науково-

---

реної на базі заснованої у 1919 р. Німецької робітничої партії (Deutsche Arbeiterpartei), був покладений націонал-соціалізм – тоталітарна ідеологія, що базується на поєднанні різних елементів націоналізму, пангерманізму, соціалізму, мілітаризму, расизму, антисемітизму тощо. Діяла за адміністративно-територіальним принципом, мала чітко розгалужену ієрархічну структуру. Організацію та координацію роботи партії за різними напрямками здійснювало спеціально створене Імперське управління (Reichsleitung). У 1945 р. партія налічувала понад 8 млн. членів. Див.: Enzyklopädie des Nationalsozialismus. – S. 601–606.

⁸⁹ Порівн. зі статтями інших дослідників у виданнях: Библиотеки Киева у період нацистської окупації (1941–1943). – 813 с.; Картотека “Z” Оперативного штабу “Рейхслайтер Розенберг” : Ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белоруссии 1941–1942 / подгот. к изд. М. А. Бойцов, Т. А. Васильева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1998. – 352 с.

⁹⁰ Яременко В. Склад та організація персоналу Головної робочої групи України Айнзаштабу рейхслайтера Розенберга в 1942–1943 рр. – С. 194–195. Див. також: Кашеварова Н. Г. Документи Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941–1944) / Н. Г. Кашеварова // Архіви окупації. 1941–1944. – К., 2006. – Т. 1. – С. 860–871.

му виданні “Сторінки воєнної історії України” у 2012 р.⁹¹ Автором охарактеризовано основні етапи роботи Штабу на території України, структуру ГРГ “Україна”, здійснено спроби аналізу питання про сутність змісту роботи ОШР – збереження чи вилучення культурних цінностей, значення та ролі ідеологічної складової. В цілому дослідник спирається як на німецькі видання, серед яких є публікації 1942–1943 рр., так і на документи з Федерального архіву в Берліні, зокрема на плани проведення із залученням представників Штабу навчальних поїздок Україною по лінії НСДАП⁹². Але водночас низка питань, окреслених автором як нерозв’язані або дискусійні, наприклад, про структуру ОШР, “вертикаль влади” в Штабі, форму та зміст його діяльності, роль і внесок окремих осіб, а саме німецьких вчених, бібліотекарів, архівістів та ін., вже неодноразово були порушені у наукових публікаціях Т. Себти, Л. Дубровіної, Н. Малолетової та Н. Кашеварової, а також у наукових дослідженнях вже згаданої американської дослідниці П. К. Грімстед. Це викликає сумнів щодо обізнаності автора з результатами наукової роботи його колег, насамперед українських, за останні 10–15 років. До того ж, стаття містить певні фактологічні неточності, наприклад, у посиланнях, інформації щодо структури Штабу. Автор вживає назви структурних підрозділів Штабу, що не є усталеними в українській історіографії, але при цьому без наведення варіантів, нині поширених у вітчизняній науковій літературі. Також обмежено використано документи фонду 3676 ЦДАВО України, і не залучено матеріали фонду NS 30 у Федеральному архіві в Берліні, в той час як обидва зібрання у повному складі вже кілька років доступні дослідникам в мережі Інтернет. Звернення до цих зібрань значно збільшило б наукову цінність публікації.

У 1990-ті роки значно активізувалися наукові пошуки російських учених щодо питань вивчення переміщення та реституції культурних цінностей, а також, відповідно, на їхньому тлі – вивчення діяльності ОШР, зокрема таких дослідників, як М. Зініч та О. Мазурицький. Старший науковий співробітник Інституту російської історії РАН М. Зініч у своїх працях, насамперед у монографії “Похищенные сокровища: вывоз нацистами российских культурных ценностей” (М., 2003)⁹³ та статтях “Деятельность Оперативного штаба А. Розенберга по вывозу культурных ценностей из СССР” та “Поиск и возвращение похищенных фашистами российских культурных ценностей”, опублікованих у журналі “Отечественная история”, дослідила грабжницьку діяльність нацистів щодо культурних цінностей на території Росії⁹⁴. Однією з останніх статей М. Зініч, присвячених Шта-

---

⁹¹ Гуцул Н. Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга : ідеологічна боротьба чи пограбування духовних та культурних надбань в Україні (1941–1944) / Н. Гуцул // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. статей / Відп. ред. О. Є. Лисенко. НАН України. Інститут історії України. – К. : Інститут історії України, 2012. – Вип. 15. – С. 76–85.

⁹² Там само. – С. 79–80.

⁹³ Зинич М. С. Похищенные сокровища: вывоз нацистами российских культурных ценностей / М. С. Зинич. – М. : Изд. центр Ин-та рос. ист. РАН, 2003. – 276 с.

⁹⁴ Зинич М. С. Деятельность Оперативного штаба Альфреда Розенберга по вывозу культурных ценностей из СССР / М. С. Зинич // Отечественная история. – 1999. – № 4. – С. 161–169; *Ії ж.*: Поиск и возвращение похищенных фашистами российских культурных ценностей / М. С. Зинич // Отечественная история. – 2005. – № 2. – С. 101–112.

бові Розенберга, є публікація в журналі “Вопросы музеологии”⁹⁵. Загалом вона відображає вже відомі результати наукової діяльності дослідниці. Але водночас у даних публікаціях є посилання на місце зберігання документів ОШР у фонді 3676 в установі з назвою “Державний архів України”⁹⁶. Але такої установи не існує і не існувало. Без сумніву, під цією назвою розуміється ЦДАВО України, де і зберігається вищезгаданий фонд 3676. На жаль, ця вагома неточність унеможливає пошук документів.

Чільне місце серед інших посідає монографія О. М. Мазурицького “Книжные собрания России и Германии в контексте реституционных процессов” (Москва, 2000)⁹⁷, де основна увага приділена політиці німецьких окупаційних властей, діяльності окремих німецьких підрозділів, як військових, так і цивільних, та їх взаємодії щодо пограбування культурних цінностей, у тому числі так званої “команди Кюнсберга”, ОШР, а також більш дрібних структур. Автором проведено пошукову роботу з виявлення джерел, зібрано бібліографію з проблеми, висвітлено окремі аспекти евакуації культурного майна бібліотек СРСР на Схід, охарактеризовано становище окремих радянських бібліотек під час Другої світової війни, правила ревізії бібліотек з метою відбору “небажаної літератури”, виявлення та конфіскації потрібних книг. Автор спрямував своє дослідження на історію повернення книжкових колекцій і зібрань та висвітлення сучасного стану проблеми забезпечення реституційних процесів, в т. ч. їх нормативно-правових аспектів. При висвітленні діяльності ОШР щодо культурних цінностей автор лише вибірково використав документи окремих справ фонду 3676 ЦДАВО України (є посилання на справи 11, 12, 51, 118, 121, 127, 136, 144, 146, 148, 149 першого опису, справи 1, 31 другого опису, справу 444 четвертого опису), але при зверненні до цих документів простежується деяка поверховість, поза увагою залишилися важливі за змістом документи з теми, натомість ілюстративно наведені малоінформативні джерела. Про лакуни в обізнаності автора з документами ОШР та його функціями свідчать окремі неточності та розбіжності. Так, автор визнає заснування Вищої школи як майбутнього елітарного вищого навчального закладу НСДАП, але помилково стверджує, що Вища школа перетворилася на Оперативний штаб⁹⁸. Але це не є вірним, оскільки вона планувалась як окрема самостійна мережа наукових інституцій Третього райху з партійним університетом на чолі. Про це свідчать численні документи ОШР щодо організації Центральної бібліотеки Вищої школи. Впадає в око й те, що, відповідно до списку використаної літератури, автор залучив чимало газетних статей, що не містять точної

---

⁹⁵ *Зинич М. С.* Деятельность Оперативного штаба А. Розенберга по вывозу культурных ценностей из СССР / М. С. Зинич // Вопросы музеологии. – 2011. – № 1. – С. 116–125. Бібліографію наукових пошуків М. С. Зиніч див.: Зинич Маргарита Стефановна [Электронный ресурс] / Институт российской истории РАН. – Режим доступа : <http://iriran.ru/?q=zinich> – Загл. с экрана. – Дата обращения: 27.08.2012.

⁹⁶ Рос.: Государственный архив Украины.

⁹⁷ *Мазурицкий А.* Книжные собрания России и Германии в контексте реституционных процессов / А. Мазурицкий. – М., 2000. – 217 с.; *Його ж:* Очерки истории библиотечного дела периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг. / А. Мазурицкий ; РГБ ; Моск. гос. ин-т культуры. – М. : МГУК, 1995. – 210 с.

⁹⁸ *Мазурицкий А. М.* Книжные собрания России и Германии. – С. 34.

інформації на підтвердження викладених фактів і є, скоріше, матеріалами публіцистичного змісту. Але, незважаючи на це, дана праця О. М. Мазурицького є значним внеском у дослідження долі книжкових культурних цінностей та радянських бібліотек у період Другої світової війни, оскільки автор наводить інформацію про втрати бібліотек, долю окремих зібрань та їх переміщення, діяльність окремих керівників нацистських угруповань, а також реституційні процеси після розпаду Радянського Союзу.

Окремі відомості про різні аспекти нацистської політики під час окупації, зокрема про ОШР, можна знайти також у низці наукових публікацій, присвячених долі окремих галузей – архівної, музейної, бібліотечної – в роки війни. На увагу заслуговують дослідження А. П. Пшеничного, зокрема його стаття “Архивы на оккупированной территории в годы Великой Отечественной войны”⁹⁹, у якій, крім іншого, є згадки про пошуки в архівах окупованих міст матеріалів, потрібних науковцям Оперативного штабу.

У 1998 р. московськими дослідниками М. Бойцовим та Т. Васильєвою на основі матеріалів Оперативного штабу, що зберігаються у Російському державному військовому архіві у Москві (ф. 1401), було опубліковано т. зв. картотеку “Z” Оперативного штабу. Вона являє собою зведену картотеку об’єктів культури та науки (музеїв, бібліотек і архівів) та окремих предметів мистецтва періоду 1941–1942 рр., що була підготовлена співробітниками ОШР з метою обстеження, відбору та конфіскації культурних цінностей на окупованій території Росії, України та Білорусії¹⁰⁰. Як зазначають укладачі, ця картотека є частиною фонду 1401 (1401-К) Російського державного військового архіву у Москві (Російська Федерація). Фонд є невеликим за обсягом, налічує 77 справ. Більшу частину фонду становлять матеріали діяльності ОШР в Югославії, що, як зазначає П. К. Грімстед, яка дослідила ці документи, є не оригіналами, а, в основному, копіями окремих матеріалів інших частин архіву ОШР, зокрема тієї, що зберігається у Києві. З цієї причини примірники цих документів можна знайти серед матеріалів ОШР у ЦДАВО України. У повосенний час зазначені матеріали потрапили до Москви, до Особливого архіву (пізніше – Центру зберігання історико-документальних колекцій, нині – Російського державного військового архіву), з Мінська та отримали номер 1401. Єдина оригінальна частина, що збереглася у складі фонду, це саме ця довідкова картотека на об’єкти культури (бібліотеки, музеї та архіви), складена в Управлінні штабу у Берліні. Її було включено до першого опису під номером 75; пізніше вона отримала номер 1401-К (“Колекція”) у складі ф. 1401. Більша частина зазначеної картотеки ОШР збереглася саме тут, в той час як у ф. 3676 у ЦДАВО України наявна лише незначна її частина¹⁰¹.

Загалом у вигляді факсиміле опубліковано 301 картку. Структура їх публікації відображає не внутрішній порядок розташування карток у ф. 1401-К – за регіонами, а всередині – за алфавітом населених пунктів, а відбиває поділ на два

---

⁹⁹ Пшеничный А. П. Архивы на оккупированной территории в годы Великой Отечественной войны / А. П. Пшеничный // Отечественные архивы. – М., 1992. – № 4. – С. 90–98.

¹⁰⁰ Картотека “Z” Оперативного штаба “Рейхсляйтер Розенберг”. – 352 с.

¹⁰¹ Невелику частину картотеки див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 2–2 зв.; спр. 113, арк. 1–6; спр. 126, арк. 11; оп. 2, спр. 14, арк. 19–38 (зі зворотами).

основні розділи, що відповідають діяльності двох головних робочих груп, які працювали на Сході – Головної робочої групи “Україна” та Головної робочої групи “Остланд”, а всередині кожної з головних груп – підпорядкованих їм робочих груп. За цією картотекою можна простежити, які саме установи були охоплені діяльністю Штабу відповідно до його інтересів, встановити матеріальний та фізичний стан цих об’єктів по 1943 р. включно, адже на картці зазначалася назва установи та її розташування, обсяг і стан фондів, рівень опрацювання її зібрань, а також який підрозділ Штабу і який саме його представник займався обстеженням цієї установи. Для дослідників особливий інтерес представляють також дані карток про те, чи проводилися ОШР конфіскації зібрань цієї установи, а також відомості про їхній фізичний стан, повноту зібрань та тимчасове місце зберігання в період між конфіскацією та відправленням до райху.

Видання супроводжується узагальнюючою статтею про діяльність ОШР на окупованих східних територіях, про склад його документів, що зберігаються у Москві, а також про особливості самої картотеки. При підготовці цієї статті автори зверталися, зокрема, також до матеріалів ф. 3676 ЦДАВО України. Про це свідчать численні посилання на документи справ першого опису (52, 55, 59, 119, 127, 136, 138, 142, 144, 148, 149, 225), справу 21 другого опису, справу 444 четвертого опису. Щоправда, автори зазначили, що всі посилання на даний фонд подаються згідно з анотованим переліком, складеним у 1994 р. Відділом реституції департаменту зі збереження культурних цінностей Міністерства культури Російської Федерації¹⁰². Окрім того, щодо організаційної структури ОШР автори неодноразово посилаються на праці української дослідниці Т. Себти, яка активно досліджує діяльність ОШР. На жаль, хронологічно відомості карток обмежуються 1943 р., що не дає можливості відстежити за даними картотеки процес переміщення колекцій та зібрань на їх остаточному шляху в кінцевий пункт призначення у Німеччині. Примірники окремих карток цієї картотеки також наявні у ф. 3676 ЦДАВО України¹⁰³, але там вони перебувають здебільшого у розпорошеному вигляді, на відміну від ф. 1401-К, де їх сконцентровано в одній справі. До речі, автори публікації не вказують на цей факт, скоріше за все тому, що фонд 3676 на рік публікації, тобто 1998 р., практично ще не був опрацьований дослідниками, які могли б вказати на наявність подібних карток, а існуючі описи не відображають факти їхнього перебування у складі фонду 3676. Окрім того, на жаль, дана публікація не супроводжена окремим покажчиком установ, які фігурують у картотеці, і це дещо ускладнює використання пошуку інформації по окремих установах у виданні. Але, безперечно, здійснена авторами робота, як і публікація картотеки Штабу в перекладі російською мовою, – це надзвичайно важливий етап у дослідженні діяльності ОШР щодо вивезення культурних цінностей з території Східної Європи. До того ж, видання супроводжене досить інформативною статтею про діяльність Штабу, а сама публікація карток – розгорнутими коментарями, що певною мірою висвітлюють долю переміщених зібрань і значно доповнюють наведену інформацію.

---

¹⁰² Картотека “Z” Оперативного штаба “Рейхсляйтер Розенберг”. – С. 16.

¹⁰³ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 113.

В останні роки з'являються публікації, що висвітлюють окремі аспекти співпраці Штабу з німецькими вченими, передусім в галузі археології. Серед таких публікацій однією з перших стала стаття П. Леуса, опублікована в 2008 р.¹⁰⁴ Вона у загальних рисах висвітлює діяльність кількох німецьких організацій в царині археології на окупованих східних територіях, а також окреслює факт їхньої конкуренції між собою в цій сфері. Частина статті присвячена внеску відомого німецького археолога Карла Енгеля в проведення археологічних досліджень на окупованих східних територіях, зокрема на теренах Прибалтики.

Уже традиційними стали міжнародні конференції, присвячені переміщенням культурним цінностям, зокрема при Всеросійській державній бібліотеці іноземної літератури ім. Рудомино у Москві (Росія). Матеріали цих зібрань регулярно публікуються окремими збірниками. Серед найрезультативніших та найбільш представницьких конференцій останніх 15 років – “Культурная карта Европы: судьба перемещенных культурных ценностей в третьем тысячелетии”, що відбулася в Москві 2000 р., та аналогічна їй конференція 2003 р. у Санкт-Петербурзі¹⁰⁵. Учасниками згаданих зібрань є чимало російських та західноєвропейських дослідників, що виступають з доповідями про результати проведеної ними роботи у сфері дослідження за німецькими документами долі багатьох культурних цінностей та про перспективи нових досліджень.

Значна група доробок, що проливають світло на ідеологічні засади діяльності Оперативного штабу, пов'язана з вивченням діяльності безпосередньо Альфреда Розенберга, ініціатора створення ОШР, а також його служб та інших пов'язаних з ним організацій. У них викладені постулати націонал-соціалізму, на засадах якого розгортав свою діяльність ОШР. Їм притаманне певне тематичне розмаїття в рамках дослідження націонал-соціалістської ідеології та пропаганди. Серед них можна виокремити дві підгрупи. Перша – це ідеологічні праці самого А. Розенберга, друга – створені вже у повоєнний час наукові розвідки дослідників історії націонал-соціалізму, зокрема ролі А. Розенберга та створених ним установ.

Основними працями, що стали основою побудови націонал-соціалістської ідеології, традиційно вважаються “Mein Kampf” (“Моя боротьба”) Адольфа Гітлера та “Der Mythos des 20. Jahrhunderts: Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit” (“Міф ХХ століття: Оцінка духовно-інтелектуальної боротьби фігур нашого часу”) Альфреда Розенберга. У той час як “Mein Kampf” у повоєнний період залишалася працею, що перебувала в центрі уваги широкої

---

¹⁰⁴ *Леус П. М.* Археологи Третьего рейха на оккупированных восточных территориях / П. М. Леус // *Germania – Sarmatia. Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов. Сборник материалов.* – Калининград : Янтарный сказ, 2008. – С. 220–231.

¹⁰⁵ *Культурная карта Европы : Сб. материалов междунар. конф. “Культурная карта Европы: судьба перемещенных культурных ценностей в третьем тысячелетии” (Москва, 10–11 апреля 2000 г.) / ред. К. А. Дмитриева.* – М. : Рудомино, 2001. – 388 с.; *Культурные ценности : Возможности и перспективы общеевропейского сотрудничества : сб. материалов междунар. конф. “Культурное сотрудничество в Европе: проблемы сохранения и охраны культурных ценностей” (С.-Петербург, 12 мая 2003 г.) / М-во культуры и массовых коммуникаций РФ.* – М. : Рудомино, 2004. – 376 с.

громадськості та науковців, “Der Mythos des 20. Jahrhunderts” необґрунтовано нібито відійшов на другий план. Між тим, як справедливо зазначив О. М. Майборода у доповіді “Ідеологічні засади нацистської політики в національному питанні”, виголошеній на Всеукраїнській науковій конференції “Друга світова війна та доля народів України” (Київ, червень 2005 р.)¹⁰⁶, всупереч поширеній думці, “Mein Kampf” Адольфа Гітлера можна вважати ідеологічною працею лише умовно, оскільки вона являє собою варіант поєднання автобіографії та історії нацистського руху з досить стислим викладом окремих нацистських ідей, тоді як праця А. Розенберга – це досить цілісний, завершений твір.

Праця “Der Mythos des 20. Jahrhunderts: Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit” була написана А. Розенбергом у 1920-х рр., вперше видана у 1930 р., але неодноразово перевидавалася, особливо у 1930-х рр. У 1998 р. побачив світ її переклад російською мовою¹⁰⁷. Праця складається з 3-х книг, кожна книга – з декількох частин та глав. Зокрема, на особливу увагу, на нашу думку, з метою розуміння принципових поглядів А. Розенберга на розвиток світової історії, місце та роль німецького народу в історії Європи та у всесвітній історії загалом, а також на його роль у майбутньому, заслуговують декілька частин. Це, зокрема, розділи, присвячені расовим питанням, взаємодії держави, народу та церкви, ідеалу нової держави тощо. Серед основних тем, яким приділяє увагу А. Розенберг – світова історія, германська народність та спільнота, релігія, церква, філософія, культура, мистецтво, людина і раса, витоки державності в Європі, демократія, марксизм та комунізм, націоналізм, єврейство та юдаїзм, сіонізм, масонство, гендерні питання тощо. Окремо слід звернути увагу на роль та значення містики, пов’язаної зі світоглядом та світосприйняттям людства. Твір є досить складним для розуміння, думки автора викладено не завжди послідовно і навіть дещо хаотично. На основі аналізу змісту двох цих праць О. Майборода дійшов висновку, що, незважаючи на близькість характеру та змісту, їм притаманні принципові розбіжності, що не могло не позначитися на доктрині німецького націонал-соціалізму, а це, своєю чергою, спричинило слабкість її основних засад. Але, окрім цього твору, А. Розенберг протягом 1920–1930-х рр. написав ще цілу низку праць, невеликих за обсягом, що також неодноразово перевидавалися різними мовами та, в основному, були присвячені лише декільком темам, у т. ч. більшовизму, масонству, єврейству та юдаїзму¹⁰⁸.

---

¹⁰⁶ Майборода О. М. Ідеологічні засади нацистської політики в національному питанні : тези доповіді / О. М. Майборода // Друга світова війна та доля народів України : матеріали Всеукр. наук. конф. (Київ, 23–24 червня 2005 р.). – К., 2005. – С. 172–173.

¹⁰⁷ Розенберг А. Миф XX века. Оценка духовно-интеллектуальной борьбы фигур нашего времени / А. Розенберг ; пер. с нем. и подг. издания С. Н. Лобанова. – Таллинн, 1998. – 527 с.

¹⁰⁸ Серед них такі: “Die Spur der Juden im Wandel der Zeiten” (“Слід євреїв у вирі часів”), “Der Kampf um die Weltanschauung” (“Боротьба за світогляд”), “Die Verbrechen der Freimaurerei” (“Злочин масонства”), “Der Bolschewismus als Aktion einer fremden Rasse” (“Більшовизм як дія чужої раси”), “Weltanschauung – Macht – Wirtschaft” (“Світогляд – влада – економіка”), “Weltanschauung und die Wissenschaft” (“Світогляд і наука”), “Der entscheidende Weltkampf” (“Вирішальна світова боротьба”), “Der Kampf und die Freiheit der Forschung” (“Боротьба та свобода дослідження”), “Deutsche und europäische Geistesfreiheit” (“Німецька та європейська

У Росії спробу проаналізувати ідеологію А. Розенберга, а також її витоки та наслідки зробив С. А. Гурульов у статті “Еще раз о расизме, нацизме и их идеологе А. Розенберге”¹⁰⁹. Він доречно зазначив, що в Росії інформацію про А. Розенберга та його погляди можна знайти лише у виданнях довідкового характеру, його постать та роль в історії не були предметом окремого розгляду російськими вченими. Це можна пояснити кількома причинами, одна з яких, чи не найважливіша, – відсутність доступу до відповідних джерел щодо його ролі та місця в еліті націонал-соціалістського суспільства, а також значення його діяльності для історії країн Східної Європи. Аналогічна ситуація склалась і в українській науці, на відміну від країн Західної Європи.

Серед праць західних учених цієї тематики слід назвати передусім монографію Ернста Піпера “Альфред Розенберг: головний ідеолог Гітлера”¹¹⁰. Вона є чи не найповнішим виданням, присвяченим А. Розенбергу: автор не лише подає його повну біографію та картину політичної діяльності, а й простежує розвиток його ідеологічних поглядів, характеризує їхній вплив на загальну політику у НСДАП, Третьому райху, а пізніше – й у веденні війни. Діяльності ОШР присвячена частина дев'ятої глави, де ґрунтовно висвітлено її ідеологічні засади та практичну діяльність, а саме реалізацію цих ідеологічних принципів при здійсненні грабіжницької діяльності на території Радянського Союзу під час Другої світової війни¹¹¹. Автор подає також посилання на окремі документи Штабу. У зазначеній праці міститься досить повна бібліографія щодо А. Розенберга та бібліографія публікацій самого А. Розенберга за різні роки, наявний іменний покажчик та розгорнута система посилань.

Серед авторів, що різного часу займалися цією проблемою, – А. Молау¹¹², що досліджував політичну біографію А. Розенберга, Р. Сесіль¹¹³, предметом вивчення якого був вплив поглядів А. Розенберга на нацистську ідеологію, К.-Е. Бєрш, який основну увагу приділяв діяльності лідерів націонал-соціалізму¹¹⁴, та інш. Окремо слід відмітити внесок Р. Больмуса¹¹⁵. Його праця “Das Amt Rosenberg und seine Gegner” (“Відомство Розенберга та його супротивники”), що вперше побачила світ у 1970-х роках, була перевидана у 2006 р. Книга присвячена діяльності

духовна свобода”), “Die Judenfrage als Weltproblem” (“Єврейське питання як світова проблема”), “Nationalsozialismus, Religion und Kultur” (“Націонал-соціалізм, релігія та культура”) та ін. Повний перелік опублікованих праць А. Розенберга див.: *Piper E. Alfred Rosenberg : Hitlers Chefideologe.* – S. 768–785.

¹⁰⁹ *Гурулев С. А. Еще раз о расизме, национализме и их идеологе А. Розенберге / С. А. Гурулев // Вопросы истории.* – 2006. – № 5. – С. 62–75.

¹¹⁰ *Piper E. Alfred Rosenberg : Hitlers Chefideologe.* – 831 S.

¹¹¹ Там само. – S. 486–508.

¹¹² *Molau A. Alfred Rosenberg. Der Ideologe des Nationalsozialismus : eine politische Biografie / A. Molau.* – Koblenz, 1993. – 194 S.

¹¹³ *Cecil R. The Myth of the Master Race : Alfred Rosenberg and Nazi Ideology / R. Cecil.* – New York, 1973. – 266 p.

¹¹⁴ *Bärsch C.-E. Die politische Religion des Nationalsozialismus : die religiösen Dimensionen der NS-Ideologien in den Schriften von Dietrich Eckart, Joseph Goebbels, Alfred Rosenberg und Adolf Hitler / C.-E. Bärsch.* – München : Fink, 2002. – 407 S.

¹¹⁵ *Bollmus R. Das Amt Rosenberg und seine Gegner.* – 373 S.

структур Відомства Розенберга як Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП та його місце в системі державних інституцій Третього райху¹¹⁶.

Варті уваги також роботи німецьких дослідників, що присвячені історії розвитку науки, культури та освіти у Третьому райху, життю та діяльності відомих істориків, фольклористів, мистецтвознавців та ін., серед яких були й такі, що під час війни співпрацювали з ОШР. Але вони становлять значну частину історіографії питання про політику щодо німецької науки та культури за часів націонал-соціалізму і у подальшому мають стати предметом окремого дослідження.

Важливу роль у розгляді питань ідеології націонал-соціалізму відіграють спеціалізовані довідкові видання, зокрема “Enzyklopädie des Nationalsozialismus”¹¹⁷ (“Енциклопедія націонал-соціалізму”), де також присутня стаття, присвячена ОШР та його діяльності.

Таким чином, короткий огляд основних досліджень засвідчує наявність чималої кількості наукових праць, тією чи іншою мірою пов’язаних з діяльністю ОШР та його структур (робочих груп, зондерштабів тощо). Однак, безсумнівним є й те, що найбільша увага була приділена питанням історії конфіскації та вивезення нацистами культурних цінностей з окупованих країн у період Другої світової війни і проблемам їхньої реституції, оскільки доля багатьох вивезених цінностей і досі не з’ясована. Значний компонент історіографії становлять праці

---

¹¹⁶ “Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП” (Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP) – посада А. Розенберга та водночас назва його установи, в межах якої була об’єднана ціла низка т. зв. головних відомств (Hauptamt, у множині Hauptämter) і відомств (Amt, у множині Ämter), що відповідали за різні тематичні напрямки ідеологічної роботи, навчання та виховання у НСДАП та мали відповідні однойменні назви, наприклад Головне відомство “Наука” (Hauptamt Wissenschaft), Головне відомство “Наддержавні сили” (Hauptamt Überstaatliche Mächte), Відомство “Прадавня та рання історія” (Amt Vor- und Frühgeschichte), Відомство “Музика” (Amt Musik) та ін. Вони намагалися не лише розвивати діяльність в межах партії, а й загалом посилювати свій вплив у науковому, культурному та освітньому житті нацистської Німеччини, що призводило до певної конкуренції з деякими іншими вищими державними установами, зокрема Міністерством народної освіти і пропаганди Й. Гьоббельса. Керівництво здійснювалося безпосередньо з канцелярії А. Розенберга, що фактично перетворилася на секретаріат усіх його служб. Для позначення сукупності всіх служб Уповноваженого у науковій літературі вживають назву – “Відомство Розенберга”, або “Служба Розенберга”. Підрозділи Служби випускали серії тематичних партійних видань, у т. ч. серію “Наддержавні сили”, де публікувалися матеріали щодо ідеологічних ворогів націонал-соціалізму, зокрема більшовизму, готувалося планові теми для проведення різноманітних навчань у НСДАП та серед її структурних організацій, проводили активну навчальну та пропагандистську роботу, зокрема у формі відкритих прийомів із читанням доповідей, для чого залучалися вчені, викладачі вищих навчальних закладів – історики, народознавці, германісти, славісти тощо. Служба Розенберга тісно співпрацювала з Оперативним штабом райхсляйтера Розенберга. Детальніше її зв’язки зі Штабом висвітлені у третьому розділі дослідження. Див. також: Enzyklopädie des Nationalsozialismus. – S. 360–361.

¹¹⁷ Enzyklopädie des Nationalsozialismus. – 900 S. Див. також: Залесский К. НСДАП. Власть в Третьем рейхе / К. Залесский. – М., 2005. – 672 с.; Энциклопедия Третьего рейха / сост. В. Телицын. – М., 2005. – 479 с.

щодо ідеології націонал-соціалізму та праці самого А. Розенберга, а також роботи, присвячені діяльності відомств Служби Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП, зокрема, робота Д. Дюрра¹¹⁸ “Das Amt Rosenberg in der nationalsozialistischen Literaturpolitik” (“Відомство Розенберга у націонал-соціалістській політиці щодо літератури”), присвяченій діяльності та ролі Головного відомства “Письменство” зазначеної Служби Уповноважень.

Разом з тим, діяльність Штабу, що керувався основними принципами націонал-соціалізму, не обмежувалася конфіскацією нацистами архівних та книжкових фондів, музейних цінностей та їх відкритим привласненням, а була пов’язана також з формуванням нацистської політики щодо окупованих територій, ідеологічним впливом та пропагандою. Наказами вищого керівництва партії та Вермахту на ОШР покладалося завдання вести т. зв. “ідеологічну боротьбу”, в рамки якої входила конфіскація майна ідейних ворогів націонал-соціалізму – єврейства, більшовизму та масонства, в тому числі зібрань архівів та бібліотек як джерельної бази всебічних досліджень генези та розвитку ідейних засад цих течій. Таким чином, конфіскація архівів та книжкових зібрань переслідувала, окрім грабіжницької, ще й мету створення джерельної бази перспективних наукових досліджень для різних наукових установ райху, а також запланованої на майбутнє Вищої школи, де ці дослідження мали бути сконцентровані. Між тим, ідеологічний та науковий аспекти діяльності ОШР, не менш важливі для розуміння різних напрямів діяльності Штабу, в тому числі й принципів конфіскації архівних документів, книжкових фондів та музейних цінностей, відповідно до його функцій, залишаються сьогодні недостатньо з’ясованими.

Тут важливим є те, що вищезазначені ідеологічні аспекти передбачали не лише збирання різноманітної інформації на підтвердження теорії зверхності “арійської раси” та меншовартості слов’янських народів, обґрунтування права німецького народу на території Східної Європи, а й збір, конфіскацію та використання книжкових та архівних колекцій з бібліотек окупованих територій, співробітництво з низкою вчених та організацій, проведення різноманітних досліджень, включаючи збір різних матеріалів, їхню обробку, аналіз змісту задля створення аналітичних розвідок, статей тощо з різних аспектів життя окупованих країн, передусім республік Радянського Союзу, з метою поглибленого вивчення природничо-ресурсного, економічного, соціального, культурного потенціалу окупованих територій та їхнього населення, а також раціоналізації та покращання використання цих ресурсів¹¹⁹. У зв’язку з цим постає потреба в ґрунтовному поглибленому дослідженні зазначеного аспекту діяльності ОШР, на що вказують У. Гартунг, П. Манассе, Т. Себта.

---

¹¹⁸ *Dürr D.* Das Amt Rosenberg in der nationalsozialistischen Literaturpolitik [Elektronische Ressource] : Magisterarbeit zur Erlangung des Grades eines Magister Artium / D. Dürr. – 1994. – Online verfügbar unter : <http://www.duerranski.de/dbfu.pdf> (zuletzt geprüft am: 15.08.2013).

¹¹⁹ *Каишеварова Н. Г.* Документи Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941–1944). – С. 860–871.

Загальним недоліком історіографії, зокрема зарубіжної, залишається фрагментарне використання документів ОШР, що зберігаються в різних країнах, передусім його київської частини, найзначнішої за обсягом, відсутність комплексного підходу до загальної оцінки напрямів та змісту діяльності Штабу на базі вивчення всієї сукупності його ділових документів.

РОЗДІЛ 2

Архівні фонди Штабу в Україні та в Німеччині

Архів Оперативного штабу Розенберга на сьогодні складається з декількох розосереджених комплексів документів, як великих, так і значно менших за обсягом, що зберігаються в архівах міст, які перебували під нацистською окупацією, або у місцях, куди вони були переміщені різним шляхом та за різних обставин наприкінці війни та у перші повоєнні роки. З найбільших масивів один, за існуючими оцінками – найбільший за обсягом, знаходиться у Києві, в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, другий за обсягом масив зберігається у Федеральному архіві в Берліні (Німеччина) (Bundesarchiv Berlin), третій – у Російському державному військовому архіві у Москві (Російська Федерація).

Більшість матеріалів ОШР, що зберігаються у ЦДАВО України, зосереджені у фонді 3676 (“Штаб імперського керівника Розенберга для окупованих східних областей”). Певна частина документів міститься у фонді 3674 (“Штаб імперського керівника Розенберга для окупованих західних областей та Нідерландів”), який за походженням є частиною документального комплексу ОШР та був виокремлений штучно. Загалом матеріали виключно ОШР з фондів 3676 та 3674 налічують 351 справу. Фонд 3676 має п’ять описів, три з яких стосуються матеріалів ОШР (описи 1–3 та дві повні справи та частина ще однієї з четвертого опису фонду 3676). Деякі документи щодо діяльності ОШР зберігаються у фонді 3206 (“Рейхскомісаріат України”), серед матеріалів п’ятого опису.

Усі документи цих фондів – німецькомовні, за винятком, за приблизною оцінкою, лише декількох сотень аркушів українською та російською мовами, серед яких – авторські праці радянських громадян, що в період окупації залишилися в Криму та за умов нетривалої співпраці надали свої праці Штабові, статистичні й звітні дані щодо стану бібліотек і архівів та обсягу їхніх фондів, надані співробітниками цих установ, декілька інструкцій для місцевих співробітників з підготовки оглядових праць. До того ж, як правило, у справі вони супроводжуються відповідними копіями німецькою мовою.

Другий великий масив, що нині зберігається у Федеральному архіві в Берліні (ф. NS 30), як уже зазначалося, загалом налічує 231 справу та з кінця 1940-х років до 1963 р. зберігався у Національному архіві США. Там він був повністю замікрофільмований та оформлений як публікація мікрофільмів EAP-99 (U.S. National Archival Microfilm Publication T-454, 107 rol.)¹²⁰. У 1965 р. зазначена колекція

---

¹²⁰ *Grimsted Patricia Kennedy*. *Trophies of War and Empire : The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution*. – P. 157, 584–586. Див. також частково опубліковані нею документи з цього фонду у виданні: *U.S. Restitution of Nazi-Looted Cultural Treasures to the USSR, 1945–1959 : Facsimile Documents from the National Archives of the United States*.

мікрофільмів була придбана УРСР; з 1989 р. цей фонд перебуває у відкритому доступі у складі колекції мікрофільмів КМФ-8 у ЦДАВО України¹²¹. Саме це зібрання у 1963 р. було повернуто до Федеративної Республіки Німеччина, де воно зберігалось у м. Кобленці. У 1996 р. його передали з Кобленця до Федерального архіву в Берліні, де воно стало основою фонду NS 30 і де з нього викремили документи Міністерства окупованих східних територій (RMfdbO – R-6) та документи Служби Розенберга як Уповноваженого фіурера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП (далі Служба Розенберга) (ERR, R-8) і склали новий опис ф. NS 30. Фонд ще декілька разів поповнювався копіями окремих справ, переданими з інших архівів¹²².

Протягом останніх двадцяти років два основні документальні масиви ОШР – у ЦДАВО України та у Федеральному архіві – є об'єктами активного вивчення. Вагомий внесок у справу полегшення доступу до цих документів, формування перспективи всебічного вивчення документів Штабу та залучення їх до наукового обігу, що допоможе у майбутньому багатьом науковцям різних країн, зробила американська дослідниця Патриція Кеннеді Грімстед. Присвятивши багато років студіюванню проблеми переміщення та реституції культурних цінностей, вона ініціювала пошуки розпорошених документів Штабу та протягом кількох останніх років сприяла розвиткові міжнародного проекту з оцифрування документів Штабу, започаткованого 2005 р., та передаванню їх у відкритий доступ. До проекту було залучено США та Україну, в перспективі до проекту можуть приєднатися ще декілька західноєвропейських країн. Результатом стало розміщення у відкритому доступі у мережі Інтернет двох вищезгаданих найбільших частин архівного документального масиву Штабу – з Федерального архіву у Берліні¹²³ та із ЦДАВО України¹²⁴. За підрахунками автора, кількість кадрів із обкладинками справ включно у масиві документів Штабу у Федеральному архіві (фонд NS 30¹²⁵) становить близько 37 тис., у ЦДАВО України (описи 1–3 та дві повні справи та частина ще однієї з четвертого опису фонду 3676) — трохи більше 80 тис. кадрів, але масив документів п'ятого опису фонду 3206 (“Рейхскомісаріат України”), що містить окремі документи Штабу разом з документами різних місцевих установ, зокрема структур райхскомісаріату “Україна”, налічує

---

¹²¹ Яковлева Л. В. Колекція мікрофільмів фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту в ЦДАЖР УРСР / Л. В. Яковлева, А. Й. Шевчук // УІЖ. – 1989. – № 1. – С. 155–157.

¹²² *Grimsted Patricia Kennedy. Trophies of War and Empire : The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution.* – P. 585.

¹²³ Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg : NS 30 [Опис архіву Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга (ф. NS 30 в Федеральному архіві в Берліні)] [Elektronische Ressource] / bearb. von Jana Blumberg ; Bundesarchiv. – Koblenz, 2004. – Online verfügbar unter : http://startext.net-build.de:8080/barch/Midosasearch/NS30_25600/index.htm (zuletzt geprüft am: 16.08.2013).

¹²⁴ Коллекция документов Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга [Электронный ресурс] / ЦДАВО Украины. – Электрон. текст. дан. – Режим доступа : <http://etg.tsdavo.org.ua/> – Загл. с экрана. – Дата обращения: 23.03.2013.

¹²⁵ Тут і далі на означення німецького “Bestand” вживається український аналог – “фонд”.

15,5 тис. кадрів. Загальний обсяг оцифрованого в Україні масиву становить 140 тис. кадрів, тобто він майже у 3–4 рази більший за берлінський¹²⁶.

Третій, компактний масив ОШР зберігається в Москві, у Російському державному військовому архіві (ф. 1401-К – Оперативний штаб Розенберга з колишнього “Особливого архіву”) і налічує 77 од. зб.¹²⁷

Окремі документи зберігаються в Парижі, у Документальному центрі сучасної юдаїки, в Амстердамі – в Інституті військової документації, у ФРН – в Інституті сучасної історії у Мюнхені та у державному архіві у Кобленці, у Сполучених Штатах Америки – в Бібліотеці Конгресу у Вашингтоні, у Нью-Йорку, в Єврейському науковому інституті, у Каліфорнії – в Пало-Альто, а також у бібліотеці Гуверівського інституту. Невеликі фрагменти масиву документів Штабу відклалися в різних містах, що були окуповані нацистами (у Мінську, Амстердамі, Ризі тощо), а також входить до “Колекції документів про пограбування німецькими фашистами художніх цінностей на тимчасово окупованій території СРСР”, зібраній Державною службою безпеки (ШТАЗІ) колишньої НДР, (Берлін, Центр зберігання документів¹²⁸). Детальніше долю комплексів документів, питання їх походження та взаємозв’язків вивчали Т. Себта та П. Грімстед¹²⁹. Нечисленна група документів ОШР, що зберігаються в Державному інституті документації про війну (військової документації) в Амстердамі (Нідерланди), представлена описом, складеним ще 1985 р.¹³⁰

У 2011 р. Міжнародний інститут соціальної історії в Амстердамі¹³¹ разом з Інститутом дослідження війни, голокосту та геноциду¹³² розмістив на своїй вебсторінці працю Патриції Кеннеді Грімстед із назвою “Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder. A Survey of the Dispersed Archives of the Einsatzstab

---

¹²⁶ Коллекция документов Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга. О проекте [Электронный ресурс] / ЦДАВО Украины. – Электрон. текст. дан. – Режим доступа: <http://err.tsdavo.org.ua/1/webpages/61535226> – Дата обращения: 23.03.2013.

¹²⁷ Себта Т. М. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки Другої світової війни : автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Т. М. Себта ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2000. – С. 11.

¹²⁸ Там само. – С. 11.

¹²⁹ Там само. Див. також: *Grimsted Patricia Kennedy*. Trophies of War and Empire : The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. – 749 p.; *Кашеварова Н. Г.* Документи Рейхміністра окупованих східних областей та Оперативного штабу Розенберга (1941–1944) з питань переміщення книжкових культурних цінностей з колекції мікрофільмів в ЦДАВО України (КМФ-8) / Н. Г. Кашеварова // Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943) : дослідження : анот. покажчик : публікація документів. – К., 2004. – С. 149–169.

¹³⁰ Картотека “Z” Оперативного штабу “Рейхсляйтер Розенберг”. – С. 28.

¹³¹ Нідерл.: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (англ.: The International Institute for Social History).

¹³² Інститут дослідження війни, голокосту та геноциду (нідерл.: Instituut voor Oorlogs, Holocaust- en Genocidestudies; англ.: The Institute for War, Holocaust and Genocide Studies) був заснований Державним інститутом військової документації (нідерл.: Nederlands Instituut voor Oorlogs documentatie; англ.: The Netherlands Institute for War Documentation).

Reichsleiter Rosenberg (ERR)”¹³³. Вона містить інформацію про місцезнаходження різних частин та окремих матеріалів документального зібрання Штабу. Зокрема, за даними Інституту, дослідниця вказує, що окремі документи ОШР зберігаються у 29-ти архівосховищах у 9-ти країнах світу. Із загальним, поверховим оглядом останніх електронних ресурсів, де представлено документи Штабу, можна також ознайомитися на веб-сторінці Комісії у справах єврейських матеріальних позовів до Німеччини (Claims Conference)¹³⁴.

На київську частину оцифрованих матеріалів Штабу (ф. 3674, 3676, п'ятий опис ф. 3206) у результаті подокументного перегляду протягом 2004–2006 рр. було підготовлено анотований довідник-показчик¹³⁵, що покладений також в основу електронної версії. Окремі складові цієї частини вже були розглянуті у різних наукових працях, зокрема у низці статей українських дослідників¹³⁶.

Отже, дослідники мають можливість користуватися масивом оригінальних документів з фондів 3674, 3676, який представлений у мережі Інтернет, та їхнього берлінського комплексу (в колекції мікрофільмів КМФ-8); в оцифрованому вигляді оригінальний фонд NS 30 представлений також у мережі Інтернет на сайті Федерального архіву.

Джерельною базою даного дослідження є обидві найбільші документальні частини архіву ОШР – київська та берлінська. Вони є складовими одного й того ж зібрання і містять, в основному, однакові групи документів щодо роботи ОШР, але суттєвим є те, що вони певною мірою є взаємодоповнюючими, а не дублюючими одна одну, незважаючи на наявність певної кількості копій у своєму складі, тому документи берлінської частини заслуговують на окремий розгляд. Але незважаючи на те, що у ЦДАВО України в колекції КМФ-8 представлено зібрання мікрофотокопій матеріалів берлінського документального масиву ОШР, у нашому дослідженні в загальних рисах охарактеризовані й берлінські документи архіву ОШР та їхні копії у КМФ-8. Проте, підставою для подібного окремого розгляду для кожного зібрання є переважно не лише сучасне місце зберігання документів, а й той факт, що внутрішній порядок їхньої систематизації у цих зіб-

---

¹³³ Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder. A Survey of the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR) [Electronic resource] / International Institute for Social History. Available at: <http://www.iisg.nl/publications/errsurvey/> (last visited March 25, 2013).

¹³⁴ Records of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR) : Documenting Plunder Online / [Electronic resource] / The Claims Conference. Available at: http://www.claimscon.org/index.asp?url=lotted_art/err (last visited March 25, 2013)

¹³⁵ *Кашеварова Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны. – 578 с.

¹³⁶ *Себта Т. М.* Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхслайтера Розенберга. – С. 53–73; *Її ж:* Документи Айнзацштабу рейхслайтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації (1941–1944). – С. 398–412; *Войцехівська І. Н.* Архів Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга в Києві : структура документальних комплексів / І. Н. Войцехівська, Н. Г. Кашеварова // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики. Зб. наук. праць / відп. ред. О. А. Удод. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. – Ч. 14. – С. 14–33; *Іванов О.* Науковці України під німецькою окупацією у світлі документів “Фонду Розенберга”. – С. 30–34; *Дубровіна Л. А.* Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943). – С. 2–18.

раннях на даний момент повністю не співпадає. У КМФ-8 у 1960-х рр. справи були замікрофільмовані в одному порядку, а у фонді NS 30, де документи МОСТ було виокремлено в окремий фонд R 6 та який відтоді був доповнений окремими документами з інших архівів, наявний дещо інший порядок формування справ. З огляду на те, що всі ці документи утворюють єдиний, цілісний документальний масив ОШР, висвітлення основних груп документів та їхній аналіз не здійснюються окремо для кожної з частин документального масиву ОШР, окрім київської, найбільшої, оскільки, як уже зазначалося, родо-видовий склад документів двох основних частин та копій у КМФ-8 приблизно той самий. Він висвітлений у огляді ф. 3676, а його поглиблений аналіз здійснено у третьому пункті цього розділу. Водночас слід підкреслити, що у даному дослідженні документи ОШР охарактеризовані, насамперед, з погляду їхньої джерельної цінності та значення для дослідження процесу вивчення нацистами окупованих ними територій Східної Європи, а не на предмет висвітлення та аналізу матеріалів щодо безпосередніх конфіскацій та переміщень культурних цінностей із зазначених територій та їхньої подальшої долі.

2.1. Київське зібрання документів Штабу у ЦДАВО України

Фонд 3676 ЦДАВО України з початку 1990-х років перебуває у центрі уваги українських дослідників історії культурних цінностей, однак його комплексне вивчення тривалий час було проблематичним. Це пояснювалось як незадовільним станом внутрішньої систематизації документів у справах, так і недостатньою повнотою існуючих архівних описів фонду, підготовлених у ЦДАВО України в 1946–1947 рр., де справи були сформовані без належного поглибленого аналізу системи документів і їхньої хронології та змісту, який заголовки справ розкривали лише приблизно¹³⁷. Загалом фонд 3676 має п'ять описів, три з яких стосуються матеріалів ОШР (описи 1–3). Згадані джерела відклялися у трьох справах четвертого опису (справи 326, 444), а декілька документів – у справі 443, куди вони потрапили випадково. Серед них, зокрема, річний звіт сектора “Схід” Управління штабу за 1942 р. та його окремі звіти за 1943 р.¹³⁸, “Mitteilungsblatt: Nachrichten des ERR” (“Інформаційний бюлетень: новини Оперативного штабу”) (випуск 7 за 1944 р.), виданий спільно з Головним відомством “Наддержавні сили”, де було опубліковано нариси ідеологічного змісту щодо більшовизму та який міститься у справі 313¹³⁹. Таким чином, з 885-ти справ фонду лише бл. 350 належать безпосередньо Штабові. На сьогодні залишається актуальним також питання про необхідність проведення архівознавчого аналізу функціональної струк-

---

¹³⁷ Дубровина Л. А. Основные принципы описания киевской части архива Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга и организации Справочника-указателя // Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: справочник-указатель архивных документов из киевских собраний. – К., 2006. – С. 11–12.

¹³⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 443, арк. 147–171.

¹³⁹ Там само, спр. 313, арк. 1–14.

тури документів фонду, змісту та складу документів. Це дозволить не лише осмислити принципи організації документів у цьому відомчому за характером фонді, а й визначити їхню джерельну цінність.

Архівознавчий аспект класифікації та систематизації документів архіву ОШР спирається на вивчення принципів, покладених в основу діяльності Штабу як розгалуженої нацистської ідеологічної та одночасно напіввійськової організації (його співробітники були приєднані до допоміжних сил Вермахту, але при цьому вважалися цивільними спеціалістами). У цьому зв'язку стає в нагоді аналіз завдань, викладених у його організаційних та методичних документах і, відповідно, відображених у структурі та функціях ОШР, а також видовому складі та змісті документних потоків, груп і комплексів документів. Основним принципом з'ясування органічної структури комплексів документів ОШР є принцип походження та функції документів відповідно до змісту його діяльності. Значною мірою специфіка архіву Оперативного штабу полягає в тому, що він включає архіви всіх його підрозділів, де відкладалася поточна документація – Управління штабу з його відділами, головних робочих груп, робочих груп, зондеркоманд, зондерштабів, що були взаємопов'язаними і взаємозалежними. Але в процесі комплектування документи було розпорошено, вони частково перемішалися між собою, а також з численним листуванням з іншими установами та особами.

Першим значним кроком на шляху архівознавчого дослідження документів ОШР стала підготовка розгорнутого опису змісту справ тієї частини архіву ОШР, що зберігається в Києві. Саме його було покладено в основу вищезгаданого довідника російською мовою “Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: Справочник-указатель архивных документов из киевских собраний”¹⁴⁰. Довідник дозволив проводити пошук інформації за різними параметрами (як шляхом послідовного перегляду справ, так і за системою покажчиків, зокрема, установ та організацій, географічним, іменним). Однак, при дотриманні внутрішньої побудови за принципом розгорнутого опису, залишилися поза увагою багато питань, пов'язаних із можливостями систематизації цього архіву та класифікації документів, що потребує подальших досліджень. На даний момент матеріали цього довідника-покажчика покладені в основу описових статей та покажчиків до оцифрованого фонду 3676, що розміщений у мережі Інтернет у відкритому доступі за адресою <http://err.tsdavo.org.ua>.

Офіційно ОШР був створений 17.07.1940 р., коли в ході військової кампанії у Франції були конфісковані матеріали низки великих масонських лож і розгорнулося вилучення єврейського майна¹⁴¹. Управлінська структура ОШР була гнучкою і складалася з Управління штабу та декількох відділів, кількість і сфери діяльності яких змінювалися у ході війни. Для практичного вирішення завдань Штабу на окупованих територіях за адміністративно-територіальним принципом створювалися головні робочі групи (далі ГРГ)¹⁴² та робочі групи (далі РГ) для

---

¹⁴⁰ *Кашеварова Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны. – 578 с.

¹⁴¹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 211, арк. 25.

¹⁴² Hauptarbeitsgruppe, у множині Hauptarbeitsgruppen.

певних областей, серед них ГРГ “Остланд”, ГРГ “Україна” та ГРГ “Центр” (виділена з ГРГ “Остланд” у травні 1943 р. з місцем перебування у Мінську)¹⁴³. До складу ГРГ входили місцеві робочі групи¹⁴⁴, що були дрібнішими утвореннями та працювали, як правило, в окремих містах або над виконанням конкретного завдання. Вони підпорядковувалися головним робочим групам¹⁴⁵. Разом з тим, у разі значних обсягів роботи або необхідності роботи у зоні військової адміністрації могли бути організовані спеціальні зондеркоманди, мобільні команди та опорні пункти у різних містах¹⁴⁶. Окреме місце при Штабі відводилося так званим зондерштабам – вони також разом з робочими групами працювали при ОШР. Загалом протягом війни їх існувало близько 15, у т. ч. – прадавньої історії, образотворчого мистецтва, науки, фольклористики, світоглядної інформації, бібліотек, архівів тощо¹⁴⁷. Детальніше структуру ОШР та зміст його діяльності розглянуто у наступному, третьому розділі.

Як уже було зазначено, документальний масив ОШР є різноманітним за своїм складом. Його аналіз дозволяє припустити, що кожен підрозділ мав свій службовий поточний архів, де зберігалася внутрішня документація (службові записки, розпорядження, особові справи співробітників), листування з іншими підрозділами ОШР, організаціями та відомствами Третього райху, а також окремими особами. Саме вони подекуди становлять основу справ, які формувалися архівістами при систематизації фонду 3676 у ЦДАВО України – за належністю до підрозділу. Але при цьому під час його першого опрацювання в 1940-х роках документи були об’єднані у справи насамперед за їхньою структурною належністю, але на глибшому рівні їх було залишено без належної систематизації та описування. Вони і до сьогодні у справах зберігають переважно зворотний хронологічний порядок (за принципом надходження до Штабу та вибуття з канцелярії) тощо.

Такий стан описів з урахуванням розпорошеності архіву, оперативного характеру діяльності ОШР, короткостроковості періоду окупаційного періоду потребує визначення принципів комплексної наукової систематизації документів за видами, змістом, предметом, походженням, джерельною значимістю, хронологією тощо. Необхідність цієї ґрунтовної систематизації посилюється різноманітністю функцій ОШР як організації, що мала тісні зв’язки з іншими установами та службами НСДАП у Німеччині, насамперед зі структурами Служби Розенберга як Уповноваженого фіурера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП.

---

¹⁴³ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 260.

¹⁴⁴ Arbeitsgruppe, у множині Arbeitsgruppen.

¹⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 25.

¹⁴⁶ Повніший список робочих груп, зондеркоманд та служб ОШР див.: *Кашеварова Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе. – С. 455–459.

¹⁴⁷ Детальніше про структуру Оперативного штабу, склад робочих груп, зондерштабів та їхні конкретні заходи по здійсненню завдань ОШР в Україні див. статті Т. М. Себти, Н. І. Малолетової, Л. А. Дубровіної у виданні: *Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943)*. – 812 с.

Перший комплекс документів розкриває створення, організацію та засади діяльності ОШР. За видами документів це накази, вказівки та розпорядження Гітлера та представників вищих органів влади райху про організацію та завдання ОШР¹⁴⁸, про його повноваження, насамперед у зоні дії німецько-фашистських збройних сил на окупованих територіях, передавання архівів, бібліотек, музеїв та інших культурно-освітніх установ під контроль ОШР, методологічні і методичні матеріали. Вони представлені у вигляді як окремих документів, так і публікацій в інформаційному бюлетені ОШР “Anordnungen und Mitteilungen” (“Розпорядження та повідомлення”), примірники окремих випусків якого можна знайти, зокрема, у справах 26 а, 59, 141, 211 фонду 3676 ЦДАВО України. За цими документами чітко простежуються два основні напрямки діяльності ОШР, що були тісно пов’язані між собою: проведення обстежень різних культурних, наукових, освітніх установ та здійснення конфіскацій, обліку й вивезення з територій окупованих країн культурних цінностей, спочатку – бібліотек приватних осіб, переважно єврейського походження, матеріалів масонських лож та подібних до них організацій, предметів мистецтва, у подальшому – багатьох інших фондів і зібрань бібліотек, музеїв, архівів. Вони становили ідеологічну цінність для Третього райху, в тому числі для його наукових та навчальних установ, серед яких були Східна бібліотека Розенберга¹⁴⁹ та Вища школа, а також використовувалися з метою вивчення окупованих територій силами самого ОШР та пов’язаних з ним відомств Служби Розенберга¹⁵⁰. Завдяки залученню науковців, фахівців у різних галузях до справи створення при ОШР архіву власноруч написаних або перекладених матеріалів конфісковані Штабом зібрання зазнавали первинного наукового використання із передбачуваним поглибленим опрацюванням та використанням після завершення війни.

Другий великий комплекс документів архіву ОШР складають матеріали Управління штабу та його відділів. Вони у фонді 3676 представлені переважно наказами, директивами, випусками інформаційного бюлетеня Управління та іншими подібними до них офіційними інструктивними матеріалами, що досить детально регламентують конкретну діяльність по різних напрямках, об’їзниками та листуванням про особовий склад підрозділів Штабу та головних робочих груп та робочих груп, залучення до роботи місцевих співробітників, а також планами,

---

¹⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 2; оп. 1, спр. 44, арк. 51–52; спр. 58, арк. 199; спр. 211, арк. 39; спр. 221, арк. 8, 40.

¹⁴⁹ Східна бібліотека Розенберга (Ostbücherei Rosenberg) представляла собою велике книжкове зібрання з історії більшовизму та т. зв. “східного простору” (країн Прибалтики, України, Росії та Білорусії). Вона була однією з трьох найбільших бібліотек, якими опікувався А. Розенберг, поряд з Центральною бібліотекою Вищої школи та бібліотекою Інституту дослідження єврейського питання. Її фонди практично повністю склалися з книжкових зібрань, вивезених Оперативним штабом з території України, Білорусії, Росії, країн Прибалтики, і наприкінці війни налічувала бл. мільйона одиниць зберігання, щоправда, лише частину яких було закаталогізовано. Див.: *Себта Т. М.* Українська частка Східної бібліотеки Розенберга (1941–1945) / Т. М. Себта // Український археографічний щорічник. – 2007. – Вип. 12. – С. 299–318. Детальніше завдання Східної бібліотеки та її зв’язків з іншими установами висвітлено також у розділі 6 цього дослідження.

¹⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 176.

звітами, інструкціями Оперативного штабу робочим групам щодо порядку їх роботи, документами щодо зв'язків та спільної діяльності з райхскомісаріатами та органами цивільної адміністрації, військовими формуваннями, численним листуванням відділів Управління з різними службами ОШР. Це пояснює наявну розосередженість документів, що підлягали розсиланню як до відділів ОШР, робочих груп, так і до інших пов'язаних з ним відомств. У результаті вони опинилися в різних справах, нерідко – впереміж з документами інших структур ОШР. Частково документи Управління штабу, що висвітлюють питання переведення його окремих відділів у Ратібор¹⁵¹ восени 1943 р., складають окремі справи у другому опису фонду 3676 (справи 19–22).

Окремою підгрупою другого комплексу документів є звіти робочих груп, зондеркоманд та оперативних команд. У складі ф. 3676 вони або об'єднані в окремі справи (справи 26, 45, 52, 54–55, 71–72, 123, 136, 163, 167–171, 228–230, 234 першого опису, справи 2, 11–12 другого опису), або, якщо це звіти робочої групи, знаходяться серед документів архіву головної робочої групи, у складі якої працювали, як, наприклад, у справі 75 першого опису. З огляду на складну систему підпорядкування та зв'язки між структурами й підрозділами Штабу значна кількість документів готувалась у кількох примірниках – від двох, часто чотирьох, до десяти і навіть більше, залежно від кількості отримувачів, яким вони розсилалися до відома. Це певною мірою засвідчує бюрократичність німецького діловодства: значимі документи створювались у декількох копіях, розсилалися по всіх підрозділах у кількох екземплярах. З одного боку, це спричинило певну хаотичність упорядкування матеріалів фонду, подекуди наявність кількох копій одного й того самого документа, але, з іншого, – призвело до існування великої кількості документів, оригінали яких не збереглися, та полегшило доступ до них дослідникам, якщо копії та їхні примірники опинилися в архівосховищах різних країн.

Складовими цього документального комплексу є насамперед численні звіти робочих груп та зондерштабів, що містять інформацію про обстеження різних установ та здійснені конфіскації зібрань наукових, публічних та приватних бібліотек, архівів, музеїв, церков, монастирів тощо. Конфісковувалися, як правило, книги, журнали, різноманітні архівні матеріали, каталоги бібліотек та архівні описи, рукописи, предмети мистецтва з музеїв та приватних збірок, у тому числі предмети культу та інші релігійні матеріали, церковне майно, у т. ч. ікони та дзвони, матеріали різних виставок тощо. Значну частину матеріалів окремих робочих груп, переважно головних робочих груп, скомпоновано в окремі справи, що не виключає можливості наявності в них документів інших структур. Більшість документів ГРГ є переважно однотипними за формою та змістом, наявні винятки обумовлені специфікою роботи співробітників ОШР в окупованих країнах Західної Європи – у Бельгії, Нідерландах, а також на окупованій території Франції й Радянського Союзу, а саме України, Білорусії та північної частини Росії, а також на теренах включених до складу СРСР у 1940 р. країн Прибалтики (Естонія, Латвія, Литва).

---

¹⁵¹ Ратібор (нім.: Ratibor) – зараз місто Рацібуж у південно-західній частині Польщі (польськ.: Racibórz).

Справи ГРГ “Бельгія та Північна Франція” (справи 160–164, 166–170, частково 171, 172, 217, 239) складаються, в основному, з численних щоденних звітів їхніх співробітників про конфіскацію та інвентаризацію культурних цінностей, що були єврейською власністю, а саме про відвідування приміщень приватних осіб, переважно таких, що втекли, залишивши майно, та різних організацій, редакцій газет, книжкових та антикварних магазинів з метою огляду та вилучення наявних там цінностей. Окрім того, всі три справи фонду 3674 (“Штаб імперського керівника Розенберга для окупованих західних областей”) складаються з однотипних звітів. Це свідчить про те, що зазначений фонд є повноцінною частиною архіву ОШР і дозволяє поставити під сумнів доцільність виділення трьох згаданих справ в окремий фонд. Документи фонду 3676 містять відомості щодо вилучення єврейського майна у містах країн Прибалтики – в Естонії, Латвії, а особливо – у Литві, адже у тодішньому м. Вільно у довоєнний період проживало багато євреїв, діяли значна кількість синагог та декілька єврейських культурних центрів¹⁵².

Загалом впадає в око наявність певних відмінностей у роботі ОШР на різних територіях: у рамках уже окреслених напрямків діяльності штабу спостерігались її особливості у Західній Європі та на окупованій території Радянського Союзу. У фонді 3676 зберігається значний масив документів ОШР, присвячених Прибалтиці та північно-західним областям Росії (Новгород, Псков, Петербург, Тихвін), що складають цілий ряд справ першого опису. Це, в основному, матеріали ГРГ “Остланд” (справи 119, 122–124, 127–130, 132–153 першого опису, справи 2, 14–15, 34, 37 другого опису), а саме численні звіти робочих груп, донесення, повідомлення, звіти окремих співробітників, у тому числі про службові поїздки, матеріали зондерштабів. Всі вони містять найрізноманітніші відомості. Співробітники робочих груп та служб ГРГ “Остланд” збирали дані про різні бібліотеки, архіви та музеї країн Прибалтики, зокрема сучасних Риги, Даугавпілса, Єлгави, Таллінна, Тарту, Нарви, Пярну, Вільнюса, Каунаса тощо), а також Росії (Псков, Смоленськ) та Білорусії (Мінськ, Могильов, Полоцьк, Вітебськ) тощо. Вони ж займалися опрацюванням і сортуванням їхніх фондів та зібрань, складанням у Ризі картотеки Східної бібліотеки та її поповненням, збирали відомості про діяльність більшовиків у Ризі, Тарту, Мінську тощо, опікувалися збереженням культурних цінностей цих територій. Окрім того, вони займалися складанням та упорядкуванням бібліографії з різних питань історії та культури цих країн, збиранням матеріалів преси. Документи ГРГ “Остланд” містять також цінні відомості про бібліотеку Дерптського університету та долю його зібрань, про становище російської православної церкви на території Прибалтики та північно-західних областей Росії та її відносини з новою окупаційною владою тощо.

Окрему групу становлять матеріали ГРГ “Центр” (створена на основі колишньої РГ “Білорусія”¹⁵³), що була виділена зі складу ГРГ “Остланд” у травні 1943 р. Її

---

¹⁵² *Kirchhoff M.* Häuser des Buches : Bilder jüdischen Bibliotheken / M. Kirchhoff. – Leipzig, 2002. – S. 44–51.

¹⁵³ У документах ОШР назва “Білорусія” (також і в назві РГ “Білорусія”) вживається у застарілому і маловживаному варіанті, що дослівно перекладається як “Білорутенія” (Weißruthenien), але у нашому дослідженні тут і далі цю назву подано у сучасному варіанті перекладу – “Білорусія”.

матеріали висвітлюють аналогічну діяльність ОШР на території окупованої Білорусії та деяких областей Росії у другій половині 1943 р. (справи 107–112, 114–117, 119 та інші першого опису ф. 3676).

Серед матеріалів зондерштабів, що стосуються ГРГ “Остланд”, вирізняються документи зондерштабів “Генеалогія”, “Фольклористика”, “Релігієзнавство” та “Образотворче мистецтво”, що засвідчують проведену Штабом на території Литви, Латвії та Естонії роботу щодо збирання в процесі численних поїздок по архівах, музеях та церквах різноманітних матеріалів щодо етнічних німців, бібліотек різних церковних та теологічних товариств, а також проведення масштабної бібліографічної роботи з релігієзнавчою літературою. Окреме місце посідають матеріали, що висвітлюють становище науково-дослідних інститутів; вони ж становлять значну частину документів Зондерштабу “Наука”. Наприклад, в Україні співробітники Зондерштабу проводили обстеження науково-дослідних інститутів українських міст, особливо Києва, Харкова та Дніпропетровська, а також деяких профільних вищих навчальних закладів, їх спеціалізованих бібліотек, колекцій, дослідних та навчальних лабораторій¹⁵⁴. Детальніше діяльність різних зондерштабів висвітлено у п’ятому розділі дослідження.

Значне місце серед матеріалів фонду 3676 посідають документи ГРГ “Україна”, створеної у жовтні 1941 р., та підзвітних їй робочих груп; найбільше вони сконцентровані у справах 19–29, 31–33, 41–42, 45, 49–60, 64–77, 78–101 першого опису. Загарбання у стислі строки частини території Радянського Союзу відкрило для німецьких окупантів широкий доступ до ресурсів місцевих бібліотек, архівів та музеїв, а також фондів і колекцій науково-дослідних інститутів. Окрім того, на території України ОШР на тлі конкуренції з райхскомісаріатом “Україна” змушений був ділити сфери діяльності з КУАБМ, що не могло не позначитися на характері документів. Як і у випадку з ГРГ “Остланд”, документи ГРГ “Україна” є також досить різноманітними за змістом, частково вони також перемішані між собою, не виділені в окремі справи або знаходяться серед інших документів. Співробітники ГРГ “Україна” та її робочих груп працювали у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Кривому Розі, Кіровограді, Миколаєві, Херсоні, у Криму (Сімферополь) та на території Півдня Росії – у Таганрозі, Ростові-на-Дону, Краснодарі тощо.

Здійснювалося обстеження бібліотек, архівів, музеїв, навчальних закладів та науково-дослідних інститутів. У бібліотечній сфері представники ОШР проводили облік та ревізію місцевих книжкових зібрань і складу їхніх фондів, конфіскацію всіх бібліотек та передавання їх у власність райху. Документи ГРГ “Україна” висвітлюють роботу з каталогами місцевих бібліотек щодо відбору літератури “шкідливого” змісту (переважно радянської), єврейських, антирелігійних матеріалів, а також паралельне проведення каталогізації з метою створення нового каталога для потреб Східної бібліотеки Розенберга, контроль за переміщенням матеріалів, надсиланням його до Берліну, а також видачу окремим особам чи установам. Оскільки саме книги з бібліотек України мали переважно поповню-

---

¹⁵⁴ Докладніше про діяльність зондерштабу “Наука” див.: *Кашеварова Н. Г.* Деятельность зондерштаба “Наука” Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга по конфискации ценностей научных учреждений Украины (1941–1943). – С. 298–316.

вати Східну бібліотеку Розенберга у Берліні, серед матеріалів ГРГ “Україна” містяться плани її комплектування за рахунок зазначених фондів, переліки книг, вивезених у 1943 р., доповіді щодо інвентаризації книг, конфіскованих в окупованих областях України у 1941 р., тощо, а також методичні матеріали, відомості про розміщення та структуру бібліотечних фондів у бібліотеці Вищої школи¹⁵⁵. Доля зібрань українських музеїв та приватних колекцій, наприклад, музеїв Києво-Печерської лаври, Музею західноєвропейського та східноєвропейського мистецтва, колекцій Київського університету, Музею давньої історії у Харкові, Історико-археологічного музею Дніпропетровська, предметів мистецтва з палацу графа Воронцова в Алупці тощо, частково висвітлена у звітах ГРГ “Україна” та в документах Зондерштабу “Прадавня історія”, який також опікувався питаннями збереження музейних цінностей України для райху.

Варті окремої уваги документи інших робочих груп та зондеркоманд, які складають порівняно невеликі документальні комплекси у складі київської частини архіву ОШР. Йдеться про документи РГ “Італія” та зондеркоманди “Ростов” / “Ростов/Дон”. Документи РГ “Італія” знаходяться у справах 175, 176 першого опису та справі 39 другого опису фонду 3676 та містять, в основному, огляди італійської преси за перший квартал 1944 р. та матеріали про масонство в Італії. Документи зондеркоманди “Ростов” (і частково зондеркоманди “Краснодар”) знаходяться у справі 154 першого опису та справах 11–12 та 31 другого опису того ж фонду. Вони стосуються, в основному, організаційних питань поточної діяльності зондеркоманди у 1942 р. та окремих проблем конфіскації та транспортування культурних цінностей. Тут також відклалося листування з Управлінням штабу.

Ще одним аспектом діяльності ОШР було забезпечення певних німецьких служб та окремих осіб на місцях відомостями, необхідними для ведення війни, переважно матеріалами з фондів бібліотек. Але головні робочі групи та співробітники зондерштабів не мали права розпоряджатися вилученими матеріалами (окрім зовсім незначних зібрань) – це питання контролювалося Управлінням штабу¹⁵⁶. Серед документів ОШР у ф. 3676 відклалося численне листування з окремими особами, переважно науковцями, а також з цілою низкою нацистських установ як Третього райху, так і окупованих територій, наприклад, з органами цивільної адміністрації. Серед них були: Міністерство окупованих східних територій (далі МОСТ), райхскомісаріати “Україна” та “Остланд”, адміністрації гене-

---

¹⁵⁵ Докладніше про діяльність ОШР у галузі бібліотечної справи див.: Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943). – 812 с.; *Кашеварова Н. Г.* Діяльність Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга в галузі обліку, опису та конфіскації бібліотечних фондів на території райхскомісаріату України (1941–1944) // *Бібліотечний вісник*. – 2005. – № 4. – С. 23–38; *Себта Т. М.* Українська частка Східної бібліотеки Розенберга (1941–1945). – С. 299–318.

¹⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 54.

ральних комісарів, КУАБМ, Антиконтинентерн¹⁵⁷, Інститут східноєвропейського права університету ім. Альберта¹⁵⁸ у Кьонігсберзі¹⁵⁹, Інститут економіки східноєвропейських країн у Кьонігсберзі¹⁶⁰, Інститут дослідження континентальної Європи у Берліні, Інститут дослідження магдебурзького міського права у Магдебурзі¹⁶¹, а також установи Вищої школи¹⁶². Окрім того, Управління штабу

---

¹⁵⁷ Союз німецьких антикомуністичних організацій (Antikomintern), повна назва – “Загальний союз німецьких антикомуністичних організацій” (Gesamtverband Deutscher antikommunistischer Vereinigungen e.V.) (де “e.V.” означає “зареєстрований союз” та в назві не розкривається і не перекладається). Створений у жовтні 1933 р. за підтримки Міністерства народної освіти і пропаганди, у 1937 р. був переданий у підпорядкування Зовнішньополітичного відомства НСДАП. Діяльність його була спрямована проти світового комуністичного руху, на чолі якого з 1919 р. перебував Комінтерн, організація, що об’єднувала комуністичні партії різних країн світу, тому одним з головних завдань Антиконтинентерну була координація пропаганди проти Радянського Союзу, насамперед поза межами Німеччини, та пропаганда націонал-соціалізму. Він організував відповідні виставки, випускав низку періодичних видань тощо. Див.: Антиконтинентерн // Фашизм и антифашизм. Энциклопедия. В 2-х томах. / Большая энциклопедия. – М.: Терра, 2008. – Т. 1 : А–Л. – С. 34.

¹⁵⁸ Кьонігсберзький університет ім. Альберта (Albertus-Universität Königsberg), або Кьонігсберзький університет ім. герцога Альбрехта, Альбертіна (Albertina) – найдавніший навчальний заклад Пруссії, заснований у 1544 р. Альбрехтом фон Гогенцоллерном, герцогом Бранденбурзьким та Ансбахським (Albrecht von Hohenzollern, Albrecht von Brandenburg-Ansbach), або Альбертом Пруським (Albrecht von Preussen) (1490–1568). Латинська форма імені Альбрехт – Альберт, тому вживалася скорочена назва університету – Альбертіна (Albertina). Університет значно постраждав внаслідок бомбардування Кьонігсберга радянськими військами у другій половині 1944 р., тому на початку 1945 р. він був переведений до Грайфсвальда, де невдовзі припинив своє існування.

¹⁵⁹ Інститут східноєвропейського права університету ім. Альберта у Кьонігсберзі (Institut für osteuropäisches Recht an der Albertus-Universität Königsberg) був заснований у 1940 р. відомим юристом Райнгартом Маурахом (Reinhart Maurach) (1902–1976) з метою дослідження права країн Східної Європи, насамперед російського права до 1917 р. та радянського права. До Другої світової війни Р. Маурах у 1926–1937 рр. працював в Інституті Східної Європи в Бреслау (Osteuropa-Institut Breslau), у відділі права, яким з 1934 р. керував.

¹⁶⁰ Інститут економіки східноєвропейських країн (Wirtschaftsinstitut für die Oststaaten) або досл. Інститут економіки східних країн, називався ще Інститутом економіки Росії та східноєвропейських країн (Wirtschaftsinstitut für Russland und die Oststaaten). Був заснований у Кьонігсберзі у 1922 р. на тлі розвитку економічних відносин Німеччини з Росією та у зв’язку з успіхами т. зв. Міжнародного німецького східного ярмарку (Deutsche Ostmesse), що проводився щорічно з 1920 р. Метою діяльності Інституту до війни було поглиблення та укріплення торговельно-економічних зв’язків Німеччини та СРСР. Він займався також видавничою діяльністю.

¹⁶¹ Інститут дослідження магдебурзького міського права (Institut zur Erforschung des Magdeburger Stadtrechts) був заснований у 1940 р. в Магдебурзі. Одним з головних завдань Інституту були пошук і збирання досі невідомих або маловідомих архівних джерел з історії магдебурзького права та їхня публікація. З 1941 р. і до закриття Інституту у 1945 р. ним керував проф. Теодор Гьорліц (Theodor Goerlitz) (1885–1949), відомий історик права та політик.

¹⁶² Докладніший перелік нацистських установ, організацій і товариств Третього райху та інших країн, що фігурують у документах ОШП, див.: *Кашеварова Н.* Деяльність Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга в окупованій Європі в період Другої світової війни. – С. 454–469.

вело листування відносно запитів бібліотек інших наукових, освітніх та книго-торговельних установ району щодо поповнення їхніх фондів науковою літературою, цінними книжковими колекціями, рукописами, раритетами, конфіскованими матеріалами архівів.

ОШР як організація, що діяла на окупованих територіях та мала розгалужену структуру, проводив також внутрішню організаційну та господарську діяльність з метою вирішення поставлених перед ним завдань, а також відповідного забезпечення співробітників. Низка документів ОШР розкриває засади організації господарського та кадрового забезпечення діяльності Штабу на окупованих територіях: забезпечення робочих груп різними приміщеннями, виплати зарплатні та встановлення рівня грошової допомоги, організації роботи технічного персоналу. Присутні також документи з питань діловодства, інструкції щодо оформлення різноманітних звітів, донесень та оглядів, матеріали з особового складу, включаючи листування й праці співробітників. Вони заслуговують на окремий розгляд та поглиблене джерелознавче дослідження, оскільки являють собою окремий комплекс біографічних джерел, що містять інформацію не лише щодо німецького персоналу Штабу, а й радянських учених і фахівців, яких Штаб залучав до своєї діяльності, у т. ч. – до наукової, а також, у опосередкованому вигляді, – щодо відомих політичних діячів окупованої країни, представників науки, культури, мистецтва тощо. Це питання, будучи досить неоднозначним, особливо з урахуванням складних аспектів такого явища часів Другої світової війни, як колабораціонізм, потребує ґрунтовного й поглибленого дослідження та аналізу. Введення зазначених джерел до наукового обігу передбачає також здійснення їхньої класифікації та систематизації, тим більше – з урахуванням різноманітності документів за видом та складом.

Загалом документальні джерела архіву Штабу містять інформацію щонайменше про декілька сотень лише штатних співробітників. Щодо кількості осіб, задіяних у його роботі, дослідники подають різні дані. Переважно згадуються понад триста осіб¹⁶³, але точне число визначити досить складно – внаслідок військових дій не можна остаточно встановити, чи всі документи Штабу збереглися, особливо за період кінця 1944 – початку 1945 років. Досить часто у Штабі відбувалися ротації, персональний склад протягом всього періоду існування організації постійно оновлювався, подеколи співробітників відкликали до діючих частин німецької армії, особливо після оголошення у січні 1943 р. тотальної мобілізації. На даний момент біографічні джерела представлені в архіві ОШР автобіографіями та біографіями, особовими документами, в тому числі службовими (це, наприклад, особові справи, особові листки з обліку кадрів), що містять відомості офіційного характеру. У ф. 3676 вони сконцентровані переважно у справах 88–104, 222–224 першого опису, а також окремому третьому опису фонду. Але виключно справи не можуть бути єдиним та вичерпним джерелом біографічної інформації – хоча вони й містять чітко визначені стандартні види документів, але дуже різняться за повнотою складу. До того ж, значна кількість особових документів перебуває у розпорошеному стані серед інших матеріалів

---

¹⁶³ *Себта Т. М.* Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні. – С. 147.

фонду. Серед них – особові листки з обліку кадрів, анкети, заяви, різні проїзні документи, дозволи, листки про відрядження, лікарняні виписки тощо.

Документи щодо співробітників представлені також документами, що не є прямими біографічними джерелами, наприклад розпорядженнями щодо загальної реалізації кадрової політики та кадрового складу, організаційними розпорядженнями відділу кадрів, наказами та повідомленнями для інших частин щодо окремих осіб, листуванням тощо. Водночас у складі такого різноманітного масиву знаходиться надзвичайно важливе комплексне джерело – вже згадуваний інформаційний бюлетень “Розпорядження та повідомлення”, що виходив з березня 1942 р. Він був призначений для інформування про діяльність Штабу, зокрема доведення до відома співробітників усіх структур розпоряджень з Берліну, а також інформації щодо подій, структурних та кадрових змін, урочистих заходів, стосунків з представниками органів цивільної влади та військової адміністрації. У ньому подавалися відомості щодо призначень, звільнень, переведень, нагороджень за роботу, що траплялося досить часто, відкликання до діючих частин Вермахту, навіть смерті співробітника (серед іншого – й у формі некролога); щодо останнього відомо лише декілька випадків, в основному через хворобу, наприклад, про смерть Юліуса Андре, що працював при ОШР у Західній Європі¹⁶⁴, смерть від тифу Бруно Сколауде, що опрацьовував книжкові зібрання на Сході, та декількох інших осіб, що були відкликані до Вермахту та загинули під час бойових дій. Таким чином, у бюлетені публікувалися зведені дані про зміни в особовому складі фактично всіх підрозділів Штабу. Наприклад, у разі переведення до іншої частини обов’язково зазначалися: ім’я та прізвище, дата переведення, посада, місто, де працював співробітник, та місто, до якого його переводили. Документи особових справ співробітників Управління штабу та матеріали зазначеного інформаційного бюлетеня містять інформацію щодо штатних працівників, зокрема німців з райху та керівного складу головних робочих груп, робочих груп та зондерштабів. Основним біографічним джерелом щодо співробітників місцевого походження слугують матеріали робочих груп та листування підрозділів з Управлінням штабу та між собою. Загалом документи робочих груп і особових справ містять розширену особову інформацію (порівняно з матеріалами бюлетеня “Розпорядження та повідомлення”) та дають можливість відстежити діяльність співробітника безпосередньо в робочому процесі. Але, разом з тим, дві наведені групи документів є взаємодоповнюючими біографічними джерелами, тому їх слід вивчати у комплексі¹⁶⁵.

---

¹⁶⁴ Андре Юліус (Andree Julius) (1889–1942) – професор історії первісного суспільства при університеті м. Галле та університету м. Мюнстер. Вивчав геологію та палеонтологію у Грайфсвальді та Мюнстері, був учнем Густафа Коссінні (Gustaf Kossinna) (1858–1931), німецького філолога та професора німецької археології Берлінського університету, що досліджував походження германських народів, був автором т. зв. теорії “археології поселень”, розвиваючи, серед іншого, ідею існування у минулому нордичної арійської раси. Ю. Андре брав участь у розкопках на території Німеччини, Бельгії, Франції, у т. ч. у складі Аненербе. Підтримував ідеї націонал-соціалістського спрямування в історичній науці; дотримувався думки, що виключно германські народи стали прашурами європейської цивілізації. Свого часу працював у Службі Розенберга та при ОШР у Франції.

¹⁶⁵ Глибше зміст документів, що містять біографічні дані, висвітлений у розділах 4 та 5.

Дещо менше представлені листування та наукові праці. Це зумовлено формуванням документального комплексу ОШР як діловодного архіву німецької офіційної організації. Тому, з огляду на особливості його внутрішньої структури, доцільним видається аналіз матеріалів, що містять різні біографічні відомості, відповідно до комплексів документів підрозділів Штабу, у складі яких вони відклалися, а також типу і виду документа¹⁶⁶.

Зокрема, відповідно до вказаних ознак серед біографічних джерел умовно можна виокремити дві великі групи: 1) документи Управління штабу; 2) документи територіальних та спеціальних структур ОШР: головних робочих груп, робочих груп, зондерштабів. Ці групи також тісно пов'язані між собою листуванням щодо співробітників, яке велося між окремими підрозділами. Визначало кадрову політику та, відповідно, склад і зміст особових документів Управління штабу, а саме так звана група “Кадри” у складі відділу “Організація” (від січня 1943 р. – “Керівництво справами та організація”).

Як уже зазначалося в працях П. Грімстед та Т. Себти, документи справ четвертого опису (крім справи 326, невеликої групи у справі 443 та справи 444) не мають відношення до ОШР. Це документи окремих служб Міністерства окупованих східних територій, що діяли в Україні, випадково класифіковані як документи ОШР, як і документи п'ятого опису, що складаються з анкет учителів-фольксдойче¹⁶⁷, які працювали на окупованій території СРСР.

Таким чином, основна мета, принципи організації та системний характер діяльності ОШР в різних окупованих країнах визначили специфіку, характер, обсяги та зміст комплексів документів, їхні види та джерельну цінність. Оскільки основною метою створення та головним завданням ОШР була ідеологічна боротьба проти ідейних противників націонал-соціалізму, що мала свої окремі форми, відображені як в структурі ОШР, так і в його функціях, то особливу увагу слід приділити здійсненню цього завдання усіма відділами, зондерштабами та робочими групами, а також іншими службами, які продукували документи. Завдяки цьому саме структурний принцип є визначальним у систематизації за комплексами.

Діяльність усіх підрозділів Штабу прямо чи опосередковано була спрямована на реалізацію на окупованих територіях нацистської політики шляхом їх науково-ідеологічного вивчення з метою формування політики “поглинання” цих територій райхом на фоні знищення місцевої соціальної бази та історичної

---

¹⁶⁶ Детальніше див.: *Войцехівська І. Н.* Архів Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга в Києві : структура документальних комплексів. – С. 12–31; *Кашеварова Н. Г.* Біографічні джерела з архіву Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга / Н. Г. Кашеварова // *Архіви України.* – 2010. – Вип. 2. – С. 155–163.

¹⁶⁷ Термін “фольксдойче” (Volksdeutsche, “етнічний німець”) уживався на позначення особи або групи осіб, що були етнічними німцями за походженням, але мали громадянство іншої країни, де, як правило, і були народжені. Побутовував водночас з термінами “аусландсдойче” (Auslandsdeutsche, “закордонний німець”), яким за часів Третього райху називали німців, громадян Німеччини, що постійно проживали поза межами Німеччини, та “райхсдойче” (Reichsdeutsche, “імперський німець”), що за часів націонал-соціалізму позначав німця з громадянством Третього райху, який походив безпосередньо з Німеччини та де постійно проживав.

пам'яті, зафіксованої у спадщині бібліотек, музеїв та архівів, конфіскації наукових та культурних цінностей для поповнення різних установ району, що обернулося справжнім пограбуванням місцевих закладів культури. Тому подальші дослідження в цьому напрямі мають розгортатись у сфері предметної систематизації документів за змістом з урахуванням функцій і конкретної діяльності всіх підрозділів ОШР не лише щодо вивезення культурних цінностей, а й наукового вивчення окупованих територій. Отже, створення належного науково-пошукового апарату до архіву ОШР дозволить з'ясувати та конкретизувати зміст нацистської діяльності на окупованих територіях.

Фонд 3674 “Штаб імперського керівника Розенберга для окупованих західних областей та Нідерландів”

Указаний фонд не був безпосередньо пов'язаним зі здійсненням ОШР пошукової та дослідницької роботи на окупованих територіях Східної Європи, але у нашому дослідженні він розглядається задля розкриття загального змісту його документів та зв'язку із матеріалами, що були конфісковані безпосередньо на окупованих східних територіях і тим чи іншим чином стосувалися більшовизму та єврейства. Фонд 3674 (“Штаб імперського керівника Розенберга для окупованих західних областей та Нідерландів”), що зберігається у ЦДАВО України, за походженням є складовою загального документального комплексу ОШР, тому, як уже було зазначено, його матеріали не потребували виокремлення. Імовірно, так було зроблено через те, що у ньому містяться матеріали перших структур ОШР за 1940 рік, коли Штаб ще мав назву “Оперативний штаб райхс-ляйтера Розенберга для окупованих західних територій та Нідерландів”. Фонд містить усього чотири справи загальним обсягом близько 950 аркушів, одна з яких, четверта за порядковим номером, є старим описом фонду. Хронологічно документи ф. 3674 охоплюють серпень 1940 – грудень 1942 років. В усіх трьох справах фонду містяться документи, аналогічні документам фонду 3676, більшість з яких можуть слугувати цінними джерелами щодо долі культурних цінностей Бельгії, Нідерландів та Північної Франції. Це, переважно, звіти РГ “Бельгія” (пізніше ГРГ “Бельгія та Північна Франція”) та листування керівників РГ “Бельгія” щодо поточних питань їхньої діяльності: виявлення, конфіскації та вивезення для потреб Третього району культурних цінностей, залишених власниками-євреями та відомими бельгійцями, що втекли з Бельгії та Нідерландів (у тому числі документів Альфреда Штерна, Лео Кубовицького, герцога де Гіза, родини Ротшильдів, Вандервельде та багатьох інших), вивезення бібліотек масонських організацій та документів з історії масонського руху у Бельгії, літератури з питань культури та історії євреїв, бібліотек та архівів різних установ цих окупованих територій, серед яких були Національний інститут соціальної історії, Вища рада Бельгії, монастир єзуїтів у Ангієні та ін. За цими документами, до переліку приміщень, що оглядалися, входили також видавництва, друкарні, книжкові магазини та крамниці, де торгували антикваріатом.

Суттєву частину документів ф. 3674 становить листування РГ “Бельгія”, в тому числі з установами Вищої школи, зокрема з Центральною бібліотекою. Найвні також – матеріали про проведення у Брюсселі виставок агітаційного

змісту з метою пропаганди націонал-соціалізму із залученням до експозиції речей, конфіскованих ОШР у СРСР; матеріали ревізій бібліотек та книгарень стосовно видань, що відповідають націонал-соціалістській ідеології; добірки різних матеріалів, що висвітлюють нацистські плани освоєння окупованих територій Радянського союзу: матеріали преси з питань економіки та сільського господарства, в тому числі у Східній Європі, загальні енциклопедичні відомості про населення, корисні копалини, види ґрунту (з метою якнайкращого використання для потреб райху в майбутньому) у СРСР тощо.

Частина документів фонду належить зондерштабам: Зондерштабу “Наука”, Зондерштабу “Прадавня історія” (документи професора Рудольфа Штампфуса¹⁶⁸), Зондерштабу “Музика”, Зондерштабу “Зображальне мистецтво”¹⁶⁹ тощо.

**“Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської
окупаційної адміністрації і командування вермахту,
що діяли на тимчасово окупованих східних територіях”**

“Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування Вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях”, відома як фонд КМФ-8 у складі фондів ЦДАВО України, містить у своєму складі мікрофотокопії значної частини документів Штабу з фонду Федеральному архіву в Берліні. Наприкінці війни ці документи потрапили до Національного архіву США як трофейні нацистські матеріали. Там вони були замікрофільмовані як публікація мікрофільмів EAP-99 (U.S. National Archival Microfilm Publication T-454 107 rol.) у вигляді ряду роликів¹⁷⁰, належним чином систематизовані, супроводжені стислим коментарем та описом.

---

¹⁶⁸ Штампфус Рудольф (Stampfuß Rudolf) (1904–1978) – німецький історик, археолог. Вивчав археологію під керівництвом Густава Коссінні в Берліні, крім цього, опановував геологію та географію. Захистив дисертацію у 1927 р. при університеті ім. Еберхарда і Карла у Тюбінгені. Був засновником та членом кількох історичних товариств, з 1928 р. очолив музей у м. Дуйсбург, пізніше викладав давню історію у Педагогічній академії у Дортмунді. Вступив до НСДАП у 1933 р. Під час Другої світової війни працював в окупованій Україні, при Зондерштабі “Прадавня історія” Оперативного штабу, а також з грудня 1941 р. – як Уповноважений з питань прадавньої та ранньої історії при райхс-комісаріаті “Україна” (уповноважений Ганса Райнерта як керівника Відомства “Прадавня та рання історія” при Службі Розенберга). Керував у Києві Крайовим відомством прадавньої та ранньої історії, створеним 21 листопада 1942 р. Працюючи в Україні, Криму та на Півдні Росії, активно збирав матеріали на підтвердження розселення у минулому германських племен та їхньої ролі в історичному розвитку цих земель, брав участь у вивезенні українських музейних цінностей до Німеччини. Після війни, з червня 1945 по жовтень 1947 рр. був інтернований, після звільнення не зміг повністю повернутися до викладацької роботи, зокрема у Дортмунді, з часом продовжив працювати у музейній сфері.

¹⁶⁹ Інший варіант перекладу назви – Зондерштаб “Образотворче мистецтво”.

¹⁷⁰ *Grimsted Patricia Kennedy. Trophies of War and Empire : The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution.* – P. 157, 584–586. Див. також частково опубліковані нею документи з цього фонду у виданні: *U.S. Restitution of Nazi-Looted Cultural Treasures to the USSR, 1945–1959 : Facsimile Documents from the National Archives of the United States.*

Спочатку цей масив трофейних матеріалів розглядався як єдиний комплекс документів Міністерства окупованих східних територій. У 1960-х роках фонд мікрофільмів поповнився копіями мікрофільмів з Єврейського наукового інституту в Нью-Йорку (16 справ). У 1963 р. сам масив оригінальних документів був повернутий до Німеччини і зберігався у Федеральному архіві м. Кобленця. Там його розформували на два архівних фонди – МОСТ (R-6) та, власне, ОШР (майбутній NS 30). Після возз'єднання Німеччини всі зазначені документи були передані до Федерального архіву в Берліні. Однак, як стверджує Патриція Грімстед, ці матеріали додатково поповнювались окремими документами, що надходили з архівів східних областей Німеччини, а сам розподіл фонду значно ускладнив користування цими матеріалами через публікацію мікрофільмів, хоча на них і було створено довідковий апарат¹⁷¹.

У 1965 р. зазначені мікрофотокопії документів, зроблені у Національному архіві США (164 ролики на 207 294 кадри), були придбані Головним архівним управлінням УРСР через контору “Міжнародна книга” і передані на зберігання до Центрального державного архіву Жовтневої революції УРСР у м. Києві (тепер ЦДАВО України). У кожному з цих роликів міститься від 3-х до 20-ти справ (замікрофільмованих папок), сформованих по одиницях зберігання, в середньому по 1000–1400 кадрів у кожному ролику. Було створено два описи, а на базі описів – іменну картотеку, з англійської мови перекладено анотації. Від 1989 р. він перебуває у відкритому доступі¹⁷². Факт існування у цьому архіві згаданого масиву документів був вперше оприлюднений у 1989 р., коли Л. В. Яковлева та А. Й. Шевчук опублікували інформацію про цю колекцію в Українському історичному журналі¹⁷³.

Однак відтоді лише небагато українських дослідників історії Другої світової війни вивчали документи цього фонду в значному обсязі. Так, матеріали ф. КМФ-8 активно використовували М. Коваль у дослідженнях з історії культури у період окупації України¹⁷⁴, а також Т. Себта, що активно відстежує долю культурних цінностей, у тому числі у світлі діяльності ОШР.

Загалом на сьогодні фонд КМФ-8 у ЦДАВО налічує 1311 справ, їхні хронологічні межі за описами – 1939–1945 рр. На документи фонду створено два описи, перший з яких містить документи різних німецьких установ, що діяли на окупованих східних територіях, переважно України, Білорусії та Прибалтики. Серед них, зокрема, накази, директиви, інструктивно-методичні матеріали, звіти, доповідні записки, донесення, матеріали засідань і нарад, листування, що характеризують основи німецької ідеологічної політики та відображають всі напрямки діяльності німецької окупаційної влади, в тому числі МОСТ, ОШР з його під-

---

¹⁷¹ *Grimsted Patricia Kennedy. Trophies of War and Empire : The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. – P. 585.*

¹⁷² *Яковлева Л. В. Колекція мікрофільмів фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту в ЦДАЖР УРСР. – С. 155.*

¹⁷³ Там само. – С. 155–157.

¹⁷⁴ *Коваль М. В. 1941–1945 : Україна // УІЖ. – 1991. – № 6. – С. 3–23; Його ж: Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // УІЖ. – 1993. – № 9. – С. 145–149.*

розділами, райхскомісаріатів “Україна” та “Остланд”, райхскомісара по управлінню Бельгією та Північною Францією тощо. Подекуди матеріали розпоршені по різних справах, про що свідчить наявність абсолютно різних документів (за походженням та тематикою) у складі однієї справи. Другий, більший опис складають документи штабу Верховного командування суходільних військ, німецьких армійських груп, підрозділів, німецьких тилових охоронних і поліцейсько-жандармських підрозділів.

Частина документів у складі матеріалів МОСТ у КМФ-8 належить ОШР. За описом 1 це справи 243–289 (ролики 1, 2, 5, 13, 16, 21, 22, 27–29, 35, 37, 40, 88, 94, 98–100, 102, 103, 105). Ролики надійшли до архіву у двох основних частинах з окремими маркуваннями першого рівня, відповідно до яких і було сформовано два описи, складені у тодішньому ЦДАЖР УРСР. Ролики з американським маркуванням Т-454 (та поодиноким маркуванням Т-501) належать до першого опису ф. КМФ-8, ролики з маркуванням Т-502 – до другого. Усередині кожної з цих двох груп кожен ролик має свій порядковий номер. Саме ця подвійна система нумерації визначає місцезнаходження ролика в архівосховищі. Слід взяти до уваги, що нумерація справ у ньому не співпадає з нумерацією роликів, тоді як описи фонду КМФ-8 у ЦДАВО України складені на справи, а не на ролики. Наприклад, згідно з першим описом КМФ-8 у окремих роликах містяться такі справи: ролик 1 – справи 285, 286, 288; ролик 2 – справи 283, 284; ролик 5 – справи 260, 269, 281; ролик 13 – справи 258, 262, 273; ролик 16 – справи 250, 263, 282; ролик 99 – справи 256, 261, 289; ролик 102 – справи 248, 249 тощо. Відповідно, кожна справа у ролику займає лише частину його кадрів, до того ж, не всі справи у ролику належать за походженням до однієї установи. Тому в нашому дослідженні, під час здійснення якого використовувалися саме ролики цієї колекції, а не паперові справи, наявні посилання на колекцію вказують не на аркуш самої справи, замікрофільмованої в окремому роликові, а на кадр ролика із зазначенням справи і номера ролика. Це зроблено з метою полегшення користування мікрофотокопіями. Система нумерації аркушів у справах не завжди присутня, а номери кадрів вказують на місцезнаходження потрібного документа в самому ролику. Загальноприйнята система посилань на потрібний документ шляхом зазначення номерів фонду, опису, справи та аркуша в справі у випадку з цими мікрофотокопіями не відображає повно і з точністю фактичне місцезнаходження потрібного документа чи номер його аркуша.

Матеріали ОШР у складі ф. КМФ-8, що охоплюють період до 1945 р., надзвичайно різняться за своїм характером: від документів Служби Розенберга ідеологічного змісту за 1938–1939 рр. до матеріалів, що висвітлюють процес евакуації різних німецьких окупаційних установ у 1944–1945 рр. Частина цих документів – це матеріали МОСТ (директиви, розпорядження, накази, донесення та звіти) про діяльність оперативної групи по боротьбі з “більшовицькою загрозою” в галузі ідеології (спр. 256), документи його відділів та їхні копії, що надсилалися до різних інстанцій, в тому числі й ОШР. Присутнє також листування керівництва ОШР з численними організаціями, в тому числі із НСДАП та канцелярією МОСТ, з різних питань та листування безпосередньо А. Розенберга з міні-

стром Г. Гьорінгом¹⁷⁵, фельдмаршалом В. Кайтелем (спр. 254), а також М. Борманном, Р. Гессом, Й. Гьоббельсом та ін. (спр. 245). Деякі документи у справах ОШР у КМФ-8 представлені у численних копіях. Значна частина документів ОШР створювалась у кількох примірниках, у тому числі для розсилання до відома, тому копії документа з ф. 3676 зустрічаються, наприклад, у фонді КМФ-8 та навпаки. Більшість документів цього фонду є мікрофотокопіями берлінської частини архіву ОШР та виступають цінним джерелом для доповнення інформації фондів 3676 та 3674 ЦДАВО України. Так само, як і у фонді 3676, документи фонду КМФ-8 розміщені у справах на рівні канцелярської вхідної й вихідної документації, хронологічно часто перебуваючи у зворотному порядку. Через огріхи в описуванні справ та підготовці анотацій між ними та змістом справ подекуди наявні певні розбіжності.

Найбільшу групу документів ОШР у ф. КМФ-8 становлять документи, присвячені вивезенню культурних цінностей з окупованих східних територій. Основний їх масив стосується переважно окупованої території України і частково – Білорусії, Росії та Прибалтики. Значна частина документів адміністративно-службового характеру належить Управлінню штабу та його відділам: це накази, організаційні вказівки Розенберга керівникам робочих груп, а також накази, розпорядження та вказівки Управління штабу (спр. 270, 273, 281, 284), звітна документація та листування його відділів (спр. 279), примірники інформаційного бюлетеня Управління штабу “Nachrichten des ERR” (“Новини ОШР”) та “Mitteilungs- und Führungsblatt” Служби Розенберга за 1943 р. (спр. 276). Серед них присутні також протокольні записи нарад керівництва зі співробітниками Штабу (спр. 259), розпорядження щодо розпуску зондеркоманд ОШР у Києві, Белграді, Данії та їх евакуації (спр. 257), схеми організаційної структури ОШР, списки співробітників за 1943 р. (спр. 267, рол. 103) та керівників робочих груп (спр. 259, рол. 40), радянських культурних діячів, що співпрацювали зі Штабом (спр. 256, рол. 99), інструкції, звіти та донесення робочих груп щодо пошукової та дослідницької роботи на місцях, матеріали, що безпосередньо висвітлюють діяльність ОШР у сфері всебічного вивчення окупованих територій (спр. 273, 275 та 279, рол. 98).

Значна частина документів походить з підрозділів ОШР, що восени–влітку 1943 р. переїхали до Ратібору, є окремі документи зондерштабів та зондеркоманд.

Серед іншого – різноманітні звіти робочих груп і листування їх керівників і співробітників ОШР за 1942–1944 рр. (спр. 261, 274, 275), у тому числі з різними німецькими установами, передусім – з установами Вищої школи, а саме справа 259 (рол. 40), справа 264 (рол. 100), справи роликів 16, 98, Східною бібліотекою (спр. 272, 277), окремими діячами науки та культури. Окремо представлені документи щодо комплектування та поповнення Східної бібліотеки матеріалами з бібліотек окупованих східних територій, а також облаштування її книгосховищ

---

¹⁷⁵ Тут і далі при передаванні українською мовою німецькомовних власних назв дотримано рекомендацій Т. Себти, яка запропонувала керуватись у даному випадку правилами фонографії. Див.: *Себта Т. М.* Методичні рекомендації до видання іншомовних писемних джерел XIX – початку XXI ст. / Т. М. Себта / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2008. – 76 с.

та системи каталогів, які можна знайти у справах 272 (рол. 1), 277 (рол. 29), 279 (рол. 98). Окрім того, у ф. КМФ-8 зберігаються матеріали окремих головних робочих груп – “Україна”, “Остланд”, “Центр”, “Південний Схід”, “Бельгія та Північна Франція”, “Нідерланди”.

У КМФ-8 представлені також документи ГРГ “Україна” за 1941–1944 рр. Це здебільшого матеріали щодо організаційних питань діяльності у Києві, Харкові, Дніпропетровську (спр. 257, 264), реорганізації робочих груп “Західна Україна”, “Південна Україна” (Миколаїв, Херсон), “Крим” (Сімферополь) (спр. 264), “Східна Україна” (Дніпропетровськ¹⁷⁶), розформування та евакуації служб ОШР та його співробітників з України, про вивезення культурних цінностей (спр. 277, рол. 27), зокрема різних бібліотечних зібрань (спр. 255, 264), листування, а також матеріали службових нарад (спр. 272). У цьому масиві окрему групу документів становлять різноманітні матеріали Зондерштабу “Наука”, більшість яких відноситься до періоду жовтня 1941 – початку 1942 рр.: донесення про роботу в різних містах України (Києві, Харкові, Херсоні, Дніпропетровську, Житомирі тощо) (спр. 264, 265, 272, 274, 275, 276), огляди та оцінки діяльності інститутів Академії наук, інших науково-дослідних інститутів, установ науки та культури, а також вищих навчальних закладів України та Криму (спр. 275).

Окрему частину документів ОШР складає документація ГРГ “Остланд” та ГРГ “Центр” за 1942–1943 рр. Типологічно вона є аналогічною документації ГРГ “Україна”. Серед матеріалів ГРГ “Остланд” – документи робочих груп, що входили до її складу, наприклад РГ “Естонія” (спр. 265, 275), про бібліотеки, архіви та музеї різних міст країн Прибалтики (Ревеля, Дерпта, Риги та ін.). Матеріали ГРГ “Центр” представлені тижневими звітами, листуванням з Управлінням штабу (спр. 272). Як уже зазначалося, ГРГ “Центр” була виділена з ГРГ “Остланд” на основі РГ “Білорусія” лише у травні 1943 р., тому частково матеріали щодо Білорусії знаходяться серед документації ГРГ “Остланд”. Серед документації ГРГ “Центр” представляють найбільший інтерес різноманітні матеріали про стан державних бібліотек та архівів у великих містах Білорусії (Мінськ, Могильов, Вітебськ, Гомель) та частини Росії (Смоленськ, Брянськ) за 1942 р. (спр. 275, (рол. 94), спр. 272 (рол. 1), 274, 282, 286, а також документи щодо конфіскації та вивезення з цих міст бібліотечних і музейних зібрань, у тому числі юдаїки та гебраїки, що призначалися для Інституту дослідження єврейського питання у Франкфурті-на-Майні (спр. 279, рол. 98); наявне також офіційне листування з представниками цивільної адміністрації, науково-дослідними інститутами (спр. 280, 283, 285). Варті уваги відомості про евакуацію партійних документів зі Смоленська до Вільно (спр. 272) та їхню подальшу долю, що також висвітлена у деяких із цих документів.

За обсягом менш повно представлені документи ГРГ “Бельгія та Північна Франція” і ГРГ “Нідерланди”. Серед них листування з міністром Г. Гьорінгом про порядок конфіскації, розподілу та доставки творів мистецтва з Франції (спр. 254) та Нідерландів (спр. 262) до Німеччини, а також діяльність на їх території

---

¹⁷⁶ У німецьких документах подекуди вживається скорочена назва міста Дніпропетровськ – “Дніпро” (Dņjepro), відповідно, РГ “Дніпропетровськ” створена на основі РГ “Східна Україна” у лютому 1943 р., в окремих джерелах називається РГ “Дніпро”.

Зондерштабу “Музика”. Матеріали ГРГ “Південний Схід” (центр – Белград) складаються із щомісячних звітів за червень–серпень 1943 р. (спр. 258) та офіційного листування з різних питань діяльності (спр. 273, 288, 289), про вивезення книжок та архівних матеріалів до Німеччини. У складі матеріалів ГРГ “Південний Схід” є й документи РГ “Італія” (спр. 257).

Окрему групу документів становлять копії наказів та розпоряджень МОСТ щодо створення та діяльності при ньому Центральної служби обліку та охорони культурних цінностей ОШР на окупованих східних територіях, що зосереджені у спр. 273 (рол. 13).

2.2. Документальний комплекс архіву Штабу у Федеральному архіві в Берліні

Основою берлінської частини архіву Оперативного штабу Розенберга є документи, що наприкінці війни потрапили до американської зони окупації, звідки їх було вивезено до Сполучених Штатів Америки і де вони до початку 1960-х років зберігалися у Національному архіві, перебуваючи в одному зібранні з документами інших структур, наприклад МОСТ та Вермахту. На початку 1960-х років зазначені документи були замікрофільмовані, після чого один примірник мікрофотокопій залишився у США, а інший був проданий СРСР (зараз представлений у ЦДАВО України як фонд КМФ-8). Самі ж документи, які повернули Німеччині, надійшли до архіву у м. Кобленц. У другій половині 1990-х років цей документальний масив було передано до Федерального архіву у Берліні, де він зберігається й зараз у вже неодноразово згадуваному фонді NS 30.

У другій половині 2000-х років у Федеральному архіві в Берліні документи були оцифровані та розміщені у відкритому доступі на сайті установи (www.bundesarchiv.de). Документи супроводжує розширена анотація співробітниць архіву Яни Блумберг, яка опрацювала ці матеріали у 2003–2004 рр.¹⁷⁷, а також загальний комплексний покажчик до документів, у якому представлено власні імена, географічні назви, різні державні служби та установи, є перехресні посилання на документи інших служб НСДАП та Альфреда Розенберга, насамперед як Уповноваженого фіурера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП. З електронним варіантом, опису фонду NS 30 та розширеною анотацією до нього, підготовленими у 2004 р. можна ознайомитися у відкритому доступі на сайті Федерального архіву¹⁷⁸. До цього часу звичайний стислий опис фонду NS 30 видруковано в загальному виданні

---

¹⁷⁷ Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg : NS 30 : 1917–1945 [Опис архіву Оперативного штабу райхслайтера Розенберга (ф. NS 30 в Федеральному архіві в Берліні)] [Elektronische Ressource] / bearb. von Jana Blumberg ; Bundesarchiv. – Online verfügbar unter : http://startext.net-build.de:8080/barch/MidosaseARCH/NS30_25600/index.htm (zuletzt geprüft am: 16.08.2013).

¹⁷⁸ Bundesarchiv [Офіційний сайт Федерального архіву] [Elektronische Ressource]. – Online verfügbar unter : <http://www.bundesarchiv.de> (zuletzt geprüft am: 29.03.2013).

“Das Bundesarchiv und seine Bestände” 1977 р.¹⁷⁹, серед інших описів фондів Федерального архіву¹⁸⁰.

Детальнішу інформацію щодо історії формування загального фонду архівних документів Оперативного штабу Розенберга та його структури можна знайти у вищезгаданій розширеній анотації до фонду, а також у низці робіт окремих західних дослідників, зокрема Патриції Кеннеді Грімстед¹⁸¹.

На сайті Федерального архіву в Берліні у складі фонду NS 30 на даний момент загалом виставлено 231 одиницю зберігання, що систематизовані за структурним та адміністративно-територіальним поділом – за належністю до Управління Штабу у Берліні та його структур на окупованих територіях, зокрема Східної та Південно-Східної Європи. Службова документація Управління штабу в Берліні та Ратіборі із доповненням деякими іншими документами за даними анотації до фонду, складає 83 справи, Зондерштабу “Музика” – п’ять справ за 1940–1944 рр., зібрання робочих звітів, донесень, розробок Управління, головних робочих груп та робочих груп – 69 справ. Окрім того, службова документація головних робочих груп та робочих груп становить: “Остланд” (за 1941–1944 рр.) – вісім справ, “Центр” (за 1942–1945 рр.) – 34, “Україна” (за 1941–1943 рр.) – чотири справи, “Південний Схід” (за 1943–1944 рр.) – шість справ.

У фотоархіві Федерального архіву в Берліні зберігається також колекція фотографій ОШР (Bestand Bild 131)¹⁸²; окремі переліки, облікові документи та транспортні списки щодо конфіскованих Штабом об’єктів можна знайти у колекції В 323 (Treuhandverwaltung von Kulturgut – “Опикунське управління у справі культурних цінностей”)¹⁸³.

Таким чином, представлені на сайті Федерального архіву в Берліні справи складаються з двох великих комплексів. Перший містить документацію Управління штабу в Берліні та структур Управління Штабу в Ратіборі, переведених сюди у другій половині 1943 р. Це переважно організаційні матеріали щодо завдань окремих підрозділів та співробітників, службове листування, різні донесення робочих груп і зондерштабів, а також наукові та публіцистичні роботи їхніх співробітників, документація Зондерштабу “Музика”, частково – документи зондерштабу “Наука”, зібрання робочих донесень, розробок Управління штабу, головних робочих груп і робочих груп, різноманітні розрізнені документи та матеріали інформаційного змісту.

---

¹⁷⁹ Das Bundesarchiv und seine Bestände / bearb. von Gerhard Granier, Josef Henke, Klaus Oldenhag. – Boppard am Rhein, 1977.

¹⁸⁰ Картоотека “Z” Оперативного штаба “Рейхсляйтер Розенберг”. – С. 28.

¹⁸¹ *Grimsted Patricia Kennedy*. Trophies of War and Empire : The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. – 749 p.

¹⁸² Bestand Bild 131 [Фотоархів Федерального архіву в Берліні : колекція фотографій ОШР] [Elektronische Ressource] / Bundesarchiv, Bilddatenbank. – Online verfügbar unter : http://www.bild.bundesarchiv.de/cross-search/search/_1364235429/ (zuletzt geprüft am: 29.03.2013).

¹⁸³ В 323 (Treuhandverwaltung von Kulturgut) [Фотоархів Федерального архіву в Берліні: “Опикунське управління у справі культурних цінностей”] [Elektronische Ressource] / Bundesarchiv, Bilddatenbank. – Online verfügbar unter : http://www.bild.bundesarchiv.de/cross-search/search/_1364235598/ (zuletzt geprüft am: 29.03.2013).

Другий комплекс охоплює документи виключно територіальних підрозділів Штабу – головних робочих груп, що працювали на окупованих територіях, зокрема “Остланд”, “Україна”, “Центр” та “Південний Схід”, з яких найповніше представлені матеріали головних робочих груп “Центр” та “Остланд” і підпорядкованих їм дрібніших робочих груп. Але водночас слід брати до уваги, що систематизація розміщення оцифрованих справ на сайті Федерального архіву не співпадає з порядком нумерації справ у самому фонді NS 30, тобто на першому рівні справи незалежно від їх порядкового рівня згруповані за структурною належністю.

У середині цих комплексів можна в загальних рисах виокремити групи матеріалів, подібних до описаних груп документів у складі ф. 3676 у ЦДАВО України. Так, перша група організаційно-розпорядчої документації щодо завдань та повноважень ОШР у зоні як німецького цивільного управління, так і військової адміністрації, а також засад його діяльності, а саме – накази та розпорядження вищого керівництва Третього району, знаходяться у першій та другій справах.

Друга, значно більша група, що складається з внутрішньої службової документації ОШР (службові інструкції, накази, розпорядження Управління штабу), випусків інформаційного бюлетеня “Розпорядження та повідомлення”, матеріалів головних робочих груп та зондерштабів, що відповідали при Штабі за наукові тематичні напрямки роботи, насамперед звітні документи та донесення, представлена у фонді NS 30 у великому обсязі. Так, у справах 3 та 4 наявні випуски інформаційного бюлетеня “Розпорядження та повідомлення” – №№ 1–13, 16–18 (випуски 14 та 15 не збереглися), а частина випусків видання “Новини Оперативного штабу” (частина В інформаційного бюлетеня Служби Розенберга) збереглася, в основному, саме у берлінській частині архіву Штабу: у справі № 5 ф. NS 30 наявні випуски № 1, 3, 5, 7–10 за 1943 р., випуски 1–3, 5–7 за 1944 рр., випуск № 1 за 1945 р. та кілька позачергових. Серед інших матеріалів Управління штабу у справі 17 відклалися документи його відділу “Облік та контроль” (колишній відділ “Використання”), що видав процесом підготовки різноманітних статей та наукових розвідок, питаннями розбудови та поповнення Східної бібліотеки, а саме його звіти за 1942 та 1943 рр., частково – за 1944 р.

Звіти й донесення головних робочих груп та робочих груп, що висвітлюють стан поточної роботи на місцях, з фонду NS 30 доповнюють звіти робочих груп, що збереглися у київській частині архіву Штабу, які дозволяють відстежити етапи роботи в галузі пошуку, відбору, опрацювання матеріалів відповідного змісту, необхідних як джерельна база, з питань залучення місцевих співробітників тощо. Вони, в основному, знаходяться у справах 148–152, 164, 167–169, 186, 202.

Особливе місце серед матеріалів фонду посідає справа 211. Вона включає низку важливих документів за 1944 р. та початок 1945 р., у т. ч. підписаних Р. Прокшем, керівником зондеркоманди “Схід” при Управлінні штабу, створеної наприкінці 1944 р. замість колишніх структур Штабу, що працювали на Сході. Це місячні звіти за 1944 р. та заключний звіт за 1944 р. із п’ятьма додатками різного змісту, що відсутні у фонді 3676 ЦДАВО України. Вони містять інформацію щодо розробок, кола співробітників Штабу та їхньої участі у різноманітних заходах інших німецьких установ та товариств тощо. Важливим є й те, що,

наприклад, у заключному звіті, складеному в січні 1945 р.¹⁸⁴, подані витяги з окремих документів Управління штабу за 1943–1944 рр., які частково відсутні у ф. 3676 ЦДАВО України, а також виступ керівника Штабу Герхарда Утікаля на службовому засіданні у Ратіборі у грудні 1944 р.¹⁸⁵, де не лише підбито підсумки результатів роботи Штабу на кінець 1944 р., а й окреслено завдання на останньому етапі війни.

Матеріали зондерштабів представлено у ф. NS 30 досить вибірково та нерівномірно. Зокрема, у ньому є масиви документів зондерштабів “Наука” (справи 84–91) та “Музика” (справи 63–67), і водночас наявні лише в незначній кількості матеріали деяких інших зондерштабів, наприклад зондерштабів “Прадавня та рання історія”, “Фольклористика”, “Бібліотеки” тощо.

Окремо у складі документального масиву ОШР можна виділити комплекс матеріалів, створених на джерельній базі, яку склали різноманітні зібрання з окупованих територій, насамперед бібліотек, наукових установ та архівів. Це так звані розробки – наукові розвідки, статті та довідки аналітичного й інформаційного змісту, бібліографія тощо, призначені для використання в науково-дослідних установах Третього райху, у навчальному процесі або ж для забезпечення оперативних потреб ведення пропаганди проти більшовизму, а також для публікації у пресі¹⁸⁶. Повні тексти розробок представлені досить вибірково, набагато більшою є кількість тематичних донесень співробітників робочих груп та команд щодо архівів (справи 77, 78, 189) та музеїв на окупованих територіях (справа 190). У берлінській частині архіву Штабу можна знайти також розробки та тематичні донесення Управління штабу за 1944 та 1945 рр., а саме щодо США та СРСР (справи 68, 69), ГРГ “Бельгія та Північна Франція” (справи 71–74) на тему більшовизму, політичного стану у Бельгії (справа 179), ГРГ “Остланд” щодо культурно-політичного життя країн Прибалтики (справи 80, 81), ГРГ “Україна” щодо окремих наукових зібрань (справа 82) із донесеннями д-ра Томсона щодо геологічних колекцій в Україні (їхні копії наявні у ЦДАВО України), радянської містобудівної справи та житлового господарства (справа 92), окремих навчальних закладів (справа 93), з різних питань життя радянської держави (справи 94–97, 101–102, 198–199) тощо. Тут також зустрічаються документи ГРГ “Південний Схід” (справи 76, 68, 69). Частина цих робіт зі справ 82, 93, 94–97 міститься також у ф. 3676 ЦДАВО України. У берлінському зібранні є й окремі матеріали різноманітної тематики, що частково відсутні у ф. 3676 у ЦДАВО України, наприклад за 1939 та 1940 рр.: щодо масонства у Західній Європі (справи 127, 128, 130, 132), з питань сільського господарства у СРСР (справи 135, 213), радянської

---

¹⁸⁴ BArch, NS 30/211/4–167 (док. № 87). Цифрову копію онлайн див.: http://startext.net-build.de:8080/barch/Midosasearch/NS30_25600/index.htm. Надалі у посиланнях на документи даного фонду у Федеральному архіві адреса доступу до бази цього ресурсу не зазначається. Електронна адреса пошукової сторінки бази залишається єдиною для всіх документів.

¹⁸⁵ BArch, NS 30/211/199–234 (док. № 86).

¹⁸⁶ Тут і далі термін “розробки” (Ausarbeitungen) вживається у вказаному значенні, а саме на позначення наукових робіт та статей публіцистичного змісту, створених співробітниками Штабу або на його замовлення.

пропаганди (справи 139–140), внутрішньополітичного стану в Румунії (справа 209), промови Сталіна (справа 138) тощо.

У складі цього документального комплексу знаходяться також матеріали ідеологічного змісту, що могли стати в нагоді в боротьбі з ворогами націонал-соціалізму, зокрема Г. Вундера¹⁸⁷, призначені для читання лекцій, створення пропагандистських брошур, включення до планів дисциплін ідеологічного та політичного змісту різних навчальних пропагандистських курсів (справи 106–119), а також добірки інформаційних матеріалів Вальдемара Райхардта про Радянський Союз, призначені для публікації у пресі (справа 98).

Як уже зазначалося, в архіві Штабу значне місце посідають також документи, що висвітлюють процес використання конфіскованих Штабом матеріалів різними установами та товариствами Третього райху. У фонді NS 30 вони розрізнені представлені у складі інших матеріалів та сконцентровані, насамперед, у справах 26–31, 36–37, 205. У документах цієї групи є й відомості про співпрацю Штабу з іншими установами та про участь його співробітників у заходах інших товариств, зокрема про діяльність Товариства з дослідження світової більшовицької загрози¹⁸⁸, що містяться у справах 10 та 11.

Кожен зі згаданих двох основних документальних масивів, у Києві та в Берліні, має свою специфіку. Певні відмінності між ними пояснюються історичною долею кожного, хоча обставини їхнього формування у нинішньому порядку та історія їхнього переміщення досі залишаються остаточно не з'ясованими. У документах фонду NS 30 Федерального архіву в Берліні простежується розподіл

---

¹⁸⁷ Вундер Герхард (Wunder Gerhard) (1908–1988) – бібліотекар, доктор філософії. Коло його інтересів – історичне краєзнавство, питання соціальної історії. З 1930 р. – член НСДАП. У 1933–1934 рр. викладав у німецькій школі в Сантьяго-де-Чилі, з 1935 р. керував бібліотекою міста Дюссельдорф. У 1940–1941 рр. займався вивченням бібліотечних питань при Штабі у Парижі, з жовтня 1941 р. по серпень 1942 р. очолював ГРГ “Остланд”. Пізніше працював в Управлінні штабу в Берліні, де курував питання, пов’язані з ідеологічним опрацюванням конфіскованих Штабом матеріалів (відділ “Облік та контроль”), у другій половині 1943 р. переїхав разом з відділом до Ратібору, де продовжив роботу. У 1945 р. був інтернований. Після завершення війни викладав у гімназії міста Швєбіш-Галль та вивчав місцеву генеалогію. З 1954 р. був членом Комісії з історичного краєзнавства землі Баден-Вюртемберг. Див.: *Гримстед Патриція Кеннеди*. Возвращение “Смоленского архива”. От инструмента нацистской и американской советологии к роли пешки в международных политических интригах в области реституции / П. К. Гримстед // Возвращение “Смоленского архива” : сб. статей. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2005. – С. 113–114.

¹⁸⁸ Товариство з дослідження світової більшовицької загрози, або досл. Робоче товариство з дослідження світової більшовицької загрози (*Arbeitsgemeinschaft zur Erforschung der bolschewistischen Weltgefahr*) було засноване у вересні 1944 р. з метою вивчення історії Радянської Росії та створення наукової основи для пропаганди проти СРСР. Основною формою роботи Товариства було проведення наукових зібрань і нарад за участі відомих німецьких істориків, славістів, соціологів, психологів та ін., а також організація читання публічних лекцій, присвячених історії Росії, насамперед після 1917 р., російсько-німецьких відносин тощо. Очолював Товариство співробітник Служби Розенберга Гайнріх Гертле, що до цього часу був керівником Зондерштабу “Наука” при ОШР.

документів за хронологією – матеріали 1941–1943 рр., що певною мірою дублюють документи київської частини архіву Штабу, та частково – 1944 р. Водночас унікальною є частина матеріалів, що датуються 1944 р. та початком 1945 р. Наприкінці 1944 р. територіальні структури Штабу, головні робочі групи та робочі групи, остаточно залишили окуповані території, а саме землі України, Білорусії, Росії, країн Прибалтики, Балканського півострова. Хоча ця частина матеріалів є нечисленною порівняно з обсягом документів, створених у 1941–1943 рр., але вони, як правило, мають комплексний характер та надзвичайно важливе значення для висвітлення підсумкового етапу діяльності Штабу не лише щодо вивезених культурних цінностей, а й щодо інших її напрямків. Це стосується, зокрема, опрацювання у Ратіборі тієї частини вивезених матеріалів, що могла бути використана як для оперативних пропагандистських цілей, наприклад у пресі чи лекційній роботі, так і для більш копіткої та тривалої роботи – упорядкування та перекладу зібрань наукового змісту, що, як вважали нацисти, могли б стати для майбутніх поколінь важливим джерелом з дослідження більшовизму. Матеріали 1944–1945 рр. містять також відомості щодо діяльності тих наукових співробітників, що залишилися при Штабі або співпрацювали з ним – як німців, так і колишніх громадян Радянського Союзу, адже разом зі структурами Штабу з окупованих територій у напрямку Німеччини на останньому році війни виїхали й деякі місцеві науковці, що прагнули утриматися при Штабі, працюючи, як і раніше, задля можливості вижити. Натомість у ф. 3676 ЦДАВО України значною мірою відклалися матеріали за 1942–1943 рр., період найбільш активної роботи Штабу у Східній Європі (Управління штабу, його окремих структурних частин, наприклад ГРГ “Україна” та ГРГ “Остланд”).

2.3. Засади класифікації документів

Документальний склад архіву ОШР у сукупності всіх його частин відображає діяльність структур Штабу, а також Служби Розенберга як Уповноваженого фіурера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП, МОСТ, інших нацистських установ та організацій, що були пов’язані з діяльністю Штабу та його функціями.

Широкомасштабна діяльність ОШР корегувалася у процесі її здійснення в період війни, тому не було доведено до кінця формування діловодного архіву Штабу. Оперативна ситуація, в якій діяв ОШР, визначила як характерні особливості його документів та архіву загалом, так і склад і зміст цих документів. Елементи архівознавчого опрацювання цього архіву як відомчого свідчили лише про його оперативний стан, коли документи формувалися в умовні справи під час повсякденного користування, а тому оформленими для використання можна вважати лише кадрові справи та певне листування (у зворотному хронологічному порядку – за принципом надходження до канцелярії), інші справи – у різних відділах та підрозділах – мають лише ознаки первинного групування. Багато документів перемішалися за хронологією та змістом. Їх номінальні назви не відображали повною мірою їхнього змісту і потребували суцільного подокументного перегляду архіву, уважного аналізу процесу документотворення в різних структурах ОШР.

Згідно з типологічною характеристикою джерел за походженням можна визначити офіційний діловодний характер документів ОШР, оскільки він був напіввійськовою офіційною організацією, діяльність якої мала оперативний, а не стаціонарний характер, що відповідало меті її створення – виконання кола конкретних, чітко окреслених завдань у чітко визначених умовах (війна) на окремій визначеній території (окуповані східні території), що була ліквідована після виконання цих завдань або у зв'язку з кардинальною зміною умов роботи (мирний час). Незначну кількість особистих документів становить переважно листування співробітників ОШР та окремі документи особових справ.

Саме оперативний характер діяльності ОШР визначив специфіку його архіву. Насамперед йдеться про відсутність єдиного упорядкованого архіву організації – документи залишилися у стані поточного службового упорядкування в підрозділах Штабу, з чим пов'язані наявність копійності документів, хронологічна непослідовність їхнього розташування та неоднорідність у тих документальних комплексах, що пізніше були виділені у справи, а також відсутність організації документів по напрямках діяльності ОШР – вони залишилися в тому стані, в якому перебували на момент ліквідації Штабу в 1945 р.

Офіційне опрацювання частин загального архіву ОШР в 1947 р. являло собою лише загальне структурування, було проведене поверхово та відбило вищезазначені специфічні риси у вигляді формування справ відповідно до однієї чи двох ознак документа, як правило – за належністю до підрозділу. Тому більшість справ зафіксували наявний на момент їхнього складання поточний стан документації підрозділів Штабу, у т. ч. кореспонденції, – Управління, головних робочих груп з їхніми підрозділами та зондерштабів. Подекуди вони становлять лише штучно скомпоновані комплекси документів, які складаються з окремих груп поточної документації вищезазначених структур. Як наслідок, це перешкоджає використанню евристичних методів пошуку під час виявлення документів з питань “східного простору”, проведенню їхньої класифікації та систематизації.

Інша особливість документів ОШР, що значно ускладнює проведення їхнього джерелознавчого аналізу, особливо для українськомовних та російськомовних дослідників, це німецька мова документів та специфічна термінологія німецького діловодства. З цієї причини назви видів та форм офіційних документів можуть бути перекладені українською мовою різними термінами, передусім у разі відсутності в українській мові конкретного аналогічного відповідника. Так, термін “Bericht” може перекладатись і як “звіт”, і як “донесення”, у документах ОШР він зустрічається в обох значеннях; канцелярський термін “Aktenvermerk” (дослівно “запис у справі” або “актове зауваження”) перекладається як “повідна записка”; терміном “Ausarbeitungen” (“розробки”) позначалася ціла низка різноманітних інформаційно-аналітичних робіт – від добірок газетних статей на задану тему, інтерв'ю, невеликих інформаційних довідок до ґрунтовних наукових праць.

Проведений суцільний перегляд документів фондів 3676 ЦДАВО України та NS 30 Федерального архіву в Берліні дозволяє здійснити їх комплексну джерелознавчу класифікацію на основі принципів хронології (періоду окупації 1941–1944 рр., хоча сам Штаб діяв з 1940 по 1945 рр.), походження документа та його зв'язку з ОШР, функцій документів відповідно до завдань Штабу, складу (родо-

видові характеристики та зв'язки документів) та предметно-тематичного змісту (предмет досліджень або конкретна тема наукових розробок).

Найвищою узагальненою категорією запропонованої класифікації є тип документа, заснований на загальній оцінці його походження як офіційного діловодного або як неофіційного, особистого. Отже, за походженням ми розглядаємо документи офіційного типу, оскільки ОШР був офіційною організацією, а фондоутворювачем є установа, а не особа.

Таким чином, це дозволяє визначити схему класифікації, згідно з якою тип офіційних документів поділяється на чотири великі групи рангу “клас” (за науково-організаційними функціями, які виконувала документація ОШР відповідно до його завдань: організаційно-управлінська, виконавчо-діяльнісна (або збирацька), науково-інформаційного та науково-практичного використання джерел, тобто книжкових та архівних фондів).

Усередині групи документів рангу “клас” документи розподіляються на групи документів рангу “рід” (за родом або напрямом діяльності).

Клас організаційно-управлінської документації (I) складається з документів рангу “рід”, які продукувало Управління штабу та його головні відділи: а) загальної розпорядчої діяльності (що характеризували функції, завдання ОШР, його структуру і кадровий склад, повноваження окремих осіб); б) інструктивно-нормативних документів (щодо проведення науково-пошукових та науково-дослідних робіт, принципів проведення конфіскації джерел тощо); в) науково-методичних документів (методики виявлення, опрацювання джерел, складання наукових праць, вимоги до наукових праць).

Клас виконавчо-діяльнісної документації (II) складається з таких груп документів рангу “рід”: а) планово-звітна документація структурних підрозділів ОШР, відділів та робочих груп, зондерштабів та інших служб; б) документи з обліку, описування, конфіскації об'єктів наукового вивчення та наукових цінностей.

Клас науково-інформаційних матеріалів (III) репрезентує, власне, всю сукупність різноманітних наукових “розробок”, складених з метою інформування з питань, що становили об'єкт дослідження за такими “родами”: а) науково-бібліографічні та підготовчі матеріали; б) інформаційно-пропагандистські матеріали (для пропаганди у пресі, на радіо, використання в лекційній діяльності, при підготовці виставок тощо); в) науково-дослідні праці.

Клас документів щодо науково-практичного використання джерельної бази (IV), створеної ОШР для вивчення окупованих східних територій становили: а) джерела з формування книжкових та архівних фондів на основі конфіскованих зібрань; б) джерела щодо використання цих фондів різними нацистськими організаціями з науковою метою.

Усередині групи документів рангу “рід” виокремлюються види та різновиди документів за такими ознаками: їхнє призначення, склад документів за формою (номіналом) – накази, розпорядження, доповідні записки, циркуляри, інструкції, повідомлення, звіти, листи, переліки, картотеки, статті, рецензії, огляди, аналітичні довідки тощо.

Разом з тим, для проведення систематизації джерел ми використовуємо також термін “група”, який є методом групування матеріалів за предметно-тема-

тичним змістом – темою, що стосується вивчення східного простору, та предметом дослідження, що розглядається як загальний науковий напрям тем досліджень.

Питанням історії та організаційної структури ОШР приділяла увагу Т. Себта. Зокрема у вищезгаданій статті, розміщеній свого часу на порталі Державного комітету архівів, “Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга”¹⁸⁹. Ця стаття, як і загалом проведена Т. Себтою робота, має дуже важливе значення, оскільки є однією з перших розвідок, що розкривають зміст документів ф. 3676. Науковець фактично вперше запропонувала схему їхньої джерелознавчої класифікації, згідно з якою у складі зазначеного архіву виокремлюються шість основних груп документів:

- 1) директивні документи Управління штабу;
- 2) комплексні хронологічні звіти всіх підрозділів ОШР – від зондеркоманд до головних робочих груп;
- 3) службова кореспонденція (листи, телеграми, інформація про телефонні розмови);
- 4) службові записки про окремі події, об’єкти чи осіб;
- 5) списки предметів культури (творів художнього мистецтва, книг, археологічних колекцій), що конфісковувалися, вивозилися або передавалися іншим відомствам;
- б) аналітично-інформаційні праці з питань більшовизму, масонства, історії, економіки тощо окупованих країн.

Однак, дослідниця переслідувала завдання дати, насамперед, загальну схематичну характеристику складу справ, а також сконцентрувала свою увагу переважно на відображенні в документах аспектів організації обліку та переміщення культурних цінностей, а не на проблемах архівознавчого та джерелознавчого аналізу документів ОШР, пов’язаних із дослідженнями “східного простору”. Запропонована нами класифікація в цілому не суперечить джерелознавчій класифікації Т. Себти, але дещо відрізняється від неї, оскільки в її основі – характеристика груп документів ОШР не лише за їхнім походженням (залежно від структури, якою вони були створені, та зв’язків між ними), видом документа, а й через призму напрямів діяльності підрозділів ОШР щодо збирання і первинного опрацювання інформації про окуповані східні території та його зовнішніх зв’язків, які відображені в документах.

Запропонований нами метод дозволяє систематизувати та об’єднати з метою предметного аналізу певного питання різні документи поза ієрархічним підпорядкуванням, а класифікація дає досить повне уявлення про походження, склад та зміст документів ОШР. Розподіл на класи здійснено з огляду на діяльність та функції підрозділів Штабу, робочих груп та зондерштабів і покладено в основу структури дослідження.

Окрім того, загальний джерелознавчий аналіз супроводжується у нашому дослідженні окремим поглибленим розглядом ідеологічної складової діяльності ОШР. Таким чином, документи класу I представлені у третьому розділі дослід-

---

¹⁸⁹ *Себта Т.* Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга [Електронний ресурс]. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua/Publicat/Researches/Doslidz-Sebta.php> – Дата звернення: 25.03.2013.

ження на тлі історії виникнення Штабу, ідеологічної складової його діяльності, структури та її змін. Документи класів II і III – частково у третьому розділі, у четвертому, присвяченому документам Управління штабу та його головних робочих груп та робочих груп, та у п'ятому розділі, що висвітлює діяльність зондерштабів. Окремо розглянуто документи ОШР, що відображають питання забезпечення ним матеріалами щодо окупованих східних територій інших установ району – це документи класу IV, охарактеризовані у загальних рисах у шостому розділі дослідження.

РОЗДІЛ 3

Ідеологічні засади та напрями діяльності, структура Штабу

Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга офіційно був створений 17.07.1940 р., коли у ході військової кампанії у Франції було конфісковано матеріали низки великих масонських лож і розгорнулося вилучення єврейського майна¹⁹⁰. Пізніше, з розгортанням військових дій, його діяльність поширилася спочатку на окуповані території інших країн Західної Європи, пізніше – на територію Південно-Східної (Балкани) та Східної Європи. У ході війни цей процес набув ознак масштабного пограбування, коли мали бути конфісковані та відправлені до Німеччини всі речі, що підпадали під поняття “культурні цінності”, – численні книги та архівні матеріали, предмети мистецтва із зібрань музеїв та колекцій приватних осіб (навіть меблі і предмети вжитку) тощо.

Діяльність Штабу не торкнулася країн, окупованих раніше за інші, у 1939 р., а саме Чехословаччини, де 16.03.1939 р. був створений протекторат Богемії і Моравії¹⁹¹, та Польщі, на території якої 12.10.1939 р. було утворено Генерал-губернаторство¹⁹². Масштабні конфіскації культурного майна здійснювалися тут уже тривалий час та контролювалися місцевою нацистською адміністрацією. Планувалося розгорнути масштабну діяльність також в Італії, у слов'янських країнах Балканського півострова, а також у Греції¹⁹³. Є згадка про плани ОШР організувати свою діяльність навіть у Північній Африці, але насправді це так ніколи й не було втілене у життя¹⁹⁴. ОШР вдалося організувати на цих теренах лише одну зі своїх основних стаціонарних структур – Головну робочу групу під назвою “Південний Схід”, основним місцем перебування якої були Белград і Салоніки (до її складу входив також зв'язковий пункт в Аграмі (зараз Загреб), та окрему робочу групу

---

¹⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 211, арк. 25, 39.

¹⁹¹ Протекторат Богемії та Моравії (Protektorat Böhmen und Mähren) – несамоцінне державне утворення, створене Третім райхом у березні 1939 р. на територіях історичних земель колишньої Чехословаччини – Богемії, Моравії, Чеської Сілезії, заселених етнічними чехами. Був поділений на дві частини – Богемію та Моравію, що склалися з окремих областей та більш дрібних районів. Очолював протекторат райхспротектор, який призначався безпосередньо Гітлером. Проіснував до травня 1945 р. Див. також: *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. – S. 656–657.

¹⁹² Генерал-губернаторство (Generalgouvernement), або Генерал-губернаторство для окупованих польських областей (Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete) – територіально-адміністративне утворення з центром у Кракові (адміністративно – автономна складова Третього райху), що існувало у 1939–1945 рр. на території окупованої німцями Польщі. Складалося з п'яти округів (дистриктів): “Варшава”, “Люблін”, “Радом”, “Краків”, “Галичина” (із серпня 1941 р.). Очолював Генерал-губернаторство Ганс Франк (1900–1946), що до 1939 р. був міністром юстиції Третього райху. Див. також: *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. – S. 483–485.

¹⁹³ ВArch, NS 30/75.

¹⁹⁴ ВArch, NS 30/211/209 (док. № 86).

в Італії, але їхня робота не виявилася достатньо продуктивною, особливо у порівнянні з діяльністю на окупованій території СРСР. Її результатами стали нечисленні донесення про відомі в цих країнах масонські ложі, розробки щодо історії та культури балканських народів та зведені матеріали щодо місцевої преси початку 1940-х років¹⁹⁵. Існували також окремі робочі служби у Копенгагені (Данія) та у Ніцці (Франція)¹⁹⁶. Спочатку ОШР був створений з метою конфіскації культурних цінностей на окупованій території країн Західної Європи, тому в 1940 р. та першій половині 1941 р. його діяльність обмежувалася, в основному, територією Франції, Бельгії та Нідерландів¹⁹⁷. Але з 1941 р. під приводом боротьби з більшовизмом активна діяльність Штабу розгорнулася в окупованих регіонах СРСР, адміністративно вже підпорядкованих Міністерству окупованих східних територій, а також у прифронтових областях, які ще перебували під військовим управлінням, і саме цей напрямок виявився найзначущим та найбільш визначальним у всій роботі ОШР з 1941 по 1944 рр.

ОШР був заснований як самостійна організація, що поставило його в один ряд з іншими службами Альфреда Розенберга, пов'язаними з НСДАП. Серед них передусім вже згадана вище установа, що мала назву “Уповноважений фіурера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП”¹⁹⁸, створена у 1934 р., з якою ОШР був найтісніше пов'язаний у своїй діяльності, насамперед у сфері забезпечення, фінансування, постачання кадрами. Окремі співробітники Штабу одночасно обіймали посади у тих чи інших підрозділах цієї установи, як, наприклад, Герхард Утікаль¹⁹⁹, що очолював ОШР

---

¹⁹⁵ Див. матеріали цих робочих груп: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 46, 141, 155–158, 173, 174, 176, 205–207, 215; оп. 2, спр. 18, 25, 28, 29, 29 а, 35, 38, 39; VArch, NS 30/32, 52, 77, 178, 193.

¹⁹⁶ Див. документи цих служб: VArch, NS 30/51.

¹⁹⁷ Див. матеріали цих робочих груп: ЦДАВО України, ф. 3674, оп. 1, спр. 1–3; ф. 3676, оп. 1, спр. 18, 21, 46, 59, 119, 141, 144, 149, 159–171, 173–175, 202, 205, 214–217, 219, 235, 239; оп. 2, спр. 18, 26; VArch, NS 30/56, 71–74, 179, 182, 222.

¹⁹⁸ *Себта Т. М.* Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз. – С. 120.

¹⁹⁹ Утікаль Герхард (Utikal Gerhard) (1912–1982) – німецький націонал-соціаліст, представник керівної ланки Служби Розенберга. У 1931 р. вступив до НСДАП, 1932 р. – до СА (воєнізовані підрозділи НСДАП, штурмові загони), з 1936 р. – при Службі Розенберга. У 1937 р. призначений керівником відділу імперської служби підтримки німецької літератури при Службі Розенберга, а у 1940 р. став співробітником ОШР. З літа 1940 по квітень 1941 рр. працював в окупованій Франції при місцевій службі ОШР, з квітня 1941 р. очолив Управління штабу в Берліні, замінивши на посаді Георга Еберта. Водночас Утікаль був референтом у Міністерстві окупованих східних територій, при відділі культури у складі Головного відділу “Політика”. Після війни переховувався до 1947 р., потім був заарештований та утримувався у таборі для інтернованих в Дахау, був залучений до участі у Нюрнберзькому процесі. У 1947 р. також був засуджений у Парижі за діяльність у сфері пограбування культурних цінностей в окупованій Франції. Звільнений у 1951 р. Див. також: *Hartung U.* Verschleppt und verschollen : eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948). – S. 29.

з першого квітня 1941 р.²⁰⁰ Водночас він був керівником Центрального управління служб Розенберга як Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП²⁰¹. Але у науковій літературі можна зустріти твердження, що ОШР був створений на основі одного з головних відділів Зовнішньополітичного відомства НСДАП (рідше – при МОСТ)²⁰² або вказівки на те, що Штаб координував через МОСТ діяльність своїх підрозділів на окупованих східних територіях або встановлював зв'язки з іншими структурами²⁰³. Але, на нашу думку, для подібних тверджень немає підстав, оскільки подокументний перегляд архіву Штабу засвідчує протилежне. Серед його матеріалів, наприклад, фактично відсутнє листування між ОШР та Зовнішньополітичним відомством НСДАП та є лише незначна кількість документів (порівняно із обсягом всього архіву Штабу), що відображають зв'язки ОШР та МОСТ. І, навпаки, у значній кількості наявні свідчення на користь зв'язку ОШР та Служби “Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП”.

Загалом система служб А. Розенберга (які він заснував або курував) була досить непростою щодо визначення їхнього статусу, розмежування повноважень та функцій, а також відносин з іншими подібними службами при НСДАП, передусім – з різними партійними відомствами. Нерідко їхні завдання та функції перетиналися та дублювалися, і це потребує окремого поглибленого та більш детального дослідження. Як зазначають укладачі німецької “Енциклопедії націонал-соціалізму”, побутувала й загальна сукупна назва всіх служб Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП – “Відомство Розенберга”²⁰⁴, що зустрічається, зокрема, у німецькомовній науковій літературі та в німецьких документах періоду війни, найчастіше тих, що торкаються загальних питань забезпечення, кадрів тощо. Вживаною є й назва “Служба Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП”²⁰⁵, “Служба Розенберга”²⁰⁶ або подекуди просто “Служба”. На нашу думку, найбільш коректною є назва “Відомство Розенберга”, але у нашому дослідженні надалі на його позначення вживається назва “Служба Розенберга” або “Служба Уповноваженого”, що допоможе відрізнити її від головних відомств та відомств, що входили до її складу.

---

²⁰⁰ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 48.

²⁰¹ Zentralamt der Dienststelle des Beauftragten des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP. Див.: Там само, спр. 44, арк. 31 зв.

²⁰² Zellhuber A. “Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu ...”: das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941–1945 / A. Zellhuber. – München : Ernst Vögel Verlag, 2006. – S. 150.

²⁰³ Там само. – S. 152.

²⁰⁴ Amt Rosenberg. Див.: Enzyklopädie des Nationalsozialismus. – S. 360.

²⁰⁵ Dienststelle des Beauftragten des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP (DBFU).

²⁰⁶ Dienststelle Rosenberg.

Альфред Розенберг (12.01.1893 – 16.10.1946) народився у м. Ревель (сучасний Таллінн, Естонія). Його батько походив з балтійських німців, був ремісником, а наприкінці життя зайнявся торгівлею. Мати А. Розенберга була, ймовірно, французького походження (питання про її національну приналежність і досі є предметом дискусій). При народженні А. Розенберг отримав російське громадянство, володів німецькою, французькою, англійською мовами. Закінчив у Ревелі Петровське реальне училище, потім здобував освіту у Ризькому політехнічному інституті, що влітку 1915 р. був евакуйований до Москви через окупацію Риги німецькими військами. На початку 1918 р. отримав диплом інженера-архітектора та переїхав спочатку до Ревеля, пізніше – до Мюнхена, де познайомився з Д. Еккартом та під його впливом став членом антисемітського та націоналістського товариства “Туле”²⁰⁷. У 1920 р. вступив у НСДАП, від 1921 р. – редактор газети “Völkischer Beobachter” (“Народний оглядач”), від 1923 р. – її головний редактор. Відтоді у політичних колах Німеччини вважався одним з найкращих знавців Росії та СРСР, більшовизму як політичного та ідеологічного феномена. Займався письменством, критикував існуючий повоєнний політичний устрій Німеччини, пропагував ідею боротьби із загрозою з боку більшовизму та сіонізму, а 1928 р. навіть заснував Союз боротьби за німецьку культуру²⁰⁸. У 1930 р. Альфред Розенберг був обраний до Райхстагу, а у 1933 р. отримав звання райхслайтера²⁰⁹

---

²⁰⁷ Товариство Туле (Thule-Gesellschaft) – німецьке окультне й політичне товариство, створене у Мюнхені у серпні 1918 р. Рудольфом фон Зеботтендорфом (Rudolf von Sebottendorf) (справжнє ім'я – Адам Альфред Рудольф Глауер (Adam Alfred Rudolf Glauer)). Повна назва товариства – Група дослідження германської старовини (Studiengruppe für germanisches Altertum). Назва “Туле” походить від назви містичної північної країни з давньогрецьких легенд. Але невдовзі діяльність Товариства набула вираженого політичного змісту і в тому ж році його провідні члени взяли участь у заснуванні Німецької робітничої партії, до якої у 1919 р. вступив А. Гітлер. У 1920 р. Німецьку робітничу партію було перейменовано у НСДАП.

²⁰⁸ Союз боротьби за німецьку культуру (Kampfbund für deutsche Kultur), наступник Націонал-соціалістського товариства німецької культури (Nationalsozialistische Gesellschaft für deutsche Kultur), був створений у 1928 р. за ініціативи А. Розенберга з метою поширення націонал-соціалістської ідеології у німецькому суспільстві, насамперед через культурну сферу. Його вплив не був дуже значним, а діяльність обмежувалася, в основному, проведенням публічних культурних заходів, зокрема читанням доповідей з різних питань німецької культури. У 1934 р. формально був розпущений, але значна частина його активістів та керівних кадрів увійшли до згаданого новоствореного Відомства Розенберга, або Служби Розенберга (Amt Rosenberg). Детальніше щодо “Союзу боротьби за німецьку культуру”, його ролі у культурному житті Німеччини, зв'язків з іншими службами А. Розенберга, його значення в боротьбі А. Розенберга за сфери впливу в НСДАП див.: *Bollmus R.* Das Amt Rosenberg und seine Gegner. – S. 27–60; *Piper E.* Alfred Rosenberg : Hitlers Chefideologe. – S. 259–275.

²⁰⁹ Райхслайтер (Reichsleiter) – одне з найвищих звань у Третньому райху, що надавалося особисто фюрером лише вищим партійним лідерам, наприклад тим, що відповідали за певний напрямок партійної та державної діяльності. Водночас воно не було безпосередньо пов'язане з конкретною вищою державною посадою. Це звання загалом отримали лише бл. 20 осіб. Див.: *Enzyklopädie des Nationalsozialismus.* – S. 681–682; *Энциклопедия Третьего рейха.* – С. 349–350.

і очолив Зовнішньополітичне відомство НСДАП²¹⁰. З початку 1934 р. – Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП. До початку 1940-х років видав десятки брошур і опублікував декілька сотень статей у пресі, переважно антисемітського та антибільшовицького змісту, а також з питань розвитку націонал-соціалістської думки, історії, культури, німецької зовнішньої політики тощо. У 1940 р. ініціював створення Оперативного штабу райхслайтера Розенберга, діяльність якого у подальшому курував, та Вищої школи. 17.07.1941 р. Розенберг був призначений Гітлером головою Міністерства окупованих східних територій, про що було офіційно оголошено лише 17.11.1941 р., і залишався на цій посаді до арешту представниками союзних військ у травні 1945 р.²¹¹

Чимало ідей А. Розенберга стали підґрунтям значної частини програмних положень НСДАП, особливо щодо понять “раса”, “народність”, “культура” та ін., вплинули на погляди А. Гітлера, хоча останній поділяв не всі його думки. Розенберг висловлювався також на користь теорії расової чистоти німецького народу, необхідності завоювання “життєвого простору” на схід від Німеччини, боротьби із загрозою більшовизму. Під впливом ідей Чемберлена, зокрема щодо арійців (під якими розумілися германські народи) як творців і носіїв світової культури та євреїв, що начебто уособлюють протилежні, руйнівні сили, Розенберг написав та у 1930 р. опублікував свою найвідомішу, вже згадану працю – “Der Mythos des 20. Jahrhunderts”. Але сприйняття Розенберга, його політичних поглядів, ідеологічних міркувань, навіть зазначеного твору з боку політичного середовища було неоднозначним – з другої половини 1930-х рр. поширюється ставлення до нього з боку впливової частини оточення Гітлера як до слабого ідеолога та політика, що також знайшло відбиття у повоєнній історіографії.

Після окупації частини території СРСР Розенберг наголошував на необхідності його послаблення не лише шляхом відокремлення від країни окремих державних утворень, насамперед України та Білорусії, що могли б у майбутньому стати союзниками Німеччини, залежними від райху, а й підтримки інших

---

²¹⁰ Зовнішньополітичне відомство НСДАП (Außenpolitisches Amt der NSDAP) – одне з відомств НСДАП, засноване А. Розенбергом у квітні 1933 р. Опікувалося переважно підтриманням контактів з фашистськими партіями поза територією нацистської Німеччини, збиранням політичної інформації, що публікувалась у зарубіжній пресі, пропагандою націонал-соціалізму за кордоном. Разом з тим не мало постійного та чітко вираженого впливу. У своїй діяльності намагалася конкурувати з Міністерством закордонних справ та його службами, із Зарубіжною організацією НСДАП, що відповідала за ідеологічне виховання членів партії за кордоном, частково – з Міністерством народної освіти та пропаганди під керівництвом Й. Гьоббелса. Значна частина співробітників цього відомства у 1941 р. перейшла до щойно створеного Міністерства окупованих східних територій під керівництвом А. Розенберга. Детальніше щодо значення цього відомства та його місця у боротьбі за вплив у НСДАП див.: *Piper E. Alfred Rosenberg: Hitlers Chefideologe.* – S. 285–322.

²¹¹ Ширші біографічні відомості щодо А. Розенберга див.: *Cecil R. The Myth of the Master Race.* – 266 p.; *Molau A. Alfred Rosenberg.* – 194 S.; *Piper E. Alfred Rosenberg: Hitlers Chefideologe.* – 831 S.; російською та українською мовами див.: *Гурулев С. А.* Еще раз о расизме, национализме и их идеологе А. Розенберге. – С. 62–75; *Кашеварова Н. Г.* Розенберг Альфред. – С. 261–262.

народів, що історично підпали під вплив Росії та пізніше увійшли до складу населення Радянського Союзу. Подібна політика мала бути реалізована у наданні цим народам, передусім українцям, обмежених прав: на розвиток власної культури та формування національної самосвідомості у певних межах, на самоуправління (нижня і частково середня ланка), на окремі елементи державності тощо. Тому А. Розенберг наголошував на необхідності пом'якшеного ставлення до українського народу з політичних міркувань, а розгорнуту Німеччиною кампанію з експлуатації економічних ресурсів України мотивував необхідністю посилити позиції Третього райху на Сході у його боротьбі з радянською державою. Проте через відмінності у поглядах щодо управління окупованими східними територіями він увійшов у гострий конфлікт з райхскомісаром України Е. Кохом²¹², який проводив щодо українського населення жорстку репресивну політику. На протигагу діям Е. Коха, який користувався прихильністю А. Гітлера та його оточення, помірковані погляди А. Розенберга, як і політика його міністерства, не дістали широкої підтримки з боку влади.

ОШР був однією з основних організацій на окупованих східних територіях, що керувався у своїй діяльності поглядами А. Розенберга та підтримував тут його політику. Це підкріплювалося, до того ж, іншими підпорядкованими йому службами, насамперед уже згаданою службою А. Розенберга як Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП.

Засади діяльності ОШР визначалися наказами та інструкціями вищого керівництва райху, передусім А. Гітлера, А. Розенберга, Верховного командування Вермахту, Верховного командування суходільних військ тощо. Ці накази та інструкції складають загалом нечисленну, але надзвичайно важливу групу документів ОШР, що заклала основи діяльності Штабу щодо вивчення окупованих східних територій. Вони окреслюють також його місце в системі подібних структур Третього райху та засади його відносин з військовими угрупованнями²¹³.

У 1942 р. завдання ОШР умовно поділялися на чотири групи: 1) завдання, визначені А. Гітлером; 2) завдання, надані безпосередньо А. Розенбергом як міністром окупованих східних територій; 3) завдання, отримані Штабом від служб Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП; 4) такі, що пов'язані з організацією поточної роботи²¹⁴. Першу групу становили накази А. Гітлера, зокрема, такі основні: від 29.01.1940 р. про заснування Вищої школи; від 05.07.1940 р. про створення за

---

²¹² Кох Еріх (Koch Erich) (1896–1986) – партійний і військовий діяч нацистської Німеччини, гауляйтер (1928–1945) та обер-президент Східної Пруссії (1933–1945), райхскомісар України (1941–1944). Відомий своєю жорсткою репресивною політикою щодо місцевого населення; поділяв та підтримував ідеї геноциду та примусової експлуатації, заперечував можливість існування навіть обмеженої української державності. Див.: *Гриневиц В. А. Кох Еріх / В. А. Гриневиц // Енциклопедія історії України : У 10 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Наук. думка, 2008. – Т. 5 : Кон–Кю. – С. 243.*

²¹³ Деякі з цих документів публікуються у другій частині дослідження у перекладі Н. Г. Кашеварової.

²¹⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 53.

ініціативою Розенберга Оперативного штабу для західних територій; від 01.03.1942 р. про ідеологічні засади діяльності ОШР у межах ведення ідейної боротьби з більшовизмом. Вони передбачали: 1) збирання на окупованих територіях матеріалів, що можуть стати в нагоді в ідеологічній боротьбі з більшовизмом, у т. ч. з метою створення великих тематичних бібліотек з питань єврейства, більшовизму, масонства, архівів платівок, фотоматеріалів, картин, різних зображальних матеріалів тощо; 2) знищення матеріалів, що не становили цінності для ведення ідеологічної боротьби, але могли бути використані ворогом, з метою очищення бібліотек, архівів, у т. ч. кіно- та фотоархівів, а також колекцій платівок, предметів мистецтва, зібрань антикварних закладів, тощо від таких матеріалів; 3) ведення ідеологічної боротьби за допомогою зібраних матеріалів шляхом їхнього оцінювання та використання, насамперед під час війни, та з більш ґрунтовним їх дослідженням у подальшому.

Друга група завдань, визначених наказами міністра окупованих східних територій та Верховним командуванням сухопутних військ, передбачала: на західних окупованих територіях – здійснення підготовки т. зв. “Акції М”²¹⁵, тобто кампанії з конфіскації меблів та предметів побуту з помешкань, залишених господарями-євреями (на східних територіях здійснення робіт з проведення цієї акції було передано МОСТ); представництво інтересів МОСТ в областях, які ще перебували під військовим управлінням, на підставі наказів міністра окупованих східних територій та відповідних наказів райхскомісарів, – організація захисту культурних цінностей, насамперед музейних зібрань, під пошкодження, руйнування, переміщення, знищення, а також обліку всіх культурних цінностей та відповідних установ.

Третя група завдань у межах доручень Штабові від імені відомств Служби Розенберга складалася з такого: завдання політичного та наукового змісту, що передбачали підтримання науки та дослідницької діяльності в межах виконання на окупованих східних територіях загального доручення Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП; налагодження зв’язків між німецькими дослідниками і різними науковими інституціями, інформування німецьких учених щодо результатів наукових досліджень на окупованих східних територіях, що мало реалізовуватися шляхом відправлення наукових матеріалів до різних наукових інститутів у райху; розбудова Східної бібліотеки Розенберга як основної установи у сфері наукових досліджень з різних питань Сходу, забезпечення та поповнення численними дублетами інших наукових бібліотек райху. Ця група завдань передбачала також посилення впливу на формування світогляду німецького народу та усвідомлення німцями своєї “історичної місії на Сході” і пов’язаних з цим завдань націонал-соціалізму, розширення націонал-соціалістського світогляду німецького народу та відповідну пропаганду принципів націонал-соціалізму як серед цивільних осіб, так і службовців, військових тощо. Передбачалося, що такою діяльністю відомства Служби Розенберга та інші пов’язані з ними установи займатимуться і надалі, вже після завершення війни, використовуючи вивезені зі Сходу матеріали.

---

²¹⁵ “М-Аktion”, де літера “М” позначала слово “меблі” (Möbel).

Остання, четверта група завдань, що були пов'язані з організацією та здійсненням поточної роботи, передбачала підтримку Вермахту та місцевої цивільної адміністрації матеріалами з різних сфер, а також відновлення роботи культурних установ (упорядкування зібрань, що залишалися на місцях, їхній перегляд, повторне відкриття бібліотек, музеїв тощо)²¹⁶.

Таким чином, згідно з наказами про створення та повноваження ОШР, він передусім мав займатися забезпеченням вивезення з території окупованих країн різних культурних та наукових цінностей, насамперед з огляду на їх ідеологічну цінність для району. Певну роль відігравала тут конкуренція, що існувала в НСДАП з 1930-х років у сфері вищої освіти, науки, партійному навчанні між подібними до Служби Розенберга організаціями під керівництвом інших високопосадовців, представників націонал-соціалістського руху, наприклад "Аненербе"²¹⁷ та Служби Розенберга, чії структури під час війни намагалися забезпечити собі переваги у майбутніх нацистських дослідженнях у сфері науки та навчання за рахунок численних зібрань. У цьому зв'язку варто згадати наказ А. Гітлера від 29 січня 1940 р. про заснування т. зв. "Вищої школи"²¹⁸ – установи, що мала стати центром націонал-соціалістських досліджень, навчання та виховання, урочисте відкриття якої мало відбутися після війни. Цим наказом було розпочато приготування до її створення, здійснювати які доручалося Альфредові Розенбер-

---

²¹⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 53–57.

²¹⁷ Повна назва: Німецьке товариство з дослідження історії та спадщини предків (Forschungsgemeinschaft Deutsches Ahnenerbe). Створене у 1935 р. Г. Гімлером, Г. Віртом та В. Дарре з метою проведення досліджень щодо історії, традицій та спадку германської раси для забезпечення та підтримки основних ідеологічних доктрин Третього району, зокрема шляхом пошуку доказів расових переваг німецького народу у ході різноманітних археологічних, антропологічних, історичних досліджень, насамперед походження та мов германських народів. Значна роль відводилася міфології, окультизму, символізму. Кількість відділів у структурі товариства за різних часів сягала 50-ти. У 1939 р. було включене до СС, у цей же час зросла роль досліджень у природничій сфері, окремі види діяльності товариства були підпорядковували військовим цілям. У 1942 р. увійшло до складу особистого штабу керівника СС Г. Гімлера. Під час Другої світової війни представники Аненербе працювали також в окупованій Україні, де їх цікавили, насамперед, пам'ятки давньої історії та свідчення проживання на цих землях у минулому готських племен, процеси германської колонізації. У 1930-х рр. Товариство конкурувало зі Службою Розенберга у сфері давньої історії у Третьому районі (у навчанні, проведенні досліджень), а у першій половині 1940-х рр. – із Оперативним штабом райхслайтера Розенберга у безпосередньому пограбуванні культурних цінностей на територіях, окупованих нацистською Німеччиною під час Другої світової війни, зокрема в Україні, в Криму та на Півдні Росії, де діяла зондеркоманда Герберта Янкуна (Herbert Jankuhn) та Карла Керстена (Karl Kersten), що були співробітниками Аненербе, істориками та археологами, а Г. Янкун з 1938 р. був також ще й директором Кільського музею доісторичних старожитностей. Детальніше щодо цієї конкуренції див.: *Bollmus R. Das Amt Rosenberg und seine Gegner. – 375 S.* Окремі документи зондеркоманди Г. Янкуна і генерального секретаря Аненербе Вольфрама Зіверса (Wolfram Sievers) щодо Півдня України та Півдня Росії опубл.: *Hartung U. Verschleppt und verschollen : eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948).* – S. 62–63, 153–158.

²¹⁸ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 176.

гу. Власне, він і був ініціатором її заснування. На практиці ця підготовка передбачала збирання різних матеріалів для заснування бібліотеки Вищої школи (майбутньої Центральної бібліотеки Вищої школи – далі ЦБВШ), яка мала стати центром націонал-соціалістських ідеологічних досліджень т. зв. ідейних противників націонал-соціалізму, насамперед єврейства, більшовизму та масонства. Інші державні та партійні служби Третього райху мали всебічно сприяти цій роботі.

Звичайно, ідеологічні засади діяльності ОШР та, відповідно, його завдання були розроблені не одразу і з розвитком військових успіхів нацистської Німеччини поглиблювалися та розширювалися. Після захоплення у травні–червні 1940 р. Бельгії, Франції, Люксембургу та Нідерландів нацисти знайшли у цих країнах значну кількість різноманітних культурних цінностей, політичних та ідеологічних матеріалів, належного євреям майна, насамперед тих осіб, що втекли з території цих країн. У зв'язку з цим постали питання, пов'язані з виявленням і конфіскацією такого майна та культурних цінностей з метою взяття їх під контроль шляхом начебто необхідного захисту. 5 липня 1940 р. за розпорядженням А. Гітлера було видано наказ Верховного командування Вермахту щодо наділення А. Розенберга відповідними повноваженнями у сфері конфіскації матеріалів бібліотек, архівів, масонських лож, серед іншого – з метою виявлення та обов'язкової конфіскації політичних матеріалів, ідеологічно спрямованих проти нацистської Німеччини²¹⁹. Це й спонукало Розенберга у липні 1940 р. звернутися до Гітлера з ініціативою створення нової спеціальної організації, яка могла б перебрати на себе вирішення всіх вищезазначених питань та здійснення відповідної діяльності – Оперативного штабу²²⁰. Першого вересня 1940 р. було засновано ГРГ “Бельгія та Північна Франція” на чолі з Гансом-Вольфгангом Ебелінгом²²¹, а 15 вересня того ж року – ГРГ “Нідерланди”. Потім діяльність Штабу поширилася на Балкани, де почали працювати дві команди – у Греції (Афіни, Салоніки) та Югославії (Белград, Аграм)²²². Протягом 1940–1941 рр. побачили світ ще декілька наказів Вищого керівництва Вермахту, в тому числі від 17.09.1940 р. та від 30.10.1940 р., призначені для керівництва військової адміністрації у Фран-

---

²¹⁹ Там само, арк. 177.

²²⁰ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 211, арк. 25, 39.

²²¹ Ебелінг Ганс-Вольфганг (Ebelnig Hans-Wolfgang) (1905–?) свого часу був уповноваженим з питань письменства у Гамбурзі Головного відомства “Письменство” служби Уповноваженого фіурера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП (Служби Розенберга). При ОШР працював з липня 1940 р. під керівництвом тогочасного керівника ОШР Георга Еберта, куди перейшов за посередництва керівника Головного відомства “Письменство” Служби Розенберга Ганса Гагемейера. З вересня 1940 р. очолив ГРГ “Бельгія та Північна Франція”. З 1942 р. був заступником Г. Утікаля, з травня 1943 р. тимчасово служив у Вермахті. Наприкінці війни у 1944 р. був призначений керівником Зондеркоманди “Північ” Оперативного штабу. Див. також: BArch, NS 8/263/17–19. Цифрову копію онлайн див.: <http://startext.net-build.de:8080/barch/Midosasearch/NS8/index.htm>. Надалі у посиланнях на документи даного фонду у Федеральному архіві адреса доступу до бази цього ресурсу не зазначається. Електронна адреса пошукової сторінки бази залишається єдиною для всіх документів.

²²² ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 44, арк. 31.

ції, Нідерландах тощо, що підтверджували повноваження Оперативного штабу Розенберга²²³.

Вищезазначені розпорядження вищого керівництва Третього райху 1940 та 1941 рр. були доповнені та посилені відомим наказом Гітлера від 1 березня 1942 р.²²⁴ про уповноваження ОШР вести ідеологічну боротьбу з більшовизмом, масонством та єврейством як ідеологічними противниками націонал-соціалізму та організовувати в рамках цього завдання процес пошуку, конфіскації, обліку матеріалів, переважно політичного, ідеологічного, пропагандистського та наукового змісту, для потреб наукових та навчальних установ Третього райху, серед яких були Вища школа та Східна бібліотека Розенберга²²⁵. Сам А. Розенберг як міністр окупованих східних територій писав у наказі про конфіскацію культурних цінностей України до райхскомісара України Е. Коха: “Як Вам відомо, Оперативний штаб від мого імені як Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП на всіх окупованих західних територіях та на Балканах здійснює конфіскацію культурних цінностей, які можуть мати цінність для майбутнього націонал-соціалістського дослідження. Я розпорядився поширити діяльність Оперативного штабу і на окуповані східні території”²²⁶.

З початком окупації значних територій Східної Європи – частини України, Білорусії, Росії – було створено вже згадане Міністерство окупованих східних територій на чолі з Розенбергом (від 17.07.1941 р.)²²⁷, а початкову назву штабу “Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга для окупованих західних територій і Нідерландів” змінено на нову – “Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга для окупованих територій”. Штаб кілька разів змінював свою офіційну назву (“Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга для окупованих східних територій”, “Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга для окупованих територій”, “Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга”), що пояснювалося розширенням його завдань. Крім того, як уже зазначалося, А. Розенберг ініціював створення Штабу в 1940 р. саме для того, щоб мали можливість конфісковувати багаті зібрання музеїв та приватних осіб у Франції, Бельгії та Нідерландах. Коли ж розпочалась окупація Радянського Союзу, то, відповідно, в умовах проголошеної нацистами боротьби з більшовизмом і єврейством та згідно з планами самого А. Розенберга щодо антибільшовицького виховання молоді та перетворення щойно захоплених земель на колонії, діяльність Штабу набула ширшого ідеологічного підґрунтя. Саме це визначило таку багатовекторність його діяльності. Говорячи про цей, ще початковий період діяльності, керівник Штабу Г. Утікаль зазначив: “Всі матеріали, подібним чином конфісковані Оперативним штабом, передані

---

²²³ Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 175–182; ф. 3676, оп. 1, спр. 44, арк. 49–53 (док. № 1); спр. 221, арк. 39.

²²⁴ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 2 (док. № 12).

²²⁵ Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 176; ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 49; спр. 44, арк. 49.

²²⁶ Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 183–185; ВArch, NS 8/259/113–114 (док. № 4). Опул.: Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр. : 36. документів. – К. : Держполітвидав УРСР, 1963. – С. 40.

²²⁷ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр. – С. 14–16.

головним відомствам та відомствам Служби райхслайтера Розенберга, як і Вищій школі, [що створюється], для політичного та наукового використання. Наукове використання, безумовно, може здійснюватися після війни та, з огляду на виключно великі обсяги конфіскованого матеріалу, триватиме багато років²²⁸. З початком кампанії на Сході та діяльності підрозділів Оперативного штабу на цих територіях щодо конфіскації матеріалів політичного та наукового змісту з питань більшовизму Оперативний штаб отримав додаткове доручення – “конфісковувати [у свою власність під егідою міністра окупованих східних територій] культурні цінності будь-якого роду та за можливості організувати їхній захист від руйнування та крадіжок”²²⁹.

За наказом А. Гітлера від 17 липня 1941 р. на щойно окупованих східних територіях, а саме в прибалтійських країнах, в Україні, Білорусії та частині Росії, було створено систему цивільного управління²³⁰. Ці території були адміністративно включені до складу райхскомісаріатів “Україна” (створений 20.08.1941 р.)²³¹ та “Остланд” (створений 17.07.1941 р.)²³², що підпорядковувалися Міністерству окупованих східних територій.

В історіографії вживаними є кілька варіантів перекладу назви повної назви Штабу та МОСТ: “Оперативний штаб райхслайтера Розенберга для окупованих областей”, МОСТ – “Імперське міністерство окупованих східних областей” або “Райхсміністерство у справах окупованих східних областей”, раніше – Райхсміністерство окупованих східних областей. Але, коли мова йде про збір інформації та всебічне вивчення окупованих земель на тлі дослідження більшовизму, на нашу думку, доцільніше вживати не словосполучення “окуповані східні області”, а нацистський термін “окуповані східні території”, щодо яких нацистами вживався спеціальний термін – “східний простір” (фактично, це землі, розташовані на схід від Німеччини, історичний, культурний простір країн Східної, а також частково Центральної Європи). Окупанти намагалися зібрати в підпорядкованих їм регіонах України, Білорусії, Росії та Прибалтики весь можливий матеріал, що висвітлював би життєдіяльність більшовицької держави, засади та структуру ідеології більшовизму саме на прикладі цих радянських республік, а також отримати інформацію про природні ресурси та населення всього Радянського Союзу. Це передбачало практичне вивчення не лише окупованих адміністративних областей. Крім того, за площею це були значні території від Балтійського моря до Чорного моря, що включали в себе області кількох окремих держав, народи яких різнилися етнічно та мали особливості свого культурного та історичного розвитку. Тому, за документами ОШР, поставало питання про дослідження нацистами саме територій, а не окремих областей, і, на нашу думку, поняття “досліджувані території” є тут більш доцільним та коректним, аніж “досліджувані області”. З огляду на те, що МОСТ мало керувати великими територіальними та адміністративними одиницями, до складу яких за площею входили цілі країни, у нашому дослід-

---

²²⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 119, арк. 5.

²²⁹ Там само, спр. 44, арк. 31 зв.

²³⁰ Там само, спр. 141, арк. 261–262.

²³¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр. – С. 34–36.

²³² Enzyklopädie des Nationalsozialismus. – S. 678.

женні вживаються також назви “Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга для окупованих територій” та “Міністерство окупованих східних територій”, а в документальній частині у перекладах, як і в монографічній, відповідно до змісту та контексту, а також з метою відображення специфіки нацистської термінології подекуди вжито або подано без додаткового тлумачення слово “Схід”, під яким тут розуміється Східна Європа, а не, наприклад, Близький чи Далекий Схід.

Загарбання у стислі строки значної частини СРСР – України, Білорусії, частини Росії, а також прибалтійських республік, лише нещодавно включених до складу Радянського Союзу (літо 1940 р.), відкрило для нацистських окупантів широкий доступ до ресурсів місцевих бібліотек, архівів та музеїв, а також фондів і особливо цінних колекцій науково-дослідних інститутів. Кількість вивезених в евакуацію або знищених на місці більшовиками під час поспішного відступу книжкових та архівних колекцій у відсотковому відношенні щодо загального сумарного обсягу фондів бібліотек та архівів була невеликою. Цей факт створював для окупантів досить сприятливі умови для ґрунтового й усебічного вивчення цих територій, їхнього політичного, економічного, культурного та суспільного життя з метою використання місцевого ресурсного потенціалу на багато років по війні.

Отже, пошукова, збирацька та дослідницька діяльність, пов’язана з ідеологічними завданнями Штабу на окупованих східних територіях, передбачала вивчення більшовицького світогляду, методів його впровадження у життя, політичних, економічних, соціальних, культурних, навіть психологічних наслідків цього для різних народів Радянського Союзу. Альфред Розенберг, який уважався у НСДАП знавцем Радянського Союзу, писав у своїй праці “Міф ХХ ст”: “Більшовизм означає обурення нащадків монголів проти нордичних форм культури, є прагненням до степу, є ненавистю кочівників проти коріння особистості, означає спробу взагалі відкинути Європу”²³³. Ця думка простежується у низці документів архіву ОШР, зокрема у текстах виступів керівників різного рівня та різних державних установ на публічних заходах, наприклад під час проведення тематичних виставок. Так, зважаючи на позицію свого безпосереднього керівника А. Розенберга та відповідний вищезазначений наказ Гітлера від 1 березня 1942 р., керівник Управління ОШР Герхард Утікаль у своїй промові від 6 червня 1943 р., присвяченій приїздові до України райхсляйтера Розенберга, наголосив: “Чим довше триває війна, тим значнішим є те, що зі своїм противником ми протистоїмо не лише військово, а й ідеологічно та духовно. Це війна, що ведеться за життя різних народів”²³⁴. Підкреслювалося, що ця війна є вирішальною для долі Європи, оскільки Східна Європа у “своєму минулому та сучасності посідає більш важливе місце у сфері німецької політики, а також у німецьких наукових дослідженнях, ніж це було колись”, а “нинішня боротьба, незважаючи на свою винятковість, є вершиною тисячолітніх дискусій між раніш визначеним нордично-расовим індогерманізмом та чужорідними силами східних степів”²³⁵. Відповідні інструкції та рекомендації

---

²³³ Розенберг А. Миф ХХ века. – С. 85.

²³⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 286; спр. 63, арк. 45.

²³⁵ Там само, спр. 136, арк. 238 (док. № 104).

надавалися й службовцям, що мали працювали на окупованій території Східної Європи, зокрема, акцентувалося, що волею долі саме німцям судилося керувати новою Європою²³⁶. Співробітники робочих груп ОШР навіть мали у своїх підрозділах невеликі підручні бібліотеки, до складу яких входили нацистські праці ідеологічного змісту. Так, окрім книги “Моя боротьба” Адольфа Гітлера, в одному з переліків подібних книг, надісланих з Управління штабу в Берліні через ГРГ “Україна” до її робочих груп у червні 1943 р., були також вказані: “Der Mythos des 20. Jahrhunderts” (“Міф XX століття”) і “Blut und Ehre” (“Кров і честь”) Альфреда Розенберга, “Indogermanen” (“Індогерманці”) д-ра Вернера Гюлле²³⁷, “Bolschewistische Wissenschaft” (“Більшовицька наука”) Гайнріха²³⁸ Гертле²³⁹, “Die Frau in den USA” (“Жінка у США”) Докі Гаммер, “Geistesströmungen im

---

²³⁶ Там само, спр. 59, арк. 185–186 (док. № 5).

²³⁷ Гюлле Вернер Маттіас (Hülle Werner Matthias) (1903–1974) – німецький археолог, дослідник давньої історії. Навчався у Тюбінгені та Мюнхені, у 1926 р. захищав дипломну роботу при Гайдельберзькому університеті, де у подальшому викладав. У 1929–1935 рр. працював у Крайовому відомстві давньої історії у м. Галле-на-Заале, потім – у Берлінському університеті, де й захистив дисертацію. Водночас займався археологічними розкопками, публікував свої наукові розвідки. З 1932 р. був членом Союзу боротьби за німецьку культуру, Імперського союзу давньої німецької історії та учнем Ганса Райнерта, а 1933 р. став членом НСДАП. З кінця 1930-х рр. працював у Службі Розенберга. Після окупації Франції отримав доручення дослідити там т. зв. карнакське каміння – пам’ятку археології, скупчення мегалітів доби неоліту біля французького міста Карнак, а в грудні 1941 р. був відправлений до ГРГ “Україна” ОШР. Зокрема, серед його завдань для роботи на території райхскомісаріату “Україна” було проведення археологічних розкопок поблизу Дніпропетровська; з осені 1943 р. він керував процесом вивезення до райху через Краків частини конфіскованих матеріалів історичного змісту, зокрема з Києва, Полтави, Дніпропетровська. Від 1944 р. у замку Гьохштедт опрацьовував матеріали, вивезені з України, насамперед з Керчі та Сімферополя. Підтримував націонал-соціалістські погляди, пропагував прогерманські ідеї, наприклад щодо наявності провідного історичного впливу германських народів на слов’янські племена Східної Європи. Після закінчення Другої світової війни тривалий час не міг повернутися до постійної викладацької діяльності, проте періодично викладав у різних навчальних закладах нижчої та середньої ланки, у т. ч. з підвищення кваліфікації тощо, а також продовжував археологічні дослідження. Особову справу див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 89.

²³⁸ Тут і далі німецьке чоловіче імя “Heinrich” подається у звучанні, фонетично наближеному до оригіналу – “Гайнріх”, в устапеній російській та українській традиції це імя звучить як “Генріх”.

²³⁹ Гертле Гайнріх (Härtle Heinrich) (1909–1986) – публіцист, ідеолог, один з прибічників А. Розенберга, відомий своїми радикальними поглядами, видавець низки відповідних періодичних видань. Вступив до НСДАП у 1927 р., до СА – у 1928 р. З 1936 р. керував одим з головних відділів у відомстві з навчання при Німецькому трудовому фронті, займався філософією, розвиваючи ідеї на користь націонал-соціалізму, у 1937 р. навіть опублікував свою працю “Ніцше і націонал-соціалізм”. З 1939 р. працював у Службі Розенберга, курував питання гуманітарних та соціальних наук. Під час Другої світової війни очолював також Зондерштаб “Наука” при ОШР, з 1944 р. керував діяльністю Товариства з дослідження світової більшовицької загрози. Був інтернований і звільнений лише у 1948 р. Після звільнення продовжив займатися публіцистичною діяльністю, пропагуючи радикальні праві погляди, був членом кількох правих організацій. По війні низка його робіт була занесена до переліку забороненої літератури.

Ostraum” (“Ідейні течії у східному просторі”) Фердінанда Вайнханделя²⁴⁰, “Imperialismus der USA” (“Імперіалізм США”) Фрідріха Шьонеманна²⁴¹, “Nationalsozialismus und Wissenschaft” (“Націоналізм та наука”) Вальтера Гросса²⁴².

Слід зазначити, що такої позиції керівництво дотримувалося навіть наприкінці війни, на межі 1944 та 1945 років, коли майбутня поразка нацистської Німеччини вже стала очевидною. Проте вважалося, що вся зібрана ОШР джерельна база стане в нагоді європейській науці у повоєнні роки. У промові перед співробітниками у грудні 1944 р. керівник ОШР Герхард Утікаль підкреслював: “Ми зрозуміли з нашої роботи, що побороти ворога та, що особливо важливо, змусити до миру в подальшому можна не лише шляхом військових та економічних заходів, і справжнє тривале нове облаштування Європи стане можливим лише тоді, якщо ми зможемо створити для цієї нової Європи вірну ідейну та культурну основу. Тому необхідно, щоб ми виходили з усіх наявних незначних ресурсів та були свідомі того, що від нашої роботи та нашої діяльності залежить, чи втілиться в світовій історії ця концепція, і тим самим расові та виробничі сили переберуть керівництво новою Європою, чи вона змушена буде знайти свою загибель у більшовицькому хаосі”²⁴³. Крім того, не останню роль відігравав той факт, що нацистська Німеччина офіційно поклала провину за розв’язання світової війни на т. зв. “ворогів націонал-соціалізму” (єврейство, масонство та більшовизм), а для того, щоб довести цю начебто існуючу провину, Штаб мав зібрати якомога більше її “документальних свідчень” на її підтвердження²⁴⁴.

Відомо також, що у своїй діяльності німецькі окупанти прикривалися одним зі своїх офіційних тверджень, що війна проти СРСР спрямована не проти народів, що його населяють, а проти більшовизму, який не лише підкорив ці численні народи тодішнього Радянського Союзу, а й навіть загрожував Західній Європі. Відповідно, визнавав необхідність подібної “ідеологічної боротьби” і райхс-комісар України гауляйтер Ерх Кох, який на зібранні членів НСДАП у Києві 5 бе-

---

²⁴⁰ Вайнхандль Фердінад (Weinhandl Ferdinand) (1896–1973) – австрійський учений у царині філософії. У своїх публікаціях активно розвивав та пропагував націонал-соціалістські ідеї, підтримував мілітаристські погляди. З 1929 р. був членом Союзу боротьби за німецьку культуру, 1933 р. вступив до НСДАП, того ж року навіть виголосив промову на публічній акції зі спалення книг у м. Кіль. У 1937–1942 рр. керував Академією наук при Націонал-соціалістському союзі доцентів у м. Кіль, брав участь у багатьох партійних пропагандистських акціях. З 1942 р. займався викладацькою діяльністю у Франкфурті-на-Майні, з 1944 р. – в австрійському місті Грац. У 1945 р. був інтернований на п’ять років, після звільнення відійшов від пропаганди націонал-соціалістських поглядів і зосередився на дослідженнях у сфері психології та філософії. Його праця “Geistesströmungen im Ostraum” (“Ідейні течії у східному просторі”) (1942 р.) після війни, серед інших, була занесена до переліку забороненої літератури.

²⁴¹ Шьонеманн Фрідріх (Schönemann Friedrich) (1886–1956) – американіст. Навчався в Берліні, Марбурзі, у 1911–1920 рр. викладав у США, у 1930-х рр. продовжував активно співпрацювати з американськими університетами. Курував напрямок американістики у Берлінському університеті (з 1941 р. – при факультеті зовнішньої політики цього університету). Після Другої світової війни вийшов на пенсію.

²⁴² ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 305.

²⁴³ ВArch, NS 30/211/234 (док. № 86).

²⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 119, арк. 5.

резня 1943 р. зазначав у своєму виступі: "...ми звільнили ці землі від більшовизму. Тут ще ніколи не було так добре, як під нашим управлінням. [...] Ми прийшли сюди не для того, щоб роздавати манну небесну, [...] ми прийшли, щоб створити передумови для перемоги над більшовизмом"²⁴⁵.

Така позиція відображена також в одній з керівних вказівок міністра пропаганди Й. Гьоббелса, що мала назву "Поводження з європейськими народами" (лютий 1943 р.) та була призначена для райхсляйтерів та гауляйтерів. У ній зазначалося, що націонал-соціалістська боротьба триває не за Німеччину, а фактично за всю Західну Європу, тому сила кожного з народів європейського континенту, і передусім східноєвропейських народів, має постати у боротьбі проти "єврейського більшовизму"²⁴⁶. Тому, відповідно до цього документа, німецькі солдати виступали своєрідними "захисниками" населення західноєвропейських країн, європейської культури, традицій від "проникнення більшовизму та духовного знищення, що несли свободу населенню Східної Європи".

Іншою важливою тезою, що, за задумом ідеологів нацизму, "виправдовувала" завоювання східних територій і була висунута паралельно з ідеєю боротьби з більшовизмом, було обґрунтування історичних прав німецького народу на ці землі, пов'язане з ідеєю безперервності зв'язків місцевого прадавнього населення з германськими народами у його історичному розвитку. Ця ідея простежується у виступах як самого А. Розенберга, так і керівників підрозділів ОШР, як, наприклад, у промові керівника його робочої групи "Харків" Оскара Венднагеля²⁴⁷, виголошеній ним на відкритті історико-археологічної виставки у Харкові 1 листопада 1942 р. Ця промова мала підтвердити існування "історичних прав" німецького народу на територію України та існування особливої місії німецьких солдатів по визволенню народів від більшовизму. О. Венднагель зазначав, що сприйняття більшовизмом історії визначається його ідеологічною концепцією, за якою "усі історичні події переписуються та спотворюються більшовизмом відповідно до класової боротьби, боротьби пригнічених проти своїх експлуататорів

---

²⁴⁵ Там само, спр. 26 а, арк. 202 (док. № 66).

²⁴⁶ Там само, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 65, р. 98, к. 298–302.

²⁴⁷ Венднагель Оскар (Wendnagel Oskar) (1907–1992), оберштурмбаннфюрер СА, працював при ГРГ "Україна" з 22 лютого 1942 р. Спочатку був зарахований як співробітник РГ "Південна Україна", але вже з березня був призначений керівником РГ "Східна Україна", місцем розташування якої був Дніпропетровськ. Пізніше очолював РГ "Харків". За освітою – редактор, журналіст, працював у навчальній сфері, а також займався поетичною діяльністю. У травні 1943 р. був відкликаний до Вермахту, а керівництво РГ "Харків" було передане Герберту Шмідту. Після війни певний час провів у полоні. З кінця 1940-х та у 1950-х рр. працював редактором газети "Marbacher Zeitung", водночас приділяв увагу музейній та пам'яткоохоронній справі, передусім у м. Штайнхайм-на-Мурі (район Людвігсбург, адміністративний округ м. Штуттгарт). Особову справу див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 104, арк. 195–223. Окремі матеріали щодо О. Венднагеля зберігаються у державному архіві м. Штуттгарт, у фонді J 191 (Zeitungsausschnittsammlung zur Personengeschichte), де сконцентровані газетні витяги щодо персоналій та який поповнюється з 1964 р. Див.: Bestand J 191 : Zeitungsausschnittsammlung zur Personengeschichte [Elektronische Ressource] / Landesarchiv Baden-Württemberg, Hauptstaatsarchiv Stuttgart. – Online verfügbar unter : <http://www.landessarchiv-bw.de/plink/?f=1-1281020> (zuletzt geprüft am: 26.04.2013).

[...] більшовик як марксист бачить у всіх людських, народних та державних подіях лише боротьбу за матеріальне. [...] Більшовизм низводив давню історію до рівня служниці матеріалістичного сприйняття історії і звертався до неї лише тоді, коли вона могла слугувати ілюстрацією його теорії інтернаціональної класової боротьби. Але при цьому він остерігався науково, а не лише демагогічно займатися питанням, до якого прямо підводила давня історія, – расовим”. Далі О. Венднагель наголосив: “те, що ця земля – європейська, засвідчує давня історія. [...] Що ця земля майже повсюдно в сучасній Європі сприймається як європейська, відчутніше доводить нам війна. У ній пліч-о-пліч з німецькими солдатами стоять сини всіх вірних Європі народів і ведуть боротьбу – знову і знову – за свободу Європи й майбутнє. [...] Цей регіон за всією своєю історією належав до Європи як невід’ємна її частина”, тому ця історична виставка “мала засвідчити, як усе знову й знову протягом тисячоліть європейці з півночі, заходу та півдня прямували сюди, на цю територію, та тримали тут кордони з Азією задля захисту й миру Європи, так само, як і німецькі та союзницькі солдати в нинішній війні”²⁴⁸. Історики, співробітники Зондерштабу “Прадавня та рання історія”, відверто дотримувалися точки зору, що “вікінги заснували на українських теренах велику імперію з центром у Києві, що мало виключне значення для подальшого культурного та політичного розвитку України”. Вони вважали, що “дослідження з давньої історії свідчать також про те, що найкращі часи українського минулого пройшли під північно-германським пануванням, а кожне володарювання азіатських народів, як, наприклад, за часів гунів та монголів, означало крок назад у культурному розвитку. Згідно з цим [історичні] дослідження мають завданням на протигагу радянській пропаганді історично обґрунтувати німецьку присутність на Сході”²⁴⁹.

Паралельно мали вестись археологічні та антропологічні дослідження. Наприклад, останні у своїй перспективі мали визначити расову належність місцевого населення, створити його своєрідну антропологічну карту, спираючись як на всі існуючі наукові досягнення, так і на власні обстеження та дослідження. Зокрема, наукові співробітники ГРГ “Україна” зазначали, що проведення в Україні подальших антропологічних досліджень виглядає досить актуальним, навіть незважаючи на високий відсоток єврейського населення в окремих місцевостях. У будь-якому разі, незважаючи на політику райхскомісаріату “Україна” на чолі з Е. Кохом, прибічником жорсткої репресивної політики, спрямованої на винищення місцевого слов’янського населення, деякі нацистські вчені припускали, що “тут збереглися значніші нордичні впливи, ніж припускалося раніше”²⁵⁰.

Приблизно така сама картина вимальовувалася й в Остланді. Зокрема, із розгортанням роботи ГРГ “Остланд” на території Латвії, Литви та Естонії було визнано актуальність запланованих тут археологічних та історичних досліджень і сформульовано їхні завдання та цілі. Наприклад, підкреслювалася мета знівелювати історію пошуків власної національної ідентичності та потяг до незалежності у цих народів, повернути їх до ідеї “прадавнього коріння”, спільного з гер-

²⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 58, арк. 157–159 (док. № 94).

²⁴⁹ Там само, спр. 211, арк. 200 (док. № 74).

²⁵⁰ Там само, спр. 22, арк. 164–164 зв. (док. № 57).

манськими народами, відшукати зв'язки стародавнього населення цих земель із германськими племенами. При цьому ігнорувалися різні фактори та існуючі історичні обставини, наприклад, що мови латишів, литовців і естонців не належать до груп германських мов, оскільки перші дві належать до балтійської групи мов індоєвропейської сім'ї, а естонська мова – до фінно-угорської мовної групи²⁵¹. Пропагувалася думка, що балтійські країни і, частково, окремі області сучасної Білорусії начебто історично, за складом населення і культурою знаходяться ближче не до Східної, а до Центральної і Північної Європи, що стало можливим завдяки постійним хвилям германських переселенців, починаючи з матеріальних культур періоду двох тисяч років до н. е. і та пізнішим народам – готам, скандинавським народам, німецьким переселенцям XII–XIX ст.²⁵² Ці процеси намагалися активно відстежити у місцевій культурі, здійснювалося навіть фотографування зразків місцевої народної архітектури, щоб побачити в них впливи німецької архітектури. Саме тому вважалося нагальним питання про створення в райхскомісаріаті “Остланд” Крайового відомства з питань прадавньої та ранньої історії.

Про інтерес німецьких науковців до історії країн Східної Європи та прагнення тлумачити її на користь власної ідеологічної доктрини свідчить те, що дана тематика домінувала не лише на заходах, організованих службами А. Розенберга – публічних лекціях, навчальних семінарах, а й різноманітних подібних заходах інших служб як на території райху, так і окупованих країн. Вони мали не лише загальний, політико-ідеологічний характер, а й яскраво виражений науковий підтекст, що виглядав, скоріше, як спроби за допомогою вибраних історичних фактів обґрунтувати основні постулати націонал-соціалістської ідеологічної доктрини та подати їх у науковому викладі. Прикладом цього може слугувати зміст чотирьох доповідей з історії Росії, прочитаних з 16 по 28 липня 1942 р. д-ром [Фрідріхом] Штайнманном для співробітників РГ “Київ” ОШР та запрошених гостей²⁵³. У сукупності вони поєднують між собою вищезгадані твердження, зокрема про “вирішальну місію” німецького народу в перемозі над більшовизмом. На жаль, повний текст доповідей не представлений, наявний лише викладений по пунктах зміст. Але й він є досить показовим. Перша доповідь – “Германські витоки Київської держави” – складалася з декількох частин, в яких, зокрема, було розглянуто передумови виникнення у руських племен державотворчих процесів, із посиланнями на відомий літопис Нестора “Повість временних літ”, зазначене існування двох історичних шкіл, норманської школи та її противників, і навіть наведено сім свідчень на користь норманської теорії походження Київської Русі, серед яких – посилання на арабські та західноєвропейські джерела (в тому числі навіть ірландські саги та шведські рунічні написи), скандинавські імена перших князів тощо, а також думки західних дослідників XX ст., що також начебто поділяли вищезазначену норманську теорію. Водночас аргументи анти-норманської школи у доповіді не висвітлювалися. Германський характер давньоруської держави начебто засвідчували шлюби давньоруських князів з представ-

---

²⁵¹ Там само, оп. 2, спр. 2, арк. 25.

²⁵² Там само, спр. 2, арк. 25–26.

²⁵³ Там само, оп. 1, спр. 42, арк. 154, 221–228.

никами західноєвропейських правлячих династій, пізніше – поширення міського самоврядування шляхом запровадження магдебурзького права, зокрема у Києві, та укладання Руської Правди²⁵⁴ у тісному зв'язку з подібними пам'ятками західноєвропейського права, наприклад із Саксонським зерцалом²⁵⁵, поширення феодального устрою тощо. А той факт, що Київська Русь у своєму розвитку зберегла зрештою слов'янський характер, доповідач пояснював тим, що тут було “дуже мало германських жінок”, а також значним впливом Візантійської імперії та поширенням християнства за її зразком²⁵⁶. Узагальненим підсумком доповіді став заклик до негайного проведення розгорнутих археологічних досліджень на цих територіях, що мали б посилити норманську теорію свідченнями матеріальної культури, у т. ч. завдяки предметам з поховань.

Друга доповідь мала назву “Від Київської держави до Московської” і містила виклад ключових подій цього часу, серед яких були: початок процесу посилення регіональних феодальних центрів, монгольська навала, занепад Київської Русі та зміцнення Московського царства (до часів Івана IV включно). Доповідач констатував появу на політичній карті Європи нової держави, що значною мірою була орієнтована на східний, а не західноєвропейський тип управління, поширення російського впливу не лише на навколишні землі, а й на територію всієї Східної Європи та у напрямку Сибіру, але водночас зазначав, що Новгород був одним з найзначніших міст Русі, ніколи не зазнавав монгольської навали та, відповідно, східного впливу, і мав тісні зв'язки із Ганзою²⁵⁷.

Третя доповідь – “Перетворення Росії на сильну європейську державу” – охоплювала події від початку смути у XVII ст. до XIX ст. У ній йшлося про перетворення Росії на імперію, розвиток національної самосвідомості, акцентувалося на внеску Петра I у реформування країни за європейським зразком, його заходах щодо залучення на територію Росії німецьких переселенців.

Остання, четверта доповідь під назвою “Росія на шляху до загибелі” висвітлює основні події XIX – початку XX ст.: централізацію держави, її зовнішньополітичну активність, реформи останніх російських царів, де наголос зроблений на поширенні єврейського впливу, марксистських ідей і більшовизації Росії. Зрештою доповідач дійшов висновку: “Більшовизм може бути переможений лише шляхом війни. [...] Німці повинні прийти та навести в країні порядок! [...] Більше красноріччя знань і знань з історії!”²⁵⁸.

---

²⁵⁴ Руська Правда (перша половина XII – середина XIII ст.) – давньоруський збірник світського права, складений на основі норм звичаєвого права та доповнений князівськими нововведеннями.

²⁵⁵ Саксонське Зерцало (перша половина XIII ст.) – найдавніший кодекс німецького середньовічного права.

²⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 42, арк. 228.

²⁵⁷ Ганза, або Ганзейський союз (Hanse) – союз вільних міст (самостійних територіально-політичних утворень з власним управлінням, суверенних з точки зору міжнародного права) у XIII–XVII ст., створений у Північній Європі з метою захисту торгівлі та купецтва. Членами Ганзи були в різні часи бл. 200 міст, розташованих у басейнах Балтійського та Північного морів.

²⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 42, арк. 224.

Практичній реалізації всіх окреслених завдань у сфері давньої історії мали сприяти підрозділи ОШР, у тому числі зондерштаби – “Прадавня та рання історія”, “Фольклористика”, певною мірою – Зондерштаб “Наука” та ін. Вони займалися проведенням археологічних розкопок, збиранням етнографічного матеріалу та свідчень з генеалогії, антропологічними дослідженнями місцевого населення, історією вивчення магдебурзького права та німецької колонізації України тощо.

Слід згадати також документ під назвою “Пам’ятка Розенберга про майбутню окупацію Німеччиною Радянського Союзу”, датований 2 квітня 1941 р., де чітко визначено політичні цілі війни проти СРСР, зокрема проти Радянської Росії. Вона містить перелік “національних або географічних одиниць”, в тому числі прибалтійських країн, України, Білорусії тощо, яким слід “забезпечити можливість розвитку” шляхом ослаблення Росії. Для цього пропонувалися повне знищення “єврейсько-більшовицької адміністрації” та “широка економічна експлуатація” з метою встановлення на майбутній окупованій території нацистського порядку, а підтримка власного національного життя, передусім в Україні, допомагала б “оберігати великонімецький життєвий простір на Сході”²⁵⁹.

Подібна позиція була висловлена А. Гітлером та його оточенням, що вказували на необхідність розподілу цих територій, управління ними та всебічної експлуатації²⁶⁰. Проте, зрештою, думка А. Розенберга про можливу підтримку окремих народів на протигагу російському не знайшла схвалення у більшості. На чимале коло документів щодо детальних планів нацистської верхівки відносно майбутнього як Росії, так і інших радянських республік, а також країн Прибалтики, посилається німецький дослідник Ернст Піпер у своїй праці “Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe”²⁶¹. Він цитує та аналізує низку цікавих джерел, серед яких не лише офіційні накази та розпорядження А. Гітлера та інших представників нацистської еліти, а й матеріали офіційних наукових та неофіційних, приватних досліджень, використовує джерела особового походження: записи А. Розенберга у його особистому щоденнику, цитати, вислови з мемуарів інших осіб тощо, що розкривають подекуди маловідомі факти щодо того, яким бачили нацисти устрій на окупованих східних територіях.

У підсумку ідеологічна функція ОШР включала в себе не просто всебічне наукове вивчення окупованих територій, в тому числі з метою формування політики “поглинання” цих територій райхом, а й дослідження більшовицької ідеології та її втілення у життя в Радянському Союзі, історії неросійських народів у складі Союзу, збирання свідчень про етнічних німців, з історії німецької колонізації на Сході тощо. Згідно з нею ОШР мав такі завдання:

1. Конфіскація в умовах ведення “ідеологічної боротьби” різноманітних культурних та наукових цінностей, передусім книжкових зібрань бібліотек та архівних документів, музейних колекцій, зібрань періодики, платівок, фільмів

---

²⁵⁹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж ; Нью-Йорк ; Львів, 1993. – С. 495–496.

²⁶⁰ Преступные цели – преступные средства : Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) / [сост. Г. Ф. Заставенко и др.]. – 3-е изд. – М. : Экономика, 1985. – С. 48.

²⁶¹ Piper E. Alfred Rosenberg : Hitlers Chefideologe. – S. 435–461, 509–611.

тощо з метою забезпечення ними майбутніх центрів націонал-соціалістського навчання, виховання та націонал-соціалістської науки, для комплектування фондів майбутньої Вищої школи, Східної бібліотеки та для поповнення інших наукових і культурних установ райху, а також поточних потреб партії та Вермахту. Фактично, ця діяльність переросла у відкрите привласнення та грабінництво. При цьому, як слушно зазначають автори вступної статті до видання “Картотека “Z” Оперативного штаба “Рейхсляйтер Розенберг”. Ценности культури на окупованих територіях Росії, України і Білорусії. 1941–1942” М. Бойцов та Т. Васильєва, німецьке слово *sicherstellen*, що часто зустрічається у документах Штабу при описуванні його роботи з культурними цінностями, не має в російській та українській мовах аналога з однозначним, чітким та вичерпним змістом. Його можна перекласти як “зберегти”, “забезпечити захист”, “забезпечити збереження”, “конфіскувати”²⁶². Це слово перекладається залежно від змісту документа, але найчастіше воно позначає факт надходження зібрань у володіння Штабу або передавання йому права на розпорядження (у формі конфіскації з метою захисту).

У межах цього:

а) здійснення систематизованого упорядкування всіх конфіскованих та зібраних матеріалів, забезпечення можливості користування ними як джерелами для ідеологічної боротьби;

б) знищення матеріалів, що не були відібрані Штабом, але могли б стати в нагоді супротивникам націонал-соціалізму, в тому числі архівних документів, книжок, періодичних видань, музейних експонатів;

2. Усебічне дослідження окупованих східних територій з точки зору історичного розвитку, стану державного апарату, політики, ресурсів та економіки, національного та соціального стану, освіти, науки, культури, медицини, з метою оцінки становища та характеру розвитку цих країн, можливостей використання всіх окупованих східних територій у майбутньому в інтересах райху, а також обґрунтування задля цього історичної присутності німців, а також їхніх предків (германських племен, наприклад готів) на зазначених територіях з давніх часів. У межах цього ідеологічного завдання здійснювалась підготовка значної кількості наукових матеріалів та відповідних “розробок”, у тому числі з питань масонства, єврейства та більшовизму; дослідження останнього охоплювало найрізноманітніші питання функціонування більшовицької ідеологічної системи в окупованих радянських країнах (ідеологія, партійна структура, зовнішня та внутрішня політика, економіка, військова справа, пропаганда, освіта, педагогіка, медицина, культура тощо);

3. Забезпечення передусім науково-дослідних установ Третього райху науковими виданнями та матеріалами для підготовки наукових студій та дослідження територій “східного простору”, створення у Третьому райху на базі конфіскованих бібліотек, архівів, зібрань наукових інститутів джерельної бази майбутніх досліджень та навчання Вищої школи та інших інституцій у дусі націонал-соціалістської ідеології та під приводом “захисту від більшовизму”; одночасна руйнація соціальної бази і можливостей виникнення ідеологічних противників, зни-

---

²⁶² Картотека “Z” Оперативного штаба “Рейхсляйтер Розенберг”. – С. 25.

щення духовних цінностей місцевих народів, що представлені в документальній спадщині бібліотек, архівів, встановлення ідеологічного контролю в окупованих областях²⁶³.

Саме на забезпечення виконання цих завдань і була спрямована діяльність усіх підрозділів ОШР, а саме Управління штабу, відділів, служб, робочих груп та зондерштабів.

З цієї причини в архіві Штабу відклався комплекс документів про наукові інтереси різних науково-дослідних установ, товариств та організацій Третього району, а в планах ОШР та в інших документах простежується завдання конфіскації не лише культурних цінностей, а й майна наукових та освітніх установ, зокрема обладнання лабораторій та спеціалізованих підручних бібліотек.

Практичні аспекти здійснюваних Штабом конфіскацій культурних цінностей – предметів мистецтва, книжкових та архівних зібрань – на окупованих східних територіях, поводження з ними, відбору, облаштування їхнього зберігання, організації переміщення та подальша доля як за часів війни, так і після її завершення, проблеми реституції тощо в останні десятиліття були предметом досліджень різних науковців, зокрема вже згадуваних П. К. Грімстед, Т. М. Себти, П. Манассе та багатьох інших. Проте вони не є безпосередньо предметом нашого дослідження і тут не розглядаються.

Структура ОШР складалася з Управління штабу в Берліні, головних робочих груп, до складу яких входили менші робочі групи, підлеглих їм зондеркоманд, мобільних, оперативних команд, зв'язкових пунктів, а також зондерштабів. Головою Управління штабу спочатку був призначений Георг Еберт, а з 20 серпня 1941 р. ним став Герхард Утікаль²⁶⁴. Його заступником тривалий час був Ганс-Вольфганг Ебелінг.

Загальний контроль та керівництво ОШР здійснювалися через райхсканцелярію по лінії НСДАП. Фактично ОШР найтісніше був пов'язаний зі службою Розенберга як Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП. Як уже зазначалося, Штаб виконував також доручення МОСТ, яке офіційно зобов'язало керівників райхскомісаріатів сприяти ОШР у питанні конфіскації культурних цінностей, оберігати їх від знищення тощо. Це відображено у розпорядженнях райхсміністра А. Розенберга до райхскомісарів України та Остланда²⁶⁵, хоча насправді райхскомісари, особливо Е. Кох, неодноразово вступав у відкрите протистояння з А. Розенбергом²⁶⁶, проводячи власну лінію в управлінні окупованими територіями, не поділяючи точки зору А. Розенберга. Тому останній пізніше навіть був змушений заснувати окрему Центральну службу обліку та збереження культурних цінно-

---

²⁶³ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 53–54.

²⁶⁴ Там само, арк. 48.

²⁶⁵ Опубл.: Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр. – С. 264–265.

²⁶⁶ *Себта Т. М.* Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні. – С. 119–120.

стей на окупованих східних територіях²⁶⁷, що перебувала у складі МОСТ та повинна була мати свої представництва у райхскомісаріатах²⁶⁸ (проте будь-які ґрунтовні відомості щодо її діяльності саме у документах Штабу поки що не виявлені).

Управління штабу з початку своєї діяльності у 1940 р. розмістилось у Парижі в готелі “Commodore”, а 15 березня 1941 р. переїхало до Берліну, спочатку на Маргаретенштрассе, 17²⁶⁹, разом з канцелярією Служби Розенберга та Зовнішньополітичним відомством НСДАП, а потім – до району Берлін-Шарлоттенбург 2, на Бісмаркштрассе, 1²⁷⁰. Окрім цього, Штаб мав у своєму розпорядженні декілька приміщень, розташованих у різних районах Берліну чи у його передмістях. Вони, як правило, використовувались як сховища різних матеріалів, у т. ч. вивезених з окупованих східних територій, наприклад сховище конфіскованих радянських фільмів у Рангсдорфі²⁷¹. Улітку–восени 1943 р. внаслідок бомбардувань одна з будівель Управління штабу в Берліні була зруйнована і окремі його відділи, зокрема відділ “Облік та контроль”²⁷², переїхали до Ратібору, де для розміщення підрозділів Управління та окремих відомств Розенберга та їхнього майна, включаючи зібрані ними матеріали, було надано декілька приміщень колишнього монастиря²⁷³.

Після червня 1941 р. Штаб мав офіційно чітко засвідчити своє легальне становище та погодити свій статус із Вермахтом, щоб мати можливість працювати на окупованих територіях СРСР, що до моменту запровадження органів цивільного управління контролювалися Вермахтом, а також у прифронтових зонах. Остаточного компромісних домовленостей було досягнуто лише у вересні 1942 р.²⁷⁴ Були розроблені та запроваджені спеціальні звання, значна частина

---

²⁶⁷ Центральна служба обліку та охорони культурних цінностей на окупованих східних територіях (Zentralstelle zur Erfassung und Bergung von Kulturgütern in den besetzten Ostgebieten) була створена 12 червня 1942 р. А. Розенбергом при МОСТ з метою загального планування всіх заходів, що мали відношення до захисту та забезпечення збереженості культурних цінностей на Сході, а також здійснення контролю за їхнім проведенням. Водночас безпосереднє здійснення обліку та заходів зі збереження культурних цінностей було обов'язком ОШР. Центральна служба підпорядковувалася Головному відділові I “Політика” МОСТ, а керувати нею був уповноважений Г. Утікаль, керівник ОШР. Також при Центральній службі було створено спеціальний відділ, що відповідав за зв'язки з іншими службами райху, які були уповноважені щодо конфіскації та збереження культурних цінностей на окупованих територіях. Детальніше див.: *Hartung U. Verschlept und verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948)*. – S. 29, 72, 76–77.

²⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 142, арк. 24–26; спр. 150, арк. 1–2.

²⁶⁹ Margarethenstrasse, 17.

²⁷⁰ Berlin-Charlottenburg 2, Bismarckstrasse, 1.

²⁷¹ Rangsdorf. Див.: ВArch, NS 8/260/7.

²⁷² Abteilung Erfassung und Sichtung.

²⁷³ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 2, спр. 19–24.

²⁷⁴ ВArch, NS 8/260/57 (док. № 28). Перелік приміщень у Ратіборі, де зберігалось майно зазначених відділів Штабу та окремих відомств Служби Розенберга станом на середину грудня 1944 р., а також місцевих сховищ, де перебували на зберіганні різні матеріали, конфісковані Штабом, із зазначенням їхніх адрес, обсягу та походження,

яких відповідала військовим офіцерським званням²⁷⁵. Згодом ОШР здобув право діяти в областях військового управління, згідно з яким команди ОШР мали включатися до складу тилових частин Вермахту²⁷⁶. Хоча служби ОШР безпосередньо не підпорядковувалися військовим частинам, їхніх співробітників було включено до вільнонайманого складу збройних сил, що передбачало, наприклад, в окремих випадках навіть притягнення їх до відповідальності згідно з § 155 Військово-кримінального кодексу²⁷⁷. Оскільки значна частина їхніх співробітників була цивільними спеціалістами, на них поширювалося т. зв. бронювання, за яким вони звільнялися від призову взагалі чи на певний проміжок часу, зважаючи на потребу в їхній роботі як фахівців²⁷⁸. Це цілком підпадало під умови роботи ОШР. Зокрема, бралось до уваги таке: попередній досвід роботи; чи проходив співробітник будь-коли військову підготовку; чи служив раніше; як довго; чи придатний він для відправлення на фронт або для штабної служби; чи володіє спеціальними знаннями; чи має відзнаки тощо. Після 1942 р. та до кінця війни Вермахт відчував потребу в чоловіках, яких можна було направити на фронт, тому питання обов'язкового перебування при Вермахті окремих співробітників протягом певного часу було досить болісним для Штабу, оскільки означало кадрові зміни, як правило, – у бік зменшення та переміщення кадрів. Окрім того, сам Штаб, кількість співробітників якого в середньому сягала 350 осіб, постійно відчував їхню нестачу через плінність кадрів, насамперед технічних, допоміжних, у той час як обсяг лише вхідної кореспонденції за десять місяців 1942 р. склав 16 тисяч документів, що зазначав у своєму листі до А. Розенберга керівник Штабу Г. Утікаль²⁷⁹. Він був змушений навіть поєднати виконання окремих завдань Управління штабу на одній посаді або в обов'язках одного співробітника з відповідними напрямками при Службі Розенберга. Так, Вернер Радегозе перебрав на себе в Управлінні штабу керування тим самим адміністративним напрямком, тобто очолив відділ “Діловодство та кадрові питання”, будучи водночас керівником відповідного напрямку у Центральному управлінні (організаційному відділі) Служби Розенберга. Еріх Цьольффель, керівник з організації та проведення заходів Центрального управління, перебрав на себе керівництво відділом “Організація” Управління штабу²⁸⁰. Утікаль навіть планував через Розенберга запропонувати генералові Вальтеру фон Унру, який на той час був т. зв. особливим уповноваженим у справі нагляду за доцільним використанням військового майна, що включало й контроль за кадровим складом, надати на за-

---

у т. ч. матеріали з Києва, книжкові та архівні зібрання з Мінська, Смоленська, Пскова, бібліотека Радзивіллів тощо. Див.: ВArch, NS 30/50/60–65.

²⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 133 (док. № 27).

²⁷⁶ Там само, спр. 221, арк. 31–34. Детальніше щодо регулювання відносин із Вермахтом у 1942 р. див. відповідні розпорядження Управління штабу за 1942 р.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 58, арк. 204–205 (док. № 8); спр. 59, арк. 304–309; *Hartung U. Verschleppt und verschollen : eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948)*. – S. 73–75 (док. № 24).

²⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 87, 152.

²⁷⁸ ВArch, NS 8/260/50–69 (док. № 28).

²⁷⁹ ВArch, NS 8/260/57 (док. № 28).

²⁸⁰ ВArch, NS 8/260/55 (док. № 28).

міну співробітників Штабу, який відкликали до Вермахту, постраждалих від військових дій, поранених, що були придатні для іншої роботи²⁸¹.

Співробітниця також залишала Штаб, про що вже згадувалося вище, для роботи в інших структурах, які працювали на військову економіку або будь-яким чином допомагали Вермахту, зокрема у складі Німецького Червоного Хреста. Це стосувалося й інших структур Розенберга, співробітники яких були включені разом зі співробітниками ОШР в одні списки бронювання. Так, через ОШР було таким чином заброньовано 21 керівника лише відомств Служби Розенберга, насамперед головних відомств – “Наука”, “Світоглядна інформація” та “Мистецтво”²⁸².

Кадровий склад ОШР складався з наукових співробітників, допоміжного персоналу, що в документах позначені як “співробітники загального призначення” та технічний персонал.

Але в розпорядчих документах щодо забезпечення співробітників, оплати службових та дорожніх витрат тощо співробітники поділялися на категорії за іншими принципами. Серед зазначених категорій існували: 1) керівники головних робочих груп, робочих груп та їхніх відділів, зондерштабів, управлінські керівники (господарство та адміністративні питання), наукові співробітники та співробітниця з вищою освітою; 2) керівники дрібніших підрозділів, спеціалісти, бухгалтери, секретарки, бібліотекарі, фотографи, перекладачі; 3) технічні працівники, водії, кур’єри, друкарки-стенографістки та працівники канцелярії²⁸³. Німці – співробітники ОШР, які висловили бажання працювати на Сході, загалом одержували більшу зарплатню, зважаючи на умови роботи, водночас вони мали суворо дотримуватися інструкцій щодо особистої поведінки на окупованих східних територіях, вироблених у дусі загальних вимог до всіх німців, що їхали працювати на окупованих територіях. Там, зокрема, наголошувалося, що особисті бажання та зручності, наприклад надання окремого приміщення для проживання, меблів, окремих особистих речей, в т. ч. понад тих, які надавав Штаб, а також вільного часу за бажанням, мають поступатися потребам загальної спільної справи, у важливості якої для райху не було сумніву. Особисті бажання співробітника щодо переведень, наприклад, з одного підрозділу до іншого, могли бути проігноровані, якщо це не співпадало зі службовими потребами²⁸⁴. Робота в умовах небезпеки під час війни передбачала дотримання найсуворішої дисципліни.

Окремо вимагалось уникати розмов особистого характеру зі співробітниками Штабу – представниками місцевого населення. Порушення службової таємниці, насамперед розголошення суті завдань, різних свідчень та фактів не лише під час роботи та у приміщенні служби, а й поза її межами та у вільний час, передбачало покарання за військовими законами. Водночас по відношенню до місцевих співробітників та місцевих мешканців, з якими під час роботи німцям доводилося мати справу, рекомендувалося “повсякчас вести себе коректно та впливати влас-

---

²⁸¹ ВArch, NS 8/260/57 (док. № 28).

²⁸² ВArch, NS 8/260/56 (док. № 28).

²⁸³ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 141, арк. 58.

²⁸⁴ Там само, спр. 145, арк. 144 (док. № 16).

ним прикладом”²⁸⁵. Зазначалося також, що “кожен службовець Оперативного штабу зобов’язаний тримати себе як німець, з гідністю та почуттям відповідальності, по відношенню до представників інших народів, а також по відношенню до службовців ворожої держави. Так само він повинен уникати як будь-якого зверхнього ставлення, так і спроб увійти в довіру. Він має бути дуже обережним, особливо в розмовах політичного змісту, а також за присутності робочого персоналу”²⁸⁶. До того за наказом А. Розенберга як міністра окупованих східних територій від 26 березня 1942 р. було видане розпорядження щодо вивчення місцевих мов, що було чинним для всіх співробітників німецької цивільної адміністрації на окупованих територіях, в тому числі й для співробітників ОШР. Згідно з ним мали бути організовані курси з вивчення місцевих мов; на території райхскомісаріату “Україна”, зокрема, обов’язковим вважалося вивчення службовцями української мови, в той час як вивчення білоруської мови було бажаним, а російська мова не мала знаходити підтримки²⁸⁷. Співробітники ОШР, що були імперськими німцями, отримували службову книжку, що дорівнювала військовій книжці та діяла як посвідчення особи. У ній, серед іншого, вказувалися службове звання власника²⁸⁸, категорія його забезпечення, до неї заносилися дані про перебування співробітника на окупованій території, виконання ним конкретного завдання та його тривалість²⁸⁹. До того ж, співробітники Штабу, як і інші службовці, що виїздили до окупованих територій Сходу, мали отримувати належні щеплення²⁹⁰. Спеціально для них була розроблена уніформа коричневого кольору з партійними відзнаками²⁹¹ (носіння цивільного одягу могло бути дозволене керівництвом лише у виняткових випадках²⁹²), а на підставі домовленості з Верховним командуванням сухопутних військ через Управління штабу вони отримували особисту зброю та інші предмети озброєння. Відповідальність за дотримання цих правил покладалася на керівника підрозділу ОШР²⁹³.

Проте на практиці подеколи мали місце порушення співробітниками ОШР правил і дисципліни, зокрема, фіксувалися факти перебування співробітників поза межами служби у робочий час без вагомих причин, а також порушення правил

---

²⁸⁵ Там само, спр. 59, арк. 185–186 (док. № 5). Додатково див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 331–332.

²⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 145, арк. 144 (док. № 16).

²⁸⁷ Там само, спр. 26 а, арк. 41 (док. № 15).

²⁸⁸ Щодо службових звань співробітників ОШР див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 133 (док. № 27).

²⁸⁹ *Hartung U. Verschleppt und verschollen : eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948).* – S. 74 (док. № 24); ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 87, 115–120; спр. 59, арк. 194–200, 305–307.

²⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 6; спр. 59, арк. 129–130.

²⁹¹ *Hartung U. Verschleppt und verschollen : eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948).* – S. 74 (док. № 24); ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 58, арк. 281–282; спр. 59, арк. 307. Щодо обмундирування, забезпечення співробітників-чоловіків Штабу, відзнак тощо див. також: ВArch, NS 30/6/3–11.

²⁹² ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 307.

²⁹³ Там само, арк. 308.

їхньої поведінки поза роботою (наприклад, поява на вулиці співробітниці Штабу після певної години без супроводу співробітників-чоловіків), спостерігалися й інші порушення – невиконання робочих завдань, ненадання інформації про результати роботи у належний термін, неявка на роботу у зазначений термін тощо, навіть втрата особистої зброї, щодо чого вживалися відповідні заходи²⁹⁴.

У своїй промові на засіданні Управління штабу у грудні 1944 р. керівник ОШР І. Утікаль зазначав, що кожна ГРГ мала у своєму складі в середньому шість–вісім “політичних співробітників”²⁹⁵, кілька наукових співробітників, допоміжних співробітників (в основному, технічних), перекладачів усного та письмового перекладу, друкарок-стенографісток, кур’єрів, керівників транспортної служби та водіїв. У місці перебування великих головних робочих груп кількість постійних співробітників-німців сягала до 30–40 осіб. Але на Заході кількість співробітників головних робочих груп була меншою – ГРГ “Бельгія та Північна Франція” не мала у своєму складі й десяти осіб – постійних співробітників-німців. Робочі групи мали в середньому 5–8 постійних співробітників-німців²⁹⁶. У військових документах щодо діяльності ОШР для підрозділів Штабу на окупованих територіях вказана середня цифра у 20–25 осіб²⁹⁷. Найбільше інформації щодо співробітників міститься у т. зв. кадрових звітах, насамперед головних робочих груп, де відображені призначення, звільнення, переміщення по службі та поміж підрозділами, а також окупованими територіями, відзнаки та нагородження²⁹⁸, які доповнюють інші документи, зокрема матеріали особових справ²⁹⁹.

Як уже було зазначено, підрозділи ОШР діяли також у зонах бойових дій. Найчастіше це були зондеркоманди та мобільні команди Штабу, що виконували окреме конкретне завдання, або опорні чи зв’язкові пункти в окремих містах. Вони не були постійними стаціонарними утвореннями. Кількість їхніх співробітників не перевищувала 4-х осіб, а найчастіше сягала всього 2-х осіб – керівника, яким найчастіше був співробітник загального призначення, та водія, що за сумісництвом мав допомагати керівникові. Такий їхній склад пояснювався неможливістю створити стаціонарну робочу групу чи її філіал у прифронтовій зоні, до того ж, команда мала бути мобільною, щоб швидко реагувати на зміну умов, за короткий час долати значні відстані, оглядаючи установи, фіксуючи стан їхніх зібрань у якомога більшій кількості населених пунктів або організовуючи транспортування культурних цінностей до райху, та не потребувати окремих умов для розміщення (інколи співробітникам доводилися, фактично, навіть ночувати в авто-

---

²⁹⁴ Там само, спр. 141, арк. 115 зв.

²⁹⁵ Так у документі.

²⁹⁶ ВArch, NS 30/211/210.

²⁹⁷ *Hartung U.* Verschleppt und verschollen : eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948). – S. 74 (док. № 24).

²⁹⁸ Приклад такого звіту див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 87, арк. 7–9. Кадрові звіти див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 87. Окремі особові справи та комплекси особових документів у ЦДАВО України див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 88–104, 222–224, 230; оп. 3, спр. 1–47.

²⁹⁹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 88–104, 222–224; оп. 3, спр. 1–47; ВArch, NS 30/225–231.

мобілі). Наприклад, певний час саме так діяли зондеркоманди “Ростов/Дон” та “Ростов” (хоча офіційно вони отримали приміщення у Ростові-на-Дону, в будівлі по вул. Пушкінській, 129, де частину кімнат займали інші німецькі служби), а також зондеркоманда “Краснодар” ОШР. Існував план створення окремої робочої групи у Чернігові на чолі з Віллі Пфайффером³⁰⁰, хоча він так і не був цілком здійснений. Діяльність зондеркоманд, що працювали у зоні військового управління, значною мірою регламентувалася не лише наказами та розпорядженнями Управління штабу, вона мала бути узгоджена з наказами та розпорядженнями відповідного військового керівництва³⁰¹. Так, зондеркоманди під час свого перебування у зоні військових дій мали бути прикріплені до певних місцевих армійських служб, зокрема для того, щоб легально перебувати у цій зоні та полегшувати вирішення питань поточного забезпечення виконання їхніх завдань, керівник зондеркоманди виступав водночас уповноваженим по зв'язках з відповідною армією чи групою армій. Робота зондеркоманд у зоні військових дій та у прифронтовій зоні могла бути зупинена військовим командуванням у разі перешкоджання здійсненню військових операцій, а питання відносин з іншими службами, наприклад, зі службою безпеки (СД)³⁰², таємною польовою поліцією та ін., мали вирішуватися шляхом окремих домовленостей з кожною із цих служб.

Не останню роль у роботі ОШР відіграло й те, що ще у 1940–1941 рр. очікувалося, що війна матиме переможний характер та буде нетривалою, тому не передбачалося, що робота Штабу розтягнеться на декілька років. З огляду на це під час розгортання роботи в Югославії планувалося, наприклад, що основні завдання будуть виконані протягом трьох місяців: контроль над усіма об'єктами передбачалося встановити протягом двох тижнів після завершення військових дій, чотири тижні було відведено на огляд та конфіскацію майна, на його облік та переміщення до райху – ще чотири тижні³⁰³. Надалі однією з найсуттєвіших проблем, з якою зіткнувся Штаб у своїй роботі на Сході, була майже постійна нестача співробітників і приміщень.

Зміни структури ОШР, визначення складу та повноважень його окремих підрозділів ухвалювалися та регламентувалися розпорядженнями керівника, Г. Утікаля, та його заступника, передусім у питанні структури та керівництва (кадрових змін), а також службовими наказами та інструкціями відповідних підрозділів

---

³⁰⁰ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 2, спр. 10, арк. 8–9.

³⁰¹ Там само, оп. 1, спр. 58, арк. 204–205 (док. № 8). Повніший список робочих груп, зондеркоманд та служб ОШР див.: *Каишварова Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны. – С. 455–459.

³⁰² СД (SD) – скор. від “Sicherheitsdienst” (“Служба безпеки”), повністю “Sicherheitsdienst des Reichsführers-SS” (“Служба безпеки райхсфюрера СС”) – внутрішня партійна служба безпеки НСДАП, пізніше служба безпеки райхсфюрера СС Г. Гімmlера. У 1938 р. стала розвідувальною службою НСДАП і держави та мала сприяти розшуковій поліції (Sicherheitspolizei, скор. SiPo). Після утворення Головного управління імперської безпеки СД увійшла до його структури як 3-тє (внутрішня СД – SD-Inland) та 6-тє (зовнішня СД – SD-Ausland) управління. Див.: СД // Фашизм и антифашизм. Энциклопедия. В 2-х томах. / Большая энциклопедия. – М. : Терра, 2008. – Т. 1 : М–Я. – С. 257–258.

³⁰³ Картоотека “Z” Оперативного штаба “Рейхслайтер Розенберг”. – С. 14.

Управління штабу. Діяльність же робочих груп значною мірою контролювалася керівництвом головної робочої групи, до складу якої вони входили. Більшість цих розпоряджень, як і накази, постанови, інструкції, що походили з Управління штабу, регулярно публікувалися на сторінках його офіційного видання – інформаційного бюлетеня “Розпорядження та повідомлення”. Його номери можна знайти у справах 26 а, 44, 59, 141, 211 першого опису фонду 3676.

Бюлетень був започаткований як основне інформаційне видання ОШР, що друкувалося, в середньому, раз на два місяці. Його метою було доведення до відома всіх службовців Штабу розпоряджень Управління штабу в Берліні, налагодження та підтримка постійного зв'язку й обміну інформацією між Управлінням штабу та його службами на окупованих територіях. Окрім цього, таким чином поширювалася інформація про особливо важливі події та новини, що відбувались як у Берліні, так і на місцях, а тому співробітникам також було бажано надавати відповідні відомості Управлінню штабу. Їхні повідомлення мали бути змістовними і лаконічними³⁰⁴, оскільки ОШР як видавець мав дотримуватися рекомендацій Верховного командування Вермахту щодо економії паперу³⁰⁵. Бюлетень “Розпорядження та повідомлення” публікував, насамперед: розпорядження та накази вищого керівництва райху, що стосувалися Штабу, серед них і накази А. Розенберга як міністра окупованих східних територій, та Адміністративного управління Служби Розенберга³⁰⁶, а також розпорядження, інструкції, рекомендації Управління штабу. Основну їх частину становлять розпорядження Управління щодо службового порядку діяльності Штабу та його структури, кадрових питань і переміщень, призначень, регламентації внутрішнього порядку, господарчого забезпечення діяльності Штабу, автогосподарства, перевезень, отримання та носіння уніформи, зброї, інструкції щодо особистої поведінки, страхування; документи щодо визначення повноважень окремих його підрозділів та їхніх керівників, підлеглості підрозділів, порядку ведення звітної документації, поводження з конфіденційною інформацією тощо. Випускам надавалися порядкові номери. Так, вийшли такі випуски: № 1 від 25.03.1942 р., № 2 від 12.05.1942 р., № 3 від 08.06.1942 р., № 4 від 15.07.1942 р., № 5 від 01.09.1942 р., № 6 від 01.11.1942 р., № 7 від 26.01.1943 р., № 8 від 11.03.1943 р., № 9 від 01.04.1943 р., № 10 від 20.05.1943 р., № 11 від 21.05.1943 р., № 12 від 25.06.1943 р., № 13 від 10.08.1943 р., № 14 та № 15 (відсутні у фондах ОШР у ЦДАВО України та у Федеральному архіві в Берліні, зокрема у складі оцифрованих цими архівами матеріалів; весь наклад № 15 згорів у приміщенні ОШР у Берліні у другій половині 1943 р.), № 16 від 21.03.1944 р., № 17 від 27.06.1944 р., № 18 від 20.10.1944 р. У фонді 3676 ЦДАВО України (перший опис, справа 26 а) наявні випуски 1–9, 11, 13; справа 59 містить випуски 1–7, 9–13, справа 141 – випуски 1–5, 7–12, 16. У фонді NS 30 Федерального архіву випуски 1–6 містяться у справі 3, випуски 7–9, 11–13, 16–18 – у справі 4. Невеликий масив матеріалів бюлетеня знаходиться також у справі 153 фонду NS 30 Федерального архіву в Берліні. Примірники бюлетеня розсилалися кожній

---

³⁰⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 1.

³⁰⁵ Там само, арк. 14.

³⁰⁶ Або: Адміністративне управління служб райхслайтера Розенберга (Verwaltungssamt der Dienststellen des Reichsleiters Rosenberg).

робочій групі через головні робочі групи; на примірнику, призначеному для робочої групи, проставлялася дата надходження; кожен співробітник мав засвідчити підписом, що він ознайомлений зі змістом чергового випуску. Але зміст бюлетеня не призначався для допоміжних співробітників, що не були райхсдойче³⁰⁷.

Існувало ще одне видання, окремі випуски якого можна знайти серед документів ОШР. Це “Mitteilungsblatt” – інформаційний бюлетень Служби Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП, який друкувався і поширювався через Центральне управління Служби. Він мав три частини – А, В та С. У частині А – “Mitteilungsblatt. Nachrichten aus der Arbeit der Hauptämter und Ämter” (“Інформаційний бюлетень: Новини з роботи головних відомств і відомств”) – друкувалися найважливіші повідомлення головних відомств та відомств Служби, ця частина була конфіденційною, призначеною лише для структур Служби; у частині В під назвою “Mitteilungsblatt. Nachrichten des Einsatzstabes” (“Інформаційний бюлетень: Новини Оперативного штабу”) – повідомлення про найзначніші досягнення ОШР, подеколи – невеликі розвідки співробітників; ця частина не містила суворо конфіденційної інформації та поширювалася серед різних партійних структур, військових та цивільних органів управління. У конфіденційній частині С друкувалися розпорядження Центрального управління Служби уповноваженого та календар подій. Між тим, в одному з офіційних документів зазначалося, що частина В містить розпорядження Центрального управління Служби Розенберга та календар подій, а частина С – донесення про роботу ОШР, повідомлення та статті співробітників-німців на актуальні суспільно-політичні теми, як правило, – пов’язані з війною, ідеологічною боротьбою та окупованими територіями³⁰⁸. Збереглося небагато таких випусків, їхню частину, переважно за 1944 р., можна знайти у фонді NS 30 Федерального архіву в Берліні, а також у ЦДАВО України, у справі № 44 першого опису фонду 3676 (вип. 1 за 1943 р.) та справі № 211.

У 1944 р. було видано 13 випусків основної частини бюлетеня та два особливі випуски. Їхній загальний наклад складав бл. 1400 примірників³⁰⁹, що розповсюджувалися не лише серед підрозділів Штабу, інших структур А. Розенберга, в тому числі Вищої школи та її філіалів, а й служб А. Гітлера, штабів командувачів окремих видів військ, керівників різних імперських служб загальнодержавного значення, різних партійних структур та редакцій видань³¹⁰.

Управління штабу виконувало організаційно-управлінську, координуючу та контролюючу функції шляхом підготовки та розсилання виконавцям наказів та розпоряджень. До нього в обов’язковому порядку надходила вся інформація про діяльність підрозділів ОШР на місцях. За ведення документації та її оформлення відповідав окремий відділ, тому атрибуція таких документів цілком можлива.

---

³⁰⁷ Там само, арк. 3. Термін “райхсдойче” (Reichsdeutsche, “імперський німець”) за часів націонал-соціалізму позначав німця з громадянством Третього райху, який походив безпосередньо з Німеччини та де постійно проживав.

³⁰⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 211, арк. 25.

³⁰⁹ ВArch, NS 30/211/231 (док. № 86).

³¹⁰ ВArch, NS 30/211/233 (док. № 86).

Важливо звернути увагу на інструкцію “Службовий розпорядок Оперативного штабу” від 12 травня 1942 р., де, серед іншого, встановлювалася необхідність наявності повного складу реквізитів на офіційних документах Штабу. На них були обов’язково присутні його назва (ОШР), назви (або номери) відділів, робочих груп, дати, адреси, заголовки, підписи та узгодження, зазначались оригінальність та копійність. У складі загального масиву матеріалів ОШР, у тому числі фонду 3676 та КМФ-8 ЦДАВО України, ці документи більшою мірою не сконцентровані в окремих справах, а часто знаходяться у складі документації головних робочих груп, що діяли на місцях, до того ж за наявності великої кількості їхніх копій. Це пов’язано з тим, що при виконанні своєї координуючої функції Управління штабу надсилало копії одного й того ж загального наказу до ГРГ до виконання або до відома. Таким чином ці документи відкладалися в порядку надходження у поточних архівах підрозділів ОШР, наприклад ГРГ “Україна” або ГРГ “Остланд”. Виняток становлять номери “Розпоряджень та повідомлень”, що подекуди виділені в окремі справи, а також справи 19–24 опису 2 ф. 3676, де міститься низка документів вищезгаданого відділу “Облік та контроль” Управління штабу та його передової команди “Ратібор”, що переїхали восени 1943 р. до Ратібору. Серед документів справ № 19–24 – донесення передової команди “Ратібор” до Управління штабу та звіти.

Структура Управління штабу неодноразово змінювалася та реорганізовувалася. Джерелами відомостей щодо всіх реорганізацій є ціла низка наказів керівника ОШР Утікаля, які можна знайти на сторінках вже згаданого бюлетеня “Розпорядження та повідомлення”, а також внутрішні документи Управління штабу, на кожному з яких обов’язково зазначалися відділ, де створено документ, та дата. Хронологічний аналіз комплексу документів відділів Управління штабу на базі порівняльного аналізу дозволяє встановити приблизні хронологічні рамки існування тих чи інших відділів та їхніх структур, що є особливо важливим за відсутності окремо датованого розпорядження керівництва Штабу про створення структури, підрозділу тощо чи їхню ліквідацію.

Отже, станом на травень 1942 р. в Управлінні Штабу, яке очолював Герхард Утікаль (заступник – Г.-В. Ебелінг), налічувалося п’ять відділів: відділ “Організація”³¹¹ або Організаційний відділ на чолі з Германом Лангкопфом, до складу якого входили чотири групи (“Внутрішня служба”, “Кадри”, “Забезпечення” та “Автогосподарство”); відділ “Сектор “Захід та Південний схід”³¹² на чолі з Германом фон Інграмом та відділ “Сектор “Схід”³¹³ або Східний відділ на чолі з Гербертом Віллем (у складі кожного – по дві групи, “Планування” та “Звітність”), відділ “Використання”³¹⁴ на чолі з Карлом Бретгауером³¹⁵ та його заступником

---

³¹¹ Abteilung Organisation.

³¹² Abteilung Referat Westen und Südosten.

³¹³ Abteilung Referat Osten.

³¹⁴ Abteilung Auswertung.

³¹⁵ Бретгауер Карл (Бретгауер Філіпп Крістіан Карл) (Brethauer Karl) (Brethauer Philipp Christian Karl) (1906–1992) – німецький германіст, краєзнавець. Вивчав германістику, історію, теологію та філософію в університетах Марбургу, Берліна, Гьоттінгена. Був членом НСДАП, Імперського союзу вчителів. З березня 1941 р. працював в ОШР, в Управлінні штабу в Берліні, де різного часу очолював напрямок роботи Штабу на

Герхардом Вундером (у складі – чотири групи: “Загальне”, “Бібліотеки”, “Облік”, “Фотографування”) та відділ “Спеціальні завдання”³¹⁶ на чолі з Вальтером Ребоком³¹⁷. У той же час було розроблено та у травні 1942 р. у № 2 бюлетеня “Розпорядження та повідомлення” від 12 травня за розпорядженням № 12 Управління штабу опубліковано службовий порядок ОШР, де, крім нової структури Управління штабу, було у загальних рисах висвітлено порядок взаємовідносин головних робочих груп та робочих груп і зондерштабів, відносин з іншими організаціями, установами, службами, викладено обов’язки та повноваження керівника Штабу та його заступників, порядок призначень, переведень, містилися інструкції щодо оформлення документації структур Штабу (звіти, донесення, службове листування, при якому слід було дотримуватися суворих правил субординації тощо), окреслювалися порядок її обігу та внутрішній розпорядок роботи – порядок робочого дня, звернень, відвідувань, а також наводилися інструкції щодо діяльності зондерштабів³¹⁸.

У липні 1942 р. зазначений службовий порядок був доповнений розпорядженням № 13 Управління штабу щодо звітності ОШР (без фінансових та кадрових звітів), що супроводжувалося зразками документів³¹⁹. Його появу спричинила потреба в посиленні контролю за роботою підрозділів, оптимізації оцінювання проведеної роботи, відстеження її динаміки та поточних результатів, а також використання їх надалі у роботі як самого ОШР, так і служб партії та Вермахту³²⁰. Регулювалася періодичність подання звітів: головні робочі групи в установленому порядку подавали лише зведені щомісячні звіти (за винятком головних робочих груп “Бельгія”, “Франція” та “Нідерланди”), робочі групи, передові команди і зондеркоманди, зв’язкові пункти – щотижневі і щомісячні, а зондерштаби мали подавати щомісячні звіти до Управління штабу, а щотижневі – до головної робочої групи, при якій вони працювали. Щомісячні звіти як огляд результатів роботи за місяць мали подаватися до третього числа поточного місяця та містити точні дані та оцінку зібраних матеріалів, відображати відносини з іншими службами на окупованих територіях, а також перебіг роботи підлеглих їй підрозділів, щотижневі – містили інформацію про поточну роботу та роботу окремих співробітників.

Зазначеним документом було закріплено також такі види документів, як особливі донесення та облікові картки. Перші з них мали відображати здійснення окремих особливих завдань та допомагати у плануванні. Їх готували та подавали в разі потреби. Облікові картки були обов’язковими та складались у чотирьох

Заході, діяльність з оцінювання та використання конфіскованих матеріалів, від середини 1942 р. відповідав за роботу Штабу у Франції, представляючи ОШР у Парижі. 1945 р. був заарештований і залучений до судового процесу над колишніми співробітниками ОШР у Парижі, у т. ч. колишнім керівником Штабу Герхардом Утікалем, але зрештою не був притягнутий до відповідальності. Після звільнення продовжив займатися викладацькою діяльністю, організацією краєзнавчих досліджень.

³¹⁶ Abteilung Sonderaufgaben.

³¹⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 396–397 (док. № 17).

³¹⁸ Там само, арк. 382–401 (док. № 17).

³¹⁹ Там само, арк. 335–342 (док. № 19).

³²⁰ Там само, арк. 335 (док. № 19).

примірниках на кожен об'єкт (заклад, установу або просто велике зібрання), де Штаб проводив роботу, з яких один був призначений для робочої групи, другий – для головної робочої групи, а третій і четвертий – для Управління штабу. Архів карток упорядковувався за місяцями роботи. Планувалося також заснувати та вести на місцях картотеку за тематичними галузями, в той час як при Управлінні штабу мав вестися предметний каталог. Документ містить інструкції і щодо заповнення картки, даних, які мали бути вказані на ній (точна адреса, стан будівлі та матеріалів, їхній обсяг у цифрах, значення для тематичної сфери, до якої ці матеріали належать, та для ОШР) та заходів, які бажано вжити. Ці інструкції супроводжено прикладами³²¹. Існував також більш ранній документ, від 25 листопада 1941 р., що окреслює порядок службової організації структур ОШР поза кордонами району: щодо становища співробітників, у т. ч. зондерштабів, звітної документації, ведення облікової картотеки тощо; частина його була поглиблена в уже охарактеризованому вище документі щодо службового порядку ОШР (травень 1942 р.), водночас попередній документ більш стислий за своїм змістом³²².

Протягом 1943 року структура Управління штабу змінювалася та реорганізовувалася, що відображено у розпорядженні № 64 від 30 січня 1943 р. за підписом Г. Утікаля, опублікованому в № 8 видання “Розпорядження та повідомлення” за 1943 р. (березень 1943 р.)³²³. Тепер вона складалася з трьох головних відділів: Головний відділ I “Керівництво та організація”³²⁴ на чолі з Г. Утікалем, у складі якого були відділи I a “Діловодство та кадрові питання” та I b “Організація”; Головний відділ II “Завдання” (або “Оперативний”)³²⁵ на чолі з Г.-В. Ебелінгом та Головний відділ III “Спеціальні завдання”³²⁶ на чолі з Г. фон Інграмом. До складу кожного входили по декілька відділів і груп. Усі вони зберегли попередні функції, які було уточнено та розподілено³²⁷. У серпні ця структура зазнала певної реорганізації і уточнень. Головний відділ I “Керівництво справами та організація” мав уже таку структуру: відділ I a “Діловодство та кадрові питання” на чолі з В. Ребоком із групами “Кадри” (Скляшус, Ельверс), “Внутрішня служба” (питання внутрішнього порядку, реєстрації документів та їхнього виготовлення, забезпечення, співробітники: В. Ребок, фрау Шьолькопф, Гехлер, Ельзнер), відділ I b “Організація” на чолі з Е. Цьольффелем із групами “Заходи та проїзні документи” (Вернер Гуммерт), “Інформація” (Е. Цьольффель), “Вермахт, [забезпечення товарами] та автогосподарство” (Фріц Вебендорфер); відповідальним за редагування бюлетеня “Повідомлення”³²⁸ став М. Гранцін³²⁹, а за картотеку донесень відповідала РьOVER³³⁰.

---

³²¹ Опубліковану частину цієї картотеки див: Картотека “Z” Оперативного штабу “Рейхслайтер Розенберг”. – 352 с. Див. також: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 62–63.

³²² ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 42.

³²³ Там само, спр. 26 а, арк. 176–188 (док. № 30), арк. 367.

³²⁴ Hauptabteilung Geschäftsführung und Organisation.

³²⁵ Hauptabteilung Einsatz.

³²⁶ Hauptabteilung Sonderaufgaben.

³²⁷ Докладніше щодо завдань відділів та їхніх груп див. док. № 30.

³²⁸ Друга частина інформаційного бюлетеня Служби Розенберга (“Mitteilungsblatt”), де публікувалися повідомлення про результати роботи Штабу.

Суттєві зміни спіткали Управління штабу влітку 1943 р., коли частина його робочих приміщень зазнала руйнувань. У серпні розпочалися пошуки нових приміщень, де було б можливо розмістити матеріали відділу “Облік та контроль”, та хоча керівництво Управління спочатку планувало не від’їздити далеко від Берліну, зокрема, спільно з іншими установами Альфреда Розенберга – Службою Уповноваженого та МОСТ, зрештою було вирішено здійснювати пошуки у Сілезії. Перемовини з різними службами місцевої цивільної адміністрації та огляди будівель фактично розпочалися та тривали біля двох тижнів, оскільки потрібні були приміщення не лише для зберігання матеріалів, бажано розташовані неподалік одне від одного, а й для роботи співробітників, що й надалі опрацьовуватимуть ці матеріали, готуватимуть розробки, перекладатимуть статті та витяги з матеріалів преси.

Було вирішено, що до Ратібору переїдуть: відділ П с (“Облік та контроль”) Управління штабу, крім Східної бібліотеки також матеріали як східноєвропейського, так і західноєвропейського походження, у його складі – 30–40 співробітників, у т. ч. – Герберт Ломмач³³¹, В. Райхардт, Г. Мюке, Альберт Шпоркет, Бенрат, Г. Брюшвайлер, С. Кіссель-Кісселевський³³², співробітниці В. Ліпке, Гіннінгс, Кюнкель, Шюнеманн, М. Флек, Гоцманн та ін.³³³, а також Відомство “Культурно-політичний архів”, бібліотека Відомства “Письменство” із частиною свого майна та частина Відомства “Драматургія” Служби Розенберга. Крім того, до інших міст Сілезії мали перебраться й інші структури Розенберга: служби Уповноваженого – до Плеса³³⁴, а служби МОСТ – до містечка Бельско³³⁵.

---

³²⁹ Гранцін Мартін (Granzin Martin) (1905 – не раніше 1989 (1992?)) – німецький архівіст, доктор філософії. З 1936 р. працював у архіві м. Штаде, з 1939 р. був призваний до Вермахту, звідки перейшов до Оперативного штабу. У 1941–1943 рр. працював при ГРГ “Україна”. З другої половини 1943 р. був переведений до Управління штабу, спочатку в Берлін, пізніше – в Ратібор. У липні 1945 р. заарештований у радянській зоні окупації в Німеччині, п’ять років провів в ув’язненні у Заксенхаузені, куди 1945 р. перевели сьомий спецтабір НКВС. Був звільнений лише ще через два роки. Пізніше багато років працював за професією, був, зокрема, співробітником міського архіву в м. Остероде у Нижній Саксонії, у 1953–1970 рр. там же керував місцевим музеєм. Особову справу див: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 3, спр. 22.

³³⁰ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 336–336 зв.

³³¹ Імовірно, Ломмач Герберт (Lommatzsch Herbert) (1906–1999) – краєзнавець, педагог. При ОШР найдовше працював в Управлінні штабу, займався питаннями наукового та пропагандистського використання конфіскованих матеріалів, розбудови та поповнення Східної бібліотеки.

³³² Кіссель-Кісселевський Сергій (1900–1988) – теолог, викладач. За даними його особової справи в архіві Штабу, вважався фольксдойче, у графі “професія” вказав: “викладач університету”. Збереглися поодинокі дані, що у 1930-х рр. він викладав теологію у Варшавському університеті. Володів кількома мовами: румунською, французькою, російською, українською. Проживав у Берліні, працював у Міністерстві окупованих східних територій, співпрацював зі Штабом як науковий співробітник, зокрема у 1943 р. при ГРГ “Україна” у Києві. Для ОШР займався опрацюванням матеріалів з історії руху безвірників у СРСР, антирелігійної пропаганди тощо. Див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 102, арк. 74–83.

³³³ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 2, спр. 23, арк. 54–55.

³³⁴ Пщина (нім.: Pless) – зараз місто у південній Польщі (польськ.: Pszczyna).

До середини вересня за сприяння одного з підрозділів “Фольксдойче Міттельштелле”³³⁶ в Катовіце³³⁷ було досягнуто домовленості про надання ОШР будівлі колишнього францисканського монастиря на Судетенштрассе, 24³³⁸ у Ратіборі, у складі підвального приміщення, придатного для зберігання продуктів та паливних матеріалів, яке водночас могло використовуватись як бомбосховище, а також цокольного поверху та двох поверхів над ним, де розташовувалися житлові приміщення (їхня загальна кількість сягала 26)³³⁹. Основне приміщення було призначене для проживання більшості співробітників відділу “Облік та контроль” – загалом до 50-ти осіб (за винятком декількох співробітників, яких супроводжували члени родини і для яких поблизу шукали приватні помешкання), розміщення бюро, перекладачів, фотоархіву та лабораторії. Для зберігання матеріалів Управління, в основному – відділу “Облік та контроль”, шукали чотири–п’ять додаткових приміщень. Серед головних критеріїв відбору переважали при цьому – їхній фізичний стан, захищеність та місце розташування. Офіційно відділ “Облік та контроль” переїхав на Судетенштрассе, 24 з 15 вересня 1943 р. Загалом до Ратібору планувалося перевезти 5 тис. ящиків ОШР, 1 тис. пакунків Головного відомства “Письменство” та 250 – відомства “Культурно-політичний архів”. До Плесу ж переїхали відомство “Виставки”, Головне відомство “Наука”, відомства “Фольклористика”, “Музика”, “Преса”³⁴⁰. На жаль, серед документів ОШР, що збереглися, немає таких розгорнутих відомостей щодо розміщення інших відділів Управління штабу в Берліні. Щоправда, відомо, що приблизно у листопаді і грудні 1943 р. через бомбардування Берліну адміністративне приміщення служб Розенберга, що розміщувалися на Бісмаркштрассе, 1, у районі Берлін-Шарлоттенбург, 2, згоріло, і відтоді у розпорядженні Управління штабу залишилося приміщення на Маргаретенштрассе, 17, у районі Берлін-Вільмерсдорф, 35, де були розміщені інші відомства Служби Розенберга³⁴¹.

Окрім цього, збереглися відомості про створення у складі служби ОШР у Ратіборі окремої ГРГ “Схід”³⁴², частина документів якої міститься у фонді NS 30 Федерального архіву в Берліні, зокрема у справах № 162 та № 166. Але серед цих відомостей бракує чіткої інформації щодо цілі її виокремлення та діяльності, незважаючи на те, що вона повинна була б мати такий саме статус, як і інші

---

³³⁵ Бельско (нім.: Bielitz) – зараз місто на півдні Польщі (польськ.: Bielsko), у Сілезії, з 1951 р. – м. Бельско-Бяла (польськ.: Bielsko-Biała). ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 2, спр. 23, арк. 31–32, 37–40.

³³⁶ Фольксдойче Міттельштелле (Volksdeutsche Mittelstelle), або “Служба у справах фольксдойче” – одне з центральних відомств Третього райху, що займалося організацією нацистської пропаганди серед етнічних німців поза Німеччиною, їхньою реєстрацією та переселенням на територію Третього райху. Було створене в 1937 р., у 1941 р. перетворене на одне з головних відомств СС.

³³⁷ Катовіце (нім.: Kattowitz) – зараз місто на півдні Польщі, центр Сілезького воєводства (польськ.: Katowice).

³³⁸ Sudetenstrasse, 24.

³³⁹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 2, спр. 23, арк. 80.

³⁴⁰ Там само.

³⁴¹ ВArch, NS 30/161/38.

³⁴² Hauptarbeitsgruppe Osten.

головні робочі групи Сходу, а місцем її перебування був визначений Ратібор³⁴³, але за супутними документами та часом її організації – у липні–серпні 1944 р. – можна припустити, що вона була створена у Ратіборі після евакуації служб Штабу з Білостока, насамперед ГРГ “Центр”³⁴⁴. Очолював ГРГ “Схід” Г. Лангкопф; окрім нього до складу групи входили десять німецьких співробітників та десять колишніх радянських громадян³⁴⁵, більшість серед яких становили співробітники колишніх підрозділів ГРГ “Центр”.

Станом на липень 1943 р. до складу стаціонарних утворень ОШР поза Берліном входили такі його підрозділи: ГРГ “Нідерланди”³⁴⁶, ГРГ “Бельгія та Північна Франція”³⁴⁷, ГРГ “Франція”³⁴⁸, РГ (ГРГ) “Південний Схід”³⁴⁹, ГРГ “Остланд”³⁵⁰, РГ “Естонія” зі службами у Дерпті³⁵¹, Ревелі³⁵², РГ “Литва”³⁵³ та ГРГ “Центр”³⁵⁴, оперативна команда у Горках³⁵⁵, РГ “Смоленськ”³⁵⁶, ГРГ “Україна”³⁵⁷, РГ “Харків”³⁵⁸, РГ “Дніпропетровськ”³⁵⁹, РГ “Сімферополь”³⁶⁰, служба у Фюссені³⁶¹.

---

³⁴³ ВArch, NS 30/33/81–82.

³⁴⁴ ВArch, NS 30/162/58–59, 61.

³⁴⁵ ВArch, NS 30/162/67.

³⁴⁶ Офіційна адреса: Amsterdam, Keizersgracht, 264. Тут і далі адреси подано згідно з документом; як правило, назви вулиць збереглися, але якщо вулиця змінила назву або адреса не може бути точно ідентифікована, про це зазначається окремо.

³⁴⁷ Офіційна адреса: Brüssel, Rue du Chatelain, 32.

³⁴⁸ Офіційна адреса: Paris, 16 e, 12, Rue Dumont d'Urville.

³⁴⁹ Офіційна адреса: Belgrad, Obilicev Venac 27 II / III.

³⁵⁰ Офіційна адреса: Riga, Wilhelm-Purvitis-Str. 6a. Вулицю названо на честь латиського художника Вільгельма Пурвіта (Purvītica) (латиськ.: Vilhelms Purvītis, вулиця латиською – Vilhelma Purvīša iela, де “iela” – “вулиця”), зараз вона називається Ausekļa iela.

³⁵¹ Офіційна адреса: Dorpat, Gartenstr. 19. Імовірно, це сучасна вул. Ülikool (на ній знаходиться також історична будівля Тартуського університету).

³⁵² Офіційна адреса: Reval, Pernauerstr. 10. Зараз це вул. Pärnu maantee (Пярнунське шосе).

³⁵³ Офіційна адреса: Wilna, Žygimantu 18/7. Назва вулиці збереглася, зараз це сучасна вул. Žygimantų (Žygimantų gatvė), до Другої світової війни вона мала польську назву Zygmuntowska.

³⁵⁴ Офіційна адреса: Minsk, Altenburger Str. 47 (зараз це вул. Козлова).

³⁵⁵ У документах щодо місця розташування цього підрозділу Штабу вказана адреса місцевої комендатури у м. Горки (Gorki, Ortskommandantur), але місце її розташування не ідентифіковане.

³⁵⁶ Офіційна адреса: Smolensk, Kleine Gefängnisstr. 1. Місце розташування не ідентифіковане; за іншими даними, станом на 1942 р. команда займала одну з будівель на Соборному дворі (на Соборній гірці), але, ймовірно, за останньою адресою знаходилося одне з приміщень підрозділу Штабу у Смоленську для зберігання конфіскованих ним матеріалів.

³⁵⁷ Офіційна адреса: Kiew, Rownoer Str. 8 (зараз б-р Т. Шевченка).

³⁵⁸ Офіційна адреса: Charkow, Mironositzkaja, 13. Зараз ця вулиця знову називається Миросицькою. По війні отримала нову назву – вул. Дзержинського, але після 1991 р. вулиці було повернуто попередню назву.

³⁵⁹ Офіційна адреса: Dnjepropetrowsk, Strasse des 8. Matz.

³⁶⁰ Офіційна адреса: Simferopol, Puschkinstr. 27.

У № 16 бюлетеня “Розпорядження та повідомлення” за 1944 р. від 21 березня 1944 р. є повідомлення за номером 62 під назвою “Нова організація Управління штабу”, де зазначається, що станом на листопад 1943 р. в Управлінні штабу було проведено реорганізацію, внаслідок чого утворено чотири головні відділи без чітко визначених назв, що склали нову структуру Управління штабу у 1944 р.: Головний відділ I на чолі з В. Ребоком; Головний відділ II на чолі з д-ром Г. Віллем; Головний відділ III на чолі з штабсайнзацфюрером Е. Цьольффелем; Головний відділ IV на чолі з оберштабсайнзацфюрером д-ром Г. Вундером³⁶².

Зазначені структурні одиниці поглинули попередні відділи та групи. Зазнали реформування й відділи, які займалися збором та обробкою матеріалів з вивчення окупованих східних територій (відділ “Використання” та сектор “Схід” (або Східний відділ) у 1942 р., Головні відділи II і III у 1943 р.), що спричинило зміни для секторів “Схід”³⁶³ та “Захід” (або Західний відділ)³⁶⁴ у складі Головного відділу II, а також усього Головного відділу IV (фактично, це був колишній відділ “Облік та контроль” або, ще раніше – “Використання”). До складу останнього входили: бюро перекладачів, групи обробки матеріалів, Східної бібліотеки, група завдань для науковців тощо. Усі інші відділи та групи займалися матеріальним забезпеченням Штабу, питаннями обліку кадрів, транспорту, веденням документації, поточної організації діяльності та контролю.

У 1941–1942 рр., на початку роботи на Сході, матеріали часто вивозилися без попереднього перегляду, зважаючи на їхню актуальність, але пізніше при головних робочих групах було запроваджено перегляд та попереднє упорядкування конфіскованого матеріалу. Загальне керівництво цим процесом здійснював відділ “Використання”. Він був заснований під керівництвом К. Бретгауера у 1940 р., фактично зі створенням самого Штабу, для опрацювання будь-яких матеріалів ідеологічного змісту. Пізніше діяльність цього відділу сконцентрувалася на опрацюванні зібрань, конфіскованих на Сході, не в останню чергу – завдяки Г. Вундеру, що певний час був його керівником, та його заступникові Г. Ломмачу³⁶⁵. А в 1944 р. цей відділ, що вже мав назву “Облік та контроль”, фактично став підрозділом, при якому проходила більша частина роботи Штабу, тобто опрацювання конфіскованих зібрань і підготовлених розробок³⁶⁶, оскільки на той час робочі групи на Сході вже практично припинили свою діяльність.

Розпорядження Г. Утікаля за № 98 та № 99 від 20 жовтня 1944 р., опубліковані у № 18 бюлетеня “Розпорядження та повідомлення”, визначили структуру Штабу наприкінці війни, в нових умовах, за яких Штаб був змушений залишити окуповані території, а частина його співробітників була відкликана до лав Вермахту. Відтепер Управління знову складалось із трьох відділів: Головного від-

---

³⁶¹ Офіційна адреса: Hohenschwangau (Allgau), Haus Bethanien. Перелік цих стаціонарних підрозділів ОШР із зазначенням адреси див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 2.

³⁶² Там само, спр. 141, арк. 116 зв. (док. № 40).

³⁶³ Abteilung Referat Osten.

³⁶⁴ Abteilung Referat Westen.

³⁶⁵ ВArch, NS 30/211/215 (док. № 86).

³⁶⁶ ВArch, NS 30/211/214 (док. № 86).

ділу I “Використання” на чолі з оберштабсайнзацфюрером д-ром Г. Віллем, основним завданням якого, як і раніше, залишались опрацювання та використання конфіскованих матеріалів для ідеологічного забезпечення ведення війни; Головного відділу II “Зовнішня служба” на чолі з штабсайнзацфюрером В. Ребоком, що мав здійснювати керівництво зондеркомандами та регулювати завдання кур’єрів; Головного відділу III “Керівництво справами та кадри”, який очолював штабсайнзацфюрер Е. Цьольфель, що займався всіма питаннями службової організації та опрацюванням усіх особових справ Оперативного штабу.

Головні робочі групи та робочі групи створювалися для практичного здійснення завдань ОШР та забезпечення його діяльності на окупованих територіях (для певних регіонів, адміністративних областей та міст). Серед їхніх найголовніших завдань були: облаштування та організація функціонування підрозділу ОШР на певній території із забезпеченням робочими та житловими приміщеннями, кадрами, вирішення господарських питань; здійснення пошуку та конфіскації матеріалів, забезпечення ними Управління штабу шляхом проведення обліку, описування та вивезення до райху культурних цінностей (бібліотечних, архівних, музейних, наукових зібрань); організація збирання різноманітної інформації щодо окупованих східних територій з метою її подальшого використання.

1 вересня 1940 р. ОШР розпочав свою роботу на території Бельгії та Північної Франції, 15 вересня того ж року – у Нідерландах. У ході реорганізації Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга на Заході, який працював у зазначених країнах під керівництвом барона Курта фон Бера, у червні 1942 р. було утворено три самостійні головні робочі групи: ГРГ “Франція”, ГРГ “Бельгія та Північна Франція”, ГРГ “Нідерланди”³⁶⁷.

За цим же наказом, опублікованим у бюлетені “Розпорядження та повідомлення” № 4 за 1942 р., керівником ГРГ “Франція” з місцеперебуванням у Парижі тимчасово був призначений К. Бретгауер, за яким одночасно зберігалася посада керівника відділу [“Використання”] Управління ОШР. Керівником ГРГ “Бельгія та Північна Франція” з місцеперебуванням у Брюсселі став Ганс Мухов, який замінив на цій посаді заступника Г. Утікаля Г.-В. Ебелінга, а керівником ГРГ “Нідерланди” з місцеперебуванням у Амстердамі – Шмідт-Штелер.

На окупованих східних територіях діяли ГРГ “Остланд”, ГРГ “Україна” та ГРГ “Центр”. Існувала також ГРГ “Південний Схід”, місцем перебування якої був Белград. Перша з названих ГРГ працювала на територіях, що позначалися німецьким терміном “Остланд” та входили до складу відповідного райхскомісаріату. Це сучасна Естонія, Латвія, Литва, північно-західні та західні області Росії та Білорусії. ГРГ “Україна” діяла на території відповідного райхскомісаріату (включав 6 генеральних округ: “Волинь”, “Житомир”, “Київ”, “Миколаїв”, “Таврія”, “Дніпропетровськ”³⁶⁸), на Східній Україні (Харків), а також у Криму. Зондеркоманди Головної робочої групи “Україна” та окремі спеціалісти Штабу працювали також в окремих окупованих регіонах Півдня Росії, зокрема у Ростові-на-Дону, Таганрозі, Краснодарі, оскільки територіально їх було включено до зони дії цієї ГРГ.

³⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 50–51.

³⁶⁸ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр. – С. 30–31.

Певною мірою до них можна віднести й ГРГ “Південний Схід”, але Балканський півострів, на якому вона працювала (з місцем перебування у Белграді), історично й культурно не був віднесений до загального історичного та культурного простору Східної Європи, не визнавався таким, де б чітко простежувався вплив комуністичної ідеології, як у СРСР, тому в нашому дослідженні робота цієї групи не є предметом окремого розгляду.

Загалом робота ГРГ на Сході мала свою специфіку, на відміну від ГРГ країн Західної Європи, – обсяги їхньої роботи перевищували західні, адже у східному напрямку вони мали охопити своєю діяльністю набагато більші території, значно менше вивчені німцями. Тому їхня структура відзначалася розгалуженістю відповідно до умов та була організована за територіально-адміністративним принципом. Так, у складі ГРГ “Остланд” перебувала РГ “Литва”, а в її складі – окрема РГ “Вільно” та ін. На територіях цивільної адміністрації питання щодо створення ГРГ та РГ погоджувалося з райхскомісаріатами, роботи зондеркоманд – зі структурами військового управління.

До складу ГРГ входили місцеві робочі групи, що були дрібнішими утвореннями і працювали, як правило, у містах або окремих місцевостях. Службово вони підпорядковувалися головним робочим групам³⁶⁹. Разом з тим, у випадках досить значних обсягів роботи або наявності в окремому місті єдиного цілісного комплексу джерел, що цікавили Штаб, могли створюватися групи по окремому місту, як, наприклад, уже згадувані РГ “Дерпт”, РГ “Ревель” в Естонії, РГ “Вільно” – для конфіскації зібрань численних єврейських установ цього міста, та РГ “Ковно”³⁷⁰ у Литві, РГ “Дніпропетровськ”, РГ “Крим”, РГ “Херсон” (початкові РГ “Західна Україна”, “Східна Україна” та “Південна Україна”) в Україні. Робочі групи створювалися також у разі необхідності розв’язання окремих конкретних питань, як, наприклад, РГ “Італія”. Робочі групи займалися вирішенням конкретних завдань: вивченням місцевих бібліотек, архівів, наукових центрів, описуванням цінностей, обліком, організацією виконання доручень щодо співпраці з зондерштабами тощо. Згідно з інструкціями, вони мали опрацьовувати зібрання бібліотек, насамперед тих, що мали єврейських власників чи були визнані майном, власника якого неможливо встановити, а також канцелярії та архіви церковних установ, архіви різних партійних осередків, всіх наукових установ, культурних, навчальних, освітніх закладів, музеїв, архівів, видавництва, книготоргівельних установ, різних суспільних та пропагандистських організацій тощо³⁷¹. Це здійснювалося шляхом забезпечення збереженості виявлених культурних цінностей через обмеження їхнього публічного використання, для чого головний вхід до будівлі, де було знайдено зібрання, опечатували. На стрічках, що засвідчували це, за підписом керівника робочої групи зазначалося: “Конфісковано та вилучено за дорученням райхскомісара України” (у випадку конфіскації будівлі комендатурою гарнізону зазначалося, що вона конфіскована комендатурою для Оперативного штабу, наглядові якого і підпадає³⁷²). Доступ до будівлі без дозволу заборонявся, а керівник установи мав

---

³⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 25.

³⁷⁰ Ковно (нім.: Кауен) – зараз місто Каунас в Литві (лит.: Kaunas).

³⁷¹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 163–164 (док. № 7).

³⁷² Там само, спр. 58, арк. 238–239.

підписати відповідний документ про те, що він зобов'язується піклуватися про зібрання установи, які тут зберігаються, до моменту вилучення Штабом. Кожне взяття будь-якої установи під контроль ОШР мало бути зареєстроване. Наступним кроком був перегляд конфіскованих зібрань на предмет наявності ідеологічно небажаного матеріалу, відбір непотрібних та вилучення потрібних книг, упорядкування й облік, попередня оцінка їхніх можливостей для використання. Водночас проводилися знищення зайвого, дублюючого матеріалу, а також вилучення матеріалів актуального змісту та організація їх транспортування до Німеччини³⁷³. Водночас робочі групи не мали права відповідати на листи із проханнями щодо надання того чи іншого конфіскованого матеріалу та, відповідно, задовольняти ці прохання. Усі подібні питання мало вирішувати виключно Управління штабу; як листування з іншими установами райху та окупованих територій мало відбуватися також не напряму, а через Управління штабу³⁷⁴.

З огляду на велику кількість матеріалів з питань більшовизму робота між головними робочими групами була певною мірою розмежована, що мало на меті уникнення дублювань та підвищення результативності роботи в умовах обмеженого проміжку часу. Значною мірою для цього в Управлінні штабу було створено т. зв. сектор "Схід"³⁷⁵. Ця структура при Головному відділі II (із позначенням II b) згідно із службовим порядком Штабу мала опікуватися загальною координацією діяльності робочих груп Сходу щодо збирання всіх матеріалів, пов'язаних із більшовизмом, та демонстрації на його прикладі відмінностей між тим, що пропагувала радянська система, та тим, що вибудовувала в СРСР радянська влада насправді. Окрім того, вона мала здійснювати загальний контроль над конфіскаціями та підготовкою розробок, як і відповідного документообігу, а також розглядати питання пошуку, підбору та залучення співробітників до роботи при підрозділах Штабу у Східній Європі, їхнього звільнення або ротації тощо³⁷⁶. Потреба у його створенні пояснювалася тим, що діяльність ГРГ та РГ у Східній Європі через надзвичайно великі території, на яких розгорталася робота, потребувала узгодження та управління з одного центру, на відміну від діяльності ГРГ у Західній Європі, де обсяги роботи були значно меншими. Водночас інформацію, що надходила до Управління штабу від головних робочих груп, які працювали у Східній Європі, керівник Штабу отримував саме через сектор "Схід" та його керівника д-ра Г. Вілля.

ГРГ "Остланд" вважається першою ГРГ на території Східної Європи. Початок її створення датується серпнем 1941 р.³⁷⁷, а остаточно структура і штат групи сформувалися вже восени того ж року. Так, в одному з листів А. Розенберга як голови МОСТ до райхкомісара України Е. Коха зазначалося, що ОШР поширює свою діяльність на Сході, і в Остланді вже створено робочу групу Штабу, за зразком якої планується створити аналогічну робочу групу в Україні. Щоправда,

---

³⁷³ Там само, спр. 59, арк. 165–166 (док. № 7).

³⁷⁴ Там само, арк. 372 (док. № 13); арк. 386 (док. № 17).

³⁷⁵ VArch, NS 30/211/214 (док. № 86).

³⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 443, арк. 150.

³⁷⁷ VArch, NS 8/259/113–114 (док. № 4). Той же лист, але призначений для керівника ОШР І. Утікаля, див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 221, арк. 37.

у цьому листі зазначено також, що дана робоча група буде підпорядкована МОСТ та приєднана до райхскомісаріату “Остланд”. Але це можна пояснити тим, що осінь 1941 р. була лише початковим етапом роботи підрозділів Штабу на окупованих територіях СРСР, коли їхній статус і організація ще не були чітко й однозначно визначені. Водночас цей документ вважається таким, де вперше згадується ГРГ “Україна”. У документах ОШР зустрічається також назва такої структури, як робоча група “Інгерманланд”³⁷⁸. Зокрема, її документи та відомості про її діяльність присутні серед матеріалів ГРГ “Остланд” за останні місяці 1941 року (у справах 122, 140, 148 та 149 першого опису ф. 3676)³⁷⁹. Згідно з ними декілька співробітників у складі зазначеної групи, зокрема Г. Вундер (керівник робочої групи), Гюнтер Штйове, Альфред Пастор (перекладач) та Гейнен (водій), подеколи – у супроводі колег Герхарда Шильде, Георга фон Крузенштерна, Карла-Гайнца Ессера та Шпеєра як представників Імперського генеалогічного відомства³⁸⁰ здійснили декілька службових поїздок окупованими територіями балтійських країн та околицями Ленінграду. Але робоча група “Інгерманланд” була створена для виконання конкретних, чітко визначених завдань з обстеження вищевказаних територій, а тому не стала стаціонарною і проіснувала недовго.

Вичерпний звіт ГРГ “Остланд” від 19 листопада 1941 р. містить інформацію щодо її структури та діяльності восени 1941 р.³⁸¹ Так, станом на листопад 1941 р. ГРГ “Остланд” складалася з таких підрозділів: основна служба в Ризі (13 осіб, у т. ч. керівники справами, перекладачі, друкарки, економка, водії та ін.) на чолі з керівником ГРГ оберрегірунгсратом³⁸² Грісдорфом, РГ “Латвія” із розташуванням у Ризі (п’ять осіб: керівник Шетглер, референт Герберт Готтхард³⁸³, співро-

---

³⁷⁸ Інгерманланд (нім.: Ingermanland, рос.: Ижора, Ижорская земля, Ингерманландия) – назва історичної області у північно-західній Росії поблизу Петербурга, на Заході обмежена р. Нарва, від Карелії її відділяє р. Сестра. Історично є місцем проживання низки фінно-угорських народів (ижори, вепси, воти та ін.), у різні історичні періоди ця земля входила до складу різних країн (Швеції, Росії), а населення складалося з фіннів та представників інших фінно-угорських етнічних груп, а також шведів і росіян.

³⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 122, арк. 125–247; спр. 148, арк. 1–5; спр. 149, арк. 232–250, 263–284, 357–402, 426–430; оп. 2, спр. 14, арк. 30–32.

³⁸⁰ Ця ж група співробітників ОШР протягом осені 1941 р. здійснювала поїздки територією прибалтійських країн та областей Північно-Західної Росії за дорученням А. Розенберга та Імперського генеалогічного відомства; саме у складі документів зазначеної групи зосереджена частина інформації про діяльність робочої групи “Інгерманланд”. Див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 122, арк. 125–247; спр. 149, арк. 251–262, 403–425, 431–435.

³⁸¹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 2, спр. 2, арк. 1–26.

³⁸² Оберрегірунгсрат (Oberregierungsrat) – головний урядовий радник, звання державного службовця цивільного управління, що відповідало званню підполковника та полковника у військових структурах.

³⁸³ Готтхард Герберт (Gotthard Herbert) (1899–?) – бібліотекар, викладач. У 1930–1936 рр. працював бібліотекарем та науковим співробітником у різних музеях Курляндії (історична область Латвії), у 1937–1945 рр. – доцент та позаштатний викладач Берлінського університету. Під час Другої світової війни був науковим співробітником при ОШР, працював за його дорученням у країнах Прибалтики. З 1946 р. і до свого виходу на пенсію у 1964 р. був доцентом університету м. Кіль. Див.: *Hartung U. Verschleppt und verschollen : eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948)*. – S. 34.

бітник [Гельмут] Кроске, друкарка фройляйн Ільзе Пойкер та водій [Ганс] Вільде); РГ “Ревель” на чолі з Г. Шильде (вісім осіб, серед них один мистецтвознавець, К.-Г. Ессер, та два вищезгадані співробітники, що мали збирати матеріали з генеалогії, – Шпсер та Г. фон Крузенштерн, науковий співробітник Кьогель, друкарка Імгард Муц та два водії); РГ “Ковно” на чолі з [Йозефом] Вуцем і вісьмома співробітниками: Еберхардом Штраубе як науковим співробітником, Мюллером, Шарлоттою Нерлінг як науковим співробітником і перекладачкою, двома водіями та ін.; РГ “Мінськ” із трьома співробітниками у складі: керівником, лейтенантом Гуземанном, Альфредом Малауцьким як перекладачем та одним водієм. Крім цього, згадані також особлива група “Дерпт” для здійснення релігійнознавчих досліджень (чотири співробітники: д-р Ганс-Гінріх Фльотер та фрау Фльотер, фройляйн Ірене Неандер³⁸⁴, фройляйн Елізабет Пірсон) та передова команда “Петербург” (“Гатчина”) (чотири співробітники: керівник д-р Г. Вундер, Г. Штгове, зондерфюрер А. Пастор та водій Гейнен³⁸⁵). ГРГ “Остланд” одразу приступила до обстеження бібліотек, усіляких товариств, єврейських закладів, при яких могли існувати різного роду зібрання. Наприклад, у Латвії до листопада 1941 р. уже було зібрано та впорядковано щонайменше 60 тис. книг, виявлених у приватних помешканнях євреїв, синагогах, школах тощо, виокремлено біля 150 найменувань журналів. Відбиралися також матеріали для виставок, різні інформаційні джерела щодо “більшовизації” країн Прибалтики у 1940–1941 рр., наприклад, щодо радянської пропаганди серед молоді. Пізніше структура ГРГ “Остланд” також змінювалася. Так, з 28 травня 1942 р. А. Шпоркет був призначений виконуючим обов’язки керівника РГ “Литва”. До 30 червня 1942 р. керівником РГ “Естонія” був Г. Шильде, який попередньо очолив одну зі структур Головного відомства “Письменство” у складі служб Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП³⁸⁶. Після нього цю посаду обійняв Г. фон Крузенштерн³⁸⁷, спочатку як виконуючий обов’язки керівника, а з 11 липня – як її повноправний керівник. 11 липня 1942 р. Ганс Майер став керівником РГ “Латвія”, а з 17 липня того ж року Гюнтер Крафт – виконуючим обов’язки керівника РГ “Білорусія” замість Гуземанна. У той же час співробітник ГРГ “Остланд” Отто Нерлінг був призначений тимчасово виконуючим обов’язки її керівника. З 11 березня 1943 р. Г. фон Крузенштерн очолив РГ “Білорусія” замість А. Шпоркета³⁸⁸. Керівниками ГРГ

---

³⁸⁴ Неандер Ірене (Neander Irene) – фахівець зі славістики, мала науковий ступінь доктора (з 1931 р.). Під час Другої світової війни тривалий час працювала при різних структурах ГРГ “Остланд” (у Дерпті, Ризі та ін.) Оперативного штабу як науковий співробітник. Опрацьовувала конфісковані матеріали з метою наукового використання. З 1945 р. працювала при університеті м. Тюбінген, спочатку на підготовчих курсах, а з 1949 р. викладала російську мову. Після виходу на пенсію у 1971 р. продовжувала викладати російську мову та історію в Тюбінгенському університеті (до 1989 р.). Див.: *Stelly M. Mit beschränkter Aufenthaltsberechtigung Frauen an der Universität Tübingen in der Nachkriegszeit [Elektronische Ressource] / M. Stelly, C. Schneider. – Online verfügbar unter : http://www.uni-tuebingen.de/frauenstudium/daten/ueberblick/hist-ueberblick_Nachkriegszeit.pdf (zuletzt geprüft am: 26.04.2013).*

³⁸⁵ Ці ж співробітники працювали у складі робочої групи “Інгерманланд”.

³⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 51.

³⁸⁷ Там само.

³⁸⁸ ВArch, NS 30/148/9.

“Остланд” різного часу були спочатку Грісдорф, Г. Вундер, а після відкликання останнього до Берліну з другої половини 1942 р. – Отто Нерлінг, що добре зарекомендував себе на цій посаді³⁸⁹.

Таким чином, ГРГ “Остланд”, у різні періоди її існування складали робочі групи “Естонія”, “Латвія”, “Литва”, “Білорусія”, “Дерпт”, “Ревель”, “Ковно”, “Вільно” та передова команда “Петербург”. При цьому місце розташування РГ “Латвія” (на чолі з Г. Майєром) та ГРГ “Остланд” співпадали – обидві розмішувались у Ризі. Обсяги роботи в усіх зазначених групах були різними. Так, на РГ “Латвія” припадала значна частина роботи всієї ГРГ “Остланд”, зокрема у частині складання каталога для Східної бібліотеки³⁹⁰. Водночас діяльність РГ “Литва” (із центром розташування у Вільно), що тривалий час не мала керівника, в основному зосередилася на конфіскації та опрацюванні різних єврейських зібрань, що тут знаходилися, і поступово вичерпала себе. РГ “Білорусія” у 1942 р. тривалий час не вдавалося організувати належним чином та розпочати свою роботу через постійну нестачу співробітників (як і зондеркоманда “Центр”)³⁹¹. На роботу ГРГ “Остланд”, на відміну від ГРГ “Україна”, становище на фронті майже не впливало.

ГРГ “Україна” була однією з найбільших головних робочих груп. Її структура декілька разів зазнавала змін. Змінювався також її керівник. Так, першим її очолював Франц Зайбот, колишній керівник з навчання округу Судетенланд³⁹². Пізніше, у зв’язку з переходом на іншу посаду у протекторат Богемії та Моравії він 5 червня 1942 р. залишив ГРГ “Україна”³⁹³. Після Ф. Зайбота тимчасово виконуючим обов’язки групи був призначений керівник РГ “Західна Україна” (Київ), що входила до складу ГРГ “Україна”, штаммфюрер³⁹⁴ організації “Гітлерюгенд” Ганс-Йоахім Рудольф³⁹⁵. Він виконував обов’язки її керівника протягом декількох тижнів, поки не передав свої повноваження Георгу Антону під час засідання ОШР у Києві (пізніше, з кінця весни 1943 р. Г. Антон водночас перебрав на себе керівництво РГ “Київ”³⁹⁶, колишньою РГ “Західна Україна”). Він ще у листопаді 1941 р. за наказом Ф. Зайбота мав очолити зв’язковий пункт ГРГ “Україна” при райхскомісарі України у м. Рівне, створення якого було заплановане у той же час³⁹⁷. У серпні 1942 р. він був призначений тимчасово виконуючим обов’язки керівника ГРГ “Україна”³⁹⁸, потім став її керівником та залишався на цій посаді до лютого 1944 р., коли його обов’язки на останньому етапі існування ГРГ “Україна” перебрав на себе Р. Прокш, а сам Г. Антон став керівником ГРГ “Південний Схід”. Р. Прокш залишався на посаді виконуючого обов’язки керів-

---

³⁸⁹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 343 (док. № 22).

³⁹⁰ Там само, оп. 4, спр. 443, арк. 152.

³⁹¹ Там само.

³⁹² ВArch, NS 8/263/19.

³⁹³ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 343 (док. № 22).

³⁹⁴ Звання, що відповідало військовому званню майора.

³⁹⁵ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 52.

³⁹⁶ Там само, арк. 250.

³⁹⁷ Там само, спр. 59, арк. 179–181; ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 215–217.

³⁹⁸ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 343 (док. № 22).

ника ГРГ “Україна” до жовтня 1944 р., коли на основі того, що залишилося від колишніх головних робочих груп, було утворено зондеркоманди³⁹⁹.

Найперша документальна згадка про ГРГ датована 3 жовтня 1941 р.⁴⁰⁰ Насправді ж перші її співробітники прибули до Києва лише 18 жовтня 1941 р.⁴⁰¹ Загальна структура ОШР від періоду з листопада 1941 р. до квітня 1942 р. була висвітлена Т. Себтою, яка стверджує, що структура ГРГ “Україна” була визначена 17-ма розпорядженнями (з 16.11.1941 р. по 17.04.1942 р.). За підрахунками дослідниці, станом на кінець квітня 1942 р. ГРГ “Україна” мала 53 співробітники, на кінець 1942 р. їх налічувалося вже 100⁴⁰². Вона ж виділяє у діяльності ГРГ “Україна” 4 основних періоди: 1) розгортання діяльності (18.10.1941 р. – 30.04.1942 р.); 2) період основної діяльності (травень 1942 р. – вересень 1943 р.); 3) згортання роботи та відступ з території України (жовтень 1943 р. – січень 1944 р.); 4) завершальний період (лютий 1944 р. – 20.10.1944 р.)⁴⁰³.

До складу ГРГ “Україна” входили робочі групи, що неодноразово реорганізовувалися. Зокрема, першими, у листопаді 1941 р., були створені РГ “Західна Україна” (Київ) на чолі з Гербертом Клаусбергом (у складі – д-р Торрес, Вольфганг фон Франке⁴⁰⁴, Отто Кляйн⁴⁰⁵, Карл Піпер, друкарки Загер і Еллен Зідшлаг)

---

³⁹⁹ ВArch, NS 30/4/163 (док. № 41).

⁴⁰⁰ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 52, арк. 54; ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 182.

⁴⁰¹ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 52, арк. 55–56.

⁴⁰² *Себта Т. М.* Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні. – С. 121–122.

⁴⁰³ Детальнішу інформацію про реорганізацію підрозділів ГРГ “Україна” та періоди її діяльності в Україні див.: *Себта Т. М.* Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні. – С. 114–148. Про повний склад підрозділів та команд ГРГ “Україна” у 1941–1943 рр. див.: *Кашевара Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны. – С. 457.

⁴⁰⁴ Франке Вольфганг фон (Franqué Wolfgang von) (1905–?) – німецький історик, доктор філософії. У 1931 р. захистив дисертацію “Люксембург та бельгійська революція” у Берліні, з 1933 р. викладав у навчальних закладах НСДАП. З 1936 по 1939 рр. працював вчителем історії в орденському замку Фогельзанг. Як науковий співробітник працював при ОШР, з листопада 1941 р. до лютого 1942 р. – при РГ “Західна Україна” у Києві, у складі т. зв. групи “Наука”, яку з 1942 р. замінив Зондерштаб “Наука”. Підготував низку донесень про установи науки та культури Києва, серед яких були також установи Академії наук. Частину цих документів див.: ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 11–14, 23–25, 31–35, 37–39, 223–228, 234–235, 241–250; ВArch, NS 30/85/107–109. Особову справу В. фон Франке див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 3, спр. 43.

⁴⁰⁵ Кляйн Отто (Klein Otto) (1904–1995) – німецький мистецтвознавець, відомий як реставратор ікон і картин. Походив з родини етнічних німців з України, народився у Бердянську, тут же отримав базову освіту, володів російською мовою. У 1922 р. переїхав до Німеччини. Далі вчився у Художній школі в Дрездені, до війни, серед іншого, займався реставрацією фресок у відомому монастирі Св. Максиміана в м. Трір (земля Райнланд-Пфальц). Одразу після початку Другої світової війни завдяки знанню російської мови був задіяний у підготовці перекладачів у Берліні. З другої половини 1941 р. працював при Службі Розенберга як уповноважений з питань охорони мистецтва на окупованих східних територіях, співробітник Зондерштабу “Зображальне мистецтво” ОШР. З кінця жовтня 1941 р. до кінця серпня 1942 р. працював у Києві; разом з Дітріхом

та РГ “Південна Україна” (Херсон, пізніше Миколаїв)⁴⁰⁶ на чолі з вищезгаданим Г.-Й. Рудольфом (у складі – Ріхард Вьоль, Ернст Ланге⁴⁰⁷, Еллен Райхе). Створення РГ “Східна Україна” було заплановане ще у листопаді 1941 р., її керівником мав стати Герберт Шмідт⁴⁰⁸. У лютому 1942 р. РГ “Східна Україна” (місцеперебування – Дніпропетровськ) зрештою була створена, але на чолі з Лотаром Фройндом (до червня 1942 р.)⁴⁰⁹. Її співробітниками стали Р. Прокш, Ганс Брауне, Йозеф Ресслер⁴¹⁰, секретарка Зігрід Кьорбер та водій Альберт Гентріх. Згідно з цим же розпорядженням ГРГ “Україна” (№ 6 від 21 лютого 1942 р.) одночасно з нею була створена РГ “Крим” (місцеперебування – Сімферополь) на чолі з Гербертом Шмідтом. У її складі було лише чотири співробітники: Отто Вайссер, Гайнріх Берент, Гайнц Нак та Франц Гінготт⁴¹¹. Ця група мала працювати на всьому півострові Крим (із Керченським півостровом включно), на півночі межа її дії простягалася до Перекопа.

У березні 1942 р. зі складу РГ “Східна Україна” формально було виокремлено РГ “Харків” на чолі з Оскаром Венднагелем (колишній філіал РГ “Східна Україна” у Харкові)⁴¹².

Таким чином, згідно з розпорядженням № 17 ГРГ “Україна” станом на середину квітня 1942 р. підпорядковувалися чотири робочі групи: РГ “Західна Україна” (Київ) на чолі з Г.-Й. Рудольфом, РГ “Східна Україна” (Дніпропетровськ) під керівництвом О. Венднагеля, РГ “Південна Україна” (Херсон), яку очолював Г. Ломмач та РГ “Крим” (Сімферополь) на чолі зі Г. Шмідтом (з травня 1943 р. – Отто Вайссером). Створення РГ “Харків” на той момент відкладалося, а перед-

---

Роскампом улітку 1942 р. здійснив поїздку до Криму. У 1989 р. двічі дав інтерв’ю щодо своєї діяльності у Києві, де, зокрема, поділився спогадами щодо зруйнування Успенського собору Києво-Печерської лаври, ситуації у музейній та пам’яткоохоронній справі у Києві під час окупації. Після відкликання до Берліну продовжив займатися реставраційною справою, співпрацюючи зі Службою Розенберга, зокрема, за його ж словами, тривалий час працював із зібранням картин барона Альфреда фон Ротшильда. Див.: *Bentchev I. Gerettete und verschollene Kirchenschätze. Otto Klein und der deutsche “Kunstschutz” in Kiev 1941–1943 / I. Bentchev // Hermeneia. Zeitschrift für ostkirchliche Kunst. – 1997. – Heft 1. – S. 27–40.* Електронну копію див.: *Bentchev I. Gerettete und verschollene Kirchenschätze. Otto Klein und der deutsche “Kunstschutz” in Kiev 1941–1943 [Електронный ресурс] // Христианство в искусстве : иконы, фрески, мозаики. – Электрон. текст. дан. – Режим доступа : http://www.images.icon-art.info/4_Maksimov/Bentchev-Klein.pdf – Дата обращения: 26.04.2013. Особову справу О. Кляйна див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 102, арк. 120–127; спр. 103, арк. 353–354.*

⁴⁰⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 177 (док. № 6).

⁴⁰⁷ Ернст Ланге був зарахований до складу ГРГ “Україна” 30 жовтня 1941 р. як науковий співробітник. Особову справу див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 102, арк. 222–227.

⁴⁰⁸ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 219–221.

⁴⁰⁹ Там само, ф. 3676, оп. 2, спр. 10, арк. 6–17.

⁴¹⁰ Ресслер Йозеф (Ressler Josef) – науковий співробітник ГРГ “Україна”. Згідно зі спеціальним дорученням улітку 1942 р. мав займатися забезпеченням організації вивезення юдаїки та гербаїки для Інституту дослідження єврейського питання у Франкфурті-на-Майні. Особову справу див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 103, арк. 283–285.

⁴¹¹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 157, 158 (копія) (док. № 11).

⁴¹² Там само, арк. 107.

бачена планами РГ “Північна Україна” так і не була створена. Територію її можливої діяльності – області до північної межі райхскомісаріату “Україна” від Бресту до Сум – охоплювала РГ “Західна Україна”⁴¹³.

Від 1 травня 1942 р. до кадрового складу ГРГ “Україна” були зараховані співробітники зондерштабів – Ганс Браун⁴¹⁴, Ернст Ланге, Рудольф Тіле⁴¹⁵, Рудольф Прокш зі Зондерштабу “Наука”, Рудольф Штампус, д-р Пауль Грімм⁴¹⁶ зі Зондерштабу “Прадавня історія”, а також Фріц-Йоахім Штарке як співробітник Зондерштабу “Бібліотечна справа” та Отто Кляйн як співробітник Зондерштабу “Зображальне мистецтво”.

У цьому розпорядженні окреслені також територіальні межі діяльності окремих робочих груп⁴¹⁷.

22 серпня 1942 р. РГ “Східна Україна” переїхала до Харкова, та, відповідно, остаточно змінила свою назву на РГ “Харків”, а у Дніпропетровську залишився філіал групи⁴¹⁸, який, починаючи приблизно з 20-х чисел лютого 1943 р., за документами постає вже як РГ “Дніпропетровськ”⁴¹⁹. У лютому–березні 1943 р. РГ

---

⁴¹³ ВArch, NS 30/169/33 (док. № 14).

⁴¹⁴ Браун Ганс (Braun Hans) – з жовтня 1941 р. був референтом Головного відомства “Наука” Служби Розенберга при ГРГ “Україна” у Києві, а з 1942 р. – заступник керівника Зондерштабу “Наука” в Україні. Особову справу див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 222, арк. 56–62.

⁴¹⁵ Тіле Рудольф (Thiele Rudolf) – науковий співробітник Зондерштабу “Наука” при ГРГ “Україна”. У 1942 р. виконував доручення Штабу на Півдні України – у Херсоні, Миколаєві, Одесі. Особову справу див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 104, арк. 46–54.

⁴¹⁶ Грімм Пауль (Grimm Paul) (1907–1993) – німецький історик, археолог. Став відомим завдяки своїм розкопкам у Середній Німеччині. Досліджував різні історичні епохи, але вважається родоначальником археологічного дослідження середньовіччя. У 1925–1929 рр. вивчав археологію, історію, германістику, географію, геологію в університеті м. Галле. У молодому віці приєднався до націонал-соціалістського руху, був членом Союзу боротьби за німецьку культуру, а у 1933 р. вступив до НСДАП. У 1939–1945 рр. був директором Крайового відомства з давньої історії у Галле. З жовтня 1940 р. до січня 1942 р. перебував на військовій службі. Від початку 1942 р. працював на окупованих східних територіях. До листопада 1942 р. очолював Крайове відомство прадавньої та ранньої історії у Києві (при райхскомісаріаті “Україна”), де займався створенням музею давньої історії. Був також співробітником Зондерштабу “Прадавня історія” Оперативного штабу, опікувався питаннями вивезення з окупованої території України музейних культурних цінностей. З листопада 1942 р. до грудня 1944 р. знову перебував на службі у Вермахті. Після звільнення у 1945 р. переїхав до м. Гьохштедт-на-Дунаї, де займався організацію зберігання вивезених з України культурних цінностей. З початку 1946 р. до початку 1950 р. утримувався у радянському спецтаборі Бухенвальд. 1951 р. став членом східно-берлінської Академії наук, пізніше – заступником директора Інституту прадавньої та ранньої історії (з 1957 р.). Був членом окремої Комісії з прадавньої та ранньої історії, викладав у Берлінському університеті ім. Гумбольдта, входив до складу співробітників Німецького археологічного інституту (з 1955 р.). У 1956–1972 рр. був відповідальним редактором журналу “Розкопки та знахідки: бюлетень з прадавньої та ранньої історії”, продовжував займатися археологічними розкопками. Особову справу див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 3, спр. 35.

⁴¹⁷ ВArch, NS 30/169/33–35 (док. № 14).

⁴¹⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 75, арк. 299.

⁴¹⁹ Там само, спр. 26 а, арк. 167; спр. 75, арк. 292–294.

“Харків” тимчасово призупинила свою роботу у зв’язку з боями за місто; її було відновлено 19 березня 1943 р.⁴²⁰, а за два місяці, 21 травня 1943 р., керівництво цієї групою перебрав на себе Г. Шмідт, оскільки О. Вендгагель був відкликаний до Вермахту⁴²¹.

До складу ГРГ “Україна” входили також декілька зондеркоманд, зокрема зондеркоманда “Ростов/Дон” (або зондеркоманда “Ростов”)⁴²² та зондеркоманда Донецької області (працювала у Ворошиловграді влітку 1942 р., ймовірно, при РГ “Східна Україна”)⁴²³. При ній діяла і зондеркоманда “Кавказ” з центром у Краснодарі, хоча в одному з документів Штабу згадується, що ця зондеркоманда начебто підпорядковувалася безпосередньо Управлінню штабу⁴²⁴. Щоправда, за даними сектора “Схід” Управління штабу, ця зондеркоманда так і не розгорнула постійної діяльності, оскільки на Кубані не було сприятливих умов для роботи. Тому на початку 1943 р. було вирішено дати їй інше завдання – обстежити регіон Східної України, якщо організувати роботу на Півдні Росії протягом 1943 р. не вдасться⁴²⁵. Протягом усього 1942 р. співробітники ГРГ “Україна” активно займалися виявленням та конфіскацією культурних цінностей, поповненням Східної бібліотеки, роботою з каталогізації. Все більшого значення набувала робота з використання.

До початку червня 1942 р. ГРГ “Україна”, що до цього часу офіційно мала місцем свого перебування Херсон, переїхала до Києва (бульв. Шевченка, 8)⁴²⁶. Тут вона знаходилася до початку жовтня 1943 р., коли останні співробітники на чолі з її керівником залишили місто і вирушили в напрямку Моршина і Трускавця, де робота ГРГ “Україна” мала бути продовжена. Після 26 вересня 1943 р. РГ “Дніпропетровськ” мала місцем свого перебування с. Солоне, що було розташоване на відстані 25 км південніше Кривого Рогу⁴²⁷. 18 жовтня 1943 р. у складі

---

⁴²⁰ Там само, спр. 26 а, арк. 224.

⁴²¹ Там само, арк. 257.

⁴²² Там само, спр. 106, оп. 2, спр. 11, 12, 31. Щодо бібліотек Таганрога та його Краєзнавчого музею (зараз Таганрозький краєзнавчий музей) див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 225. Загалом щодо документів ОШР, які стосуються Півдня Росії, див. також: *Кашеварова Н. Г.* Документи Оперативного штаба Розенберга по історії Юга Росії во время Великой Отечественной войны / Н. Г. Кашеварова // Великая Отечественная война в пространстве исторической памяти российского общества : Материалы Международной научной конференции (28–29 апреля 2010 г., Ростов-на-Дону – Таганрог) / Отв. ред. акад. Г. Г. Матишов. – Ростов-на-Дону : Изд-во ЮНЦ РАН, 2010. – С. 154–159; *Її ж:* Библиотеки и музеи Ростова-на-Дону и Таганрога осенью 1942 г. в донесениях Александра Гимпеля – сотрудника Оперативного штаба Розенберга / Н. Г. Кашеварова // Война в истории и судьбах народов юга России (к 70-летию начала Великой Отечественной войны) : Материалы Международной научной конференции (1–2 июня 2011 г., Ростов-на-Дону) / Отв. ред. акад. Г. Г. Матишов. – Ростов-на-Дону : Изд-во ЮНЦ РАН, 2011. – С. 219–223.

⁴²³ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 42, арк. 203–203 зв.

⁴²⁴ ВArch, NS 8/260/45.

⁴²⁵ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 443, арк. 159.

⁴²⁶ Там само, оп. 1, спр. 26 а, арк. 51.

⁴²⁷ Зараз смт Солоне Солонянського району Дніпропетровської області в Україні. Див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 356.

ГРГ “Україна” було створено філіал у Кракові під керівництвом д-ра В. Гюлле та зі співробітниками Францем Курцвайлем і Гайнцем Кюстхардтом, що мав своїм завданням упорядковувати та дбати про безпеку всіх матеріалів, що вивозилися з України, і був розташований при Головному управлінні музеями⁴²⁸. У середині листопада 1943 р. отримала наказ про евакуацію РГ “Крим”⁴²⁹.

ГРГ “Україна” зазнавала більших труднощів, порівняно з ГРГ “Остланд”, особливо починаючи з 1943 р. Це стосувалось як її стаціонарних груп, так і зондеркоманд. Підрозділи ГРГ майже повсюдно страждали на нестачі приміщень. Так, у Сімферополі, Дніпропетровську, Києві помешкання, надані для проживання, доводилося звільнити, через що навіть періодично виникала необхідність повертати групи співробітників до Берліну. До того ж, з початку року було оголошено тотальну мобілізацію. Службам ОШР у Харкові, Ростові, Краснодарі доводилося переривати роботу, залишивши опрацьовані цінні матеріали, які ще не встигли евакуювати⁴³⁰. Частина матеріалів губилася під час евакуації та переміщень. Тому серед нагальних поточних завдань на 1943 р. Управління штабу визначило такі: 1. Організація захисту всіх матеріалів, що мають актуальне значення, зокрема для використання у навчальному процесі, пропаганди, управління, у ході здійснення управлінських дій, особливо в разі можливості їх подальшого передавання іншим структурам; 2. Збереження матеріалів, що могли бути втрачені, у т. ч. відомостей осіб – свідків більшовицького режиму, зокрема університетських професорів. Поточне опрацювання матеріалів, як, наприклад, масова каталогізація, у 1943 р. постійно здійснюватися не могло, через зменшення обсягів їх надходження⁴³¹.

У загальних рисах про діяльність ГРГ “Україна” у 1944 р., її склад та реорганізації, що мали місце, свідчить річний звіт Р. Прокша, що в цей період вже виконував обов’язки її керівника⁴³². Згідно з ним 25 січня 1944 р. ГРГ “Україна” на запрошення ГРГ “Центр” переїхала з Моршина до Білостока, до служби ГРГ “Центр” під керівництвом Г. Лангкопфа; одночасно було створено філіал ГРГ “Україна” у Лемберзі⁴³³. Робота ГРГ зосередилася, в основному, на науковому опрацюванні привезених із собою матеріалів з науковою та ідеологічною метою та спробі організації її роботи на місцях із залученням місцевих співробітників⁴³⁴. Сам Р. Прокш продовжував керувати відділом “Контроль” ГРГ “Україна”, водночас виконуючи обов’язки керівника ГРГ “Україна”, а керівництво філіалом у Лемберзі було доручене Юліусу Рюгеру. Останній мав контролювати поточну роботу з опрацювання матеріалів, що надходили, написання та забезпечення

---

⁴²⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 358. Головне управління музеїв Генерал-губернаторства (Hauptverwaltung der Museen im Generalgouvernement) було виокремлене зі структури Головного відділу “Наука і освіта” (Hauptabteilung Wissenschaft und Unterricht) уряду Генерал-губернаторства для опікування музейною справою.

⁴²⁹ ВArch, NS 30/52/31.

⁴³⁰ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 443, арк. 155.

⁴³¹ Там само, арк. 156–157.

⁴³² ВArch, NS 30/211/4–196 (док. № 87).

⁴³³ Зараз місто Львів в Україні. У період німецької окупації України – м. Лемберг (Lemberg).

⁴³⁴ ВArch NS 30/211/20 (док. № 87).

збереженості готових праць, а також здійснювати пошук та залучення нових співробітників з числа місцевих мешканців для розробки тем з історії України, організувати їхнє працевлаштування, забезпечення тощо⁴³⁵. Але через несприятливий для німців перебіг подій на фронті 26 березня 1944 р. філіал ГРГ “Україна” у Лемберзі був розпущений, а співробітники під керівництвом Ю. Рюгера переведені до Криниці⁴³⁶. На початку липня 1944 р. було завершено роботу підрозділів ОШР у Білостоці, їхні співробітники переїхали до Фрауенберга⁴³⁷. 10 серпня 1944 р., після того, як Криницю залишив останній співробітник, Р. Прокш визнав роботу ГРГ “Україна” фактично завершеною. За його даними, більшість колишніх українських співробітників було перевезено до Словаччини, хоча кілька осіб, наприклад, В. Дубровський⁴³⁸, переїхали до Кракова⁴³⁹. Але у жовтні 1944 р. замість колишньої ГРГ “Україна” було створено зондеркоманду “Схід”. Р. Прокш визначив її основними завданнями наукове дослідження більшовизму на основі

---

⁴³⁵ ВArch, NS 30/211/22 (док. № 87).

⁴³⁶ ВArch, NS 30/211/24 (док. № 87).

⁴³⁷ ВArch, NS 30/211/36 (док. № 87).

⁴³⁸ Дубровський Василь Васильович (1897–1966) – історик, тюрколог, перекладач, публіцист, громадсько-політичний діяч. Народився на Чернігівщині, до 1919 р. навчався у Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька, пізніше – при Харківській науково-дослідній кафедрі історії української культури (під керівництвом Д. Багалія), досліджував з історію України. У 1920-х роках займався викладацькою та пам’яткоохоронною діяльністю, був головою історичної секції Харківського наукового товариства (1925–1929), у 1930–1933 рр. – науковий співробітник Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства в галузі тюркології. У 1933 р. був репресований, п’ять років провів в одному з концтаборів у Забайкаллі. Після свого повернення до України у 1939 р. учителював у різних містах України. За часів окупації у 1941 р. був обраний професором Харківського університету, став головою харківського товариства “Просвіта”, у 1943 р. разом із німцями виїхав на Захід, де тривалий час перебував у Німеччині у таборах для переміщених осіб. У 1956 р. емігрував до США. Був членом кількох українських наукових товариств та об’єднань за кордоном, серед них – НТШ, УВАН, Українське історичне товариство, редагував кілька часописів. Детальніше щодо життя та діяльності В. Дубровського див.: *Биковський Л.* Професор Василь Дубровський. 1897–1966. / Л. Биковський // “Український історик”. – 1966. – № 1–2. – С. 92–97; *Ясь О. В.* Дубровський Василь Васильович / О. В. Ясь // *Енциклопедія історії України* : У 10 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2004. – Т. 2 : Г–Д. – С. 489–490; *Кочубей Ю. М.* В. В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець / Ю. М. Кочубей; Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України. – К., 2011. – 544 с. Л. Биковський зазначає, що до складу рукописної спадщини В. Дубровського входить неопублікована праця “Національна політика СРСР щодо України” (8 авт. арк.). Скоріше за все, це рукопис роботи, що, за документами ОШР, була написана ним у межах доручення Оперативного штабу, мала назву “Політика більшовиків щодо національностей в Україні” та була пов’язана з такими його розвідками для Штабу, як “Політика Советів щодо національностей” (471 с.) та її скороченим варіантом “Політика більшовиків щодо національностей” (270 с.). Відомості про ці та інші праці В. Дубровського, подані ним до ГРГ “Україна” Оперативного штабу, можна знайти у переліку розробок ОШР, що розміщений у додатку до цього дослідження.

⁴³⁹ ВArch NS 30/211/37 (док. № 87).

роботи, розпочатої у Києві, активізацію опрацювання питань, пов'язаних з Україною, та пошук найновіших документів щодо більшовизму в зоні груп армій на Сході⁴⁴⁰.

Уся робота була зосереджена на обговоренні тем, доопрацюванні та редагуванні вже створених праць, пошуку співробітників та їхньому забезпеченні. У період від середини 1944 р. основна частина ГРГ “Україна”, а пізніше – і створена замість неї зондеркоманда “Схід” складалася з чотирьох співробітників: Р. Прокша, який очолював залишки ГРГ “Україна” у Лемберзі, а тепер став керівником зондеркоманди “Схід”, керівника служби ОШР у Фрауенберзі Ф. Курцвайля, що займався коректурою перекладів, перекладача Р. Вьоля та Ю. Рюгера, перекладача, відповідального за зв'язки з місцевими співробітниками, а також секретарки Марго Бааке⁴⁴¹. Крім них працював ще один позаштатний співробітник з Позена⁴⁴², Вальтер фон Лампе. Штайнберг та К.-А. Паффен стали керівниками по зв'язках при групах армій на Сході; окрім того, вони працювали також у Ратіборі. На цей час зондеркоманда “Схід” підтримувала зв'язки з майже 30-ма українськими співробітниками, що перебували у різних містах: під Бреслау⁴⁴³, у Празі, Відні, Позені. Так, при ОШР у Ратіборі залишилися В. Марченко⁴⁴⁴ та А. Ольховський⁴⁴⁵, що виїхали разом зі співробітниками ОШР з Києва у другій половині 1943 р., у Празі залишилися

---

⁴⁴⁰ ВArch, NS 30/211/38 (док. № 87).

⁴⁴¹ ВArch, NS 30/211/9 (док. № 87).

⁴⁴² Позен (нім.: Posen) – зараз місто Познань у Польщі (польськ.: Poznań).

⁴⁴³ Бреслау (нім.: Breslau) – зараз місто Вроцлав у Польщі (польськ.: Wrocław).

⁴⁴⁴ Марченко Василь Петрович – учений-економіст. Під час окупації емігрував з України до Західної Європи. Після війни був одним з провідних співробітників Інституту вивчення історії та культури СРСР у Мюнхені (заснований 1950 р.), ученим секретарем Президії цього Інституту. В одному з документів ОШР було вказано, що до війни він працював при АН УРСР. Див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 12, арк. 242.

⁴⁴⁵ Ольховський Андрій Васильович (псевдонім – Євген Оленський) (1899–1969), музикознавець, композитор, педагог. У 1926 р. закінчив Харківську консерваторію по класу композиції у С. Богатирьова, у 1929 р. – аспірантуру Ленінградського інституту історії мистецтв (науковий керівник А. Луначарський). У 1929–1934 рр. був редактором журналу “Музика”. В той же час – викладач, доцент, в. о. професора Харківської консерваторії, з 1935 р. до 1941 р. – професор, завідувач кафедри української музики Київської консерваторії; у 1942–1943 рр. – директор музично-балетної школи. Напередодні війни, у червні 1941 р., побачила світ одна з його найгрунтовніших наукових праць – “Нарис історії української музики”, але весь наклад загинув внаслідок пожежі у друкарні, спричиненої бомбардуванням. Під час відступу німецьких військ виїхав до Західної Європи, спочатку – з Оперативним штабом до Ратібору у Сілезії. У 1947–1949 рр. працював у Мюнхені, в Українському вільному університеті, а у 1949 р. емігрував до США. Його праця “Нарис історії української музики” була перевидана у Києві у 2003 р.: *Ольховський А. Нарис історії української музики : До 90-річчя Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського / Андрій Васильович Ольховський ; Вступ. ст. і комент. Л. П. Корній.* – К. : Музична Україна, 2003. – 512 с. Детальніше щодо життя та творчості А. В. Ольховського див.: *Мистецтво України : Біогр. довід. / Упоряд. : А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський ; за ред. А. В. Кудрицького.* – К. : Укр. енцикл., 1997. – С. 449; *Муха А. Композитори України та української діаспори : Довід.* – К. : Музична Україна, 2004. – С. 220–221; *Толстой И. Богодухов. Гитлеровцы глазами подростка. Воспоминания Юрия Ольховского [Электронный ресурс] // Русская жизнь.* – 10 декабря 2012 г. ; 12 декабря 2012 г. – Электрон. текст. дан. – Режим доступа : <http://ruslife.ru/allworld/read/bogodukhov/>; http://ruslife.ru/allworld/read/bogoduhov_2 – Дата обращения: 15.03.2013. Див. також листи про прибуття А. Ольховського до Ратібору з дружиною та двома синами та його перебування там: ВArch NS 30/33/305–306.

харківчанин О. Філіппов⁴⁴⁶, проф. О. Оглоблін, С. Драгоманов⁴⁴⁷, О. Моргун⁴⁴⁸ (як позаштатні співробітники при Фонді ім. Райнхарда Гейдріха⁴⁴⁹), П. Ковальов⁴⁵⁰

⁴⁴⁶ Філіппов (Філіпов) Олександр Павлович (1891–1971) – учений у галузі соціології, філософії, викладач. Закінчив Харківський університет (юридичний та фізико-математичний факультети), працював старшим науковим співробітником Всеукраїнської академії наук, був співробітником Харківського медичного інституту. У 1942 р. – професор філософії Харківського університету, з 1944 по 1945 рр. – професор соціології Карлового університету у Празі. Входив до кола засновників Інституту вивчення історії та культури СРСР у Мюнхені, де 1955 р. видав одну зі своїх ґрунтовних праць під назвою “Науковий соціалізм і наука про суспільство”. Пізніше емігрував до США, де був членом Американської асоціації філософів. Детальніше див.: Игорь Петров – социализм для чайников // Живой Журнал [Електронний ресурс]. – Електрон. текст. дан. – Режим доступа : <http://labas.livejournal.com/913154.html> ; <http://labas.livejournal.com/913524.html> – Дата обращения: 28.03.2013. Декілька статей О. П. Філіппова згадано у переліку розробок Штабу, вміщеному у додатку до цього дослідження.

⁴⁴⁷ Драгоманов Світозар Михайлович (1884–1958) – економіст, журналіст, син відомого українського історика Михайла Петровича Драгоманова, член УСДРП. Навчався у Київському комерційному інституті, викладав у різних вищих навчальних закладах Києва, був ректором Київського архітектурного інституту, проректором Київського художнього інституту, ректором Київського будівельного інституту. У 1930 р. усунутий з посад як “неблагонадійний елемент”. У 1943 р. емігрував до Західної Європи. Перелік розробок, підготовлених С. Драгомановим для Штабу, можна знайти у додатку до цього дослідження.

⁴⁴⁸ Моргун Олександр (1874–1961) – економіст, земський діяч, кооператор, за освітою правник, останній чоловік українського історика та археографа Наталії Полонської-Василенко. За часів окупації через Львів та Прагу виїхав разом із дружиною до Мюнхена (Німеччина). Декілька його робіт, написаних для Оперативного штабу та присвячених питанням ремісничого виробництва, можна знайти у переліку розробок Штабу, вміщеному у додатку до цього дослідження.

⁴⁴⁹ Фонд ім. Райнхарда Гейдріха (Reinhard-Heidrich-Stiftung) – німецька наукова установа, створена у Празі 25 липня 1942 р. з метою дослідження політичної, економічної, етнічної, культурної історії Богемії та Моравії, а також загалом історії народів Центральної, Східної та Південно-Східної Європи. Фонд курував діяльність бл. 10 окремих наукових інститутів, що займалися дослідженнями соціальної антропології, духовної історії, права, психології, народного господарства тощо. У своїй роботі Фонд найактивніше співпрацював з Німецьким Карловим університетом у Празі, де його співробітники, як правило, водночас викладали. Див.: *Wiedemann A. Die Reinhard-Heidrich-Stiftung in Prag (1942–1945)* [Elektronische Ressource] / A. Wiedemann ; Hannah-Arendt-Institut für Totalitarismusforschung e. V. an der Technischen Universität Dresden. – Dresden : Sächsisches Druck- und Verlagshaus AG, 2000. – Online verfügbar unter : http://www.hait.tu-dresden.de/dok//b+st/Heft_28_Wiedemann.pdf (zuletzt geprüft am: 26.04.2013).

⁴⁵⁰ Ковальов (Ковалів) Пантелеймон Кіндратович (1898–1973) – відомий український мовознавець, доктор філологічних наук, професор УВУ в Мюнхені та Українського технічного інституту в Нью-Йорку, колишній ректор і професор Богословської академії УАПЦ в Мюнхені. У 1922 р. закінчив Київський інститут народної освіти, до 1941 р. викладав у Київському університеті та Київському педагогічному інституті (українська та російська мова, порівняльне мовознавство). Досліджував історію, фонетику, граматику української мови. У 1943 р. переїхав до Львова, у 1944 р. – до Праги, пізніше – до Мюнхена, з 1949 р. – у США. З того ж часу – дійсний член НТШ у США, голова Української секції Американської асоціації викладачів слов'янських і східноєвропейських мов. У 1946–1951 рр. – доцент Богословської академії УАПЦ. Див.: *Одарченко П. Наукова діяльність Пантелеймона Ковалева в ділянці мовознавства // Видатні українські діячі : статті, нариси / П. Одарченко. – К. :*

та ін., у Відні – М. Ветухов⁴⁵¹, у Бреслау – харківчанин С. М. Сосновий⁴⁵², у Пла-
уені при підрозділі “Вінета”⁴⁵³ – проф. К. Штепа⁴⁵⁴.

Смолюк, 1999. – С. 28–38; *Борисенко В.* Українознавчі студії Пантелеймона Коваліва (1898–1973 рр.). [Електронний ресурс] / В. Борисенко. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу : <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=2730> – Дата звернення: 01.04.2013. Відома щонайменше одна його праця під назвою “Політика Советів щодо мови і літератури”, що опинилася в архіві розробок ОШР.

⁴⁵¹ Ветухов Михайло Олексійович (1902–1959) – суспільно-політичний діяч, учений. У 1923 р. закінчив Харківський сільськогосподарський інститут, з 1928 р. – професор, завідувач кафедри Полтавського сільськогосподарського інституту. Займався дослідженнями в галузі генетики, біології. У 1930-х рр. викладав у Московському зооветеринарному інституті, Харківському державному університеті. Залишився в окупації, де продовжував працювати, очолював Харківську земельну управу, у 1942 р. був обраний ректором Харківського університету. У 1943 р. пережив арешт гестапо, пізніше переїхав до Львова, де продовжував викладати генетику. У 1944 р. емігрував до Відня. З 1945 р. – голова уряду УНР в екзилі, Андрій Лівичий, призначив М. Ветухова міністром внутрішніх справ. У 1949 р. емігрував до США, де у 1950 р. був обраний президентом УВАН. Див.: *Биковський Л.* Михайло Олексійович Ветухів / Л. Биковський // *Новий Літопис*. – 1964. – Ч. 11. – С. 21–33; Михайло Ветухів. Перший президент УВАН у США. – Нью-Йорк, Київ, Львів : Місіонер, 2004. – 383 с.; Ветухов Михайло Олексійович : [корот. біогр. довідка] // *Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни*. – Харків, 2010. – С. 314–340. Відомості про декілька розвідок М. Ветухова, що надійшли до Оперативного штабу, можна знайти у переліку розробок Штабу, вміщеному у додатку до цього дослідження.

⁴⁵² С. М. Сосновий підготував для Оперативного штабу низку нарисів, присвячених різним питанням економічного та соціального життя в УРСР між 1917 та 1941 рр., зокрема динаміці народонаселення, соціальній та віковій структурі населення УРСР, урбанізації, аграрній політиці. Відомості про них можна знайти у переліку розробок Штабу, поданому в додатку до цього дослідження. Матеріали С. Соснового щодо Голодомору в Україні у 1932–1933 рр. були опубліковані, зокрема, у харківській газеті “Нова Україна” у 1942 р., “Українських вістях” у 1950 р. та окремим виданням у м. Новий Ульм (Німеччина). Бібліографію його публікацій щодо Голодомору див.: *Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : Бібліогр. покажч. / Упоряд. : Л. М. Бур’ян, І. Е. Рікун ; Редкол. : О. Ф. Ботушанська, С. В. Кульчицький (відп. ред.), В. Мотика ; Ред. : М. Л. Десенко, І. С. Шелестович ; ОДНБ ім. М. Горького, Ін-т історії України НАН України, Фондація українознавчих студій Австралії*. – Одеса, 2001. – С. 113, 118, 119.

⁴⁵³ Вінета (Vineta) – спеціальний підрозділ Міністерства пропаганди Третього райху (його “східного” відділу), що готував пропагандистські матеріали, призначені для поширення серед вояків супротивника, а також для цивільного населення окупованих нацистами територій. Його апарат формувався за національною ознакою (з представників народів країн Східної Європи) з вихідців з колишньої Російської імперії та республік СРСР, а також емігрантів, колаборантів, перебіжчиків та ін. Співробітники “Вінети” перекладали директиви, тези, готували заклики та звернення відповідними мовами (російською, українською, білоруською, латиською тощо), готували радіопередачі, що транслювалися через радіостанції окупованих міст, призначені для поширення на лінії фронту, для населення окупованих східних територій, а також займалися обслуговуванням військових пропагандистських підрозділів та військових добровольців, відділів пропаганди в областях цивільного управління тощо. Див.: *Михайлюк М.* Німецька пропаганда в Україні / М. Михайлюк // *Україна в Другій світовій війні : погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол. : В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько ; НАН України. Інститут історії України*. – К. : Наукова думка, 2011. – Кн. 1. – С. 644–658.

ГРГ “Центр” з місцем перебування у Мінську було виокремлено з ГРГ “Остланд” 1 травня 1943 р.⁴⁵⁵ Її було утворено на основі колишньої РГ “Білорусія”; на момент виокремлення до неї увійшли передова команда “Центр” з місцем перебування у Смоленську, що перетворилася на РГ “Смоленськ”, та існуючі на той час зондеркоманди білоруських міст Горки та Могильов. Таким чином, при ГРГ “Остланд” станом на травень 1943 р. залишилися робочі групи “Естонія”, “Латвія”, “Литва” та передова команда “Петербург”⁴⁵⁶. Керівником ГРГ “Центр” було призначено Г. Лангкопфа (залишався на цій посаді до жовтня 1944 р.), який одночасно очолював відділ ІІ d Управління штабу. Співробітниками групи стали, насамперед, працівники РГ “Білорусія” та зондеркоманди “Центр”, за винятком Штраубе. Відділ “Облік” ГРГ “Центр” на момент її створення ще не був укомплектований, а відділ “Використання” тимчасово очолив Г. фон Крузенштерн⁴⁵⁷. На початковому етапі діяльності нестача співробітників і приміщень не дозволяли ГРГ “Центр” розгорнути масштабну роботу за різними напрямками, тому спочатку її було зосереджено, насамперед, на забезпеченні функціонування місцевого підрозділу Східної бібліотеки (створення сховища, дублетних зібрань, організація роботи абонементу), що слугував для задоволення місцевих потреб. ГРГ “Центр” мала також лише відбирати потрібні матеріали та шукати місцевих співробітників для створення розробок, а переклад та каталогізація її робіт поки що мали здійснюватися при відділі “Використання” ГРГ “Остланд” у Ризі⁴⁵⁸.

За документами Штабу, при ГРГ “Центр” різного часу працювали робочі групи “Білорусія”, “Смоленськ”, “Мінськ” та ряд команд в окремих містах: у Брянську, Могильові, Горках тощо. У Мінську ГРГ “Центр” перебувала до липня 1944 р. У період між 27 червня, коли надійшов наказ про евакуацію, та 30 червня співробітники групи залишили місто, переїхавши з частиною майна до Вільно, а пізніше – до Білостока. При цьому, як зазначав керівник ГРГ “Центр” Г. Лангкопф у своєму звіті, частина майна, відправлена залізницею в останній момент, зникла, ймовірно – загинула під час повітряних нальотів, шість ящиків, де були, в основному, словники, співробітники змушені були покинути на місці, у Вільно⁴⁵⁹; ще декілька вантажівок з майном групи були відправлені у різних

---

⁴⁵⁴ ВArch, NS 30/211/18 (док. № 87); організаційний план ГРГ “Центр” див.: ВArch, NS 30/155/27.

⁴⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 225 (док. № 37); ВArch, NS 30/155/58–59 (док. № 35).

⁴⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 225 (док. № 37).

⁴⁵⁷ ВArch, NS 30/155/58 (док. № 35).

⁴⁵⁸ ВArch, NS 30/155/58–59 (док. № 35).

⁴⁵⁹ ВArch, NS 8/261/98–100. Архівні зібрання з Мінська у 1944 р. вивозилися також представниками Міністерства окупованих східних територій. Так, див., наприклад, донесення вищого архівного радника вказаного міністерства д-ра Лацке про вивезення у червні 1944 р. з Мінська низки архівних зібрань, зокрема у Троппау (нім.: Тторрау, зараз місто Опава у Чехії (чеськ.: Орава): ВArch, NS 30/33/49–51. Щодо вивезення книжкових зібрань з Мінська, в основному, – колекцій Білоруської державної бібліотеки ім. В. І. Леніна (білор.: Беларуская дзяржаўная бібліятэка ім. У. І. Леніна; зараз Національна бібліотека Білорусі (білор.: Нацыянальная бібліятэка Беларусі), див.: ВArch, NS 30/33/245–246, 252. Загалом у наведеному документі зазначено, що із 3 млн. одиниць зберігання у даній бібліотеці – книг, брошур, журналів – з 1941 р. було вивезено 2 млн.

напрямак, зокрема до м. Інстербург під Кьонігсбергом у Східній Пруссії⁴⁶⁰, ще 10 вагонів журналів та газет планувалося відправити з Білостока до м. Плес у Сілезії. Але, за даними того ж документа, діяльність ГРГ “Центр” по збиранню та початковому опрацюванню конфіскованих матеріалів загалом була досить продуктивною – лише з квітня 1943 р. до літа 1944 р. до райху було відправлено 90 вагонів конфіскованого матеріалу: музейних цінностей, архівних документів, книг, журналів, газет. У липні 1944 р. з Білостока до Ратібора було вивезено групу мінських співробітників ОШР, бл. 20-ти радянських громадян. Через брак житлових приміщень у Ратіборі значна їх частина була розміщена у таборі для переміщених осіб Бірау під Гейдебреком⁴⁶¹ (залізнична станція Райгерсфельд⁴⁶²), хоча для декількох співробітників із родинами вдалося знайти окремі помешкання⁴⁶³. Але водночас В. Райхардт констатував, що надалі навряд чи всіх цих осіб вдасться залучити до співпраці через обмежені можливості Управління штабу у Ратіборі⁴⁶⁴.

За окремими даними, у жовтні 1944 р. через відсутність належних умов для роботи на Захід було евакуйовано й ГРГ “Остланд”⁴⁶⁵. Ще у вересні того року до Управління штабу надходили донесення з Риги, згідно з якими співробітники групи здійснювали останні можливі заходи щодо збереження вилучених та зібраних ними матеріалів, що зберігалися в окремих сховищах, не лише у Ризі, а й у інших містах, наприклад, у Дерпті, Ревелі, а також підготовки їх до транспортування до райху. Але робота з опрацювання конфіскованих зібрань при ГРГ “Остланд” вже не здійснювалася⁴⁶⁶.

Після остаточного залишення зазначених територій наприкінці 1944 р. на основі залишків головних робочих груп було створено зондеркоманди “Північ” (керівник оберстайнзацфюрер⁴⁶⁷ Г.-В. Ебелінг), “Схід” (керівник гауптайнзацфюрер Р. Прокш), “Південний Схід” (керівник штабсайнзацфюрер Г. Антон), “Південь” (керівник гауптайнзацфюрер д-р [Г.] Майер) та зондеркоманда “Захід” (керівник штабсайнзацфюрер Г. Мухов)⁴⁶⁸. Від 17 листопада 1944 р. з назви Штабу було офіційно вилучено слова “для окупованих територій” і відтепер він отримав

---

⁴⁶⁰ Інстербург (нім.: Insterburg) – зараз м. Черняхівськ Калінінградської області (Російська Федерація).

⁴⁶¹ Гейдебрек (нім.: Heydebreck) – населений пункт Кендзежин у південно-західній Польщі (польськ.: Kędzierzyn), що зараз входить до складу польського міста Кендзежин-Козле (польськ.: Kędzierzyn-Koźle).

⁴⁶² Райгерсфельд (нім.: Reigersfeld) – польський населений пункт Берава (польськ.: Bierawa), зараз входить до Кендзежин-Козельського повіту (району).

⁴⁶³ ВArch, NS 30/33/36–38, 41.

⁴⁶⁴ ВArch, NS 30/33/37.

⁴⁶⁵ ВArch, NS 30/52/25.

⁴⁶⁶ ВArch, NS 30/52/23–25.

⁴⁶⁷ Оберстайнзацфюрер (Obersteinsatzführer) – керівне службове звання співробітника ОШР, що відповідало військовому званню штабного офіцера. Тут і далі наведені у тексті звання, а саме: гауптайнзацфюрер (Haupteinsatzführer), оберайнзацфюрер (Obereinsatzführer), штабсайнзацфюрер (Stabseinsatzführer) та ін. належать до керівних службових звань ОШР, що відповідали офіцерським званням. Детальніше див. док. №№ 27 та 28.

⁴⁶⁸ ВArch, NS 30/4/159–163 (док. № 41).

скорочений її варіант: “Оперативний штаб райхслайтера Розенберга”⁴⁶⁹. За попередніми даними, після січня 1945 р. одним з основних завдань співробітників, які ще залишалися при Штабі, були евакуація, насамперед з Плеса і Ратібора, та забезпечення захисту культурних зібрань у зв’язку із наближенням лінії фронту. Було розпочато пошук місць, придатних для сховищ, поблизу Ратібора та інших міст, організовувалося перевезення окремих матеріалів, наприклад до замку Банц у Баварії⁴⁷⁰. Окрім того, згідно з одним із найпізніших документів Управління штабу в архіві ОШР (від 23 лютого 1945 р.), дуже актуальним залишалось питання призову співробітників-чоловіків до Вермахту та задіяння їх у загонах самооборони⁴⁷¹. Але навесні 1945 р. централізована діяльність ОШР фактично припинилася.

Зважаючи на таку досить розгалужену структуру територіальних підрозділів Штабу, пункт XI вищезгаданої інструкції з назвою “Службовий розпорядок Оперативного штабу”, опублікованої у № 2 видання “Розпорядження та повідомлення” за 1942 р., датованому 12 травня 1942 р., прямо регулює відносини головних робочих груп з робочими групами та їхній статус. За цим документом, робочі групи перебували у підпорядкуванні головної робочої групи, а керівник останньої ніс пряму відповідальність за їхню діяльність. Службове листування мало вестися через ГРГ та Управління штабу⁴⁷².

ГРГ відали питаннями надання матеріалів за запитами місцевих установ і служб, тоді як робочі групи не мали повноважень на це. Усі робочі групи мали регулярно звітувати про свою діяльність. Звіти, підготовлені у двох примірниках, надсилалися до головної робочої групи, яка перевіряла звітні документи перед тим, як відправити їх до Управління штабу.

У пункті XII згаданої інструкції визначено коло повноважень керівника головної робочої групи та керівника робочої групи. Їхнє призначення, а також призначення керівників відділів та їхніх заступників, здійснював керівник Штабу, причому кожне призначення спочатку позначалось як “тимчасове” (офіційно – тривалістю до трьох місяців). До повноважень керівника РГ входили питання організації, планування та визначення завдань, а також оцінювання та використання матеріалів, а до повноважень керівника ГРГ, окрім вже згаданого, – ще й відання зондерштабами, які службово підпорядковувалися головним робочим групам. Керівники головної робочої групи встановлювали розпорядок робочого дня, контролювали організацію дозвілля співробітників. Окрім того, їм навіть

---

⁴⁶⁹ ВArch, NS/8/261/14.

⁴⁷⁰ *Гримстед Патриція Кеннеди*. Возвращение “Смоленского архива”. От инструмента нацистской и американской советологии к роли пешки в международных политических интригах в области реституции. – С. 69–71.

⁴⁷¹ ВArch, NS 30/50/164–167. Загони самооборони (Volkssturm) – підрозділи народного ополчення у нацистській Німеччині кінця Другої світової війни. Вони формувалися за наказом А. Гітлера від 18 жовтня 1944 р. шляхом тотальної мобілізації, спочатку чоловіків у віці від 16 до 60 років, що не перебували на військовій службі, а з 1945 р. – також і жінок віком від 18 років. Загони формувалися під загальним керівництвом Г. Гімmlера та за допомогою НСДАП. Вони брали участь у будівництві та охороні тилкових оборонних укріплень, допомагали при евакуації, їхні представники поповнювали кадрові армійські частини тощо.

⁴⁷² ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 15–34 (док. № 17).

рекомендувалося за наказом міністра окупованих східних територій від 26 березня 1942 р. опікуватися вивченням співробітниками місцевих мов (передусім української та білоруської), для чого слід було потурбуватися про організацію спеціальних мовних курсів⁴⁷³.

Документи Управління, а також відділів, робочих груп і зондерштабів відповідали вимогам діловодства щодо їх оформлення: у верхній частині зазначалися назви структурних підрозділів (ОШР, відділу Управління або робочої групи), містилися позначки про те, для якого структурного підрозділу Штабу призначений документ, адреси та підписи керівників. На документах позначались їхня оригінальність або копійність, погодження, були присутні резолюції або позначка “до відома”, відомості про виконання та виконавців тощо. Водночас в оформленні документів різних структур існували й певні відмінності. Так, документи ГРГ обов’язково містили у верхній частині назву “Оперативний штаб райхслайтера Розенберга” та назву ГРГ, їх підписували виключно керівник ГРГ або його заступник. Керівник ОШР міг уповноважити керівників відділів ГРГ власноруч підписувати створені документи; у такому випадку на документі в заголовку обов’язково вказувався відділ ГРГ, де створено документ. Це має значення при дослідженні, адже оформлені належним чином службові документи набагато легше ідентифікувати та атрибутувати, встановити їхнє призначення та ім’я автора, виконавця, враховуючи нинішній стан документації ОШР. При цьому для оформлення звітних документів зондерштабів існували дещо інші правила, що будуть розглянуті у наступному розділі. Пункт XIII вищезгаданої інструкції регламентував завдання різних категорій співробітників. Основна інформація щодо наукових, допоміжних, технічних співробітників міститься в особових справах, наприклад щодо вікового, статевого та професійного складу працівників різних підрозділів Штабу, в тому числі ГРГ “Україна”⁴⁷⁴.

Окреме місце у структурі ОШР посідали зондерштаби або “особливі штаби”⁴⁷⁵, що працювали разом із робочими групами Штабу. Загалом протягом війни їх існувало близько 15, кожен з них відповідав за окремий тематичний напрямок, наприклад, історію, образотворче мистецтво, науку, фольклористику (народознавство), світоглядну інформацію, бібліотеки, архівну справу тощо⁴⁷⁶. Їхній особовий склад формувався зі співробітників відповідних відомств Розенберга як Уповноваженого фіурера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП, але для роботи на окупованих територіях їх прикріплювали до ОШР (головних робочих груп) і вони, згідно зі службовим порядком ОШР, підпорядковувалися керівництву Штабу. Співробітники зондерштабів не мали права самостійно конфіскувати зібрання (за винятком без-

---

⁴⁷³ Там само, арк. 41 (док. № 15).

⁴⁷⁴ Яременко В. Склад та організація персоналу Головної робочої групи України Айнзацштабу рейхслайтера Розенберга в 1942–1943 рр. – С. 189–199.

⁴⁷⁵ Sonderstab (або “особливий штаб”), у множині Sonderstäbe.

⁴⁷⁶ Детальніше про структуру Оперативного штабу, склад робочих груп, зондерштабів та їхні конкретні заходи по здійсненню завдань ОШР в Україні див. статті Т. М. Себти, Н. І. Малолетової, Л. А. Дубровіної у виданні: Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943). – 812 с.

посередньої загрози для їхньої збереженості), це було прерогативою головних робочих груп, але вони мали оглядати установи, переглядати профільні зібрання та відбирати потрібні матеріали для потреб власного відомства чи райху в цілому, зокрема для подальших досліджень. Детальніше їхні завдання та функції розглянуто у п'ятому розділі дослідження.

У складі загального масиву матеріалів ОШР, у тому числі фонду 3676 та КМФ-8 ЦДАВО України, фонду NS 30 Федерального архіву в Берліні, документи щодо основних засад роботи Штабу, його структури та її реорганізації переважно не сконцентровані в окремих справах і часто знаходяться у складі документації ГРГ, що діяли на місцях, до того ж за наявності значної кількості копій. Це пов'язано з тим, що при виконанні своєї координуючої функції Управління штабу надсилало ідентичні накази (копії одного й того ж наказу), інші документи до головних робочих груп для виконання або з позначкою “до відома”. Таким чином, ці документи відкладались у порядку надходження в поточних архівах підрозділів ОШР, наприклад ГРГ “Україна” або ГРГ “Остланд”. Виняток становлять справи опису 2 ф. 3676, де міститься ряд документів відділу “Облік та контроль” Управління штабу та передової команди “Ратібор” ОШР, що разом з кількома іншими службами Розенберга – відомствами “Драматургія”, “Письменство” та “Культурно-політичний архів” – переїхали восени 1943 р. до Ратібору у зв'язку із загрозою бомбардувань, а також номери бюлетеня “Розпорядження та повідомлення”, що подекуди виділені в окремі справи.

Таким чином, на першому етапі своєї роботи, у 1940–1942 рр., частково 1943 р., ОШР займався здебільшого пошуком матеріалів та їхньою конфіскацією. У цей час ще розбудовувалися його структура, внутрішній службовий порядок та зв'язки, формувалися відносини та засади взаємодії з Вермахтом та іншими службами, оскільки співробітники ОШР та його підструктури працювали також і на територіях, що були захоплені нещодавно, перебували в зоні військових дій або переходили з рук у руки. У 1942–1943 рр. ОШР здійснював перегляд, облік конфіскованих матеріалів, вивезення їх до райху, а також займався питаннями підготовки архіву розробок: відпрацьовувалися та впроваджувалися тематичні плани їхньої підготовки, готувалися і поширювалися інструкції щодо їхнього створення, оформлення, здійснювався пошук відповідних співробітників. Водночас це також період активної роботи мобільних зондеркоманд та розгорнутої наукової діяльності зондерштабів на окупованих східних територіях.

Один з недатованих документів Штабу, ймовірно – кінця 1943 р. або 1944 р., містить перелік, що включає понад 30 найбільших міст окупованих східних територій, де були обстежені різні культурні та наукові установи, чий збірник було вивезено⁴⁷⁷. За зведеними свідченнями самого Штабу, його співробітники здійснили обстеження 2265 об'єктів⁴⁷⁸, серед яких 921 перебував на території

---

⁴⁷⁷ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 279, пол. 98, к. 1382–1385. Опубл.: *Hartung U. Verschleppt und verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948)*. – S. 187–188 (док. № 81).

⁴⁷⁸ Тут під терміном “об'єкт” розумілася не лише окрема установа із сукупністю її фондів і зібрань, а й її окрема складова частина, велика за кількістю одиниць зберігання чи значущістю, наприклад, архівний фонд, бібліотечна чи музейна колекція тощо. Тому підрахувати точну кількість оглянутих Штабом установ досить складно.

Прибалтики (у сфері роботи ГРГ “Остланд”), 311 об’єктів знаходилися на території Білорусії та суміжних з нею областей Росії (спочатку у сфері роботи ГРГ “Остланд”, а пізніше – ГРГ “Центр”), 1035 – в Україні, на Півдні Росії та території Кавказу (у сфері роботи ГРГ “Україна”). Серед цих об’єктів 375 становили архівні фонди, 975 – книжкові зібрання, 531 – зібрання інститутів⁴⁷⁹, 403 – музеїв⁴⁸⁰.

Перелік основних установ, про які йдеться в документах Штабу, наведено у вже згаданому путівнику-покажчику “Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: Справочник-указатель архивных документов из киевских собраний”, а додаткову, більш розгорнуту інформацію про обстежені установи та їхні зібрання можна знайти в уже згаданій картотеці “Z”, більша частина якої опублікована. Так, лише за даними картотеки, серед основних міст і менших населених пунктів окупованих територій, установи яких оглянули співробітники Штабу, були: Мінськ, Вітебськ, Гомель, Могильов, Барановичі, Ліда, Слонім, Смоленськ, Курськ, Псков, Нарва, Новгород, Київ, Харків, Чернігів, Ніжин, Прилуки, Полтава, Кіровоград, Запоріжжя, Луцьк, Рівне, Брест, Сталіно, Ворошиловград, Бердянськ, Маріуполь, Мелітополь, Херсон, Миколаїв, Одеса, Сімферополь, Севастополь, Саки, Судак, Керч, Таганрог, Ростов-на-Дону, Майкоп, Краснодар, П’ятигорськ та ін. Були оглянуті також окремі монастирі, зокрема Печорський, фортеці, наприклад у Нарві, Судаку, палаци – у Царському Селі, Петергофі, Павловську, Гатчині.

Але це – дані лише картотеки, що фіксувала стан зібрань станом на момент огляду, а також містить відомості про заходи, вжиті співробітниками ОШР щодо них (огляд, перегляд, конфіскація, переміщення тощо). До цієї картотеки не включено міста Латвії, Литви та Естонії, де також працював Штаб. Хоча, як зазначають М. Бойцов та Т. Васильєва, картотека складалася за даними звітів, і її інформація не є вичерпною, а тому має бути доповнена додатковими даними звітів цих груп за різні періоди часу, що також подеколи містять переліки оглянутих установ та зібрань, а також даними зондерштабів. Усі вони повніше висвітлюють діяльність Штабу з конфіскації різноманітних культурних цінностей.

До осені 1942 р. Управління штабу активно втручалось у діяльність робочих груп, в основному шляхом надання через головні робочі групи різних вказівок і інструкцій, розроблення та запровадження службового порядку, форм планування та звітності. Але поступово, з осені 1942 р. та у 1943 р., керівна та контролююча функції Управління штабу дещо послабшали на користь головних робочих груп, що набули більшої самостійності у своїх діях та організації роботи підпорядкованих їм робочих груп, а це, своєю чергою, дозволило зменшити кількість постійних співробітників в Управлінні штабу, що відповідали за окремі напрямки роботи. Водночас зросли роль особи керівника ГРГ та його відповідальність за роботу підпорядкованих йому структур. Але, разом із цим, в умовах

---

⁴⁷⁹ Які саме інститути тут маються на увазі, наукові чи освітні, у документі не зазначено; ймовірно, тут вказана зведена кількість як наукових установ, так і вищих навчальних закладів.

⁴⁸⁰ ВArch, NS 30/58/59.

уже зазначеного розмежування діяльності ГРГ “Остланд” та ГРГ “Україна”, все одно існувала потреба у виробленні та дотриманні загальної, спільної лінії роботи між робочими групами та зондеркомандами, що працювали на окупованій території СРСР. З цією метою у 1942 р. Управління штабу запровадило регулярні робочі поїздки окупованими територіями співробітників сектора “Схід”, Головного відділу II с (“Облік та контроль”) Управління штабу та керівництва головних робочих груп Східної Європи, що допомагали на місцях координувати роботу, корегувати та узгоджувати плани, виробляти інструкції, підбивати підсумки роботи тощо та проводили там робочі наради. Зокрема, цього року Г. Вілль, керівник сектора “Схід”, здійснив службові поїздки до Брюсселя, Риги, Ковно, Вільно, Мінська, Смоленська, Рівного, Києва, Дніпропетровська, Харкова, Сімферополя, Херсона та Одеси⁴⁸¹.

Із січня 1943 р. на загальну роботу ОШР вплинув факт проголошеної тотальної мобілізації німецького народу, у зв’язку з чим Штаб опинився під загрозою втрати частини своїх співробітників, навіть попри бронювання спеціалістів. Окрім того, значною була роль при Штабі допоміжних кадрів, що виконували значну роботу з обліку конфіскованих матеріалів, опікувалися практичними питаннями їхнього збереження та захисту, переміщення до райху, займалися перекладами, машинописним набором рукописних робіт, фотографуванням та тиражуванням фотографій для різних потреб. У разі втрати наукових співробітників під загрозою опинялася робота з розробки тематичного наукового напрямку, без співробітників – знавців місцевих мов значно ускладнювався процес відбору, обліку та описування конфіскованих матеріалів. Тому їхнє відкликання до Вермахту або його допоміжних сил, наприклад для роботи у службах Німецького Червоного Хреста, матеріального постачання Вермахту тощо, разом з частими звільненнями, переміщеннями, хворобами та іншим негативно впливало на загальну роботу ОШР. Отже, він відчував нестачу як технічних співробітників, так і фахівців. У другій половині 1943 р. поступово розпочався процес евакуації структур ОШР з окупованих східних територій у бік Заходу, одночасно відділ “Облік та контроль” Управління штабу переїхав до Ратібору. Частина місцевих співробітників, задіяних у написанні розробок, виїхала разом з німцями за кордони СРСР (хоча з цим також виникало багато складнощів), тому з кінця 1943 р. та протягом усього 1944 р. підрозділи ОШР основну увагу сконцентрували на опрацюванні вивезених матеріалів, призначених для підготовки розвідок і праць. Так сформувався своєрідний дослідний центр ОШР у Ратіборі на базі евакуйованого туди відділу “Облік та контроль” Управління штабу. Робота колишніх головних робочих груп, насамперед ГРГ “Україна”, також спрямовувалася на вивезення матеріалів, які ще залишилися, а також на організацію пошукової та наукової роботи у містах, до яких тимчасово переїздила ГРГ “Україна” (Моршин, Трускавець, Білосток, що став, насамперед, місцем тимчасового перебування колишньої ГРГ “Центр” тощо). Кількість співробітників-німців у 1944 р. знову зменшилася.

Інакше розгорталася діяльність ОШР на Балканському півострові. За звітними документами ГРГ “Південний Схід” та її попередників, що містяться у справах 32 та 193 фонду NS 30 Федерального архіву в Берліні, у 1941–1944 рр. на

---

⁴⁸¹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 443, арк. 151.

Балканах працювало кілька підрозділів Штабу. Так, у 1941 р. першою тут розпочала свою роботу Зондеркоманда “Греція”, але невдовзі її було перервано. Того ж року було створено спеціальну Зондеркоманду при командувачі військ Південного Сходу, метою якої було узгодження діяльності місцевих підрозділів Штабу з військовими структурами Третього райху на Балканському півострові. Протягом 1942 р. зі значними перервами в роботі у цьому регіоні діяли зв’язкові пункти ОШР – в Аграмі та в Белграді. Останній у складі 4–7 співробітників під керівництвом Йозефа Вуца займався обліком і транспортуванням до райху конфіскованих матеріалів місцевих масонських лож. На початку 1943 р. на основі служби Штабу в Белграді було створено робочу групу “Белград”, що підпорядковувалася Відділу “Сектор “Захід та Південний Схід” Управління штабу. Її керівником став Г. Крафт, колишній керівник РГ “Білорусія”. На зламі 1943–1944 рр. зазначена група отримала нову назву – “Південний Схід” (з лютого 1944 р. вона стала Головною робочою групою “Південний Схід” на чолі з новим керівником – Г. Антоном). Саме відтоді у роботі Штабу на Балканському півострові почали відбуватися зміни – було відновлено роботу з перегляду зібраних місцевих закладів культури, науки та освіти, пошуки приватних архівів і колекцій мистецтва осіб єврейського походження, а також організовано роботу із підготовки розробок. Збільшилася й кількість співробітників РГ “Белград”. Відтепер вона коливалася в межах 20–30 осіб, серед яких були керівник групи та його заступник, два–чотири співробітники-німці, що опрацьовували конфісковані книжкові та архівні зібрання, кілька стенографісток і водіїв та ін., а також місцеві співробітники, що готували розробки на замовлення Штабу. Водночас зондерштабам так і не вдалося налагодити тут постійну роботу – у відрядження до Белграда приїздили лише представники Зондерштабу “Фольклористика” (Г. Штробель, А. Габерландт) та Зондерштабу “Наука” (Клаус, Є. Конріх), але поки що нам не вдалося відшукати документи, що відображали б вагомі результати їхньої діяльності. У вищезгаданій справі 193 фонду NS 30 є також згадки про те, що Й. Поль відібрав та вивіз до райху матеріали, призначені для Інституту дослідження єврейського питання, але їхній точний обсяг не вказаний. Збереглася також інформація щодо спроб проведення при РГ “Белград” прийомів для представників місцевої адміністрації та військових структур.

Між тим, загальна результативність роботи підрозділів ОШР на Балканському півострові була досить низькою порівняно з результатами діяльності структур Штабу у Східній Європі і менш пов’язаною із дослідженням більшовизму, передусім – через місцеві культурно-історичні умови. Роботі заважала низка факторів, насамперед внутрішня політична нестабільність і несприятлива загальна політична ситуація, оскільки Балканський півострів був регіоном, де перетиналися геополітичні інтереси країн-сусідів, мав місце активний партизанський рух, а також бракувало досвідчених співробітників зі знанням місцевих мов. Певну роль відіграло також невдале розташування приміщень для проживання співробітників та їхньої роботи – знаходилися на чималій відстані одне від одного. У вересні 1944 р. ГРГ “Південний Схід” припинила свою діяльність у Белграді та залишила територію Балканського півострова. Як свідчать документи справи 32 фонду NS 30 Федерального архіву в Берліні, до кінця жовтня 1944 р. вона тимчасово перебувала при службі ОШР у м. Плес. На початку листопада

1944 р., уже у статусі Зондеркоманди “Південний Схід”, вона переїхала до району м. Грац у Австрії, куди до округу Целль-ам-Зее поблизу австрійського міста Зальцбург переїхала також Зондеркоманда “Південь”, сформована на основі структур Штабу в Італії. Останні з відомих нам документів цих двох зондеркоманд датовані січнем і серединою лютого 1945 р.

Отже, у загальних рисах можна виокремити такі форми діяльності ОШР та його співробітників, пов’язані з опрацюванням та використанням конфіскованих матеріалів: пошук установ, огляд, опечатування, перегляд зібрань, їхній відбір, конфіскація, переміщення до служби чи організація захисту на місці; подальший відбір матеріалів з питань більшовизму, написання розвідок, пошук відповідних місцевих науковців та спеціалістів для цієї діяльності та залучення їх до роботи; у межах опрацювання цих матеріалів при Управлінні штабу в Берліні – забезпечення різних зацікавлених установ райху, в тому числі шляхом надання зібрань Східної бібліотеки, матеріалів архіву розробок при відділі “Облік та контроль” Управління штабу, його фотолабораторії, а також різних структур самого А. Розенберга як Уповноваженого фіюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП; організація виставок як у райху, так і на окупованих територіях з метою ознайомлення різних державних служб із роботою Штабу, а також виставок, створених на основі конфіскованих на Сході матеріалів, в основному з пропагандистськими цілями; організація спеціальних прийомів при місцевих підрозділах Штабу – т. зв. “відкритих вечорів” для громадськості, насамперед представників місцевої цивільної та військової адміністрації, співробітників місцевих імперських організацій тощо; читання окремих доповідей з просвітницькою та пропагандистськими цілями, як самостійних, так і в межах окремих навчальних та наукових заходів у райху; публікація статей, наукових нарисів співробітників Штабу у пресі, у тематичних серіях видань, як партійних, так і інших структур, участь у підготовці та розробці планів та методичних матеріалів для партійних навчальних тем, т. зв. “імперських освітніх тем”⁴⁸². Усе це відбувалося на тлі тісного співробітництва з іншими установами та організаціями, насамперед відомствами Альфреда Розенберга як Уповноваженого фіюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП.

---

⁴⁸² Reichsschulungsthemen.

Розділ 4

Джерелознавчий аналіз документів структурних підрозділів Штабу щодо вивчення “східного простору”

4.1. Комплекс документів Управління штабу з питань організації досліджень

Серед документів Управління штабу, що стосуються вивчення нацистами окупованих східних територій, основними джерелами слугують переважно документи декількох його відділів, зокрема відділу “Використання”, який на початку 1943 р. увійшов до новоствореного відділу П с під назвою “Облік та контроль” Головного відділу П (Оперативного відділу). Восени 1943 р. він переїхав до Ратібору, а у 1944 р. був перетворений на Головний відділ IV. Щодо точного перекладу його назви думки дослідників різняться. Так, Т. Себта перекладає назву відділу П с як “Відділ обліку та відбору”, а Н. Малолетова – як “Відділ обліку та контролю”⁴⁸³. Більшість його документів датовані 1943–1944 рр, оскільки у 1941–1942 рр. першочерговою була робота з оглядів установ, оцінювання стану їхніх зібрань, перегляд та відбір, конфіскація зібрань бібліотек і архівів та іншого матеріалу, а у 1943–1944 рр., після переїзду до Ратібору, на базі вивезених відділом матеріалів фактично розгорнув свою діяльність великий дослідницький центр.

Документи цього відділу мають особливу цінність для висвітлення проблеми вивчення окупованих східних територій. Згідно з одним з документів Управління штабу від 8 вересня 1942 р. за підписом Г. Вундера, серед найголовніших його завдань було оцінювання матеріалів, що збиралися підрозділами на місцях, передусім тих, що були важливими як для виконання поточних завдань із забезпечення ведення війни, так і використання у повоєнний час.

Ідеологічна боротьба посідала серед завдань ОШР особливе місце і передбачала, серед іншого, збір різноманітних відомостей, опублікованих і неопублікованих матеріалів, наукової літератури, періодики, архівних документів. Згаданий вище відділ безпосередньо займався збиранням, обліком, класифікацією та обробкою надходжень різних матеріалів щодо вивчення окупованих східних територій (книги, архівні документи, плакати, засоби навчання, фотографії, кінодокументи) для Вищої школи та Східної бібліотеки, здійснював їхню обробку, аналіз змісту та підготовку в результаті цього інформаційних довідок, оглядів, нарисів, бібліографічних списків, добірок різноманітних матеріалів, насамперед з питань більшовизму та єврейства, оскільки, на переконання націонал-соціалістів, впливові представники більшовицької верхівки в центрі й на місцях, деякі політичні та суспільні лідери у СРСР мали єврейське походження (нацистами часто використовувався термін “єврейський більшовизм”), а також сприяв орга-

---

⁴⁸³ Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943). – С. 178.

нізації конкретних наукових досліджень. Особливу увагу співробітники відділу мали приділяти таким матеріалам, що могли бути використані для ведення нацистської пропаганди та відповідної навчальної роботи.

Відділ сприяв поширенню таких матеріалів у пресі, виданню брошур та статей, забезпечував інформацією та необхідними матеріалами різні німецькі служби, інститути та керівництво МОСТ та Служби Розенберга. При відділі були задіяні також наукові співробітники, які, окрім іншого, займалися реєстрацією “усної історії” (письмово фіксували свідчення радянських громадян) та дослідженням ідейної структури більшовизму. Все це мало полегшити доступ до згаданої інформації, в тому числі для численних німецьких установ, та уможливити підготовку “правдивого історичного зображення розвитку східного простору”, під яким розумілося обґрунтування чистоти та зверхності “арійської раси”, вивчення впливу на “східний простір” протягом значних періодів в історії “більш розвинутої германської історичної спільноти” та його сприятливих наслідків для місцевих народів.

З огляду на зазначене завдання відділу “Використання” полягали, зокрема, в такому: актуальна політична пропаганда; аналітичне опрацювання та поширення документів з метою оприлюднення в пресі та у вигляді брошур; забезпечення інформацією німецьких служб; збирання наукових матеріалів; підготовка джерельної бази майбутніх наукових досліджень, підтримка дослідницьких служб та інститутів відповідними матеріалами та аналітичною інформацією тощо.

Планувалося виконувати ці завдання у три етапи: 1) збереження, огляд, інвентаризація та класифікація матеріалів, що надійшли до Управління штабу: книг, документів, плакатів, засобів навчання, картин, фотографій, різних демонстраційних зразків тощо; 2) систематизація найважливіших зібрань та документів для створення Східної бібліотеки, 3) упорядкування спеціально підготовлених науковцями для ОШР праць, перекладів, робота з отриманими, але ще не опрацьованими матеріалами, а також формулювання нових завдань⁴⁸⁴. Пізніше завдання щодо обліку були уточнені та розмежовані – обліком установ та їхніх зібрань мала займатися група “Облік” у складі відділу “Використання”.

Таким чином, цей відділ мав збирати всі матеріали, що надсилалися до Управління штабу, оцінювати їх інформаційний потенціал та можливості подальшого використання. Окрім виявлення книг, що мали поповнити бібліотеку Вищої школи та Східну бібліотеку Розенберга, цей відділ відав пошуковою та науково-дослідною роботою співробітників Штабу на місцях, питаннями проведення його різноманітних заходів у сфері ідеології та пропаганди, наприклад забезпечення матеріалами зі Сходу пропагандистських виставок Управління штабу і Служби Розенберга в різних містах (Берліні, Брюсселі, Харкові), підготовки на основі зібраних матеріалів інформаційних довідок та невеликих аналітичних розвідок для публікації в пресі з пропагандистською метою, переважно щодо окупованих східних територій, а також надходження їх до архіву ОШР, де вони були б доступними для різних служб Третього райху. З урахуванням того, що структури ОШР на окупованих територіях часто зазнавали реорганізацій, Управління штабу розсилало також запити безпосередньо для задоволення власної потреби щодо

---

⁴⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 22, арк. 53–53 зв. (док. № 49).

планів міст, путівників, каталогів, щоб, як зазначалось у відповідному розпорядженні, “підготувати роботу на нових місцях”⁴⁸⁵.

З метою забезпечення відділу “Використання” необхідними матеріалами для нього при робочих групах терміново та позачергово мали опрацьовуватися зібрання, що були визнані актуальними, незалежно від їхнього виду, насамперед агітаційно-пропагандистського змісту, різноманітні довідкові видання різними мовами, у т. ч. бібліографія, путівники тощо, а також весь матеріал щодо особистості А. Розенберга і такий, що стосувався його праць тощо⁴⁸⁶.

У червні 1942 р. співробітник відділу В. Райхардт підготував загальний перелік своїх завдань, що були тісно пов’язані зі сферою компетенції відділу та відображали його співпрацю з іншими відділами, та виклав міркування щодо розширення напрямків діяльності підрозділу. Подальша робота Управління штабу свідчить, що саме таким чином у загальних рисах і була організована робота ОШР з пошуку й опрацювання конфіскованих зібрань, їхнього використання та забезпечення інших служб, у т. ч. з опрацювання та використання всієї більшовицької літератури про Східну Європу. Серед іншого, ішлося про таке: експертизу переміщених зібрань, постійні обговорення, розроблення робіт та контроль за їхнім здійсненням, поточне планування, розробку організаційно-методичних документів; забезпечення отриманими конфіденційними відомостями різних партійних служб, редакцій поширених періодичних видань, планування та підготовку серій видань про Східну Європу – як самостійно, так і у співпраці з іншими установами; організацію та підтримку навчання з питань Сходу, зокрема спільно з Головним відомством “Планування навчання” Служби Розенберга, забезпечення його матеріалами; після комплектування Східної бібліотеки в Берліні – розподіл матеріалів між зацікавленими профільними установами; підтримання зв’язків з іншими службами, що діяли на Сході, а також поточне упорядкування та створення нових картотек по великих російських містах тощо⁴⁸⁷. Окреме місце посідало виконання запитів інших нацистських служб, зокрема різноманітних наукових товариств, науково-дослідних інституцій, навіть окремих дослідників та представників Вермахту щодо надання їм для використання окремих матеріалів – книг, журналів або фотографій. При відділі діяли декілька окремих структур: архів розробок, бюро перекладачів, фотолабораторія.

Через відділ підрозділи на місцях мали пересилати певні матеріали, які вважалися актуальними за змістом, у т. ч. більшовицькі пропагандистські, серед них – книжкові зібрання для дітей і молоді, кінофільми, типові зразки більшовицького мистецтва, зібрання з питань антирелігійної агітації тощо⁴⁸⁸. Значна увага приділялася вивезенню зібрань наукового змісту, за допомогою яких можна було отримати якнайповніше уявлення про стан науки у СРСР. Оскільки вони були переважно російськомовними, планувалося якнайшвидше залучити їхню інформацію до наукового обігу шляхом відбору та перекладу таких матеріалів, наприклад статей з радянських наукових журналів, причому не лише текстів, а й

---

⁴⁸⁵ Там само, спр. 26 а, арк. 9.

⁴⁸⁶ Там само, спр. 59, арк. 332–333 (док. № 26).

⁴⁸⁷ Там само, спр. 22, арк. 208–209 (док. № 46).

⁴⁸⁸ Там само, спр. 26 а, арк. 13–14 (док. № 45).

насамперед заголовків, щоб переліки останніх можна було надсилати зацікавленим німецьким науковим установам, які, своєю чергою, могли б за ними відбирати статті, які становили для них інтерес, та замовляти їх, ймовірно – у формі копії статті та її перекладу, для власних потреб⁴⁸⁹. Планувалося, що всі вищезазначені роботи проводитимуться у Берліні, а до збирання матеріалів залучатимуть співробітників – вихідців з окупованих східних територій. Відповідно, при кожній ГРГ планувалося створити так зване “бюро використання”⁴⁹⁰, що мало переглядати відібрані робочою групою зібрання на предмет наявності політичного матеріалу та упорядковувати їх за тематикою, а всі підготовлені згідно із вищезгаданими завданнями роботи мали виготовлятися у двох примірниках і пересилалися до Управління штабу⁴⁹¹.

Організацію практичної роботи на місцях здійснювали головні робочі групи, що діяли на засадах адміністративно-територіального принципу. Як уже зазначалось у третьому розділі дослідження, вони мали розгорнуту структуру, до їхнього складу входили робочі групи, а також зондеркоманди, мобільні команди та зв’язкові пункти, що пояснювалося значною територією окупованих країн, наявністю багатьох музеїв, бібліотек, архівів, наукових, освітніх та культурних установ, які необхідно було послідовно дослідити, описати, а також організувати за сприяння місцевої влади конфіскацію та евакуацію їхнього майна. Зондерштаби, що також юридично підпорядковувалися ОШР та працювали при головних робочих групах, комплектувались у профільних структурах Служби Розенберга та займалися розробками тематичних питань з різних галузей науки та культури⁴⁹². Детальніше діяльність зондерштабів при ОШР охарактеризована у п’ятому розділі.

Саме документи, створені Управлінням штабу, відділом “Використання” та відповідними відділами головних робочих груп, слугують джерелом з питань вивчення нацистами окупованих східних територій. Водночас вони висвітлюють процес створення Оперативним штабом джерельної бази для подальшої багатопланової пошукової та наукової діяльності, основою якої стали конфісковані бібліотечні, архівні, музейні фонди, зібрання наукових, освітніх та культурних установ окупованих країн.

Важливим є те, що створені в Управлінні штабу інструкції, розпорядження, накази, вказівки зустрічаються як у вигляді окремих документів, що найчастіше надсилалися для виконання робочим групам, так і в опублікованому вигляді на сторінках бюлетеня Управління штабу “Розпорядження та повідомлення”, а тому присутні у значній кількості копій, що свідчить про повноцінну документальну забезпеченість дослідження управлінсько-розпорядчої документації ОШР. Розпорядження та циркуляри головних робочих груп, що розсилалися зондерштабам та робочим групам, перебувають переважно серед документації окремих робочих

---

⁴⁸⁹ Там само, спр. 219, арк. 77 (док. № 55).

⁴⁹⁰ Auswertungsbüro.

⁴⁹¹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 22, арк. 53–53 зв.

⁴⁹² Перелік головних робочих груп, робочих груп, зондерштабів, зондеркоманд та служб ОШР див.: *Кашеварова Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны. – С. 454–459.

груп. Але документи останніх у фонді ОШР як у ЦДАВО України, так і у Федеральному архіві в Берліні не завжди виділені в окремі справи, часто перемішані між собою та розпорошені по різних справах, що ускладнює процес пошуку та дослідження цих документів, встановлення зв'язків між ними та з'ясування їхньої повноти. Документи відділу “Використання” мають виключно джерельну значимість ще й у зв'язку з комплексним характером створених або пов'язаних з ним джерел: картотек та предметного каталога на конфісковані цінності, списків розробок та співробітників, які працювали з ними, у т.ч. місцевих, фотоматеріалів щодо проведення робіт, методичних матеріалів щодо підготовки розробок та самих розробок, а також бібліографічних матеріалів, перекладів, статей, листування тощо.

Для контролю за веденням робіт було заплановано складання спеціальних, пов'язаних між собою картотек, у яких фіксувалися всі місця, де працював Штаб, у т.ч. бібліотеки, музеї, архіви, наукові та освітні установи⁴⁹³. В обліковій картці, відповідно, зазначалися: назва установи – “місця роботи”, її адреса, керівник, стан будівлі та матеріалів, що там зберігаються, обсяг фондів та їхня цінність, а також прізвище співробітника Штабу, що проводив роботу ОШР в даній установі (огляд, перегляд, відбір тощо). Кожна така картка мала виготовлятися у чотирьох примірниках, з яких одна залишалась у робочій групі, одна – у головній робочій групі, а дві надсилалися до Управління штабу⁴⁹⁴. Складався також окремий предметний (тематичний) каталог.

Відділ “Використання” був створений і при ГРГ “Остланд”, тоді як документи про заснування аналогічного відділу при ГРГ “Україна” відсутні. Хоча подекуди у документах, присвячених ГРГ “Україна”, і згадується про відділ “Використання” при групі, насправді йдеться про відділ “Контроль”⁴⁹⁵, що виконував функції, подібні до функцій відділу “Використання” Управління штабу, та був пов'язаний з відділом “Облік та планування”⁴⁹⁶ ГРГ “Україна” (пізніше – відділ “Облік”⁴⁹⁷) на чолі з Е. Цюльффелем, а з 01.11.1942 – Ф. Вебendorфером, який був покликаний координувати всі роботи зі збирання матеріалів та їхнього обліку⁴⁹⁸.

У якості джерел, створених в Управлінні штабу, можуть бути використані документи сектора “Схід”, який під керівництвом Г. Вілля відав питаннями планування та звітності всіх робочих груп, що діяли на Сході, здійснював загальну координацію їхньої роботи, зведення всіх звітних даних, що надходили від головних робочих груп на Сході, планував загальні напрямки роботи. У порівнянні з обсягами документів відділу “Використання” його документи присутні у загальному архіві ОШР у незначному обсязі, проте, його зведені звіти про роботу підрозділів на Сході дають уявлення про динаміку їхньої діяльності

---

⁴⁹³ Оpubліковану частину цієї картотеки див.: Картотека “Z” Оперативного штаба “Рейхслайтер Розенберг”. – 352 с.

⁴⁹⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 141, арк. 256–257.

⁴⁹⁵ Abteilung Sichtung.

⁴⁹⁶ Abteilung Erfassung und Planung.

⁴⁹⁷ Abteilung Erfassung.

⁴⁹⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 125.

в окремі проміжки часу⁴⁹⁹. Допоміжними джерелами можуть слугувати й окремі документи відділу кадрів у складі Головного організаційного відділу⁵⁰⁰, що сприяють висвітленню питань підбору науковців для підготовки інформаційно-аналітичних робіт та їхнього працевлаштування.

Коло повноважень та обов'язків відділу "Використання" визначалося також низкою окремих інструкцій, більшість з яких, за винятком окремих документів, опублікована у вищезгаданому бюлетені "Розпорядження та повідомлення".

Так, розпорядження 10/42 від 15 березня 1942 р. (№ 1 зазначеного видання від 25 березня 1942 р.) регламентувало процес надання конфіскованих матеріалів іншим німецьким службам. Відділ "Використання" мав оцінити та поставити на облік всі матеріали (книги, періодику, документи), що надійшли до Берліну з окупованих територій, та за наявності дозволу Управління штабу на виконання отриманого подібного запиту переправити ці матеріали за призначенням. Предмети, у т. ч. книги, що не мали особливої цінності, зокрема для Вищої школи, спочатку опрацьовувалися на місцях, при робочих групах. Такий, менш актуальний матеріал міг бути наданий керівником робочої групи у користування місцевим німецьким службам за їхнім запитом та за наявності дозволу керівника ОШР. Але навіть у такому випадку відділ "Використання" мав відстежити, які матеріали, в якому обсязі та кому надавалися, а для цього всі підрозділи на місцях мали надсилати до нього списки облікованих речей, що передаються за запитом окремої німецької служби⁵⁰¹. Без зволікань до Берліну в неопрацьованому вигляді мали пересилатися найактуальніші матеріали, для забезпечення, наприклад, експонатами виставки у Берліні щодо більшовицької пропаганди та більшовицького мистецтва (типові приклади більшовицького мистецтва, зібрання з музеїв безвірників, книги для дітей, журнали для молоді, шкільні книги, ілюстровані журнали, документальні фото тощо, фільми, діапозитиви пропагандистського змісту)⁵⁰².

До відділу "Використання" мали також надсилатися фото щодо роботи ОШР на місцях, особливо по найважливіших з них. Характер додаткових матеріалів, що підлягали терміновому надсиланню до відділу "Використання", висвітлює розпорядження № 55 від 31 жовтня 1942 р., опубліковане у № 6 "Розпоряджень та повідомлень" від 1 листопада 1942 р.⁵⁰³. У загальному переліку – довідники та словники всіма мовами, передусім біографічні, щорічники, бібліографія та путівники по всіх країнах, матеріали про особу й твори райхслайтера Розенберга, а також "особливо актуального характеру" (журнали, книги, рукописні матеріали) зі Сходу, в т. ч. пов'язані з різними географічними та просторовими даними, та із Заходу – про США, а також будь-якого роду про Росію й більшовизм різними мовами (для Східної бібліотеки), спогади та мемуари емігрантів, видані німецькою мовою вже після еміграції тощо. Згідно з інструкціями книги планувалося відбирати у трьох примірниках, щодо зображального

---

⁴⁹⁹ Там само, оп. 4, спр. 443, арк. 149–162.

⁵⁰⁰ Позначався як Abteilung I a.

⁵⁰¹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 409 (док. № 44).

⁵⁰² Там само, спр. 26 а, арк. 13–14.

⁵⁰³ Там само, спр. 26 а, арк. 113–114; спр. 141, арк. 247–248.

матеріалу діяли інші вказівки: окрім трьох обов'язкових примірників додатково збирали по 50 екземплярів матеріалів ілюстративного характеру, що надалі мали використовуватися з метою партійного навчання – плакати, різноманітні таблиці, карти⁵⁰⁴. На конфісковані фільми, платівки, картини також складалися відповідні картотеки, картки для яких виготовлялись у двох примірниках (один – для Управління штабу, другий – для головної робочої групи), а для картин та ілюстрацій – навіть у трьох примірниках. На картках до фільмів обов'язково зазначалися такі основні дані: назва фільму (транскрибована з російської та перекладена німецькою), режисер та виконавці головних ролей, жанр, рік видання, обсяг (метраж, кількість роликів), стан, походження, вказівки на важливі змістовні частини та ін. Музичні платівки призначалися для Зондерштабу “Музика”, а платівки з промовами й піснями політичного та агітаційного змісту збиралися при відділі “Використання”. На картці для платівки зазначалися: назва, дата, видавництво, стан (чи придатна для використання), місцезнаходження, особа, чия промова записана на платівку, тощо. Картини призначалися для Зондерштабу “Зображальне мистецтво”, водночас відділ “Використання” збирав картини та ілюстрації пропагандистського змісту, переважно радянські. На картці для картини чи ілюстрації мали бути присутні такі дані: ім'я художника, матеріал, розмір, стан, номер тощо⁵⁰⁵.

Розпорядження Управління штабу регулювали також умови використання отриманої інформації та її розголошення. Це мало відношення до будь-якої інформації, що походила від всіх підрозділів ОШР та його співробітників, всіх документів – не лише звітів і донесень, але й розробок. Частина отриманої інформації мала бути засекречена в інтересах нацистської держави з огляду на непередбачуваність результатів її використання, інша була призначена виключно для службового користування або для навчання (у структурах НСДАП), і лише менша частина призначалася для оприлюднення шляхом публікацій у пресі або виголошення доповідей для широкого загалу, причому попередньо визначалося, чи мало нагадуватися про те, що інформацію отримано від ОШР. Згідно з розпорядженням № 68 Управління штабу впроваджувався контроль за здійсненням публікацій, підготовлених за матеріалами Штабу, зважаючи на їхній зміст, джерельну базу та характер, і лише Управління штабу мало право одноосібно розпоряджатися ними. Використання напрацьованих зондерштабів мало погоджуватися з їхніми керівниками, а в разі бажання сторонніх служб використати ці матеріали або послатися на окрему розробку слід було спочатку звернутися до Управління штабу для отримання відповідного дозволу. При використанні робіт наукового змісту обов'язково мав зазначатися їхній автор або окреслюватися внесок кожного з авторів, якщо робота була колективна. Дані інструкції стосувалися також співробітників, які мали дотримуватися вимог щодо поводження з інформацією ОШР і після звільнення⁵⁰⁶. Подібні інструкції поширювалися й на фотографії (розпорядження Управління штабу № 69). Фотографії, зроблені засобами ОШР, належали Штабові. Плівки, що мали відношення до окупованих

---

⁵⁰⁴ Там само, спр. 118, арк. 74.

⁵⁰⁵ Там само, арк. 72–73.

⁵⁰⁶ Там само, спр. 59, арк. 258–259 (док. № 33).

східних територій, незалежно від того, за яких умов їх було зроблено – під час служби, або поза нею, обов'язково надавалися для ознайомлення відділові “Використання” (пізніше – відділові “Облік та контроль”) Управління штабу. Якщо ж фотографії були зроблені власними засобами та передані Управлінню штабу, автори фотографій мали право отримати відшкодування за витрачені матеріали⁵⁰⁷.

Одним з найважливіших напрямів діяльності відділу було вироблення загальних інструкцій щодо підготовки при головних робочих групах так званих розробок. Термін “Ausarbeitungen” – дослівно “розробки” – був запроваджений самими співробітниками Штабу та фігурує в документах Штабу. Спочатку він означав інформаційну розвідку, працю, створену в результаті поглибленого вивчення тієї чи іншої теми, збирання інформації про різні сторони радянського життя, від державних засад і ідеології до повсякдення. Але на практиці з'ясувалося, що праці, які надходили до відділу Управління штабу, були абсолютно різними як за своїм рівнем і змістом, – від інформаційно-аналітичних довідок і газетних дописів до наукових статей і монографій, від самостійних авторських праць до звичайних перекладів матеріалів з преси та записаних усних свідчень, так і за оформленням. Все це обумовило потребу у виробленні принципів підготовки розробок та їхнього оформлення. Так, узимку 1943 р. з метою оптимізації роботи з підготовки розробок та їхнього упорядкування шляхом обговорень відділ “Облік та контроль” Управління штабу розробив нові інструкції, насамперед щодо класифікації розробок⁵⁰⁸. Було визначено, що розробками називатимуться всі донесення, крім службових хронологічних звітів (тижневі, місячні, річні). Вони упорядковуватимуться, насамперед, за географічною, а в межах географічного поділу – за тематичною ознаками і всі оформлятимуться за єдиним зразком. Відтепер головні робочі групи мали регулярно отримувати інформацію щодо того, які розробки наявні при відділові “Облік та контроль”, і які праці готуються при інших головних робочих групах⁵⁰⁹. За підготовку розробок в Управлінні штабу і надалі мав відповідати відділ “Облік та контроль”, а на місцях матеріали для нього повинні були готувати відділи головних робочих груп, що відповідали за питання використання. За основний було визначено вищезгаданий план класифікації розробок, запропонований ГРГ “Остланд”, що пізніше отримав назву “Тематичний план “Схід”. Від окремої картотеки для уніфікації розробок (як і для всіх інших документів) було вирішено відмовитися, оскільки одне таке донесення або одна розробка, незважаючи на їх створення в межах однієї теми чи підтеми, могли торкатися різних тем, що робило картотеку складною і громіздкою, через що нею, по суті, було майже неможливо користуватися. На початку весни Управління штабу розіслало додаткову інформацію щодо оформлення розробок, що була покладена в основу циркулярів головних робочих груп своїм робочим групам⁵¹⁰. Було запроваджено стандартну форму титульного аркуша розробки, незалежно від її обсягу. Відповідальний редактор – німецький співробітник ОШР – мав вказати на титульному аркуші основні іден-

⁵⁰⁷ Там само, арк. 259 (док. № 34).

⁵⁰⁸ Там само, спр. 31, арк. 432–437 (док. № 62).

⁵⁰⁹ Для прикладу окремі переліки тем див. у док. №№ 66, 68, 69.

⁵¹⁰ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 63, арк. 95–109 (док. № 66).

тифікаційні ознаки праці: інформацію щодо автора, виду (переклад, компіляція чи самостійне дослідження), особливих обставин, за яких була створена праця, зауваження щодо її змісту та можливостей використання.

Окреме, важливе місце у діяльності цього підрозділу відводилося виробленню так званих тематичних планів, за якими мало б здійснюватися написання розробок. Плани розроблялися на основі пропозицій співробітників як самого відділу, так і головних робочих груп. В Управлінні штабу вони доопрацьовувалися, поглиблювалися, супроводжувалися вказівками й інструкціями методичного змісту і в такому доопрацьованому вигляді поверталися головним робочим групам для виконання. Зокрема, основним було визнано тематичний план “Схід”, розроблений ГРГ “Остланд” і доповнений Управлінням штабу, відділом “Облік та контроль”, за участю сектора “Схід” з урахуванням пропозицій головних робочих груп. У частині дослідження більшовизму його доповнював план співробітника ГРГ “Україна” Р. Прокша. Підвалиною для розробки та запровадження цих планів стала, насамперед, потреба у систематизації результатів опрацювання великих обсягів конфіскованих та вивезених матеріалів щодо СРСР, передусім з огляду на більшовицькі засади ідеології СРСР як держави. Ці плани являли собою переліки тем, які слід було розробляти, систематизовані за різними галузями, із зауваженнями та уточненнями. Результатом їх реалізації мали б стати роботи наукового змісту – монографії, наукові статті, розвідки, нариси, створені у співпраці із зондерштабами та із залученням місцевих співробітників, як правило, представників інтелігенції, що повинні були висвітлювати “проблеми радянського життя”. Передбачалася підготовка статей популярного та популярно-наукового змісту, призначених для публікації в газетах та журналах⁵¹¹. Серед перших пропозицій середини жовтня 1942 р., розроблених та поданих до сектора “Схід” В. Райхардтом, були такі основні тематичні напрями: 1) світова політика, Інтернаціонал (зовнішня політика СРСР у сфері спроб поширення свого впливу в інших країнах, пропаганда серед населення, антифашистська пропаганда тощо); 2) внутрішня політика СРСР (ідеологія держави, партія, ідеологічна агітація та пропаганда, навчання та виховання тощо); 3) економіка та п’ятирічні плани (соціалістичне змагання, його проведення та результати, система оплати праці, трудове заохочення, трудове виховання населення, підвищення кваліфікації, соціальне забезпечення, діяльність профспілок тощо); 4) культура, наука, мистецтво (роль та місце інтелігенції, художня самодіяльність, класова боротьба у вихованні та навчанні, театральне життя, кіномистецтво, література і преса, спорт тощо); 5) життя радянського громадянина (сімейне життя, виховання дітей і молоді, побут тощо)⁵¹². Взимку 1942–1943 рр. ще один тематичний план був підготовлений при ГРГ “Україна” за погодженням з відділом “Облік та контроль” Управління штабу. Він отримав робочу назву “План Прокша” і поглиблював тематичні напрями, пов’язані з більшовизмом і радянською державою, мав виконувати роль рекомендацій у роботі з підготовки розробок при головних робочих групах. Він виокремлював шість головних тематичних напрямків: 1) організація засад радянської держави (державне будівництво, адміністративний поділ, націо-

⁵¹¹ Там само, спр. 219, арк. 95 (док. № 56).

⁵¹² Там само, арк. 96–97 (док. № 56).

нальне питання, державна економіка, трудова політика, фінансова та податкова система, землеустрій і колективізація, житлове законодавство тощо); 2) боротьба проти релігії і церкви; 3) радянське правове життя; 4) політичне та ідейне виховання (система виховання і навчання, література, журналістика, кінематографія, театр, живопис, скульптура, музейна справа тощо); 5) охорона здоров'я; 6) Червона Армія⁵¹³. Але розподіл та закріплення тем для різних робочих груп не були суворо визначені, насамперед мали враховуватися кадрові та місцеві умови⁵¹⁴. Саме ці напрацювання у сфері класифікації і були узагальнені надалі у тематичному плані “Схід”⁵¹⁵. Він був призначений для першого, попереднього етапу збирання та опрацювання матеріалів про Радянський Союз, що визначався, насамперед, можливостями використання їхньої інформації при веденні війни, передусім як її ідеологічної складової. Зібрані за цим планом документи мали закласти підвалини для подальших, поглиблених наукових досліджень після завершення війни. Але інформація могла збиратися і поза цим планом, і в цьому випадку бути рекомендованою іншим зацікавленим дослідникам поза межами ОШР⁵¹⁶. Тематичний план “Схід” поділявся на шість головних розділів, що склалися з дрібніших підрозділів, та водночас містив уточнення і зауваження фактично по кожному з розділів та по окремих пунктах. Так, головні розділи були такими: 1) Народи країн Східної Європи (у самому документі – “народи та люди у східному просторі”), росіяни, українці та білоруси (тут мала бути наведена їхня характеристика з огляду на походження, історичні умови формування та проживання. – Авт.); 2) Продуктивні сили радянської системи (вплив євреїв на організацію державного управління, внутрішні конфлікти у більшовицькій верхівці, репресії, сталінізм; 3) Більшовицька ідеологія (один з найбільших розділів. – Авт.); 4) Керівництво масами в СРСР та пропаганда; 5) Підготовка СРСР до здійснення світової революції та, відповідно, приготування до війни; 6) Життя у СРСР (більшовізація територій, приєднаних до СРСР до 1941 р., національна політика, система репресій, право та судочинство, економіка, індустріалізація, аграрна політика, колективізація, житлова політика, мораль, жінка в СРСР та її роль у родині, молодь); 7) Боротьба проти більшовизму (тут співробітники ОШР мали збирати свідчення щодо антибільшовицьких рухів на окупованих нацистами територіях. – Авт.).

Існували ще щонайменше два тематичних плани 1944 р., що не були безпосередньо пов'язані з окупованими східними територіями. Так, серед документів Управління штабу в Ратіборі першої половини 1944 р. наявна схема тематичного плану “Південний Схід”, що був побудований приблизно за тим самим принципом, що й вищезгадані плани, і також передбачав збирання відомостей щодо країн та народів Південно-Східної Європи, але водночас є менш розгорнутим і має свої особливості. Вони обумовлені тим, що зазначений регіон історично

---

⁵¹³ Там само, спр. 26 а, арк. 158–160 (док. № 63). Перелік робіт ГРГ “Україна”, що відповідали цьому планові, див. у док. № 87.

⁵¹⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 75, арк. 393 (док. № 64).

⁵¹⁵ Там само, спр. 63, арк. 80–94 (док. № 67). Перелік робіт ГРГ “Україна”, що відповідали цьому планові, див.: ВArch, NS 30/211/ 103–145.

⁵¹⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 63, арк. 80–81 (док. № 67).

та культурно відрізнявся від окупованих республік СРСР. План складався з таких розділів: 1) Народи Південного Сходу Європи (серби, хорвати, албанці, чорногорці, а також німці-переселенці); 2) Місцеві політичні течії та сили до 1941 р. та після 1941 р.; 3) Марксизм і соціалізм; 4) Більшовизм, ставлення до нього народів Балканського півострова⁵¹⁷.

Окреме місце посідає т. зв. план Г. Гертле, керівника Зондерштабу “Наука”. Будучи останнім за хронологією, він, на відміну від інших, не був внутрішнім планом ОШР. Фактично, його засади були розроблені при Службі Розенберга, її Головним відомством “Наука”, коли Г. Гертле у лютому 1944 р. був уповноважений при цій Службі керувати питаннями ідеологічного протистояння з більшовизмом. План був розрахований, в основному, на Товариство з питань політики та науки при Службі Розенберга, і його основною метою було залучення німецької науки до дослідження більшовизму, історії його формування, поширення, утвердження як державної ідеології та системи, його досягнень тощо. Але вважалося, що проблема загрози з боку більшовизму є загальноєвропейською, тому ОШР мав сприяти німецькій науці шляхом надання у користування наукових праць зі свого архіву розробок, радянської літератури, зібраної у Східній бібліотеці, допомагати в пошуку співробітників, у т. ч. з числа колишніх громадян СРСР, росіян, українців, білорусів, що були спеціалістами з різних сфер та співпрацювали з ОШР (передбачалося, що вони залишаться у райху та можуть стати у нагоді німецькій науці). Окрім цього передбачалося, що Штаб сприятиме виробленню завдань та напрямків зазначеної роботи, а також її організації, базуючись на досвіді, набутому під час своєї роботи на Сході. Подальша розробка та поповнення плану Гертле навіть були включені до переліку завдань ОШР на 1944 р., поряд з підготовкою розробок згідно з власним тематичним планом “Схід”, пошуком місцевих співробітників, дослідженнями щодо поширення ідей більшовизму в інших країнах, а також його впливу на окремі народи з точки зору соціології та етнопсихології⁵¹⁸. Співробітники ОШР Ганс-Йоахім Рудольф і Герхард Теншерт мали допомагати Зондерштабові “Наука” у роботі згідно з планом Гертле⁵¹⁹.

У 1944 р. та на самому початку 1945 р. питання про здійснення масових конфіскацій культурних цінностей та переправлення їх до райху фактично втратило свою актуальність, оскільки головні робочі групи Штабу, що працювали у Східній Європі, залишили території своєї діяльності. Тому співробітники відділів Управління, які виїхали до м. Ратібор ще у 1943 р., були змушені зосередитися на опрацюванні, науковому редагуванні, перекладі всіх зібраних аналітико-інформаційних та наукових матеріалів німецькою мовою у бюро перекладачів при Управлінні штабу. Але, незважаючи на усвідомлення того, що наближається закінчення війни не на користь нацистської Німеччини, керівництво Штабу до останнього висловлювало надію, що плоди їхньої праці стануть у нагоді і після війни⁵²⁰, тому робота тривала фактично до початку 1945 р.

---

⁵¹⁷ ВArch, NS 30/162/138–139.

⁵¹⁸ ВArch, NS 30/211/161–164 (док. № 87).

⁵¹⁹ ВArch, NS 30/162/230.

⁵²⁰ ВArch, NS 30/211/199 (док. № 86).

Завершені розробки надходили на зберігання до архіву розробок при Управлінні штабу. Як зазначалося, це було “зібрання, подібне до архіву, з матеріалами про Радянський Союз”⁵²¹. Він мав надавати ОШР “та іншим зацікавленим службам у райху уявлення про радянський світ та життя у Радянському Союзі. Кожне важливе коротке повідомлення місцевого мешканця може слугувати елементом при [подальшому] більш комплексному опрацюванні співробітниками-райхсдойче [...] Після завершення опрацювання розробок у відділі “Облік та контроль” Управління штабу існуватиме архівне зібрання, що зробить можливим надання знання [в межах] доповнення наявної у книгах та журналах Радянського Союзу інформації щодо реалій радянського життя та діяльності”⁵²². Сам відділ “Облік та контроль”, за висловом його співробітника В. Райхардта, лише за рік роботи, до другої половини 1943 р., “переріс рамки організаторської та управлінської роботи і перетворився щонайменше на частину чогось подібного до інституту дослідження світоглядного ворога”⁵²³.

Вищезазначений архів розробок при відділі “Облік та контроль”, вочевидь, не функціонував як окремий самостійний підрозділ, тому безпосередньо створених ним документів серед загального масиву документів ОШР не знайдено. Є лише поодинокі згадки про нього, наприклад, підшивка витягів з розробки “Радянська дитина” мала на своєму титульному аркуші такий напис: “Архів ОШР. № 63 401/70”⁵²⁴. Але інформацію про нього можна отримати з інших документів ОШР – звітів цього відділу Управління та звітів відповідних відділів головних робочих груп. П. К. Грімстед вказувала, що цей архів як зібрання був зосереджений у Ратіборі⁵²⁵. За її ж інформацією там перебував відокремлений архів фотографій з СРСР у кількості бл. 8 тис. од. та архів радянських аудіозаписів (4 тис. од.) Доля більшості самих розробок невідома. У фонді 3676 ЦДАВО України та фонді NS 30 Федерального архіву в Берліні збереглася дуже незначна їхня частина, за попередніми підрахунками – близько сотні або дещо більше, переважно вже в перекладі німецькою мовою. Згідно з позначками на їхніх титульних аркушах, це здебільшого копії, що відклалися в комплексах документів головних робочих груп. На жаль, достеменно встановити на даний момент, чи збереглися десь ці матеріали, у якому обсязі, а також повністю реконструювати їхній склад неможливо. Якщо виключити ймовірність втрати частини архіву під час останніх військових дій у 1945 р., щодо чого також фактично немає свідчень, то можна лише припустити, що окремі розробки могли зберегтися в архівах німецьких установ, яким вони були надіслані Штабом, або в архівах відомств Служби Розенберга, до яких обов’язково надходили примірники розробок, підготовлених зондерштабами. Не виключена також можливість того, що частина розробок збереглася, але наприкінці війни чи в перші повоєнні роки випадково опинилась

---

⁵²¹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 63, арк. 81 (док. № 67).

⁵²² ВArch, NS 30/155/31–32 (док. № 71).

⁵²³ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 22, арк. 55 (док. № 76).

⁵²⁴ ВArch, NS 30/106/233, 385.

⁵²⁵ *Grimsted Patricia Kennedy*. New Clues in the Records of Archival and Library Plunder: The ERR Ratibor Center and the RSHA Amt Operations in Silesia. – P. 58. Архів розробок, за даними П. К. Грімстед, був розташований у Ратіборі за адресою: Oberwallstrasse 28.

у складі документальних комплексів інших німецьких структур, що на даний момент зберігаються у фондах державних архівів різних країн. У будь-якому разі, це питання потребує подальшого ретельного дослідження.

Згідно з даними невеликого за обсягом зведеного звіту за 1943 р. архів розробок станом на цей час складався майже з 3000 таких праць лише радянської тематики. Він містив матеріали відносно різних сфер та аспектів життя в СРСР, з яких партія, держава та Вермахт мали змогу оперативно отримувати змістовну інформацію щодо реалій радянського життя. У звіті зазначалося, що всі матеріали та результати наукових студій, здійснених місцевими фахівцями, було зібрано в архіві Оперативного штабу райхслайтера Розенберга, а найважливіші зібрання політичного та ідеологічного змісту були вивезені до райху або переглянуті й опрацьовані на місці, до того ж, ще й доповнені зібраннями радянських картин і плакатів, а “більшовицькі матеріали є в розпорядженні політичного керівництва райху, німецької та європейської науки”⁵²⁶. На вищезгаданому документі дата відсутня, але, оскільки там ідеться про ті підрозділи Штабу, що вже переїхали до Ратібору, можна припустити, що орієнтовно його створено наприкінці 1943 р., оскільки через рік кількість розробок становила вже 5000. Т. Себта у своїй статті щодо бібліотечної діяльності ОШР також посилається на цей документ з Фідерального архіву в Берліні⁵²⁷. Починаючи з другої половини 1943 р. архів розробок мав укомплектовуватися працями, створеними в межах запровадженого навесні тематичного плану “Схід”, але події на фронті внесли свої корективи. Так, у звіті відділу “Облік та контроль” від 7 жовтня 1943 р. щодо періоду від 1 липня по 30 вересня вказувалося, що через переміщення лінії фронту на Сході було втрачено зв’язок з багатьма місцевими співробітниками, а Берлін потерпав від повітряних нальотів, тому значно ускладнилася робота на місцях зі створення розробок, а також діяльність відділу з опрацювання матеріалів, що у 1943 р. надійшли у великій кількості в межах роботи за планом “Схід”. У вересні співробітники відділу, у т. ч. В. Райхардт, Г.-Й. Рудольф та Г. Мюке, переїхали до Ратібору разом із матеріалами відділу, для чого знадобилися щонайменше чотири баржі та чотири вагони. Планувалося навіть створити спеціальний друкований орган для поширення цього матеріалу – “Roten Mitteilungen”⁵²⁸, але цього не сталося. Щоправда, окремі розвідки, важливі з точки зору співробітників ОШР, були опубліковані в одній з частин бюлетеня Служби Уповноваженого фіурера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП; спільно з керівниками її головних відомств – “Наддержавні сили”, “Наука”, “Письменство” – розроблявся план серії партійних видань. За цей період надійшло 515 праць, з них найбільше – з Риги, Мінська та Києва, по 132, 114 та 110 відповідно, а 119 були підготовлені у Берліні. З архіву відділу за звітний період 190 розробок було передано іншим установам, з них 80 – відомствам

---

⁵²⁶ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 279, рол. 98, к. 1384. Опубл.: *Hartung U. Verschleppt und verschollen : eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948)*. – S. 187–188 (док. № 81).

⁵²⁷ Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943). – С. 114–148.

⁵²⁸ Досл.: “Червоні (тобто “найактуальніші”, “найважливіші”. – Авт.) повідомлення”.

Служби Розенберга (35 з них – Головному відомству “Наука”), ще 22 – Східному міністерству та 11 – Вермахту⁵²⁹.

За період з 1 січня по 31 грудня 1944 р. до архіву розробок у Ратіборі надійшла 141 робота загальним обсягом у 4 446 машинописних сторінок⁵³⁰, а загалом в різних містах, де тривала робота для ГРГ “Україна”, в процесі опрацювання на різних стадіях готовності перебували кілька десятків праць загальним обсягом понад 12 тис. сторінок⁵³¹. Для тих українських співробітників, які ще співпрацювали з ОШР, був складений приблизний перелік тем розробок на кінець 1944 р. та 1945 р.⁵³² Окрім того, у 1944 р. був розроблений план до теми “Дворічний більшовицький експеримент у Галичині” (або “Дворічний більшовицький експеримент на території Галичини”), який складався зі ста підтем⁵³³. Від початку 1944 р. філіал ОШР у Лемберзі намагався організувати цю роботу під керівництвом Ю. Рюгера, який опікувався питаннями пошуку осіб, готових до співпраці, їхнім залученням та забезпеченням, а також створенням необхідних умов для роботи, серед іншого – забезпеченням умов та матеріалами для роботи, наприклад вирішенням питань доступу до львівських бібліотек⁵³⁴. Після розпуску філіалу у Лемберзі цю роботу було продовжено у Криниці⁵³⁵, де понад 20 осіб, евакуйованих з різних областей України, розглядалися як кандидати для написання розробок⁵³⁶. Загалом ж їхня кількість у Західній Україні коливалася від 28 до 40. Труднощі в цей період полягали насамперед у тому, що не вистачало приміщень для роботи, мали місце проблеми, пов’язані зі зв’язком з окремими особами, бракувало часу як для перевірки потенційних співробітників, так і для розгортання роботи у запланованих обсягах. Крім того, ця робота постійно потребувала контролю з боку німецьких співробітників, що було складно забезпечити через зменшення кадрового складу Штабу. Влітку 1944 р. служба ОШР у Криниці припинила свою діяльність, частину місцевих співробітників було евакуйовано до Словаччини, а двох з них – через Краків до Сілезії⁵³⁷. Разом з тим, загалом у результаті діяльності у Лемберзі, Криниці та Білостоці за цей період було отримано понад 2 700 машинописних сторінок розробок⁵³⁸.

Станом на кінець 1944 р. кількість розробок в архіві Управління штабу, за даними керівника ОШР І. Утікаля, сягала вже 5 000, причому в 1944 р. їх на-

---

⁵²⁹ *Hartung U.* Verschleppt und verschollen : eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948). – S. 190–191 (док. № 78).

⁵³⁰ ВArch, NS 30/211/11 (док. № 87).

⁵³¹ ВArch, NS 30/211/12 (док. № 87).

⁵³² ВArch, NS 30/211/18–20 (док. № 87).

⁵³³ ВArch, NS 30/211/23 (док. № 87).

⁵³⁴ ВArch, NS 30/211/22 (док. № 87).

⁵³⁵ Криниця (нім.: Krynica) – ймовірно, населений пункт (польськ.: Krynica) у Польщі, що знаходиться на території Малопольського воєводства. З 2001 р. називається Криниця-Здруй (польськ.: Krynica-Zdrój).

⁵³⁶ ВArch, NS 30/211/24 (док. № 87).

⁵³⁷ ВArch, NS 30/211/37 (док. № 87).

⁵³⁸ ВArch, NS 30/211/31 (док. № 87).

дійшло 1 087 загальним обсягом у 16 522 машинописних сторінки⁵³⁹. З архіву було надано у користування 1 794 розробки, знаходилося у користувачів ще 389, а серед основних служб, що зверталися до архіву розробок, були головні відомства і відомства Служби Розенберга (“Наддержавні сили”, “Драматургія та зображальне мистецтво”, “Фольклористика” та ін.), МОСТ, збройні сили, інститути Вищої школи, окремі викладачі та науковці з Праги, Позена, Мюнхена тощо⁵⁴⁰.

Діяльність бюро перекладів під керівництвом оберайнзацфюрера Бенрата була відновлена влітку 1944 р. у Ратіборі. Вона сприяла полегшенню процесу опрацювання інформації, використання іншомовних матеріалів та користування ними для німецькомовних співробітників і читачів. Так, за даними на кінець 1944 р. з російської мови німецькою було перекладено 328 робіт (загальним обсягом 2 184 машинописних сторінки), 136 з яких являли собою складний науковий текст, 156 – тексти середнього рівня складності⁵⁴¹. Перекладачі працювали і при головних робочих групах. Ця робота регулювалася інструкціями, що мало забезпечити можливість для найповнішого наукового використання у подальшому перекладених матеріалів⁵⁴². Кожен переклад мав бути оформлений окремо, не в складі інших матеріалів. На окремому аркуші за єдиним уніфікованим зразком зазначалися: ім’я та прізвище перекладача, дата здійснення перекладу, залучені джерела (авторська наукова розвідка, стаття з періодичного видання або фрагмент книги) із обов’язковим наведенням всіх ідентифікаційних даних періодичного видання або книги тощо; мова, з якої здійснено переклад німецькою, яким чином відтворений оригінал праці (рукопис чи машинопис), а також кількість примірників і копій тощо. В супровідних листах обов’язково мали бути вказані дата, місце, відправник (з усіма відповідними діловодними позначками). Іншомовні назви установ, інституцій, об’єднань тощо мали бути передані мовою оригіналу та супроводжені німецькомовним перекладом назви у лапках. Власні імена кирилицею транскрибувалися латиницею. Всі примітки та зауваження, відсутні в оригіналі та додані перекладачем, мали бути чітко виокремлені. Значна увага приділялася редагуванню та коректурі перекладів з метою усунення орфографічних і стилістичних помилок, присутніх у рукописному перекладі, а також контролю якнайточнішого передавання змісту документу. Для цього здійснювався вибірковий контроль іншим перекладачем, або ж інший перекладач перекладав той самий документ (це поширювалося на найважливіші матеріали). Після цього у двох копіях виготовлявся чистовий машинописний примірник перекладу. Одна копія залишалася у робочій групі, а друга разом з оригіналом роботи та оригіналом перекладу передавалася для Управління штабу. Всі примірники мали бути належним чином зареєстровані при робочій групі, щоб їх можна було упорядкувати за тематичними галузями. У подальшому кількість копій перекладів розробок та самих розробок, якщо вони були створені німцями – співробітниками Штабу, могла бути більшою за вищевказану і сягати

---

⁵³⁹ ВArch, NS 30/211/222 (док. № 86).

⁵⁴⁰ ВArch, NS 30/211/222–223 (док. № 86).

⁵⁴¹ ВArch, NS 30/211/214 (док. № 86).

⁵⁴² ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 119, арк. 7–9.

чотирьох копій. Як правило, це стосувалося розробок, створених зондерштабами чи призначених для зондерштабів та, відповідно, для відомств Служби Розенберга.

Робота перекладачів також потребувала постійного контролю, оскільки мали місце випадки, коли праці найбільш актуального змісту перекладалися двічі, паралельно – при робочій групі та при Управлінні штабу, тобто марнувалися час і зусилля працівників. Тому було рекомендовано попередньо узгоджувати процес перекладу праць обсягом понад 10 машинописних сторінок⁵⁴³. Крім цього, при опрацюванні матеріалів, призначених для преси, пропагандистських цілей, рекомендувалося при перекладі намагатися якнайточніше передавати суть радянського першоджерела, щоб шляхом добору німецьких слів-відповідників не спотворити певним чином його змісту⁵⁴⁴. Водночас було помічено, що недосвідчені перекладачі на початковому етапі роботи намагалися перекладати текст документа слово в слово, що в окремих випадках призводило до втрати змісту документа. Тому було рекомендовано прагнути точно відтворити зміст документа чіткою та зрозумілою німецькою мовою⁵⁴⁵.

Фотолабораторія виготовила щонайменше 6 тис. фотовідбитків та 10 тис. збільшених фотографій, які використовувалися переважно різними відомствами А. Розенберга з пропагандистською метою, при підготовці навчальних програм, курсів, фільмів тощо. На сьогодні частину їх можна знайти у фотоархіві Федерального архіву в Берліні, а частину – у ЦДАВО України, у ф. 3676, у вигляді альбому роздрукованих фотопозитивів з декількох десятків плівок⁵⁴⁶. На них зафіксовані види міст за часів окупації, картини повсякденності, робочі приміщення місцевих підрозділів ОШР, моменти поїздок їхніх працівників окупованими територіями, меншою мірою – робота з опрацювання конфіскованих матеріалів тощо, переважно за 1942–1943 рр. Відомості про заснування фотолабораторії можна знайти у бюлетені “Розпорядження та повідомлення” № 3 від 8 травня 1942 р. Згідно з ним всі фотографії та фотоматеріали мали збиратися централізовано, для використання у службових цілях. Передбачалося також, що окремі матеріали могли бути передані до архіву МОСТ, який “збирає актуальні фотографії до матеріалів політичних, історичного та народознавчого змісту” стосовно окупованих східних територій⁵⁴⁷.

Окрім того, відділ “Використання” контролював роботу місцевих співробітників, які займалися підготовкою праць для ОШР. Так, згідно з циркуляром № 4/43 ГРГ “Україна” від 18 січня 1943 р., розісланим її підзвітним структурам, до відділу “Використання” Управління штабу мали бути терміново надіслані списки всіх місцевих співробітників ОШР, зайнятих написанням розробок (але не місцевих бібліотекарів та перекладачів, так званого “технічного персоналу”), передусім українців та росіян. У цих списках мали бути вказані не лише імена, а й національність і професія співробітника та сфера, у якій він працює на Штаб⁵⁴⁸. На підставі цих відомостей формувались анкети для співробітників при головних

---

⁵⁴³ Там само, спр. 26 а, арк. 255.

⁵⁴⁴ Там само, спр. 63, арк. 97 (док. № 66).

⁵⁴⁵ Там само, спр. 27, арк. 189–190.

⁵⁴⁶ Там само, спр. 139.

⁵⁴⁷ Там само, спр. 26 а, арк. 44–45.

⁵⁴⁸ Там само, арк. 128.

робочих групах. Прикладами таких документів можуть слугувати список низки співробітників ГРГ “Україна” із зазначенням зондерштабу, при якому він перебуває та сфери діяльності за листопад 1942 р.⁵⁴⁹, та анкета ГРГ “Центр” за травень 1943 р., яка містила графи щодо прізвища, імені, місця та часу народження, освіти із зазначеннями місця навчання та спеціалізації, місць роботи, даних щодо наявності та кількості публікацій. У зазначеній анкеті мала бути відображена також інформація стосовно сфери, де науковий співробітник міг бути задіяний, та вказано, над чим він працює зараз⁵⁵⁰.

Важливе місце у діяльності Управління штабу в 1944 р. посідала участь його співробітників у навчальній та просвітницькій роботі, переважно різних відомств Служби Розенберга, освітніх та наукових товариств. Зокрема, цього року уповноваженими співробітниками Штабу д-ром Г. Вундером, Г.-Й. Рудольфом, Г. Ломмачем і д-ром М. Гранціном було прочитано загалом 120 доповідей; з них по 52 рази виступили Г. Вундер та Г.-Й. Рудольф. Доповіді виголошувалися, насамперед, перед представниками військової верхівки, у військових школах, партійних осередках та центрах підготовки керівництва НСДАП⁵⁵¹. Згадані особи регулярно брали участь також у заходах Товариства з дослідження світової більшовицької загрози під керівництвом Г. Гертле, яке, серед іншого, з початку 1944 р. готувало так званий “Довідник з більшовизму”, що був призначений не лише для партійної та державної верхівки, а й для широких мас. Джерельною базою слугували при цьому матеріали, конфісковані на Сході, які спеціально перекладалися з метою використання. Керувати загальним процесом був уповноважений Г.-Й. Рудольф, редагувати “Довідник” мали члени товариства на чолі з проф. О. Зоргенфреєм⁵⁵². Його було заплановано видати двічі, але в умовах війни та браку часу для роботи перше видання було вирішено підготувати у кишеньковому форматі у 300–400 сторінок, тому для нього було відібрано 400 основних гасел з 2 500, підготовлених для повного видання “Довідника”. До грудня 1944 р. для першого видання було підготовлено вже тисячу машинописних сторінок⁵⁵³.

---

⁵⁴⁹ Там само, спр. 42, арк. 95–98.

⁵⁵⁰ ВArch, NS 30/155/42 (док. № 70).

⁵⁵¹ ВArch, NS 30/211/228 (док. № 86).

⁵⁵² Зоргенфрей Олексій Густавович (1895–1957) – педагог, мовознавець. Народився у Санкт-Петербурзі у родині відомого педагога Густава Зоргенфрея. Навчався у Петербурзькому університеті, брав участь у Першій світовій війні; через революційні події був змушений перервати навчання, до якого повернувся лише у другій половині 1920-х років. Після закінчення університету займався викладацькою діяльністю. З 1932 р. працював на кафедрі іноземних мов Технологічного інституту в Ленінграді, 1934 р. очолив кафедру новітніх мов у Педагогічному інституті ім. Герцена цього ж міста. Досліджував питання методики викладання іноземних мов. Під час Другої світової війни виїхав до Західної Європи, 1954 р. став постійним співробітником Інституту вивчення історії та культури СРСР у Мюнхені, заступником голови Вченої ради інституту. Одночасно був членом кількох німецьких наукових товариств, займався лекційною діяльністю. Див. також: Алексей Густавович Зоргенфрей (1895–1957): [некролог]: [статья]. – Мюнхен: Б/и, 1958. – [Перепеч. из журн. “Свобода” (Мюнхен, 1958, N. 5/6)]. Оцифровану версію див.: Профессор А. Г. Зоргенфрей [некролог] [Электронный ресурс]. – Электрон. текст. дан. – Режим доступа: <http://gtrubnik.narod.ru/azorg/necrolog.htm> – Дата обращения: 04.04.2013.

⁵⁵³ ВArch, NS 30/211/230 (док. № 86).

Тривала робота з підготовки рукописів та випуску серій навчальних видань НСДАП згідно з партійними навчальними темами. Зокрема, було підготовлено до друку такі праці: “Правда щодо релігії в Росії” – 500 машинописних сторінок (Гольберг, Г. Вундер), “Справжнє обличчя більшовизму” – 340 машинописних сторінок (Г. Вундер), “Ідеологія та дійсність більшовизму” – 363 машинописних сторінки (Г. Теншерт), “Вирішення єврейського питання більшовизмом” – 61 сторінка (М. Гранцін), “Психологічна підготовка до війни в Радянському Союзі” – 97 машинописних сторінок, “Нова людина у Радянському Союзі?” – 150 машинописних сторінок (Г. Ломмач)⁵⁵⁴.

4.2. Групи документів головних робочих груп

Основним джерелом з питань організації збирання Штабом на місцях матеріалів для вивчення окупованих східних територій слугують документи другої великої групи джерел (рангу “класу”) – комплекси документів ГРГ “Україна”, ГРГ “Остланд” та ГРГ “Центр”. Як правило, вони базуються на відповідних настановах та інструкціях Управління штабу. Їх також можна умовно поділити на декілька груп. Першу з них складають різноманітні інструктивні та методологічні матеріали: а) з організаційних питань господарського, матеріального та кадрового забезпечення; б) з питань конфіскації, власне, самих культурних цінностей; в) щодо пошукової та дослідницької діяльності в рамках “ідеологічної боротьби” та пов’язаним з цим створенням різноманітних робіт. Друга група представлена безпосередньо документацією робочих груп, зокрема звітними матеріалами про їхню діяльність, третя – підготовленими на основі конфіскованих матеріалів тематичними розробками – інформаційними довідками, оглядами, нарисами, статтями, рецензіями, навіть монографіями.

Всі зазначені документи в комплексі можуть слугувати джерелами з питань вивчення нацистами окупованих східних територій, при цьому відігравати роль базових – документи 2-ї та 3-ї груп, допоміжних – 1-ї групи.

Таким чином, окреслені вище документальні комплекси, будучи близькими за видовим складом до офіційних документів Управління ОШР (розпорядка документація рівня головних робочих груп: звіти, циркуляри, розпорядження тощо), є відмінними від них за змістом, що пояснюється відмінностями у самій роботі цих головних груп. Робочі завдання для двох основних груп – ГРГ “Остланд” та ГРГ “Україна” – були чітко визначені й розмежовані не лише з огляду на певні відмінності між територіями, де вони працювали, але й з метою уникнення непотрібної роботи, дублювання та зайвих витрат часу. Подібній організації роботи сприяло також централізоване ведення вже згаданої спеціальної картотеки, де фіксувалися місця (установи та їхні зібрання), де працював Штаб, що допомагало його Управлінню краще організувати й контролювати роботу, а також дозволило започаткувати розбудову Східної бібліотеки⁵⁵⁵. ГРГ “Центр”, призначена для роботи на території Білорусії та в окремих суміжних

⁵⁵⁴ ВArch, NS 30/211/229 (док. № 86).

⁵⁵⁵ ВArch, NS 8/260/57 (док. № 28).

областях Росії, була створена пізніше за інші і працювала лише нетривалий час. За завданнями та організацією пошукової і дослідницької роботи вона була близькою до ГРГ “Україна”. Але, постійно відчуваючи певні труднощі, зокрема через нестачу приміщень та співробітників, у своїй діяльності вона фактично матеріально залежала від ГРГ “Остланд”, хоча й була від неї відокремлена.

Серед завдань ГРГ “Україна” основними були такі: 1) відбір, конфіскація та відправлення до райху різноманітних культурних цінностей; 2) використання зібраних бібліотек та архівів, інших цінностей з метою вивчення різних питань більшовицької тематики (ідеологія, досвід управління та контролю в усіх сферах радянського життя), економічного, ресурсного, людського потенціалу окупованих територій Радянського Союзу задля якнайкращого їх освоєння, а також практичної організації та керування цим процесом, їхнього історичного, культурного та етнічного розвитку; 3) збір матеріалів, що засвідчували б давні зв’язки цих територій з Німеччиною (ідея “німецької присутності” на цих теренах), зокрема про проживання тут значної кількості етнічних німців. Розробку останнього з цих напрямків група здійснювала одночасно з відповідними структурами МОСТ, наприклад, зондеркомандою Штумппа⁵⁵⁶, справи якої складають окремих, п’ятий опис фонду 3676.

Завдання ГРГ “Україна” безпосередньо з використання виглядали таким чином: 1) перегляд наявних матеріалів на предмет актуального матеріалу про радянську державу; 2) опрацювання зазначеного матеріалу; 3) збирання матеріалів за визначеними тематичними напрямками (план Прокша); 4) координація загальних завдань наукових співробітників, задіяних при головній робочій групі, з метою уникнення подвійної роботи; 5) попереднє планування (створення підстав для нової роботи); 6) перевірка наявних звітних матеріалів на предмет повноти⁵⁵⁷. Як зазначав співробітник Управління штабу К. Бретгауер у листі до ГРГ “Україна” у липні 1942 р., існували відмінності між загальними завданнями ОШР зі збирання матеріалів та його ж завданнями з їхнього використання. Зокрема, перше передбачало збирання на окупованих територіях різноманітного матеріалу, який “служби Вермахту чи політичні відомства та наукові інститути

---

⁵⁵⁶ Зондеркоманда д-ра Штумппа (Sonderkommando Dr. Stumpp) – особливий підрозділ, що під час Другої світової війни працював на окупованій території України, зокрема в райхскомісаріаті “Україна”, і займався збиранням матеріалів з історії общин німецьких переселенців та питань тогочасного стану німецьких колоній. Діяла з листопада 1941 р. до літа 1943 р. за дорученням Міністерства окупованих східних територій. Результатом діяльності команди став великий масив документів, у т. ч. звіти про майже 300 німецьких поселень на території України. До її складу входило до 50-ти осіб – німців, що народилися в Україні чи Росії. Очолював команду Карл Штумпп (Karl Stumpp) (1896–1982) – етнограф, відомий своїми дослідженнями історії російських та українських німців. Народився у родині етнічних німців в Україні, поблизу Одеси, 1918 р. переїхав до Румунії. У 1918–1922 рр. вчився у Тюбінгені в Німеччині. У 1922–1933 рр. керував вищою школою для дівчат у смт Тарутине поблизу Одеси, водночас займався історією поселень німців Бессарабії. 1933 р. переїхав до Німеччини, у Штуттгарт, де займався науковою діяльністю. Після війни продовжив свої наукові дослідження, викладав у гімназії у м. Тюбінген, водночас багато років очолював т. зв. Земляцтво німців з Росії.

⁵⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 42, арк. 204.

райхсляйтера можуть використовувати”, і водночас самостійне опрацювання ОШР різних матеріалів на визначені теми, пов’язані з більшовицькою ідеологією⁵⁵⁸. Про те, як Управління штабу планувало здійснювати процес опрацювання цих матеріалів, що надходили до робочих груп на місцях, зокрема на його початковому етапі, свідчить його інструкція від 5 січня 1942 р.⁵⁵⁹. Цей процес мав відбуватися так: 1) перегляд наявних матеріалів і відбір таких, що можуть бути використані; 2) здійснення перекладу, спочатку у рукописному вигляді; 3) стилістична коректура перекладів; 4) їхній машинописний набір, виготовлення чистового примірника та машинописних примірників копій, а також та каталогізація⁵⁶⁰. Керівники відповідних відділів, що займалися переглядом конфіскованих матеріалів та перекладами, повинні були володіти місцевими мовами хоча б на початковому рівні, щоб бути в змозі належним чином справлятися зі своїми обов’язками. Перекладачі мали бути набрані передусім з числа фольксдойче (етнічних німців) та дружньо ставитися до нацистської Німеччини, а їх кількість при кожній робочій групі визначав обсяг роботи. Друкарки також могли бути фольксдойче, але редагування та корегування перекладів при друці все одно мало здійснюватися німцем-райхсдойче, щоб уникнути ймовірних помилок. Але ці інструкції мали узагальнений характер і робота кожної робочої групи могла бути скорегована згідно з місцевими умовами, насамперед політичною ситуацією та наявними джерелами для роботи⁵⁶¹.

Відділ “Контроль” при ГРГ Україна, що виконував функції відділу “Використання”, вирішував завдання політичного змісту і мав діяти у сфері “реєстрації знайдених та отриманих фактів і свідчень радянської дійсності”, передусім “свідчень людей, що пережили більшовизм” (тобто постраждалих від більшовицького режиму), “збирання матеріалів до вивчення ідейної структури більшовизму” для подальшої пропагандистської роботи⁵⁶². Оскільки ця робота значною мірою була підпорядкована необхідності ведення антибільшовицької пропаганди, особливу цінність мали роботи саме пропагандистського змісту, що були придатні не лише, наприклад, для публікації у пресі, а й являли собою, по суті, ґрунтовні праці⁵⁶³.

При ГРГ “Україна” працювала фотолaboratorія. Вона займалася опрацюванням робочих плівок співробітників ГРГ та зондерштабів при ній (тиражувала, оцінювала тощо), фотографуванням окремих приміщень ОШР, здійснюваної ними роботи, місць, де працювали співробітники ГРГ, окремих радянських будівель суспільно-культурного значення, насамперед церков, музеїв, а також свідчень радянського буденного життя – приклади типових будинків, залишки пам’яток, зруйнованих радянською владою, тощо⁵⁶⁴. Змістовну інформацію щодо роботи ГРГ “Україна”, насамперед її відділу “Контроль”, можна також отримати з циркулярів ГРГ “Україна”, що розсилалися підлеглим робочим групам. Саме тому

---

⁵⁵⁸ Там само, арк. 254–254 зв.

⁵⁵⁹ Там само, спр. 119, арк. 5–9.

⁵⁶⁰ Там само, арк. 6.

⁵⁶¹ Там само, арк. 6–7.

⁵⁶² Там само, спр. 63, арк. 18–19.

⁵⁶³ Там само, арк. 76.

⁵⁶⁴ Там само, спр. 219, арк. 427–428 (док. № 53).

вони присутні зараз у декількох примірниках у документальних комплексах робочих груп, наприклад РГ “Дніпропетровськ”⁵⁶⁵.

Розпорядження керівника ГРГ “Україна” Г. Антона від 26 вересня 1942 р. щодо розширення організаційної структури ГРГ окреслює основні завдання відділів “Облік та планування” та “Використання”⁵⁶⁶. Так, завдання відділу “Використання” були такими: перегляд наявних зібрань на предмет наявності матеріалів актуального політичного змісту, їхнє опрацювання, систематизація за окремими тематичними напрямками або термінове пересилання для опрацювання до Управління штабу; розподіл роботи серед наукових співробітників при ГРГ; перевірка наявних звітних матеріалів та донесень на предмет їхньої повноти тощо⁵⁶⁷. На початку 1943 р. завдання відділу “Використання” при ГРГ “Україна” передбачали систематичне опрацювання філософських засад більшовизму, радянської науки, також у порівнянні з німецькою наукою, систематичне дослідження організації політичного управління, світогляду, а також практичного втілення ідей більшовизму в державне управління, науку, армію⁵⁶⁸. Майбутній керівник відділу Р. Прокш уважав за потрібне збирати всі матеріали, що могли мати значення для ведення війни, що тривала, та оцінки сил СРСР, як і свідчення, що мали б підтвердити одне з офіційних пропагандистських тверджень націонал-соціалізму, за яким провина у розв’язанні війни перекладалася на СРСР, наголошував на необхідності забезпечувати структури НСДАП інформацією щодо більшовизму⁵⁶⁹.

При цьому Управління штабу рекомендувало співробітникам відділу “Використання” основну увагу при поточному опрацюванні та використанні приділяти найактуальнішим матеріалам, а все інше мало бути відкладене на повоєнні роки. Найтісніше з цим відділом у даній сфері співпрацював працівники Зондерштабу “Наука”⁵⁷⁰.

Завдання відділу “Облік та планування” передбачали здійснення обліку всіх культурних цінностей, місць, де Штабом велася робота, та пов’язаних з ними матеріалів (зібрань книг, журналів, архівних матеріалів, фільмів, плакатів, карт тощо), а також ведення відповідної картотеки, розробка вказівок щодо технічного та редакційного опрацювання конфіскованих зібрань⁵⁷¹. Окремі документи визначали вимоги щодо ведення картотеки місць, де ведеться робота. Її складанням мав самостійно займатися чи не кожен співробітник ОШР, але робота не повинна була обмежуватися лише місцями, де він безпосередньо працював – він мав створювати окрему картку на кожен вагому частину зібрання, якщо, наприклад, останнє мало у своєму складі декілька окремих колекцій, зокрема й на кожен окрему будівлю суспільно-культурного призначення, інститут тощо, навіть якщо

---

⁵⁶⁵ Там само, спр. 26 а.

⁵⁶⁶ Як уже зазначалося, назва цього відділу при ГРГ “Україна” – відділ “Використання”, згадується лише у небагатьох документах, здебільшого 1942 р., насправді йдеться про відділ “Контроль” ГРГ “Україна”.

⁵⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 62 (док. № 52).

⁵⁶⁸ ВArch, NS 30/211/149 (док. № 87).

⁵⁶⁹ ВArch, NS 30/211/150 (док. № 87).

⁵⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 62–68 (док. № 52).

⁵⁷¹ Там само, арк. 70–71 (док. № 51).

на той момент вони були вивезені або втрачені. В останньому випадку вказувалося прізвище того, хто відповідав за транспортування вивезених зібрань, тогочасне місцеперебування їхніх предметів або зазначалася причина знищення того що⁵⁷². При можливості на картку слід було наклеювати фотографію, наприклад, будівлі музею чи бібліотеки.

На початку червня 1943 р. Україну без попередження відвідав Альфред Розенберг. Він прибув до Рівного п'ятого червня у супроводі керівника Штабу Герхарда Утікаля, а вже наступного дня приїхав до Києва і відвідав тут найважливіші місця, де тривала робота ГРГ “Україна”, у т. ч. Києво-Печерську лавру та Центральну бібліотеку на вул. Кірова, провів розмову з Г. Утікалем з приводу роботи Штабу. Його супроводжували райхскомісар України гауляйтер Еріх Кох, керівник генеральної округи “Київ” В. Магунія та кілька інших високопоставлених осіб. Потім відбулася поїздка до Дніпропетровська та Сімферополя⁵⁷³.

З приводу приїзду Розенберга Утікаль виступив із промовою перед місцевими співробітниками ОШР. Він зазначав: “Суттєві завдання з обліку, які ми мали у межах військового наступу та від яких залежали, тепер дійшли свого кінця. Не очікується, що ми найближчим часом створимо нові команди чи заснуємо нові робочі групи, навпаки, тепер ми маємо зайнятися оцінкою зібраних нами матеріалів, що у значному обсязі можуть бути використані для загального ідейного ведення війни [...] Чим довше триває війна, тим значнішим є те, що зі своїм противником ми протистоїмо не лише військово, а й ідеологічно та духовно”⁵⁷⁴.

У той саме час пошукова, збирацька та дослідницька робота ГРГ “Остланд”, особливо у 1942 – першій половині 1943 рр., здійснювалась іншим чином і мала певні особливості, що відрізняли її від роботи ГРГ “Україна”. Ідеться передусім про давні й міцні зв'язки народів Прибалтики з Німеччиною, а також більш доброзичливе ставлення місцевого населення до окупантів, що пояснювалося знищенням ними радянського режиму, який місцеве населення сприймало як надзвичайно ворожий. Це вплинуло на склад співробітників ГРГ “Остланд” та умови її діяльності – настрої та загальна обстановка були тут більш спокійними і злагодженими, ніж у зоні дії ГРГ “Україна”, що працювала, фактично, на ворожій німцям території, серед відверто недоброзичливо налаштованої більшості населення. Хоча, звичайно, це не виключало існування проблем у відносинах нацистської Німеччини та країн Прибалтики, зумовлених, серед іншого, обставинами 1939 р., коли згідно з існуючими домовленостями між ними та Третім райхом, т. зв. договорами про репатріацію, що давали балтійським німцям право на переселення до Третього райху, від 60 до 100 тис. людей імовірно німецького походження було переміщено на територію Німеччини⁵⁷⁵, а їхні території підлягали першочерговій германізації⁵⁷⁶. Окрім того, окупаційна влада не зрівняла місцеве населення в правах з німцями.

---

⁵⁷² Там само, арк. 62 (док. № 52).

⁵⁷³ Там само, спр. 26 а, арк. 284.

⁵⁷⁴ Там само, арк. 286.

⁵⁷⁵ Piper E. Alfred Rosenberg : Hitlers Chefideologe. – S. 456–461.

⁵⁷⁶ Там само. – S. 459.

Проте, попри неоднозначне ставлення населення країн Прибалтики до німецької окупаційної влади, у цілому ГРГ “Остланд” мала менше проблем з підбором місцевого персоналу. Зокрема, особи німецького походження, що не виїхали до Німеччини, охоче йшли на співпрацю. У місцевих співробітників ОШР особливий інтерес викликали матеріали німецьких общин на території Прибалтики, що зберігались як у державних архівах, так і в архівах церков, окремих наукових, громадських та освітніх товариств, передусім про німецькі кладовища та поселення, зв’язки місцевих культур з німецькою, ознаки німецького впливу у традиційній матеріальній та духовній культурі цих народів: у побуті, звичаях, традиційних ремеслах, архітектурі, традиційних віруваннях тощо⁵⁷⁷. Про все це свідчать документи ГРГ “Остланд” (зокрема, її відділу “Використання”), більшість яких сконцентровані у фонді 3676 ЦДАВО України – у справах 40, 105, 118–152, 171, 233–234 першого опису, а також справах 2, 6, 13–17, 26, 34, 37 другого опису. Від початку своєї діяльності ГРГ “Остланд” організувала збирання різноманітних матеріалів для подальшого використання, а в січні 1942 р. при ГРГ було створено бюро перекладів та використання. Цей підрозділ мав насамперед оцінювати зібраний матеріал (книги, журнали) з точки зору можливостей його використання. Так, при дослідженні теми більшовизації прибалтійських республік з 1940 р. основна увага приділялася матеріалам місцевими мовами (російською – лише якщо йшлося про певну унікальну інформацію), а основна служба ГРГ “Остланд” у Ризі упорядковувала та опрацьовувала місцеві матеріали російською мовою. Упорядкування проводилося за тематичними напрямками⁵⁷⁸.

Окрім цього, надзвичайно важливим напрямом діяльності ГРГ “Остланд” було визнано комплектування Східної бібліотеки у зв’язку із формуванням у Ризі її дублетного фонду, в той час як у роботі ГРГ “Україна” пріоритетним було опрацювання матеріалів для використання на пов’язані з більшовизмом теми⁵⁷⁹.

Документи ГРГ “Остланд” містять свідчення про регулярне проведення у Ризі т. зв. “відкритих вечорів”. Це були публічні заходи, що відбувались у приміщенні ГРГ за участі представників різних структур – військових служб, органів цивільної влади різних рівнів, наукових установ і навчальних закладів, представників місцевої преси тощо, на кожному з яких обов’язково проголошувалася доповідь, щонайменше на одну годину, на певну суспільно-політичну тему, а потім відбувалось її обговорення усіма присутніми. Ці заходи нерідко супроводжувались демонстрацією різних радянських кінофільмів, конфіскованих ОШР на окупованих територіях, до них готувалися невеликі експозиції з фотографій та конфіскованих предметів, що роз’яснювали гостям сутність роботи ОШР. Серед тем доповідей були такі: “Індогерманці та германці в Остланді” проф. Карла Енгеля, “Проблеми російської людини” В. Райхардта, “Націонал-соціалістська політика щодо письменства” Ганса Отто, “Литва” Вернера Ессена та ін. Метою

---

⁵⁷⁷ Детальніше щодо цих установ, де працювали представники Штабу у Прибалтиці, див.: *Каишварова Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны. – С. 469–497.

⁵⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 145, арк. 322–323 (док. № 42).

⁵⁷⁹ ВArch, NS 30/211/214 (док. № 86).

таких вечорів було, серед іншого, налагодження зв'язків ОШР із представниками служб та організацій, які могли б сприяти його роботі⁵⁸⁰.

Водночас спільною сферою діяльності як для ГРГ “Україна”, ГРГ “Центр”, так і для ГРГ “Остланд” та їхніх відділів “Облік” (“Облік і планування”) були збирання матеріалів, переважно книг та бібліографії для Східної бібліотеки та Центральної бібліотеки Вищої школи, організація та комплектування дублетних каталогів (їх планувалося розмістити у Києві та Ризі), підготовка до створення центрального книгосховища у Ризі. Основну роль у цій роботі мала відіграти ГРГ “Остланд”. Існував ряд тем, до яких мали збирати матеріали обидві ГРГ, а також готувались спільні колективні розробки.

Як уже було зазначено вище, з метою вироблення за цих умов спільної лінії діяльності між самостійно працюючими робочими групами та зондеркомандами Управління штабу запровадило практику регулярних робочих поїздок окупованими територіями та робочих нарад за участі співробітників сектора “Схід”, Головного відділу П с (“Облік та контроль”) Управління штабу та керівництва головних робочих груп у Східній Європі. На цих зібраннях обговорювалися питання поточної роботи, заслуховувалися доповіді на різні політичні теми, відбувався обмін думками, вироблялися нові напрями роботи або очікувані зміни, а також узгоджувалися вже розроблені та запроваджені плани. Розглядалися питання підготовки розробок, їхня тематика та методологія написання з урахуванням низки факторів: повноти вже написаних та отриманих робіт, потреб Управління штабу в інформації, наявності умов для роботи та місцевих спеціалістів тощо. Було доповнено низку існуючих інструкцій та створено нові, що і були покладені в основу інструктивних та методичних матеріалів головних робочих груп щодо роботи з використанням.

Перше таке засідання відбулось у вересні 1942 р. у Ризі, при ГРГ “Остланд”, де були присутніми представники ГРГ “Україна”. Пізніше, у листопаді того ж року, при ГРГ “Україна” відбулося друге засідання, що проходило у двох великих містах України, в Києві та Харкові, куди прибули співробітники ГРГ “Остланд”⁵⁸¹. Третє засідання відбулося за наказом керівника Штабу при ГРГ “Центр”, у Мінську, 19 по 21 червня 1943 р. у складі керівників головних робочих груп та робочих груп. Воно заслуговує на особливу увагу, оскільки саме на ньому в межах обговорення тематичного плану “Схід” було вироблено низку інструкцій щодо координації роботи з використанням при головних робочих групах окупованих східних територій, що сприяли б охопленню якомога більшої кількості тем і водночас уникненню зайвої, подвійної роботи, а також уніфікації цього процесу⁵⁸². Після закінчення засідання Утікаль відвідав усі робочі групи ГРГ “Україна”. Результати зібрання знайшли відбиття у циркулярах головних робочих груп своїм структурам, знайти які можна, зокрема, у комплексі документів

---

⁵⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 145, арк. 357–359 (док. № 90).

⁵⁸¹ Матеріали ГРГ “Остланд”, присвячені цьому засіданню, див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 118, арк. 65–74.

⁵⁸² Див., наприклад: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 119, арк. 361–362 (док. № 72); VArch, NS 30/155/21–22 (док. № 73).

ГРГ “Україна”⁵⁸³, у т. ч. у циркулярах № 22 від 27 червня⁵⁸⁴ та № 24 від 22 липня 1943 р.⁵⁸⁵ (документи РГ “Дніпропетровськ” та РГ “Харків”). У документах засідання наведено перелік доповідей, що прозвучали на ньому, і серед них такі: “Структурні зміни російського народу під впливом більшовизму” (керівник ГРГ “Центр” Г. Лангкопф, керівник сектора “Схід” Г. Вілль, керівник відділу “Контроль” при ГРГ “Україна” Р. Прокш), “Більшовицьке житлове господарство та будівельна справа” (керівник ГРГ “Україна” Г. Антон⁵⁸⁶), “Політичні проблеми Заходу” (керівник ГРГ “Бельгія” Г. Мухов), “Білорусія та Мінськ” (д-р О. Ріхель), “Більшовицьке керівництво людьми” (Г. Вундер), “Філософія як інструмент більшовицької диктатури” (Шюллер), “Національна російська думка” (д-р [Г.] Майер)⁵⁸⁷. Відбувся також відкритий прийом за участі запрошених гостей – представників Вермахту і цивільної адміністрації – та було заслухано доповіді гостей, зокрема оберштурмбаннфюрера СС⁵⁸⁸ Штрауха під назвою “Боротьба з діяльністю партизанських угруповань”⁵⁸⁹ та зондерфюрера Бурка під назвою “Більшовицька пропаганда та німецька контрпропаганда”, а також доповідь гауляйтера В. Кубе⁵⁹⁰ про німецьку політику в Білорусії⁵⁹¹. У своїй промові, що підсумувала результати зустрічі, керівник сектора “Схід” Г. Вілль підкреслив значення ідеологічної боротьби з більшовизмом, що мала б втілюватись у все-

---

⁵⁸³ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 31, арк. 18; спр. 63, арк. 17–20, 27–33; спр. 119, арк. 247–249.

⁵⁸⁴ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 312–315.

⁵⁸⁵ Там само, спр. 26 а, арк. 327–330; спр. 63, арк. 17–20.

⁵⁸⁶ Керівники робочих груп у складі ГРГ “Україна” не змогли особисто взяти участь у засіданні через труднощі з дорогою.

⁵⁸⁷ Додатково щодо тем доповідей на цьому засіданні див. циркуляри головних робочих груп своїм структурам, зокрема у комплексі документів ГРГ “Україна”, циркуляри № 22 від 27 червня та № 24 від 22 липня 1943 р.

⁵⁸⁸ Оберштурмбаннфюрер (Obersturmbannführer) – звання СС та СА, відповідало званню підполковника. СС (SS) – скор. від “Schutzstaffel” (“охоронні загони”) – елітні воєнізовані формування НСДАП. Спочатку призначалися для охорони А. Гітлера та входили до складу СА, а у 1934 р. були виокремлені як самостійна структура НСДАП. Підпорядковувалися особисто А. Гітлеру та Г. Гімлеру. У складі СС були також угруповання, що у 1940 р. отримали назву військ СС (Waffen-SS) та надалі брали участь у бойових діях та різних каральних акціях. У віданні СС перебували також концентраційні табори. Див.: СС // Фашизм и антифашизм. Энциклопедия. В 2-х томах. / Большая энциклопедия. – М. : Терра, 2008. – Т. 2: М–Я. – С. 297–299. СА (SA) – скор. від “Sturmabteilung” (“штурмові загони”) – воєнізовані формування НСДАП, створені у 1921 р. Зіграли значну роль у приході до влади націонал-соціалістів, але після 1934 р., коли внаслідок конфлікту з керівництвом НСДАП було знищено керівництво СА, втратили свої позиції і головною бойовою організацією НСДАП стала СС. Після 1934 р. серед головних завдань СА було проведення військової підготовки, організація громадянської оборони, подекуди – боротьба з партизанським рухом. Див.: СА // Фашизм и антифашизм. Энциклопедия. В 2-х томах. / Большая энциклопедия. – М. : Терра, 2008. – Т. 1: М–Я. – С. 246–247.

⁵⁸⁹ У тексті – “боротьба з діяльністю бандитських угруповань”.

⁵⁹⁰ Кубе Вільгельм Рихард Пауль (Kube Wilhelm Richard Paul) (1887–1943) – державний і політичний діяч нацистської Німеччини, з 1941 р. – комісар генеральної округи “Білорусія”. Був відомий своєю жорсткою окупаційною політикою.

⁵⁹¹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 63, арк. 27–28.

бічному пізнанні його ідеології та її реалізації на практиці, в тому числі для того, щоб використовувати отриману інформацію у пропаганді проти СРСР. Але, з огляду на неповноту на даний момент знань про СРСР, відділи “Контроль” при головних робочих групах мали і надалі активно збирати та опрацьовувати різноманітні матеріали. Також було зазначено, що діяльність ОШР у цьому напрямку ґрунтується на таких засадах: “1) Результат війни значною мірою залежить від того, чи пізнаємо ми методи більшовицького керівництва людьми та це знання залучимо до нашої пропаганди та практики управління; 2) Німецький народ також потребує ретельних роз’яснень щодо більшовицького противника, щоб зберігати стійкість при контакті з проявами більшовизму; 3) Після переможного закінчення війни ще десятиліття людина на Сході та німецьке керівництво будуть змушені розбиратися з наслідками більшовизму”⁵⁹². Промовець також наголосив: “Наші знання про більшовизм є недостатніми”. Ймовірно, це відбулося внаслідок того, що “у період після 1933 року було відсутнє духовно-ідеологічне протистояння з марксизмом загалом, а особливо – з більшовизмом. [...] ми недооцінили військово-державний апарат, економічний потенціал, стратегічні вміння нашого більшовицького противника. Але тоді ми все ще мало знали про ідеологічні основи більшовизму, про методи його керівництва людьми, про зміни духовної сутності його народів під впливом більшовизму та про проникнення сукупності ідей більшовизму до повсякденного життя. [...] Тому ОШР вбачає своїм завданням збирання матеріалів для цього ідейного протистояння [...] для дослідження ідейної структури більшовизму та забезпечення цим матеріалом усіх, хто має відношення до проведення цих досліджень, передусім галузі “Наддержавні сили”, у тому числі співробітників Служби Розенберга”⁵⁹³. Г. Вілль також розподілив усі робочі матеріали ідеологічного змісту на три умовні групи: 1) Матеріали Східної бібліотеки, її книжкові та журнальні фонди, кіно- та фото-зібрання, колекція плакатів, як і картотека місць, де велася робота, що надають найповнішу картину про радянські установи культури; 2) Важливі матеріали з відомостями щодо більшовизму, зібрані Штабом; 3) Свідчення радянських громадян, що жили за більшовицького режиму або протистояли йому”⁵⁹⁴. Тому саме відділам “Контроль” при головних робочих групах Г. Вілль як керівник сектора “Схід” Управління штабу відвів особливу роль при виконанні цієї роботи, саме вони мали контролювати процес пошуку, відбору та опрацювання вищезазначених матеріалів при головних робочих групах. Було визнано й складність умов, за яких вони працювали, наприклад те, що одним із факторів, які негативно впливали на цю роботу, було становище на фронті.

У документах ОШР міститься інформація щодо засідання у Ратіборі у травні 1944 р., де обговорювалася поточна ситуація щодо збирання матеріалів з метою використання та їхнього обліку, було заслухано відповідні доповіді керівників різних структур ОШР та Служби Розенберга⁵⁹⁵. Зокрема, на ньому також був обговорений майбутній загальний тематичний план “Європа”, що у перспективі включав

---

⁵⁹² Там само, арк. 17.

⁵⁹³ Там само, арк. 18.

⁵⁹⁴ Там само.

⁵⁹⁵ ВArch, NS 30/162/220–221.

би дослідження як загальноєвропейських питань, так і проблем окремих історико-культурних регіонів⁵⁹⁶.

Від осені 1943 р. ГРГ “Україна” та її структури розпочали евакуацію та поступовий рух на Захід⁵⁹⁷. Перша значна проблема, яка перешкождала подальшій роботі з підготовки розробок, – втрата значної частини місцевих співробітників, що цим займалися. За приблизними даними, лише у Києві над розробками для ОШР працювали понад 40 осіб, а вдалося виїхати із Штабом лише двом – з іншими зв’язок був втрачений і розшукати їх не вдалося, як і забезпечити житлом тих, що виїхали до інших міст – Вінниці, Кам’янка-Подільського та ін. Окрім цього, за даними ГРГ “Україна”, східні українці не мали права при переміщенні на Захід затримуватися на території Генерал-губернаторства, у зв’язку з чим зазначена ГРГ спробувала у Лемберзі, де налічувалося чимало бібліотек, наукових установ, вищих навчальних закладів, залучити до роботи низку представників населення дистрикту “Галичина” (до 60 осіб). Було навіть заплановано поглиблене розроблення вже згаданої окремої групи тем, об’єднаних під спільною назвою “Більшовицький експеримент у Галичині”, що висвітлювала б спроби більшовизації Західної України у 1939–1941 рр. Водночас до Ратібору ОШР також не міг забрати багатьох місцевих співробітників, оскільки там бракувало місця для їхнього проживання⁵⁹⁸.

Від травня 1943 р. до роботи з використання долучилася ГРГ “Центр”. Вона мала відшукати місцевих співробітників, придатних для співпраці з ОШР, збирати всі необхідні та цінні матеріали, насамперед щодо Білорусії та Росії, а їхнє технічне опрацювання – набір, переклад, редагування тощо – мало б здійснюватися силами відділу “Використання” ГРГ “Остланд” у Ризі. Через це при тиражуванні розробки обов’язково робилася копія в одному примірнику для ГРГ “Остланд”. Водночас роботи з облаштування при ГРГ “Центр” власного бюро тривали⁵⁹⁹. Лише в період з 1 червня 1943 р. до кінця березня 1944 р. при ГРГ “Центр” у межах тематичного плану “Схід” було підготовлено понад 190 розробок загальним обсягом більш як 2 500 машинописних сторінок⁶⁰⁰. Зберігся доволі цілісний масив загальної документації ГРГ “Центр”, у т. ч. циркуляри щодо роботи з використання, у своїй більшості аналогічні до циркулярів ГРГ “Україна”, а також документи щодо пошуку кадрів для цієї роботи. Їх можна знайти, наприклад, у фонді NS 30 у справах 153–168. Зазначена головна робоча група як наймолодша у сфері збирання матеріалів та їхнього наукового опрацювання врахувала все здобутки та існуючий досвід інших головних робочих груп у цьому напрямку. Згідно зі службовою запискою керівника ГРГ “Центр” Г. Лангкофа відповідний підрозділ при ГРГ станом на осінь 1943 р. мав опікуватися питанням забезпечення численних служб на території Білорусії та частини Росії інформацією щодо роз’яснення завдань дослідження знань про більшовизм. Відповідно до цього передбачалося: 1) Консультування інших установ та служб:

---

⁵⁹⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 171, арк. 158.

⁵⁹⁷ Детальніше щодо перемішень структур ГРГ “Україна” див. розділ 3.

⁵⁹⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 19, арк. 21–23 (док. № 79).

⁵⁹⁹ ВArch, NS 30/155/58–59 (док. № 35).

⁶⁰⁰ ВArch, NS 30/162/175–193.

Вермахту, адміністрації, НСДАП (у сфері навчання, пропаганди, преси, кіно, радіо), редакцій щотижневої преси, мінської радіостанції щодо різних науково-ідеологічних питань; 2) Надання відповідних матеріалів – розробок, коротких тематичних повідомлень, книг, журналів та газет для відкритого користування, різного ілюстративного матеріалу, статей для публікації в пресі; 3) Участь співробітників у різних навчальних заходах Вермахту, адміністрації, НСДАП, преси тощо⁶⁰¹.

Серед документів робочих груп наявні свідчення про збирання та підготовку їхніми співробітниками статей на основі конфіскованих та зібраних матеріалів з метою забезпечення пропагандистських акцій. Так, у циркулярі ГРГ “Україна” від 23 березня 1943 р. № 10 для її робочих груп зазначалося, що у зв’язку з потребою Берліну в пропагандистських матеріалах відділ “Контроль” ГРГ “Україна”, крім своєї основної роботи, найближчими тижнями мав приділяти увагу підготовці невеликих статей, які було бажано надати до 15 травня⁶⁰². Найактуальнішими для цієї пропагандистської акції визнавалися відомості про покинуті або зруйновані більшовиками культурні цінності, а найбільш бажаними – реальні замальовки з життя як, наприклад, згадки про пережите або власний досвід (про розкуркулення, заслання, розстріли, антирелігійну боротьбу, соціальне життя). Але підготовлені з цією метою розвідки не мали перевищувати встановленого пресою обсягу; передбачалося, що на них не витратиметься багато часу. Зовні вони мали бути оформлені так, як і всі основні розробки Штабу та виготовлялись у п’яти примірниках (три для Управління штабу, один – для ГРГ, один – для РГ). До виконання цього завдання слід було залучати місцевих спеціалістів, а якщо не вистатиме перекладачів і друкарок, статті мали пересилатися до Берліну російською мовою, без перекладу, лише із зазначенням назви німецькою мовою, даних про упорядника чи укладача, джерела та зістислим викладом змісту.

Документи робочих груп є своєрідними джерелами щодо правил проведення пошукової та наукової роботи, яка мала забезпечити як сам Штаб, так і пов’язані з ним нацистські установи та організації необхідною їм інформацією, адже планувалося, що підготовлені в межах цього завдання праці одразу мають бути уніфіковані з метою подальшої реєстрації та передавання до вищевказаного архіву при Управлінні штабу ОШР, де мали концентруватися розробки.

Ця організаційна сторона процесу контролювалася різноманітними службовими інструкціями, вказівками, розпорядженнями керівництва ОШР, керівників робочих груп та зондерштабів, що визначали, наприклад, актуальність і пріоритетність тих чи інших тем дослідження, вимоги до внутрішнього та зовнішнього змісту інформаційних робіт, повноваження, завдання та обов’язки окремих співробітників штабу, а також різних відділів Управління та робочих груп. Загалом інструктивні матеріали головних робочих груп щодо діяльності з використання мали у своїй основі загальні інструкції відповідного відділу Управління штабу, але уточнювалися відповідно до специфіки та умов діяльності робочих груп на місцях та їхнього безпосереднього завдання, при збереженні загальних уніфіко-

---

⁶⁰¹ ВArch, NS 30/167/25–26.

⁶⁰² ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 219.

ваних принципів роботи. Такі вказівки та службові інструкції отримували як штатні, так і позаштатні співробітники, переважно науковці або фахівці з різних галузей, що мало забезпечити правильну підготовку та належне оформлення робіт⁶⁰³.

Суттєве джерелознавче значення мають окремі методичні інструкції, як, наприклад, документи від лютого 1943 р. щодо правильного розподілу розробок за тематикою та їхньої реєстрації з наведеними прикладами⁶⁰⁴. Стандартна розробка, незалежно від її виду – наукова праця у вигляді монографії, наукова стаття або просто інформаційна довідка – мала обов’язково складатися з трьох основних частин: 1) Титульний аркуш, оформлений за єдиним зразком, де зазначалися: назва підрозділу, де виконувалася робота, реєстраційний шифр для загального тематичного каталога розробок в архіві ОШР, ініціали та прізвища автора чи упорядника, редактора чи відповідального за виконання роботи співробітника Штабу, ініціали та прізвище перекладача або перекладачів (за наявності) і друкарки (за наявності), дата та підпис співробітника ОШР, кількість сторінок; 2) Текст роботи, обов’язково із зазначенням назви; 3) Заклучна сторінка або аркуш оцінювання⁶⁰⁵, створена та додана окремо відповідальним за роботу співробітником Штабу⁶⁰⁶. Часто окремо додавалися його ж невеликий за обсягом вступ (на окремому аркуші, між титульним аркушем і текстом роботи), а також супровідні листи для пересилання роботи до Управління штабу. В німецьких документах авторів позначено терміном “Verfasser”, що означає “автор”, “укладач”, “упорядник” (в тому випадку, коли йшлося про самостійно створену працю), а відповідальних співробітників Штабу – “Bearbeiter” або “Überarbeiter”, що означає дослівно “той, хто обробляє” або “той, хто переробляє”. Ймовірно, останні виконували функції відповідального редактора, коли йшлося про роботу, створену співробітником-іноземцем за дорученням Штабу. При цьому особа, що позначалася як “Überarbeiter”, могла займатися також стилістичним доопрацюванням перекладів. Титульний аркуш розробки мав оформлятися на місці її створення; якщо вона створювалася при головній робочій групі, то на цьому аркуші, крім ГРГ, мав бути вказаний відділ “Контроль”. Оригінал, як правило, направляли з ГРГ до Управління штабу; якщо роботу було підготовлено співробітником зондерштабу – то до самого зондерштабу, першу і другу копії – до Управління штабу, третю – до ГРГ, а ще один примірник залишався при робочій групі чи відділі “Контроль”. Невеликі розробки, обсягом до однієї сторінки, не потребували титульного аркуша, основні дані про неї у цьому випадку зазначались у верхній частині документа⁶⁰⁷. Проводився також порівняльний аналіз щойно створених праць та робіт, які були створені раніше, в рамках однієї теми, завдяки чому визначалися питання, висвітлені найкраще, та ті, що потребували доопрацювання або взагалі переробки, а також роботи, що дублювалися за змістом.

---

⁶⁰³ Там само, спр. 221, арк. 14 (док. № 54).

⁶⁰⁴ Там само, спр. 31, арк. 432–437.

⁶⁰⁵ Beurteilungsblatt.

⁶⁰⁶ Титульні аркуші до розробок та аркуші оцінювання можна знайти у док. №№ 82, 84, 85.

⁶⁰⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 365–366.

Важливим джерельним значенням вирізняються такі документи, як поглиблені керівні вказівки для роботи над окремими темами, наприклад ті, що збереглися серед матеріалів ГРГ “Україна” (1943 р.)⁶⁰⁸. Оскільки вони надруковані в перекладі російською мовою, то можна припустити, що їх готували для місцевих співробітників, для яких ця мова була звичною, – українців, росіян та ін. Зазначені документи дають уявлення, які вимоги ставилися перед виконавцем – у цьому випадку, вочевидь, при праці передусім над темами щодо організації та заходів державної влади (адже тут основним завданням було з’ясування намірів радянської держави в сфері теорії та законодавства, відстеження методів їх втілення в життя в усіх напрямках). Більшість цих вказівок були поглиблені та доопрацьовані після засідання Управління штабу у Києві, а тому отримали неофіційну назву “київські інструкції”, що зустрічається в документах. Вони були чинними і для ГРГ “Центр”, де їх навіть дещо доопрацьовали з урахуванням місцевих умов. Отже, методологічні принципи створення таких робіт були загалом уніфікованими і з цієї причини могли застосовуватися при підготовці багатьох тем різних робочих груп.

Вищезгадані документи засвідчують високий рівень та науковий характер вимог до цих розробок. Вони мали складатися з трьох основних частин: огляд на основі джерел, бібліографія до теми, оцінка автора чи укладача. Серед основних вимог були такі: 1) використання якнайширшої джерельної бази (передусім якнайбільшої кількості відповідних офіційних документів, створених у процесі діяльності органів державної влади СРСР (за наявності), у тому числі законодавчих, що висвітлюють різні аспекти життя суспільства); 2) створення найповнішого бібліографічного апарату до розробки; 3) викладення автором власних суджень та оцінок, що мали бути винесені окремо, виключно у третій частині роботи (рекомендувалось уникати їх у двох перших частинах)⁶⁰⁹. При цьому наголошувалося на необхідності надання місцевим співробітникам для роботи всіх наявних допоміжних посібників, радянських журналів та книг⁶¹⁰.

Зрозуміло, що через залучення до підготовки розробок представників різних професій, подеколи навіть різних соціальних груп з неоднаковим рівнем освіти, їхня реальна інформаційна цінність була нерівнозначною, мала місце й певна заідеологізованість. Тому вони потребують всебічної критичної оцінки. Оскільки написання цих робіт повсякчас контролювалося відповідними уповноваженими співробітниками ОШР, бралися до уваги будь-які отримані відомості, але, ймовірно, перевага віддавалася все ж найбільш змістовним та ґрунтовним роботам наукового характеру.

Самі німці визнавали, наприклад, невелику цінність для практичного використання витягів із енциклопедій, зокрема з Великої Радянської Енциклопедії та старих видань, а також статей з історії окремих міст, установ, будівель, підготовка яких передбачала великі затрати робочого часу, як і таких, що подаються самостійно, не як додатки до інших робіт, а також компіляцій. Натомість більш

---

⁶⁰⁸ Там само, спр. 63 а, арк. 1–2; цей же документ німецькою мовою див.: ВArch, NS 30/169/38–39.

⁶⁰⁹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 63 а, арк. 1–1 зв. (док. № 75).

⁶¹⁰ ВArch, NS 30/155/32 (док. № 71).

цінними вважалися авторські праці, що могли засвідчити німецькі впливи та містили інформацію про етнічних німців, більшовизм і здійснені під його впливом перетворення, зокрема негативні, а також праці про психологію народів Східної Європи⁶¹¹.

Обсяг таких робіт був різним – від кількох сторінок, як, наприклад, довідки інформаційного характеру (розвідки М. Гранціна, присвячені поширенню магдебурзького права на Сході⁶¹² та створенню німецької лютеранської общини у Києві⁶¹³), до ґрунтовних досліджень у кілька сотень сторінок, як праця Г. Швіттау⁶¹⁴ про індустріалізацію у СРСР, що складається з кількох частин загальним обсягом понад 700 сторінок⁶¹⁵, або робота С. Соснового “Динаміка народонаселення в Україні за 1914–1941 рр.”⁶¹⁶.

Різноманітною була джерельна база таких праць. Вона включала як наукові розвідки, у т. ч. дорадянського періоду, як, наприклад, Миколи Закревського,

---

⁶¹¹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 277.

⁶¹² Там само, спр. 30, арк. 15–19.

⁶¹³ Там само, спр. 50, арк. 21–22.

⁶¹⁴ Швіттау Георгій Георгійович (1875–1950) – російський економіст, фахівець з економіки, статистики, зарубіжного трудового права, доктор політичної економії. Закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету, у 1912 р. захистив магістерську дисертацію на тему “Промислові конфлікти” у Петербурзькому університеті, а у 1915 р. – докторську дисертацію на тему “Кваліфікована праця” у Московському університеті. З 1908 р. викладав на юридичному факультеті Санкт-Петербурзького університету, був професором Новоросійського університету та Воронежського державного педагогічного університету, де з 1937 по 1941 рр. очолював кафедру економічної географії. З 1919 р. до кінця 1920-х років перебував у закордонному відрядженні (Берлін, Лондон, Гамбург) при торгівельних представництвах СРСР, вивчав досвід зарубіжної науки, питання зовнішньоекономічних зв’язків, продовжував працювати над питаннями народного господарства, промисловості, зовнішньої торгівлі тощо. Після свого повернення до СРСР з 1929 р. по 1933 р. працював у Академії сільськогосподарських наук ім. Леніна, з 1934 р. знову викладав, завідував кафедрою організації і статистики радянської торгівлі в Іркутському інституті радянської торгівлі. З 1947 р. та до своєї смерті у 1950 р. завідував кафедрою економічної географії Ярославського педагогічного університету. Див.: Георгій Георгиевич Швиттау (24.04.1875 – 01.11.1950) [Електронний ресурс] // Юридическая Россия. Федеральний правовой портал. – Електрон. текст. дан. – Режим доступа: <http://www.lawportal.ru/person/person.asp?persID=1121118> – Дата обращения: 28.03.2013. Серед офіційних даних щодо його біографії майже відсутня інформація про період з 1941 по 1945 рр. Зокрема, відомо лише, що у 1942 р., під час окупації німецькими військами Воронежа, загинув майже весь рукописний архів ученого, а сам він у 1945 р. вже опинився у Празі. Але серед документів ОШР є відомості про те, що серед радянських громадян, які готували наукові розвідки для Штабу, був Г. Швіттау, автор праць з питань економіки, індустріалізації СРСР, економічної статистики. Документи належать ГРГ “Україна”, але не мають інформації, де саме вони були створені, як і відомостей щодо безпосереднього відношення до будь-якої робочої групи у складі ГРГ “Україна”. Імовірно, вчений у період між 1942 та 1944 рр. опинився у Києві, місці перебування ГРГ “Україна”, звідки виїхав разом з німецькими військами. Його найзначнішою працею серед тих, згадки про які наявні в архіві ОШР, стала робота “Індустріалізація Радянського Союзу”. Заслужують на увагу низка супутніх нарисів, покладених в основу цієї роботи.

⁶¹⁵ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 34–35.

⁶¹⁶ Там само, спр. 36, арк. 1–103.

Михайла Драгоманова, Василя Ключевського, до яких зверталися для висвітлення питань розвитку окремих земель у складі Російської імперії та історії окремих народів, що її населяли, так і статті та інші матеріали газет і журналів не лише довоєнного періоду, а й 1941–1943 рр. включно, наприклад газети “Правда”. Залучалися також матеріали допитів радянських військовополонених, що утримувалися в концентраційних таборах⁶¹⁷.

Інформація мала збиратися також шляхом опитування радянських громадян. У ф. 3676 збереглися відомості про заплановану на осінь 1942 р. при ГРГ “Україна” масштабну акцію з опитування робітників та службовців підприємств і організацій двох великих промислових міст України – Харкова і Дніпропетровська. Обрання саме цих міст пояснювалося тим, що в них була сконцентрована значна частка об’єктів радянської промисловості, функціонувала велика кількість науково-дослідних лабораторій та експериментальних підприємств, а також середніх і вищих спеціальних навчальних закладів, що забезпечували ці галузі промисловості відповідними фахівцями. Матеріали про це, зокрема листування між Управлінням штабу, ГРГ “Україна”, РГ “Дніпропетровськ”, РГ “Харків” та окремими задіяними у цій справі науковими співробітниками ОШР (економіст Вальтер Томс⁶¹⁸ і науковий співробітник Бруно Сколауде), а також розроблені проекти детальних опитувальних аркушів, можна знайти у справі 42 першого опису ф. 3676 ЦДАВО України⁶¹⁹. Основне завдання даної акції – зібрати, насамперед, свідчення щодо соціальних відносин в Україні, а також щодо стану радянської промисловості. Було розроблено дві форми – одну для підприємства, а другу – для працівника, та сформульовано низку початкових мінімальних вимог до анкет. Зокрема, передбачалося формулювати питання таким чином, щоб на них можна було дати лише чітку, конкретну відповідь, яка унеможлиблювала будь-яку риторику, суб’єктивні судження, власні оцінки опитуваних тощо. Спочатку мали бути опитані робітники старшого віку та зі значним стажем роботи, насамперед тих підприємств, що на початок війни працювали безперервно вже понад 15 років. Це дало б можливість простежити розвиток радянської промисловості на прикладі одного такого підприємства. Крім цього, висловлювалися

---

⁶¹⁷ Там само, спр. 111, арк. 1–45; ВArch, NS 30/33/278–279.

⁶¹⁸ Томс Вальтер (Thoms Walter) (1899–1995) – німецький учений-економіст, займався питаннями економіки та організації виробництва. Вчився у Кьонігсберзі, Берліні, Кьольні. З початку 1930-х років викладав при Гайдельберзькому університеті, де у 1939–1945 рр. був деканом факультету суспільно-політичних наук та економіки. Став одним з ініціаторів створення у жовтні 1941 р. Інституту дослідження великих економічних регіонів при Гайдельберзькому університеті, що мав займатися дослідженнями економіки територій, окупованих нацистською Німеччиною (при ньому В. Томс керував напрямком робітничої та соціальної політики). Водночас брав участь у діяльності Інституту економіки при цьому ж університеті. За власним бажанням з метою дослідження економіки республік СРСР та соціалістичного досвіду організації економіки приєднався до Оперативного штабу Розенберга у Східній Європі. У 1942–1944 рр. відвідав Україну, Білорусію. Детальніше щодо діяльності В. Томса при університеті Гайдельберга див.: *Mantel P. Betriebswirtschaftslehre und Nationalsozialismus. Eine institutionen- und personengeschichtliche Studie* / P. Mantel. – Wiesbaden : Gabler Verlag/GWV Fachverlage GmbH, 2009. – 926 S. Особову справу див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 104, арк. 60–80.

⁶¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 42, арк. 174–192.

пропозиції опитувати робітників не за підприємствами, де вони працювали, а за професіями, а також здійснити спочатку пробне опитування сотні осіб, що дасть можливість виявити недоліки опитувального аркуша та чи потребує він доопрацювання. В одному зі службових листів була вказана цифра у 25 тисяч анкет. На думку ініціаторів, така велика кількість осіб, яку планувалося опитати, надала б великий масив інформації за короткий проміжок часу, а також за умови опрацювання могла б справити позитивне враження на населення своєю організованістю та масштабністю. Відомості з цих анкет мали бути підсумовані після опрацювання у загальному зведеному донесенні.

Спочатку мала заповнюватись анкета на підприємство його керівником за допомоги старших працівників, потім особові анкети мали отримати робітники. В опитувальній анкеті для підприємства, крім даних щодо його назви та місцезнаходження, керівників (теперішнього та колишніх), їхньої освіти та членства у Комуністичній партії, мало бути вказане таке: кількість робітників (чоловіків та жінок) за кожні п'ять років, починаючи з 1922 р., наявність та рівень професійного та соціального забезпечення працівників станом на 1940 р. (підвищення кваліфікації, охорона здоров'я та забезпечення житлом, харчування, відпочинок, культурні заходи тощо), заробітна плата, запровадження стахановської системи підвищення продуктивності праці, робочий день та наявність понаднормової роботи, використання жіночої та підліткової праці, загальна ефективність підприємства. Окреме місце посідали питання про партійну роботу на підприємстві. Отримана в результаті опитування інформація мала триматися в таємниці. Загальна ж кількість підприємств, де планувалося протягом восьми тижнів провести таке опитування, була досить великою – від 700 до 1000. До початку осені 1943 р. мало бути надруковано перші 500 примірників анкет для підприємств та 5000 – для їхніх робітників⁶²⁰. Спочатку йшлося про опрацювання отриманих даних на місці, але В. Томс висловив думку про доцільність передвання матеріалів з результатами опитування до університету м. Гайдельберга, що дасть змогу одразу їх опрацювати, використовувати у дослідженнях та ввести до наукового обігу. Оскільки більшість анкет була б, вочевидь, російсько- або українськомовними, і передбачалося, що їхнє опрацювання на місці при ГРГ “Україна” займе багато часу, як і необхідний переклад німецькою мовою, В. Томс запропонував залучити до даної роботи студентів університету в Гайдельберзі⁶²¹.

Анкета, призначена для робітників підприємств та співробітників пов'язаних з ними установ, відома у двох варіантах. Перший варіант складався з семи частин. Перша частина, (“А”), стосувалася безпосередньо особистих даних особи, яку опитують, та містила 13 пунктів, серед яких були: ім'я та прізвище, дата і місце народження, національність, професія опитуваного та його батьків, сімейний стан, кількість дітей, чи немає серед них померлих, їхня освіта тощо. Друга частина (“В”) складалася з восьми запитань, що стосувалися освіти опитуваного, його професії та місця роботи тощо, третя (“С”) – із запитань щодо роду занять до війни, місць роботи, про дисциплінарні вимоги, понаднормові та

---

⁶²⁰ Там само, оп. 4, спр. 326, арк. 114.

⁶²¹ Там само, оп. 1, спр. 42, арк. 174.

надзвичайні виплати, штрафи, наявність соціального піклування. Вісім запитань щодо виплати заробітної плати та діяльності профспілок склали четверту частину (“D”); наступна, п’ята частина (“E”), містила 14 запитань щодо рівня та умов життя, прибутків опитуваного, в тому числі поза основним місцем роботи: що опитуваний міг купити до війни і в якому обсязі, які суми грошей йому доводилося платити за один кілограм різних продуктів звичайного повсякденного раціону у 1930, 1935 та 1940 рр. (хліб, борошно, масло, цукор, м’ясо, картопля, молоко), те саме стосувалося й готового одягу, окремо для чоловіків та окремо – для жінок, а також щодо проведення вільного часу та відвідування культурних заходів (театр, кіно), навіть художніх уподобань опитуваного (фільми, книги). Наступна, шоста частина (“F”), включала 15 запитань щодо житлових умов опитуваного: наявності власного житла чи певної площі у комунальній квартирі, кількості приміщень та їхньої площі, наприклад, чи є у помешканні окрема туалетна кімната, відокремлене місце для сну, рівня облаштованості приміщення, кількості мешканців у приміщенні тощо. Сьома частина (“G”) складалася з 19-ти інших питань, що не входили до будь-якої з попередніх груп, зокрема щодо соціальної належності та громадського життя опитуваного – чи є він або хтось із членів його родини службовцем, до яких громадських об’єднань він належав (спортивні союзи, об’єднання культурного характеру тощо), чи постраждав від дій Комуністичної партії, чи зазнавав переслідувань з боку НКВС, у тому числі за політичні переконання, чи були в його родині арешти або заслання тощо. Низка питань стосувалась євреїв: яку роль вони відігравали в суспільстві, чи займали керівні посади, чи мали кращі побутові умови тощо. У другому варіанті цієї анкети окремі питання було поглиблено. Зокрема, опитуваному пропонувалося висловити свою думку щодо Комуністичної партії, дати оцінку окремим історичним періодам та подіям, наприклад НЕПу (1922–1928 рр.), розкуркуленню (з 1929 р.), колективізації (з 1929 р.), запровадженню трудовнів (1935 р.), стахановської системи підвищення продуктивності праці, висловитися щодо діяльності органів НКВС та ставлення до релігії тощо. У цьому варіанті були присутні й питання щодо становища жінки в СРСР, а також окрема частина, присвячена військовій підготовці: чи проходив опитуваний навчання з військової підготовки, де саме, за яких побутових умов, відносини між вищим та нижчим складом, чи включало це політичне навчання. Але, незважаючи на таку ретельну підготовчу кампанію, на жаль, нами не знайдено інформації, що підтвердила б факт здійснення даної акції з опитування, як і запровадження подібної практики при ГРГ “Остланд” чи ГРГ “Центр”, принаймні в архіві ОШР.

Німецькі співробітники ОШР, такі як В. Райхардт, Г. Вундер та ін., також готували роботи, присвячені ідеології більшовизму. При цьому працівники Штабу, що самостійно опрацьовували конфісковані на Сході матеріали та готувати розвідки та статті, могли отримати гонорар, насамперед за праці наукового змісту. При колективному авторстві Управління штабу визначало приблизний авторський внесок кожного та належну йому суму. Питання оплати підготовки праць компілятивного або відверто ненаукового характеру (наприклад, перекладів та підбірок статей з газет і журналів), що не мали наукової цінності, розглядалися окремо у кожному випадку⁶²².

⁶²² Там само, спр. 59, арк. 258–259 (док. № 33).

Окремо регулювалося й питання про обнародування більшої частини інформації. Зокрема, при використанні у пресі результатів збирацької діяльності ОШР визнавалося недоцільним вказувати на джерело походження матеріалу, тобто при публікації ніде не фігурували ні ОШР, ні ім'я співробітника, що походив з окупованих східних територій. Водночас, відомі факти публікації розробок, що належали особам, які співпрацювали з ОШР при головних робочих групах. Так, у декількох номерах газети “Україна” за квітень 1943 р. було надруковано фрагменти роботи “Житлова політика Советів у Києві” архітектора Євгена Наконечного⁶²³, що готував статті за дорученням ОШР, але без вказівки на ОШР або на автора⁶²⁴. Між тим, авторство могло бути зазначене відносно наукових співробітників-німців, якщо вони публікувались у різних серійних і періодичних виданнях, призначених для державних служб райху. Наприклад, В. Райхардт просив Управління штабу дозволити йому вказувати своє авторство при публікації підготовлених ним праць та зазначати, що він працює при ОШР⁶²⁵. Окрім того, їхні праці ставали основою відповідних доповідей, з якими вони виступали на різних громадських заходах наукових і культурно-освітніх товариств, а також на засіданнях у рамках ОШР. Їх публікували також у різних німецьких виданнях тощо.

Загалом повнота та достовірність отримуваної інформації забезпечувалася в ОШР завдяки розгалуженій системі створення праць, контролю за їхнім написанням і змістом, а також зіставленню з іншими матеріалами, отриманими ще в довоєнний період. Слід брати до уваги ще й той факт, що аналітичну роботу щодо подій, які відбувались у світі та політиці різних країн, проводило у 1930-х роках Зовнішньополітичне відомство НСДАП (очолюване А. Розенбергом з 1933 року). Це стосувалося, звичайно, не лише західноєвропейських країн та США, а й “східного напрямку”⁶²⁶. Документи ОШР дають уявлення про те, які саме теми перебували в полі зору співробітників Штабу.

Якщо вищезгадані документи Управління штабу є джерелами з'ясування загальних пошукових та дослідницьких завдань ОШР та їх ідеологічного навантаження й основних напрямків, то матеріали робочих груп у більшості містять дещо інші відомості. Це, передусім, переліки конкретних тем і назв праць, що створювалися при ОШР, на основі яких, а також звітів про їхнє виконання при робочих групах складалися звіти відділу “Використання” (“Облік та контроль”) Управління штабу. Таким чином документація цих двох окремих структурних підрозділів є взаємодоповнюючими джерелами. Вивчення документів ОШР дає

---

⁶²³ Наконечний Євген Іларіонович (1914–1988) – архітектор, мистецтвознавець, член-кореспондент УВАН (з 1962 р.). 1940 р. закінчив Київський художній інститут, брав участь у проектуванні будівлі Верховної ради УРСР, спроектував низку інших будівель у Києві. Виїхав разом із німцями до Німеччини, у 1969 р. емігрував до США. Серед його наукових праць: “Ф. Г. Кричевський” (1979), “Творчий шлях українських митців” (1981), “Творчий шлях Л. Морозової” (1985). Співпрацював з ОШР. Перелік статей, підготовлених Є. І. Наконечним для Штабу, можна знайти у додатку до дослідження, у переліку розробок ОШР, складеному та упорядкованому нами за алфавітом.

⁶²⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 326, арк. 22.

⁶²⁵ Там само, оп. 1, спр. 219, арк. 140 (док. № 50).

⁶²⁶ Там само, спр. 2 а.

змогу скласти приблизну схему замкненого вертикального зв'язку документації щодо тематичних розробок, яка виглядає таким чином:

– Вихідні інструкції відділів Управління штабу для керівників робочих груп із заданими даними щодо актуальних напрямків досліджень та збирання матеріалу;

– Створені на їхній основі інструкції керівників робочих груп своїм підлеглим з роз'ясненням змісту роботи та її завдань;

– Створені у відповідному відділі робочої групи на основі цих вторинних інструкцій приблизні списки тем для вивчення та збирання інформації, побажання й пропозиції та пов'язані з ними нові списки конкретних тем, що розробляються, у вигляді звітів, переліки вже підготовлених робіт, а також окремі створені праці, що пересилалися до відділу “Використання” (“Облік та контроль”) Управління штабу;

– Звіти відділу “Використання” (“Облік та контроль”) про роботу (про виконання відповідних інструкцій Управління штабу), побудовані на основі звітів робочих груп про виконані теми, а також списки завершених, перекладених та надрукованих праць, що надійшли до Управління штабу.

Це – лише приблизна картина документообігу між відділами Управління штабу та відділами головних робочих груп, які займалися збором та опрацюванням інформації щодо окупованих східних територій. Саме це дозволяє у ході аналізу різних комплексів документації Штабу класифікувати документи також за їхнім інформаційним потенціалом та джерельною значимістю, оскільки, наприклад, як у ситуації зі звітами, ми маємо, фактично, первинний документ із теоретичним завданням та кінцевий документ з результатами його практичного виконання, що нерідко відрізняється від заданого. Але між ними існують ще й проміжні звіти, які відображають процес виконання завдання в динаміці і самі по собі, дозволяючи повністю відновити картину діяльності, слугують цінним джерелом, у т. ч. у випадку втрати первинного або кінцевого документа. Ця особливість документів ОШР, що пояснювалась умовами війни й оперативного характеру роботи, наявністю розгалуженої структури та бюрократизованої системи діловодства, сьогодні сприяє кращому вивченню діяльності Штабу.

Документи робочих груп слугують комплексним джерелом і щодо діяльності співробітників ОШР, які виконували пошукову та дослідницьку роботу. Відповідно до вищезазначених масштабних ідеологічних завдань Штабу здійснити досить масштабне збирання матеріалів і необхідної інформації, провести різноманітні дослідження власними силами було для ОШР досить складно, зважаючи, до того ж, на неоднакову кількість його службовців на місцях (загалом понад півсотні осіб у ГРГ “Україна”)⁶²⁷. Тому до такої роботи залучали не лише співробітників штабу, багато з яких були науковцями, а й представників місцевого населення країн окупованих східних територій – Росії, України, Білорусії, Литви, Латвії, Естонії, т. зв. місцевих співробітників. Як вже зазначалося, саме з цієї причини комплекс документів ОШР є також джерелом щодо діяльності його співробітників під час окупації та їхнього внеску в дослідження нацистами окупованих східних територій. Вони могли бути не лише професійними науковцями –

---

⁶²⁷ *Себта Т. М.* Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні. – С. 121.

співробітниками науково-дослідних установ та викладачами навчальних закладів – від загальноосвітніх шкіл до інститутів, а й просто фахівцями у різних галузях знань, носіями найрізноманітніших професій, державними службовцями, які працювали в органах державної влади різного рівня, вузькими фаховими спеціалістами тощо. Не останню роль відіграв і той факт, що такі місцеві співробітники були детально обізнані з особливостями більшовицької системи та повсякденного життя у Радянському Союзі, а, отже, самі по собі виступали в ролі джерела інформації. Водночас ідеться також і про уповноважених представників окремих науково-дослідних та освітніх установ Третього райху.

Серед цього масиву джерел представлені документи місцевих мешканців, що співробітничали зі Штабом, причому не лише науковців, журналістів, викладачів, зокрема істориків К. Штепи⁶²⁸ та О. Оглобліна⁶²⁹, педагога Г. Ващенко⁶³⁰,

---

⁶²⁸ Штепа (Штеппа) Костянтин Теодосійович (1896–1958) – історик-візантіст, викладач історії античної культури, історії церкви й класичної філології. З 1930 р. очолював кафедру історії стародавнього світу і середніх віків Київського університету, водночас був старшим науковим співробітником АН УРСР, співробітником Культурно-історичної комісії й Комісії сходознавства ВУАН; з 1931 р. очолив комісію з історії Візантії АН УРСР. Під час німецької окупації був завідувачем відділу народної освіти Київської міської управи, ректором Київського університету (1941), а також працював редактором щоденника “Нове українське слово” (Київ, 1941–1943). З відступом німецьких військ емігрував до Німеччини, де став одним із співзасновників та співробітників створеного у Мюнхені Інституту для вивчення історії та культури СРСР (1950). У 1952 р. емігрував до США. На замовлення німецьких служб, у т. ч. Оперативного штабу, підготував кілька наукових розвідок. Одна з них, що за документами ОШР має назву “Чистка (або “Період чистки”. – Авт.) 1937–1938 рр., її психологічні та політичні передумови та наслідки”, пізніше була ним доопрацьована та опублікована під назвою “Чистка в Росії”, спочатку англійською мовою, а пізніше – українською. Див.: *Штепа К., Гоутерманс Ф.* Чистка в Росії / К. Штепа, Ф. Гоутерманс; Харківська правозахисна група; пер. з англ. Ю. П. Раянюка. – Харків: Фоліо, 2000. – 176 с. Детальніше щодо життєвого шляху К. Штепи див.: *Верба І. В.* Кость Штеппа / І. Верба // УІЖ. – 1999. – № 3. – С. 97–112; № 4. – С. 98–114.

⁶²⁹ Оглоблін Олександр Петрович (1899–1992) – історик, архівіст, політичний діяч. Навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету ім. Св. Володимира. У 1926 р. отримав ступінь доктора історії української культури, у 1921–1941 рр. викладав у Київському інституті народної освіти, на який було перетворено колишній Київський університет. У 1930-ті роки був директором Київського центрального архіву давніх актів. З початком окупації у вересні–жовтні 1941 р. був головою Київської міської управи, у 1942 р. працював директором Музею-архіву переходової доби. У 1943 р. разом з німцями виїхав на Захід, спочатку до Львова, у 1944 р. – до Праги, а у 1945 р. – до Мюнхена, де був професором Українського вільного університету (1946–1951). У 1951 р. емігрував до США, де заснував та очолював Українське генеалогічне товариство (1963), Українське історичне товариство (1965), а у 1970–1989 рр. очолював Українську вільну академію наук у США. Детальніше щодо життя та діяльності О. Оглобліна див.: *Верба І. В.* Оглоблін Олександр Петрович / І. В. Верба // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2010. – Т. 7: Мл–О. – С. 522–523.

⁶³⁰ Ващенко Григорій Григорович (1878–1967) – відомий український педагог. У 1941–1943 рр. працював редактором газети “Голос Полтавщини”. 1943 р. переїхав з Полтави до Києва, де при ОШР займався опрацюванням питань радянської народної освіти та педагогіки. Серед його найвідоміших робіт – “Вплив радянського панування на

археологів Б. Безвенгліньського⁶³¹ та П. Курінного⁶³², журналіста Ф. Дубовика⁶³³, С. Кокота⁶³⁴, та багатьох інших, що готували інформаційно-аналітичні довідки, а

українську і російську народну психологію”. Виїхав разом з німцями до Німеччини, де 1945 р. обійняв посаду професора педагогіки та психології філософського факультету Українського вільного університету в Мюнхені. Відомості про декілька його вибраних праць, які були написані та передані ОШР, можна знайти у додатку до цього дослідження.

⁶³¹ Безвенгліньський Борис Петрович (1893–?) – археолог, геолог, завідувач Соціально-історичного музею в Умані. Разом із П. Курінним досліджував трипільський могильник ранньої залізної доби поблизу Умані (1925–1926). Під час окупації співпрацював зі Штабом, у супроводі дружини та сина разом зі співробітниками Штабу та з П. Курінним у другій половині 1943 р. виїхав до Німеччини через Краків. Щодо його особистих даних, які мав Штаб, див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 37, арк. 30.

⁶³² Курінний Петро Петрович (1894–1972) – історик, археолог, етнограф, музеєзнавець. Навчався у Київському університеті, відав багато сил пам'яткоохоронній роботі. Займався викладацькою діяльністю, з 1921 р. був директором Соціально-історичного музею в Умані, з 1924 р. – директором Музею культур і побуту, у 1926–1932 рр. очолював Державний історико-культурний заповідник “Всеукраїнський музейний городок”. З 1928 по 1930 рр. був науковим співробітником кафедри мистецтвознавства при ВУАН, членом низки комітетів у галузі археології. У 1933 р. був заарештований за сфабрикованими звинуваченнями у антирадянській діяльності, через що п'ять років не міг працювати за фахом. З 1938 р. – старший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР. Під час окупації – інспектор з охорони пам'яток Харківської міської управи, з 1942 р. – заступник директора Крайового музею первісної та стародавньої історії в Києві. У 1943 р. виїхав через Краків до Німеччини, де з 1945 р. став одним із співзасновників Української вільної академії наук. Наприкінці 1940-х років був обраний професором Українського вільного університету в Мюнхені. З 1947 р. – дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка, з 1951 р. – Міжнародної вільної академії наук у Парижі. Детальніше див.: *Кот С. І. Курінний Петро Петрович* / С. І. Кот // *Енциклопедія історії України* : У 10 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2008. – Т. 5 : Кон–Кю. – С. 522–523. Щодо перебування П. Курінного та Б. Безвенгліньського у Кракові восени 1943 р. див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 22, арк. 30–32.

⁶³³ Згідно з інформацією, поданою Федором Дубовиком до ОШР, він народився у 1900 р. та працював журналістом. Він вказав також, що свого часу зазнав репресій з боку радянської влади та деякий час провів у концтаборах та на примусових роботах. Ф. Дубовик сам запропонував свої послуги Штабові в сфері підготовки розвідок та статей пропагандистського характеру на тему репресивної політики СРСР щодо своїх громадян. Див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 326, арк. 8–10.

⁶³⁴ Кокот Сергій Арсенійович (псевдонім Сергій Ледянський), (1906–2000(?)) – український письменник, журналіст. Під час окупації Києва за Другої світової війни – завідувач відділу освіти і культури Київської міської управи (за іншими даними, а саме за відомостями ОШР, при вищезазначеному відділі він відповідав за шкільне навчання). Разом з німецькими військами виїхав до Західної Європи, пізніше емігрував до США. За інформацією Української вільної академії наук у США, серед фондів Архіву-музею ім. Д. Антоновича при цій установі зберігається особистий фонд С. А. Кокота під номером 141. Див.: Архів ім. Дмитра Антоновича Української вільної академії наук у США. [Перелік фондів] [Електронний ресурс]. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу : http://uvan.us/?page_id=50 – Дата звернення: 15.03.2013. П'єса С. А. Кокота про Голодомор під назвою “Тисяча дев'ятсот тридцять третій рік”, написана ним в Україні у 1942 р., була опублікована у 2008 р. Див.: *Голодомор* : 2 п'єси / упоряд. і авт. передм. Л. Залеська-Онишкевич. – К. : Смолоскип, 2008. – 112 с.

й пересічних громадян – бібліотекарів та архівістів⁶³⁵. В одному з донесень ГРГ “Україна” за квітень 1943 р. є інформація, що за посередництва С. Кокота український літературознавець Б. Якубський⁶³⁶ із дружиною, викладачкою російської мови, погодилися написати на замовлення Штабу щонайменше чотири статті, присвячені умовам життя та діяльності радянської інтелігенції, зокрема викладачів київських вищих навчальних закладів, радянському літературознавству⁶³⁷. Статті мали ґрунтуватися, насамперед, на власному досвіді. Але, на жаль, відомостей про те, чи були ці статті ними написані, в архіві ОШР поки що не знайдено. Збереглися також дані про окремі праці П. Двойченка⁶³⁸, О. Полка-

---

⁶³⁵ *Каишварова Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны. – С. 432–453.

⁶³⁶ Якубський Борис Володимирович (1889–1944) – український літературознавець, літературний критик, педагог, один з основоположників соціологічного методу в українському літературознавстві, дослідник мистецької форми в літературі. У 1908–1914 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету. З березня 1921 р. по травень 1941 р. працював у Київському інституті народної освіти, викладав. У 1932–1934 рр. – декан філологічного факультету, в 1933–1941 рр. – завідувач кафедри російської літератури. Водночас був співробітником кількох наукових установ: Історико-літературного товариства при ВУАН, Комісії для видавання пам’яток новітнього українського письменства ВУАН, Київської філії Інституту літератури ім. Т. Шевченка. В 1939 р. при АН УРСР за його редакції було видано два перших томи повного академічного зібрання творів Т. Шевченка. Під час окупації Києва працював у редакції газети “Нове українське слово”. У липні 1944 р. був заарештований органами НКДБ УРСР та помер у Лук’янівській тюрмі у грудні того ж року. Детальніше щодо життя та долі Б. Якубського див.: *Жарких Н.* Якубский Борис Владимирович [Электронный ресурс] / Н. Жарких // Энциклопедия жизни и творчества Леси Украинки. – Электрон. текст. дан. – Режим доступа: <http://www.l-ukrainka.name/ru/Guide/JakubskyBorys.html> – Загл. с экрана. – Дата обращения: 14.09.2013.

⁶³⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 27, арк. 171–172.

⁶³⁸ Двойченко Петро Абрамович (1883–1945) – геолог, гідрогеолог. У 1907–1920 рр. працював гідрогеологом при Таврійському земстві. З 1918 р. викладав у Таврійському університеті в Сімферополі (з 1937 р. – Кримський педагогічний інститут, зараз Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського), був завідувачем кафедри геології та мінералогії, працював завідувачем геологічного кабінету. Товаришував з В. І. Вернадським, співпрацював з ним у Комісії з вивчення виробничих сил Криму. У 1930-х рр. зазнав репресій. У 1944 р. працював в Одеському університеті. Того ж року був заарештований, звинувачений у зраді Батьківщині та невдовзі помер в одному з виправно-трудових таборів поблизу Сімферополя. В архіві Оперативного штабу є відомості про кілька його робіт, присвячених гідрології Криму, питанням ерозії ґрунтів тощо. Дані про окремі з цих робіт можна знайти у переліку розробок Штабу, що додається до цього дослідження. Див. також: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 27, арк. 200; оп. 4, спр. 326, арк. 18–19.

⁶³⁹ Полканов Олександр Іванович (1884–1971) – адвокат за освітою, один з організаторів Російського товариства з вивчення Криму. За радянської влади займав низку посад в сфері охорони пам’яток старовини, мистецтва, народного побуту. Під час окупації був директором Кримського краєзнавчого музею, займався історією та музейною справою, опублікував декілька робіт, присвячених історії та походженню караїмського народу, де акцентував увагу на його тюркському походженні. Після війни був репресований як колабораціоніст, реабілітований у 1956 р.

нова⁶³⁹, М. Міллера⁶⁴⁰. Відомості щодо співпраці із ОШР українських науковців можна знайти у згаданій праці О. Іванова та В. Романько⁶⁴¹. Автори відстежили при цьому роль найбільш значимих українських учених та спеціалістів, дані про яких можна знайти у документах ОШР, зокрема вже згаданих історика К. Штепи та його сина Еразма, П. Курінного, педагога Г. Ващенко, а також економіста В. Марченка, музикознавця А. Ольховського та ін. Водночас на окрему увагу заслуговує діяльність Миколи Александрова та його сина Ростислава Александрова⁶⁴², що при публікаціях підписувалися спільним псевдонімом “Дмитро Рудін”. Загалом вони створили для ОШР щонайменше 30 робіт, присвячених радянській літературі, мистецтву, філософії, різним аспектам життя в Ленінграді, зокрема становищу в окупованому місті, долі Ленінградського університету під час війни, евакуації представників інтелігенції з окупованого Ленінграда тощо⁶⁴³. Але про них самих відомо небагато, і не всі їхні статті збереглися. За даними ОШР, вони

---

⁶⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 27, арк. 180. Міллер Михайло Олександрович (1883–1968) – археолог, історик. Навчався у Таганрозі, Москві та Харкові, пізніше вчителював. На початку 1930-х рр. був завідувачем археологічного відділу Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею (зараз Дніпропетровський історичний музей імені Д. Яворницького), неодноразово брав участь у роботі т. зв. Дніпрогесівської експедиції. Професор Ростовського педагогічного інституту та Ростовського університету (1934–1942 рр.). У 1940 р. захистив докторську дисертацію в Ленінграді. Під час Другої світової війни, з осені 1942 р. по лютий 1943 р., був директором Обласного краєзнавчого музею в Ростові-на-Дону (зараз Ростовський обласний музей краєзнавства). Співпрацював з німецькими окупаційними службами, серед яких був і Оперативний штаб, зокрема його робоча група “Дніпропетровськ” та Зондерштаб “Прадавня історія”. Влітку 1943 р. брав участь у археологічній експедиції на Дніпрі. В 1943 р. через Польщу та Австрію виїхав з родиною до Німеччини. Спочатку жив у Гьоттінгені, а з 1951 р. – у Мюнхені, де працював при Інституті вивчення історії та культури СРСР, був профессором УВУ. Детальніше щодо життя та діяльності М. Міллера див.: Білокін С. І. Міллер Михайло Олександрович / С. І. Білокін // Енциклопедія історії України : У 10 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2009. – Т. 6 : Ла–Мі. – С. 736–737; Тесленко Д. Л. Михайло Олександрович Міллер – людина і учений в епоху гуманітарних катастроф [Електронний ресурс] / Д. Л. Тесленко, Ю. Ю. Фанигін // Вопросы германской истории : сб. науч. тр. / Днепропетровский нац. ун-т. – Днепропетровск, 2008. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pni/2008/08dltvvn.pdf – Дата звернення: 14.09.2013.

⁶⁴¹ Іванов О. Науковці України під німецькою окупацією у світлі документів “Фонду Розенберга”. – С. 30–34.

⁶⁴² Тут йдеться про Ростислава Александрова (1911–1947), літературного критика, чий публікації 1930-х років (до 1939 р. включно) можна знайти у складі бібліографії тогочасного ленінградського журналу “Звезда”, видання якого було започатковано у Петрограді та який видається й досі. Повну бібліографію публікацій у цьому журналі, упорядковану за авторами, можна знайти на сайті журналу: Звезда. Літературно-художественный общественно-политический независимый журнал [Электронный ресурс]. – Електрон. текст. дан. – Режим доступу : <http://zvezdaspb.ru/index.php?page=2&razd=biblio/name1.htm> – Дата звернення: 15.03.2013. За даними ОШР, він народився у Ленінграді, вивчав літературу та історію мистецтва, а після навчання викладав у Художній академії в Ленінграді (Ленінградський інститут живопису, скульптури та архітектури). Див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 211, арк. 2.

⁶⁴³ Основну інформацію про ці статті див. у додатку 2 до нашого дослідження, а також у справі 27 першого опису ф. 3676 ЦДАВО України.

походили з Ленінграда, де Микола Александров начебто викладав математику⁶⁴⁴, а його син Ростислав був доцентом російської літератури Ленінградського державного університету⁶⁴⁵. Ймовірно, вони потрапили до Києва у складі групи представників ленінградської інтелігенції, частини співробітників ленінградських наукових установ і вищих навчальних закладів, що у першій половині 1942 р. були евакуйовані до П'ятигорська, звідки пізніше бажаючи співпрацювати з німцями були вивезені до Києва. За даними ОШР у цій останній групі нараховувалося близько 50 осіб (з членами родин – біля 170). Зокрема, в її складі перебував також і відомий хірург В. А. Шаак (1880 (1886?)–1957), який на початок війни завідував кафедрою факультетської хірургії 1-го Ленінградського медичного інституту⁶⁴⁶. За даними В. В. Чепарухіна, лише з представників Ленінградського політехнічного та інших інститутів та членів їхніх сімей з січня 1942 р., включно з тими, хто виїхав згідно з рішенням про евакуацію у лютому 1942 р., до квітня того ж року було сформовано та відправлено до П'ятигорська три збірні ешелони майже з двома тисячами осіб. Ця група складалася, насамперед, з викладачів ленінградських вищих навчальних закладів – колишнього Політехнічного інституту (Ленінградського індустріального інституту)⁶⁴⁷, Гірничного інституту⁶⁴⁸, Інженерно-економічного⁶⁴⁹, Педагогічного⁶⁵⁰, 2-го медичного інститутів⁶⁵¹, Інституту кіноінженерів⁶⁵² тощо⁶⁵³. Вони були евакуйовані до П'ятигорська, але через

---

⁶⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 211, арк. 2.

⁶⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 27, арк. 263, спр. 211, арк. 2.

⁶⁴⁶ Там само, арк. 243.

⁶⁴⁷ Зараз Санкт-Петербурзький державний політехнічний університет (рос.: Санкт-Петербургский государственный политехнический университет).

⁶⁴⁸ Рос.: Ленинградский горный институт. До 2012 р. – Санкт-Петербурзький державний гірничий інститут (рос.: Санкт-Петербургский государственный горный институт). Зараз має назву Національний мінерально-сировинний університет “Гірничий” (рос.: Национальный минерально-сырьевой университет “Горный”).

⁶⁴⁹ Рос.: Ленинградский инженерно-экономический институт. До 2012 р. – Санкт-Петербурзький державний інженерно-економічний університет (рос.: Санкт-Петербургский государственный инженерно-экономический университет). З 2012 р. в результаті реорганізації став Інститутом управління Санкт-Петербурзького державного економічного університету (рос.: Санкт-Петербургский государственный экономический университет).

⁶⁵⁰ Ленінградський державний педагогічний інститут ім. О. І. Герцена (рос.: Ленинградский государственный педагогический институт им. А. И. Герцена). З 1991 р. – Російський державний педагогічний університет ім. О. І. Герцена (рос.: Российский государственный педагогический университет им. А. И. Герцена).

⁶⁵¹ 2-й Ленінградський медичний інститут (рос.: 2-й Ленинградский медицинский институт). До 2011 р. – Санкт-Петербурзька державна медична академія ім. І. І. Мечникова (рос.: Санкт-Петербургская государственная медицинская академия им. И. И. Мечникова). Після реорганізації у 2011 р. має назву Північно-Західний державний медичний університет ім. І. І. Мечникова (рос.: Северо-Западный государственный медицинский университет им. И. И. Мечникова).

⁶⁵² Зараз Санкт-Петербурзький державний університет кіно та телебачення (рос.: Санкт-Петербургский государственный университет кино и телевидения).

⁶⁵³ Чепарухин В. В. Малоизвестные эпизоды истории института [Электронный ресурс] / В. В. Чепарухин // Политехнический институт в годы блокады и эвакуации. – СПб.: Изд-во СПбГТУ, 1997. – 207 с. – Электрон. текст. дан. – Режим доступа: <http://dl.unilib.neva.ru/dl/743.pdf/view> – Дата обращения: 23.03.2013.

швидке наближення лінії фронту не всі змогли виїхати далі на Схід. Загалом евакуація співробітників науково-дослідних установ та навчальних закладів з Ленінграду розпочалася ще у 1941 р., здійснювалася за різними напрямками та кількома етапами. З початку січня 1943 р. тих з них, хто погодився на співпрацю з німцями, було вивезено до Києва, звідки вони у подальшому мали роз'їхатися по місцях роботи у Німеччині.

Комплекс документів головних робочих груп та пов'язаних з ними робочих груп також є досить повним щодо діяльності співробітників. Він включає: вищезазначені особові анкети (або особові листки з обліку кадрів, залежно від строку, призначення та характеру роботи співробітника), де, окрім даних про вік особи та її сімейний стан, вказувалися її професія, наявність наукового ступеня чи звання, містилася інформація про володіння мовами, часто – основне місце роботи, якщо особа була відряджена до Штабу тимчасово з метою виконання конкретного завдання тощо; проїзні документи, за якими можна відстежити переміщення особи у часі та просторі; документи про доручення та повноваження. Останні не виготовлялися на бланку, як анкети, але склалися за стандартною формою, де зазначалося, ким і для виконання якого завдання була уповноважена особа. Найчастіше оформлення таких стандартних за формою документів про особливі повноваження потребували співробітники зондерштабів, рідше – особи, які мали виконати завдання поза основним місцем своєї роботи, наприклад, співробітники ГРГ “Україна”, зондеркоманд, мобільних команд, що виїздили до зон військових дій для виконання доручень. Примірники документів щодо таких доручень зберігаються як у складі особових справ, так і серед інших документів фонду, зокрема комплексів листування. Важливість зазначених документів для дослідників пояснюється, зокрема, їхньою належністю до різних категорій співробітників. Серед них були, наприклад, наукові співробітники як самого Штабу, так і пов'язаних з ним зондерштабів, зокрема, історики й археологи Ганс Райнерт⁶⁵⁴, Вальтер

---

⁶⁵⁴ Райнерт Ганс (Reinerth Hans) (1900–1990) – німецький археолог. Закінчив університет у м. Гюбінген у 1921 р., захистив дисертацію у 1925 р. Працював у місцевому дослідницькому Інституті давньої історії, брав активну участь у археологічних розкопках поховань доби бронзи. Був наступником Густафа Коссінні. Як член Союзу боротьби за німецьку культуру курував напрямок давньої історії. Від 1931 р. – член НСДАП, з 1933 р. до 1945 р. керував Імперським союзом німецької давньої історії. Видавав декілька спеціалізованих журналів, у т. ч. часопис “Germanen-Erbe” (“Спадок германців”). Від 1939 р. очолював Відомство “Прадавня історія” при Службі Розенберга, з 1940 р. був керівником Зондерштабу “Прадавня історія” Оперативного штабу Розенберга. У лютому 1945 р. був виключений із НСДАП через конкуренцію, що існувала між Службою Розенберга та Аненербе. Після Другої світової війни не зміг поновити свою наукову кар'єру за фахом. Детальніше див.: *Schöbel G. Hans Reinerth (1900–1990). – Karriere und Irrwege eines Siebenburger Sachsen in der Wissenschaft während der Weimarer Zeit und des Totalitarismus in Mittel- und Osteuropa / G. Schöbel // Acta Siculica. – 2008. – S. 145–188.* Електронну версію див.: http://www.szm.ro/acta2008/145_188_schobel.pdf; *Hartung U. Verschleppt und verschollen : eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948). – S. 41.* Особову справу при ОШР див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 103, арк. 276–279. Щодо розвитку історичної науки та археології у 1930-х рр., а також конкуренції в тогочасному науковому середовищі в Німеччині див. також: *Denkschrift über Vorgeschichte (1939) [Elektronische Ressource] / hrsg. von Gerd Simon. – 2006. – Online verfügbar unter : <http://homepages.uni-tuebingen.de/gerd.simon/DSVorgesch.pdf> (zuletzt geprüft am: 16.04.2013).*

Маттес⁶⁵⁵, Вальтер Модріян⁶⁵⁶, фольклорист Ганс Лоренцен⁶⁵⁷, архівіст Георг Вінтер⁶⁵⁸, Ганс Браун та ін. Серед інших категорій були так звані співробітники “загальної спеціалізації” або “загального профілю”, які займалися різними видами діяльності, допомагали, наприклад, збирати та опрацьовувати зіб-

---

⁶⁵⁵ Маттес Вальтер (Matthes Walther) (1901–1997) – німецький історик, викладач. Вивчав історію, історичну географію, історію мистецтв та філософію у Берліні, Марбурзі, Будапешті. З кінця 1920-х років займався археологічними розкопками, створенням Крайового музею у м. Битом у Верхній Сілезії (Польща). У 1934 р. переїхав до м. Гамбург на запрошення кафедри давньогерманської історії місцевого університету. Водночас В. Маттес займався археологічними розкопками та науковими пошуками в Італії, Франції, зокрема дослідженням пам’яток доби енеоліту та бронзи, у т. ч. мегалітичних культур, очолював Інститут давньої історії та ранньої германської історії при університеті м. Гамбург, а також відділ давньої історії місцевого Музею народознавства. Під час Другої світової війни, у 1942–1943 рр. у складі Зондерштабу “Прадавня історія” Оперативного штабу працював в Україні та на Півдні Росії, де займався пошуком та дослідженням питань розселення, міграції та зв’язку місцевих племен з племенами Західної та Північної Європи за доби бронзи, епохи заліза та раннього середньовіччя. Повернувся до викладацької діяльності на початку 1947 р., брав участь у роботі Товариства антропософії в Німеччині (або Антропософського товариства). Див.: *Speckner R. Matthes Walther [Elektronische Ressource] / R. Speckner // Anthroposophie im 20. Jahrhundert. Biographien. Dokumentation. – Oline verfügbar unter : <http://biographien.kulturimpuls.org/detail.php?&id=1530> (zuletzt geprüft am: 10.04.2013). Особову справу при ОШР див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 96.*

⁶⁵⁶ Модріян Вальтер (Modrijan Walter) (1911–1981) – історик, археолог, викладач, факхівець з давньої історії, керівник Музею “Joanneum” у м. Грац (Австрія). Працював в Україні у складі Зондерштабу “Прадавня історія”, з осені 1942 р. був уповноважений упорядковувати музейні зібрання у Дніпропетровську та забезпечувати їх збереження. Збереглися свідчення, що В. Модріян разом з В. Гюлле та у супроводі П. А. Козара, директора об’єднаного художньо-історичного музею у Дніпропетровську, й археолога О. В. Бодяньського влітку та восени 1942 р. займався питаннями археологічних розкопок поховань на Дніпрі між Дніпропетровськом та Запоріжжям, що з’явилися з-під води після підриву греблі Дніпрогесу. Див.: *Politik und Wissenschaft in der prähistorischen Archäologie : Perspektiven aus Sachsen, Böhmen und Schlesien / hrsg. von J. Schachtmann, M. Strobel, T. Widera. – Göttingen, V&R unipress GmbH, 2009. – S. 276; Сердюк М. Й. Внесок О. В. Бодяньського в поповнення археологічної колекції Дніпропетровського історичного музею [Електронний ресурс] / М. Й. Сердюк. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу : <http://museum.dp.ua/article0307.html> – Дата звернення: 11.04.2013. Особову справу В. Модріяна див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 99, арк. 1–15.*

⁶⁵⁷ Особову справу Г. Лоренцена див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 102, арк. 205–210, 212–221.

⁶⁵⁸ Вінтер Георг (Winter Georg) (1895–1961) – німецький архівіст. У 1921–1939 рр. у Пруському державному таємному архіві обіймав посаду директора, з 1939 р. перебував на військовій службі. У 1941–1944 рр. працював в Україні: з жовтня по грудень 1941 р. як вищий радник військового управління при штабі командувача тилу групи армій “Південь”, з травня по серпень 1942 р. – при ГРГ “Україна”, з другої половини серпня 1942 р. – при райхскомісаріаті “Україна”, де з грудня 1942 р. до березня 1944 р. очолював Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв. Після війни був організатором та першим директором Федерального архіву в Кобленці (з 1952 по 1960 рр.). Див.: *Сейба Т. М. Оперативний штаб рейхслайтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні. – С. 143–144; Дубик М. Архіви Києва часів німецької окупації (1941–1943) / М. Дубик // Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 538–539. Особову справу див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 104, арк. 186–193.*

рання бібліотек та архівів, були перекладачами тощо. Частина документів належала допоміжному персоналу, який наймався на роботу в Штаб для праці на окупованих східних територіях, та студентам вищих навчальних закладів нацистської Німеччини, які на час канікул приїздили працювати в архівах та бібліотеках Сходу як тимчасові співробітники-практиканти⁶⁵⁹.

Окрему частину матеріалів біографічного змісту комплексу вторинних (або опосередкованих) джерел складають листування, праці співробітників та створені ними біографічні розвідки щодо інших людей. Офіційне листування співробітників зазвичай здійснювалося між вертикально підпорядкованими структурними частинами: між Управлінням штабу та головними робочими групами, ГРГ та РГ, ГРГ та зондеркомандами. Листування між зондерштабами, що, посідаючи при Штабі окреме місце, фактично не входили до його структури, як правило, стосувалося наукових співробітників, а тому є дуже цінним джерелом для вивчення наукової діяльності Штабу. Листи зустрічаються в особових справах і в більшості випадків розпорочені серед інших матеріалів – вони відкладались у поточній діловодній документації кожного підрозділу, часто – у порядку надходження до канцелярії, тому їхній пошук та аналіз є ускладненими. Крім суто робочих проблем, у листуванні йдеться про визначення повноважень співробітників, уточнення робочих завдань, порушуються питання матеріального забезпечення, виникнення надзвичайних ситуацій та службових конфліктів; у ньому ж, поряд із донесеннями, розглядаються випадки дисциплінарних порушень⁶⁶⁰, а також подається інформація суто особистого характеру. Особливої ваги подібні джерела набувають у разі відсутності з різних причин особових документів. Вони допомагають не лише певною мірою реконструювати факти з біографії людини, а й визначити коло зв'язків особи, її інтереси, уподобання тощо.

Порівняно незначну частину документів, що можуть надати інформацію біографічного змісту, складають самі розробки. Але, з огляду на специфічний характер цих документів як біографічних джерел, слід враховувати низку чинників, що можуть впливати на представлену в них інформацію: джерельну базу, автора, його політичні та ідеологічні уподобання, мотивацію, зв'язки тощо, та, відповідно, визначати рівень достовірності наданих відомостей та об'єктивності.

Окремі підрахунки щодо кількості осіб, яких на різних територіях та у різний час залучали до будь-якої співпраці, здійснити складно, оскільки в архіві ОШР присутні переважно особові справи лише на штатних співробітників (особових справ місцевих співробітників, по суті, немає), та й переліки залучених співробітників збереглися не у повному складі. Один з документів, що наводить структуру та організацію ОШР (датований, ймовірно, початком – серединою 1944 р.), оцінює приблизну кількість таких працівників у 3 тис. осіб: “ОШР уповноважив щонайменше близько 3 тис. російських, білоруських, українських, литовських, естонських та татарських професорів, інженерів, агрономів, статистиків, економістів, медиків, службовців міських та сільських управ, співробітників тракторних станцій та багатьох фахівців інших груп професій щодо дослідження певних сфер

---

⁶⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 102, арк. 105–116, 170–179; спр. 104, арк. 340–343; спр. 222, арк. 7–10, 248–250.

⁶⁶⁰ Там само, спр. 102, арк. 38–44.

радянського життя”, завдяки чому постає цілісна “картина радянської дійсності”⁶⁶¹. Хоча це, вочевидь, лише умовна та приблизна цифра, що стосується тимчасово залучених місцевих працівників, ймовірно, навіть тих, хто, наприклад, лише один раз надав свою статтю чи якусь інформацію, достовірність якої важко перевірити, оскільки лишаються невідомими джерела інформації. Слід зазначити також, що не всі особи, чії прізвища фігурують у документах Штабу, з ним співпрацювали. Вони могли бути, наприклад, авторами матеріалів, опублікованих у місцевій пресі, що були упорядковані та перекладені співробітниками ОШР в рамках завдання з пошуку відомостей з різних питань, або вченими, чії довоєнні роботи були визнані науково цінними та були взяті до уваги як джерела з історії розвитку радянської науки. Хоча, як правило, і матеріали преси, і наукові публікації мали відповідні позначення, все ж таки подібні випадки мали місце, тому це питання потребує подальшого дослідження. Але вважається, що ця пошуково-дослідницька та наукова діяльність була досить масштабною, зважаючи, до того ж, на стислі хронологічні рамки та умови роботи.

За даними, поданими Т. Себтою у статті “Оперативний штаб рейхслайтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз”⁶⁶², лише у підрозділах Штабу, що переїхали влітку – восени 1943 р. до Ратібору, у 1944 р. працювало 147 співробітників, що опрацьовували матеріали відділу “Облік та контроль” Управління штабу. Хоча, як вказує та ж Т. Себта, інша дослідниця, П. К. Грімстед, називає цифру у 350 фахівців. Ймовірно, вона включає також співробітників й інших відомств Служби Розенберга⁶⁶³. Слід зазначити, що цифра у 350 осіб як число загальної кількості всіх співробітників Штабу подається також у доповідній записці Герхарда Утікаля від 4 січня 1943 р. до Альфреда Розенберга⁶⁶⁴. Крім того, більшість переліків тем, що збереглися, також пов’язані з цим періодом перебування в Ратіборі, зокрема розробки у третьому кварталі 1943 р.⁶⁶⁵

Більш ретельного вивчення потребує питання залучення представників місцевого населення до співпраці. Як правило, співробітники ОШР на місцях, часто – разом з представниками цивільної влади, складали списки науковців науково-дослідних інститутів, викладачів різних освітніх установ, що паралельно займалися науковою діяльністю, навіть учителів шкіл, співробітників музеїв, бібліотек та архівів, які лишилися в зоні окупації, з метою залучення їх до пошуку, збирання та опрацювання знайденого матеріалу, у т. ч. у вигляді підготовки вищезазначених тематичних розвідок.

Станом на березень 1943 р. лише у Києві над різними темами працювали понад 40 науковців та окремих фахівців, більша частина яких була залучена до співпраці завдяки українській міській управі на основі домовленості з комісаром

---

⁶⁶¹ Там само, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 279, р. 98, к. 1384. Опубл.: *Hartung U. Verschleppt und verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948)*. – S. 187–188 (док. № 81).

⁶⁶² Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943). – С. 114–148.

⁶⁶³ Там само. – С. 147.

⁶⁶⁴ ВArch, NS 8/260/58.

⁶⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 51, арк. 75–85.

міста. Дехто з них займався виключно цією роботою, інші паралельно працювали у сфері своєї традиційної діяльності. За виконану роботу сплачувався гонорар – 100–150 райхсмарок⁶⁶⁶ за 50–60 сторінок машинописного тексту⁶⁶⁷. Передбачалося, що ця сума становитиме плату за місяць активної праці, але остаточно сума могла бути змінена, наприклад, збільшена, якщо автор у короткий термін надасть власноруч створену роботу наукового змісту, що цінувалася вище, ніж компіляції та переклади, супроводить її багатомірною базою й посиланнями, а також цитатами з джерел.

Згідно з документами, подеколи пропонувалися й інші суми. Так, у циркулярі ГРГ “Україна” від 27 червня 1943 р. № 22/43 щодо третього робочого засідання сектора “Схід” Управління штабу у Мінську у червні 1943 р. зазначено, що можливою була й плата співробітникові за його роботу у сумі від 40 до 60 райхсмарок за один друкований аркуш (24 машинописних сторінки) поданого тексту⁶⁶⁸.

Частково це пояснювалося тим, що для німців було важливіше зібрати якнайповніший матеріал за кожною темою, а вже потім поповнювати його шляхом опитування, аніж оцінювати матеріали виключно з точки зору автора-виконавця. Пріоритетними вважалися збирання ґрунтового матеріалу задля уникнення передчасних висновків, що можуть бути невірними, а також обов’язкове залучення та використання джерельного матеріалу⁶⁶⁹, насамперед завдяки роботі виконавця у бібліотеках та архівах. З метою критичної перевірки змісту наданих ОШР розробок у Києві за даними угоди, укладеної між ОШР та місцевим Будинком вчених 14 вересня 1943 р., при останньому навіть було заплановано здійснювати рецензування праць та виносити їх на обговорення, результати якого мали передаватися місцевій структурі ОШР у письмовому вигляді⁶⁷⁰. Але вже за декілька

---

⁶⁶⁶ У першій половині 1942 р. у Києві 1 кг хліба коштував від 70 до 170 крб., 1 кг картоплі – 12–17 крб, 1 кг вершкової олії – 650–800 крб, 1 літр молока – 45–550 крб, а 1 райхсмарка дорівнювала 10 крб. Водночас середня зарплата в окупованому Києві складала 477 крб. Детальніше див.: *Заболотна Т.* Життя та побут міського населення напередодні та в роки окупації (1941–1944 рр.) / Т. Заболотна // *Україна в Другій світовій війні : погляд з XXI століття. Історичні нариси : у 2-х кн. ;* Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 7–43; *Її ж.* Умови праці міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) / Т. Заболотна // *Сторінки воєнної історії України.* – К., 2012. – Вип. 15. – С. 135–151.

⁶⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 63, арк. 92–93 (док. № 67).

⁶⁶⁸ Там само, арк. 33.

⁶⁶⁹ ВArch, NS 30/211/ 151 (док. № 87).

⁶⁷⁰ ВArch, NS 30/211/ 154–155 (док. № 87). Київський будинок учених поновив свою діяльність з власної ініціативи у вересні 1941 р. з метою згуртування вчених, що залишилися в окупованому місті, організації взаємодопомоги. Станом на 1 серпня 1942 р. на обліку в Будинку вчених перебували 725 осіб (418 дійсних членів, 307 членів та постійних гостей), а станом на 15 листопада того ж року їхня кількість зросла до 931-го наукового співробітника, серед яких були 4 академіки, 153 професори, 171 доцент, 91 старший науковий співробітник, 112 молодших наукових працівників. Повноцінну наукову роботу в Будинку вчених не проводили, оскільки вважалося, що значна частина науковців, працюючи за своїм фаховим напрямком на різні німецькі служби, таким чином здійснює науково-дослідну роботу. Але було організовано роботу в межах окремих секцій, гуртків, наприклад історико-філологічного, мовних курсів тощо. Детальніше

днів у зв'язку із наближенням радянських військ та виселенням німецькою окупаційною владою мешканців міста за межі прифронтової зони робота Будинку вчених була припинена.

З підбором співробітників, зокрема поза межами великих міст, виникали певні проблеми. Так, серед документації робочої групи “Крим” є повідомлення її керівника оберайнзацфюрера О. Вайссера з Сімферополя до ГРГ “Україна” від 16 вересня 1943 р. та додане до нього донесення Г. Теншерта про те, що у групи виникли проблеми з виконанням плану підготовки тематичних розробок та з пошуком для цього місцевих співробітників, оскільки люди в умовах війни і нестабільності почувалися непевно, побоювалися працювати на німецькі служби⁶⁷¹.

Третя велика група документів робочих груп – це підготовлені ними розробки: наукові праці, статті, аналітичні огляди, рецензії тощо. За попередніми даними дослідників, вони мали бути покладені в основу вищезгаданого архіву ОШР.

Загалом можна виокремити декілька основних великих напрямів дослідження та збору інформації, кожен з яких містив цілий ряд більш конкретизованих сфер вивчення. Незважаючи на запровадження тематичних планів, що були покликані упорядкувати та оптимізувати підготовку розробок, вони визначали лише бажані напрямки дослідження щодо більшовизму, в той час як багато тем, розпочатих і до, і після запровадження плану “Схід”, були присвячені багатьом іншим питанням. Створити цілісну, повну та достовірну схему всіх дійсно існуючих тем дослідникові досить важко, оскільки багато тем пересікалися, подеколи дублювалися. Мають місце випадки, коли в різних документах одна й та сама тема мала відмінності у назві, а іноді навіть була зареєстрована як окрема самостійна тема, причому за наявності одних і тих самих виконавця, редактора, друкарки та кількості сторінок. По суті, для того, щоб виявити та скласти хоча б перелік усіх тем, потрібен подокументний перегляд матеріалів ОШР, оскільки інформацію про ті з них, за якими розробки так і не були створені та які відсутні в переліках та звітах, можна знайти у листуванні, зокрема у супровідних листах.

Може стати в нагоді дослідникові у цьому ціла низка джерел: 1) Списки тем та конкретних робіт у звітах, складені при робочих групах та надіслані до Управління штабу, а також аналогічні звіти про їх надходження до відділу “Використання” (“Облік та контроль”) Управління штабу; 2) Документи Управління шта-

---

про діяльність Будинку вчених під час окупації див.: *Калініна А.* Київський Будинок учених: роки випробувань. Як виживали українські науковці під час нацистської окупації (1941–1943) / *А. Калініна, О. Луговський* // Вісник Національної академії наук України. – 2010. – № 2. – С. 36–44. Щодо діяльності окремих наукових установ див. також: *Спудка І. М.* Діяльність наукових установ часів окупації на території рейхскомісаріату “Україна” / *І. М. Спудка, Л. В. Турчина* // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXXIII, 2012. – С. 130–135; *Удовик В. М.* Становище наукових установ в період німецької окупації України (1941–1944 рр.) / *В. М. Удовик* // Актуальні проблеми Великої Вітчизняної війни 1941–1944 рр. : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 27–28 квітня 2005 р. / *В. Ф. Литвиненко та ін.* (ред. кол.) ; Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля, кафедра історії України та ін. – Луганськ, 2005. – С. 215–221.

⁶⁷¹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 82, арк. 1–3 (док. № 77).

бу щодо маркування тем відповідно до присвоєного темі номера, за яким робота пізніше мала посісти належне місце у архіві розробок ОШР; 3) Самі розробки; 4) Листування керівників підрозділів та співробітників-виконавців щодо тем та їхнього виконання.

Отже, вищезгадані групи документів ОШР є джерелом для з'ясування наступних основних великих напрямів досліджень, які тісно перепліталися між собою та матеріали до яких збиралися головними робочими групами:

1. Відповідно до основного завдання – “ідеологічної боротьби з ідейними противниками націонал-соціалізму” – провідна роль відводилася політичним системам та течіям, серед яких у дослідженнях безперечно лідируючу позицію посідали: на Сході – більшовизм та його ідеологія, на Заході – масонство, загалом у світі – єврейство та юдаїзм (передусім питання про місце та роль євреїв у більшовицькій радянській системі та повсякденному житті, у поєднанні з їхнім місцем, роллю та діяльністю у світі). Вивчення цього напрямку переслідувало декілька цілей, насамперед – доведення переваги націонал-соціалістської доктрини над державними ідеологіями інших країн та уможливлення широкомасштабної нацистської пропаганди проти більшовицького режиму шляхом викриття недоліків його політики в усіх сферах життя, його злочинів, скоєних проти радянських громадян, а також критики самих ідеологічних засад, що були покладені в основу радянської держави;

2. Природно-ресурсні, економічні, соціальні, культурні можливості окупованих східних територій, їхнє населення – задля кращої організації та налагодження всебічної експлуатації цих територій;

3. Історичні зв'язки цих територій з німецьким народом та іншими спорідненими з ним германськими народами: збір та обробка інформації щодо міграційних та колонізаційних процесів на цих територіях, що відбувалися за участі германських племен та народів (наприклад, готів), встановлення ареалів проживання етнічних німців, присутність впливу “більш розвинутої” німецької культури на місцеві народи та його ознаки, насамперед у різних аспектах матеріальної та духовної культури.

Збір інформації по другому та третьому напрямках проводився Штабом паралельно з діяльністю в цій сфері інших установ Третього райху – Аненербе, зондеркоманди Штумппа (МОСТ), зондеркоманд Паульсена та Кюнсберга тощо в умовах постійної конкуренції.

Реалізація досліджень по першому великому напрямку – щодо ідейних противників націонал-соціалізму – на практиці означала не лише вивчення більшовицької ідеології як феномена та політичної течії, а також умов її зародження, виникнення, становлення й розвитку, ідеологічних засад та впливу на маси, але й дослідження процесів проведення своєрідного “більшовицького експерименту”⁶⁷² в такій великій і неоднорідній державі, як Радянській Союз.

Іншим політичним течіям, у тому числі тим внутрішнім політичним течіям у більшовизмі, які керівництво ВКП(б) вважало опозиційними, також приділялася велика увага. Це набувало особливого значення та змісту у світлі нацистської концепції про переваги націонал-соціалістської доктрини порівняно з ідеологія-

---

⁶⁷² Термін “більшовицький експеримент” присутній у документах ОШР.

ми інших країн. Такі дослідження вважалися вкрай важливими і з іншого боку – вони сприяли підготовці і проведенню нацистської пропаганди на окупованих східних територіях, зокрема при веденні боротьби проти більшовизму, що здійснювалася на різних рівнях. Планувалося проводити антибільшовицьку пропаганду серед неросійських народів у складі СРСР з метою їхнього використання у цій боротьбі, в основному – шляхом підтримки у них власних національних почуттів. Так, у “Правилах щодо поводження з українцями” та “Напрямах ведення пропаганди в Україні”, розісланих МОСТ, зазначалося, що слід поглиблювати обізнаність місцевого населення з власною історією та її відомими діячами, наголошувати на злочинах щодо українського народу, скоєних більшовицьким режимом, та їхніх наслідках, таких, наприклад, як голодомор 1932–1933 рр.⁶⁷³ З цієї причини активно досліджувалась історія цих народів, питання їхнього походження, національної політики в СРСР.

У рамках вищезазначеного великого комплексного напрямку досліджень можна виділити більш детально ще декілька напрямків, за якими спочатку відбирався необхідний матеріал, а потім на його основі готувалися окремі роботи⁶⁷⁴.

Одне з перших місць серед досліджень нацистських окупантів посідала ідеологія більшовизму, яку вони офіційно оголосили “ідеологічним ворогом націонал-соціалізму”, насамперед її роль у системі державного управління. Досліджувалися передусім питання партійно-державної структури, ідеологічної системи (основні засади, ідеї, методи, вплив на маси, пропагандистська робота тощо), а також її традиційні цінності. Серед основних засад більшовицького вчення пріоритет віддавався ідеї світової революції, її образів у творах провідних радянських пропагандистів та політиків, твердженню про “диктатуру пролетаріату” тощо. Враховуючи вищезазначене, активно вивчалися методи більшовицького керівництва людьми: ідеологічна підготовка, методи і засоби, які при цьому використовувалися, контроль держави в усіх сферах життя громадян (публічній, культурній, приватній тощо)⁶⁷⁵.

Активно вивчалися біографії радянських лідерів, зокрема Леніна, Сталіна, Вишинського⁶⁷⁶, Ворошилова⁶⁷⁷, Тимошенка, Калініна тощо. Серед тем можна зустріти такі: “Сталін за легендою та в дійсності” (у різних варіантах)⁶⁷⁸, “Чи мав Ленін російське походження?”⁶⁷⁹, біографія Миколи Булганіна⁶⁸⁰, “Носії більшовицького керівництва”⁶⁸¹, “Методи керівництва людьми”, “Світовий більшовизм”, діяльність ДПУ⁶⁸², політика Сталіна 1930-х рр., спрямована на усунення

---

⁶⁷³ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 293, рол. 28, к. 559–531, 552–553; спр. 65, рол. 98, к. 263–266.

⁶⁷⁴ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 63, арк. 82–93.

⁶⁷⁵ *Кашевцова Н. Г.* Документи Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941–1944). – С. 860–871.

⁶⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 40, арк. 122–130.

⁶⁷⁷ Там само, арк. 273.

⁶⁷⁸ Там само, спр. 12, арк. 145–163; спр. 51, арк. 37–39.

⁶⁷⁹ Там само, спр. 3 а, арк. 42–49.

⁶⁸⁰ Там само, спр. 40, арк. 269–272.

⁶⁸¹ Там само, спр. 51, арк. 37–39.

⁶⁸² Там само, спр. 27, арк. 16.

можливої опозиції, наприклад, вже згадана праця “Період чистки у Радянському Союзі протягом 1937/1938 рр. та її психологічний підтекст” К. Штепи⁶⁸³, “Організація роботи в радянських установах” та “Роль радгоспів у радянському соціалістичному господарстві”⁶⁸⁴, внутрішнє протистояння радянських політиків між собою. У сфері ідеології та контролю вивчалися навіть цілі і завдання політичних відділів машинно-тракторних станцій та радгоспів⁶⁸⁵.

Можливість здійснення більшовиками світової революції розглядалася нацистами у світлі питання про ймовірне прагнення єврейства до світового панування, що мало бути здійснене через внутрішні революції у різних країнах та за допомогою радянської держави. Ця тема тісно перепліталася з питанням про становище представників єврейського народу (за походженням) у радянській державі та партії, задля вивчення якого було організовано збирання матеріалів. Вважаючи євреїв ідейними носіями більшовизму, нацисти збирали свідчення щодо їхньої діяльності в усіх вирішальних сферах політичного та суспільного життя, про комуністичні єврейські організації у Радянському Союзі⁶⁸⁶, життя радянських євреїв⁶⁸⁷. Окрім того, порівнювалося становище євреїв у царській Росії та у СРСР (єврейське населення в цілому, єврейська молодь)⁶⁸⁸, досліджувалися їхнє місце та роль у світовій історії,⁶⁸⁹ у суспільному житті різних народів⁶⁹⁰, вплив єврейства як окремої групи та як складової (групи) у політиці, мистецтві, культурі⁶⁹¹, діяльність окремих єврейських діячів, наприклад Іллі Еренбурга⁶⁹². Об’єктом розгляду були також зовнішня політика СРСР, діяльність його офіційних та неофіційних представництв за кордоном⁶⁹³, різні суспільно-політичні течії, зокрема лібералізм у Західній Європі (“Лібералізм та Західна Європа”)⁶⁹⁴. Збиралися також матеріали щодо антинімецької пропаганди у Сполучених Штатах Америки та американського способу життя⁶⁹⁵.

Нацистів цікавив не лише багаторічний досвід “запровадження комунізму” в СРСР, а й спроби вкорінити елементи більшовизму в інших країнах окупованих східних територій, зокрема у Литві, Латвії та Естонії, що були включені до складу СРСР порівняно нещодавно – у 1940 р. Тому досліджувалися, зокрема, такі теми, як “Більшовизація Прибалтики як приклад”⁶⁹⁶, “Більшовизація наук у Латвії 1940–1941 рр.”⁶⁹⁷, “Більшовизація литовської армії”⁶⁹⁸, більшовицька

---

⁶⁸³ Там само, спр. 42, арк. 149–150.

⁶⁸⁴ Там само, спр. 24, арк. 51–55; спр. 27.

⁶⁸⁵ Там само, спр. 27, арк. 112.

⁶⁸⁶ Там само, арк. 32.

⁶⁸⁷ Там само, арк. 150.

⁶⁸⁸ Там само, спр. 37, арк. 1–30, 31–52 зв., 53–80.

⁶⁸⁹ Там само, спр. 51, арк. 75–85.

⁶⁹⁰ Там само, спр. 22, арк. 144–145; спр. 44, арк. 42–45; спр. 114, арк. 2–4.

⁶⁹¹ Там само, спр. 12, арк. 118–144; спр. 114, арк. 29–35.

⁶⁹² Там само, спр. 40, арк. 255–268.

⁶⁹³ Там само, спр. 12, арк. 46–78.

⁶⁹⁴ Там само, спр. 51, арк. 37–39.

⁶⁹⁵ Там само, спр. 10, арк. 18–26, 42–70.

⁶⁹⁶ Там само, спр. 51, арк. 37–39.

⁶⁹⁷ Там само, спр. 121, арк. 1–22.

пропаганда проти окупації Німеччиною Естонії⁶⁹⁹, щодо різних аспектів життя радянських прибалтійських республік: культури, преси⁷⁰⁰, кількості євреїв у державному апараті Латвії, єврейської преси у Латвії⁷⁰¹.

Актуальними визнавались усі питання, пов'язані з формуванням у масовій свідомості людей патріотичних почуттів⁷⁰². З огляду на те, що одним із методів успішної підготовки ідеологічно підготовлених громадян виступали в СРСР заклади освіти, від дитсадків та початкових шкіл до вищих навчальних закладів, значна увага приділялася державному вихованню та навчанню не лише через школу, піонерські організації, комсомол, а й численні культурні, спортивні організації, гуртки за інтересами тощо⁷⁰³, і в результаті цих заходів поступово мала бути сформована людина “нового”, радянського типу, активно досліджувалося питання про вплив такої цілеспрямованої політики держави на психологію громадян та її трансформації⁷⁰⁴, підпорядкованість цій меті організації освіти у Радянському Союзі⁷⁰⁵, навчання вчителів⁷⁰⁶, радянської психології, етики і моралі⁷⁰⁷ тощо.

Окрема велика група досліджень була присвячена вивченню мілітаристських планів і прагнень СРСР, виробленню ним власних ідеологічних і практичних цілей у ймовірній війні поруч із уже цілеспрямованою підготовкою до неї. Уже в 1941–1943 рр. нацисти зробили акцент на тому, що саме СРСР першим планував реалізацію агресивних намірів щодо інших держав⁷⁰⁸. Наголошувалося, що радянське керівництво систематично готувало своїх громадян до війни, цим намірам була заздалегідь підпорядкована вся військова пропаганда та ідейна підготовка, що велися через численні організації серед молоді та бійців Червоної Армії⁷⁰⁹, особливо серед командирів різного рівня⁷¹⁰. Досліджувалися такі проблеми, як “Солдат Червоної Армії” у сфері вивчення теми “Психологічні проблеми війни на Сході”, питання про образ радянського солдата у радянській пресі (здійснення радянської пропаганди)⁷¹¹, фізичний і моральний стан воїнів Червоної Армії та Червоного Флоту, зокрема, у Ленінграді до і під час війни⁷¹², радянська партизанська та антирадянська партизанська діяльність за лінією фронту⁷¹³, пропаган-

---

⁶⁹⁸ Там само, спр. 51, арк. 75–85.

⁶⁹⁹ Там само, спр. 12, арк. 504–521.

⁷⁰⁰ Там само, спр. 121, арк. 22, 60–96, 98–105, 199–225; спр. 130, арк. 89–89 зв., 138–138 зв., 496–508; спр. 132, арк. 16–19, 26–53.

⁷⁰¹ Там само, спр. 50 а, арк. 3–5.

⁷⁰² Там само, спр. 61, арк. 9–10; спр. 125, арк. 9–17.

⁷⁰³ Там само, спр. 120, арк. 144–150.

⁷⁰⁴ Там само, спр. 51, арк. 75–85; спр. 69, арк. 1–6; спр. 114, арк. 36–52; спр. 121, арк. 39–48.

⁷⁰⁵ Там само, спр. 51, арк. 75–85.

⁷⁰⁶ Там само, спр. 42, арк. 127, 131.

⁷⁰⁷ Там само, спр. 51, арк. 42, 90.

⁷⁰⁸ Там само, спр. 114, арк. 69–80; 147–184; спр. 156, арк. 344–365.

⁷⁰⁹ Там само, спр. 40, арк. 137–155, 172–176; спр. 120, арк. 161–177, 259–284.

⁷¹⁰ Там само, спр. 42, арк. 37.

⁷¹¹ Там само, спр. 7, арк. 2–19.

⁷¹² Там само, спр. 42, арк. 83.

⁷¹³ Там само, спр. 12, арк. 157–263.

да проти Німеччини та Гітлера⁷¹⁴. У полі зору перебували також теми, пов'язані з військовою підготовкою студентів у вищих навчальних закладах, наприклад у Київському державному університеті⁷¹⁵, їхньою політичною діяльністю, щодо антибільшовицької⁷¹⁶ та антифашистської⁷¹⁷ пропаганди.

Значне місце серед досліджень за загальною темою “СРСР як атеїстична держава” відводилося науковим пошукам у сфері релігії, особливо щодо політики більшовиків, спрямованої на викорінення віри та православних традицій⁷¹⁸. Оскільки нацисти планували дозволити віруючим окупованих східних територій (а на окупованій території України, Білорусії та частини Росії мешкали переважно православні та греко-католики) повернутися до старих традицій, вони заохочували поширення релігійної літератури та відновлення храмів. Не останню роль відігравала й та обставина, що подібним чином німецькі окупанти сподівалися покращити ставлення місцевого віруючого населення до нової влади. ОШР, передусім зондерштаби “Світоглядна інформація” і “Релігієзнавство”, а також спеціальна служба релігії, збирали матеріали щодо становища церкви на окупованих східних територіях, відомості про церкви, храми та монастирі, зруйновані більшовиками тощо⁷¹⁹.

Проводився порівняльний аналіз розвитку релігії та її особливостей у Німеччині та в Росії⁷²⁰, вивчалися стан досліджень щодо релігії в СРСР⁷²¹ та боротьба проти релігії та церкви⁷²². У рамках останньої теми проводилося збирання всіх матеріалів про методи і масштаби ведення в СРСР більшовицькою владою антирелігійної пропаганди у різні роки⁷²³, відомостей про діяльність так званих “безбожників”⁷²⁴, про теорію та практику ведення антирелігійної боротьби⁷²⁵. Оскільки за часів більшовицького режиму у Києво-Печерській лаврі було створено Музей безвірників, де були організовані експозиції з історії релігії та антирелігійної пропаганди, а також виставка революційного атеїзму, Штаб проводив збирання та вивчення матеріалів, що мали відношення до цього музею⁷²⁶. Окремо досліджувалась історія самої Києво-Печерської лаври, її роль у духовному та політичному житті⁷²⁷. У період окупації України, зокрема у 1941–1942 рр.,

---

⁷¹⁴ Там само, арк. 359–365; спр. 27, арк. 305; спр. 40, арк. 12–15.

⁷¹⁵ Там само, спр. 40, арк. 18–19.

⁷¹⁶ Там само, спр. 120, арк. 95–120.

⁷¹⁷ Там само, спр. 114, арк. 243–271.

⁷¹⁸ Там само, арк. 81–83, 85–122.

⁷¹⁹ Там само, спр. 51, арк. 47.

⁷²⁰ Там само, спр. 12, арк. 276–289; спр. 40, арк. 83–89.

⁷²¹ Там само, спр. 18, арк. 51–52.

⁷²² Там само, спр. 26 а, арк. 1–4, 13–14, 35–36, 121–127, 131–140, 187–202, 204–218, 244–274, 291–359; спр. 114, арк. 354–374.

⁷²³ Там само, спр. 42, арк. 273–276; спр. 46 а, арк. 111–112.

⁷²⁴ Там само, спр. 42, арк. 281–281 зв.

⁷²⁵ Там само, спр. 27, арк. 211.

⁷²⁶ Там само, спр. 56.

⁷²⁷ Там само, арк. 317–318.

почалося відродження діяльності представників православної церкви, склалися списки священнослужителів, проводилися організаційні собори тощо⁷²⁸.

Задля реалізації другого великого комплексного напрямку досліджень, що мав на меті забезпечення тривалого та успішного управління населенням окупованих східних територій, нацистам необхідно було мати у своєму розпорядженні всі доступні відомості про місцевий люд. Це передбачало вивчення історії колишньої Російської імперії (економіки, національної політики, колоніальної політики⁷²⁹, культури тощо, навіть таких явищ, як царський імперський панславізм⁷³⁰ чи російський месіанізм⁷³¹), а також змін, що відбулися у психології місцевих народів внаслідок запровадження й панування протягом багатьох років більшовицької ідеології, процесів розкуркулення та пролетаризації, їхніх наслідків для традиційної культури й укладу народів СРСР, зокрема українського та білоруського⁷³².

Досліджувалися насамперед такі теми:

1. Економіка⁷³³, аграрна політика (в тому числі селекція рослин, наприклад, методи Мічуріна)⁷³⁴, генетика⁷³⁵, сільське господарство та селянство⁷³⁶, торгівля та індустрія; методи підвищення продуктивності праці (система п'ятирічок, стахановський рух) та роль науки у розвитку продуктивних сил у СРСР⁷³⁷, індустріалізація⁷³⁸ та урбанізація⁷³⁹, праця та її значення в комуністичному суспільстві⁷⁴⁰;

2. Наука⁷⁴¹: різні природознавчі (геологія, біологія, зоологія, ботаніка, хімія, фізика) та гуманітарні (історія, філософія, філологія, літературознавство⁷⁴²) науки та їхні течії⁷⁴³;

3. Культура: музика⁷⁴⁴, театр⁷⁴⁵, театральне життя, музеї⁷⁴⁶, як, наприклад, музей Херсонеса Таврійського⁷⁴⁷, література, письменство⁷⁴⁸, мистецтво⁷⁴⁹, архі-

---

⁷²⁸ Там само, спр. 50, арк. 1–27.

⁷²⁹ Там само, спр. 27, арк. 313.

⁷³⁰ Там само, спр. 12, арк. 376–412; спр. 114, арк. 9–14.

⁷³¹ Там само, спр. 12, арк. 164–189.

⁷³² Там само, спр. 30, арк. 2, 34.

⁷³³ Там само, спр. 42, арк. 11.

⁷³⁴ Там само, спр. 27, арк. 325.

⁷³⁵ Там само, спр. 42, арк. 95–98.

⁷³⁶ Там само, спр. 115, арк. 1–48; спр. 116, арк. 153–224.

⁷³⁷ Там само, спр. 27, арк. 15.

⁷³⁸ Там само, спр. 34, арк. 1–344; спр. 35, арк. 1–338; спр. 121, арк. 173–198.

⁷³⁹ Там само, спр. 51, арк. 37–39.

⁷⁴⁰ Там само, спр. 27, арк. 4; спр. 121, арк. 132–149.

⁷⁴¹ Там само, спр. 17, арк. 34–484; спр. 18, арк. 78–90.

⁷⁴² Там само, спр. 114, арк. 185–206, 232–241.

⁷⁴³ Там само, спр. 115, арк. 299–330.

⁷⁴⁴ Там само, спр. 42, арк. 95–98.

⁷⁴⁵ Там само, спр. 40, арк. 23–27.

⁷⁴⁶ Там само, спр. 27, арк. 272.

⁷⁴⁷ Там само, арк. 291.

⁷⁴⁸ Там само, спр. 42, арк. 192.

⁷⁴⁹ Там само, спр. 13, арк. 5–28.

текстура⁷⁵⁰, історія окремих міст та установ, а також культура як засіб пропаганди соціалістичного способу життя, наприклад, “Радянський театр як засіб політично-агітаційного керівництва”⁷⁵¹, “Соціалістичне змагання, його методика, практика та вплив на господарське, державне і культурне життя Радянського Союзу”⁷⁵² тощо. Питання зміцнення у радянських громадян почуття гордості за свою державу (загальні державні свята, виставки, система державних нагород, творча самодіяльність, досягнення радянського спорту⁷⁵³);

4. Соціальний аспект суспільних питань та повсякденного життя у Радянському Союзі⁷⁵⁴: стан та особливості моралі населення за часів царизму та більшовизму⁷⁵⁵; інститут родини: виникнення та розвиток родини і шлюбу, у т. ч. за працями радянських дослідників⁷⁵⁶, місце жінки у родині та суспільстві, виховання нею дітей⁷⁵⁷, державне піклування про дітей⁷⁵⁸; житлове питання, соціальні, гігієнічні умови життя громадян⁷⁵⁹, медицина⁷⁶⁰, досвід радянської педагогіки та школи⁷⁶¹; становище та світогляд інтелігенції – як дорадянського покоління, так і радянського періоду⁷⁶², уявлення радянського населення про життя за кордоном⁷⁶³; історія та розвиток радянської преси, методика та організація видавничої справи загалом⁷⁶⁴.

Велике ідеологічне значення надавалося дослідженню політики репресій радянського керівництва щодо населення; особливо цінувалися приклади пережитого з життя окремих сімей, що постраждали від більшовицького режиму, переживши колективізацію⁷⁶⁵, розкуркулення, заслання, голодомор, репресії. За цих обставин особливого змісту набувало вивчення правової сфери та судочинства у Радянському Союзі⁷⁶⁶.

Значне місце посідали теми, що висвітлювали історію, економіку, стан соціально-культурної сфери різних міст Радянського Союзу, зокрема Києва як столиці України, Харкова як великого промислового центру та колишньої столиці Радянської України⁷⁶⁷, інших міст, таких як Кривий Ріг та Кіровоград⁷⁶⁸, тощо, а також історію окремих культурних⁷⁶⁹ і культових⁷⁷⁰ установ. Створювалися переліки

---

⁷⁵⁰ Там само, спр. 25, арк. 1–3, 7–62.

⁷⁵¹ Там само, спр. 33, арк. 97–101.

⁷⁵² Там само, спр. 31, арк. 237–237 зв.

⁷⁵³ Там само, спр. 51, арк. 75–85.

⁷⁵⁴ Там само, арк. 37–39.

⁷⁵⁵ Там само, спр. 27, арк. 250.

⁷⁵⁶ Там само, спр. 40, арк. 40–53.

⁷⁵⁷ Там само, спр. 27, арк. 37–39.

⁷⁵⁸ Там само, арк. 303.

⁷⁵⁹ Там само, спр. 63, арк. 18–19.

⁷⁶⁰ Там само, спр. 43, арк. 1–44, 57–75, 90–115, 135–173.

⁷⁶¹ Там само, спр. 33, арк. 78–96; спр. 114, арк. 142–145.

⁷⁶² Там само, спр. 12, арк. 79; спр. 42, арк. 1.

⁷⁶³ Там само, спр. 20, арк. 1.

⁷⁶⁴ Там само, спр. 33, арк. 259–321.

⁷⁶⁵ Там само, спр. 12, арк. 496–501.

⁷⁶⁶ Там само, спр. 2, арк. 1–35.

⁷⁶⁷ Там само, спр. 42, арк. 43.

⁷⁶⁸ Там само, спр. 29, арк. 14–24.

⁷⁶⁹ Там само, спр. 63, арк. 49; спр. 109; спр. 110; спр. 114, арк. 207–231.

цінних пам'яток архітектури, зруйнованих більшовиками, у т. ч. багатьох церков та монастирів⁷⁷¹.

Оскільки Оперативний штаб мав співпрацювати з військовими частинами, то спеціальним мобільним зондеркомандам роздавалися вказівки щодо здійснення фотографування на окупованих східних територіях пам'яток архітектури як періоду Російської імперії, так і часів СРСР, а також пам'яток монументального будівництва, пам'ятників відомим політичним та культурним діячам, фіксувати умови проживання громадян та стан житлового будівництва, навіть зразки одягу⁷⁷².

Щодо третього з основних напрямів, який простежується за документами Штабу, тобто історії етнічних німців східних територій та їхнього становища у Радянському Союзі, питань німецької колонізації Східної Європи, то для нацистів ці дослідження були особливо актуальними і вкрай важливими для обґрунтування т. зв. “безперервної германо-німецької присутності на цих територіях”. У рамках діяльності Штабу вони були покладені переважно на зондерштаби “Прадавня історія”⁷⁷³ та “Фольклористика”. Основним завданням останнього було збереження найцінніших зразків народної культури (речі, документи тощо) в окупованих областях, особливо щодо місцевих етнічних німців (фольксдойче), а також свідчень германо-німецького впливу на місцеві народні культури. Основне ж завдання Зондерштабу “Прадавня історія” полягало у вивченні місцевих історичних культур та пошуків впливу на них германських народів. Збирання та збереження різних історичних та етнографічних матеріалів проводилося також робочими групами в рамках їхньої основної діяльності. Як наслідок, документи ОШР містять переліки різних тем подібного змісту та відповідні листи.

У рамках зазначених завдань велися дослідження магдебурзького права на Сході⁷⁷⁴, пошук та збирання актових і церковних книг, особливо в районних архівах, у місцях поселень, заснованих общинами німецьких переселенців, особливо у Південній Україні (історичні Люстдорф⁷⁷⁵, Гюльдендорф⁷⁷⁶, Ландау⁷⁷⁷), у Дніпропетровській області⁷⁷⁸, матеріалів про становище етнічних німців (фольксдойче) у Радянському Союзі⁷⁷⁹ до та під час війни⁷⁸⁰, долю німецьких

---

⁷⁷⁰ Там само, спр. 117, арк. 1–14.

⁷⁷¹ Там само, спр. 27, арк. 280–282.

⁷⁷² Там само, арк. 238–240.

⁷⁷³ Повна назва цього зондерштабу – “Прадавня та рання історія” (Vor- und Frühgeschichte), але в документах Оперативного штабу найчастіше присутній скорочений варіант назви – “Прадавня історія” (Vorgeschichte).

⁷⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 30, арк. 15–19.

⁷⁷⁵ Люстдорф (Lustdorf) – колонія німецьких переселенців, заснована 1805 р. Різного часу змінювала назву – Ольгіно, Чорноморка. Зараз поселення має відновлену назву – Люстдорф та входить до меж міста Одеси в Україні.

⁷⁷⁶ Гюльдендорф (Guldendorf) – колонія німецьких переселенців, заснована 1807 р. Зараз с. Красносілка Комінтернівського району Одеської області в Україні.

⁷⁷⁷ Ландау (Landau) – колонія німецьких переселенців, заснована 1802 р. Зараз с. Широколанівка Веселинівського району Миколаївської області в Україні. Див. також: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 22, арк. 230; спр. 42, арк. 208; спр. 30, арк. 27.

⁷⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 51, арк. 13.

⁷⁷⁹ Там само, спр. 42, арк. 82.

⁷⁸⁰ Там само, спр. 27, арк. 319.

поселенців окремих регіонів, зокрема Криму⁷⁸¹. Провадився активний пошук матеріалів з історії кримських готів. Збереглися також донесення співробітника ГРГ “Україна” Бруно Сколауде, який навесні 1942 р. повідомляв про виявлення значної кількості церковних книг німецьких общин в архівах Одеси, насамперед в архіві місцевого ЗАГСу, що збереглися⁷⁸². Але водночас він зазначив, що зібрання документів Комітету із забезпечення іноземних поселенців на Півдні Росії⁷⁸³ були вивезені до Берліну групою Карасека⁷⁸⁴ у складі зондеркоманди Кюнсберга.

Чимало документів ГРГ “Україна” та Зондерштабу “Фольклористика”, що торкаються питань етнічного складу східноєвропейських народів, присвячені українському народові. Вивчалися його етнічна історія, характерні особливості, що відрізняють його від сусідніх слов’янських народів, соціальна структура⁷⁸⁵, динаміка народжуваності та смертності народонаселення, співвідношення сільсько-го і міського населення⁷⁸⁶, а також вплив і наслідки кількох десятиліть панування більшовизму⁷⁸⁷, національна політика в Україні⁷⁸⁸, вплив радянського панування на українську та російську народну психологію⁷⁸⁹, готувалися спеціальні аналітичні огляди⁷⁹⁰.

Дослідження поширювалися й на інші народи, що проживали на території України, зокрема кримських татар та караїмів, питання їхнього походження, історії, духовної та матеріальної культури, родинних та релігійних традицій⁷⁹¹. Вивчалися, зокрема, давні зв’язки кримських татар з народами тюркського походження, етнічне походження караїмів, щодо яких підкреслювалося: попри перебування під релігійним впливом юдаїзму, вони не походять від євреїв і етнічно пов’язані, скоріше, тюркомовними народами⁷⁹².

Увага була приділена також розвитку в Радянському Союзі етнографії⁷⁹³, науковій діяльності окремих радянських учених-народознавців⁷⁹⁴, а також до-

---

⁷⁸¹ Там само, спр. 51, арк. 75–85.

⁷⁸² ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 80, арк. 37–39.

⁷⁸³ Fürsorgekomitee für ausländische Ansiedler in Südrußland (рос.: Попечительный Комитет об иностранных поселенцах Южного края России).

⁷⁸⁴ Карасек Альфред (Karasek Alfred) (1902–1970) – народознавець, інженер, під час війни співробітник зондеркоманди Кюнсберга, у складі якої здійснював конфіскації документів зі сфери народознавства, медицини. Після її розпуску влітку 1943 р. працював на окупованих східних територіях під керівництвом Ю. фон Гена у складі однієї з команд VI Відділу “G” служби зовнішньої розвідки Головного імперського управління безпеки.

⁷⁸⁵ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 42, арк. 191.

⁷⁸⁶ Там само, спр. 36, арк. 1–10.

⁷⁸⁷ Там само, спр. 33, арк. 187–258; спр. 42, арк. 12–15.

⁷⁸⁸ Там само, спр. 42, арк. 44.

⁷⁸⁹ Там само, спр. 33, арк. 115–187; спр. 40, арк. 105–109.

⁷⁹⁰ Там само, спр. 22, арк. 164–164 зв.

⁷⁹¹ Там само, спр. 27, арк. 22, 129, 193–201, 266–268; спр. 42, арк. 1.

⁷⁹² Там само, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 65, рол. 98, к. 310.

⁷⁹³ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 27, арк. 39–43.

⁷⁹⁴ Там само, спр. 30, арк. 3; спр. 42, арк. 7.

слідників питань народознавства з країн Прибалтики⁷⁹⁵. Досліджувалася й політика більшовизму щодо традиційних культур народів Прибалтики та фінно-угорських народів, що проживали в СРСР, “фінно-угорського питання” загалом⁷⁹⁶. Особливо вирізнялися подібні дослідження, що проводилися при ГРГ “Остланд”, де було створено цілий ряд праць, присвячених історії, етнічному та культурному розвитку прибалтійських країн⁷⁹⁷, у т. ч. “Давня історія Естонії”⁷⁹⁸, “Культурне життя Латвії”⁷⁹⁹, “Латвійське письменство на початку 1940-х рр.”⁸⁰⁰.

Окреме місце в архіві розробок Штабу належить напрацюванням ГРГ “Південний Схід”. У 1943 р. серед основних тем, за якими готувалися розробки (ще при РГ “Белград” та РГ “Південний Схід”), були такі: історія народів Балканського півострова, панславизм як явище, історія місцевих єврейських осередків і центрів єврейської культури, діяльність місцевих масонських лож (за матеріалами лож, конфіскованими Штабом на Балканах). Окремо збиралися матеріали для подальших досліджень історичних зв’язків цього регіону з Російською імперією, з історії російської православної церкви на Балканах, діяльності місцевих осередків російських емігрантів, що залишили Росію після революційних подій 1917 р. та громадянської війни. Співробітники ГРГ “Південний Схід” активно опрацьовували також матеріали місцевої преси.

Проте роботи з пошуку та опрацювання різних матеріалів для розробок при структурах Штабу на Балканському півострові були розпочаті лише у 1943 р. і тривали доволі повільно, тому в 1944 р. було визнано, що робота ГРГ “Південний Схід” щодо підготовки розробок є недостатньою, особливо таких, що пов’язані із тематикою більшовизму. У зв’язку з цим того ж року було доопрацьовано окремий вищезгаданий тематичний план з підготовки розробок для цієї ГРГ, що передбачав ширше коло тематичних напрямків для збирання матеріалів та їхнього використання для написання розробок. За структурою він відповідав іншим подібним планам ОШР, насамперед тематичному планові “Схід” Управління штабу. Згідно із зазначеним тематичним планом, призначеним для ГРГ “Південний Схід”, відтепер основна увага мала приділятися таким темам: історія народів Балканського півострова (походження та етнічний склад, матеріальна і духовна культура, історія церкви в кожній з країн тощо), політичні течії та національні рухи в країнах Балканського півострова (до та після 1941 р.), а також життя та діяльність окремих політичних і культурних діячів Сербії, Хорватії, Албанії, Боснії, Чорногорії, Болгарії, поширення комуністичних ідей на Балканах, історія місцевих політичних осередків соціалістичного та комуністичного спрямування тощо. Окремі місцеві співробітники готували розробки, що стосувалися виключно СРСР, зокрема щодо життя в Радянському Союзі, радянської філософії тощо. Але загальна кількість розробок, підготовлених ГРГ “Південний Схід”, була досить невеликою порівняно із обсягами роботи головних робочих

---

⁷⁹⁵ Там само, спр. 42, арк. 21–26.

⁷⁹⁶ Там само, арк. 28–29.

⁷⁹⁷ Там само, спр. 120, арк. 8–34, 56–63, 219–228.

⁷⁹⁸ Там само, спр. 40, арк. 54.

⁷⁹⁹ Там само, арк. 68–72.

⁸⁰⁰ Там само, арк. 76–82.

груп у Східній Європі. Так, у документах ГРГ “Південний Схід” та РГ “Белград”, що збереглися, міститься інформація лише відносно щонайменше 249-ти розробок. Кілька десятків розробок (окремі з них у двох–трьох примірниках) зберігаються у справах 155–158 фонду 3676 ЦДАВО України.

Розділ 5

Архівні комплекси зондерштабів при Оперативному штабі райхсляйтера Розенберга

Крім Управління штабу в Берліні з усіма його відділами, декількох головних робочих груп із підпорядкованими їм робочими групами, зондеркомандами, мобільними командами, опорними та зв'язковими пунктами, при ОШР працювали зондерштаби, що виконували спеціальні завдання. Склад кожного зондерштабу формувався одним з відомств служби А. Розенберга як Уповноваженого фіюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП, наприклад, відомствами “Прадавня та рання історія”, “Зображальне мистецтво”, “Музика” тощо. Залежно від відомства кожен зондерштаб отримував і свою назву. Зондерштаби були покликані “здійснювати особливі завдання головних відомств і відомств Служби [Розенберга] та Вищої школи з огляду на військову необхідність та основний пункт ідеологічної боротьби з ідейним противником націонал-соціалізму”, а їхні керівники координували роботу по відповідних сферах завдань при Службі Розенберга⁸⁰¹. З цієї причини співробітники зондерштабів, працюючи при головних робочих групах та керуючись у своїй діяльності розпорядженнями Управління штабу та керівників зондерштабів, водночас представляли інтереси цих окремих відомств вищезазначеної Служби Розенберга. Окрім того, керівники зондерштабів, працюючи у країнах Східної Європи, мали враховувати накази А. Розенберга як міністра окупованих східних територій та загальні розпорядження МОСТ⁸⁰². Основні документи, які висвітлюють діяльність зондерштабів, наявні у складі всіх найбільших частин архіву ОШР. Подані нижче огляд основних груп документів, пов'язаних із зондерштабами, та картина їхньої діяльності мають на меті окреслити у загальних рисах напрямки та зміст їхньої роботи. Діяльність кожного зондерштабу потребує у майбутньому окремого ґрунтовного дослідження.

Доцільність детального розгляду місця зондерштабів у структурі Штабу, їхніх завдань та діяльності обумовлена певними відмінностями їхнього статусу порівняно з робочими групами, а також конкретно спрямованістю їхніх завдань, що призвело до створення окремої групи документів зондерштабів.

Діяльності зондерштабів було притаманне яскраво виражене конкретне наукове спрямування, кожен з них діяв вибірково у певній галузі науки або культури, збирання інформації та робота з нею проводилися відповідними спеціалістами. На відміну від них робочі групи займалися питаннями загальної організації робіт, забезпеченням проведення відбору й конфіскації літератури, архівних і музейних матеріалів, проблемами їхнього збереження і транспортування до

---

⁸⁰¹ Там само, спр. 44, арк. 31 зв.

⁸⁰² Там само, спр. 26 а, арк. 31–34.

Третього району, пошуком місцевого допоміжного персоналу, утриманням співробітників та їхнім соціальним забезпеченням, збиранням та поточним опрацюванням аналітичної інформації, організацією підготовки інформаційних довідок і аналітичних праць.

Протягом 1940–1945 рр. діяли близько 15 зондерштабів, хоча загалом дослідники наводять різні дані⁸⁰³. Це пояснюється тим, що їхня кількість змінювалася відповідно до обсягів і терміновості завдань, вони зазнавали реорганізацій, не всі діяли одночасно; до того ж, у документах подекуди зустрічаються різні назви одного й того ж зондерштабу. Загальний перелік назв основних зондерштабів, де в дужках у лапках наведено уточнені назви одного й того ж зондерштабу, що зустрічаються в документах, або зондерштабів, функції яких дублювалися, виглядає таким чином: “Наука”, “Образотворче мистецтво”, “Прадавня історія” (“Прадавня та рання історія”), “Фольклористика” (“Народознавство”), “Генеалогія” (“Генеалогічні дослідження”), “Архіви” (“Архівна справа”), “Американізм” (“Лібералізм та американізм”), “Бібліотеки” (“Бібліотекознавство”), “Бібліотека Вищої школи” (для виконання завдань поповнення Центральної бібліотеки Вищої школи), Зондерштаб Інституту дослідження єврейського питання Вищої школи (“Юдаїка”) (для поповнення конфіскованими та вивезеними юдаїкою і гебраїкою зібрань Інституту), зондерштаби “Світоглядна інформація”, “Музика” (“Музикознавство”), “Релігієзнавча інформація” (“Н”, “Церква”), “Театр”, “Преса”, “Особові доручення”.

Документи ОШР, що є джерелами щодо діяльності зондерштабів, складаються з кількох груп, які за своїм складом загалом відповідають аналогічним документам іншого підрозділу Штабу – робочої групи. Але, як зазначено вище, статус зондерштабів у системі ОШР, специфіка організації їхньої роботи спричинюють необхідність приділити більше уваги змістові їхньої діяльності та відповідним джерелам. Таким чином, наведена нижче класифікація здійснена не за принципом суттєвих відмінностей документів зондерштабів та інших підрозділів, а на підставі того, які саме документи ОШР містять інформацію про цей окремий вид роботи та її місце в загальній діяльності ОШР та в чому полягає їхня специфіка. Вона, до того ж, має продемонструвати джерельну значимість та комплексний характер документів Штабу.

Перша група джерел – це інструктивні матеріали, накази та розпорядження керівництва (Управління штабу, МОСТ тощо) щодо діяльності зондерштабів, їхніх завдань і функцій, повноважень співробітників, форм та вимог щодо оформлення службової документації. До цієї групи можна віднести також індивідуальні письмові доручення керівництва співробітникам. Другу групу складають звітні документи та донесення самих зондерштабів – їхніх керівників та співробітників. Третю – звітні документи робочих груп, при яких працювали співробітники зондерштабів. Четверта група, значно менша, – це листування їхніх співробітників з колегами, керівництвом, представниками інших структур району.

Таким чином, у цьому документальному комплексі джерел виокремлюється ще один структурний рівень, відповідно до якого документація, продукowana

---

⁸⁰³ *Севта Т. М.* Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні. – С. 118.

самими зондерштабами, складає лише другу та четверту групу документів. Точну кількість документів самих зондерштабів підрахувати доволі складно, адже вони, як правило, розосереджені серед матеріалів робочих груп та Управління.

На нашу думку, немає ґрунтовних підстав стверджувати, що зондерштаби співпрацювали зі Штабом виключно як рівноцінні організації, що мали приблизно однаковий статус. Тут питання їхньої самостійності та незалежності від ОШР може розглядатись як дискусійне, оскільки, незважаючи на те, що формувалися вони відомствами Служби Розенберга, що спричинювало відмінність їх становища та зв'язків з іншими структурами, майже всі питання їхньої роботи узгоджувалися, а подеколи й визначалися виключно Управлінням штабу, значною мірою в залежності від ситуації та умов роботи на місцях, а також наявних технічних можливостей. Про це свідчать не лише документи Управління штабу, а й затверджений ним порядок звітності. На відміну від робочих груп, зондерштаби не включались як окремі структурні одиниці до складу окремої РГ, лише окремі їхні співробітники, в залежності від поставлених завдань та наданих їм повноважень, тимчасово прикріплювалися до ГРГ, керівникові якої вони звітували. На місцях при ГРГ наукові співробітники зондерштабів прикріплювалися до підрозділів, що виконували функції, подібні до функцій відділу “Використання” Управління штабу. Так, за документами другого засідання сектора “Схід” Управління штабу в листопаді 1942 р. відділ “Контроль” ГРГ Україна складався як зі штатних постійних співробітників, так зі співробітників зондерштабів, що були прикріплені до ГРГ, із зазначенням напрямку їхніх занять. На той момент при даному відділі працювали 23 співробітники-райхсдойче, серед яких був керівник відділу Г.-Й. Рудольф та щонайменше 12 наукових співробітників. По 15-ти із 23-х співробітників місцем перебування був вказаний Київ, по чотирьох – Дніпропетровськ, двох – Харків, по одному співробітнику – Херсон та Сімферополь. Тематичні сфери роботи, за які вони відповідали, були окреслені таким чином: Г.Й. Рудольф – біологія, Р. Тіле та Р. Вьоль – педагогіка, М. Гранцін – архівна справа, Б. Зіблер та його група студентів опрацьовували теми, пов'язані з питаннями вищої освіти, діяльністю Київського університету, студентством, літературою в СРСР та бібліографією; проф. Р. Штампус, згадані д-р В. Модріян, д-р В. Маттес, проф. Ф. Герке⁸⁰⁴, д-р Й. Бенекс⁸⁰⁵, д-р Г. Штробель⁸⁰⁶ і Гайнц Дюрр

---

⁸⁰⁴ Герке Фрідріх (Gerke Friedrich) (1900–1966) – німецький історик мистецтва, фахівець з церковної археології, насамперед раннього середньовіччя. Мав також музичну освіту. Вчився в Гамбурзі, Марбурзі, Берліні (на теологічному факультеті університету ім. Фрідріха Вільгельма), захистив дисертацію з теології, пізніше отримав ступінь доктора філософії. Навчався також при Археологічному інституті в Берліні. З 1935 р. – директор Інституту церковної археології та історії мистецтва в Берліні. Під час Другої світової війни з фаховими дорученнями працював у Греції, а також на окупованій території України. У 1945 р. був заарештований у радянській зоні окупації Німеччини, але невдовзі звільнений, з 1946 р. очолив Інститут історії мистецтва університету ім. Йоганна Гутенберга у м. Майнц, де організовував численні художні виставки. Засновник Міжнародного конгресу, присвяченого ранньому середньовіччю, Товариства зображального мистецтва у м. Майнц. Особову справу див: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 3, спр. 6.

займалися питаннями давньої історії, Г. Лоренцен, проф. Й. Кюнціг⁸⁰⁷, Бьонінг опрацьовували питання народознавства, Фріц та Леонора Пушке⁸⁰⁸ – питання охорони здоров'я та медицини в СРСР, Отто Кляйн – питання, пов'язані із зображальним мистецтвом, д-р Шварц – проблеми мікробіології, Еріх Райсснер – питання гірничої справи. До обов'язків однієї співробітниці, фройляйн Л. Дьорінг, входило опікування загальними проблемами з використання⁸⁰⁹. Загальний перелік тем, закріплених на той час за зондерштабами у цьому відділі при ГРГ “Україна”, складався з 66-ти. З них 31 тема стосувалася Зондерштабу “Наука”, одна – Зондерштабу “Прадавня історія”, сім тем – Зондерштабу “Зображальне мистецтво”, шість – Зондерштабу “Архівна справа”, 11 – Зондерштабу “Світглядна інформація”, по дві теми мали відношення до зондерштабів “Фольклористика” та “Бібліотечна справа”. Ще 12 тем позначені як “Загальне”. Зазначені та інші, подібні до них переліки дозволяють відстежити та проаналізувати коло тем,

---

⁸⁰⁵ Бенеке Йоахім (Bencke Joachim) (1912–1943) – історик, учень та помічник Ганса Райнерта, співробітник Відомства “Прадавня історія” Служби Розенберга.

⁸⁰⁶ Штробель Ганс (Strobel Hans) (1911–1944) – німецький фольклорист, дослідник міфології, християнських елементів у народній культурі. Був членом НСДАП та СС. З 1937 р. відповідав за напрямок навчання у Товаристві німецької етнографії. Як провідний співробітник з етнографічних досліджень працював при Службі Розенберга, очолював Відомство “Фольклористика та облаштування свят” Служби Розенберга та відповідний Зондерштаб “Фольклористика”. Загинув у бою під час Арденнської операції.

⁸⁰⁷ Кюнціг Йоганнес (Künzig Johannes) (1897–1982) – німецький фольклорист, засновник Інституту народознавства у м. Фрайбург, викладач. Вивчав історію, германістику, народознавство, займався дослідженнями традиційної культури німців, що проживали у країнах Східної та Південно-Східної Європи, зокрема активно збирав та досліджував народні пісні. Був членом НСДАП, Імперського союзу вчителів, Імперського союзу викладачів (доцентів), працював також при нацистській організації “Сила через радість” (Kraft durch Freude), що входила до складу Німецького трудового фронту (Deutsche Arbeitsfront), об'єднаної профспілки робітників та роботодавців, та мала своїм завданням організувати дозвілля робітників (туристичні подорожі, різні культурні заходи, а саме виставки, концерти тощо, навіть спортивні змагання). З 1937 р. виконував обов'язки професора фольклористики при Вищій школі з підготовки вчителів у Карлсруе. Подорожував Європою, зокрема відвідав країни Балканського півострова та Словаччину, з метою збирання матеріалів серед етнічних німців. У 1942 р. очолив Інститут народознавства, створений при університеті м. Фрайбург, того ж року здійснив поїздки до окупованої України, збираючи матеріали на Волині, у Причорномор'ї та в Криму. На жаль, зібрані ним матеріали за цей період загинули у Фрайбурзі у листопаді 1944 р. під час повітряного бомбардування міста військами союзників. Після виходу на пенсію у 1949 р. продовжив займатися збирацькою діяльністю, організацією досліджень культурного спадку етнічних німців країн Центральної та Східної Європи, заснував Інститут східнонімецької фольклористики, який після смерті вченого був названий на його честь.

⁸⁰⁸ Подружжя лікарів, Фріц Пушке (Fritz Puschke) та Леонора Пушке-Рецлафф (Leone Puschke-Retzlaff) улітку та восени 1942 р. працювали у Харкові та Дніпропетровську у складі Зондерштабу “Наука”. Вони підготували низку донесень щодо політики та стану охорони здоров'я у СРСР, зокрема у Харкові, що зберігаються у справах 43 та 58 першого опису фонду 3676 у ЦДАВО України. Особову справу Фріца та Леонори Пушке див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 103, арк. 163–166.

⁸⁰⁹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 42, арк. 99.

що розроблялися найактивніше, а також кількість тем, що припадала на одного співробітника, професійну належність та наукові зацікавлення кожного із них.

Відповідно до інструкції щодо службового порядку ОШР і діяльності його структурних підрозділів від 12 травня 1942 р.⁸¹⁰, що була опублікована у бюлетені ОШР “Розпорядження та повідомлення” (№ 2 за 1942 р.)⁸¹¹, кожен зондерштаб отримував чітко визначені завдання та доручення, що надавалися у письмовому вигляді⁸¹². Їх мав публікувати також вищезгаданий бюлетень⁸¹³. Ці доручення для зондерштабів можуть бути виділені в окрему підгрупу документів у групі інструктивних матеріалів Управління штабу. Окремі доручення зберігаються серед документів особових справ наукових співробітників ОШР (справи 89, 92, 96, 99, 102–104 першого опису ф. 3676), розосереджені серед інших різних матеріалів, що належать Управлінню штабу та робочим групам (зокрема, справи 26 а, 59, 87, 112, 129, 135, 136, 138, 140 першого опису ф. 3676). Окрім того, згідно з цими документами зондерштаби в особі своїх співробітників не були уповноважені здійснювати конфіскації культурних цінностей на Сході за винятком існування прямої загрози для їхнього збереження.

Діяльність кожного зондерштабу контролювалась Управлінням ОШР, на місцях її значною мірою визначали керівники головних робочих груп, до яких співробітників зондерштабу направляли для виконання поставлених завдань. Але в питаннях призначення та звільнення останні залежали лише від Управління штабу. Співробітники зондерштабів мали регулярно подавати звіт про роботу: щомісяця – до Управління штабу та щотижня – до керівника РГ або ГРГ, при якій вони працювали. У п'ятому пункті вищезгаданої інструкції зазначено, що зондерштаби підпорядковані безпосередньо тим відомствам та службам, що їх направили, але весь хід робіт, визначення та виконання поставлених завдань, кадрові зміни мають бути узгоджені з Управлінням штабу. В наступному, шостому пункті, зазначено: співробітники зондерштабів “організаційно, дисциплінарно та у забезпеченні підпорядковані Оперативному штабові. Всі службові розпорядження, що надані всім іншим службовцям ОШР, за своїм змістом відносяться й до них”⁸¹⁴.

Особливості звітності зондерштабів свідчать про “вертикальне”, а не “горизонтальне” підпорядкування їхніх співробітників головним робочим групам. Це відображено також у заключних звітах ГРГ і РГ, в окремій колонці “Діяльність зондерштабів”, де висвітлювалися зміни у кадровому штаті зондерштабів, місця безпосереднього перебування їхніх співробітників, характер і обсяги виконаної роботи, переміщення окупованими територіями.

Керівники зондерштабів також мали звітувати про свою діяльність за встановленим зразком, який дещо відрізнявся від аналогічного зразка звітності для робочих груп.

---

⁸¹⁰ Там само, спр. 26 а, арк. 31–34, спр. 59, арк. 382–401 (док. № 17).

⁸¹¹ Там само, спр. 26 а, арк. 15–37.

⁸¹² Auftrag, у множині – Aufträge.

⁸¹³ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 58, арк. 358.

⁸¹⁴ Там само, спр. 59, арк. 398–399 (док. № 17).

Звіт зондерштабу мав виглядати так: у лівому верхньому куті документа зазначалися назва установи – ОШР, рядком нижче – назва ГРГ (при якій працював співробітник чи група співробітників зондерштабу), потім – назва зондерштабу, а в останньому, четвертому рядку вказувалося прізвище автора звіту (виконавця). У верхньому правому куті документа мали бути проставлені місце перебування співробітника (як правило, – місце розташування робочої групи) та дата⁸¹⁵. Звіти надсилалися до керівника зондерштабу, керівника ГРГ та профільного відомства при Уповноваженому фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП. Особливі донесення співробітників зондерштабів, присвячені, наприклад, окремим питанням роботи із зібраннями тієї чи іншої установи або обстеженню закладів культури, науки та освіти окремого населеного пункту, мали готуватись у декількох примірниках. Наприклад, примірники такого особливого донесення Зондерштабу “Наука” розподілялися так: один надсилався до профільного відомства, другий – до керівника зондерштабу через Управління штабу, третій – до Управління штабу і четвертий – до керівника ГРГ (РГ)⁸¹⁶. Звіт робочої групи складався переважно із шести, дев’яти або більшої кількості пунктів, де містилася інформація про кадрові зміни (призначення, звільнення, переміщення, відрядження, відпустки, лікарняні тощо), зв’язки з представниками інших служб, стан робіт з обстеження різних установ та їхніх зібрань, а також з конфіскації, обліку, збереження матеріалів тощо.

Окрім звітної документації, співробітники зондерштабів, як і інші наукові співробітники ОШР, готували тематичні розробки та збірки різноманітних аналітичних матеріалів. Але, на відміну від робіт, підготовлених робочими групами, щодо права використання праці, створеної співробітником зондерштабу, досягалося попереднє погодження між Управлінням штабу та керівником відповідного зондерштабу, а подеколи – й відповідного відомства⁸¹⁷. Окрім того, особи, відповідальні при головних робочих групах за підготовку розробок, мали направляти копію найбільш змістовних робіт керівникові відповідного зондерштабу, інколи – й керівникові відповідного відомства. Переліки робіт, підготовлених співробітниками зондерштабів, можна знайти у звітах головних робочих груп. Так, згідно із додатком до циркуляра ГРГ “Україна” від 10 березня 1943 р., 145 із 267 перерахованих праць, що надійшли до ГРГ до першого березня цього року, належали співробітникам зондерштабів, з яких 18 – Зондерштабові “Зображальне мистецтво” (Д. Роскамп⁸¹⁸, О. Кляйн, Ф. Кунце⁸¹⁹), переважно з історії музеїв Києва,

⁸¹⁵ Там само, арк. 340 (док. № 19).

⁸¹⁶ ВАрч, NS 30/169/18 (док. № 9).

⁸¹⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 258 (док. № 33).

⁸¹⁸ Роскамп Дітріх (Roskamp Dietrich) (1907–1979(?)) – мистецтвознавець, історик мистецтва, доктор філософії. Жив та працював у Гамбурзі. Під час війни був співробітником Зондерштабу “Зображальне мистецтво” Оперативного штабу, зокрема у 1942 р. – березні 1943 р. виконував доручення при ГРГ “Україна” у Києві та Криму, а також у Новгороді, на території Західної Європи, у т. ч. у Франції. Після Другої світової війни працював експертом з живопису ХІХ ст. у Художньому музеї в Гамбурзі. Особову справу див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 103, арк. 300–308).

⁸¹⁹ Кунце Фрідріх-Франц (Kuntze Friedrich-Franz) – мистецтвознавець, співробітник Зондерштабу “Зображальне мистецтво”. У 1942 р. працював в окупованій Україні, зокрема здійснив кілька робочих поїздок до Сімферополя. Особову справу див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 103, арк. 416–418.

Житомира, Феодосії, а також зібрання Воронцовського палацу в Алупці⁸²⁰ та ін., й одна – Зондерштабу “Музика” за авторства Рудольфа Леріха, присвячена музичному та театральному життю Києва. Вісім розробок були пов’язані із Зондерштабом “Фольклористика” (Г. Лоренцен, Г.-В. Тьольке⁸²¹, Г. Бьоніш⁸²² та ін.) щодо кримських татар, німецьких поселень в Україні тощо. 17 праць належали Зондерштабу “Прадавня історія” (В. Модріян, Р. Штампус та ін.) і висвітлювали результати роботи його працівників в історичних музеях Харкова, Дніпропетровська, Ростова, Мелітополя, Кременчука. 90 розробок були підготовлені Зондерштабом “Наука” (Г. Браун, Р. Тіле, Ф. Пушке, Л. Пушке, Шварц, Томсон, Г. Фішер⁸²³, Л. Фішер, В. фон Франке, Б. Зіблер, Г. Дойхлер⁸²⁴ та ін.). Вони різняться за характером та присвячені абсолютно різним питанням: стану церкви до війни і під час окупації, охороні здоров’я і соціальній політиці за часів царату та Радянського Союзу до 1941 р., історії та станові наукових, дослідних, освітніх установ Києва, Дніпропетровська, Харкова, Миколаєва, Херсона, міст Криму, навчальній та агітаційно-пропагандистській роботі у вищій школі в СРСР, а також зібранням з історії магдебурзького права в Україні. Шість праць, автором яких був Георг Вінтер, належали Зондерштабові “Архіви”. Вони, здебільшого, засвідчували результати роботи останнього в архівах різних міст України: Дніпропетровська, Херсона, Миколаєва, Полтави, Запоріжжя та ін. П’ять робіт пов’язані із Зондерштабом Інституту дослідження єврейського питання Вищої школи (“Юдаїка”), і є, по суті, звітами співробітника зазначеного Інституту Йоганнеса

---

⁸²⁰ Детальніше щодо долі зібрань графа Воронцова див.: Долинський О. Нові документи з історії втрачених у роки Другої світової війни колекцій : Воронцовський палац в Алупці / О. Долинський, Т. Себта // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 579–646.

⁸²¹ Тьольке Ганс Вільгельм (Tölke Hans Wilhelm) (1921–1994) – німецький фольклорист, займався також питаннями народної освіти. Після війни, з 1953 по 1981 рр. керував закладом позашкільної народної освіти у комуні Барендорф у Нижній Саксонії. Особову справу див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 104, арк. 55–59.

⁸²² Імовірно, Бьоніш Гайнц (Böhnisch Heinz) (1909–1977), що у 1930-х роках був співробітником Інституту німецької фольклористики у м. Тюбінген, де відповідав за роботу із фото- та кіноархівом Інституту. Див.: Besenfelder S. “Staatsnotwendige Wissenschaft” : Die Tübinger Volkskunde in den 1930er und 1940er Jahren / S. Besenfelder. – Tübingen : Tübinger Vereinigung für Volkskunde, 2002. – S. 222–225.

⁸²³ Фішер Гаральд (Fischer Harald) (1909–?) – учений-фізик, викладач, доктор філософії. З 1933 р. обіймав посаду асистента у обсерваторії в м. Інсбрук в Австрії, у 1943 р. працював при обсерваторії в м. Позен. Після Другої світової війни певний час працював у промисловості, а з 1949 р. був відновлений у складі штату викладачів університету м. Інсбрук. Особову справу див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 3, спр. 40.

⁸²⁴ Дойхлер Густав (Deuchler Gustaf / Gustav) (1883–1955) – німецький учений, педагог. Навчався у Гайдельберзі, Йені, Ляйпцизі. Був доцентом університету м. Тюбінген, асистентом в Інституті експериментальної педагогіки Союзу вчителів м. Ляйпциг. З 1923 по 1945 рр. викладав в університеті м. Гамбург, певний час виконував обов’язки керівника Інституту психології при цьому ж університеті. З 1932 р. – член НСДАП, входив до СА. У 1942–1944 рр. був задіяний у роботі Зондерштабу “Наука” Оперативного штабу Розенберга в окупованій Україні, насамперед у Києві, пізніше працював у Ратіборі. 1945 р. був звільнений з університету м. Гамбург і не зміг повернутися до викладацької діяльності. Особову справу див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 222, арк. 327–328.

Поля⁸²⁵ щодо зібрань юдаїки та гебраїки у Києві. Ще 13 праць було створено Зондерштабом “Бібліотеки”, їхнім автором був Олександр Гімпель⁸²⁶. Найгрунтовніші з них присвячені результатам обстеження бібліотек Ростова-на-Дону, Таганрога, Маріуполя, Харкова, Дніпропетровська. Інші 122 розробки були позначені як роботи різних фахівців ГРГ “Україна”, зокрема, з питань архівних зібрань в Україні, становища релігії та церкви, історії мистецтва, в тому числі народного, історії німецької колонізації, різних питань, пов’язаних з Кримом

---

⁸²⁵ Поль Йоганнес (Pohl Johannes) (1904–1960) – бібліотекар, теолог, спеціаліст з юдаїки та гербаїки. Вивчав теологію у Бонні, Римі, Єрусалимі, готуючись до долі священнослужителя. Займався вивченням Біблії, але з часом захопився дослідженнями Талмуду, результати яких друкував у статтях антисемітського змісту. Після 1934 р. полишив кар’єру священника, одружився та повернувся до Німеччини; з 1935 р. працював у Пруській державній бібліотеці в Берліні як спеціаліст з гебраїки, вважався знавцем історії юдаїзму та активним пропагандистом антисемітизму. У 1940 р. вступив до НСДАП і 1941 р. у рамках системи установ майбутньої Вищої школи Розенберга, що мала відігравати роль майбутнього партійного університету, заснував у Франкфурті-на-Майні Інститут дослідження єврейського питання, займався створенням та поповненням його бібліотеки. У період Другої світової війни відвідав із робочими завданнями окуповані міста Східної та Південно-Східної Європи – Київ, Мінськ, Вільно, Салоніки, звідки організував вивезення багатьох єврейських зібрань бібліотек, архівів, синагог, різних товариств. За період війни завдяки його діяльності фонд бібліотеки вищезазначеного Інституту сягнув понад 500 тис. одиниць зберігання. Детальніше див.: *Kühn-Ludewig M. Pohl Johannes (1904–1960): Judaist und Bibliothekar im Dienste Rosenbergs.* – 334 S. Особову справу див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 103, арк. 148–152.

⁸²⁶ Гімпель Олександр Юліус (Himpel Alexander Julius) (1893–1982) був співробітником Зондерштабу “Бібліотеки” при ОШР, представником Густава Абба (Gustav Abb), комісара з питань захисту бібліотек та забезпечення збереженості книжкових зібрань на окупованих східних територіях, директора бібліотеки Берлінського університету. Народився та вчився у Санкт-Петербурзі, добре знав російську мову, до 1917 р. працював у Публічній бібліотеці Санкт-Петербурга, пізніше – в різних бібліотеках Німеччини, зокрема у 1934–1936 рр. у Кьонігсберзі, до цього – у Бреслау. Перед війною був співробітником Пруської державної бібліотеки в Берліні. Під час роботи на Оперативний штаб побував у багатьох містах окупованої України, Півдня Росії, прибалтійських країн, зокрема у Харкові, Ростові-на-Дону, Таганрозі, Вільно, про що залишив детальні звіти. Восени 1943 р. замінив бібліотекаря, мовознавця і славіста Ульріха Йогансена (Ulrich Johanssen) на посаді директора Державної бібліотеки у м. Лемберзі, у квітні 1944 р. виїхав до Кракова, хоча періодично відвідував Лемберг. Після війни виїхав до Швеції, а після повернення до Німеччини продовжив працювати за професією. Так, з 1955 по 1958 рр. Гімпель був співробітником бібліотеки університету в м. Марбург. Детальніше див.: *Komorowski M. Deutsche Bibliothekspolitik in der Sowjetunion (1941–1944).* – S. 481–482; *Biblioteki naukowe w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945. Wybór dokumentów źródłowych / Wyd. i oprac. A. Mężynski przy współpr. H. Łaskarzewskiej.* – Warszawa, 2003. – S. 471; *Дзюбан Р.* Втрати культурних цінностей з II відділу Staatsbibliothek Lemberg у 1944 р. / Р. Дзюбан // *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Збірник наукових праць.* – Львів, 2008. – Вип. 1 (16). – С. 380–381; *Белоус І. О.* Діяльність Бібліотеки Львівської політехніки під час німецької окупації Львова у 1941–1944 рр. / І. О. Белоус // *Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства: матеріали четвертої міжнародної науково-практичної конференції, 25 жовтня 2012 р., Львів.* – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. – С. 34–43.

тощо⁸²⁷. На жаль, доля більшості цих робіт невідома, збереглися лише окремі з них, як, наприклад, донесення вищезгаданих Олександра Гімπεля⁸²⁸ та Йоганнеса Поля⁸²⁹. Щоправда, до числа всіх указаних праць, як уже було зазначено, віднесено не лише самі розробки, а й тематичні донесення про обстеження різних установ, записані розмови з різними особами, наприклад представниками церкви, записи вражень – як співробітників ОШР, так і радянських громадян.

Діяльність зондерштабів мала дуже велике значення для дослідження нацистами проблеми “східного простору”. Найбільш активно в цій сфері діяли такі зондерштаби, як “Наука”, “Прадавня та рання історія”, “Фольклористика”.

Але не всі зондерштаби мали однаково широкі завдання та працювали одночасно в одних і тих самих місцях. Так, за матеріалами ОШР діяльність окремих зондерштабів, таких як Зондерштаб “Н” (“Релігієзнавча бібліографія”) та Зондерштаб “Генеалогія”, фіксується переважно на території прибалтійських країн, у сфері діяльності ГРГ “Остланд”, де проживало багато етнічних німців й існували міцні історичні зв’язки з Німеччиною. У серпні 1940 р., раніше за інші, був заснований зондерштаб “Прадавня та рання історія” (або “Прадавня історія”). Він був одним з основних та працював у складі ОШР у рамках завдань. Відомства “Прадавня та рання історія” Служби Розенберга. Керівником Зондерштабу став керівник Відомства, уповноважений з питань прадавньої та давньої історії на окупованих східних територіях оберберайхсляйтер проф. Ганс Райнерт. Його заступником та зв’язковим з Управлінням штабу був вищезгаданий абшніттсляйтер Вернер Гюлле. Потреба у заснуванні зондерштабу постала у зв’язку з необхідністю детальнішого дослідження ранньої історії Європи з боку структур Розенберга, навіть її перегляду у зв’язку з початком завоювання Німеччиною інших європейських країн та розширення території райху в світлі розвитку основних постулатів ідеології нацизму, зокрема “расової теорії” (тобто переваги німецького народу над представниками інших народів). Саме тому досвід його роботи був покладений в основу організації діяльності інших зондерштабів. Певну стимулюючу роль відігравала також своєрідна конкуренція у сфері історичних досліджень, що з 1930-х років існувала між Відомством “Прадавня та рання історія” та різними німецькими організаціями, зокрема, згаданим товариством Аненербе, до кола інтересів якого входили питання давньої історії Європи та історії германських племен тощо⁸³⁰. Значною мірою вона пояснювалася складними відносинами між А. Розенбергом та іншими окремими представниками вищого керівництва райху, що супроводжувалися боротьбою за залучення до роботи у своїх відомствах та службах відомих істориків та археологів на тлі загального зростання інтересу німецьких науковців до антропології та археології, детального дослідження історії європейських країн, походження народів, що населяли Єв-

---

⁸²⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 63, арк. 99–108 (док. № 66). Див. також: *Кашеварова Н. Г.* Библиотеки и музеи Ростова-на-Дону и Таганрога осенью 1942 г. – С. 219–223.

⁸²⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 58, арк. 167–186; спр. 106; спр. 225, арк. 49–74.

⁸²⁹ Там само, спр. 50 а.

⁸³⁰ Детальніше див.: *Леус П. М.* Археологи Третьего рейха на оккупированных восточных территориях. – С. 220–231.

ропу, їхнього етногенезу, численних міграційних процесів, взаємовпливів і асиміляцій тощо. Особлива увага приділялася питанням індогерманістики, розселення германських племен та їхньої взаємодії з іншими племенами, історії німецької колонізації та саксонського і магдебурзького права та його поширення на теренах Східної Європи тощо. Очікувані результати всіх цих наукових пошуків мали проілюструвати історію різних країн з позицій впливу “германської раси” та “нордичної крові” й обґрунтувати “історичні” права німецького народу та Третього райху на захоплені території. На Заході Зондерштаб “Прадавня історія” досліджував питання заселення різних країн Європи, зокрема Франції й Бельгії, та розселення індогерманських племен у південно-східному напрямку (Балканський півострів, Греція). Особливої актуальності та нового наповнення діяльність Зондерштабу набула в 1941 р., із окупацією України, частини Росії, Білорусії, країн Прибалтики, коли німецькі вчені отримали доступ до фондів і зібрань бібліотек, музеїв та архівів, профільних науково-дослідних інститутів, які не встигли вивезти в евакуацію. У зв’язку з цим один з основних співробітників Зондерштабу Рудольф Штампус був змушений перервати свою роботу в Західній Європі та за дорученням Ганса Райнерта був відряджений до Східної Європи. Тому роботи Зондерштабу в Західній Європі були значно обмежені, а на Балканському півострові – відкладені на невизначений термін.

Сфера діяльності Зондерштабу “Прадавня історія” відтепер включала стародавню історію та археологію, у т. ч. ранні археологічні культури країн, а на місцях – регіонів, де перебували служби ОШР. Офіційно його заходи в рамках цього завдання мали сприяти захистові різних пам’яток, насамперед археології, історії, історичної архітектури, в умовах війни, зокрема у музеях, наукових інститутах та окремих зібраннях (колекціях) тощо, що перебували у небезпеці. Крім цього, співробітники Зондерштабу із науковою метою опрацьовували книги, журнали, підбірки зображувального матеріалу відповідної тематики, а також могли замовляти для власної наукової роботи вже вивезені до райху радянські книги і періодику, призначені для потреб Вищої школи⁸³¹. Як уже зазначалося, Зондерштаб “Прадавня та рання історія” мав захищати інтереси Імперського відомства “Прадавня та рання історія” служби Розенберга⁸³².

Задля поліпшення роботи та її кращої координації в серпні 1941 р. Г. Райнерт був зарахований А. Розенбергом до штату МОСТ як позаштатний співробітник з метою організації захисту і збереження пам’яток історії, що знаходилися на захоплених територіях під управлінням цього міністерства⁸³³. Водночас через нестачу кадрів Зондерштаб був змушений залучати до роботи місцевих спеціалістів, що володіли кількома мовами та краснорічними знаннями, або на обмежений термін запрошувати до співпраці німецьких фахівців з різних міст Третього

---

⁸³¹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 74–75; спр. 59, арк. 344–345 (док. № 20).

⁸³² Там само, спр. 26 а, арк. 74–75 (док. № 20); спр. 59, арк. 345.

⁸³³ Опубл.: *Hartung U. Verschleppt und verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948)*. – S. 80 (док. № 3).

райху – представників університетів та науково-дослідних товариств. До числа постійних співробітників Зондерштабу, крім керівника Г. Райнерта та його заступника В. Гюлле, належали: уповноважений з питань прадавньої та ранньої історії в Україні проф. Р. Штампус, д-р В. Модріан, д-р П. Грім, проф. В. Маттес, на території Остланду – уповноважений з питань прадавньої та ранньої історії в Остланді д-р Карл Енгель⁸³⁴ із двома помічниками, серед яких був д-р Е. Ассманн⁸³⁵. В межах співпраці з Угорщиною до України на декілька місяців у 1942 році були направлені три угорські спеціалісти: Нандор Феттіх⁸³⁶, Ласло Надь⁸³⁷, Г. Таган⁸³⁸.

Відповідно до своїх завдань співробітники Зондерштабу разом із співробітниками робочих груп ОШР переглядали на місцях зібрання музеїв, передусім історичних і краєзнавчих, а також наукових інститутів, що мали власні колекції, давали їм оцінку та проводили відбір найбільш цінних і важливих експонатів, здійснювали їхнє фотографування. Цю діяльність показово висвітлює звіт Зондерштабу за 1942 р.⁸³⁹ Згідно з ним у 1942 р. співробітники Зондерштабу розгорнули широку дослідницьку діяльність з вивчення історії окупованих країн – Естонії, Литви та Латвії, Білорусії, України, Криму та частини Росії, що полягала, зокрема, у проведенні археологічних розкопок, переважно з метою виявлення та дослідження так званого “нордичного” (германського) впливу на місцеве населення, обліку музеїв на окупованих територіях та з’ясування їхнього стану після військових дій, як і складу та стану зібрань, обстеження музеїв та бібліотек на предмет виявлення цінної фахової літератури, впорядкування фондів і зібрань з метою їхнього обліку та взяття під охорону, організації вивчення та охорони пам’яток історії та культури. Останнє планувалося здійснювати за допомогою

---

⁸³⁴ Енгель Карл (Engel Carl) (1895–1947) – німецький історик, дослідник ранньої історії, ректор університету м. Грайфсвальд (1942–1945). Вивчав філософію та природничі науки у Мюнхені. Під час Першої світової війни служив, був у полоні. До 1927 р. займався книготоргівлею у Магдебурзі, водночас продовжував навчання, а також був задіяний у роботі місцевого історико-культурного музею. У 1929 р. переїхав до Кьонігсберга, щоб працювати при Прусьському музеї. Був професором Інституту ім. Гердера у Ризі, німецького вищого навчального закладу, яким керував з 1938 р. Займався також викладацькою діяльністю, зокрема при кафедрі прадавньої і ранньої історії Грайфсвальдського університету. Під час Другої світової війни був уповноваженим з питань прадавньої та ранньої історії в Остланді (від Міністерства окупованих східних територій), працював при Зондерштабі “Прадавня історія” Оперативного штабу. Після війни був заарештований у радянській зоні окупації Німеччини, помер у січні 1947 р. у спецтаборі НКВС Фюнфайхен поблизу міста Нойбранденбург (спецтабір № 9).

⁸³⁵ Імовірно, д-р Ервін Ассманн (Erwin Assmann) (1908–1984) – німецький історик, викладач, дослідник історії середньовіччя, історії країн узбережжя Балтійського моря, морської торгівлі та судноплавства.

⁸³⁶ Опублікований щоденник Н. Феттіха див.: *Fettich N.* Київський щоденник (3.XII. 1941–19.1.1942) / Посольство Угорщини в Україні, 2004. – 168 с.

⁸³⁷ Особову справу див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 103, арк. 20–26.

⁸³⁸ Особову справу див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 104, арк. 28–34.

⁸³⁹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 211, арк. 195–202 (док. № 74); копія: ВArch, NS 30/5/30–44.

крайових відомств давньої та ранньої історії, що мали бути створені у Прибалтиці та в Україні (у складі МОСТ), та Зондерштабу “Прадавня та рання історія”.

Зібрання радянських музеїв, які не вдалося вчасно евакуювати, були пошкоджені або частково знищені, особливо в містах, що неодноразово переходили від одного противника до іншого. Тому співробітники Зондерштабу по можливості насамперед провели роботи з виявлення та впорядкування зібрань, які вони знаходили на місцях. Здійснювалися перегляд фондів історичних музеїв та зібрань краєзнавчих музеїв, їх впорядкування та облік зібрань, описування німецькою мовою, організація захисту, де це було можливо. Планувалося пізніше досліджувати їх і після відбору найцінніших експонатів використовувати для потреб райху, а також з навчальними та агітаційно-пропагандистськими цілями на місцях. Подекуди до роботи залучалися співробітники, що не змогли виїхати в евакуацію або з почуття відповідальності не залишали своїх фондів напризволяще.

Певні складнощі у ході реалізації подібних планів виникли в Білорусії, де через дії партизанів було неможливо оглянути всі установи. Було знищено музеї у Могильові⁸⁴⁰ та Полоцьку⁸⁴¹, значно пошкодженими виявилися зібрання музеїв у Мінську, Вітебську та Смоленську. Значну роботу у Києві провів Р. Штампфус. Він здійснив низку інспекційних поїздок, під час яких основні зусилля спрямував на збереження історичних зібрань. У Дніпропетровську їхнім збереженням та упорядкуванням опікувався В. Модріян, у музеях Криму (Сімферополь, Феодосія, Херсонес) – Г. Шмідт та Альбрехт, на Кубані (у Краснодарі) – В. Маттес. Окрім того, у 1942 р. поїздки окупованими східними територіями здійснив сам Ганс Райнерт. Загалом протягом 1942–1943 рр. на окупованих східних територіях співробітниками Зондерштабу було обстежено цілий ряд установ, у т. ч. історичні та краєзнавчі музеї у Ризі, Ревелі, Дерпті, Вільно, Ковно, Києві, Дніпропетровську, Миколаєві, Мінську, Новгороді, містах Криму та Півдня Росії (Ростов-на-Дону, Таганрог, Краснодар, Анапа) тощо.

Зондерштаб розпочав археологічні розкопки на території Прибалтики, зокрема біля міст Дерпт, Ікскюль⁸⁴² та Верро⁸⁴³, щоб віднайти матеріальні свідчення проживання на цих землях германських племен та їхнього впливу на місцеву матеріальну культуру. Вони велися також на території України, зокрема в районі Дніпропетровська (біля сіл Ново-Олександрівка та Федорівка), поблизу Запоріжжя та в Криму, про що є нечисленні згадки у звітних документах РГ “Дніпропетровськ” та РГ “Крим”, які працювали у складі ГРГ “Україна”⁸⁴⁴. Також інформацію про заплановані види робіт щодо археологічних розкопок або заходів зі збереження історичних пам’яток можна отримати з особових документів

---

⁸⁴⁰ Могильовський державний музей, історія якого сягає середини XIX ст. та у складі якого станом на 1929 р. були два філіали – Музей історії та атеїзму і Меморіальний музей Г. К. Орджонікідзе, був ущент зруйнований під час оборони міста у липні 1941 р. Заново був відкритий лише у 1949 р. як історико-краєзнавчий.

⁸⁴¹ Полоцький краєзнавчий музей.

⁸⁴² Ікскюль (нім.: Üxküll) – зараз місто Ікшкіле у Латвії (латиськ.: Ikšķile).

⁸⁴³ Верро (нім.: Werro) – зараз місто Виру в Естонії (ест.: Võru).

⁸⁴⁴ Див. наприклад. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 232, арк.19, 40.

співробітників Зондерштабу. Так, у документах ОШР є доручення науковому співробітникові Зондерштабу Георгві Куцке⁸⁴⁵, який спеціалізувався на історії германської архітектури, допомагати при проведенні розкопок та робіт зі збереження пам'яток вздовж Дніпра між Дніпропетровськом та Запоріжжям. Доручення було надане в серпні 1943 р. і мало діяти рік, до серпня 1944 р.⁸⁴⁶ Але подальша інформація то те, чи встиг Г. Куцке його виконати, поки не знайдена, оскільки з другої половини 1943 р. всі роботи припинилися через переміщення лінії фронту територією України на захід. Загалом археологічні розкопки на окупованих східних територіях здійснювалися представниками різних німецьких структур – як військових і цивільних, але питання про їхню діяльність виходить за межі теми нашого дослідження.

Ще одним видом діяльності співробітників Зондерштабу в рамках загальних напрямів роботи Штабу була підготовка науково-популярних доповідей історичної тематики для ознайомлення з ними не лише військовослужбовців, а й простого населення, якому, на думку нацистів, слід було розкрити “історичну правду”, факти “викривлення та спотворення історії” у Радянському Союзі, а також розповісти про внесок германських племен в історичний розвиток країн Східної Європи. Як правило, це відбувалось у формі численних виступів по радіо, публічних доповідей під час різних заходів, організації виставок і випуску брошур різноманітної історичної тематики. Наприклад, проф. К. Енгель у 1942 р. прочитав для військових низку доповідей, присвячених давній історії, виступав по радіо у Ризі та в Мінську, проф. В. Маттес виголосив для військових у Краснодарі доповідь щодо історії Кубані.

Ті самі цілі переслідувало облаштування робочими групами спільно із зондерштабами історичних виставок у різних містах окупованих територій. Як правило, на них було представлено експонати з фондів місцевих музеїв історії, археології, палеонтології, краєзнавства тощо. Характерним прикладом може слугувати у цьому зв'язку історико-археологічна виставка, організована у м. Харкові⁸⁴⁷, що була відкрита 1 листопада 1942 р. у приміщенні колишнього Педагогічного інституту по вул. Сумській, 33⁸⁴⁸. Серед науковців, які готували матеріали для виставки, були, зокрема, проф. Г. Райнерт, керівник Зондерштабу “Прадавня історія”, уповноважений з питань прадавньої та давньої історії на східних територіях, та проф. Р. Штампфус, уповноважений з питань прадавньої та давньої історії в Україні. Вони переглядали відповідні фонди та колекції з метою відбору матеріалу. Їм допомагали О. М. Рудинський⁸⁴⁹ та Н. Кор-

---

⁸⁴⁵ Куцке Георг (Kutzke Georg) (1885–1962) – німецький архітектор, фахівець з європейської середньовічної архітектури, займався також охороною пам'яток старовини. Особову справу див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 92.

⁸⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 92, арк. 2.

⁸⁴⁷ Детальніше про цю виставку див.: *Кашеварова Н. Г.* Обґрунтування історичних прав на українські території в ідеологічній доктрині нацизму. – С. 389–400 (док. № 94); ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 149–161.

⁸⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 58, арк. 154.

⁸⁴⁹ Рудинський Олег Миколайович (у німецьких документах подекуди позначений як “Руденський”) – співробітник Харківського обласного краєзнавчого музею, під час окупації Харкова за часів Другої світової війни керівник Музею Слобожанщини, створеного

диш⁸⁵⁰. Серед тих, хто сприяв технічному облаштуванню виставки, наданню будівлі для її розміщення та транспорту для перевезення, були переважно представники місцевої комендатури, зокрема, комендант Харкова генерал-лейтенант Вольфганг Шмідт-Логан та обер-лейтенант Отто Мюллер (історик за фахом)⁸⁵¹. На базі всіх цих матеріалів планувалося створити музей давньої історії (фактично, також і археології) у приміщенні колишнього Педагогічного інституту, куди протягом кількох тижнів восени 1942 р. звозили всі більш-менш важливі й цінні зібрання, що компонувались у фонди⁸⁵². Матеріали з давньої історії та археології передбачалося вилучити з фондів вищезгаданого Музею Слобожанщини (у німецьких документах щодо нього вживалася назва “Український історичний музей”), з його приміщень на вул. Університетській, 10 та Пролетарській площі, 2, а також інших установ і закладів, зокрема з Геолого-географічного інституту при Харківському державному університеті⁸⁵³. Бібліотека Музею Слобожанщини також мала бути переведена до будівлі колишнього Педагогічного інституту на вул. Сумській, 33⁸⁵⁴. Таким чином протягом тижня за вказаною адресою були зведені археологічні та етнографічні зібрання Музею Слобожанщини та Харків-

---

у листопаді 1941 року міською управою м. Харкова шляхом об'єднання чотирьох музеїв (історичного, краєзнавчого, антирелігійного та революції). Володів німецькою мовою та, крім виконання безпосередніх обов'язків директора Музею, був змушений самостійно проводити екскурсії для німецьких вояків, а також читати їм лекції з історії української культури. Навесні 1942 р. Музей був переданий в управління VII відділу німецької комендатури, з липня того ж року було розпочато облаштування зазначеної історико-археологічної виставки. Щодо історії музею, його археологічної колекції, а також долі зібрань музею під час Другої світової війни див.: Історія Харківського історичного музею: створення, розвиток, сучасність [Електронний ресурс]. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/about/museum-history/> – Назва з екрану. – Дата звернення: 18.08.2013. О. Рудінський згадується також в окремих тижневих звітах РГ “Харків” та РГ “Дніпропетровськ” за 1943 р. Див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 72; оп. 4, спр. 326, арк. 26–27.

⁸⁵⁰ Кордиш-Головка Неоніла Леонтіївна (1902–1996) – український історик, археолог, автор праць з археології пізньонеолітичної та Трипільської доби, музеєзнавства. У 1930 р. закінчила Київський інститут народної освіти, у 1935 р. – аспірантуру Історичного музею ім. Т. Шевченка. У 1939–1941 рр. – старший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР. Під час окупації завідувала відділом трипільської культури Крайового музею первісної та стародавньої історії в Києві. У 1944 р. разом з німцями виїхала з України, спочатку до Мюнхена, потім – до США. В еміграції була членом Українського вільного університету у Нью-Йорку, членом Українського історичного товариства, очолювала Кабінет археології й антропології при історичній секції УВАН. Детальніше див.: Ясь О. Кордиш-Головка Неоніла Леонтіївна / О. Ясь // Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник. Серія “Українські історики”. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 2, ч. 2. – С. 207–208.

⁸⁵¹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 58, арк. 157.

⁸⁵² Там само, арк. 285–286.

⁸⁵³ Зараз Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна.

⁸⁵⁴ Зараз Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди.

ського державного університету⁸⁵⁵, окремі геологічні та палеонтологічні колекції геологічного та біологічного музеїв⁸⁵⁶.

На основі найяскравіших експонатів згаданих установ, власне, й була підготовлена виставка. Оцінюючи досить високо історичну культуру цих територій, нацисти пояснювали її виключно германським впливом, і фонди нового музею та експонати виставки мали слугувати для німців та місцевого населення відповідним доказом даної думки.

На урочистому відкритті виставки виступив з промовою вже згаданий керівник робочої групи “Харків” ОШР гаупттайнзацфюрер Оскар Венднагель⁸⁵⁷. Серед запрошених були керівники німецьких військових підрозділів, що розміщувалися переважно у Харкові, а також пов’язаних з ними італійських, румунських та угорських окупаційних установ, представники поліцейських підрозділів, окремі посадові особи з органів цивільного управління.

До відкриття було підготовлено спеціальний путівник, призначений для німецьких солдатів та офіцерів, що мав ознайомити їх у загальних рисах з історією східних територій, земель, за які вони “проливають кров”, та кращого розуміння особливостей місцевого населення, зумовлених історичним розвитком цих теренів, а також мети їх власної присутності на окупованих східних територіях⁸⁵⁸.

Виставка складалася з 9-ти частин (окремих експозицій), експонати яких дозволяли простежити історію українських земель (переважно Східної України) від часів палеоліту (розділ 1) до періоду активних загарбницьких набігів тюркомовних племен у XIII ст. (розділ 8). Зразки народного мистецтва доби більшовицького періоду утворювали окремий розділ під номером 9⁸⁵⁹.

Перша частина експозиції була присвячена періоду раннього палеоліту. Вона давала уявлення про розселення первісних людей, знаряддя праці, якими вони користувалися, їхню боротьбу з навколишнім середовищем за виживання, тваринний світ цієї місцевості, причому підкреслювалося, що тут склалися дещо інші умови, ніж у Німеччині. Був представлений навіть частково відновлений скелет мамонта, складений з кісток, що походили з різних місць Харківщини, предмети, знайдені при археологічних розкопках.

Друга частина була присвячена періоду пізнього палеоліту. До її складу входили предмети, знайдені під час розкопок у Харківській області, поблизу міста Ізюм, на берегах річки Донець, що відображали, поруч із мисливством, появу рибальства, пізніше – тваринництва та землеробства, початок виготовлен-

---

⁸⁵⁵ Зараз Музей археології та етнографії Слобідської України при Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна.

⁸⁵⁶ Імовірно, тут мова йде про мінералогічний та зоологічний кабінети тогочасного Харківського державного університету, статус яких фактично дорівнював музейному. У 1937 р. зоологічний кабінет був перетворений на Музей дарвінізму. Зараз обидва перебувають у складі Музею природи Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Щодо історії археологічної колекції Харківського історичного музею див.: Історія Харківського історичного музею: створення, розвиток, сучасність [Електронний ресурс]. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/about/museum-history/> – Назва з екрану. – Дата звернення: 18.08.2013.

⁸⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 58, арк. 157–159 (док. № 94).

⁸⁵⁸ Там само, арк. 149–153.

⁸⁵⁹ Там само, арк. 153.

ня кераміки, будівництво перших стаціонарних жител. У цій експозиції особлива увага була звернена на предмети, що належали до наявних тут у даний період археологічних культур з великим ареалом поширення, які переважно були відомі у Німеччині, наприклад культури шнурової кераміки. У путівнику щодо наявності предметів цих культур у експозиції зазначалося: “Присутність цих германських етнічних спільнот веде до значного перевороту, що значно відбився на матеріальній стороні, наприклад у кераміці”⁸⁶⁰. Намагання підтвердити зв’язки германських племен з місцевим населенням території сучасної України домінувало і при створенні третьої частини експозиції – доби бронзи. Зазначалося, що вона вирізняється появою на території нинішніх українських земель курганних поховань, і тому цей період був представлений тут, в основному, предметами з курганів, насамперед різноманітними металевими знаряддями праці та керамікою. Відповідно підкреслювалося, що для цього періоду показовою була саме кераміка, яка значною мірою відображає вплив культури шнурової кераміки, що начебто свідчить про “постійний вплив культур нордичної і германської крові” вже з тих часів⁸⁶¹.

Питання грецької колонізації у Північному Причорномор’ї та події скіфо-сарматського періоду висвітлювала четверта частина. В її центрі – матеріали з поховань у Керчі та Ольвії, що ілюстрували розвиток грецьких колоній, їхні активні торговельні зв’язки із Середземномор’ям, а також експонати, що демонстрували матеріальну культуру скіфів та сарматів.

Чи не найбільший інтерес для німецьких відвідувачів виставки представляла частина експозиції під п’ятим номером, що містила предмети матеріальної культури тих готських племен, що в першій половині I тис. н. е. мігрували із Західної Європи у східному напрямку. Шляхи їхнього пересування ілюстрували карти. Ця експозиція складалася переважно із чудово виконаних золотих фібул, які, на думку організаторів, являли собою чудові зразки германського ливарного мистецтва, та незначної частини кераміки.

Наступна, шоста частина присвячувалася історії ранніх слов’янських культур та появі тут вікінгів у VI–X ст. Тут метою було довести ознаки присутності представників “північно-германських племен” на значних територіях, що прилягали до Чорного моря. Відповідно до пропагандистського твердження, що державність на ці території принесли саме вікінги, підкреслювалося, що вони внесли організуючу складову державності до союзу місцевих племен, що нібито перебували на стадії місцевих племінних об’єднань.

Ця частина була тісно пов’язана з двома наступними – сьомою та восьмою. Перша з них висвітлювала матеріальну культуру Київської Русі XI–XII ст. (типові знаряддя праці та зброя з місць слов’янських поселень та поховань) і містила в центрі експозиції слова, присвячені загибелі давньоруського князя Ігоря⁸⁶²:

---

⁸⁶⁰ Там само, арк. 150.

⁸⁶¹ Там само, арк. 151.

⁸⁶² Йдеться про князя Ігоря Святославича (1151–1202), князя новгородського та чернігівського, другого сина Святослава Ольговича, який у період з 1171 по 1191 рр. здійснив декілька походів на половців. Невдалий похід князя Ігоря Святославича на половців у 1185 р. покладений в основу подій “Слова о полку Ігоревім” – видатної пам’ятки давньоруської літератури. У даній експозиції у поданні німців виступав захисником східних кордонів Європи від натиску “племен з Азії”, під якими розумілися половці, а наведена пісня, названа тут “народною”, була присвячена Ігореві.

“...так оплакували готські діви смерть героя...”, друга мала проілюструвати історію навали азіатських племен на територію Європи.

Остання частина експозиції вирізнялася з-поміж попередніх і мала назву “Народне мистецтво до часів більшовизму”. Тут було представлено кращі зразки народної самобутньої матеріальної культури, що мали засвідчити різноманітність культур тих народів, які згодом увійшли до складу Радянського Союзу і “були знищені більшовизмом за такий короткий час його панування”⁸⁶³.

На жаль, це зібрання надалі мало доволі трагічну долю. Воно значно постраждало під час пожежі 14–19 лютого 1943 р., що спалахнула під час боїв за Харків, коли приміщення, де воно розміщувалося, було зайняте військовими дивізіями СС “Мертва голова”⁸⁶⁴. За словами О. Рудинського, вояки були нетверезі й бешкетували⁸⁶⁵. Коли раптово спалахнула пожежа в одному з приміщень будівлі, де розміщувалася виставка, О. Рудинський зміг загасити її за допомогою мешканців сусідніх будинків, але вояки зазначеного підрозділу, застосовуючи пальне, підпалили інші приміщення. Полум’я поширилось і на флігель, де знаходилося зібрання. Будівля горіла до ранку 19 лютого та згоріла повністю, вщент було знищене цінне зібрання зразків народного мистецтва, а також археологічні знахідки. Стіни обвалилися, залишки експозиції були поховані під уламками цегли та дерева. Лише частково збереглися зібрання кераміки, грецьких амфор та окремі металеві предмети. Водночас зник один цінний експонат – давній меч, який, на думку Рудинського, був викрадений. Кількома місяцями пізніше вищезгаданий обер-лейтенант О. Мюллер звинуватив О. Рудинського у контактах з більшовиками під час повернення до міста Червоної армії взимку та навесні 1943 р., в чому співробітники ГРГ “Україна” мали великий сумнів⁸⁶⁶. У справі 58 фонду 3676 зберігся й план розкопок згарища, накреслений Рудинським згідно з планом розташування експозиції⁸⁶⁷.

Загалом, подібні виставки мали своїм завданням проілюструвати основні події історії окупованої території, шляхи міграції германських племен у минулому та їхні історичні зв’язки з місцевим населенням. Останнім надавалось особливе значення, оскільки вони мали засвідчити присутність тут давніх германських племен або німецьких переселенців більш пізнього часу, що слугувало б підтвердженням “історичних” прав німецького населення на володіння цими землями та ведення за них боротьби.

---

⁸⁶³ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 58, арк. 153.

⁸⁶⁴ “Мертва голова” (SS Totenkopfverbände, скорочено SSTV) – структурна одиниця СС, що контролювала систему концтаборів та мала власні військові одиниці (батальйони, полки, бригади, дивізія “Мертва голова”). Створена 1934 р. для переведення системи концтаборів з-під контролю СА у відання СС. Під час Другої світової війни її частини брали участь у бойових діях на фронті та у каральних операціях в тилу. У лютому–березні 1943 р. військова дивізія СС “Мертва голова” була задіяна у боях за Харків. Детальніше див.: *Ветров І. Г., Дерейко І. І. “Мертва голова” / І. Г. Ветров, І. І. Дерейко // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2009. – Т. 6: Ла–Мі. – С. 620.*

⁸⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 58, арк. 362.

⁸⁶⁶ Там само, арк. 346; оп. 4, спр. 444, арк. 26–27.

⁸⁶⁷ Там само, арк. 154–156.

Цілісність документації Зондерштабу “Прадавня та рання історія” порушується від кінця 1943 р. Ймовірно, це було обумовлено наближенням лінії фронту до України, що, своєю чергою, погіршило зв’язок між підрозділами, ускладнило їхню співпрацю та оперативні дії. Відбувалися й зміни в особовому складі. Показовим прикладом подібних явищ може слугувати донесення керівника ГРГ “Україна” Г. Антона Управлінню штабу від 22 листопада 1943 р., у якому він зазначав, що два працівники Зондерштабу “Прадавня історія”, а саме проф. Р. Штампус та д-р П. Грім, за власним бажанням перейшли у підпорядкування райхскомісаріату “Україна”, заявивши при цьому про свої права на зібрання фахової літератури, що на момент переходу було з ними у Києві, внаслідок чого прямий контроль ОШР над ними було втрачено⁸⁶⁸.

Отже, внаслідок подібних подій встановлення повного обсягу та складу зібрань, що контролювалися Зондерштабом “Прадавня та рання історія” у той період, а також повне з’ясування їхньої подальшої долі значно ускладнюються. Додаткову інформацію щодо подальшої роботи цього Зондерштабу можна знайти у службовому листуванні ОШР, звітних документах щодо переміщення окремих зібрань в межах ГРГ “Україна” до її служби у Кракові, але ці документи розпорошені по різних справах фонду 3676.

Один з важливих для нацистів напрямків досліджень, які проводив в Україні ОШР, стосувався дослідження історії етнічних німців східних територій, їхнього становища в СРСР, питань німецької колонізації Східної Європи. Вони були спрямовані на обґрунтування так званої “безперервної германо-німецької присутності” на цих землях. Велику роль у наданні матеріалу та в сприянні цій науковій роботі, крім окремо існуючого Зондерштабу “Генеалогія”, відіграв Зондерштаб “Фольклористика”⁸⁶⁹.

Зазначений зондерштаб представляв інтереси Відомства “Фольклористика та облаштування свят” при Уповноваженому фіурера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП і мав своїм завданням виявлення та дослідження особливо цінних зразків місцевої народної культури чи культур (речі, архівні документи, письмові матеріали тощо) на окупованих територіях, у тому числі матеріалів щодо народної культури, вірувань, звичаїв і особливо щодо місцевих етнічних німців (фольксдойче), свідчень германо-німецького впливу на місцеві народні культури, фіксування відомостей про елементи індогерманського походження в окремих народів. Зондерштаб мав проводити перевірку музеїв, інститутів, архівів та етнографічних установ з метою виявлення цінних етнографічних матеріалів та їхнього використання для ведення пропагандистської та агітаційної роботи серед місцевого населення в окупованих областях, перевірку етнографічної літератури на предмет з’ясування ставлення до німецького народу, збирання ідеологічно ворожої етнографічної наукової і навчальної літератури, матеріалів щодо більшовицької етнографії

---

⁸⁶⁸ Там само, спр. 10, арк. 10.

⁸⁶⁹ *Кашеварова Н. Г.* Діяльність зондерштабу “Фольклористика” у період нацистської окупації України 1941–1944 рр. / Н. Г. Кашеварова // *Документознавство, бібліотекознавство, інформаційна діяльність : проблеми науки, освіти, практики* : зб. матер. 3-ї міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 16–18 травня 2006 р.). – К., 2006. – С. 213–214.

(т. зв. “пролетарська етнографія” тощо)⁸⁷⁰. До сфери його діяльності належало також збирання свідчень боротьби проти етнічних німців у культурній сфері, збереження речових (матеріальних) доказів впливу церкви на окремі народні культури, особливо на вірування, звичаї та побут⁸⁷¹.

За звітом Зондерштабу від 15 лютого 1943 р. про результати 1942 р. його робота проходила при ГРГ “Остланд”, в Україні та, у значно меншому обсязі, у Західній Європі⁸⁷². Вона здійснювалася в руслі основного завдання А. Розенберга в цій сфері – фіксувати германські та німецькі впливи на місцеві народні культури, а також вивчати вплив більшовизму на народну культуру. Вважалося, що результати досліджень можуть безпосередньо бути використані при політичному та культурному управлінні народами Східної Європи⁸⁷³.

На території Латвії, Естонії та Литви основні зусилля співробітників Зондерштабу, спеціалістів з народознавства, були спрямовані переважно на дослідження германського та німецького культурного спадку. Заплановані дослідження мали відбуватися за допомогою відділу культури і науки райхскомісаріату “Остланд”. Німецькі спеціалісти побоювалися, що у Латвії, Литві та Естонії після подій 1940 та 1941 рр. набудуть поширення націоналістичні погляди через значний відсоток сільського населення в цих країнах, яке поділяло ідею повернення до національної історії та культури, а отже, більшість мешканців країни будуть недоброзичливо налаштовані щодо нацистської Німеччини. Вважалося, що слід було насамперед протидіяти науковим досягненням балтійських народознавців та їхнім поглядам на історію цього регіону, згідно з якими підкреслювалася самобутність власних народних культур та заперечувались інші впливи, зокрема німецький: “[...] необхідно знешкодити діяльність балтійських народознавців, що шкодить німецькій відбудові в Остланді, та її пропагандистський вплив шляхом наукового дослідження, що має засвідчити повернення їхніх народних культур до їхнього індогерманського, германського та німецького коріння”⁸⁷⁴.

Для виконання низки вищезазначених завдань до країн Прибалтики було відряджено ряд осіб (щодо тривалості та місць виконання доручення існував окремий документ, що був доданий до вищезгаданого звіту).

Проф. Артур Габерландт⁸⁷⁵ (Відень) отримав доручення досліджувати історію, сучасний стан та методи народознавчих досліджень в Остланді, як і визначені німецькою наукою шляхи їхнього здійснення та цілі, народну матеріальну культуру, селянське ремесло та народне мистецтво, німецький та північноєвропейський культурні впливи на народний одяг.

---

⁸⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 55–56; спр. 59, арк. 358–359 (копія) (док. № 18).

⁸⁷¹ Там само, спр. 59, арк. 358–359 (док. № 18); спр. 141, арк. 259–260, 274–275.

⁸⁷² Там само, спр. 153, арк. 363–368.

⁸⁷³ Там само, спр. 30, арк. 28.

⁸⁷⁴ Там само, спр. 153, арк. 363.

⁸⁷⁵ Габерландт Артур (Haberlandt Arthur) (1889–1964) – австрійський учений-фольклорист. Вивчав етнологію, антропологію, археологію у Віденському університеті, де пізніше викладав. Очоловав Музей народознавства у Відні, працював у царині етнології Німеччини та Австрії. Чільне місце серед його наукових інтересів посідала традиційна селянська архітектура.

Проф. Герман Флепс⁸⁷⁶ (Данциг) мав завдання відшукати характерні західно-, північно- та східногерманські риси у структурі місцевої дерев'яної архітектури.

Гайнц Бьоніш (Берлін) мав вивчати архітектуру місцевого селянського господарства та її місце у загальноєвропейському сільському ландшафті.

Д-р Фрідріх Олександр Редліх (Рига) мав виявити сучасні тенденції застосування традиційного місцевого одягу та його значення, досліджувати народні звичаї річного циклу у народів Остланду та можливі германо-німецькі впливи.

Д-р Северін Йенсен (Берлін) отримав доручення займатися виявленням у латиській мові германських та німецьких запозичень.

Проф. Вальтер Андерсон⁸⁷⁷ (Кьонігсберг) повинен був з'ясувати внесок німецьких народних пісень та оповідань в естонську традицію (у естонському викладі).

Проф. Карл Шпіс⁸⁷⁸ (Відень) мав своїм завданням вивчення зв'язку казок Остланду з германськими традиціями.

Д-р Карл Гайдінг⁸⁷⁹ (Берлін) мав досліджувати народні та дитячі ігри як носії давніх звичаїв, а також вірувань до наших часів, зокрема в їхньому зв'язку з німецькими та північними народними іграми.

---

⁸⁷⁶ Флепс Герман (Phleps Hermann) (1877–1964) – викладач Технічного університету м. Данциг (сучасне місто Гданськ у Польщі). Займався історією архітектури, залишив по собі великий фотоархів (бл. 1000 фотографій), де представлені зразки архітектури Німеччини, Швейцарії, Норвегії. Зараз архів зберігається у складі фотоархіву м. Марбурга при Німецькому центрі документації з історії мистецтва. З цифровими копіями окремих зроблених ним фотознімків можна ознайомитися на сторінці фотоархіву м. Марбурга: Hermann Phleps [Elektronische Ressource] / Deutsches Dokumentationszentrum für Kunstgeschichte ; Bildarchiv Foto Marburg. – Online verfügbar unter : <http://www.fotomarburg.de/bestaende/uebernahm/phleps> (zuletzt geprüft am: 18.08.2013).

⁸⁷⁷ Андерсон Вальтер Артур Александр (Anderson Walter Arthur Alexander, у російських джерелах – Андерсон Вальтер Миколайович) (1885–1962) – літературознавець, філолог, фольклорист. Народився у Мінську в родині філолога М. Андерсона (1845–1905), знавця фінно-угорських мов. Виріс у Казані, там же навчався в університеті і викладав на кафедрі історії західноєвропейської літератури (1913–1917). Після революції в Росії, у 1918 р., переїхав до м. Тарту в Естонії, де до 1939 р. був професором місцевого університету. У фольклористиці був послідовником т. зв. “фінської школи”, що приділяла багато уваги географічній прив'язці творів народної творчості, нівелюючи значення впливу історичних подій. З 1940 по 1945 рр. був професором Кьонігсберзького університету.

⁸⁷⁸ Шпіс Карл фон (Spieß Karl von) – учений-фольклорист, член групи народознавців, що за часів Третього райху були об'єднані навколо Відомства “Фольклористика та облаштування свят” Служби Розенберга та його ж Товариства німецької етнографії, що мало стати складовою Інституту німецької фольклористики у рамках Вищої школи. У сфері його наукових інтересів перебували пошук та дослідження різноманітних елементів народної культури стародавніх германців, їхнього місця в культурі німецького народу, зокрема в народному чоловічому одязі, традиціях селянського населення тощо.

⁸⁷⁹ Гайдінг Карл (Haiding Karl) (1906–1985) – фольклорист, представник групи народознавців, що за часів Третього райху були об'єднані навколо вищезгаданого Відомства “Фольклористика та облаштування свят” Служби Розенберга. При народженні отримав прізвище Паганіні (Paganini), але в середині 1930-х рр. за власним бажанням змінив його на німецький аналог – Гайдінг (Haiding). Народився і навчався у Відні, де опановував народознавство, етнологію, історію та почав займатися дослідженнями традиційних

Д-ру Гансу Штробелю (Берлін) доручалося вивчення звичаїв Остланду, пов'язаних із життєвим шляхом людини, та впливів на них відповідних германських та німецьких звичаїв.

Д-р Карл Рупрехт⁸⁸⁰ (Зальцбург) мав займатися виявленням впливів більшовизму на народну культуру, вивченням його ставлення до народознавства, а також дослідженням радянської фольклористики.

Д-р Луц Маккензен⁸⁸¹ (Позен) мав предметом свого дослідження досягнення балтійських німців у сфері народознавства.

Д-р Ернст-Отто Тіле (Берлін) отримав завдання досліджувати народну культуру ремесел та селянські предмети вжитку в їхній залежності від германського та німецького культурного простору.

Герта Краус (Берлін) мала керувати процесом перекладу матеріалів для колективної праці “Germanisches Erbe im Ostland” (“Германський спадок в Остланді”).

Таким чином, подані знання мали б створити для цивільної адміністрації належне підґрунтя для роботи в сфері пропаганди та для віднесення німців до одного з корінних народів Остланду. Результати проведеної в цьому напрямі роботи були викладені у поданій райхсляйтерові А. Розенбергу праці “Германський спадок в Остланді”.

Дещо інакше планувалося проводити дослідження в Білорусії. Тут вважалося за потрібне приділити більше уваги долі білоруського народу, активно збирати свідчення про те, яким чином більшовицька ідеологія вплинула на ставлення до народної культури та звичаїв, а також про процеси творення нового культурного середовища на заміну традиційному. Але у 1942 р. Зондерштабові ще не вдалося розгорнути на цих теренах будь-якої результативної роботи. Окремі матеріали

німецьких дитячих ігор, пісень, приказок тощо під керівництвом Артура Габерландта. 1936 р. захистив докторську дисертацію, проживав у Берліні, був активним членом НСДАП, займався пропагандистською діяльністю, виступав із доповідями, працював із молоддю. У 1937 р. очолив науковий центр, що займався дослідженнями дитячих ігор. З того ж часу працював при Товаристві німецької етнографії, водночас був одним зі співробітників Служби Розенберга. Під час війни працював у складі Зондерштабу “Фольклористика” при ОШР, виконував обов'язки керівника Інституту німецької фольклористики Вищої школи, що перебував на стадії розбудови. Після закінчення Другої світової війни викладав, з 1969 р. – в університеті м. Грац в Австрії. Детальніше див: *Mindler U.* “... in spite of not making any concessions and the fact that my pan-German views are well known among colleagues in the field ...” Notes to Karl Haiding (1906–1985) / *U. Mindler // Mapping Contemporary History II. Exemplary fields of research in 25 years of Contemporary History Studies at Graz University | Exemplarische Forschungsfelder aus 25 Jahren Zeitgeschichte an der Universität Graz / H. Konrad, S. Benedik. – Böhlau Verlag : Wien, Köln, Weimar, 2010. – S. 319–338.*

⁸⁸⁰ Рупрехт Карл (Ruprecht Karl) – фольклорист, дослідник традиційної матеріальної селянської культури, що разом з Карлом Гайдінгом, Гансом Штробелем, Ернстом Отто Тіле та іншими входив до групи вчених, що групувалися навколо Товариства німецької етнографії та Служби Розенберга.

⁸⁸¹ Маккензен Луц (Mackensen Lutz) (1901–1992) – літературознавець, лінгвіст, дослідник казок та видавець. Був професором університетів у Грайфсвальді, Ризі, Познані.

про роботу в Мінську восени 1942 р. можна знайти у справі 153 фонду 3676 ЦДАВО України⁸⁸².

За цим же звітом за 1942 р. співробітники Зондерштабу здійснили значну роботу в Україні. Так, Г. Лоренцен, Й. Кюнціг, В. Кун⁸⁸³ та Г.-В. Тьольке були уповноважені здійснювати народознавчі дослідження німецьких поселень в Україні та визначити рівень більшовицького впливу на їхню культуру та уклад життя. З цією метою Й. Кюнціг разом з Г. Лоренценом з 15 вересня до 15 жовтня 1942 р. відвідали німецькі поселення на Волині та на півострові Крим, побували також у Трансністрії. У результаті їхньої роботи було зібрано численні відомості щодо походження переселенців окремих областей та низки населених пунктів, а також зроблено певні висновки. Це передусім інформація про місцеве німецьке сільське населення на противагу міському населенню у цій же місцевості, яку співробітники Зондерштабу мали намір використати з політичною метою – щоб змусити місцеву німецьку цивільну адміністрацію приділяти більше уваги німецьким переселенцям. Зазначені відомості мали бути використані також при підготовці доповідей з відповідним політичним підтекстом.

Водночас Вальтер Кун та Ганс-Вільгельм Тьольке керували виконанням завдань студентами-практикантами, які, певний час проживаючи у родинах цих переселенців поблизу Житомира, вивчали їхній побут. Найважливіші результати цієї роботи мали бути продемонстровані на спеціальній виставці у МОСТ.

Зондерштабом велися роботи й у Криму. Так, співробітник Г. Бьоніш збирав свідчення про вплив більшовицької ідеології на народи Криму, зокрема татар, та опікувався заходами щодо їх культурного реформування. Одним із важливих завдань було дослідження впливу більшовизму на народну культуру та його методів, а також стану радянського народознавства як науки. Вважалося, що за часів СРСР проти вчених-народознавців вживали жорстких заходів, перевага надавалася дослідженням, що мали нести в маси ідеї класової боротьби, а “народознавча наука стала інструментом пропаганди та припинила бути наукою”.

Вивчалися політика СРСР щодо російського, українського та білоруського народів, так само як і щодо етнічних німців, ставлення більшовизму до народо-

---

⁸⁸² ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 153, арк. 210–429.

⁸⁸³ Кун Вальтер (Kuhn Walter) (1903–1983) – німецький фольклорист, історик. Навчався у Відні, Граці, досліджував культурні та мовні традиції німецьких переселенців, що проживали у країнах Східної Європи, історію німецької колонізації у східному напрямку. Так, у другій половині 1920-х років займався дослідженням мовних традицій німецьких общин у Галичині, на Волині, з 1939 р. – у Польщі. З 1936 р. був членом Німецького культурного союзу м. Катовіце, де продовжив свої наукові студії. Загалом поділяв погляди Гітлера щодо політики переселення цілих етнічних груп – поляків, євреїв та ін. 1940 р. став членом НСДАП, з 1943 р. служив у Вермахті. З 1947 р. викладав в університеті м. Гамбург. Див. біографію та бібліографію В. Куна: Kuhn, Walter : Volkstumsforscher, Siedlungshistoriker [Elektronische Ressource] / Kulturportal “West-Ost: “Ostdeutsche Biographie”. – Online verfügbar unter : <http://kulturportal-west-ost.eu/biographies/kuhn-walter-2/> (zuletzt geprüft am: 19.04.2013); Simon G. Die Grimms der deutschen Sprachinseln im Osten. 2. Chronologie Kuhn, Walter [Elektronische Ressource] / G. Simon. – Online verfügbar unter : <http://homepages.uni-tuebingen.de/gerd.simon/ChrKuhn.pdf> (zuletzt geprüft am: 19.04.2013); Burleigh M. Germany turns Eastwards : A Study of Ostforschung in the Third Reich / M. Burleigh. – Cambridge : Cambridge University Press, 1989. – S. 92–94, 156–158.

знавства в цілому, а також до розбудови та цілей народознавчої науки в СРСР. Одним з результатів подібних досліджень стала праця д-ра Г. Лоренцена “Більшовизм та народність”, опублікована у журналі “Німецьке народознавство” (№ 4/1942). Карл Рупрехт в рамках свого завдання зібрав свідчення щодо більшовицької політики стосовно народів СРСР та роботи радянської народознавчої науки в Білорусії й підсумував отриману ним інформацію в публікації “Більшовизм та народність у дзеркалі радянського фольклору”, опублікованій у тому ж журналі “Німецьке народознавство” (№ 1/1943).

Окремо досліджувалися питання, що стосувалися фінно-угорських народів, оскільки окупантам було потрібно підвести наукову основу під думку про значний германський вплив на них, зокрема на фіннів та естонців. Пропагувалося, що культура естонського народу у більшості своїй вибудована на німецькій культурі, з якою фінно-угорські етнічні компоненти начебто перебували у тісному зв'язку, що і мало бути підтверджене німецькими дослідженнями. Певну загрозу нацисти вбачали в Угорщині – висловлювалися думки, що угорська преса начебто популяризує точку зору, згідно з якою Угорщина та Фінляндія покликані об'єднатися та очолити фінно-угорські народи. Ці погляди були названі “новим мадярством”. З цією метою Угорщина начебто планувала після переможного завершення війни переселити неєвропейські народи фінно-угорської групи (мордва, зирянці, марійці та ін.) північніше Карпат та на територію Генерал-губернаторства. Ці заклики були оцінені як бажання включення значних територій до складу Угорщини, небезпека для Словаччини, а також, відповідно, загроза переселення Угорщиною етнічних німців з її території (щоб звільнити місце для фінно-угорських народів, що мали переселитися з території СРСР). В одному з документів Зондерштабу стверджувалося, що вже проведені дослідження “нового мадярства” в Угорщині засвідчили, “що тут існують лише незначні фінно-угорські складові [...] народна культура на угорському ґрунті у переважній більшості має германські, слов'янські та іранські складові”⁸⁸⁴. У 1943 році дослідженнями мадярської народної культури мав займатися проф. А. Габерландт, а за окремі напрями повинні були відповідати проф. К. Гайдінг, проф. К. фон Шпіс, д-р Карл Ортнер та д-р Г. Флепс. Серед іншого, планувалося висвітлити питання, пов'язані з проживанням етнічних угорців на території окремих областей райху, наприклад у Нідердонау⁸⁸⁵.

Збереглися відомості щодо відрядження кількох співробітників Німецького інституту зовнішніх зв'язків до України у вересні–жовтні 1942 р. Д-р Гаус, керівник відділу Німецького інституту зовнішніх зв'язків, та фотограф при цьому ж інституті Ріле разом із Й. Кюнцігом планували втілювати в життя свої завдання при ГРГ “Україна” – продовжити дослідження у регіонах проживання фольксдойче в Україні, зокрема політики щодо впливу на них та методів і цілю-

---

⁸⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 30, арк. 28 зв.

⁸⁸⁵ Там само, арк. 29–30. Райхсгау Нідердонау (Reichsgau Niederdonau, досл. “імперський округ”) – адміністративно-територіальна одиниця з центром у Відні, створена в 1938 р. у Нижній Австрії після приєднання території Австрії до Третього райху, а у 1939 р. до неї була приєднана частина південної Моравії. Райхсгау створювались Третім райхом на територіях, захоплених ним під час територіально-політичної експансії.

вих завдань більшовизму, вироблення пропозицій для політичного керівництва щодо форми народознавчої роботи на окупованих східних територіях, виявлення завданої більшовизмом шкоди фольксдойче в сфері народної культури. Вони мали відвідати, зокрема, Житомир, Київ та цього околиці, Кременчук, Дніпропетровськ та Миколаїв, займатися збиранням зображальних джерел – чорнобілих, кольорових фотографій та інших зображальних документів з народознавства та історії поселень, про життя й досягнення німецьких переселенців в Україні, як і загалом усіх зображальних джерел з краєзнавства та народознавства у райхскомісаріаті “Україна”, а також здійснювати фотозйомку⁸⁸⁶. У вересні того ж року відбулась їхня поїздка до цього райхскомісаріату з метою проведення краєзнавчих та народознавчих досліджень⁸⁸⁷.

На 1943 р. Зондерштаб запланував собі такі завдання: обстежити архівні та приватні зібрання у Дерпті, здійснювати подальші дослідження малярської культури, народів тюркського походження в Європі та продовжити дослідження в Україні, зокрема, за допомогою вже згаданих студентів, та в Криму, у т. ч. збираючи свідчення щодо духовної та матеріальної культури місцевих татар та караїмів. Проведення робіт у Білорусії було визнане бажаним, особливо щодо дослідження білоруської народознавчої традиції та матеріальної культури, чому мав сприяти огляд місцевих музеїв, але ситуація тут, як і раніше, лишалася ускладненою⁸⁸⁸.

У Західній Європі у 1942 р. Зондерштабові “Фольклористика” не вдалося розгорнути масштабної роботи, проводилися лише окремі заходи в ряді регіонів. У майбутньому, зокрема, планувалося здійснити огляд низки музеїв та бібліотек у Франції, а з часом – і у Бельгії та Нідерландах. Основним ідеологічним постулатом тут мала стати думка про “начебто доленосну цілісність європейських народностей, що мають бути об’єднані в єдину спільноту”⁸⁸⁹.

Деякі аспекти завдань Зондерштабу “Фольклористика” дотично пересікалися із завданнями інших зондерштабів, зокрема “Наука” та “Генеалогія”. Із діяльністю Зондерштабу “Наука” його пов’язували, наприклад, збирання інформації щодо магдебурзького права у Східній Європі, питання антропологічних досліджень (визначення расової належності та зв’язків), пошук свідчень з історії етнічного складу місцевого населення як України, так і народів Радянського Союзу загалом, чому присвячена низка наукових розвідок та оглядів. Так, досліджувалися характерні особливості українського народу, його соціальна структура, динаміка народонаселення, а також вплив на психологію українців кількох десятиліть панування більшовизму, результати здійснення національної політики в СРСР тощо. А із напрямом діяльності Зондерштабу “Генеалогія” завдання Зондерштабу “Фольклористика” перетинались у сфері пошуку матеріалів щодо етнічних німців. Водночас слід брати до уваги, що на території України діяла, окрім того, ще й зондеркоманда Штумппа Міністерства у справах окупованих східних тери-

---

⁸⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 30, арк. 42–43.

⁸⁸⁷ Там само, арк. 42.

⁸⁸⁸ Там само, арк. 29.

⁸⁸⁹ Там само, арк. 29 зв.

торій, що мала проводити обстеження общин німецьких переселенців у Південній Україні, документи якої частково також зберігаються у ф. 3676 у ЦДАВО України (проте вони не пов'язані з документами ОШР).

Вивчалися різні народи, що проживали на території України, у т. ч., як уже згадувалося, кримські татари та караїми, зокрема їхнє походження та зв'язки з іншими народами тюркського походження, історія, духовна та матеріальна культура, родинні й релігійні традиції. Щодо збору інформації про народи Криму, то у цій сфері Зондерштаб “Фольклористика” активно співпрацював з РГ “Крим” з центром у Сімферополі. Співробітники РГ “Крим” готували аналітичні довідки на основі зібраного матеріалу та перекладали роботи місцевих дослідників, які надавали свої праці Штабові, після чого один примірник роботи надсилали до Управління штабу, а другий – до Зондерштабу. Серед найбільш поширених тем – заселення південного берега Криму, татарські поселення на південному узбережжі, родинні стосунки, звичаї, народні мистецтва, музика кримських татар⁸⁹⁰.

Документи ОШР містять відомості про ще один напрямок роботи Зондерштабу “Фольклористика”. За дорученням від 8 серпня 1942 р. на ім'я оберайнзацфюрера Ганса Лоренцена, наукового співробітника Зондерштабу “Фольклористика”⁸⁹¹, за підписом керівника ОШР Герхарда Утікаля та згідно з листуванням по цій справі планувалося залучати до роботи в окупованих областях німецьких студентів, які мали допомагати збирати матеріал щодо способу життя фольксдойче на Україні в місцях їх компактного проживання. Ішлося про збирання свідчень щодо відповідних поселень, діалектів, а також статистики, що відбивала динаміку руху місцевого населення, пошук інформації про вплив ідей більшовизму на свідомість мешканців цих населених пунктів. Найбільше відомостей про дану акцію збереглося в документах РГ “Дніпропетровськ”. Згідно з ними Г. Лоренцен у серпні, вересні та жовтні 1943 р. мав виконувати окреме завдання в районі населених пунктів Гальбштадт⁸⁹² та Кронау⁸⁹³. Водночас він мав супроводжувати дві групи студенток (загалом 25 осіб), які прибули до окупованих східних територій з тією самою метою⁸⁹⁴. Але на практиці виконання цього завдання студентками, яких було прикріплено до Зондерштабу “Фольклористика” при РГ “Дніпропетровськ” та яких супроводжував Г. Лоренцен, було завершено передчасно. Уже восьмого та дев'ятого вересня 1943 р. у зв'язку із наближенням лінії фронту та активізацією військових дій група з 16 дівчат, які влітку 1943 р. були відправлені до Гальбштадта, згідно з наказом залишила ці місця⁸⁹⁵. Прямих

⁸⁹⁰ Там само, спр. 27, арк. 142, 167, 174.

⁸⁹¹ Там само, спр. 102, арк. 221.

⁸⁹² Гальбштадт (Halbstadt) – поселення німців-протестантів у Запорізькій області, засноване на початку XIX ст. Зараз – м. Молочанськ Токмацького району Запорізької області. Теперішню назву отримало ще у 1915 р., з 1938 р. має статус міста. У 1941–1943 рр. місто, яке знову називалося Гальбштадт, було центром відповідного повіту у Дніпропетровській генеральній округі. В той же період у місті була розгорнута діяльність підрозділу “Фольксдойче Міттельштелле”.

⁸⁹³ Зараз смт Високопілля Херсонської області, районний центр. Засноване 1869 р. як група поселень німців-переселенців з Таврійської губернії. До 1915 р. мало назву Кронау, під час окупації входило до складу Миколаївської генеральної округи.

⁸⁹⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 102, арк. 208.

⁸⁹⁵ Там само, спр. 26, арк. 9.

даних про виконану ними роботу поки що не знайдено. Можна припустити, що з огляду на досить нетривалий термін їхнього перебування на окупованих територіях, а також зміни на німецько-радянському фронті, обсяг цих робіт був незначним.

Але не всі співробітники Штабу залишили свої робочі місця та повернулися до райху. Так, з 10 по 31 серпня 1943 р. при РГ “Дніпропетровськ” перебували працівники Зондерштабу “Фольклористика” оберайнзацфюрер д-р Г. Лоренцен, айнзацфюрерін д-р Штадтгалер та фройляйн Вінцер, що у складних умовах мали займатися евакуацією ще не вивезеного майна⁸⁹⁶. Частину підготовлених матеріалів РГ “Дніпропетровськ” та Зондерштабу “Фольклористика” було відправлено оберайнзацфюрером Брауне 25 вересня 1943 р. Серед них були архівні документи з питань німецької колонізації (у зв’язках) разом з матеріалами партійного архіву Дніпропетровська та предмети із зібрань з історії з Музею давньої історії у Дніпропетровську (59 ящиків), підготовлені до відправлення проф. Горнунгом (Зондерштаб “Прадавня історія”)⁸⁹⁷. У ході евакуації вони потрапили до Кривого Рогу, звідти мали бути переправлені до Кракова, до Головного управління музеями, куди надходили матеріали ГРГ “Україна”, які вивозили з України вже наприкінці літа – на початку осені 1943 р.

При робочих групах у тісній співпраці з зондерштабами розроблялися наукові теми і велися дослідження в межах відповідних тематичних напрямків. Наприклад, при ГРГ “Україна” був намір створити робочу групу з дослідників, що займалися б розробкою теми “Радянська фольклористика в Україні”, із залученням Андрія Ольховського, який співробітничав з ОШР. Існує план цієї теми від 31.08.1943 р., надісланий до відділу “Облік та контроль” Управління штабу відділом “Контроль” ГРГ “Україна”⁸⁹⁸. Даний план був запропонований самим Ольховським та перебував у сфері інтересів Зондерштабу “Фольклористика”. Він складався з таких частин: зауваження (мета та завдання роботи); основи методології та теорії радянської фольклористики (предмет, об’єкт радянської фольклористики, її цілі та завдання, роль і місце у національній політиці СРСР); методи навчання та пропаганди фольклору, центри фольклористики в Україні – Інститут фольклористики⁸⁹⁹, відповідні кабінети Київської⁹⁰⁰ та Харківської⁹⁰¹ консерваторій та ін.; короткий нарис історії фольклористики дорадянського періоду, повна та різнобічна характеристика радянської фольклористики, огляд радянських публікацій щодо фольклору, євреї та український фольклор (Інститут єврейської пролетарської культури ВУАН⁹⁰² та його роль у радянській фольклористиці);

---

⁸⁹⁶ Там само, арк. 11–12.

⁸⁹⁷ Там само, арк. 8.

⁸⁹⁸ Там само, спр. 27, арк. 39–43.

⁸⁹⁹ Зараз Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Був заснований у 1936 р. як Інститут українського фольклору АН УРСР. У документах Штабу ця установа фігурує як Інститут фольклористики АН УРСР.

⁹⁰⁰ Зараз Національна музична академія ім. П. І. Чайковського.

⁹⁰¹ Зараз Харківський державний університет мистецтв ім. І. П. Котляревського.

⁹⁰² Інститут єврейської пролетарської культури ВУАН був створений у Києві у 1929 р. та проіснував до 1936 р. У складі його фондів були колекції низки єврейських організацій, передані Інституту у 1930-х рр., серед яких була частина архіву Єврейського

різні аспекти музичної фольклористики; поетичний фольклор (типи, засоби, загальний огляд за дорадянський час, огляд та аналіз теоретичних робіт та публікацій; поетичний фольклор у радянській дійсності, сільський та міський поетичний фольклор тощо); різні види народного мистецтва: ткацтво, вишивка, малярство, пластика тощо.

Відділ “Контроль” при ГРГ “Україна” перервав свою роботу восени 1943 р.; відповідно до переміщення цієї головної робочої групи на Захід почали згортатися в Україні й роботи Зондерштабу “Фольклористика”. На той час координатором роботи місцевих співробітників зазначеного Зондерштабу був призначений А. Ольховський. Він виїхав разом з німцями до Трускавця, де отримав доручення – знайти місцевих науковців та спеціалістів з народознавства, щоб відновити тут роботу⁹⁰³. Планувалося розробляти планові теми, звернувши при цьому особливу увагу на такі з них: вплив більшовизму на сільську будівельну та ремісничу культуру; колективізація, створення колгоспів і, як наслідок, – занепад традиційної культури; роль народних ігор, особливо дитячих, у більшовицьких закладах (школи, дитячі садки тощо); ставлення більшовизму до народного костюма; сприйняття більшовизмом народних звичаїв річного та життєвого циклу; відносини між більшовизмом та церквою у сфері культури⁹⁰⁴. Виокремлювалися такі теми: діяльність радянських народознавців; міський та робітничий фольклор та його відмінності від традиційного фольклору сільської місцевості; роль народознавчих знань у більшовицькому вихованні (молодь, школа, клуби, колгоспи)⁹⁰⁵.

Чільне місце серед зондерштабів, що діяли на окупованих східних територіях, посідав зондерштаб “Наука”. Для налагодження роботи в цьому напрямі спочатку була створена група “Наука” на чолі з д-ром В. фон Франке, що склала ядро майбутнього однойменного зондерштабу і однією з перших, з осені 1941 р., почала працювати на окупованій території України. Цей зондерштаб представляв інтереси Головного відомства “Наука” Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП⁹⁰⁶. Його повноваження поширювалися на наукову та науково-політичну сфери. Основним його завданням був перегляд зібрань науково-дослідних установ і вищих навчальних закладів окупованих територій, що мали спеціалізовані бібліотеки та матеріальну базу для розвитку науки, зокрема обладнані належним чином лабораторії, експериментальні підприємства, господарства тощо, і які могли стати в нагоді німецькій науці⁹⁰⁷. Конфіскація цих матеріалів (наукових книг, журналів, обладнання) здійснювалась лише через відділ “Використання” (“Облік

історико-етнографічного товариства, ліквідованого у 1929–1930 рр. в Ленінграді. Після ліквідації Інституту його книжкові та рукописні зібрання було передано БАН УРСР. Залишився лише один відділ – Кабінет єврейського фольклору та музики (відомий ще як Кабінет музичної фольклористики, Кабінет єврейської культури) при АН УРСР, що з перервами проіснував до 1948 р.

⁹⁰³ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 30, арк. 1.

⁹⁰⁴ Там само, арк. 2.

⁹⁰⁵ Там само, арк. 3.

⁹⁰⁶ Там само, спр. 59, арк. 310 (док. № 23).

⁹⁰⁷ Там само, спр. 141, арк. 225–226.

і контроль”) Управління штабу. Серед його співробітників були антропологи, народознавці, лікарі, психологи, економісти, правознавці, бібліографи, природознавці тощо, які отримували окремі завдання та наділялися відповідними повноваженнями, що підтверджувалося відповідними письмовими посвідченнями та іншими документами⁹⁰⁸. У складі архіву ОШР збереглися декілька інструкцій різного часу, призначених безпосередньо для Зондерштабу “Наука”, тоді як інші зондерштаби отримували лише доручення загального характеру. Окремий документ навіть детально окреслює його становище при головних робочих групах⁹⁰⁹.

Діяльність Зондерштабу “Наука” (керівник – проф. Г. Гертле, представник в Україні – Г. Браун) була досить різноплановою. У пам’ятці для його співробітників від 14 січня 1942 р., розробленій на основі домовленості між Зондерштабом та Управлінням штабу, підкреслювалося, що він охоплює всі галузі науки, за винятком давньої та ранньої історії, фольклористики, мистецтвознавчих наук та музики, що входили до сфери діяльності інших зондерштабів⁹¹⁰. Водночас у питаннях співробітництва зі службами з пропаганди, відповідальними за культурну політику в зоні військової адміністрації, Зондерштаб мав дотримуватися директив МОСТ; до нього слід було звертатися і з приводу питань організації будь-яких науково-політичних заходів⁹¹¹.

Наприкінці 1941 р. науково-політичні та наукові завдання Зондерштабу визначалися так: а) вилучення зібрань наукових та науково-освітніх установ усіх видів (інститутів, академій, вищих навчальних закладів, наукових бібліотек та музеїв, освітніх закладів для робітників, наукових товариств та об’єднань, включаючи студентські), проведення необхідних заходів з організації користування цими матеріалами; б) забезпечення діяльності всіх наукових установ, підтримка яких відповідає інтересам німецької військової економіки та утримання військ, цивільної адміністрації і місцевого населення, особливо стосовно всіх наукових установ у галузі медицини, ветеринарії, сільського господарства, лісового господарства та техніки; в) збереження, відбір та використання наукових матеріалів тощо⁹¹². Зондерштаб мав також одним зі своїх завдань залучення до роботи професійних науковців зі спеціальними дорученнями. При цьому зазначалося, що одне із завдань – “конфіскація майна наукових установ та наукових матеріалів в окупованих областях, оскільки вони мають бути застосовані у німецьких дослідженнях досягнень радянської науки [...] наукові інституції першочергово повинні стати в нагоді німецькій науці”⁹¹³.

З огляду на зазначене спочатку слід було якнайшвидше виявляти наукові інституції та складати їхні списки за допомогою служб цивільного управління, німецьких та місцевих органів влади (міська управа, відділ культури, керівник

---

⁹⁰⁸ Див. детальніше: *Кашеварова Н. Г.* Деятельность зондерштаба “Наука” Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга по конфискации ценностей научных учреждений Украины (1941–1943). – С. 298–316.

⁹⁰⁹ ВArch, NS 30/169/15–19 (док. № 9).

⁹¹⁰ ВArch, NS 30/169/20 (док. № 10).

⁹¹¹ ВArch, NS 30/169/21 (док. № 10).

⁹¹² ВArch, NS 30/169/21 (док. № 10).

⁹¹³ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 310 (док. № 23).

окремого інституту), Вермахту, СД⁹¹⁴. Наступне завдання полягало в організації захисту установи, тому під час особистого відвідування працівником Зондерштабу установа мала бути опечатана, визначали керівника, на якого покладалася відповідальність за дотримання збереженості майна установи. Збиралися відомості щодо особового складу установи – довоєнного та від початку окупації, наявності в її складі наукових підрозділів і структур, а також спеціалізації установи, її завдань та результатів діяльності. І вже після цього мала бути проведена інвентаризація установи, за результатами якої визначалися подальші дії зондерштабу щодо установи та її зібрань, перспектив та можливостей їхнього використання. Питання про організацію охорони зібрань – у будівлі цієї установи або у приміщенні місцевої служби ОШР – мало вирішуватися в залежності від поточної ситуації⁹¹⁵. Але якщо при робочій групі тимчасово не було представника Зондерштабу “Наука”, то його обов’язки та повноваження у сфері науки при цій робочій групі перебирав на себе її окремий співробітник і, навпаки, службовець Зондерштабу мав на місці займатися справами щодо знайдених зібрань, діючи від імені ОШР як його представник⁹¹⁶.

Завданнями постійних співробітників Зондерштабу на окупованих територіях були насамперед виявлення та конфіскація зібрань наукових установ, а співробітників у Берліні – залучення працівників до коротко- та довгострокової роботи, організація роботи та оцінювання її результатів. В той же час запрошені вчені мали оцінювати ресурси окремих наукових інститутів та відповідних матеріалів у своїй сфері. Часто подібні спеціалісти могли займатися цим лише протягом обмеженого часу, наприклад під час канікул у вищих навчальних закладах⁹¹⁷. У березні 1942 р. у Берліні при МОСТ планувалося провести нараду німецьких учених з питань Сходу, якій мало передувати створення Центральної служби дослідження Сходу в МОСТ⁹¹⁸. Але, оскільки Центральна служба була заснована

---

⁹¹⁴ Там само, арк. 84–86; спр. 153, арк. 83–85; спр. 226, арк. 63–63 зв.; ВArch, NS 30/169/15–19.

⁹¹⁵ ВArch, NS 30/169/17 (док. № 9).

⁹¹⁶ ВArch, NS 30/169/17, 22 (док. № 9).

⁹¹⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 215, арк. 264 (док. № 61).

⁹¹⁸ Центральна служба з дослідження Сходу (Zentrale für Ostforschung des Reichsministeriums für die besetzten Ostgebiete) була створена А. Розенбергом у грудні 1942 р. як окрема структура при відділі культури та науки МОСТ з метою координації діяльності наукових установ, різних наукових заходів, дослідницьких проектів тощо на окупованих східних територіях. Керівник цього відділу офіційно очолював Центральну службу, а його співробітники склали значну частину її штату, хоча провідну роль у роботі Центральної служби відігравав геолог Лео фон цур Мюлен. У її складі було два великі підрозділи – відділ природничих наук та відділ суспільних наук. Передумовою до створення цієї структури стало засідання вчених щодо проблем Сходу, т. зв. Східне засідання (Osttagung), що відбулося у березні 1942 р. при МОСТ. До участі у ньому МОСТ запросило представників бл. 45 різних установ, а за результатами засідання було підготовлено та опубліковано видання “Probleme des Ostraumes” (досл. “Проблеми східного простору”). Лише у жовтні 1943 р. відбулася урочиста церемонія офіційного відкриття Центральної служби, але з огляду на події на Східному фронті, несприятливі для нацистської Німеччини, вона надалі поступово згорнула свою діяльність. Див.: Zellhuber A. “Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu ...” : das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941–1945 / A. Zellhuber. – München : Ernst Vögel Verlag, 2006. – S. 128–129.

лише наприкінці 1942 р., багато німецьких науковців приїздило на окуповані території збирати матеріали для власних досліджень у рамках співробітництва з ОШР.

Загалом питання відновлення наукового життя на окупованих східних територіях перебували поза компетенцією як ОШР, так і Зондерштабу “Наука”. Рішення щодо долі наукових інститутів, зокрема, їхнього повторного відкриття та налагодження роботи, набору кадрів, оплати, перебували у віданні цивільної адміністрації⁹¹⁹. Але, як правило, вищі посадовці в системі цивільного управління не були зацікавлені у відновленні повноцінної роботи вищих навчальних закладів та наукових інститутів, поділяючи та підтримуючи таким чином офіційну позицію райхскомісара України Еріха Коха. Так, генеральний комісар Клаус Зельцнер, що керував генеральною округою “Дніпропетровськ”, заявив, що не вбачає потреби у відновленні роботи Гірничого інституту у Дніпропетровську (або Дніпропетровського гірничого інституту)⁹²⁰ (як і взагалі будь-яких інститутів), оскільки німецька влада не вважає за доцільне підтримувати місцеву українську інтелігенцію та, відповідно, готувати в Україні високоспеціалізовані кадри. Він вважав також, що в руслі цієї політики українцям можна довірити хіба що виконання найпростіших робіт, а місця, наприклад, фахівців гірничої справи, мають обійняти німецькі спеціалісти середньої ланки⁹²¹. На противагу йому Альфред Розенберг під час свого візиту до Дніпропетровська з 23 по 25 червня 1942 р. у розмові з керівником РГ “Східна Україна” Оскаром Венднагелем на питання останнього щодо подальшої долі інститутів у Дніпропетровську та Харкові висловив іншу точку зору. Зокрема, він зазначив, що відновлення роботи вищих навчальних закладів гуманітарного профілю поки не передбачене, але, на його думку, не виключене повторне відкриття інститутів сільськогосподарського та технічного профілю для підготовки українських спеціалістів⁹²². Цей інцидент ще раз засвідчує факт існування протиріч у політиці А. Розенберга та Е. Коха.

Існував тематичний план, призначений для співробітників Зондерштабу “Наука”, за яким вони мали готувати розробки. У ньому наявні такі теми: в чому полягають особливості радянської науки, наскільки вільною вона є, що являє собою радянська наукова інтелігенція, значення діалектичного матеріалізму для окремих галузей науки, шляхи та засоби впливу політичного керівництва на науку, її вплив на політику, її внесок у зміцнення марксистсько-ленінської та сталінської ідеології, особливість та стан радянської філософії, прояв генеральної лінії партії у різних галузях науки (за винятком історії), завдання та організація професійних спілок професорів і доцентів, наукові організації та союзи, підтримка державою наукових досліджень, гуманітарне значення діалектичного методу

---

⁹¹⁹ ВArch, NS 30/169/18 (док. № 9).

⁹²⁰ Зараз Національний гірничий університет. Заснований у 1899 р. як Катеринославське гірничє училище, з липня 1912 р. перетворене на Катеринославський гірничий інститут. Протягом свого існування дав початок низці науково-дослідних інститутів та вищих навчальних закладів, серед яких були створені на базі його окремих факультетів галузеві Дніпропетровський хіміко-технологічний інститут (1930), Дніпропетровський металургічний інститут (1930), Інститут кольорових металів (1931) та ін.

⁹²¹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 219, арк. 218 (док. № 47).

⁹²² Там само, спр. 59, арк. 37.

тощо⁹²³. Окрім того, співробітників Зондерштабу турбувало питання ознайомлення німецьких науковців з досягненнями радянських колег, зокрема з науковими статтями, опублікованими у найбільш відомих радянських наукових журналах, і навіть використання ними отриманої інформації у власних дослідженнях, оскільки, як зазначалось у документах Штабу, німецька наука з ними була надзвичайно мало обізнана⁹²⁴.

Фактично, відповідно до зазначених завдань діяльність Зондерштабу “Наука” зосереджувалася, насамперед, на вивченні загального стану науки та вищої освіти, обстеженні наукових установ і організацій, вивченні їх корисності для райху, а також можливостей подальшого існування. З метою покращання роботи Зондерштабом у першій половині 1942 р. було складено спеціальну анкету для збирання даних щодо радянських наукових інститутів та вищих навчальних закладів, при яких існували профільні зібрання та лабораторії. У ній мали бути вказані: назва, точна адреса, ім'я та адреса керівника, структура, стан будівель, наявність та стан зібрань, результати роботи, а якщо мова йшла про вищий навчальний заклад – кількість студентів та викладацького складу до війни тощо⁹²⁵.

Специфіка Зондерштабу “Наука” позначилася на джерельній значимості його документів. По-перше, це пояснюється тим, що діяльність Зондерштабу полягала у вивченні всіх наукових установ окупованих територій – як академічних, так і галузевих, а також вищих навчальних закладів, тоді як західний досвід організації науки був пов'язаний передусім з університетами як науковими структурами. По-друге, діяльність Зондерштабу мала не лише наукове та ідеологічне, а й практичне значення, адже його співробітники вивчали результати розвитку радянської науки, медицини, народного господарства саме на предмет можливості їхнього практичного застосування як в умовах тогочасної війни, так і в подальшому, в мирний час. Відповідно, у документах Зондерштабу інформація, наприклад, про навчальні заклади відклалася поряд з інформацією про академічні інститути залежно від міста та регіону роботи.

Архів ОШР містить значну кількість документів Зондерштабу “Наука”, що представлені, в основному, подібними звітними документами та донесеннями⁹²⁶, зокрема, у багатьох справах першого опису фонду 3676⁹²⁷. Ці документи значною мірою продубльовані документами ф. КМФ-8 у ЦДАВО України (справи 85, 272, 275 першого опису). Наприклад, у справі 85 зберігаються всі звіти Зондерштабу “Наука” від 13 листопада 1941 р. до жовтня 1942 р. Надзвичайно цікавим є річний звіт Зондерштабу за 1942 р.⁹²⁸

Згідно з цими документами Зондерштаб “Наука” активно працював на території України, Білорусії та в окупованих областях Росії. Так, група “Наука” під

---

⁹²³ Там само, спр. 63, арк. 92; спр. 153, арк. 59 (док. № 67).

⁹²⁴ Там само, спр. 219, арк. 77 (док. № 55).

⁹²⁵ ВArch, NS 30/169/26–27 (док. № 43).

⁹²⁶ Див.: наприклад, річний звіт Зондерштабу “Наука” за 1942 р.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 215, арк. 263–269 (док. № 61).

⁹²⁷ Детальніше див.: *Кашеварова Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны. – 578 с.

⁹²⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 215, арк. 263–269.

керівництвом д-ра В. фон Франке діяла до лютого 1942 р. переважно в районах Центральної України, передусім у Києві, де були обстежені установи Академії наук УРСР, вищі навчальні заклади та медичні установи, вивчено їх матеріальну базу, персональний склад, можливості подальшого існування та загального розвитку української науки⁹²⁹. Детальніше діяльність цієї групи у Києві восени 1941 р. висвітлена у статті Н. І. Малолетової⁹³⁰.

Після вибуття зі складу Зондерштабу для виконання інших завдань низки співробітників, серед яких були Вольфганг фон Франке та Ернст Ланге, у його складі на початку 1943 р. до числа постійних співробітників на окупованих територіях належали лише п'ять осіб разом з керівником: Г. Гертле, Г. Браун, Г. Ноак⁹³¹, Р. Прокш, Р. Тіле. Але у розпорядженні Зондерштабу залишалися 13 наукових співробітників, що долучалися до роботи на окупованих східних територіях на певний термін та із конкретним дорученням, у т. ч.: психолог Густав Дойхлер з Гамбурга, геолог Томсон (Дніпропетровськ, Київ, Сімферополь), Гаральд Фішер (Київ, Харків, міста Криму) з Позена, економіст Вальтер Томс з Гайдельберга, медики Фріц та Леонора Пушке, мікробіолог Шварц з Карлсруе та ін.

Навесні та влітку 1942 р. діяльність Зондерштабу “Наука” перемістилась у промислові регіони України та на Південь – у Таврію та Крим. Було проведено значну роботу в Харкові, де існувало багато науково-дослідних установ, підприємств та вищих навчальних закладів, які суцільно обстежили та описали, а конфісковані зібрання та обладнання були підготовлені до вивезення⁹³². Досить детально описувалися й фонди установ Дніпропетровська, Полтави⁹³³. Не менш активно Зондерштаб працював у Криму, де першочергову увагу було приділено різноманітним лабораторіям, обсерваторіям та науково-дослідним станціям, а також в інших містах підпорядкування райхскомісаріату “Україна” та деяких містах

---

⁹²⁹ Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 241–250.

⁹³⁰ *Малолетова Н. И.* Библиотеки научных учреждений Киева в 1941–1943 гг. : киевские оккупационные архивы как документальная база исследования. – С. 280–297.

⁹³¹ Ноак Герман (Noack Hermann) (1895–1977) – німецький філософ. Займався історією філософії нового та новітнього часу, проблемами класичних філософських дисциплін. Одна з перших праць Ноака “Geschichte und System der Philosophie” (“Історія та система філософії”) (1928) позначена впливом ідей марбурзької неокантіанської школи; за часів націонал-соціалізму вчений звернувся до питань розвитку націонал-соціалістських ідей у царині філософії. З 1942 р. по серпень 1944 р. працював при ОШР та Службі Розенберга, спочатку у Парижі, потім у Плесі та Ратіборі, насамперед у сфері питань використання конфіскованих матеріалів, зокрема книжкових видань. Восени 1944 р. повернувся до викладання, але продовжив роботу при Товаристві з дослідження світової більшовицької загрози. Після війни як активний націонал-соціаліст був відсторонений від роботи в університеті міста Гамбург і тривалий час не міг повернутися до викладацької діяльності.

⁹³² *Кашеварова Н. Г.* Діяльність робочої групи “Харків” Оперативного штабу Розенберга з вивезення бібліотечних фондів у період нацистської окупації України / Н. Г. Кашеварова // *Бібліотекознавство, документознавство, інформологія.* – 2005. – № 2. – С. 37–45.

⁹³³ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 2, спр. 9, арк. 1–8.

Трансністрії (передусім, в Одесі)⁹³⁴. Певні додаткові відомості щодо цієї роботи на Півдні України містять документи співробітників РГ “Південна Україна” та Зондерштабу “Наука” Р. Тіле та В. Кундerta⁹³⁵, що частково перебувають серед матеріалів ГРГ “Україна”. Проф. В. Кундерт вважався “довіреною особою з питань Чорного моря в області Трансністрії”, особливо в районі Одеси, як знавець історії колонізації даного регіону він повинен був знаходити, збирати та оцінювати відповідні матеріали (бібліографію, опубліковані й неопубліковані документи) щодо німецької колонізації цих земель⁹³⁶. Зазначені документи свідчать також, що Зондерштабом “Наука” при ГРГ “Україна” серед багатьох наукових тем розроблялася й тема з робочою назвою “Питання Чорного моря”⁹³⁷, або “Чорноморське питання”⁹³⁸. Тема, будучи досить широкою, включала декілька мало пов’язаних між собою напрямків досліджень. Джерелами щодо цієї теми та пов’язаних з нею робіт є листування відділу “Схід” Управління штабу з ГРГ “Україна”, та її структурами, зокрема, вищезазначеною робочою групою “Південна Україна” та із Зондерштабом “Наука”, що відображено також у їхніх звітних документах. Згідно з ними, Р. Тіле та проф. В. Кундерт влітку 1942 р. працювали у бібліотеках та наукових установах Одеси, збираючи відомості щодо Півдня України, особливо Криму та Південного узбережжя, в рамках теми “Чорноморське питання”⁹³⁹, а Р. Тіле, до того, ще й розробляючи власну наукову тему, що стосувалася радянської педагогіки. Багато уваги вони приділяли роботі в Інституті Лисенка в Одесі, оскільки в одному з листів керівника Зондерштабу зазначалося, що В. Грос, керівник Расово-політичного відомства НСДАП, та В. Гюттіг, заступник керівника одного з філіалів Вищої школи – Інституту з питань біології та расової теорії у Штуттгарті⁹⁴⁰, дуже зацікавлені в ознайомленні з робо-

---

⁹³⁴ *Кашеварова Н. Г.* Деятельность зондерштаба “Наука” Оперативного штаба рейхс-лейтера Розенберга по конфискации ценностей научных учреждений Украины (1941–1943). – С. 298–316.

⁹³⁵ Імовірно, Кундерт Володимир Іванович (1878–?), відомий одеський інженер, архітектор, землевласник. Навчався в Одесі та Петербурзі, заснував в Одесі власну контору залізобетонних споруд. З 1908 р. збудував в Одесі низку споруд різного призначення, у 1910 р. відкрив власну архітектурну майстерню. Водночас був членом багатьох просвітницьких та меценатських товариств цього міста. З початку окупації Одеси та до її звільнення був заступником міського голови з будівництва, а також очолював місцевий Будинок учених. Залишив територію України разом з німцями у 1944 р., його подальша доля невідома. Листування щодо проф. В. Кундerta, який співпрацював з ОШР (хоча в одному з документів він зазначений як І. В. Кундерт), наявне серед матеріалів Штабу, свідчить, що останній під час окупації також працював у складі міської адміністрації Одеси, що свідчить на користь підтвердження його особи. Особову справу див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 103, арк. 407–408. Див. також документ з підписом В. Кундerta: Там само, спр. 80, арк. 35–36.

⁹³⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 80, арк. 34.

⁹³⁷ Schwarzmeerfragen.

⁹³⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 80, арк. 25–26.

⁹³⁹ Там само, арк. 25.

⁹⁴⁰ Інститут біології та расової теорії Вищої школи (Institut für Biologie und Rassenlehre), або Інститут біології та расового вчення – одна з установ у системі Вищої школи, запланованої А. Розенбергом як Уповноваженим фюрера у справі нагляду за загальним

тою цього закладу⁹⁴¹. Окрім збирання матеріалів про рослинництво та вивчення напрямків наукової роботи інституту, Р. Тіле та В. Кундерт співпрацювали з його представниками, завдяки яким отримали необхідну для Штабу наукову інформацію. Планувалося навіть восени 1942 р. зібрати експериментальне насіння рослин, що вирощувалися при Інституті з дослідною метою, та відправити його до відповідних установ Німеччини⁹⁴². Серед іншого, згадані науковці займалися встановленням зв'язків між Інститутом Лисенка та щойно створеним Дослідницьким інститутом сільського господарства у Херсоні, опікувалися питаннями забезпечення діяльності професорів та доцентів-фольксдойче навчального відділу зазначеного інституту⁹⁴³. Результатом роботи В. Кундerta став огляд на 60-ти сторінках щодо німецьких поселень на узбережжі Чорного моря та поблизу Херсона, а також звіти про його діяльність у рамках збирання бібліографії до теми⁹⁴⁴. Загалом на той момент було обстежено 18 наукових установ у Харкові, дев'ять – у Дніпропетровську та вісім – у Криму.

Прикладом практичних досліджень, поєднаних з вивченням досвіду радянської науки, стала діяльність представників Зондерштабу, подружжя Фріца та Леонори Пушке. Влітку–восени 1942 р. вони досліджували медичні заклади Харкова та Дніпропетровська за сприяння представників відділів охорони здоров'я міських управ цих міст. Вони оглядали лікарні та поліклініки з метою отримання статистичних даних щодо захворюваності серед населення, насамперед поширення епідемій та їхньої динаміки, а також збирали матеріали про результати наукових досліджень у цій області, аналізували стан медичного обслуговування⁹⁴⁵. Серед документів зондерштабів наявні матеріали щодо санітарного стану вищезазначених міст, зібрані в процесі їхньої діяльності. 1942 року окремі результати роботи подружжя Пушке передало до МОСТ, наприклад, щодо методів прискореного загоєння переломів, застосування кармазину тощо. Пізніше, у першій половині 1943 р., було вирішено надіслати певні частини роботи Леонори Пушке щодо стану охорони здоров'я в СРСР до низки німецьких установ, у т. ч., окрім МОСТ, до Міністерства праці, Німецького трудового фронту, ряду спеціалізованих закладів, а також особам, що займалися дослідженнями туберкульозу, венеричних захворювань тощо.

духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП. Інститут був заснований у Штуттгарті і надалі під час війни перебував у стані розбудови. Його керівником був Вальтер Грос (Walter Groß) (1904–1945), німецький медик, партійний діяч. З 1932 р. він був членом Націонал-соціалістського союзу німецьких лікарів (Nationalsozialistischer Deutscher Ärztebund), займався питаннями охорони здоров'я, пропаганди в сфері расової політики та демографії при імперському управлінні НСДАП (Reichsleitung der NSDAP). Пізніше став на чолі Расово-політичного відомства (або управління) НСДАП (Rassepolitiches Amt der NSDAP), а з 1942 р. керував також Головним відомством “Наука” при Службі Розенберга.

⁹⁴¹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 80, арк. 14.

⁹⁴² Там само, арк. 6.

⁹⁴³ Там само, арк. 9–10.

⁹⁴⁴ Там само, арк. 17–19.

⁹⁴⁵ Там само, спр. 58, арк. 2–148; спр. 43, арк. 1–173; спр. 75, арк. 424–431; ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 272, рол. 1, к. 4906809–4906820.

У полі зору наукових розвідок економіста д-ра В. Томса з Гайдельберга перебували питання економіки промислових підприємств. При Зондерштабі він займався оглядом цих об'єктів дослідження, збирав різного роду документи, передусім, документально зафіксовані розмови з різними керівниками подібних установ, анкети і матеріали соціологічних опитувань про економічні та соціально-політичні засади функціонування радянських підприємств тощо⁹⁴⁶. Він розробив низку анкет, призначених для опитування працівників великих промислових підприємств Харкова та Дніпропетровська та їхніх керівників, а здійснити опитування планував за допомогою ГРГ “Україна”⁹⁴⁷.

Окрім того, Зондерштабом було заплановано провести у 1943 р. антропологічні дослідження місцевого населення для забезпечення матеріалами Інституту біології та расової теорії Вищої школи у Штуттгарті⁹⁴⁸.

Більшість вищезгаданих матеріалів Зондерштабу “Наука”, як і пов’язані з ним документи ОШР, висвітлюють переважно його діяльність на території окупованих України та Білорусії, тоді як матеріалів про роботу в рамках ГРГ “Остланд” значно менше. Це пов’язано з тим, що співробітників Зондерштабу цікавив передусім різноманітний багаторічний досвід радянської науки та вплив на неї ідеології. Діяльність Зондерштабу в країнах Прибалтики була спрямована на пошук аналогічних радянських матеріалів, але там їх було значно менше. Станом на березень 1942 р. цей Зондерштаб при ГРГ “Остланд” залишався фактично незадіяним, навіть попри відрядження туди окремих співробітників⁹⁴⁹. Тому більшість звітних документів і донесень його працівників (Г. Вундер, П.-Г. Серафім⁹⁵⁰, В. Гюттіг⁹⁵¹, Р. Тіле) про своє перебування при ГРГ “Остланд”, що

---

⁹⁴⁶ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 215, арк. 267; спр. 225, арк. 4, 8, 10, 13, 15.

⁹⁴⁷ Детальніше плани Вальтера Томса щодо вивчення радянської промисловості та організації підготовки до анкетування співробітників великих промислових підприємств України висвітлені у 4-му розділі дослідження, що присвячений документам головних робочих груп ОШР.

⁹⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 49, арк. 7–7 зв. (док. № 65); спр. 225, арк. 14, 25.

⁹⁴⁹ Там само, спр. 153, арк. 67.

⁹⁵⁰ Серафім Петер-Гайнц (Seraphim Peter-Heinz) (1902–1979) – німецький економіст, відомий своїми науково-популярними виданнями антисемітського та расистського змісту. Займався також викладанням і журналістською діяльністю, вважався знавцем країн Східної Європи та одним з експертів щодо політики Третього райху в цьому регіоні. Брат відомого історика Ганса-Юргена Серафіма. У 1930-х роках викладав в Інституті економіки східноєвропейських країн при університеті м. Кьонігсберг, захистив дисертацію в Грайфсвальському університеті. З 1939 р., з початком Другої світової війни, працював в Інституті німецької роботи на Сході у Кракові, що відомий також як Інститут німецької східної праці або Німецький інститут з дослідження Сходу, і був заснований з метою підтримки та розвитку німецької дослідницької роботи на Сході, зокрема дослідження германського та німецького впливу на історію та культуру країн Східної Європи. З 1941 р. співпрацював з Інститутом дослідження єврейського питання Вищої школи, розвиваючи антисемітські постулати націонал-соціалістської ідеології, а з липня 1941 р. – з Управлінням військової економіки та озброєння Верховного командування Вермахту, за дорученням якого працював в окупованій Україні. У цей же час співпрацював тут з Оперативним штабом Розенберга. У 1943 р. був призначений керівником Науково-економічного інституту “Одер-Дунай”, який заснували у Штеттіні, що мав досліджувати економіку та господарство низки європейських країн. Після війни займався переважно викладацькою роботою, з 1954 р. очолював Академію управління та господарства у Бохумі.

датуються починаючи з квітня 1942 р. і завершуються 1943 роком, фактично, засвідчують вищезазначений факт та відсутність значної кількості об'єктів, що цікавили б Зондерштаб. Тому тут його діяльність полягала передусім у пошуку радянської наукової літератури та документів, різного роду статистичних даних, відомостей з расових питань на цих територіях, створенні тематичних розробок щодо радянської науки та промисловості. Загалом Зондерштабові бракувало як співробітників, так і матеріального забезпечення, що перешкоджало розгортанню широкої та плідної роботи на всіх окупованих територіях.

За попередніми даними, при цьому Зондерштабі, як і при деяких інших зондерштабах, працювали групи німецьких студентів, як правило, представників факультету зовнішньої політики Берлінського університету, відділення Радянського Союзу (в документах він фігурує ще як Інститут зовнішньої політики)⁹⁵². Остаточо ця практика була закріплена угодою, укладеною між Зондерштабом та зазначеною установою у липні 1943 р. Згідно з нею при головних робочих групах у Східній Європі передбачалося створити 12 місць, у Західній Європі – 3 місця, на Південному Сході (Балкани) – 3 місця. Але збереглися дані лише про декількох студентів цього Інституту, які за власним бажанням згідно із своїми науковими інтересами приїхали працювати на окупованих східних територіях. Студенти, допомагаючи в опрацюванні основних тем (більшовизм, єврейство тощо), мали працювати переважно у період семестрових канікул, але не більше шести місяців поспіль. Вони проходили відбір, спочатку – за місцем навчання, потім – шляхом співбесіди зі співробітником Зондерштабу, який визначав теоретичну підготовку студента, його готовність працювати на Сході, з'ясовував коло наукових інтересів тощо. Студентам, що пройшли подібну практику, мали видавати відповідне посвідчення⁹⁵³. Завдяки залученню студентів переслідувалася мета надати спеціалістам та штатним співробітникам Зондерштабу допоміжні

---

⁹⁵¹ Гюттіг Вернер (Hüttig Werner) (1908–1972) – німецький учений у галузі природничих наук, педагог, керівник філіалу Вищої школи з питань расового вчення та біології, автор низки пропагандистських публікацій з питань расової чистоти, антропології та біології. Вивчав природничі науки у Відні та Берліні, у 1940 р. захистив дисертацію в університеті м. Бонн. Активно займався політичною діяльністю, у 1930 р. вступив до НСДАП, а у 1930-х рр. працював водночас при Расово-політичному відомстві НСДАП під керівництвом Вальтера Гроса, викладав у низці партійних навчальних закладів. З 1940 р. став заступником керівника Інституту біології та расової теорії Вищої школи у Штуттгарті Вальтера Гроса. Перебуваючи на цій посаді, співпрацював з Інститутом фольклористики Вищої школи, курував окремі дослідження в галузі біології, генеалогії, історії, расової антропології. Крім цього, працював на території окупованих країн Східної Європи як радник з питань сільського господарства. З 1944 р. працював в Італії як представник Зондерштабу “Наука” Оперативного штабу, де продовжив свої наукові пошуки. Після війни не одразу зміг повернутися до викладання, певний час був змушений працювати як учений у промисловості, у 1960–1972 рр. викладав у Державній школі для інженерів у Кьольні.

⁹⁵² Факультет зовнішньої політики Берлінського університету (Auslandswissenschaftliche Fakultät der Friedrich-Wilhelms-Universität) – факультет, створений у 1940 р. на основі Німецької вищої школи політики (заснована 1920 р.) шляхом об'єднання кількох навчальних закладів. Див. також: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 226, арк. 2–3.

⁹⁵³ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 226, арк. 2–3 (док. № 112).

наукові кадри, залучити представників молодого покоління до роботи на Сході, а натомість студенти отримували можливість ознайомитися зі Сходом, покращити своє знання мови, набути практичних навичок⁹⁵⁴.

Так, члени групи д-ра Бернхарда Зіблера (за деякими нечисленними згадками вона має назву “робоча група “Університет”), перебуваючи в Україні під час семестрових канікул влітку 1942 р., працювали переважно у Київському університеті та при РГ “Крим”. Документи про діяльність цієї групи – звіти, донесення, особові документи – відклались як у ф. 3676⁹⁵⁵, так і у ф. КМФ-8⁹⁵⁶. Вони свідчать, що до її складу входили шість студентів – Ернст Цан⁹⁵⁷, Адольф Кляйн⁹⁵⁸, Інгрід Крістоф⁹⁵⁹, Інгеборг Августін⁹⁶⁰, Гелла Шпан, фройляйн Гогартен, науковою діяльністю яких керував д-р Б. Зіблер⁹⁶¹, подібно до д-ра Г. Лоренцена із Зондерштабу “Фольклористика”. Серед завдань цієї групи студентів було опрацювання наукової літератури, насамперед з метою складання списків радянської бібліографії. Відомо, що цими студентами було підготовлено також декілька інформаційних робіт щодо різних аспектів діяльності Київського університету та життя його студентів, зокрема з питань ідеологічного та патріотичного виховання молоді⁹⁶². Інша група студентів працювала при ГРГ “Остланд”, у Ризі, Дерпті та Вільно, вивчаючи питання народонаселення цих територій⁹⁶³. Загалом результати їхньої праці були оцінені цілком позитивно, але зазначалося, що зі стратегічних міркувань така робота надалі має вестися під керівництвом і наглядом більш досвідченого наукового співробітника⁹⁶⁴.

Вищезгаданому д-ру Б. Зіблеру належить низка робіт та інформаційних довідок щодо розвитку й організації науки та освіти в СРСР⁹⁶⁵, розв’язання питань у сфері розвитку історичної науки в Київському університеті за радянських часів. Довідка щодо останньої складена у співавторстві з проф. О. Оглобліним⁹⁶⁶. Окрім нього, до числа українських науковців, що співпрацювали із Зондерштабом “Наука”, належав також проф. К. Штепа – він готував інформацію щодо організації у Радянському Союзі партійного навчання⁹⁶⁷. Отже, документи Зондерштабу є важливим джерелом з питань діяльності українських науковців у період окупації.

Іншим співробітником Зондерштабу “Наука”, д-ром П.-Г. Серафімом, була підготовлена робота “Військово-економічні сили Радянського Союзу” (Рига, 26 лип-

---

⁹⁵⁴ Там само, спр. 215, арк. 265 (док. № 61).

⁹⁵⁵ Там само, арк. 264–265.

⁹⁵⁶ Там само, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 275, рол. 94.

⁹⁵⁷ Особову справу див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 104, арк. 340–343.

⁹⁵⁸ Особову справу див.: Там само, спр. 102, арк. 105–116.

⁹⁵⁹ Особову справу див.: Там само, спр. 222, арк. 248–250.

⁹⁶⁰ Особову справу див.: Там само, арк. 7–10.

⁹⁶¹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 102, арк. 105–116, 170–179; спр. 222, арк. 7–10, 248–250.

⁹⁶² Там само, спр. 215, арк. 268.

⁹⁶³ Там само, спр. 171, арк. 192.

⁹⁶⁴ Там само, спр. 215, арк. 268.

⁹⁶⁵ Там само, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 275, рол. 94, к. 1289–1312.

⁹⁶⁶ Там само, к. 1316–1321.

⁹⁶⁷ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 225, арк. 34–36.

ня 1943 р.)⁹⁶⁸. Проф. Р. Гіппіус⁹⁶⁹ з Інституту соціальної та народної психології⁹⁷⁰ Німецького Карлового університету у Празі⁹⁷¹, що співпрацював із ГРГ “Остланд”, займався вивченням психології народів Прибалтики. Певний час він працював і при ГРГ “Україна”, де підготував замітки щодо психології українського народу⁹⁷².

---

⁹⁶⁸ Там само, спр. 153, арк. 78.

⁹⁶⁹ Гіппіус Рудольф Вернер Георг (Hippius Rudolf Werner Georg) (1905–1945) – психолог, доктор філософії. За неперевереними даними, був далеким родичем російської поетеси та письменниці Зінаїди Гіппіус. Став відомим завдяки своїм роботам з т. зв. психології народів, пропагував расистські погляди націонал-соціалізму, зокрема щодо потреби у германізації країн Центральної та Східної Європи, зокрема Польщі та Чехословаччини. Походив з родини балтійських німців, навчався у Санкт-Петербурзі, але у 1919 р. переїхав до Ревеля (Естонія). Вивчав теологію у Віденському університеті, пізніше – філософію у Дерптському (Тартуському) університеті. З початку 1930-х рр. працював при Інституті психології при Ляйпцизькому університеті, водночас брав активну участь у партійному русі. У 1934 р. повернувся до Естонії, де продовжив займатися дослідженнями в царині психології, брав участь у діяльності кількох культурно-просвітницьких товариств етнічних німців у Дерпті, очолював місцевий Союз німецького народу. У 1940 р. став доцентом Познанського університету в галузі психології та філософії, керував семінаром психології та педагогіки, водночас був військовим радником при Вермахті. Результати його наукової діяльності в цей період узагальнені у праці “Volkstum, Gesinnung und Charakter” (“Народність, спосіб мислення та характер”) (1942 (1943?)). Від 1942 р. очолював кафедру соціальної психології та психології народів у Німецькому Карловому університеті у Празі, що фактично діяла як окремий інститут, а також, разом з Гансом Йоахімом Бейєром (Hans Joachim Beyer), керував Інститутом європейської етнології та психології народів (Institut für europäische Völkerkunde und Völkerpsychologie) при Фонді ім. Райнхарда Гейдріха, що був тісно пов’язаний з Німецьким Карловим університетом, при Міністерстві окупованих східних територій очолював групу спеціалістів з психології народів у Службі з дослідження Сходу. У 1944 р. брав участь у діяльності Товариства з дослідження світової більшовицької загрози при Службі Розенберга. У 1945 р., після визволення Чехії, потрапив у полон, був направлений у радянський табір для інтернованих, де помер у жовтні того ж року. Див. також: Rudolf Hippius [Elektronische Ressource] // Die Reinhard-Heydrich-Stiftung in Prag (1942–1945) / A. Wiedemann; Hannah-Arendt-Institut für Totalitarismusforschung e. V. an der Technischen Universität Dresden. – Dresden: Sächsisches Druck- und Verlagshaus AG, 2000. – S. 61–63. – Online verfügbar unter: http://www.hait.tu-dresden.de/dok//b+st/Heft_28_Wiedemann.pdf – (zuletzt geprüft am: 26.04.2013).

⁹⁷⁰ У наукових дослідженнях ця установа називається кафедрою соціальної та народної психології Німецького Карлового університету у Празі. Але серед документів Оперативного штабу є листи Р. Гіппіуса із грифом “Інститут соціальної та народної психології Німецького Карлового університету у Празі”.

⁹⁷¹ Німецький Карлів університет у Празі (Karls-Universität zu Prag) – вищий навчальний заклад, що працював під час Другої світової війни замість найдавнішого навчального закладу Чехії – Празького університету. Карлів університет, або ще Празький університет, заснований у 1347 р., з 1882 по 1939 рр. був поділений на два потоки – чеський та німецький, що працювали одночасно. Під час Другої світової війни чеський потік був закритий новою владою. Тому тут і далі у дослідженні йдеться саме про другий, німецький потік, що у німецьких документах має назву Німецький Карлів університет у Празі і який продовжував працювати під час німецької окупації. Після війни був ліквідований, а робота Празького університету як чеського була відновлена.

⁹⁷² ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 171, арк. 172; оп. 2, спр. 9, арк. 9–13.

Робота Зондерштабу “Наука” була пов’язана, окрім того, із діяльністю Товариства з дослідження світової більшовицької загрози, створеного у вересні 1944 р. при Службі Розенберга під керівництвом оберберайхсляйтера Г. Гертле, який під час роботи при Зондерштабі підготував працю під назвою “Ідеологічні засади більшовизму”⁹⁷³.

Два зондерштаби ОШР опікувалися долею книжкових зібрань та бібліотечною діяльністю. Повноваження керівника Зондерштабу “Бібліотеки” д-ра Густава Абба⁹⁷⁴ регулювалися відповідним розпорядженням міністра окупованих східних територій⁹⁷⁵, за яким Зондерштаб мав спільно з ОШР розв’язувати питання збереження та упорядкування бібліотек на окупованих східних територіях, особливо – в зоні військових дій. При цьому зазначалося, що до діяльності Зондерштабу “Бібліотека Вищої школи” це безпосереднього відношення не має, але д-р Г. Абб має підтримувати запити Вищої школи.

Натомість існував окремий зондерштаб, покликаний забезпечувати ЦБВШ матеріалами, зібраними на окупованих східних територіях, – Зондерштаб “Центральна бібліотека Вищої школи” (керівник бібліотечний радник д-р Вальтер Гроте⁹⁷⁶). Він мав представляти та захищати інтереси Вищої школи при ОШР у сфері бібліотечної справи та відати питаннями, пов’язаними з бібліотеками, передусім – зі збирацькою роботою ЦБВШ. Таким чином, його головним завданням був відбір книг для ЦБВШ⁹⁷⁷.

Як зазначав у своїй промові наприкінці 1944 р. керівник Штабу Герхард Утікаль, Вища школа була найбільшим замовником книжкових зібрань, зібраних Оперативним штабом. За його словами, Центральна бібліотека станом на кінець 1944 р. уже “прийняла від Оперативного штабу понад один мільйон томів, в той час як бібліотеці Інституту дослідження єврейського питання було передано близько півмільйона томів”⁹⁷⁸. Але, на жаль, уточнити ці дані неможливо через брак інформації та відповідних документів, як і підрахувати достеменно загальну кількість вивезених книг та журналів.

---

⁹⁷³ ВArch, NS 30/211/205.

⁹⁷⁴ Абб Густав (Abb Gustav) (1886–1945) – німецький бібліотекар. З початку 1920-х років працював у Пруській державній бібліотеці в Берліні, 1935 р. очолив бібліотеку Берлінського університету, 1937 р. – Союз німецьких бібліотекарів. З липня 1940 р. керував Головним управлінням бібліотек у Генерал-губернаторстві з місцем розташування у Кракові, з 1941 р. був призначений комісаром з питань захисту бібліотек та забезпечення збереженості книжкових зібрань на окупованих східних територіях. З другої половини 1944 р. повернувся до своєї роботи у Берліні. Див.: *Biblioteki naukowe w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945.* – Warszawa, 2003. – S. 469–470; *Hartung U.* Verschleppt und verschollen : eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948). – S. 30.

⁹⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 55–57.

⁹⁷⁶ Гроте Вальтер (Grothe Walter) (1895–?) – філолог, бібліотекар, працював у публічній бібліотеці ім. Ротшильда у Франкфурті-на-Майні (відкрита у 1888 р., у 1944 р. разом з низкою інших бібліотек увійшла до складу бібліотеки місцевого університету). З 1939 по жовтень 1942 рр. – керівник Центральної бібліотеки Вищої школи.

⁹⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 309–310 (док. № 21).

⁹⁷⁸ ВArch, NS 30/211/205.

Завдання щодо координації співпраці Зондерштабу ЦБВШ та ОШР було покладене на відділ “Використання” Управління штабу, який мав переваги перед іншими підрозділами при відборі книжок з конфіскованих зібрань. Представники Зондерштабу могли здійснювати конфіскації та переміщення матеріалів, відібраних з конфіскованих ОШР зібрань (книги, журнали, зображальні матеріали, документи тощо), лише за погодженням з вищезазначеним відділом⁹⁷⁹. Основну роботу з конфіскації та вивезення бібліотечних зібрань проводили робочі групи⁹⁸⁰.

Зондерштаб “Генеалогія” мав своїм завданням захист інтересів Імперського генеалогічного відомства, переважно – у зоні військових дій⁹⁸¹. Він був уповноважений конфісковувати церковні метричні книги, книги записів актів громадянського стану, інші генеалогічні джерела та матеріали, що містять подібні відомості щодо населення, насамперед осіб німецького походження. З метою збереження цих матеріалів їх слід було захищати згідно з домовленостями з Вермахтом та Уповноваженим генерального директора державних архівів у справі захисту архівів. Це робилося також з метою забезпечення потреб інших генеалогічних відомств. Важливим для вивчення окупованих східних територій було те, що зазначений зондерштаб мав займатися не лише джерелами щодо етнічних німців на окупованих східних територіях (у Прибалтиці, Північно-Західній Росії, Білорусії та Україні), а й тими, що були пов’язані з генеалогією інших народів, наприклад росіян. Свою роботу він також мав проводити спільно з ОШР, відповідно до загальних правил роботи зондерштабів, підготовлених Управлінням штабу. Документи ОШР містять переважно відомості щодо роботи цього Зондерштабу у країнах Прибалтики та у Північно-Західній Росії.

Діяльність створеного в рамках ОШР Зондерштабу “Архіви” регулювалася службовим розпорядженням першого від 12 травня 1942 р. За повідомленням Управління штабу від 12 жовтня 1942 р., його керівником було призначено генерального директора державних архівів та директора Імперського архіву у Потсдамі, комісара із захисту архівів д-ра Ернста Ципфеля⁹⁸². Його заступниками та зв’язковими зі Штабом стали д-р Георг Вінтер (для дій у тилкових областях груп

---

⁹⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 141, арк. 224–225.

⁹⁸⁰ *Кашеварова Н. [Г.] Архіви Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга та рейхскомісара України Коха у Києві як джерело вивчення історії бібліотек періоду Другої світової війни: загальний склад документів / Н. Г. Кашеварова // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. пр. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2005. – Чис. 12, ч. 1. – С. 33–50; *Ії жс: Діяльність Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга в галузі обліку, опису та конфіскації бібліотечних фондів на території рейхскомісаріату України (1941–1944) / Н. Г. Кашеварова // Бібліотечний вісник. – № 4. – 2005. – С. 23–38.**

⁹⁸¹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 216, арк. 99 (док. № 31).

⁹⁸² Ципфель Ернст (Zipfel Ernst) (1891–1966) – німецький архівіст, генеральний директор Пруського державного архіву, директор Імперського архіву у Потсдамі (1936–1945), під час Другої світової війни – комісар із захисту архівів. З 1938 р. керував також Інститутом архівної справи у Берліні-Далемі, а з лютого по вересень 1944 р. виконував обов’язки директора Державного таємного архіву. У лютому 1942 р. очолив Зондерштаб “Архіви” ОШР. Див.: *Себта Т. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України. – С. 112.*

армій “Південь”) та д-р Вольфганг Моммзен⁹⁸³ (для дій у тилкових областях груп армій “Північ” та “Центр”). Зондерштаб “Архіви” був уповноважений опікуватись архівами в окупованих областях Радянського Союзу, насамперед там, де ще не були створені установи цивільної влади. Це передбачало упорядкування та захист архівних зібрань в рамках відомого наказу Гітлера від 1 березня 1942 р. з подальшим передаванням їх відповідним органам цивільної адміністрації, а також оцінюванням відповідно до головного завдання – дослідження більшовизму та використання конфіскованих матеріалів⁹⁸⁴.

Зондерштаб “Зображальне мистецтво” (керівник Роберт Шольц⁹⁸⁵) посідав особливе місце серед інших зондерштабів. Його діяльність полягала насамперед у перегляді зібрань музеїв, колекцій окремих установ, а також приватних колекцій, у т. ч. з числа єврейської власності, з метою виявлення цінних предметів мистецтва. Цей Зондерштаб найактивніше працював на території окупованих країн Західної Європи, передусім Бельгії, Нідерландів, Північної Франції, де налічувалося чимало помешкань, колишніми власниками яких були євреї, що здебільшого втекли за кордон або були заарештовані. У його складі працювала також так звана робоча група “Лувр”, що виконувала окреме специфічне завдання – перегляд музейних зібрань Лувру та відбір з них окремих експонатів⁹⁸⁶. Результати роботи Зондерштабу “Зображальне мистецтво” не підлягали оприлюдненню. Відповідальність за конфіскації Штабом предметів мистецтва на окупованих територіях, їх захист та збереження ніс особисто керівник даного Зондерштабу, тому їхня видача третім особам була можливою лише з письмового дозволу керівника цього Зондерштабу; йому також мали передаватися предмети

---

⁹⁸³ Моммзен Вольфганг Артур (Mommsen Wolfgang Arthur) (1907–1986) – німецький архівіст, історик, директор Федерального архіву в Кобленці (1967–1972). Онук історика Теодора Моммзена. Навчався у Берлінському інституті архівної справи, опановував мови та історію. Після завершення навчання почав працювати у Бранденбурзькому архіві Гогенцоллернів. У 1939 р. став державним архівним радником. З 1940 р. входив до Німецької архівної комісії Латвії та Естонії, займався питаннями архівів німецьких переселенців у Прибалтиці. Надалі під час Другої світової війни був представником Е. Ципфеля у справі захисту архівів у тилкових областях груп армій “Північ” та “Центр” та до квітня 1943 р. працював у складі Зондерштабу “Архіви”, за завданнями якого займався архівними зібраннями Смоленська, Вітебська, Брянська, Гомеля. Після війни працював у Баварському державному архіві у Нюрнберзі, пізніше – у Кобленці. Витяги із щоденника В. Моммзена періоду війни в перекладі українською мовою опубл.: *Лер С.* “Як все це, однак, жахливо!” Із щоденника німецького державного архівіста Моммзена у період його перебування в Україні під час Другої світової війни (1943) / С. Лер // *Пам’ятки: археографічний щорічник / Держкомархів України. УНДІАСД; Редкол.: І. Б. Матяш (гол. ред.) та ін. – К., 2008. – Т. 8. – С. 56–73.*

⁹⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 141, арк. 193 (док. № 25).

⁹⁸⁵ Шольц Роберт (Scholz Robert) (1902–1981) – німецький історик мистецтва, керівник Відомства “Зображальне мистецтво” Служби Розенберга. Навчався в Берліні, у Вищому художньому училищі, писав статті з питань мистецтва для різних періодичних видань, був редактором “Völkischer Beobachter”, а також декількох фахових періодичних видань. У 1933 р. вступив до Союзу боротьби за німецьку культуру, у 1935 р. – до НСДАП. З 1938 р. по 1945 р. був керівником музею Моріцбург у Галле.

⁹⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 285–287 (док. № 29). Окремі звіти РГ “Лувр” див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 171, арк. 9–21 (док. № 29).

мистецтва, конфісковані службою “Захід” МОСТ. Копії всіх донесень підрозділів ОШР, що будь-яким чином були пов’язані з цією сферою діяльності, мали обов’язково надсилатися до даного Зондерштабу⁹⁸⁷. Існує цілий ряд організаційно-розпорядчих документів, що регулюють його діяльність та взаємодію з ОШР⁹⁸⁸.

У загальному зведеному звіті про роботу Зондерштабу від 1940 по липень 1944 рр. Р. Шольц доповідав, що на окупованих східних територіях Зондерштаб займався науковим обліком, фотографуванням зібрань та забезпеченням їхньої збереженості в умовах співробітництва з військовими та цивільними службами. У межах цієї діяльності було вивезено до райху кілька сотень зразків російського живопису XVIII–XIX ст., меблів, предметів інтер’єру з царських палаців, зібрання зразків мистецтва більшовицького періоду, літературу з питань музейної справи та відповідної політики в СРСР, історії мистецтва, архітектури з метою подальшого вивчення⁹⁸⁹. У той самий час Зондерштаб з березня 1941 р. по липень 1944 р. вивіз з окупованих країн Західної Європи до шести сховищ у райху 137 вагонів, що містили 4174 ящики з предметами мистецтва (близько 22-х тис.)⁹⁹⁰.

Зондерштаб “Музика” під керівництвом музикознавця Герберта Герігк⁹⁹¹, керівника відповідного Відомства “Музика” при службі Розенберга, як і Зондерштаб “Прадавня історія”, одним із перших розпочав свою роботу у Західній Європі. Його основними завданнями були пошук та опрацювання робіт музикантів єврейського походження та інформації про них, використання отриманих матеріалів у дослідженнях з музикознавства та формуванні політики в сфері музики, а також знищення тих праць та рукописів, зміст яких було визнано ідеологічно небезпечним або навіть ворожим для націонал-соціалізму. Іншим важливим завданням Зондерштабу було збирання музичних рукописів німецького походження. Він мав право конфісковувати навіть зібрання музичних інструментів з огляду на їхню історичну цінність, у тому числі з колекції євреїв у Західній Європі⁹⁹². Після нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз були розроблені попередні керівні вказівки щодо роботи на окупованих східних територіях, насамперед

---

⁹⁸⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 44.

⁹⁸⁸ Там само, спр. 59, арк. 285–287 (док. № 29); спр. 141, арк. 197–199; арк. 259.

⁹⁸⁹ *Hartung U.* Verschleppt und verschollen : eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948). – S. 186 (док. № 83).

⁹⁹⁰ ВArch, NS 30/198/100.

⁹⁹¹ Герігк Герберт (Gerigk Herbert) (1905–1996) – німецький музикознавець. У 1932 р. захистив дисертацію, присвячену видатному композиторові Джузеппе Верді. Був членом НСДАП та СА, сповідував радикальні антисемітські погляди. З 1935 р. працював при Службі Розенберга у Відомстві “Музика”, з 1937 р. видавав власний журнал із такою ж назвою. 1940 р. очолив Зондерштаб “Музика” при Оперативному штабі Розенберга, що активно займався конфіскацією культурних цінностей у сфері музики, насамперед на окупованій території країн Західної Європи – Франції, Бельгії, Нідерландів. Після війни працював музичним критиком у Дортмунді.

⁹⁹² Щодо роботи Зондерштабу “Музика” у Західній Європі див.: *Vries W. de.* Sonderstab Musik : organisierte Plünderungen in Westeuropa 1940–45. – 380 S.; *Його ж:* *Kunstraub im Westen 1940–1945.* – 380 S.; російською мовою: *Врис В. де.* Поиски западноевропейских музыкальных архивов, утраченных во время Второй мировой войны / В. де Врис // Вестник архивиста. – 2001. – № 1 (61). – С. 273–276.

з метою забезпечення збереженості матеріалів музичного змісту та музичних інструментів в умовах військових дій. Першочерговими мали стати завдання з термінового пошуку, обліку та по можливості фотографування матеріалів музичного змісту: архівів музичних записів і платівок, у тому числі при радіостанціях, музичних товариствах, магазинах, лабораторіях, книжкових зібрань при різних музичних школах та консерваторіях. Серед останніх важливе місце посідали цінні західноєвропейські музичні рукописи. Планувалося приділити увагу матеріалам найвідоміших російських композиторів, музикантів та музикознавців, а також осіб єврейського походження, які мали бути конфісковані та належним чином захищені. Г. Герігк наголошував: “Після окупації нашими військами великих міст Росії повинна мати місце термінова організація взяття під контроль фабрик з виготовлення платівок та великих розподільчих сховищ. Платівка є найбільш дійовим інструментом культурно-ідеологічного впливу на маси, що широко застосовувався у Радянському Союзі. Слід запобігти тому, щоб небажані платівки поширювалися далі. [...] Крім того, ми вважаємо за необхідне у багатьох екземплярах конфісковувати для Вищої школи платівки небезпечного для держави або небажаного змісту, щоб у пізніші часи вони знайшли своє застосування як демонстраційний матеріал документального характеру”⁹⁹³. Але при цьому підкреслювалося, що інтереси Зондерштабу “Музика” поширюються лише на опрацювання робочого матеріалу для потреб Вищої школи, а на окупованих західних територіях та на Балканах ця сфера перебувала у віданні Міністерства пропаганди Третього райху⁹⁹⁴.

Серед документів найбільших частин архіву ОШР, що стосуються Східної Європи, порівняно небагато пов’язані із Зондерштабом “Музика”, що засвідчує: в окупованих областях України, Білорусії, Росії та Прибалтики він так і не розгорнув такої масштабної діяльності, як, наприклад, Зондерштаб “Наука”. У звітних документах головних робочих груп є відомості лише про окремі роботи, здійснені співробітниками Зондерштабу “Музика” на окупованих східних територіях. Так, у листопаді 1941 р. два його уповноважені співробітники при ГРГ “Остланд”, д-р Г. Кіллер⁹⁹⁵ та д-р Заксе, здійснили попередній огляд різних установ у Латвії та Естонії. Були оглянуті та перевірені зібрання Крайової бібліотеки та бібліотеки Товариства старожитностей у Ризі, музею державної консерваторії у Ревелі, низка приватних єврейських помешкань, що лишилися власників, але нічого, що могло б бути визнане цінним, знайдено не було. У Ризі було конфіковано 98 платівок більшовицького походження лише у приватних помешканнях, біля 300 платівок – на радіостанції (тоді як приблизно 500 одиниць цього матеріалу було конфіковано у Ревелі); окрім того, 15 заготовок для тиражування було знайдено в архіві ризької фабрики з виготовлення платівок “Bellakord”. При цьому було наголошено, що ні в Ризі, ні у Ревелі не існувало складів-

---

⁹⁹³ ВArch, NS 30/160/2.

⁹⁹⁴ ВArch, NS 30/160/12.

⁹⁹⁵ Кіллер Герман (Killer Hermann) (1902–1990) – німецький музикознавець. У 1933 р. вступив до СА, у 1937 р. – до НСДАП. Співпрацював з виданням “Völkischer Beobachter”, був задіяний при Службі Розенберга, пізніше – при ОШР. У 1939–1945 рр. – керівник Відомства “Культурно-політичний архів” Служби Розенберга.

сховищ для платівок та подібного матеріалу⁹⁹⁶. У справі 153 фонду 3676 ЦДАВО України наявний масив документів зазначеного Зондерштабу, що висвітлює здійснені ним роботи у Білорусії та окремих містах Росії, наприклад у Смоленську, влітку 1941 р. та у 1942 р.⁹⁹⁷, де увагу його співробітників привернули, насамперед, зібрання музею М. К. Тенішевої⁹⁹⁸. У справі 160 фонду NS 30 Федерально-го архіву в Берліні також є невеликий масив документів Управління штабу, ГРГ “Остланд” та ГРГ “Центр”, пов’язаних із Зондерштабом “Музика”, зокрема стосовно запланованої поїздки В. Бьоттіхера⁹⁹⁹ до Риги і Вільно, в межах якої передбачалася можливість його роботи із матеріалами, що зберігались у Мінську¹⁰⁰⁰, а також роботи інших співробітників, наприклад фрау Ф. Бертен та В. Заксе, що у жовтні–листопаді 1942 р. здійснили поїздки до Мінська¹⁰⁰¹. Зберігся також стислий звіт про діяльність співробітників Зондерштабу в Мінську у жовтні 1942 р., згідно з яким вони здійснили перегляд нот та книг, що були конфісковані Штабом та зберігалися у його приміщенні, відвідали та оглянули низку профільних установ, тогочасну Білоруську державну бібліотеку ім. В. І. Леніна¹⁰⁰², де були наявні твори німецьких класиків та радянських композиторів, а також низку спеціалізованих зібрань та підручних бібліотек зокрема Держав-

---

⁹⁹⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 2, спр. 2, арк. 16.

⁹⁹⁷ Там само, оп. 1, спр. 153, арк. 111–209. Див. також: VArch, NS 30/160.

⁹⁹⁸ Музей М. К. Тенішевої “Російська старовина” (рос.: “Русская старина”) був заснований в останні роки XIX ст. як приватне зібрання зразків російського декоративно-прикладного та народного мистецтва княгині Марії Клавдіївни Тенішевої (1858–1928). У 1905 р. для музею було побудовано окреме приміщення у Смоленську, а в 1909 р. музей було відкрито для публічного відвідування. З 1911 р. музей був у підпорядкуванні філіалу Московського археологічного інституту, а в 1920 р. в будівлі музею було відкрито художню галерею, основу якої склала частина цієї колекції. Серед основних її експонатів на той час були зразки давноруського, західноєвропейського та російського мистецтва. Зараз історико-етнографічний музей “Російська старовина” є філіалом Смоленського державного музею-заповідника.

⁹⁹⁹ Бьоттіхер Вольфганг (Boetticher Wolfgang) (1914–2002) – німецький музикознавець, викладач університету у Гьоттінгені, відомий дослідник життя і діяльності німецького композитора Роберта Шумана та видавець його творів. Навчався у Берлінському університеті, брав активну участь у роботі партійних організацій, студентському русі. З 1939 р. працював у Службі Розенберга, у 1940–1944 рр. – в Оперативному штабі райхс-ляйтера Розенберга, у 1940 р. побував, зокрема, у Варшаві, Кракові, у 1941 р. – у Парижі, пізніше – на окупованій території Росії та Білорусії. Водночас у 1941 р. приєднався до військ СС (Ваффен-СС), а з 1944 р. працював у Берліні як приватний викладач. Після війни продовжив викладацьку діяльність в університеті Гьоттінгена, у 1972–1974 рр. був деканом філософського факультету, а з 1957 р. очолював там же Інститут музикознавства. Діяльність В. Бьоттіхера та його науковий доробок тривалий час оцінювалися неоднозначно. Так, після оприлюднення факту його роботи на ОШР у працях В. де Вріса, а саме участі у конфіскаціях та переміщеннях культурних цінностей, у зимовому семестрі 1998–1999 рр. його викладацька діяльність була перервана.

¹⁰⁰⁰ VArch, NS 30/160/2.

¹⁰⁰¹ VArch, NS 30/160/15–17.

¹⁰⁰² Зараз Національна бібліотека Білорусі (білор.: Нацыянальная бібліятэка Беларусі).

ного театру опери та балету Білорусі¹⁰⁰³, консерваторії¹⁰⁰⁴, місцевої радіостанції тощо, провели розмови з музикознавцями, що працювали при міському управлінні, розпочали підготовку до відбору найбільш цінних матеріалів та їхнього транспортування до Німеччини тощо¹⁰⁰⁵. Щоправда, безпосередній склад зазначених зібрань, їхні обсяги та результати підготовчої роботи у цих документах не зазначені. Збереглися також стислі відомості щодо поодиноких розробок з питань музичного та театрального життя різних радянських міст, авторами яких були співробітники Зондерштабу “Музика”, наприклад, робота Р. Леріха під назвою “Музичне та театральне життя у Києві”¹⁰⁰⁶. Хоча праця з аналогічною назвою присутня в переліку розробок, які готували співробітники зондерштабів, але позначена вона тут як робота Зондерштабу “Зображальне мистецтво”, щоправда – без зазначення авторства¹⁰⁰⁷.

Низка зондерштабів, порівняно з іншими, мала значно вужчі завдання, і їхня діяльність була слабо пов’язана з окупованими східними територіями. Серед них, наприклад, був Зондерштаб “Світоглядна інформація”. Згідно із дорученням Головного відомства “Світоглядна інформація” Уповноваженого фіурера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП до сфери роботи цього зондерштабу входило дослідження різних світоглядних та релігійних течій, наприклад кальвінізму, а серед завдань були такі: збирання інформації про установи та організації різних конфесійних та світоглядних груп, місця паломництва, відповідних різноманітних джерел, серед них – книг, брошур тощо. Досліджувалися також питання теології, релігійної пропаганди, навчання, виховання. Увага мала приділятися й відповідним фотографіям, що мали слугувати в якості зображальних джерел, фільмам, предметам культу тощо. Все це мало стати в нагоді при науковому вивченні історії формування різних релігійних течій, конфесій, їхнього зв’язку із державою та суспільством, а також у навчанні¹⁰⁰⁸.

До числа аналогічних зондерштабів належали зондерштаби “Американізм”, “Театр”, “Преса”, а також маловідомий Зондерштаб “Навчальні засоби”¹⁰⁰⁹, що мав адаптувати зібрану Штабом інформацію з метою використання в навчальній роботі у НСДАП. У своїй промові, виголошеній у грудні 1944 р., керівник Штабу Герхард Утікаль окреме місце відвів Зондерштабові “Преса” під керівництвом Отто Бідерманна, до якого надходили відомості про основні результати роботи інших зондерштабів, а також ОШР у цілому і який виконував функції своєрідної

---

¹⁰⁰³ Створений у 1933 р. як Державний театр опери та балету Білорусі (білор.: Дзяржаўны тэатр оперы і балета), зараз Національний академічний Великий театр опери та балету Республіки Білорусь (білор.: Нацыянальны акадэмічны Вялікі тэатр оперы і балету Рэспублікі Беларусь).

¹⁰⁰⁴ До 1992 р. – Білоруська державна консерваторія ім. А. В. Луначарського, зараз Білоруська державна академія музики.

¹⁰⁰⁵ ВArch, NS 30/160/17–18.

¹⁰⁰⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 63, арк. 95.

¹⁰⁰⁷ Там само, спр. 42, арк. 96.

¹⁰⁰⁸ Там само, спр. 215, арк. 379–380 (док. № 32).

¹⁰⁰⁹ Керівником цього Зондерштабу був Ганс Отто, він же керівник відомства “Навчальні заходи” при Службі Розенберга.

прес-служби¹⁰¹⁰. Він опрацьовував та надавав різним інформаційним агентствам райху відомості про результати роботи ОШР. Аналогічні повідомлення надсилалися до редакцій основних друкованих органів НСДАП, таких як “Völkischen Beobachter”, “Hoheitsträger“ та ін., Зондерштабом було засновано також низку серій видань (загалом близько 20-ти) під назвою “Der weltanschauliche Gegner” (“Світоглядний ворог”), що друкувались як спеціальні додатки до партійного періодичного видання “Nationalsozialistische Parteikorrespondenz”. Окрім того, відбувалося спілкування з головними редакторами різних інформаційних служб та їхнє консультування. Але у складі загального архіву ОШР документів, де згадується робота цього зондерштабу, небагато.

Найпізніше, у 1944 р., було створено Зондерштаб “Американізм”, або “Лібералізм та американізм”, яким керував Г. Вілль¹⁰¹¹. Його робота мала забезпечуватися матеріалами, вивезеними ОШР з окупованих територій, у складі Східної бібліотеки поступово було виокремлено зібрання матеріалів щодо західної ідеологічної та політичної думки. У ході нетривалої роботи Зондерштабу виконавцем покладених на нього завдань був, по суті, лише сам Г. Вілль. Результатом його діяльності стала праця “Американізм та більшовизм” обсягом понад 700 машинописних сторінок.

У вищезгаданій промові Утікаля йшлося про те, що наприкінці 1944 р. у процесі створення перебував ще один зондерштаб під керівництвом Г. Мухова, який мав своїм завданням опрацювання “світоглядних європейських питань”, що “може мати вирішальне значення для нової перебудови Європи”¹⁰¹². Але інформації про будь-яку роботу, проведено цим зондерштабом, на сьогодні не знайдено.

---

¹⁰¹⁰ ВArch, NS 30/211/206 (док. № 86).

¹⁰¹¹ Матеріали цього Зондерштабу див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 178, 179.

¹⁰¹² ВArch, NS 30/211/207.

Розділ 6

Документи Штабу

з питань використання результатів його діяльності іншими установами

Організація діяльності з пошуку, збирання та відбору відомостей, що могли б стати в нагоді у боротьбі з “ідеологічними противниками націонал-соціалізму”, а також узагальнення цих відомостей у вигляді підготовки різноманітних інформаційно-аналітичних “розробок” базувалися, передусім, на роботі з бібліотечними та архівними фондами, що конфісковувалися на окупованих східних територіях і мали бути сконцентровані у Центральній бібліотеці Вищої школи та Східній бібліотеці Розенберга, а також у дозволених для відкриття на місцях крайових бібліотеках, що стали б науковою базою для нацистських досліджень східних територій. Особлива роль відводилася саме бібліотечним фондам, хоча масштаб конфіскації архівних матеріалів також був досить значним. Однак, у зв’язку зі складністю опрацювання архівних документів, їх ґрунтовне описування та активне наукове використання планувалося відкласти на період після “переможного” завершення війни. У процесі цієї діяльності здійснювалися цензурні заходи щодо бібліотечних та архівних фондів, що залишалися на окупованій території: під час проведення наукового аналізу складу бібліотечних збірань вилучалися збірки “небажаної літератури”, що могла б стати у нагоді ідейним противникам, та відбувалося її знищення як можливої джерельної бази організації діяльності для потенційної опозиції. Паралельно створювалися фонди спецзберігання, призначені виключно для нацистських досліджень у місцевих умовах. Зазначені заходи передбачали водночас обмеження використання такої літератури для місцевого населення. У результаті ж відбувалося формування джерельної бази наукових досліджень НСДАП та інших державних установ, наукових та освітніх закладів, товариств та організацій Третього райху як політичного, так і ідеологічного характеру, а також створення бази для різних напрямків досліджень з метою майбутнього всебічного освоєння окупованих східних територій.

Завдання та зміст діяльності ОШР визначають значення його архіву як цінного джерела з історії наукової організації фондів бібліотек установ Вищої школи та Східної бібліотеки, інших бібліотек німецьких науково-дослідних установ Третього райху, документальної бази вивчення нацистами “східного простору”. Ці бібліотеки здійснювали в умовах війни значну роботу, спрямовану на оперативне обслуговування фондами та інформаційне забезпечення проведення різноманітних досліджень відповідними матеріалами та довідками, а також поповнення своїх фондів. Проведення наукових досліджень забезпечувалося, зокрема, шляхом надання книжок, періодичних видань та газет, фотоматеріалів на засадах абонементного обслуговування як установ і організацій, так і окремих науковців.

Основні організації, що мали забезпечуватися матеріалами, конфіскованими ОШР на окупованих територіях, а також отримувати інформаційну підтримку своїх наукових студій, можна поділити на чотири групи.

Першу, основну групу складають Східна бібліотека Розенберга та Вища школа з інституціями, що входили до її структури: Центральною бібліотекою, Інститутом дослідження єврейського питання у Франкфурті-на-Майні, Інститутом біології та расової теорії у Штуттгарті, Інститутом колоніальних досліджень¹⁰¹³, а також Інститутом німецької етнографії (Мюнстер) на чолі з Карлом Гайдінгом та його структурами, кожна з яких відповідала за окремий напрямок. Серед них були такі служби: “Селянський побут” (Зальцбург), “Селянське ремесло” (Берлін), “Німецька народна мова” (Марбург), “Міфологія” (Відень) та ін.¹⁰¹⁴, а також Дослідницький центр народного мистецтва та селянського ремесла¹⁰¹⁵.

До другої групи входять служби та відомства райхсляйтера Розенберга як Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП, серед яких були такі: “Виставки та організація заходів”, “Драматургія” (“Театр”), “Прадавня історія”, “Єврейство та масонство”, “Зображальне мистецтво”, “Континентально-європейські дослідження”, “Культурно-політичний архів”, “Письменство”, “Світоглядна інформація”, “Наддержавні сили”, “Наука”, “Преса”, “Фольклористика [та організація свят]”, Зовнішньополітичне відомство Розенберга, а також служби НСДАП, у т. ч. ті, що контактували з ОШР та отримували необхідні інформаційні матеріали або літературу для проведення пропагандистських заходів та підготовки матеріалів ідеологічного спрямування. Серед останніх були Імперське управління НСДАП¹⁰¹⁶ та Центральне видавництво НСДАП (Мюнхен)¹⁰¹⁷. Оскільки забезпечення більшості головних відомств Служби Розенберга відбувалося через зондерштаби, то це питання розглядається, в основному, у світлі діяльності останніх, що висвітлено у п’ятому розділі дослідження.

Третю групу складають організації та служби МОСТ (наприклад, Центральна служба обліку та охорони культурних цінностей на окупованих східних територіях, Центральна служба з дослідження Сходу, відділ політики тощо), а та-

---

¹⁰¹³ Інститут колоніальних досліджень (Institut für Übersee und Kolonialforschung), досл.: Інститут заморських і колоніальних досліджень (де слово “заморських” у широкому розумінні означає країни, розташовані за океанами або досить далеко відносно Європи – Африка, Америка, Океанія тощо) був створений у Гамбурзі на чолі з німецьким істориком Густавом Адольфом Райном (Gustav Adolf Rein) (1885–1979), що в 1934–1938 рр. був ректором Гамбурзького університету.

¹⁰¹⁴ Piper E. Alfred Rosenberg : Hitlers Chefideologe. – S. 473.

¹⁰¹⁵ Forschungsstelle Volkskunst und bäuerliches Handwerk. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 118, арк. 109.

¹⁰¹⁶ Імперське управління НСДАП (Reichsleitung der NSDAP), або Імперське керівництво НСДАП – система головних управлінь та служб НСДАП. Управління знаходилося у Мюнхені та здійснювало загальне керівництво поточною партійною роботою НСДАП за різними напрямками, кожен з яких курував окремий райхсляйтер.

¹⁰¹⁷ Центральним видавництвом НСДАП виступав видавничий концерн “Eher Verlag”, що наприкінці війни контролював понад 80 % усіх періодичних видань Третього райху та бл. 150 видавництв.

кож ті, що знаходилися на окупованих територіях у віданні райхскомісаріатів, та як правило, перебували в процесі становлення, зокрема, Крайове відомство прадавньої та ранньої історії при райхскомісаріаті “Остланд” у Ризі, КУАБМ при райхскомісаріаті “Україна” деякі інші інституції при цьому райхскомісаріаті, зокрема установи т. зв. Крайового дослідницького центру при райхскомісаріаті України: Крайовий інститут прадавньої та ранньої історії¹⁰¹⁸, Крайовий інститут дослідження палива у Києві, Крайовий інститут дослідження матеріалів у Києві, Крайовий інститут господарства та краєзнавства, Крайовий інститут хімії та хімічної технології, Крайовий інститут з дослідження [корисних] копалин, а також новостворені крайові сільськогосподарські дослідницькі центри у Києві та Херсоні тощо¹⁰¹⁹. До цієї групи включено крайові бібліотеки, що за задумом нацистів мали б забезпечити діяльність наукових та науково-прикладних інститутів на окупованих територіях, але підпорядковувалися вони КУАБМ.

Остання, четверта група представлена науково-дослідними інститутами, товариствами, навчальними закладами та організаціями Німеччини, що не входили до системи Вищої школи, однак користувались інформацією, яку надавав Штаб, надсилали дослідників до окупованих областей, замовляли необхідні наукові та інформаційні матеріали, книжки, періодичні видання із складу бібліотек та архівів. Серед них: Берлінський університет ім. Фрідріха Вільгельма¹⁰²⁰, Познанський університет з його структурами, структури університету ім. Ернста Морица Арндта¹⁰²¹, низка великих державних бібліотек, Державний інститут музикознавства¹⁰²², бібліотека Імперського відомства з дослідження ґрунтів¹⁰²³, струк-

---

¹⁰¹⁸ Або Крайовий інститут прадавньої та давньої історії (Landesinstitut für Vor-und Frühgeschichte).

¹⁰¹⁹ Див. також наказ райхскомісара України Е. Коха генеральним та окружним комісарам про новий порядок проведення важливих досліджень в наукових установах України (25 серпня 1943 р.) Опубл. : Історія Національної академії наук України (1941–1945) : Частина 1. Документи і матеріали / Редкол. : О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – К., 2007. – С. 570–577. Інші накази райхскомісара України Е. Коха щодо організації наукового життя в Україні та долі науково-дослідних інститутів див.: Там само. – С. 545–546, 525–526. Перелік інституцій Крайового дослідницького центру при райхскомісаріаті України, що згадуються у документах Штабу, див. також: *Кауєварова Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны. – С. 459–469.

¹⁰²⁰ Один з чотирьох найстаріших університетів Берліну, заснований у 1809 р. за ініціативою Вільгельма фон Гумбольдта. З 1829 по 1949 рр. – Берлінський університет ім. Фрідріха Вільгельма (Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin). У 1949 р. був перейменований на честь братів Гумбольдтів і зараз має назву Берлінський університет ім. Гумбольдта (Humboldt-Universität zu Berlin).

¹⁰²¹ Університет імені Ернста Морица Арндта у Грайфсвальді (Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald).

¹⁰²² Берлінський державний інститут музикознавства (Staatliches Institut für Musikforschung zu Berlin) веде свій початок від 1888 р., коли було засноване зібрання музичних інструментів при Вищій королівській академічній музичній школі у Берліні. Але офіційно він був заснований у 1935 р. шляхом об'єднання кількох музичних установ, що займалися дослідженнями в сфері музикознавства та державних колекцій музичних інструментів, зразків народної музики та пісень тощо. Зараз входить до складу Фондації пруської культурної спадщини (Stiftung Preußischer Kulturbesitz).

тури Вищої технічної школи в Карлсруе¹⁰²⁴, Інститут дослідження магдебурзького міського права у Магдебурзі та багато інших закладів. Наукові матеріали замовляли також Міністерство науки, виховання та народної освіти та Міністерство пропаганди, Імперська служба з використання фільмів та зображень у науці і навчанні, низка інших державних установ та відомств¹⁰²⁵.

Використання матеріалів пропагандистського, політичного, наукового змісту відбувалося паралельно у процесі їх конфіскації, обліку, систематизації, формування фондів, що диктувалося оперативними обставинами, зокрема у період 1942–1944 рр., найбільш активно – у 1943–1944 р., а також темами, які опрацьовували численні науково-дослідні та освітні установи райху. Значна кількість їхніх замовлень на матеріали, конфісковані на окупованих східних територіях, відображена у листуванні ОШР. Воно є основним джерелом відомостей про кількість та характер діяльності цих нацистських організацій, що користувалися конкретними джерелами як з поточних зібрань ОШР, так і з фондів сформованих ним бібліотек, передусім Східної бібліотеки, що диктувалося потребами проведення пропаганди та підвищення ролі ідеологічної боротьби в умовах війни, орієнтованої на військові служби Вермахту, німецькі цивільні служби та місцеве населення на окупованих східних територіях та на території самого Третього райху¹⁰²⁶.

Забезпечення Штабом конфіскованими та переміщеними матеріалами інших структур відбувалося, в основному, двома шляхами. Перший – це звернення за необхідною літературою до Східної бібліотеки, що була укомплектована Штабом і де всі зібрання були вже закаталогізовані, або до відділу “Облік та контроль” Управління штабу. Останній відав також архівом наукових та аналітично-інформаційних розробок і перекладів; окрім цього, зазначений відділ сам інформував різні установи райху про свою діяльність та наявні матеріали. Другий шлях – звернення зацікавлених установ до підрозділів ОШР на місцях, переважно до головних робочих груп, із запитами відносно конфіскованих матеріалів, які ще не були передані робочими групами до Управління штабу.

Цілі чотирьох вищезазначених груп установ щодо використання наданих Штабом матеріалів різнилися між собою: більшість їх робили запити з дослідницькою, пропагандистською чи освітньою метою (установи Вищої школи, МОСТ, різні науково-дослідні товариства райху). Окремі імперські відомства, підприємства, військові служби, а подекуди – й служби МОСТ потребували матеріалу, що мав суто практичне значення та міг бути використаний для ведення війни чи розвитку промисловості, наприклад різноманітні картографічні та ста-

---

¹⁰²³ Імперське відомство з дослідження ґрунтів (Reichsamt für Bodenforschung) було засноване у 1939 р. та займалося переважно дослідженнями в сфері геології, наприклад пошуками корисних копалин. Підпорядковувалося Міністерству економіки.

¹⁰²⁴ Зраз Технологічний інститут Карлсруе (Karlsruher Institut für Technologie).

¹⁰²⁵ Повніший перелік див.: *Кашеварова Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхс-лейтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны. – С. 462–463.

¹⁰²⁶ Переліки установ райху, що підтримували зв'язки зі Штабом та Східною бібліотекою, див.: ВArch, NS 30/55/5–8; опубл.: *Hartung U.* Verschleppt und verschollen : eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948). – S. 194–196 (док. № 117); ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 2, спр. 23, арк. 24–26.

тистичні матеріали, відомості про містобудування, розміщення промислового виробництва, різних стратегічних об'єктів, географічні та геологічні видання тощо.

6.1. Документи Штабу з історії комплектування архівними та бібліотечними фондами системи установ Вищої школи та Східної бібліотеки

Серед значної низки організацій, що мали забезпечуватися матеріалами, конфіскованими ОШР на окупованих територіях, провідне місце посідали вже згадані Вища школа з її інституціями та Східна бібліотека Розенберга. Їх особливе значення пояснювалось не лише передбачуваною для них роллю майбутніх центрів наукових досліджень та націонал-соціалістського виховання, де були б сконцентровані матеріали щодо противників націонал-соціалізму та з питань окупованих східних територій, а ще й виконавця важливих завдань щодо забезпечення ними інших науково-дослідних та освітніх установ райху, а також різних державних служб. Тому загальний масив матеріалів ОШР, що висвітлюють забезпечення цих установ та, відповідно, і використання фондів Східної бібліотеки та Центральної бібліотеки Вищої школи німецькими установами країн Прибалтики, України, Росії, Білорусії тощо є досить значним. У ньому можна виокремити чотири споріднені між собою групи документів.

До першої групи входять документи організаційно-розпорядчого характеру Управління штабу та відділу “Використання”, що, відповідаючи за питання комплектування Східної бібліотеки, мав у своїй структурі спеціальний підрозділ, який займався оцінкою, комплектуванням та відбором для неї конфіскованого матеріалу. Серед них – інструкції та розпорядження Управління штабу з поточних питань конфіскації та відбору літератури для Східної бібліотеки та ЦБВШ, комплектування та каталогізації їхніх фондів. До цієї групи документів належить також таке комплексне джерело, як інформаційний бюлетень ОШР “Розпорядження та повідомлення”, що висвітлює, серед іншого, принципи комплектування бібліотек для формування наукового фонду відповідно до напрямів дослідження цих установ.

Таким чином, забезпечення поповнення Східної бібліотеки, а частково і ЦБВШ, здійснювалося передусім через відділ “Використання” Управління штабу. Контрольні функції поклалися при цьому на відділ (або сектор) “Схід”. Документи цих відділів, у тому числі звернення до робочих груп із запитом та наказами надіслати до Берліну для Східної бібліотеки різноманітні матеріали та інструкції щодо принципів їх відбору, засвідчують цей порядок. Зокрема, цінними для роботи вважалися різноманітні радянські енциклопедії та словники, що вийшли незадовго до 1940-х років, насамперед мовні словники, словники з технічних спеціальностей тощо¹⁰²⁷, які могли стати в нагоді при комплектуванні фондів, що стосувалися СРСР. Документи з Ратібору, куди наприкінці 1943 р. переїхала частина відділів Управління штабу, дають уявлення про концентрацію матеріалів для Східної бібліотеки, їхню кількість, склад, походження, наявність дублетів

¹⁰²⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 118, арк. 2–3.

тощо. Ця група має відношення передусім до Східної бібліотеки, оскільки поповненням ЦБВШ опікувався окремих зондерштаб при ОШР.

Другу велику групу джерел щодо забезпечення установ Вищої школи та Східної бібліотеки становлять документи робочих груп, що висвітлюють питання поточної роботи з конфіскації, відбору та пересилання матеріалів до Берліну. До цієї групи належать: різноманітні нормативні документи (на рівні робочої групи), проміжні звіти з питань відбору літератури, організації дублетних каталогів Східної бібліотеки – у Києві та Ризі (серед документації ГРГ “Україна” та ГРГ “Остланд”), листування щодо розподілу номерів для каталогізації між цими містами, інструкції для робочих груп щодо маркування ящиків з книгами, що пересилалися, проміжні звіти, записи розмов співробітників Штабу щодо плану комплектування Східної бібліотеки тощо. До складу цієї групи входять також документи крайових бібліотек при райхскомісарах, що відклялися в архіві ОШР.

Третю групу джерел утворюють робочі плани та звітна документація самих ЦБВШ та Східної бібліотеки, причому саме документи останньої складають більшість з них. Вони фіксують у хронологічному порядку надходження всіх матеріалів до відділів, їхній обсяг, кількість, походження, а також стан каталогізації. Робочі плани та річні звіти Східної бібліотеки, як правило, містять загальну частину з науковим описом стану її фондів, у т. ч. зазначенням характеру матеріалів, складу зібрань, ступеня їхнього опрацювання, критеріїв визначення актуальності матеріалів для їх можливого використання. До цієї групи документів входять також донесення осіб, представників цих установ, безпосередньо відповідальних за комплектування фондів, передусім д-ра Гаррі Томсона¹⁰²⁸ та д-ра Готтліба Нея¹⁰²⁹. Надзвичайно цінними джерелами з питань комплектування та діяльності Східної бібліотеки слугують, поряд із вищезазначеними поточними звітними документами, що ілюструють процеси її комплектування, і заключні звіти та донесення, які висвітлюють стан фондів бібліотеки станом на певну дату.

---

¹⁰²⁸ Томсон Гаррі (Thomson Harry) (1890–?) – бібліотекар. Народився в Естонії, володів російською мовою. З 1942 р. співробітник Східної бібліотеки Розенберга. У червні 1942 р. був переведений до ГРГ “Україна” для комплектування фондів Східної бібліотеки, працював у Харкові (з серпня 1942 р.), Києві, наприкінці 1944 р. очолив Східну бібліотеку Розенберга. Див.: *Себта Т. М.* Українська частка Східної бібліотеки Розенберга (1941–1945). – С. 305. Особову справу див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 104, арк. 1–27.

¹⁰²⁹ Ней Готтліб (Ney Gottlieb) (1881–1973) – історик, бібліотекар та архівіст. Народився і навчався у Таллінні. У 1905–1919 рр. працював учителем історії та географії у школах Санкт-Петербурга та Архангельська. Володів німецькою, естонською, російською, фінською, французькою та українською мовами. Після повернення до Естонії вчителював, працював при Міністерстві освіти, науки і мистецтва (1925–1935), займався бібліотечною, архівною справою, входив до Естонської комісії з охорони історичних пам’яток, до 1940 р. очолював Державну бібліотеку Естонії, пізніше переїхав до Німеччини, отримавши німецьке громадянство через Імміграційний центр у Ліцманнштадті. У липні–листопаді 1942 р. працював у Києві в бібліотеках на території Лаври, у Центральній державній єврейській бібліотеці ім. М. Вінчевського, відбирав книги для Центральної бібліотеки Вищої школи та Східної бібліотеки. Після війни працював архівістом у м. Лунд (Швеція). Див. також: *Себта Т. М.* Українська частка Східної бібліотеки Розенберга (1941–1945). – С. 302. Особову справу див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 103, арк. 27–33.

До четвертої групи джерел належать документи, що окреслюють коло науково-дослідних установ, які контактували з цими бібліотеками та теми їхніх наукових студій. Листування з питань виконання запитів нацистських наукових установ розкриває, наприклад, проблематику їхніх досліджень, містить інформацію про інституції, що мали відносини зі Східною бібліотекою з огляду на її завдання оперативного обслуговування в умовах воєнних дій, а також про конкретні замовлення на літературу. Цей вид джерел висвітлює також питання комплектування бібліотек установ, замовлення книжок з фондів Східної бібліотеки та ЦБВШ у 1943–1944 рр., наявності літератури різного характеру та її видачі у тимчасове користування. Листування, наявне в архіві як Управління штабу, так і головних робочих груп, передусім ГРГ “Україна”, ГРГ “Остланд”, ГРГ “Центр”, перебезує всі три основні групи документів ОШР та Східної бібліотеки.

Зазначені групи документів, будучи пов’язаними між собою, є важливим джерелом, що висвітлює два основні види діяльності вищезазначених установ: 1) процеси конфіскації бібліотечних, архівних та інших зібрань, їхнього транспортування, організації цих двох великих бібліотек: комплектування, каталогізації та розміщення їхніх фондів, технічного забезпечення тощо; 2) діяльність цих бібліотек з наукового описування фондів, кількість яких постійно зростала, їхнього упорядкування та наукового використання, що відображено у звітній документації, хронологічні рамки якої обіймають період від 1942 по 1944 рр.

Загалом питання, пов’язані з ЦБВШ та Східною бібліотекою, належать до проблем, що найбільш активно розробляються у західній та вітчизняній історичній науці¹⁰³⁰. Документи цих установ частково опубліковані¹⁰³¹, щоправда, у незначному обсязі порівняно із наявними в архіві ОШР. Це пояснюється підвищеним інтересом передусім до питань переміщених культурних цінностей, у т. ч. бібліотечних колекцій і зібрань, та їхньої реституції.

Більшість дослідників зауважують, що комплектування фондів Східної бібліотеки та ЦБВШ, окрім стандартних принципів упорядкування зібрань за тематичним та алфавітним принципами, несло ідеологічне навантаження, що спричинювалося роллю, відведеній Східній бібліотеці та ЦБВШ у Третьюму райху. Але, як правило, цим самим дослідження вищезазначеного ідеологічного фактора в діяльності цих бібліотек у їхньому зв’язку з різними аспектами діяльності ОШР та інших науково-дослідних і освітніх установ обмежуються та досі перебувають поза основною увагою дослідників.

Із двох цих установ – Вищої школи та Східної бібліотеки – особливе значення для Альфреда Розенберга мала перша з названих. За проектом, вона уявлялась як майбутній партійний університет, заснований після завоювання “східного простору”, – центр ідеологічних досліджень, навчання та виховання, де паралельно проводилися б різноманітні наукові дослідження у різних галузях

---

¹⁰³⁰ Див.: *Manasse P. Verschleppte Archive und Bibliotheken.* – 157 S. *Себма Т. М.* Оперативний штаб рейхслайтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні. – С. 14–148.

¹⁰³¹ Див.: *Hartung U. Verschleppt und verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948).* – S. 189–216; *Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943).* – С. 618–625, 762–765.

науки: генетиці, історії походження арійської раси, расового питання, з питань релігії, історії, філософії тощо¹⁰³².

У зв'язку з цим у рамках Вищої школи ще у 1939 році було створено Центральну бібліотеку та закладено низку науково-дослідних інститутів. Більшість з них так і не була створена, але деякі з них таки почали поступово розгортати свою діяльність. Серед них були: Інститут німецької етнографії (Мюнстер), Інститут релігієзнавства (Галле-на-Заале)¹⁰³³ та пов'язаний з ним Інститут індогерманської духовної історії (Мюнхен)¹⁰³⁴, Інститут біології і расової теорії (Штуттгарт) тощо. Особливого значення надавалось Інституту дослідження єврейського питання у Франкфурті-на-Майні. Серед тих, що були заплановані: Інститут колоніальних досліджень (Гамбург), Інститут дослідження германізму та галіканізму (Страсбург)¹⁰³⁵, Інститут дослідження Сходу (Грац)¹⁰³⁶, Робоча служба з дослідження кельтів (Рьомхільд)¹⁰³⁷ тощо, а також численні дрібніші наукові центри, де мали б досліджуватися, наприклад, питання мови, міфології, традиційної селянської архітектури, традиційного ремесла, ігор тощо¹⁰³⁸.

Усі завдання ОШР у рамках Вищої школи слугували одній з головних цілей націонал-соціалізму – обґрунтувати на основі відібраних матеріалів “історичну місію” німецького народу на окупованих територіях Сходу¹⁰³⁹. Цьому мало сприяти те, що обидві великі бібліотеки, підпорядковані Службі Розенберга, ЦБВШ та Східна бібліотека, комплектувалися одночасно. Над зазначеним завданням були зобов'язані працювати вже згадані Г. Томсон, співробітник Східної бібліотеки, та Г. Ней, співробітник ЦБВШ і Зондерштабу “Бібліотека Вищої школи”.

---

¹⁰³² ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 176.

¹⁰³³ Інститут релігієзнавства (Institut für Religionswissenschaft) був створений у Галле (Заале) (Halle (Saale), при місцевому університеті, під керівництвом д-ра Вільгельма Брахманна (Wilhelm Brachmann), який був керівником Головного відомства “Протестантизм та релігієзнавство” Служби Розенберга.

¹⁰³⁴ Створення Інституту індогерманської духовної історії (Institut für Indogermanische Geistesgeschichte), або Інституту індоєвропейської духовної історії, було започатковано у Мюнхені наприкінці 1930-х років, хоча практичні заходи щодо його організації найактивніше провадилися у 1940–1941 рр. Керівником Інституту у травні 1941 р. був призначений д-р Ріхард Гардер (Richard Harder) (1896–1957), німецький філолог-еллініст. До 3 березня 1941 р. мав назву Інститут арійської духовної історії (Institut für Arische Geistesgeschichte). Передбачалося, що Інститут матиме широке коло завдань, серед яких були дослідження індоєвропейських і германських мов, процесів заселення Європи індоєвропейцями та їхні контакти з місцевими автохтонними групами, зв'язків германців і слов'янських племен, археології, расової політики, філософії. Але активної дослідницької діяльності Інститут не розгорнув. Серед найсуттєвіших його досягнень – участь у археологічних розкопках у Греції у 1941 р., які фінансував ОШР. Протягом свого існування Інститут конфліктував з низкою інших установ Третього райху, насамперед з Германським археологічним інститутом (Deutsches Archäologisches Institut). Див. також: Piper E. Alfred Rosenberg : Hitlers Chefideologe. – S. 467–469.

¹⁰³⁵ Institut zur Erforschung von Germanismus und Gallikanismus.

¹⁰³⁶ Institut für Ostforschung.

¹⁰³⁷ Arbeitsstelle für Keltenforschung.

¹⁰³⁸ Piper E. Alfred Rosenberg : Hitlers Chefideologe. – S. 473.

¹⁰³⁹ Себта Т. М. Документи Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації (1941–1944). – С. 400.

Питання комплектування фондів ЦБВШ висвітлено в інструкції Зондерштабу “Бібліотека Вищої школи” від 19 грудня 1941 р. під назвою “Пам’ятка стосовно політики поповнення Центральної бібліотеки Вищої школи”, яка мала позначку “Тільки для службового користування”. У ній зазначалося: “Основні напрями, на яких ґрунтується політика комплектування, можуть бути сформульовані так: “германо-німецька безперервна присутність з її укорінюванням у індогермано-арійському просторі. Її форми виникнення, вплив, зіткнення зі спорідненими та чужорідними народностями”. За таким принципом відбувалося комплектування по більшості галузей науки для ЦБВШ¹⁰⁴⁰. Серед них були зазначені: біологія, антропологія, історія з допоміжними і суміжними науками, геополітика, соціальна історія, індогерманістика, народознавство, порівняльне мовознавство, правознавство, економіка, філософія, психологія, релігієзнавство, мистецтво, історія науки та ін. Крім того, передбачалося комплектування природничою та технічною літературою для світогляду за такими напрямками (зادля “загальної можливості орієнтування для користувачів”): загальні природничі науки; зоологія і ботаніка; тваринництво і рослинництво, історія лісового ландшафту, утворення популяцій тварин; палеонтологія та геологія (історія Землі як матеріал для світогляду); фізика і техніка; математика; медицина, спадкова патологія і біологія, історія медицини; географія та історична географія, історія господарства, народознавства, картографія, а також воєнна наука, історія війни у її зв’язку з історією взагалі, історія суходільних військ. Щодо воєнної науки з її спеціальною фаховою літературою, то вирізнялися, наприклад, книги щодо воєнної освіти та психології¹⁰⁴¹. Наприкінці 1944 р. керівник ОШР Г. Утікаль зазначав, що ЦБВШ на той момент уже прийняла від Оперативного штабу понад мільйон томів, була першим і найбільшим замовником зібраних ним книжкових матеріалів, та підкреслював, що всебічне наукове використання численних матеріалів Оперативного штабу здійснюватиметься у Вищій школі вже після завершення війни.

Східна бібліотека Розенберга мала стати місцем концентрації відомостей щодо народів Східної Європи, їй відводилася роль майбутнього центру досліджень ідей і практики більшовизму та водночас книгозбірні з питань історії та культури росіян, українців, білорусів, представників народів країн Прибалтики. Вона розглядалась як “збірний пункт усіх книжкових фондів, взятих на облік Оперативним штабом та зондерштабами”, тому до її завдань було віднесено таке: опрацьовувати на належному науковому рівні фонди більшовицької та революційної літератури для бібліотек, які надаватимуть матеріал для організацій, зацікавлених у період бойових дій у розв’язанні проблем, що пов’язані зі Сходом; визначати, які матеріали будуть надіслані для роботи до Вищої школи та НСДАП після війни, а також передавати дублети різним науковим установам, що потребуватимуть для своєї роботи примірників окремих видань на тривалий час¹⁰⁴². Г. Вундер у своїй доповіді на засіданні Управління штабу в Києві у листопаді 1942 р. пояснював важливість Східної бібліотеки, зокрема, тим, що колишня

¹⁰⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 136, арк. 222–231.

¹⁰⁴¹ Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943). – С. 618–625 (док. № 88).

¹⁰⁴² ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 58, арк. 392 (док. № 93). Оpubл.: Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943). – С. 692–693.

бібліотека Інституту Східної Європи в Бреслау¹⁰⁴³ та бібліотека Інституту економіки східноєвропейських країн у Кьонігсберзі не завжди отримували з Росії цікаві та актуальні матеріали, а останніми роками до них взагалі майже нічого не надходило, тому Східна бібліотека з її фондами, сформованими із зібрань, конфіскованих у СРСР, фактично стала найбільшим центром, де було зосереджено матеріали щодо Східної Європи. З метою організації кращого забезпечення користування фондами бібліотеки перші примірники мали концентруватись у Берліні та видаватися лише на короткий термін, до 14 днів, а книги з дублетного фонду в Ризі призначалися для видавання у довгострокове користування¹⁰⁴⁴.

З цієї причини діяльність робочих груп ОШР у цій сфері була спрямована, насамперед, на відбір різних книжкових та періодичних видань, зібрань платівок, плакатів, інших зображальних матеріалів. Особлива увага приділялася літературі, виданій після початку війни, а також довідковій літературі: атласам, довідникам, насамперед статистичним, словникам; працям з географії та геології, книгам з прадавньої історії, краєзнавства, етнографії, антирелігійної літератури тощо¹⁰⁴⁵.

В одному з уже згадуваних документів ОШР кінця 1943–1944 р. (без дати) подано перелік, до якого входять понад 30 найбільших міст окупованих східних територій, звідки було вивезено літературу більшовицького змісту. Список конфіскованих зібрань поповнили партійні матеріали з архівів Дніпропетровська та Смоленська, матеріали бібліотеки Антирелігійного музею у Києво-Печерській лаврі¹⁰⁴⁶ та майже всі матеріали Всеукраїнського центрального фотокіноархіву (75 тис. платівок)¹⁰⁴⁷ тощо, які було вилучено з метою використання для наукових та практичних потреб райху та окремо – для поповнення Східної бібліотеки. У цьому документі її згадано як “Східну бібліотеку Оперативного штабу райхс-ляйтера Розенберга”, а також зазначено, що завдяки їй “більшовицькі матеріали

---

¹⁰⁴³ Інститут Східної Європи в Бреслау (Osteuropa-Institut Breslau) – науково-дослідна установа, заснована 1918 р. при університеті м. Бреслау з метою дослідження історії економічного та соціального розвитку, у т. ч. промисловості, торгівлі, навіть питань мовознавства та природознавства країн Східної Європи, передусім радянських республік, Польщі, меншою мірою – країн Балканського півострова. При Інституті викладали російську, польську, болгарську, сербохорватську та румунську мови. Станом на 1941 р. складався з чотирьох підрозділів: економічного, історико-політичного, правового та географічно-геологічного, пізніше було засновано ще один підрозділ – історії мистецтв. У 1941–1944 рр. економічний підрозділ очолював Ганс-Юрген Серафім. Ліквідований у 1945 р. Див. також: *Burleigh M. Germany turns Eastwards : A Study of Ostforschung in the Third Reich / M. Burleigh.* – Cambridge : Cambridge University Press, 1989. – S. 20.

¹⁰⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 118, арк. 66.

¹⁰⁴⁵ Там само.

¹⁰⁴⁶ Йдеться про матеріали бібліотеки Центрального антирелігійного музею (відомого ще під назвами Музей безвірників (або Музей безбожників), Антирелігійний музей, Музей атеїзму), створеного в 1939 р. внаслідок реорганізації Всеукраїнського музейного містечка, що існувало з 1926 р. на території Києво-Печерської лаври.

¹⁰⁴⁷ Зараз Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного. У 1942 р. майже весь документальний комплекс архіву, що на момент окупації залишився у Києві, був переміщений Оперативним штабом до окремого сховища, а восени 1943 р. – вивезений ним до Ратібору.

є в розпорядженні політичного керівництва райху, німецької та європейської науки”¹⁰⁴⁸.

Комплектування Східної бібліотеки було розпочато взимку 1941–1942 рр. у Ризі, потім частину її основних фондів було перевезено до Берліну. Загалом, за приблизними оцінками П. К. Грімстед, з окупованої території СРСР для Східної бібліотеки було вивезено близько мільйона книг (у звітних документах відображено лише закаталогізовані книги), але загальний обсяг усіх вивезених для Східної бібліотеки, ЦБВШ та інститутів Вищої школи книжкових зібрань складно підрахувати і досі. У Києві була заснована філія бібліотеки, тому тут концентрувалися дублети; у Берліні, де розміщувалось головне книгосховище, зберігалися основні примірники з Києва, Харкова, Сімферополя та інших міст. Східна бібліотека, підпорядкована відділові “Облік та контроль” Управління штабу, станом на травень 1943 р. розміщувалась у приміщеннях за адресою Берлін-Шарлоттенбург 2, Гертрауденштрассе¹⁰⁴⁹, 4–7¹⁰⁵⁰; за іншими свідченнями, на початку цього року її приміщення знаходилися за адресою Альт-Моабіт, 160¹⁰⁵¹, а поштова адреса була такою: Берлін-Шарлоттенбург 2, Бісмаркштрассе, 1¹⁰⁵² (через управління Служби Розенберга). Загальна ж кількість її сховищ у Берліні дорівнювала шести (чотири в місті та два – поза ним)¹⁰⁵³.

1942 р., як і два наступні роки, дещо відрізняються за складом джерельного матеріалу. Якщо звіти робочих груп ОШР є цінним джерелом щодо роботи його співробітників в українських бібліотеках з огляду, відбору та конфіскації зібрань для Східної бібліотеки та ЦБВШ у 1942 р., то аналогічні документи цих бібліотек містять цінні відомості щодо їхнього поповнення та комплектування у 1943–1944 рр., у тому числі зібраннями з Києва. П. К. Грімстед, яка досліджувала шляхи вантажів за документами німецьких архівів, вказувала, що саме до ЦБВШ, що розміщувалася в австрійському місті Танценберзі, потрапила значна частина київських бібліотечних фондів, серед них – фонди бібліотеки Бібікова¹⁰⁵⁴, юдаїка і гебраїка (насамперед, бібліотека “Естради”¹⁰⁵⁵)¹⁰⁵⁶.

---

¹⁰⁴⁸ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 279, рол. 98, к. 1382–1385. Опубл.: *Hartung U. Verschleppt und verschollen : eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948)*. – S. 187–188 (док. № 81).

¹⁰⁴⁹ Gertraudenstrasse, 4–7.

¹⁰⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 266.

¹⁰⁵¹ Alt-Moabit, 160. Вулиця була розташована в одному з центральних районів Берліну.

¹⁰⁵² ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 44, арк. 32.

¹⁰⁵³ *Себта Т. М.* Оперативний штаб рейхслайтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні. – С. 137.

¹⁰⁵⁴ Бібліотека Бібікова, або бібіковська бібліотека – приватне зібрання київського генерал-губернатора Дмитра Гавриловича Бібікова (1792–1870), яке його донька після смерті батька подарувала Київському університету. На момент окупації перебувала у складі БАН УРСР.

¹⁰⁵⁵ Зібрання Центральної єврейської бібліотеки ім. Вінчевського у приміщенні “Естрада-вар’сте” у Києві.

¹⁰⁵⁶ *Грімстед Патриція Кеннеді.* Доля українських культурних цінностей. – С. 21–23, 49. Щодо долі фондів київських бібліотек див. також: *Дубровіна Л. А.* Бібліотеки м. Києва в період нацистської окупації (1941–1943) : Загальні напрями політики та діяльність окупаційних установ / Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова // *Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943) : дослідження: анот. покажчик : публікація*

Водночас низка документів робочих груп щодо відбору літератури з метою забезпечення цих бібліотек (серед них – звітні документи, донесення та повідомлення до відділу “Використання”) відображає відмінності у діяльності ГРГ “Україна” та ГРГ “Остланд”. Це було пов’язано із зазначеними вище особливостями роботи у різних регіонах окупованих східних територій. Так, на теренах прибалтійських країн, що входили до сфери діяльності ГРГ “Остланд”, знаходилися багато матеріалів німецького походження, німецьких книжкових та архівних зібрань, і менше – радянських книг, у т. ч. художніх і навчальних, що мали б на собі відбиток більшовицької ідеології та опосередковано переслідували пропагандистські цілі. Між тим на території діяльності ГРГ “Україна”, а пізніше – й ГРГ “Центр”, у фондах бібліотек переважали саме такі книги, і з цієї причини бібліотечні колекції з території України, Білорусії та частини Росії становили більшість книжкових зібрань, переправлених з окупованих східних територій до райху.

Одним зі звітних документів ГРГ “Остланд”, що ілюструє такі відмінності, є донесення д-ра [Г.] Майера до відділу “Використання” Управління штабу від 28 грудня 1942 р. відносно німецьких книжкових зібрань у Ризі (обсяг не вказаний)¹⁰⁵⁷. Він зазначав, що книги про єврейство та юдаїзм, за винятком необхідних для підручної бібліотеки, будуть передані до Інституту дослідження єврейського питання у Франкфурті-на-Майні, романи та збірки оповідань, тобто художню літературу, зокрема класичну, передадуть до солдатських бібліотек та лазаретів у Ризі, навчальну літературу – до шкіл у Ризі, передусім німецьких, російські книги німецькою мовою (поезію та прозу), як і загалом книжки про Росію, – до Східної бібліотеки, у Берлін. Водночас у Ризі мали залишатися спеціально виготовлені дублети для Управління штабу; окрім того, книги з історії мистецтва, музики, театру підлягали передаванню профільним службам Розенберга, з релігієзнавства та релігійних питань (через Управління штабу) – до Відомства “Світоглядна інформація”, книги емігрантів (видані після 1933 р.) – до відділу “Використання” Управління штабу, журнали, за винятком прибалтійських, – до архіву журналів служб Розенберга. Зазначалося також: решта книг, у тому числі мемуарна література, залишиться у підсобній бібліотечці ГРГ “Остланд” у Ризі. Інформацію щодо розподілу книжкових зібрань, конфіскованих на території, що перебувала у віданні ГРГ “Остланд”, можна знайти також у низці інших документів цієї ГРГ. Одне з донесень щодо опрацювання книжкових зібрань, згадуваних у виданні “Картотека “Z” Оперативного штаба “Рейхслайтер Розенберг” і присвячених опрацюванню фондів т. зв. Новгородської бібліотеки¹⁰⁵⁸, бу-

---

документів. – К., 2004. – С. 59–113; *Себта Т. М.* Українська частка Східної бібліотеки Розенберга (1941–1945) / Т. М. Себта // Український археографічний щорічник. – 2007. – Вип. 12. – С. 299–318.

¹⁰⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 118, арк. 6–7 (док. № 60).

¹⁰⁵⁸ Новгородська бібліотека – сукупна загальна назва книжкових зібрань, конфіскованих Оперативним штабом у Новгороді та вивезених до Риги. Серед них були фонди декількох новгородських установ, насамперед Софійського собору, де було розміщено музей атеїзму, та Новгородського міського музею із низкою приватних бібліотек у його складі, серед яких були й приватні зібрання духовних осіб. Але оскільки у документах Штабу не наведено повний перелік установ, з яких було вивезено книги, а новгородські зібрання позначаються лише як “новгородська бібліотека”, питання про склад цього книжкового зібрання досі не набуло належного висвітлення.

ло опубліковане у цьому виданні у вигляді факсиміле та у супроводі перекладу російською мовою¹⁰⁵⁹. Як свідчать документи, восени 1942 р. співробітники ГРГ, оцінюючи приблизний обсяг зібрань Новгородської бібліотеки, назвали цифру 34 тис. томів, частина з яких становили бібліографічну цінність. Більшість книг – бл. 28 тис. томів передавалася Крайовій бібліотеці у Ризі¹⁰⁶⁰, щоправда, як зазначають М. Бойцов та Т. Васильєва, лише на зберігання¹⁰⁶¹. Видання з археології були відібрані для проф. К. Енгеля (за винятком окремих книг, які передбачалося передати проф. Р. Штампфусу), ще частина призначалася для Зондерштабу “Фольклористика”. Близько 7 тис. одиниць планувалося передати установам Вищої школи та Східній бібліотеці, і незначна частина книг мала бути знищена як макулатура. 1263 томи церковних книг залишилися у сховищі ГРГ на Феллінерштрассе, 11¹⁰⁶², пізніше Штаб планував передати їх російській православної церкві, що й було зроблено у листопаді того ж року¹⁰⁶³.

Таким чином, документи ГРГ “Україна” та ГРГ “Остланд” містять якнайповнішу інформацію щодо поповнення Східної бібліотеки та ЦБВШ. Водночас за документами ГРГ “Остланд” можна відстежити також питання щодо створення дублетного каталога Східної бібліотеки у Ризі.

Про безпосередній відбір літератури, її склад, обсяги, походження, а також транспортування до Третього райху дають уявлення звіти робочих груп та відповідальних співробітників. За ними визначаються три основні напрями діяльності ОШР щодо відбору літератури: юдаїка, література для ЦБВШ та література для Східної бібліотеки. При цьому більшовицька та антирелігійна література визнавалася важливою як матеріали “ворожої націонал-соціалізму ідеології”. У процесі розробки принципів комплектування фондів Східної бібліотеки та користування ними в результаті наради відділу “Схід” Управління штабу у вересні 1942 р. були створені відповідні інструкції, що були викладені в одному з документів ГРГ “Україна”. Наголошувалося на значенні бібліотеки як збірної пункту для всіх книжкових фондів, узятих на облік ОШР та зондерштабами. Ішлося передусім про більшовицьку і дореволюційну літературу, опрацьовану на належному науковому рівні з метою надання у період бойових дій організаціям, зацікавленим проблемами Сходу, насамперед – з метою практичного застосування. Станом на вересень–жовтень 1942 р. (час створення інструкцій) найбільш важливою вважалася література, що побачила світ після початку війни. Зондеркоманди, які діяли у щойно захоплених районах, мали якнайшвидше передавати цей матеріал до Управління штабу. Якщо література визнавалася особливо важливою, пропонувалося без здійснення каталогізації у ГРГ надсилати її безпосередньо до Берліну. Особливу увагу пропонувалося звертати на атласи, статистичні видання, географічні та геологічні праці, словники, довідники, краєзнавчі праці,

---

¹⁰⁵⁹ Картотека “Z” Оперативного штаба “Рейхсляйтер Розенберг”. – С. 325–330.

¹⁰⁶⁰ Крайова бібліотека у Ризі (Landesbibliothek Riga), або Земельна бібліотека у Ризі – зараз Латвійська національна бібліотека.

¹⁰⁶¹ Картотека “Z” Оперативного штаба “Рейхсляйтер Розенберг”. – С. 329.

¹⁰⁶² Fellinerstrasse, 11.

¹⁰⁶³ Картотека “Z” Оперативного штаба “Рейхсляйтер Розенберг”. – С. 331–332. Документи щодо передавання цих зібрань див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 137, арк. 439–441; спр. 145, арк. 37–60, 67 зв.; спр. 233, арк. 76.

розвідки з прадавньої історії, етнографії, мистецтва, освіти, антирелігійну літературу¹⁰⁶⁴. Але з часом у сховищах у Берліні забракло площ для розміщення книжкових зібрань, тому було розроблено окремі правила для прийому книг у допоміжні книгосховища Східної бібліотеки, щоб зібрати якомога більше потрібної літератури¹⁰⁶⁵. Згідно із зазначеними правилами пропонувалось обов'язково брати на зберігання публікації наукового змісту, тобто видання академій наук, наукових інститутів, вищих шкіл, наукових товариств (як дореволюційні, так і післяреволюційні), усі документи та документальні збірки без хронологічних обмежень, усі наукові праці у сфері медицини, природничих наук, технічних галузей, господарства (що у меншій кількості представлені у Східній бібліотеці) тощо, все з галузей археології та мистецтва, класичні видання, а також довідники, починаючи з 1880 р. Відбиралися також стародруки, книги, що мають художню та матеріальну цінність, журнали. Вибірково пропонувалося брати видання з історії політики, культури, господарства, внутрішньої політики, права, літератури, релігії, воєнної історії, історії єврейства та масонства, причому перевага мала надаватися літературі переважно наукового характеру після 1880 р. До числа не вартих уваги потрапили шкільні підручники та популярні брошури, а також твори Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна.

1943 рік в історії Східної бібліотеки характеризується активним переміщенням зібрань та численними надходженнями до її фондів. Як вже було зазначено вище, станом на травень 1943 р. вона розміщувалася у Берліні у приміщеннях відділу “Облік та контроль” Управління штабу¹⁰⁶⁶. Саме сюди мали пересилатися запаковані у Києві книги, причому головна увага приділялась матеріалам з цього міста, серед яких значну частину склали фонди Київської обласної бібліотеки ім. ВКП(б)¹⁰⁶⁷, та з Харкова, насамперед з наукової бібліотеки ім. Короленка¹⁰⁶⁸. Щоправда, з десятків тисяч видань, відібраних Штабом, чимало книг було втрачено з різних причин. Наприклад, деякі з них, видані на руки на місцях представникам різних німецьких відомств, які цікавилися літературою з певних галузей, та німецьким дослідникам, що відвідували Україну або яким книги було надіслано до Німеччини, так і не були повернуті¹⁰⁶⁹. За відомим донесенням Герберта Ломмача про стан фондів та процес наукового описування книжкових зібрань, що надходили до Східної бібліотеки у 1943 р. (документ не має чіткої назви та не датований, але має підпис), цього року вона складалася вже з кількох відділів та увібрала велике зібрання російською мовою, російських, українських, білоруських книг і періодичних видань, значну кількість радянських видань західноєвропейськими мовами, окреме зібрання про Радянський Союз західно-

---

¹⁰⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 58, арк. 392–394.

¹⁰⁶⁵ Там само, спр. 31, арк. 145–146 (док. № 111). Опубл.: Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943). – С. 762–765.

¹⁰⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 141, арк. 143.

¹⁰⁶⁷ Зараз Національна парламентська бібліотека.

¹⁰⁶⁸ Наукова бібліотека ім. Короленка, зараз Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка.

¹⁰⁶⁹ Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни. – С. 12.

європейськими мовами, мовами балтійських народів тощо¹⁰⁷⁰. Одночасно планувалося створити допоміжні книгосховища Східної бібліотеки у Києві, Мінську та Ризі (на випадок руйнації основного книгосховища у Берліні). Наприкінці 1943 р. Східна бібліотека була переміщена з Берліна до Ратібору, в Сілезію, про що свідчить низка окремих документів, у т. ч. інструктивні матеріали¹⁰⁷¹. Серед переміщених документів Східної бібліотеки, зокрема, були такі: каталог вже згаданої наукової бібліотеки ім. Короленка та її зібрання забороненої літератури, відоме під назвою “троцькістська” бібліотека¹⁰⁷², номерна картотека Східної бібліотеки, по два примірники довідкових видань, колекція книг, вивезених командою Кюнсберга (зібрання часів Російської імперії, більшовицького періоду, окремі українські книги), незадовго до цього передана командою Штабові, зібрання книг з Дніпропетровська тощо¹⁰⁷³.

У Ризі залишилася частина дублетів, а в Берліні діяла служба, що мала у розпорядженні картотеки, які уможлилювали замовлення матеріалів з Ратібору.

Станом на грудень 1944 р. за звітними даними, поданими д-ром Г. Томсоном щодо Східної бібліотеки, обсяг її опрацьованих фондів становив близько 150 тис. книг, на які вже було складено алфавітний і систематичний каталоги. До того ж, як підкреслював Г. Томсон, весь матеріал щодо СРСР у тематичному каталозі був виділений в окрему, “особливу картотеку”. Це було зроблено з метою полегшення для користувачів бібліотеки та науковців пошуку потрібної їм літератури¹⁰⁷⁴. У низці архівних документів йдеться про організацію Східної бібліотеки у Ратіборі, різноманітні переміщення зібрань¹⁰⁷⁵, у численному листуванні – про наявність наукової літератури різного характеру в Бібліотеці Вищої школи та видавання книжок у тимчасове користування¹⁰⁷⁶. У цей період у Східній бібліотеці відбулись організаційні зміни – за пропозицією Г. Гертле з її структури було виділено бібліотеку з питань ідеологічного ворога на Заході Європи, до якої входили 3 052 найменування, так звану Західну бібліотеку (на зразок Східної бібліотеки). До неї була приєднана бібліотека з питань Америки, створена у Фрауенберзі, що включала 600 найменувань¹⁰⁷⁷. Її завданням було наукове опрацювання матеріалів політичного змісту, спрямованих, на думку нацистів, проти Німеччини, зокрема щодо лібералізму, американізму, але не більшовизму, що залишився у віданні Східної бібліотеки¹⁰⁷⁸. Станом на 13 грудня 1944 р.

---

¹⁰⁷⁰ *Hartung U. Verschleppt und verschollen : eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948).* – S. 174–180.

¹⁰⁷¹ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 279, рол. 98, к. 1147, 1152, 1156, 1160.

¹⁰⁷² Зараз у складі зібрань нинішньої Національної парламентської бібліотеки України.

¹⁰⁷³ *Hartung U. Verschleppt und verschollen : eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948).* – S. 190 (док. № 78).

¹⁰⁷⁴ Там само. – S. 192.

¹⁰⁷⁵ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 279, рол. 98, к. 1146, 1161.

¹⁰⁷⁶ Там само, спр. 277, рол. 29, к. 626, 692, 696–701, 723, 736, 744, 812, 815, 829, 948, 999, 1005, 1019, 1073, 1105, 1136, 1137, 1159.

¹⁰⁷⁷ ВArch, NS 30/211/218 (док. № 86).

¹⁰⁷⁸ *Себта Т. М.* Оперативний штаб рейхссляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні. – С. 137.

розмежування між зібраннями Східної та Західної бібліотек було здійснене наступним чином: у Східній бібліотеці зберігалися друковані матеріали щодо більшовизму та теорії марксизму, історії комуністичних партій у країнах поза СРСР, матеріали щодо Росії, Радянського Союзу, Латвії, Литви, Естонії, Фінляндії, а в Західній – матеріали про лібералізм та американізм, теорію лібералізму (починаючи з 1789 р.), відповідні матеріали з історії цієї течії за XIX ст., історії марксистських об'єднань некомуністичного спрямування, а також матеріали щодо Польщі, країн Балканського півострова. В окремому відділі цієї бібліотеки мала перебувати література антинімецького змісту, видана після 1914 р.¹⁰⁷⁹

За даними керівника Штабу Герхарда Утікаля, наведеними у його промові з приводу завершення 1944 року, Східна бібліотека на той момент налічувала у своїх фондах біля 120 тис. закаталогізованих і впорядкованих книг та 8300 найменувань журналів (12 500 річних комплектів), мала окремий відділ книг неросійською мовою, що включав біля 5 000 найменувань, а також великий дублетний фонд¹⁰⁸⁰. За цими ж даними, загальна кількість виданих у Східній бібліотеці книг у перші 11 місяців 1944 р. складала у головній російській бібліотеці 11 249, у неросійському відділенні – 1 615, на короткий термін користування у першому кварталі було видано 367 книг, а у третьому – вже 2 210. Послугами читального залу, створеного в середині жовтня 1944 р., за півтора місяці, тобто до кінця листопада, скористалися 199 читачів, переважно представники служб НСДАП та спеціалізованих інститутів¹⁰⁸¹. При цьому в 1944 р. у Ратіборі було опрацьовано близько 1 457 ящиків з книгами, 1 020 з яких передано ЦБВШ, відомствам Служби Розенберга, наприклад відомствам “Зображальне мистецтво”, “Музика” та ін., Імперській бібліотеці для молоді¹⁰⁸², фортеці (орденському замку) Крьоссінзее¹⁰⁸³. Частина літератури була призначена для лазаретів, а біля 250 спеціалізованих книг – для перекладачів¹⁰⁸⁴.

Станом на кінець 1944 р. Східна бібліотека підтримувала зв'язки з низкою різноманітних установ, запити яких могли бути забезпечені завдяки її фондам (за різними даними, їх налічувалося від 65 до 80). Перелік цих установ, оформлений як окремий документ, зберігається серед звітної документації Східної бібліотеки і має назву “Список служб та інститутів, що перебувають у зв'язку зі Східною бібліотекою Розенберга”¹⁰⁸⁵.

---

¹⁰⁷⁹ BArch, NS 30/50/66.

¹⁰⁸⁰ BArch, NS 30/211/219 (док. № 86).

¹⁰⁸¹ Там само.

¹⁰⁸² Імперська бібліотека для молоді (Reichsjugendbücherei) перебувала у складі Головного відділу III Імперського управління у справах молоді (Hauptamt III der Reichsjugendführung) молодіжної нацистської організації Гітлерюгенд (Hitlerjugend).

¹⁰⁸³ Фортеця Крьоссінзее (Ordensburg Krössinsee) (повна назва з 16 травня 1941 р. – “Die Falkenburg am Krössinsee”) біля Фалькенбурга (зараз місто Злоценець у Польщі, польськ. Złocieniec) у Померанії – одна з трьох фортець (т. зв. орденських замків), створених для проведення політичного навчання та підготовки молодих лідерів НСДАП. Детальніше щодо орденських замків див. далі.

¹⁰⁸⁴ BArch, NS 30/211/218 (док. № 86).

¹⁰⁸⁵ *Hartung U. Verschlept und verschollen : eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948).* – S. 194–196 (док. № 117).

До зазначеного переліку включено 79 інститутів, служб, філіалів, підрозділів окремих установ та їхніх представників з різних областей райху та віднесених до нього земель колишніх Чехословаччини та Польщі, а також Верховне командування Вермахту. Серед них – не лише установи Вищої школи (наприклад, вже згадані Інститут німецької етнографії¹⁰⁸⁶, Інститут дослідження єврейського питання, Інститут біології та расової теорії), наукові та дослідницькі інститути та товариства, у т. ч. Інститут економіки східноєвропейських країн у Кьонігсберзі, Український науковий інститут у Берліні¹⁰⁸⁷, Інститут Східної Європи в Бреслау на чолі з Г.-Ю. Серафімом¹⁰⁸⁸, Інститут східноєвропейського права університету ім. Альберта у Кьонігсберзі, Антиконтинент, Товариство з вивчення світової більшовицької загрози, а й різні підрозділи, відомства НСДАП та Служби Розенберга (наприклад, Відомство “Світоглядна інформація”), різні міністерства, зокрема, МОСТ, пропаганди тощо, Німецький трудовий фронт, а й організації та служби, пов’язані з розвитком промисловості, та економіки. Усі вони, активно здійснюючи вивчення східних територій, замовляли великі обсяги профільної літератури за темами, які вони опрацьовували. Так, Інститут східноєвропейського права при університеті ім. Альберта у Кьонігсберзі у грудні 1942 р. замовляв радянські юридичні журнали, видані після 1917 р., зібрання законів, енциклопедії, книги з питань загальної теорії, філософії, історії права, державного права, міжнародного, адміністративного, цивільного, кримінального, сімейного, трудового права тощо¹⁰⁸⁹.

Оскільки невеликі книжкові зібрання періодично передавалися підрозділами Штабу, зокрема головними робочими групами, до Вермахту та інших структур,

---

¹⁰⁸⁶ Інститут німецької етнографії Вищої школи (Institut für deutsche Volkskunde der Hohen Schule) був заснований 5 червня 1942 р. на чолі з Карлом Гайдінгом.

¹⁰⁸⁷ Український науковий інститут в Берліні – наукова установа, заснована у 1926 р. за ініціативи гетьмана Павла Скоропадського з метою поширення у західному науковому світі відомостей про Україну, український народ, а також надання допомоги українським науковцям і студентам.

¹⁰⁸⁸ Серафім Ганс-Юрген (Seraphim Hans-Jürgen) (1899–1962) – німецький учений-економіст, автор низки праць з історії народного господарства, економічного освоєння нових земель, торгівлі, закону вартості тощо, у т. ч. з питань економічного розвитку Росії за часів царату та після 1917 р. Вивчав економіку та суспільно-політичні науки в Кьонігсберзькому університеті (1918–1922), викладав економіку, фінансову справу, статистику та інші суміжні навчальні дисципліни в університетах різних міст Німеччини (Ляйпциг, Росток, Мюнстер). У 1941–1945 рр. – професор економіки на філологічно-історичному відділенні філософського факультету університету м. Бреслау. Водночас очолював економічний підрозділ Інституту Східної Європи в Бреслау, що займався, насамперед, дослідженнями історії економічного та соціального розвитку країн Східної Європи, передусім радянських республік, Польщі, значно меншою мірою – країн Балканського півострова. Активно критикував радянську соціалістичну державну систему та економіку, у численних доповідях пропагував націонал-соціалістську ідеологію та намагався науково обґрунтувати завойовницьку та колонізаторську політику Третього райху у Східній Європі. Детальніше див.: *Burleigh M. Germany turns Eastwards : A Study of Ostforschung in the Third Reich / M. Burleigh.* – Cambridge : Cambridge University Press, 1989. – S. 102–103, 126–128, 197–199, 246–247.

¹⁰⁸⁹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 118, арк. 33–34, 34 зв. (док. № 101).

зведені статистичні дані, що враховували б цей процес, слід було подавати до Берліну, для ведення централізованого обліку переданих зібрань¹⁰⁹⁰. Існують відомості про існування окремої домовленості ОШР з керівником військових бібліотек, що передбачала таке: 1) друковані матеріали військового змісту, конфісковані Оперативним штабом, залишаються при Штабі; 2) ці зібрання перебуватимуть на окупованих східних територіях, доки у Східній бібліотеки у Берліні не виникне потреба в них; 3) уповноважені керівника військових бібліотек можуть отримати доступ до картотек Оперативного штабу та робити з них витяги; 4) книги на замовлення зазначених уповноважених дозволяється видавати їм у довгострокове користування; 5) уповноважені керівника військових бібліотек матимуть можливість ознайомлення з цими зібраннями та отримуватимуть необхідну підтримку; 6) військові бібліотеки, які не перебувають під контролем Оперативного штабу, підпорядковуються уповноваженим керівника військових бібліотек, але у разі необхідності співробітники Оперативного штабу можуть попередньо взяти такі зібрання під свій контроль. Крім цього, Штаб планував пересилати керівникові військових бібліотек примірники окремих праць чи перекладів, що вийшли під час війни та можуть становити інтерес для військової історії. Це мало силу й щодо інших облікованих матеріалів¹⁰⁹¹.

Предметом особливого інтересу для нацистів були юдаїка та гебраїка. Це питання висвітлено, зокрема, в працях уже згадуваних дослідників – Л. Дубровіної, Н. Малолетової, Т. Себти, П. Грімстед. Документи представлені, серед іншого, у вищезгаданих довідниках “Бібліотеки Києва під час нацистської окупації” та “Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга”. Бібліотечні фонди з юдаїки та гебраїки концентрувалися у спеціалізованій бібліотеці Інституту дослідження єврейського питання у Франкфурті-на-Майні. Документи ОШР свідчать, що найактивніше у цій сфері співробітники Штабу працювали у Києві та Вільно. Зокрема, фактично цим обмежувалася робота РГ “Литва”. Існують окремі дослідження щодо долі єврейських зібрань Вільно¹⁰⁹². Впадає в око цікавий факт: якщо на окупованих західних територіях нацисти здійснювали огляд різноманітних приміщень, серед яких вагому частку становили приватні помешкання, складські приміщення, магазини тощо, з метою конфіскації єврейських матеріалів, то на окупованих східних територіях об’єктами такої уваги ставали передусім бібліотеки, наукові інститути та культурні центри. Серед документів ОШР зазначеної тематики – огляди архівних, рукописних і книжкових колекцій, наявних при єврейських інститутах, бібліотеках тощо в різних містах окупованих східних територій, звіти та донесення співробітників, що відповідали за огляд, відбір та конфіскацію зібрань єврейських матеріалів, доповідні записки та акти, а також звіти робочих груп з інформацією про здійснену конфіскацію зібрань, їхній склад, обсяг та транспортування. Вони повною мірою розкривають історію конфіскації та вивезення документів, як, наприклад, аналітична довідка, підго-

---

¹⁰⁹⁰ Там само, спр. 26 а, арк. 266.

¹⁰⁹¹ Там само, спр. 59, арк. 29.

¹⁰⁹² *Grimsted Patricia Kennedy*. Trophies of War and Empire : The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. – 749 p.; *Kirchhoff M.* Häuser des Buches. – S. 122–130.

товлена на основі звіту співробітника Інституту дослідження єврейського питання у Франкфурті-на-Майні д-ра Й. Поля, який у 1942 р. досліджував колекції Києва, Вільно, працював у Ризі та Ковно¹⁰⁹³. Конфіскація єврейських матеріалів активно провадилася також у Ревелі. Документи містять відомості щодо того, які саме єврейські матеріали перебували у складі вивезених зібрань юдаїки та гебраїки, а також про те, що найбільше цікавило Інститут дослідження єврейського питання. Серед таких матеріалів – книги на їдиш, єврейська література XV–XX ст., переважно Біблії, талмуди, тори, молитовники, журнали, рукописи тощо. В Україні це були зібрання Центральної державної єврейської бібліотеки ім. Вінчевського (у приміщенні “Естрада-вар’єте”), значні за обсягом колекції Бібліотеки АН УРСР (передусім з її Подільської філії), Інституту єврейської пролетарської культури при ВУАН, єврейські фонди Центрального історичного архіву у Києві, та ін., а також різні харківські колекції. Йоганнес Поль зазначав, що, на його думку, частину єврейських матеріалів, конфіскованих у Києві, становила найцінніша колекція з оглянутих на той час на Сході єврейських фондів¹⁰⁹⁴.

Загалом, за результатами діяльності Й. Поля обсяг вивезеної лише з Києва юдаїки та гебраїки дорівнював більш як 150 тис. томів. Як уже зазначалося, він активно працював у Мінську та Вільно, де юдаїка та гебраїка були сконцентровані у значній кількості, причому в першому з цих міст вона була представлена переважно у відділах бібліотек, а у другому – у зібраннях численних єврейських установ, серед яких були Єврейський науковий інститут, заснований 1925 р. у Вільно, Бібліотека [юдаїки та гебраїки] ім. М. Страшуна¹⁰⁹⁵, багато синагог та ін.¹⁰⁹⁶ За даними кінця 1944 року Інституту дослідження єврейського питання було передано близько півмільйона томів¹⁰⁹⁷.

Загальна частка подібних джерел серед документів архіву ОШР у співвідношенні з іншими є невеликою, але досить показовою. Як зазначає Т. Себта, за її власними підрахунками, що ґрунтуються на вказаних у документах цифрах, загальний обсяг юдаїки та гебраїки, вивезених з Києва у 1942–1943 рр. до Франкфурта, складає приблизно від 155 тис. томів¹⁰⁹⁸ до 167 тис. одиниць¹⁰⁹⁹. Детальніші відомості щодо конфіскації в Києві єврейських матеріалів містяться у вище-

---

¹⁰⁹³ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, спр. 279, рол. 98, к. 1149–1153.

¹⁰⁹⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 50 а, арк. 10–14, 14 зв.

¹⁰⁹⁵ Бібліотека [юдаїки та гебраїки] ім. М. Страшуна (Strashun-Bibliothek) була названа на честь її засновника, відомого єврейського вченого, бібліофіла, мецената Страшуна Маттїтьяху (Матеса) (1817–1885), представляла собою надзвичайно важливий для єврейської общини Литви культурний та науковий центр, а її фонди у 1930-ті роки налічували 35 тис. томів юдаїки та гебраїки. Щодо М. Страшуна див.: Страшун Маттїтьяху [Електронний ресурс] / Електронная єврейская енциклопедия. – Електрон. текст. дан. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/article/13954> – Загл. с екрана. – Дата обращения: 25.03.2013.

¹⁰⁹⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 119, арк. 61, 70–72, 202–210, 216–224, 229.

¹⁰⁹⁷ ВArch, NS 30/211/205 (док. № 86).

¹⁰⁹⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 221, арк. 124–128.

¹⁰⁹⁹ Детальніше щодо вивезення Штабом юдаїки та гебраїки з окупованих територій України та прибалтійських країн див.: Себта Т. М. Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні. – С. 126–129; Kirchhoff M. Häuser des Buches. – S. 121–130.

згаданому довіднику “Бібліотеки Києва під час окупації”, де наведено перелік документів ОШР, пов’язаних з питанням вивезення з цього міста юдаїки, гебраїки та інших бібліотечних зібрань¹¹⁰⁰.

Під час реалізації політики поповнення ЦБВШ та Східної бібліотеки сфера діяльності ОШР іноді частково перетиналася з інтересами місцевих цивільних адміністрацій, хоча ОШР цікавили, насамперед, література політичного та пропагандистського змісту, а також професійні наукові матеріали. Місцеві адміністрації навіть порушували питання про часткове залишення літератури на місцях, передусім з метою організації майбутньої освіти, пропаганди серед місцевого населення або для актуальних потреб військових і цивільних служб в умовах війни на окупованих територіях (враховуючи великі накладі примірників окремих видань). Надалі цю ідею було певною мірою реалізовано у ході створення нацистами на окупованих територіях так званих “крайових бібліотек”.

Улітку 1942 р. при райхскомісаріаті “Україна” було створено Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв, під керівництвом вже згаданого відомого німецького архівіста Г. Вінтера, у відання якого було передано цілий ряд бібліотек та окремих зібрань¹¹⁰¹. На їхній базі, насамперед на основі Бібліотеки АН УРСР, було створено Крайову бібліотеку (Центральна бібліотека райхскомісара України) під орудою відомого книгознавця та наукового працівника Пруської державної бібліотеки Й. Бенцінга, що певний час працював як при ОШР, так і при адміністрації генерального комісара Києва та опікувався науковими бібліотеками Києва¹¹⁰². Саме тут створювався науковий фонд літератури, що, за задумом

---

¹¹⁰⁰ Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943). – С. 593–595.

¹¹⁰¹ Детальніше щодо КУАБМ див.: *Севта Т.* Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісаріаті України. – С. 111–127; *Алексеев С. Ю.* Отчеты о деятельности Краевого архива Киева как источник по изучению истории архивных учреждений на территории Рейхскомиссариата Украина в период нацистской оккупации / С. Ю. Алексеев // Наука Красноярья. – Красноярск, 2013. – № 3 (08). – С. 24–38; *Його ж:* Документи Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв як джерело з історії дослідження музейних установ на території Рейхскомісаріату Україна у 1942–1943 рр. / С. Ю. Алексеев // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова ; Серія № 6. Історичні науки : Зб. наукових праць. – Вип. 10. – К., 2013. – С. 152–163; *Його ж:* Звітні документи Крайового музею Києва як джерело з історії діяльності музейних установ за часів нацистської окупації / С. Ю. Алексеев // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – Луганськ : ЛНУ ім. Тараса Шевченка, 2013. – № 21 (256), Ч. 2. – С. 70–77.

¹¹⁰² Бенцінг Йозеф (Benzing Josef) (1904–1981) – німецький бібліотекар, бібліограф, знавець історії книгодрукування у Німеччині. Навчався бібліотечній справі у Франкфурті-на-Майні та в Берліні. З 1933 р. – науковий співробітник Пруської державної бібліотеки в Берліні. З грудня 1941 р. працював у робочій групі “Західна Україна” ОШР, де займався бібліотечним напрямом роботи. З 1 березня 1942 р. – при адміністрації генерального комісара Києва, одночасно був керівником Бібліотеки Академії наук у Києві, з 6 червня 1942 р. – керівник Центральної бібліотеки райхскомісара України (майбутня Крайова бібліотека). Після війни працював в Університетській бібліотеці м. Майнца. У 1966 р. вийшов на пенсію. Архів Й. Бенцінга зберігається у фондах Баварської державної бібліотеки у Мюнхені. Див.: *Малолетова Н.* Діяльність німецького бібліотекаря та книгознавця Йозефа Бенцінга. – С. 159–164. Особову справу Й. Бенцінга див.: ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 57; ф. 3676, оп. 1, спр. 52, арк. 62.

Й. Бенцінга, був покликаний слугувати комплексним джерелом для розгортання нацистських досліджень на місцях. Бібліотека провадила обмін літературою та приймала різних нацистських дослідників та місцевих вчених, які працювали над конкретними науковими темами за завданням зондерштабів та робочих груп ОШР, а також німецьких науковців, які приїздили до бібліотек та архівів Києва з конкретними дорученнями¹¹⁰³. Питання діяльності бібліотек в Україні (зокрема, Крайової бібліотеки) на основі їхніх документів є вивченим у вітчизняній науці, його висвітлено в дослідженнях та довідниках, підготовлених Л. Дубровіною, Н. Малолетовою, І. Лосієвським, Т. Себтою, П. К. Грімстед.

З політикою нацистів щодо бібліотек пов'язана реалізація одного з найбільш руйнівних завдань ОШР – знищення тих матеріалів, що не були відібрані, але могли б стати в нагоді супротивникам націонал-соціалізму: архівних документів, книжок, періодичних видань, музейних експонатів. Паралельно створювалися фонди спецзберігання, де концентрувалася заборонена література¹¹⁰⁴. Таким чином реалізовувалася політика цензури щодо ретроспективних фондів бібліотек та архівів.

Серед низки спеціальних наказів ОШР цієї тематики вирізняється наказ Штабу від 22 грудня 1942 р. “Про роботу бібліотек в окупованих східних областях у світлі наказів фюрера від 1 березня 1942 р.”. Нагадаємо, що даний наказ А. Гітлера чітко окреслював завдання ОШР щодо боротьби з противниками націонал-соціалізму у сфері ідеології. У розпорядженні Штабу підкреслено: бажано налагодити діяльність бібліотек, попередньо виокремивши заборонені книжки. Документ було направлено райхскомісарам, генеральним комісарам (враховуючи окружних комісарів), до Центрального пункту по збиранню і обліку культурних цінностей, ОШР, головним робочим групам “Остланд” та “Україна” з метою суворого контролю за ідеологічним станом бібліотечного фонду під час організації доступу до літератури. З цим пов'язані певні зміни, внесені до основних положень щодо відбору літератури у місцевих бібліотеках, – її почали умовно ділити на “дореволюційну” (створену до 1917 року) і “революційну” (з виразним ідеологічно-більшовицьким змістом). Остання вже від початку діяльності ОШР на Україні вважалася “небажаною”, забороненою і підлягала обов'язковому вилученню. Проте до “залишених”, дозволених могли бути віднесені деякі праці з різних галузей наук, твори іноземних письменників та ін., але рішення щодо цього приймалося лише після перегляду на предмет заідеологізованості. Зберігати заборонену літературу мала право лише Крайова бібліотека (створена на базі БАН УРСР)¹¹⁰⁵.

Директор Крайової бібліотеки Й. Бенціг отримав особисте доручення щодо складання списків забороненої літератури. Серед неї була, зокрема, й художня література, що підлягала вилученню, та видання, що могли бути передані до німецьких книготоргових фірм.

---

¹¹⁰³ Малолетова Н. І. Звіти про діяльність Крайової бібліотеки Райхскомісаріату України. – С. 6–24.

¹¹⁰⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп.1, спр. 59, арк. 53–54.

¹¹⁰⁵ Дубровіна Л. А. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943). – С. 13.

Існували також “Основні положення для ревізії українських бібліотек” (“Пам’ятка для очищення бібліотек”), які ГРГ “Україна” розсилала робочим групам. У цьому документі зазначалося, що основна мета ревізії – встановлення стану фондів, втрат, яких вони зазнали, йшлося про вилучення небажаної літератури, а також її знищення. Вилучалася передусім марксистська і більшовицька література, твори єврейських письменників або письменників єврейського походження (Шолом-Алейхем, Фойхтвангер) та композиторів (Мендельсон, Дунаєвський), а також єврейських художників. Більшовицькою вважалася політична та пропагандистська література, видана у період від 1917 р. і до початку 1940-х рр. включно. Окрім цього, вилучалися нотні видання з більшовицьким текстом, зокрема марші й пісні трактористів, піонерів, солдатів, а також книги з питань мистецтва з більшовицькими ілюстраціями та пропагандистські антирелігійні твори (за винятком філософських антирелігійних праць).

Залишалися в обігу примірники спеціальної літератури виключно наукового змісту, навіть якщо її автори поділяли та підтримували комуністичну ідеологію (наприклад, І. Мічурін, Т. Лисенко). Акцентувалась увага на необхідності перегляду художньої літератури, при видаванні на абонемент творів українських та російських класиків слід було попередньо ознайомитись із передмовою та вилучити сторінки з текстом “більшовицького змісту”. На вилучених книжках мали проставлятися штампи “секретно” та “не видається”. Марксистська література та література, що не становила цінності для райху, знищувалася¹¹⁰⁶.

Подібними за змістом є й вказівки Управління штабу ОШР від 23 жовтня 1942 р. щодо обліку та вилучення більшовицьких видань, в яких наголошувалося:

- 1) Фонди мають бути поділені на дореволюційні та післяреволюційні;
- 2) Література до 1917 р. у цілому може бути залишена у місцевих бібліотеках;
- 3) Більшовицька література після 1917 р. конфіскується і зберігається (по можливості у порядкуваною) у зачинених приміщеннях;
- 4) Наукові видання з питань техніки, природознавства, медицини та мистецтва, що побачили світ після 1917 р., можуть бути залишені у бібліотеках;
- 5) У виданнях та публікаціях неросійських письменників, відносно яких не виникає сумнівів, достатньо вилучати передмову, життєписи та більшовицькі цитати;
- 6) Підлягає вилученню література антирелігійної спрямованості;
- 7) Конфіскуються усі твори, які мають значення для Вермахту або військових цілей;
- 8) Частина вилученого матеріалу, якого не потребують німецькі бібліотеки, передається у макулатуру¹¹⁰⁷.

Поруч з більшовицькими матеріалами вилученню підлягала література антирелігійного змісту, а також будь-які твори єврейських авторів.

Загалом вищезгадані документи ОШР є цінним джерелом, що висвітлює діяльність Штабу щодо дослідження, конфіскації, цензурування літератури та інших матеріалів на окупованих східних територіях. Окремий комплекс цих документів розкриває шляхи формування джерельної бази наукових досліджень

¹¹⁰⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 46, арк. 2–2 зв., 3.

¹¹⁰⁷ Там само, арк. 65.

НСДАП та німецьких установ, на які покладалося вивчення народів “східного простору” та ідейних супротивників націонал-соціалізму, насамперед фондів ЦБВШ (з архівом) та Східної бібліотеки Розенберга, а також Інституту дослідження єврейського питання у Франкфурті-на-Майні. Він дає уявлення також про цензурні заходи, до яких вдавалися щодо бібліотечних та архівних фондів, які залишалися на окупованій території, вилучення “небажаної літератури”, а також її планомірне знищення як джерельної бази “ідеологічних супротивників”, в ролі яких на окупованих східних територіях виступали більшовизм та єврейство.

6.2. Джерела щодо організації користування конфіскованими матеріалами та сприяння діяльності науково-дослідних та освітніх установ Третього райху

Важливе місце у діяльності ОШР посідало забезпечення конфіскованими матеріалами та інформацією науково-дослідних установ, партійних організацій, міністерств та відомств Третього райху. Крім Східної бібліотеки Розенберга та Вищої школи з інституціями, що входили до її структури, до низки цих установ, як уже зазначалося, належали: відомства Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП; МОСТ з його службами, різні військові та цивільні служби, що знаходилися на окупованих територіях, та установи райсхскомісаріатів; науково-дослідні інститути, товариства та навчальні заклади, організації, що не входили до системи Вищої школи.

Серед загального масиву документів ОШР можна виокремити три основні тісно пов’язані між собою групи документів, які є джерелами щодо відносин Штабу з іншими службами у сфері забезпечення їхніх потреб у різноманітних матеріалах, конфіскованих на окупованих східних територіях, зокрема у спеціалізованих виданнях.

Перша група – це розпорядчі документи та допоміжні матеріали Управління штабу щодо цієї сфери діяльності Штабу та практичного втілення завдань у даному напрямі, у т. ч. розпорядження щодо надання матеріалів іншим службам, регулювання відносин між ОШР та різними інституціями та відомствами у зазначеній сфері; друга – це матеріали робочих груп, що займалися конфіскацією матеріалів та подеколи також отримували запити зазначених установ; третя група, що значною мірою пов’язує між собою дві перші, – це листування.

Але, фактично, лише остання, третя група містить документи, продуковані самими цими установами. І хоча їх процентне співвідношення відносно документації Штабу досить незначне, однак змістовність цієї групи документів щодо виявлення зв’язків та контактів між ОШР та іншими науковими організаціями, а також уточнення кола користувачів бібліотеками та архівом ОШР, де зберігалися розробки, дуже висока. Листування варте окремої уваги як доволі інформативне щодо того, які матеріали, в якому обсязі та з якою метою були потрібні цим установам, а також яким чином реалізовувався цей процес на практиці.

Вивчення потребує як зовнішнє листування цих установ із ОШР з питань надання різних матеріалів, так і внутрішнє – підрозділів Штабу між собою

стосовно виконання таких запитів: щодо наявності необхідних книг та інших матеріалів і можливості їхнього надання, подеколи – з уже укомплектованих фондів Східної бібліотеки. Воно не зосереджене у справах фондів 3674, 3676 та КМФ-8 ЦДАВО України, а знаходиться серед інших документів у різних справах.

Листування з певного конкретного питання, навіть перебуваючи і будучи розміщеним у складі однієї справи хронологічно у зворотному (канцелярському) порядку, часто перемежується іншими документами згідно з порядком їхнього надходження до Управління штабу чи робочої групи. Все це ускладнює його наукове опрацювання. Зовнішнє листування представлене зверненнями установ або їхніх офіційних представників до Управління штабу, рідше – до керівників головних робочих груп із запитом щодо можливості надання їм книг, періодичних видань, зображальних матеріалів, конфіскованих на окупованих східних територіях.

Цілі використання наданих матеріалів для різних груп установ дещо відмінні: переважають запити з дослідницькою, пропагандистською чи освітньою метою (установи Вищої школи, МОСТ, різні науково-дослідні товариства райху), задля використання цих матеріалів у якості першоджерел. Водночас окремі імперські відомства, підприємства, військові підрозділи, а подеколи й окремі служби МОСТ були зацікавлені в матеріалі, що мав практичне значення та міг бути використаний для ведення війни чи розвитку промисловості, наприклад різноманітних картографічних та статистичних матеріалах, зокрема атласах розвідки корисних копалин на території СРСР, статистиці промислового та сільськогосподарського виробництва тощо, відомостях про містобудування, розміщення промислового виробництва, гідроелектростанцій, інших стратегічних об'єктів, географічних та геологічних виданнях тощо.

Форми забезпечення цими матеріалами також різнилися. Штаб надавав їх в односторонньому порядку – або через Східну бібліотеку, якщо вони вже були укомплектовані, або із зібрань, відібраних на місцях робочими групами, але обов'язково через Управління штабу. Інший шлях надання інформації – у формі співробітництва, особливо за потреби наукового опрацювання і практичного застосування наявної інформації, наприклад з МОСТ, його окремими службами та Вермахтом, рідше – з іншими установами. Серед останніх були, наприклад, німецькі університети, що надсилали своїх студентів для роботи на окупованих територіях, або наукові товариства та інститути, що відряджали своїх співробітників для пошуку необхідних для дослідження матеріалів та отримували при цьому підтримку з боку ОШР.

Окрім ОШР, до часу розгортання ним діяльності на території окупованих східних територій тут працювали й інші команди, з якими ОШР намагався конкурувати за конфісковані бібліотечні та архівні фонди. Серед них була, наприклад, оперативна команда VI Відділу “G” Головного імперського управління безпеки, що функціонувала в Україні під керівництвом унтерштурмфюрера СС д-ра Ю. фон Гена¹¹⁰⁸ і мала своїм завданням забезпечити економічною, техніч-

---

¹¹⁰⁸ Ген Юрген фон (Hehn Jürgen von) (1912–1983) – історик. Народився у Ризі. Навчався спочатку в Дерптському університеті, з 1932 р. – в університеті ім. Альберта у Кьонігсберзі. У 1935 р. після завершення навчання повернувся до Риги, де працював за

ною, краєзнавчою літературою та статистичними матеріалами дослідницькі інститути свого управління¹¹⁰⁹. В Україні активно діяли й інші організації, укомплектовані спеціалістами з різних галузей знань, зокрема з економічних, політичних та військових дисциплін, географічних служб. Серед них переважали підрозділи, що функціонували в рамках СС, наприклад, науково-дослідне товариство “Спадщина предків”¹¹¹⁰, вже згадані зондеркоманда Г. Янкуна при дивізії СС “Вікінг”, воєнізовані геологічні групи СС, зондеркоманда Паульсена та зондеркоманда під командуванням штурмбаннфюрера СС барона Еберхардта фон Кюнсберга, що користувалися підтримкою Й. Ріббентропа, міністра закордонних справ Німеччини. Остання з них діяла в рамках військової групи армій “Південь” у Києві, Львові, Одесі, Харкові та в Криму, що детально розглянуто в працях У. Гартунг¹¹¹¹. Конфісковані та вивезені ними книжки потрапляли до спеціалізованих відділів військових організацій, тому ОШР проводив значне листування щодо розшуку та отримання цієї літератури, зокрема з командою Кюнсберга.

Внутрішнє листування у рамках ОШР, передусім між Управлінням штабу та робочими групами з питань виконання запитів вищезгаданих установ, представлене, в основному, дозволами або заборонами на надання необхідних матеріалів, у ньому йдеться про уточнення їхньої наявності, організаційні моменти тощо. Через особливості документообігу Штабу з урахуванням умов військового часу один документ із запитом “зовнішньої” установи міг подібним чином обертатись у структурі ОШР, наприклад пересилатися між різними підрозділами досить

фахом в одному із німецьких культурно-просвітницьких закладів та водночас – при Інституті ім. Гердера, що був вищим німецьким навчальним закладом Риги. У 1939 р. переселився на територію Третього райху, де при підрозділі “Фольксдойче Міттельштелле” у Позені опрацював конфісковані польські книжкові зібрання. Водночас був науковим співробітником у видавничій службі під назвою “Publikationsstelle Berlin-Dahlem” – відділі Пруського таємного архіву в Берліні-Далемі, що існував з 1931 по 1945 рр. та займався опрацюванням та публікацією статистичного та картографічного матеріалу про країни Східної Європи та СРСР з метою службового використання. З липня 1941 р. Ю. фон Ген працював при одному з підрозділів зондеркоманди Кюнсберга, конфісковуючи різні зібрання бібліотек, архівів та музеїв на окупованій території Росії, Латвії, Естонії. Після розпуску зондеркоманди Кюнсберга влітку 1943 р. він разом з кількома її колишніми співробітниками приєднався до однієї з команд VI Відділу “G” служби зовнішньої розвідки Головного імперського управління безпеки (Ausland-SD im Reichssicherheitshauptamt). Під його керівництвом окремі частини в складі вищезгаданої команди займалися конфіскаціями культурних та наукових цінностей у Києві, Мінську, Одесі, Львові, Будапешті та Кракові. Після Другої світової війни працював за фахом, займався, в основному, дослідженнями історії країн Прибалтики та етнічних німців, що там проживали.

¹¹⁰⁹ Дубровіна Л. А. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943). – С. 2–18.

¹¹¹⁰ Детальніше щодо Аненербе див.: Enzyklopädie des Nationalsozialismus. – S. 353; Энциклопедия Третьего рейха. – С. 16. Відносно протиріч між Службою Розенберга та іншими структурами Третього райху див. також: Bollmus R. Das Amt Rosenberg und seine Gegner. – S. 178–185.

¹¹¹¹ “Betr.: Sicherstellung”: NS-Kunstraub in der Sowjetunion. – 263 S. Hartung U. Raubzüge in der Sowjetunion : Das Sonderkommando Kunsberg 1941–1943. – 135 S.

тривалий час, внаслідок чого до такого запиту додавалися різноманітні супровідні листи.

Оскільки діяльність ОШР одночасно здійснювалася на великих територіях, причому переважно тих, що перебували у віданні цивільної адміністрації та в умовах постійної конкуренції, Управління штабу було зацікавлене в контролюванні процесу конфіскації різноманітних матеріалів та їхнього переміщення. Тому видавання ОШР або Східною бібліотекою всіх матеріалів, відносно яких надходили запити, регулювалося відповідними розпорядженнями Управління штабу, проводився розшук книжок чи матеріалів, доки вони не знаходилися або не підтверджувалася їхня відсутність. Обіг цих матеріалів та їхнє видавання з уже конфіскованих зібрань могли здійснюватися лише під контролем Управління, робочі групи та співробітники Штабу не мали права розпоряджатися та користуватися вилученими матеріалами¹¹¹².

Окрім того, саме Управління штабу, а не робочі групи, провадило листування по запитах бібліотек різних наукових, освітніх та книготорговельних установ райху щодо поповнення фондів науковою літературою та конфіскованими в Україні архівами, а також цінними книжковими колекціями, рукописами, раритетами та унікалами для поповнення колекцій установ, передусім тих, що перебували у віданні Вищої школи. При цьому лише частина запитів задовольнялася з фондів Східної бібліотеки, отже, решта матеріалів мала надходити із зібрань, підготовлених на місцях робочими групами.

З цієї причини серед документів ОШР у вже згаданій першій великій групі документів, тобто методичних та інструктивних матеріалів Управління штабу, наявні численні інструкції та накази щодо обліку та контролю за переміщенням конфіскованих матеріалів, у тому числі у разі надання у користування іншим службам – як військовим, так і цивільним. Окрім цінних предметів мистецтва, історичних раритетів вирізняли конфісковані матеріали актуального змісту, найбільш інформативно цінні, а також ті, що, підлягаючи обов'язковій конфіскації як такі, що можуть стати в нагоді іншим службам в умовах війни, водночас не є унікальними чи рідкісними, наявні у багатьох екземплярах тощо. Але, як уже зазначалося, ГРГ та РГ не були уповноважені самостійно відповідати на запити служб та окремих осіб, що зверталися безпосередньо до них з приводу надання різних матеріалів, у т. ч. книг, плакатів тощо. Ці питання мало вирішувати виключно Управління штабу¹¹¹³.

Показовим щодо цього є одне з розпоряджень Управління штабу за 1942 р., де йдеться про надання матеріалів іншим службам¹¹¹⁴. Згідно з ним усі книги та інші речі, що походили з окупованих областей, мали бути інвентаризовані та відповідно оцінені відділом “Використання” Управління штабу, а потім переправлені за призначенням. По кожному такому випадку мала надсилатися інформація до Управління штабу. Відповідно, розрізнялося надання матеріалів службам, що знаходилися на території діяльності підрозділів Штабу, наприклад робочим групам, та службам, що перебували на території Третього райху. У першому

---

¹¹¹² ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 54.

¹¹¹³ Там само, арк. 40.

¹¹¹⁴ Там само, спр. 59, арк. 409.

випадку дозволялося передавати невеликі за обсягом зібрання речей, конфіскованих робочою групою, наприклад нечисельне зібрання книжок, якщо вони не мали особливої цінності для Вищої школи чи Східної бібліотеки, безпосередньо, причому до Управління штабу в Берліні надсилалась інформація щодо предметів, які передавалися, та отримувача. У іншому випадку згода Управління штабу на видавання речі була обов'язковою, кожен запит розглядався окремо. Водночас про всі запити на матеріали, що надходили з інших служб, слід було обов'язково повідомляти Управління штабу в Берліні, через нього відбувалося й переправлення цих матеріалів за призначенням. У кожному випадку копія переліку переданих речей надсилалася до Управління штабу.

Щодо найактуальніших матеріалів також існували відповідні розпорядження керівництва ОШР. Так, привертає увагу розпорядження щодо забезпечення організації Управлінням штабу виставки більшовицьких пропагандистських матеріалів та предметів мистецтва, де підкреслювалася необхідність якнайшвидше надіслати їх до Берліну¹¹¹⁵. У розпорядженні наголошувалося на потребі в зразках більшовицьких книжок та плакатів, а також засобах пропаганди німецької цивільної адміністрації (в окупованих областях). На виставці пропонувалося представити пропагандистські книжки будь-якого роду, типові приклади більшовицького мистецтва, зібрання з музеїв безвірників, книги для дітей, журнали для молоді, підручники, ілюстровані журнали, документальні фото тощо, а також використати більшовицькі фільми, діaposитиви пропагандистського змісту, навіть фото про роботу ОШР, передусім у найважливіших місцях (пунктах), де вона проводилася. Це стосувалося й фото з гетто.

Серед установ, що постійно замовляли різноманітні матеріали, в тому числі зі Східної бібліотеки, були МОСТ та його служби. У циркулярі ГРГ "Україна" від 15 травня 1943 р. № 15 ідеться про передавання невеликих статей російською мовою до засобів масової інформації, що курувалися МОСТ¹¹¹⁶. За цим циркуляром іншомовні авторські праці (російськомовні тощо) згідно із домовленостями передавалися до таких служб, які, своєю чергою, мали передати їх редакціям: 1. Відділ преси МОСТ, що займався іншомовною пресою і з яким були пов'язані всі газети, що друкувалися в окупованих областях під управлінням цивільної адміністрації. Серед них були і газети для східних робітників, що виходили

---

¹¹¹⁵ Там само, арк. 414.

¹¹¹⁶ До сьогодні серед документів Штабу не знайдено суттєвих документальних свідчень, що підтвердили б факт існування подібних домовленостей. На даний момент цей документ – чи не єдиний серед віднайдених, де вказано, що оригінали робіт іншими мовами пересилалися до вказаних структур. До того ж, низка розпоряджень Управління штабу, що стосується пересилання матеріалів до Берліну, не містить посилань на цей факт, хоча відомо, що розробки перекладалися переважно німецькою мовою та разом з оригіналом (російською, українською мовами) пересилалися до відповідного архіву Штабу при відділі "Облік та контроль" Управління штабу, а також те, що в цілому в разі потреби Штаб надавав інформацію для використання у пресі. На жаль, за відсутності більш розгорнутої інформації складно встановити, за яких умов передбачалося передавання праць, чи передавалися вони і в якому обсязі, і що саме розумілося під позначенням "іншомовні авторські праці": статті для преси, розвідки, нариси тощо, опубліковані чи неопубліковані праці тощо.

в Берліні: “Die Arbeit” (“Труд”), “Der Ukrainer” (“Українець”), “Weißruthenische Zeitung” (“Білоруська газета”); 2. Відповідні служби Верховного командування Вермахту для використання, насамперед, у пресі для добровольців, зокрема газетах “Morgenrot” (“Вранішня зоря”) та “Der Freiwillige” (“Доброволець”), а також для інших газет, що видавалися відділами пропаганди. 3. Російська газета “Новое слово” у Берліні та паризька емігрантська газета “Pariser Vote”, а через служби Штабу у Ризи та Смоленську – газетам, що виходять у Пскові, Смоленську та Орлі.

Вважалося, що це сприятиме якнайбільшому поширенню статей Оперативного штабу іншими мовами в умовах обмеженого часу та значного обсягу його роботи. Головні робочі групи інформували відділ “Облік та контроль” Управління штабу про матеріали, передані для преси. Обсяг повідомлень, потрібних МОСТ для інформування імперських газет, становив, у середньому, чотири машинописні сторінки, а їхній зміст мав висвітлювати життя на окупованих східних територіях, роботу з його організації за часів окупації, питання культури, мистецтва, театру, окремі культурні, економічні, соціальні заходи, різні питання Сходу (історія, регіони, населення) тощо. Своєю чергою, відділ “Облік та контроль” Управління штабу замовляв у робочих груп Сходу низку газет, що виходили на окупованих територіях, зокрема “Українське слово” (Київ), “Останні новини” (Київ), “Дніпропетровська газета” (Дніпропетровськ), “Голос Криму” (Сімферополь)¹¹¹⁷.

Збереглась копія угоди між ОШР та Головною групою “Сільське господарство” Господарського штабу “Схід”¹¹¹⁸ від 4 грудня 1942 р., що була укладена через МОСТ. У ній зазначалося, що сільськогосподарські дослідження в окупованих областях проводяться зазначеною Головною групою. Відповідні референти сільськогосподарської інспекції при райхскомісарах мали опікуватися питаннями конфіскації та використання сільськогосподарських бібліотек. Література політич-

---

¹¹¹⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 246–247.

¹¹¹⁸ Господарський штаб “Схід” (Wirtschaftsstab Ost), або Економічний штаб “Схід” був створений 9 червня 1941 р. на основі т. зв. Господарської організації “Ольденбург” (Wirtschaftsorganisation Oldenburg), що діяла з лютого того ж року і була заснована в ході розробки керівництвом Третього райху планів організації економічної та господарської діяльності на територіях СРСР, які мали бути окуповані, та управління місцевими економічними ресурсами з метою найефективнішої їх експлуатації на користь Третього райху. Після 22 червня 1941 р. Господарський штаб розпочав свою роботу на окупованій території СРСР, перебираючи на себе управління місцевою економікою. Провідну роль у його структурі відігравали головні групи “Сільське господарство”, “Армія” (або “Збройні сили”) та “Економіка”, що були тісно пов’язані з відповідними міністерствами Третього райху, а саме Міністерством продовольства та сільського господарства (Reichsministerium für Ernährung und Landwirtschaft), Міністерством економіки (Reichswirtschaftsministerium). На окупованих східних територіях у його підпорядкуванні було п’ять господарських інспекцій, що керували 23 господарськими командами та 12 філіалами. Керівним органом була спеціальна структура (Wirtschaftsführungsstab, досл. Господарський керівний штаб), головним завданням якої було координування діяльності Господарського штабу “Схід” з політикою служб Г. Гьорінга як Уповноваженого з виконання чотирирічного плану. З метою кращої координації керівники згаданих відділів з осені 1941 р. були включені до штату МОСТ.

ного змісту, наявна в цих бібліотеках, підлягала вилученню за умови домовленості та згідно з вказівками (директивами) ОШР, зібрання художньої літератури залишалися на місці. Інші подібні заходи також могли проводитися лише у разі їх узгодження із ОШР¹¹¹⁹. У разі потреби Головна група “Сільське господарство” Господарського штабу “Схід” надсилала до Штабу запити на окремі книги, у т. ч. щодо нових технічних культур та сортів рослин у СРСР, зернових, фуражу тощо¹¹²⁰. Окрім того, існувала домовленість між ОШР та відділом “Наука” Господарського штабу “Схід”¹¹²¹ (під керівництвом Лео фон цур Мюлена¹¹²²). Завданнями цього відділу були конфіскація наукових матеріалів, які знаходилися в зоні військових дій, щоб обмежити доступ до них інших служб, упорядкування зібраних наукових даних та їх використання за участі співробітників, наданих Управлінням загальних справ головного штабу збройних сил, взяття під захист дослідних установ радянських збройних сил та наукових закладів та передавання керівництва подібними науковими установами органам цивільної влади після їхнього створення на територіях, де щойно завершилися військові дії. Згідно з укладеною між ОШР та цим відділом угодою про співробітництво від 4 червня 1942 р. усі конфісковані Господарським штабом “Схід” наукові матеріали мали залишатися на місцях. Про всі здійснені конфіскації зазначений Господарський штаб мав повідомляти Центральній службі з обліку та збереження культурних цінностей при МОСТ, а тісна співпраця між господарськими інспекціями та головними робочими групами та робочими групами мала здійснюватись шляхом безпосередніх зв’язків.

Господарський штаб “Схід” цікавили насамперед культурні цінності та установи технічного, природничого та господарського профілю, що мали військово-економічне значення. Опрацювання решти інститутів Господарський штаб мав надалі передавати ОШР для відповідних служб цивільної адміністрації. Його не цікавили ті наукові та ідеологічні питання, якими опікувався ОШР. При цьому уповноважені ОШР могли працювати в установах, опечатаних Господарським штабом, до того часу, доки вони не будуть передані ОШР або новоствореній цивільній адміністрації.

---

¹¹¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 123 (док. № 98); спр. 141, арк. 190.

¹¹²⁰ Там само, спр. 118, арк. 88 зв. (док. № 96).

¹¹²¹ Там само, спр. 58, арк. 292; спр. 59, 34–36; спр. 150, арк. 12–14.

¹¹²² Мюлен Лео фон цур (Mühlen Leo von zur), ім’я і прізвище пишуться повністю як Лео фон цур Мюлен (Leo von zur Mühlen) (1888–1953) – геолог. Народився у м. Юр’єв (пізніше – Дерпт, зараз Тарту), навчався геології у місцевому університеті, вже у студентські роки брав участь в експедиціях на Кавказ. У 1914 р. захистив дисертацію при університеті у Фрайбурзі. Пізніше їздив у експедиції до Туркменістану, Ефіопії, побував у Сибіру. З 1934 по 1945 рр. викладав у Берлінській вищій технічній школі (зараз Берлінський технічний університет), де з 1937 по 1942 рр. очолював факультет гірничої справи та металургії. Є автором багатьох наукових праць, частина яких присвячена геології СРСР, Німеччини, Польщі. У роки війни співпрацював зі структурами МОСТ. У 1947 р. був заарештований у радянській зоні окупації Німеччини та засланий до Сибіру, а в 1952 р. – до Воркути (до Воркутинського виправно-трудового табору). Помер у Москві у 1953 р.

Для того, щоб уповноважені представники ОШР могли безперешкодно встановлювати зв'язки з відповідними господарськими інспекціями при групах армій “Північ”, “Центр” та “Південь”, Господарському штабу “Схід” було передано перелік головних робочих груп, робочих груп та передових команд ОШР. Але при цьому угода не передбачала, що ОШР зобов'язаний передавати відповідним службам Вермахту або Господарському штабові “Схід” важливі військові матеріали.

Різноманітні матеріали про окуповані східні території викликали інтерес й у інших служб МОСТ. Так, матеріали про донське козацтво цікавили відділ І.5 МОСТ, а саме відділ “Кавказ” (підрозділ Головного відділу “Політика”) під керівництвом Герхарда фон Менде¹¹²³, та створену влітку 1943 р. Центральну службу МОСТ для донського, кубанського та кавказького козацтва¹¹²⁴ на чолі з д-ром Гімпелем¹¹²⁵. Інший підрозділ МОСТ, так звана служба Годеса (при Будівельному штабі “К” (“Кавказ”)¹¹²⁶, отримавши в користування чималу кількість книг щодо Кавказу, зокрема з питань адміністративного поділу, населення, інфраструктури тощо, так і не повернула їх¹¹²⁷. Цікавили МОСТ і фотографії, зроблені на окупованих східних територіях; відповідні запити його фотоархіву розсилалися до різних структур цієї інституції на місцях та до організацій, що мали з нею зв'язки. Найбільший інтерес викликали фотографії щодо “німецької відбудови” на Сході: портрети керівників цивільної адміністрації, картини повсякденного життя; про хід військової кампанії на Сході; у т. ч. із зображеннями краєвидів, міст, місцевого населення, підприємств, транспортної інфраструктури

---

¹¹²³ Менде Герхард фон (Mende Gerhard von) (1904–1963) – німецький сходознавець, тюрколог, фахівець з кавказьких меншин СРСР, советолог. Походив з балтійських німців. У 1919 р. переїхав до Німеччини, у 1920–1923 рр. навчався у гімназії Пфорта, з 1927 р. по 1932 р. – у Берлінському університеті, вивчав історію та мови – російську, турецьку. 1933 р. в університеті м. Бреслау захистив докторську дисертацію на тему “Дослідження колонізації в Радянському Союзі”. Займався науковою діяльністю, у 1930-х роках вийшли друком дві його значні праці: “Народи Радянського Союзу” та “Національна боротьба тюркських народів Росії”. В той же період викладав у різних університетах Німеччини, насамперед у Берлінському університеті, з 1941 р. – в університеті м. Позен. З початком Другої світової війни працював у Службі Розенберга спеціалістом з національних та релігійних меншин у СРСР, у Міністерстві окупованих східних територій очолював службу “Кавказ” (підрозділ І.5 Головного відділу “Політика”), займався пропагандистською роботою серед національних меншин СРСР, брав участь у створенні низки національних комітетів у складі частин німецької армії. Після війни очолював Центр дослідження Східної Європи у Дюссельдорфі.

¹¹²⁴ Mittelstelle des Ostministeriums für die Don-, Kuban-, Terek-Kosaken.

¹¹²⁵ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 16, арк. 16.

¹¹²⁶ Служба Годеса при Організаційному штабі “К” (Кавказ) (Dienststelle Gohdes (Aufbaustab “K” (Kaukasus) мала збирати матеріали будь-якого роду щодо Кавказу, наприклад етнографічного, антропологічного змісту, карти тощо, впорядковувати їх, а також завдяки отриманій з них інформації готувати аналітичні матеріали, насамперед у формі інформаційних брошур, та забезпечувати ними зацікавлені установи Третього райху, як військові, так й цивільні. Див.: Zellhuber A. “Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu ... ”: das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941–1945 / A. Zellhuber. – München : Ernst Vögel Verlag, 2006. – S. 182–183.

¹¹²⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 213, арк. 26 (док. № 113).

тощо. До цього кола входили також фотографії іншої тематики: зразків російського мистецтва (до 1917 р.); з історії більшовизму (від часів революції до літа 1941 р.), зокрема портрети політичних лідерів, пов'язані з революційними подіями, зроблені під час засідань, про роботу партійних комітетів тощо; про життя етнічних німців на Сході, у тому числі німецьких общин-поселень, їхніх будівель, роботи німецьких митців, архітекторів, інженерів тощо¹¹²⁸.

Серед служб МОСТ, на які прямо чи опосередковано було покладено вивчення окупованих східних територій, варта уваги також вже згадана Центральна служба з дослідження Сходу. Відомо, що через Зондерштаб “Наука” вона зверталася до Управління штабу із проханням про допомогу в пошуку співробітників. Осіб, яких ОШР міг рекомендувати, Служба була готова залучити до роботи без перевірки політичної надійності. Зокрема, вона потребувала таких спеціалістів, як географи та статистики для підготовки карт, історики, філологи, знавці Північної Росії, Сибіру, Кавказу, біологи та ін. Щодо кожного з фахівців Служба прагнула отримати такі дані: ім'я, дата народження, спеціальність, наукові публікації; останнє місце роботи, знання мов, національна належність, кількість членів родини, адреса на даний момент (щоб можна було налагодити зв'язок з науковцем)¹¹²⁹.

Серед матеріалів, замовлених МОСТ, переважають статистичні довідники, що стосуються СРСР, словники, довідники з адміністративного поділу, матеріали щодо роботи радянських планових комісій¹¹³⁰. У загальному переліку відділу “Облік та контроль” вказано біля 15 структур та відділів МОСТ, серед яких були, зокрема, відділи шкільної політики, культурної політики, здоров'я, молоді, преси, публікацій, головна група сільського господарства та ін.¹¹³¹

Документи ОШР свідчать про співробітництво між ОШР та Верховним командуванням Вермахту. Як правило, підрозділи Вермахту та інші військові служби потребували різноманітних матеріалів стратегічного характеру для поточного ведення війни, зокрема топографічних матеріалів¹¹³². Відділ картографії та географії Генерального штабу військово-повітряних сил мав потребу передусім у книгах географічного та господарського змісту, наприклад щодо окремих галузей господарства і промисловості, розташування на території СРСР вугільних та нафтових районів, з окремих наук (зокрема, кліматології), а також виданнях загального змісту (атласи, енциклопедії)¹¹³³.

Щоб контролювати обсяги та переміщення книжок Управління штабу зобов'язало головні робочі групи та робочі групи надсилати на його адресу в Берлін статистичні відомості щодо подібного прямого передавання книг різним службам, у т. ч. – військам¹¹³⁴. Наприклад, німецькі військові підрозділи іноді замовляли у невеликому обсязі (близько сотні примірників) російськомовні книжки для забезпечення ними російських військовополонених¹¹³⁵. Верховне

---

¹¹²⁸ Там само, спр. 59, арк. 39–40.

¹¹²⁹ Там само, спр. 2, арк. 26 (док. № 80).

¹¹³⁰ Там само, спр. 118, арк. 88–88 зв. (док. № 96).

¹¹³¹ Там само, оп. 2, спр. 23, арк. 28.

¹¹³² Там само, оп. 1, спр. 213, арк. 21.

¹¹³³ ВArch, NS 30/170/14–15 (док. № 89).

¹¹³⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 141, арк. 143.

¹¹³⁵ Там само, спр. 118, арк. 26.

командування Вермахту, зокрема його військово-історичний відділ (у Берліні), розшукував радянські книжки з питань військової справи у СРСР¹¹³⁶. Проте, нерідко подібне співробітництво мало, скоріше за все, вимушений характер, оскільки ОШР був зацікавлений у втриманні контролю над якомога більшим обсягом різноманітних матеріалів, тоді як військові служби були неабияк зацікавлені в отриманні всіх можливих матеріалів щодо забезпечення ведення війни. Згідно з повідомленням, надрукованим у 13-му номері бюлетеня “Розпорядження та повідомлення” за 1943 р. від 10 серпня 1943 р., Верховне командування Вермахту інформувало Штаб, що військовими документами з окупованих східних територій займається філіал Військового архіву в Данциг-Оливі¹¹³⁷, тому керівництво Штабу розпорядилося передавати через Управління штабу цьому архівові подібні документи та інші матеріали. Водночас підкреслювалося, що йдеться про матеріали суто військового походження, а не про матеріали з питань військової справи¹¹³⁸. Щодо останніх існувало кілька інших домовленостей, зокрема про обмін книгами та матеріалами військового, політичного та наукового змісту¹¹³⁹, у т. ч. вищезгадана домовленість щодо бібліотек літератури військового змісту¹¹⁴⁰. Для виявлення таких матеріалів робочі групи на місцях перевіряли свої зібрання та мали доповідати про результати Управлінню штабу¹¹⁴¹. Серед інших військових служб були служби з озброєння та забезпечення Вермахту, військовополонених, санітарні служби, служба з навчання перекладачів, структури абверу та ін. (загальною кількістю до 30-ти)¹¹⁴². Є свідчення про звернення до ОШР місцевих структур. Так, комендатура у Харкові у липні 1943 р. звернулася до місцевого підрозділу Штабу з проханням надати інформацію щодо німецької пропаганди і контрпропаганди, партизанського руху, настроїв і ставлення до німців населення, політико-релігійних питань, культури, преси, радіо тощо¹¹⁴³. Там же місцевий підрозділ пропаганди замовив у ОШР у липні 1943 р. чималу низку книг – твори російських та українських поетів і письменників (Л. Толстого, О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Гоголя, А. Чехова, Т. Шевченка та ін.)¹¹⁴⁴.

Окремо обумовлювалося питання використання єврейських матеріалів – Головне управління імперської безпеки¹¹⁴⁵ потребувало відомостей щодо євреїв, які

---

¹¹³⁶ Там само, арк. 53 (док. № 99).

¹¹³⁷ Олива (нім.: Oliva) – населений пункт поблизу Гданська у Польщі, після Другої світової війни був приєднаний до Гданська на правах його окремого району.

¹¹³⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 141, арк. 124 (док. № 38); оп. 4, спр. 444, арк. 83.

¹¹³⁹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 307.

¹¹⁴⁰ Там само, спр. 59, арк. 29.

¹¹⁴¹ Там само, спр. 26 а, арк. 342. ВArch, NS 30/161/166.

¹¹⁴² ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 2, спр. 23, арк. 27.

¹¹⁴³ Там само, оп. 1, спр. 58, арк. 225, 227–229.

¹¹⁴⁴ Там само, арк. 311–315.

¹¹⁴⁵ Головне управління імперської безпеки (Reichssicherheitshauptamt) – керівний орган політичної розвідки та поліції безпеки Третього райху, створене у 1939 р. внаслідок об’єднання Головного управління поліції безпеки (Hauptamt Sicherheitspolizei) та служби безпеки (Sicherheitsdienst). Мало розгалужену структуру, що складалася з семи підрозділів, кожен з яких мав у своєму складі дрібніші структури – відділи та сектори, та перебувало у підпорядкуванні керівника німецької поліції та райхсфюрера СС Гайнріха Гімлера. Головне управління імперської безпеки було одним з 12 головних управлінь СС.

проживали на окупованих східних територіях. З огляду на це Управління Штабу наприкінці 1942 р. надіслало до своїх робочих груп, передусім у Мінську та Вільно, розпорядження щодо надання представникам відомства можливості вибрати необхідні їм матеріали, але за винятком молитовників і подібних книг релігійного змісту¹¹⁴⁶.

Проте розвитку цих офіційних відносин перешкоджали окремі фактори, зокрема не завжди чітко сформульовані завдання, повноваження та обов'язки різних нацистських державних структур, через що їх сфери діяльності та повноваження нерідко пересікалися. Подеколи це призводило до стану перманентної конкуренції між зазначеними структурами та службами, як, наприклад, уже згадувана конкуренція між ОШР та КУАБМ у сфері політики щодо культурних цінностей на окупованих територіях.

Окреме коло установ, що зверталися до ОШР, становили науково-дослідні інститути та вищі навчальні заклади Третього райху, що не входили до системи Вищої школи. Серед них переважали різні науково-дослідні інститути, у т. ч. Інститут дослідження магдебурзького міського права, Інститут дослідження економіки східноєвропейських країн у Кьонігсберзі¹¹⁴⁷, Інститут дослідження континентальної Європи при Службі Розенберга¹¹⁴⁸, за дорученням якого Отто Валькер при ОШР мав збирати у Києві, Херсоні та Сімферополі різні матеріали з навчання (підручники та посібники)¹¹⁴⁹, Інститут медичних досліджень ім. кайзера Вільгельма¹¹⁵⁰, Науково-економічний інститут “Одер–Дунай” в Штетті-

---

¹¹⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 118, арк. 87.

¹¹⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 42, арк. 11.

¹¹⁴⁸ Інститут дослідження континентальної Європи (Institut für kontinentaleuropäische Forschung) був заснований у 1941 р. як установа майбутньої Вищої школи. У 1942 р. отримав нову назву – Інститут дослідження континентальної Європи при райхслайтері Розенбергу (або при Службі Розенберга) (Institut für kontinentaleuropäische Forschung beim Reichsleiter Rosenberg). У 1943 р. Інститут було приєднано також до МОСТ, а наприкінці цього ж року переведено з Берліна до Шварценфельда (Верхній Пфальц). Очолював Інститут Олександр Нікурадзе (Alexander Nikuradse) (1900–1981), німецький фізик та геополітик грузинського походження. Народився та навчався у Грузії, у 1919 р. приїхав вчитися до Німеччини, де пізніше отримав німецьке громадянство. До Другої світової війни викладав точні науки, зокрема фізику, у вищих технічних школах Мюхена та Берліна. Завдяки особистим дружнім відносинам з А. Розенбергом впливав на погляди останнього щодо кавказьких питань. У 1941–1954 рр. очолював заснований ним же Інститут дослідження континентальної Європи, що займався історичними та етнографічними науковими пошуками. Підтримував ідею створення союзу європейських країн під орудою Німеччини, після Другої світової війни займав активну антирадянську позицію, обстоював ідею створення блоку європейських країн, спрямованого проти СРСР та його впливу. Водночас О. Нікурадзе багато уваги приділяв власним дослідженням у сфері фізики, після війни очолював приватний Інститут дослідження ядерного випромінювання, співробітничав з Інститутом дослідження іонів та електронів в Мюнхені.

¹¹⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 59, арк. 76 (док. № 92).

¹¹⁵⁰ Там само, арк. 11. Інститут медичних досліджень ім. кайзера Вільгельма (Kaiser-Wilhelm-Institut für Medizinische Forschung) – наукова установа, заснована 1929 р. при Товаристві ім. кайзера Вільгельма (Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft). До його складу входили чотири підрозділи: хімії, фізики, фізіології та патології. Детальніше див.: *Kant H. Integration und Segregation: Das Kaiser-Wilhelm-Institut für Medizinische Forschung in*

ні¹¹⁵¹ та численні інші інститути¹¹⁵².

Серед інститутів та організацій, які найактивніше листувалися з ОШР щодо отримання різних матеріалів, окрім інститутів Вищої школи, були Інститут економіки східноєвропейських країн у Кьонігсберзі, Антиконтинент, Фонд Райнгарда Гейдріха у Празі, Німецький інститут із зарубіжних зв'язків у Штуттгарті¹¹⁵³, факультет зовнішньої політики Берлінського університету (або Інститут зовнішньої політики), Інститут Східної Європи в Бреслау, Інститут дослідження магдебурзького міського права у Магдебурзі, Крайова бібліотека м. Кассель, головний архів НСДАП у Мюнхені, Націонал-соціалістський союз учителів¹¹⁵⁴, орденські замки¹¹⁵⁵, Пруська державна бібліотека¹¹⁵⁶, Імперська служба з використання

Heidelberg zwischen interdisziplinärem Verbund und Ensemble disziplinärer Institute [Elektronische Ressource] / H. Kant // Interdisziplinarität und Institutionalisierung der Wissenschaft : Wissenschaftsforschung Jahrbuch 2010 / hrsg. von K. Fischer, Hubert Laitko, Heinrich Parthey. – Berlin : Wissenschaftlicher Verlag, 2011. – S. 175. – Online verfügbar unter : http://www.wissenschaftsforschung.de/JB10_175-198.pdf (zuletzt geprüft am: 30.08.2013).

¹¹⁵¹ Науково-економічний інститут “Одер–Дунай” (Wirtschaftswissenschaftliches Institut Oder-Donau) був заснований в Штеттіні (нім.: Stettin, зараз місто Щецин у Польщі, польськ.: Szczecin) за участі Грайфсвальдського університету в жовтні 1943 р., серед його основних завдань було наукове дослідження економіки Північної, Південно-Східної та Східної Європи.

¹¹⁵² ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 22, арк. 42 (док. № 116).

¹¹⁵³ Німецький інститут із зарубіжних зв'язків у Штуттгарті (Deutsches Ausland-Institut in Stuttgart) був заснований у 1917 р. як установа під назвою “Музей та Інститут вивчення зарубіжних німців” (Museum und Institut zur Kunde des Auslandsdeutschtums). Серед основних завдань Інституту було збирання матеріалів про німців, що мешкають за кордоном, надання консультацій переселенцям. У 1930-х роках Інститут було реорганізовано, зросло значення встановлення зв'язків з німецькими організаціями за кордоном. Після 1938 р. Інститут було приєднано до “Фольксдойче Міттельштелле”. У роки Другої світової війни Інститут займався також пропагандою націонал-соціалізму серед німців за кордоном, готував брошури науково-популярного змісту, статті для преси тощо.

¹¹⁵⁴ Націонал-соціалістський союз учителів (Nationalsozialistischer Lehrerbund) – суспільна організація в Третньому райху, що об'єднувала вчителів, вихователів, викладачів та мала поширювати націонал-соціалістські ідеї через навчання та формувати в учнів націонал-соціалістський світогляд. Створений у 1927 р. при НСДАП, проіснував до 1945 р.

¹¹⁵⁵ Націонал-соціалістський орденський замок (NS-Ordensburg) – освітньо-виховний заклад для нацистської молоді, майбутніх керівних кадрів НСДАП. Між 1934 та 1936 рр. було побудовано три таких замки: Фогельзанг (Ordensburg Vogelsang) (в 60 км від Кьольна), Крьоссінзее (Ordensburg Krössinsee) (біля м. Фалькенбург (зараз місто Злоце-нець у Польщі, польськ.: Złocieniec) та Зонтгофен (Ordensburg Sonthofen) (розташований у 150 км від Мюнхена в Баварії). Орденський замок представляв собою комплекс новобудов, лише віддалено нагадуючи за архітектурою середньовічний замок. У кожному із закладів одночасно проживало в середньому до 1000 осіб. Учні, або юнкери, як їх називали, починали навчання в середньому у віці 25 років та мали провести один рік в кожній з цих установ. Вони займалися військовою, спортивною підготовкою, слухали лекції з різних дисциплін: расової теорії та філософії (замок Фогельзанг), управління, військової справи, політології та дипломатії (замок Зонтгофен), а також велика увага приділялася навчанню дисципліні та вихованню особистості в дусі доктрин націонал-соціалізму (замок Крьоссінзее). Четвертий рік юнкери мали провести у середньовічній фортеці Марієнбург (колишній замок Тевтонського ордену, побудований у 1274 р.), що знаходилася в однойменному місті. Зараз це Мальборк у Польщі (польськ.: Malbork, нім.: Marienburg).

фільмів та зображень у науці і навчанні¹¹⁵⁷, Імперська служба охорони природи¹¹⁵⁸, Інститут світової економіки університету м. Кіль¹¹⁵⁹, Імперський архів м. Відень тощо¹¹⁶⁰. Крім учених і викладачів вищих навчальних закладів серед відомих осіб Третього райху, що регулярно зверталися по різні матеріали до

---

¹¹⁵⁶ Прусська державна бібліотека (Preußische Staatsbibliothek) була заснована в 1661 р. Фрідріхом Вільгельмом I, курфюрстом Бранденбурзьким. З 1701 р. існувала під назвою Королівська бібліотека в Берліні (Königliche Bibliothek zu Berlin). Наприкінці 1918 р., після зміни державного режиму в Німеччині вона отримала нову назву – Прусська державна бібліотека. У 1945 р. була поділена на дві установи – Німецьку державну бібліотеку (Deutsche Staatsbibliothek) у Східному Берліні (Німецька Демократична Республіка) та Державну бібліотеку пруської культурної спадщини (Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz) у Західному Берліні (Федеративна Республіка Німеччина). У 1992 рр. вони були об'єднані в одну установу – Берлінську державну бібліотеку (Staatsbibliothek zu Berlin), або Державну бібліотеку в Берліні. На сьогодні вона є однією з установ у складі Фундації пруської культурної спадщини і найбільшою універсальною бібліотекою Німеччини. Її повна сучасна назва: Берлінська державна бібліотека – Прусська культурна спадщина (Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz).

¹¹⁵⁷ Імперська служба з використання фільмів та зображень у науці і навчанні (Reichsanstalt für Film und Bild in Wissenschaft und Unterricht) була заснована у 1934 р. в Берліні як Імперська служба навчальних фільмів (Reichsstelle für den Unterrichtsfilm). Була центральною установою Третього райху в сфері створення навчальних фільмів, що застосовувалися при викладанні у системі освітніх закладів. Лише у 1944 р. нею було підготовлено бл. 900 фільмів. Ліквідована у 1945 р., але замість неї було створено Інститут з використання фільмів та зображень у науці і навчанні (Institut für Film und Bild in Wissenschaft und Unterricht).

¹¹⁵⁸ Імперська служба охорони природи (Reichsstelle für Naturschutz) була створена у 1936 р. на основі Державної служби охорони природних пам'яток (Staatliche Stelle für Naturdenkmalpflege) у м. Данциг після прийняття Закону про охорону природних пам'яток у 1935 р. Вона стала фактично першою службою в цій сфері, діяльність якої охоплювала територію всієї Німеччини. Підпорядковувалася безпосередньо Г. Гьорінгу, однією з офіційних посад якого була посада під назвою “Імперський лісничий Німеччини” (Reichsforstmeister).

¹¹⁵⁹ Інститут світової економіки університету м. Кіль (Institut für Weltwirtschaft an der Universität Kiel) був заснований у 1914 р. як Королівський інститут морського транспорту та світової економіки (Königliches Institut für Seeverkehr und Weltwirtschaft). Після приходу до влади А. Гітлера значна частина його співробітників емігрувала, багато з них переїхали до США, де пізніше працювали у Новій школі соціальних досліджень (англ. The New School for Social Research). Крім здійснення наукової діяльності співробітники Інституту проводили різні статистичні дослідження, надавали консультації з питань міжнародної економіки. З липня 1934 р. по листопад 1945 р. його керівником був німецький економіст Андреас Предьоль (Andreas Predöhl), який з 1942 по 1944 рр. був також ректором університету м. Кіль. В роки Другої світової війни в світлі політики Німеччини щодо економічної експлуатації окупованих нею територій серед напрямків наукових досліджень Інституту провідного значення набуло вивчення функціонування економіки великих територій (або регіонів). Водночас Інститут займався підготовкою таємних донесень для Вермахту, органів влади, різних установ у галузі економіки та промисловості. Інститут існує і сьогодні під тією самою назвою.

¹¹⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 2, спр. 23, арк. 24–28.

ОШР, був також Артур Аксманн, керівник молодіжної нацистської організації “Гітлерюгенд”¹¹⁶¹.

Інститут економіки східноєвропейських країн у Кьонігсберзі неодноразово надсилав різні запити як безпосередньо до ОШР, так і до Східної бібліотеки. Так, у грудні 1942 – січні 1943 рр. його цікавили такі журнали: “Плановое хозяйство” (1939 р., №№ 1–6), “Проблемы экономики” (1941), “Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР” (за 1939–1941 рр.)¹¹⁶², Енциклопедія Брокгауза-Єфрона у 82-х томах¹¹⁶³.

Така організація, як Антиконтинент, також неодноразово зверталася із запитом до ОШР. Зокрема, у вересні 1943 р. від неї надійшов лист до Управління штабу Розенберга у Берліні з проханням щодо отримання якнайповніших комплектів щорічників більшовицьких журналів з теорії комунізму, у т. ч. “Під прапором марксизму”, який виходив також і німецькою мовою; дещо раніше мова йшла про праці теоретиків марксизму (Бухаріна, Плеханова та ін.)¹¹⁶⁴. Окрім того, від Антиконтиненту було отримано інформацію щодо існування публікацій низки агітаційних та пропагандистських більшовицьких матеріалів, зокрема посібників для професійних партійних агітаторів¹¹⁶⁵.

Запити відділу народного господарства акціонерного товариства “I.G. Farbenindustrie”¹¹⁶⁶ стосувалися видань, книг з мінералогії, серій праць Інституту геологічних наук АН СРСР, економічних та промислових атласів, технічних енциклопедій, матеріалів щодо рідкісних металів тощо¹¹⁶⁷.

Деякі установи не обмежувалися запитом на окремі книжки чи комплекти періодичних видань, як, наприклад, Інститут східноєвропейського права університету ім. Альберта у Кьонігсберзі. Цей інститут, що, як вже зазначалося, займався дослідженнями радянського права, а також права царської Росії, звертався до ОШР з проханнями щодо можливого надання цілісних комплектів видань, включаючи книги, періодику та зібрання законів майже з усіх галузей права (теорія права, історія та філософія права, сімейне і трудове право тощо, усього понад 15 галузей), а також юридичних енциклопедій¹¹⁶⁸. Фонд Райнхарда Гейдріха у Празі замовляв радянські матеріали щодо чехів та словаків у Радянському Союзі, про етнічних німців у Богемії, Моравії тощо¹¹⁶⁹.

---

¹¹⁶¹ Аксманн Артур (Axmann Arthur) (1913–1996) – нацистський партійний діяч, політик, райхсляйтер, мав звання керівника молоді Великонімецької держави (Reichsjugendführer des Grossdeutschen Reiches). У 1940–1945 рр. – керівник молодіжної воєнізованої нацистської організації “Гітлерюгенд” (Hitlerjugend), дочірньої структури НСДАП, що охоплювала дітей віком від 10 до 18 років і водночас була кадровим резервом НСДАП.

¹¹⁶² ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 127; спр. 118, арк. 40.

¹¹⁶³ Там само, спр. 213, арк. 26.

¹¹⁶⁴ Там само, спр. 2, арк. 18 (док. № 114).

¹¹⁶⁵ Там само, спр. 118, арк. 22.

¹¹⁶⁶ “Interessen-Gemeinschaft Farbenindustrie AG” – синдикат корпорацій фарбувальних матеріалів, створений у Німеччині у 1925 р. як об’єднання шести великих хімічних корпорацій; проіснував до 1952 р., коли на його основі було утворено 12 великих компаній.

¹¹⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 118, арк. 88–88 зв. (док. № 96).

¹¹⁶⁸ Там само, арк. 33–34, 34 зв.

¹¹⁶⁹ Там само, арк. 23 (док. № 102).

Заслужують на увагу повідомлення осіб, які займалися науковими дослідженнями на території України і представляли різні наукові інституції району. Наприклад, Франц Кляйн¹¹⁷⁰, що працював в Інституті дослідження магдебурзького права у Магдебурзі, залишив відомості про свою подорож Україною у жовтні–листопаді 1942 р. з метою зібрання матеріалів у бібліотеках та архівах українських міст для проведення дослідження розвитку магдебурзького права на цих теренах. Будучи тимчасово приписаним до Зондерштабу “Наука” ОШР, він побував у різних містах України. Так, у Харкові він отримав офіційний дозвіл на роботу в архівах та бібліотеках міста, у тому числі у Військово-історичному архіві. При цьому йому було надано навіть наукових консультантів. Його робочі донесення відклались у вигляді копій як у фонді 3676, так і у фонді КМФ-8 ЦДАВО України¹¹⁷¹. Оскільки документи з питань магдебурзького права зберігалися переважно в Історичному архіві у Києві, Кляйн не виявив таких джерел в інших містах України, однак він одночасно переглянув зібрання бібліотек та архівів міст, які відвідав (зокрема, Києва, Житомира, Вінниці, Кам’янець-Подільського, Проскурова¹¹⁷², Кременця, Рівного та ін.). Цікаві нотатки щодо окремих побачених документів польського та російського походження, складу бібліотек та архівів українських міст, а також подробиці щодо здійсненої Україною подорожі були записані ним вже у Магдебурзі у листопаді 1942 р.¹¹⁷³ Натомість Йоганнес Поль, який опрацьовував при ОШР єврейські зібрання, зокрема у Києві, Вільно та Ковно, замовляв під час своєї роботи в Україні підшивки єврейської преси¹¹⁷⁴.

Здійснив поїздку в Україну і проф. Р. Гіппіус, що представляв Інститут соціальної та народної психології Німецького Карлового університету у Празі. Провівши певний час при ГРГ “Україна” та ГРГ “Остланд” (при Зондерштабі

---

¹¹⁷⁰ Кляйн-Брукшвайгер Франц (Klein-Bruckschwaiger Franz) (1912–1976) – австрійський юрист, історик права. Працював у царині дослідження загальної історії німецького та австрійського права, джерелознавства, а також міського права, аграрного права тощо. Спочатку носив лише прізвище батька – Кляйн, пізніше доповнив його дівочим прізвищем матері – Брукшвайгер. Вивчав правознавство, науку про державу, історію, філософію у різних європейських університетах, зокрема Відня, Граца, Інсбрука, Мюнстера. У 1935 р. захистив кандидатську дисертацію при університеті м. Грац, надалі працював та стажувався у Німеччині – у 1937–1938 рр. у Мюнстері, у 1941–1944 рр. – в Інституті дослідження магдебурзького міського права у м. Магдебург. У цей час в межах виконання доручення Інституту з пошуку в архівах східноєвропейських міст джерел з історії поширення магдебурзького міського права здійснив відрядження до окупованої України. Для виконання завдання був прикріплений до Зондерштабу “Наука” ОШР, у складі якого відвідав Харків, Київ. У 1944–1945 рр. працював у Празі, потім повернувся до університету м. Грац, де посідав спочатку посаду асистента (1946–1947 рр.), пізніше очолив канцелярію університету (1947–1956 рр.). 1955 р. в Інсбруці отримав ступінь доктора наук та 1956 р. переїхав до Відня, де працював керівником канцелярії Вищої аграрної школи. З 1959 р. був секретарем при керівництві Адміністративного суду Відня, 1964 р. вийшов на пенсію.

¹¹⁷¹ Там само, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 272, рол. 1, к. 4906825–4906827; ф. 3676, оп. 1, спр. 58, арк. 187–189.

¹¹⁷² Зараз м. Хмельницький (Україна).

¹¹⁷³ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 272, рол. 1, к. 4906825–4906831.

¹¹⁷⁴ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 118, арк. 87 (док. № 97).

“Наука”) та ознайомившись з життям населення України, він дав загальну наукову оцінку психологічного стану місцевих співробітників ОШР, а через призму їхнього сприйняття дійсності – психологічного стану місцевого населення та особливостей його мислення. Водночас він подібним чином проаналізував політику Штабу щодо підбору місцевих кадрів¹¹⁷⁵. Натомість німецькі медики Фріц та Леонора Пушке, які працювали у Харкові при Зондерштабові “Наука”, обстежили ряд медичних закладів та підготували кілька великих нарисів щодо стану медичного забезпечення у СРСР, історії боротьби на його теренах з різними хворобами, стану медицини та освіти. Пізніше, як свідчить листування, що збереглося в архіві ОШР, результати їхньої роботи мали бути надіслані різним установам Третього райху для використання. Так, фрагменти роботи Леонори Пушке щодо стану розвитку медицини та медичного забезпечення в СРСР, які висвітлювали стан боротьби із туберкульозом, венеричними захворюваннями, питання забезпечення матері та дитини тощо, за проханням авторки мали направити до Німецького товариства з туберкульозу, Інституту біології та расової теорії Вищої школи, відповідних відділів МОСТ тощо¹¹⁷⁶.

Найчастіше німецькі науковці працювали при зондерштабах, що давало їм змогу легально відвідувати окуповані східні території та здійснювати необхідні поїздки, в тому числі до прифронтових зон, тому повніше пошукова та наукова діяльність окремих осіб висвітлена у п'ятому розділі цього дослідження.

Матеріали, конфісковані на Сході, та підготовлені на їхній основі розвідки й огляди, використовувалися Управлінням штабу при написанні газетних статей та текстів доповідей пропагандистського спрямування. У цій роботі були задіяні працівники як ОШР і Управління, так і його робочих груп та зондерштабів, переважно науковці за освітою, так і окремих установ зі сфери поширення знань, з якими співпрацював Штаб. Так, Імперська служба народних бібліотек¹¹⁷⁷ надсилала до ОШР підготовлені її співробітниками матеріали щодо бібліотечної справи в СРСР та досвіду радянських бібліотекарів у справі створення народних бібліотек та запропонувало йому співробітництво й обмін розробками. З того факту, що отримані матеріали були розіслані Штабом по підрозділах для ознайомлення і планувалася навіть їх подальша публікація, можна зробити висновок, що вони представляли інтерес для німецьких організацій¹¹⁷⁸. Окремі добірки

---

¹¹⁷⁵ Там само, спр. 171, арк. 172; оп. 2, спр. 9, арк. 9–13.

¹¹⁷⁶ Там само, спр. 215, арк. 342 (док. № 108).

¹¹⁷⁷ Імперська служба народних бібліотек (Reichsstelle für Volksbüchereiwesen) була створена в 1937 р. на основі Пруської крайової служби народних бібліотек (Preußische Landesstelle für volkstümliches Büchereiwesen) та діяла при Імперському міністерстві науки, виховання та народної освіти (Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung). Серед її завдань були такі: створення та підтримання мережі народних (публічних) бібліотек, розробка та впровадження інструкцій, якими бібліотеки на місцях мали керуватися у своїй діяльності, контроль за роботою на місцях відповідних органів, уповноважених піклуватися про розвиток бібліотечної справи, поширення серед населення націонал-соціалістських видань, вилучення з фондів бібліотек т. зв. “небажаної літератури” тощо. Див.: Koch C. Das Bibliothekswesen im Nationalsozialismus / C. Koch. – Tectum Verlag DE, 2003. – 144 S.

¹¹⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 118, арк. 21.

документів та фотографії використовувались як демонстративний матеріал на засіданнях з навчання у різних містах району. Це нерідко спонукало співробітників окружних відомств з навчання за погодженням з Головним відомством з навчання НСДАП¹¹⁷⁹ приїздити до Ратібору та самостійно опрацьовувати матеріали по різних навчальних темах¹¹⁸⁰.

Як свідчать документи, подібні доповіді й повідомлення були розраховані не лише на представників військових служб (Вермахту) та майбутніх партійних керівників різних рівнів, а й на місцеве цивільне населення, причому як на окупованих східних територіях, так і на теренах самого району. Серед основних тем – загроза більшовизму та єврейства для всього світу, які переважно вписувались у так звані імперські навчальні (освітні) теми, що викладалися на спеціальних семінарах у партійних установах, у т. ч. і на освітніх лекціях Служби Розенберга¹¹⁸¹. Прикладом можуть слугувати “освітні” доповіді Г. Вундера щодо єврейства, зокрема “Єврей та більшовизм” (існувала відповідна імперська освітня тема)¹¹⁸², з якою Г. Вундера запрошував один із центрів політичного навчання НСДАП у Берліні-Далемі. Такі доповіді виголошувалися також на зібраннях членів НСДАП, спеціальних культурних вечорах, влаштованих для військово-службовців та представників місцевої цивільної адміністрації, на навчальних курсах пропагандистів РВА¹¹⁸³, на спільних зустрічах та нарадах співробітників самого Штабу¹¹⁸⁴. Зокрема, відомості про низку подібних вечорів збереглися серед документів ГРГ “Остланд”. Навчальні заходи подеколи супроводжувалися демонстрацією добірок фрагментів з конфіскованих радянських кінофільмів. Так, у 1943 р. керівник Головного відомства “Навчальні засоби” Г. Брендель запропонував завдяки фрагментам з радянських кінофільмів посилити антибільшовиць-

---

¹¹⁷⁹ Головне відомство з навчання НСДАП (Hauptschulungsamt der NSDAP) відповідало за світогляд членів НСДАП, насамперед тих, які входили до керівної ланки різних партійних структур або займалися політичним навчанням в руслі націонал-соціалістської ідеології: політкерівників і партійних лекторів (Німецького трудового фронту з його організаціями, Націонал-соціалістського союзу вчителів, Націонал-соціалістської жіночої організації (NS-Frauenchaft), або Націонал-соціалістського жіночого союзу та багатьох інших націонал-соціалістських формувань). Окремо також читалися лекції на різні теми і для звичайних членів НСДАП, якщо вони висловлювали бажання навчатися. Відомство готувало навчальні плани, курси, посібники тощо, організовувало різноманітні курси, залучало до співпраці викладачів вищих навчальних закладів та співробітників наукових установ. Детальніше щодо Головного відомства з навчання НСДАП та загалом навчання у НСДАП див.: Организация Национал-социалистической немецкой рабочей партии : [сборник документов] / ред. А. Б. Сафронов. – Рига : Gramatū Draugs, 2002 г. – С. 210–221.

¹¹⁸⁰ ВArch, NS 30/211/227.

¹¹⁸¹ Календар подібних заходів при Службі Розенберга з червня 1942 р. по квітень 1943 р. включно див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 211, арк. 106–112.

¹¹⁸² ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 2, арк. 14.

¹¹⁸³ Російська визвольна армія (РВА) (1943–1945) – історична назва збройних сил Комітету Визволення Народів Росії (КВНР), що воювали на боці нацистської Німеччини, та сукупності російських антирадянських збройних частин і російських колаборантів у складі Вермахту (добровольців, військовополонених та ін.). Див.: РОА // Фашизм и антифашизм. Энциклопедия. В 2-х томах. / Большая энциклопедия. – М. : Терра, 2008. – Т. 1 : М–Я. – С. 231–232.

¹¹⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 171, арк. 212–215.

кий вплив навчальних тем “Німецька доленосна війна на Сході”, “Євреї як світовий паразит” та “Расове вчення”. Серед підібраних кінофільмів були такі: “Петр I”, “Александр Невский”, “Ленин в Октябре”, “Партийный билет”, “Чапаев”, “Светлый путь”, “Великая клятва” та ін.¹¹⁸⁵ Відібрані фільми та фрагменти рекомендувалося супроводжувати текстовим перекладом німецькою мовою.

Існували зв'язки між ОШР та Націонал-соціалістським союзом викладачів (Мюнхен)¹¹⁸⁶, при якому діяла робоча нарада з дослідження Сходу. На її перше засідання, що відбулось у Позені 1–3 жовтня 1943 р., були запрошені представники ОШР. Зокрема взяв участь у засіданні Г. Вундер, який вважався знавцем більшовизму та Сходу¹¹⁸⁷. На засіданні були порушені питання психології населення Росії та України, зокрема расові (проф. Герхард фон Менде), питання спадщини вікінгів у російському та українському просторі (проф. Юліус Форсманн¹¹⁸⁸), історії Росії (д-р Вернер Філіпп¹¹⁸⁹), історії більшовизму (д-р Вернер

---

¹¹⁸⁵ Там само, спр. 21, арк. 4–5 (док. № 110).

¹¹⁸⁶ Націонал-соціалістський союз німецьких викладачів (Nationalsozialistischer Deutscher Dozentenbund), або Націонал-соціалістський союз німецьких доцентів – суспільна організація в Німеччині (1935–1945), структурний підрозділ НСДАП. Союз був створений як підрозділ НСДАП у вищих навчальних закладах та об'єднував викладачів університетів (вони могли водночас бути членами націонал-соціалістського союзу учителів). Його метою був політичний контроль за діяльністю університетів і їхніх викладачів, а саме вирішальна участь у виборах викладацького складу, пропаганда націонал-соціалізму серед викладачів, наприклад, у формі лекцій, тощо.

¹¹⁸⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 22, арк. 184–186 (док. № 92).

¹¹⁸⁸ Форсманн Юліус (Forssman Julius) (1879–1952) – німецький філолог, германіст. Вивчав германістику, слов'янську та англійську філологію, філософію та історію у Санкт-Петербурзі, де проживав і викладав до 1919 р. У 1941–1945 рр. – професор індогерманістики у Познанському університеті, де опублікував низку праць на підтримку окремих постулатів націонал-соціалізму, присвячених, зокрема, північному мовному та культурному впливові на російську мову та історію формування російського народу. У повоєнні роки жив у Ляйпцигу, де викладав російську мову та історію російської культури на філологічно-історичному відділенні філософського університету Ляйпцизького університету.

¹¹⁸⁹ Філіпп Вернер (Philipp Werner) (1908–1996) – німецький історик, дослідник історії країн Східної Європи, зокрема російської церковної історії. Народився у Вроцлаві, у 1932 р. захистив дисертацію у Гамбурзі. З 1933 по 1940 рр. був асистентом Берлінського семінару східноєвропейської історії та краєзнавства. Тривалий час працював також у Кьонігсберзі. Продовжив тут свою діяльність як позаштатний професор і після Другої світової війни. Пізніше працював при університеті м. Майнц, де керував робочим об'єднанням, що займалося дослідженням східноєвропейської історії. З 1970 по 1972 рр. був директором Інституту Східної Європи, заснованого у 1951 р. як підрозділ Вільного університету Берліна. До 1976 р. В. Філіпп керував також Семінаром східноєвропейської історії Інституту. Див. також: *Барвінська П. І.* Новий початок після 1945 року: з історії інституалізації східноєвропейських історичних досліджень у Західній Німеччині у другій половині 40-х – 50-ті роки ХХ ст. / П. І. Барвінська // *Вопросы германской истории* : сб. науч. тр. / Днепропетровский нац. ун-т. – Днепропетровск, 2008. – С. 178; *Bott M.-L.* Die Haltung der Berliner Universität im Nationalsozialismus : Max Vasmer's Rückschau 1948 / M.-L. Bott. – Berlin 2009. – S. 117–118; електронну версію див.: *Bott M.-L.* Die Haltung der Berliner Universität im Nationalsozialismus: Max Vasmer's Rückschau 1948 [Elektronische Ressource] / M.-L. Bott. – 2009. – Online verfügbar unter : <http://edoc.hu-berlin.de/series/geschichte-hu/1/PDF/1.pdf> (zuletzt geprüft am: 18.08.2013).

Маркерт), германізації та дегерманізації Росії (д-р Райнхард Віттрам¹¹⁹⁰), історії України у німецькомовній літературі (д-р Ганс-Йоахім Бейсер), а також політичні проблеми, зокрема про методи управління в СРСР (д-р Рудольф Гіппіус, д-р Вернер фон Гарпе).

Окреме місце в роботі Штабу посідала підготовка спеціалізованих виставок, на яких був представлений конфіскований ОШР матеріал. Наприклад, у 1944 р. з нагоди одного з освітніх заходів у Вюрцбурзі (9–11 травня) разом з Відомством “Виставки” Служби Розенберга було представлено огляд роботи Оперативного штабу. Одна з її частин – “Більшовизм” – була постійною та неодноразово демонструвалась у різних містах¹¹⁹¹. Матеріали ОШР, щоправда, – у незначному обсязі через замалу виставкову площу, мали бути представлені також на виставці, присвяченій 10-річчю приходу до влади НСДАП, що мала відбутися на початку березня 1943 р. у Мюнхені. До складу експонатів входили чисельні зображальні матеріали: фотографії про діяльність ОШР на окупованих східних територіях, зразки конфіскованих предметів агітаційно-пропагандистського змісту, антифашистські листівки тощо¹¹⁹². Виставки організовувалися й у приміщеннях самого ОШР у Берліні і слугували ознайомленню представників різних служб з їх експонатами. Демонструвалися насамперед конфісковані речі та фотографії, що висвітлювали зміст та характер діяльності ОШР. Так, на початку лютого 1943 р. Управління штабу в Берліні відвідали керівники головних відомств служби Розенберга як Уповноваженого у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП, зокрема Г. Гагемейер¹¹⁹³, керівник Головного відомства “Наддержавні сили”, Г. Гертле, керівник Головного відомства “Наука”, Г. Райнерт, керівник Відомства “Прадавня та рання історія”. При ознайомленні з представленими там матеріалами переслідувалася насамперед мета визначити можливість їх використання у роботі зазначених відомств¹¹⁹⁴. Того ж року Г. Гагемейер ухвалив план запровадження у серії видань НСДАП окремої серії під загальною назвою “Наддержавні сили”¹¹⁹⁵. Теми, робота над якими мала провадитися разом з ОШР, поділялися на дві частини. Тоді як

---

¹¹⁹⁰ Віттрам Райнхард (Wittram Reinhard) (1902–1973) – німецький історик, дослідник історії німців країн Прибалтики, історії країн Східної Європи. Походив з родини балтійських німців, навчався у Миській гімназії у Ризі, пізніше вивчав історію, філософію та історію релігії в університетах Риги, Йени та Тюбінгена. Захистив першу дисертацію у 1925 р., з 1928 р. працював в Інституті ім. Гердера, де у 1938 р. очолив кафедру історії. З 1941 р. викладав у щойно заснованому Імперському університеті м. Позен, був деканом філософського факультету, керівником Історичного семінару. У 1945 р. переїхав до Гьоттінгена, де позаштатно викладав у місцевому університеті, а з 1955 р. і до виходу на пенсію у 1970 р. працював на кафедрі історії країн Східної Європи, був членом кількох німецьких товариств та об’єднань, зокрема Баварської академії наук, Академії наук у Гьоттінгені та ін.

¹¹⁹¹ ВArch, NS 30/211/227 (док. № 86).

¹¹⁹² ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 22, арк. 161 (док. № 106).

¹¹⁹³ Гагемейер “Ганс” Йоганн Герхард (Hagemeyer “Hans” Johann Gerhard) (1899–1993) – керівник відомства “Письменство” при Службі Розенберга, у 1943–1944 рр. – там же керівник відомства “Наддержавні сили”.

¹¹⁹⁴ ВArch, NS 8/260/83–84. Фотографії цього заходу див.: ВArch, NS 30/1/62.

¹¹⁹⁵ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 51, арк. 37–39 (док. № 115).

друга з них під назвою “Лібералізм та Західна Європа” ще мала доопрацьовуватися разом з Г. Муховим, перша частина, що мала назву “Більшовизм”, уже була складена у попередньому, чорновому варіанті. До неї увійшли 15 тем, розроблення яких здійснювалося із залученням німецьких учених, співробітників-німців Оперативного штабу та окремих відомств А. Розенберга. Вони стосувалися питань більшовицького світогляду та керівництва (Г. Гертле, Альбрехт, Г. Вундер), національностей у СРСР (Г. фон Менде), урбанізації (Р. Прокш), більшовізації країн Прибалтики (Г.-Й. Рудольф), повсякденного життя радянського громадянина (В. Райхардт) та ін. Обсяг роботи мав дорівнювати, в середньому, біля 80 сторінок машинописного тексту, передбачувалася навіть виплата гонорару.

Прикладом співробітництва ОШР з іншими установами та надання матеріалів пресі може слугувати публікація витягу з роботи Г. Вундера “Справжнє обличчя більшовицької держави” у періодичному виданні “Der Hoheitsträger” (№ 7 за 1943 р., Мюнхен), друкованому органі Головного відомства з навчання НСДАП, про що є відповідні згадки у листуванні¹¹⁹⁶. До грудня 1942 р. статті співробітників ОШР були опубліковані, зокрема, у виданнях “Der Befehl” (В. Райхардт, “Методи радянської пропаганди та навчання”), “Nationalsozialistische Parteikorrespondenz” (Й. Поль, “Єврейські барди Сталіна”), “IdP” (декілька статей щодо більшовицької агітації мілітаристського змісту в 1941–1942 рр.), “Westdeutscher Beobachter” (К. Бретгауер, “Той, хто хоче обманом успадкувати безсмертя”) та ін.¹¹⁹⁷ Донесення Г. Вілля про мандрівку Україною, передане до преси у жовтні 1942 р., було опубліковано у виданнях видавництва Vera (видавничий концерн “Eher Verlag”¹¹⁹⁸), зокрема у “Königsberger Allgemeine Zeitung”, “Hannoverscher Anzeiger”, “Freiburger Zeitung”, “Volksblatt”, “Der neue Tag”, “Hamburger Anzeiger”¹¹⁹⁹. Лише Р. Прокш у 1944 р. опублікував біля 10 статей у різних виданнях, у т. ч. “NS-Landpost”, “Mitteilungsblatt” та “Rednerdienst”, серед яких були такі: “Більшовизм і власність”, “Структурні зміни російського народу під впливом більшовізму”, “Знищення села”¹²⁰⁰. Одна зі статей складалася з трьох частин, кожна з яких була опублікована окремо, а одного разу її було вміщено повністю.

Праця Й. Поля, співробітника Інституту дослідження єврейського питання Вищої школи, що певний час працював при Штабі, була опублікована окремим виданням під назвою “Євреї у Радянському Союзі” (лише у Ризі вийшов наклад у 10 тис. примірників)¹²⁰¹. Водночас в одній із доповідних записок для Г. Вундера від 10 червня 1943 р. наголошувалося на бажаності надсилання до Управління штабу статей радянських авторів російською мовою, передусім стосовно повсяк-

---

¹¹⁹⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 16, арк. 26.

¹¹⁹⁷ Там само, арк. 179 (док. № 95).

¹¹⁹⁸ Vera Verlagsanstalt GmbH – видавництво концерну “Eher Verlag”, Центрального видавництва НСДАП, що з 1937 р. контролювало понад 50 %, а з 1944 р. – понад 80 % усіх періодичних видань Третього райху та бл. 150 видавництв.

¹¹⁹⁹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 16, арк. 179 (док. № 95).

¹²⁰⁰ ВArch, NS 30/211/14–15 (док. № 87).

¹²⁰¹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 118, арк. 54 (док. № 100).

денного життя в СРСР, та подальшого їх передавання до служб російської преси в інших містах Європи, наприклад Берліні чи Парижі¹²⁰².

Конфісковані Штабом матеріали активно використовували його співробітники, особливо ті, що мали вищу освіту та були залучені не лише до їх перегляду та відбору, але й до наукового опрацювання. Як правило, вони отримували доручення щодо наукового вивчення того чи іншого питання, пов'язаного зі східними територіями. Цей процес, що тривав з 1942 по 1944 рр., засвідчує, зокрема, листування. Так, у листах від 30 березня 1944 р. ідеться про отримання 76-ти примірників журналу “СССР на стройке”¹²⁰³ зі Східної бібліотеки для копіювання ілюстрацій та вивчення інформації стратегічного значення щодо промислового будівництва, техніки та транспорту в СРСР і можливостей приєднання фотокопій до “Архіву радянської індустрії” або “Архіву радянських міст”¹²⁰⁴. Серед аналогічних документів – запит від 25 жовтня 1944 р. до фотоархіву ОШР у Ратіборі щодо можливостей виготовлення копій з фотоілюстрацій окремих номерів журналу “СССР на стройке”¹²⁰⁵. Дати згаданих вище документів (весна–осінь 1944 р.) засвідчують: співробітники Штабу продовжували активно працювати навіть тоді, коли майбутня поразка нацистської Німеччини у війні ставала все більш очевидною. Частина колишніх співробітників ГРГ “Україна”, зокрема місцевих, що виїхали в цей період до країн Центральної та Західної Європи, змогли влаштуватися при інших службах, але певною мірою підтримували зв'язки з відділом ОШР у Ратіборі¹²⁰⁶. У Ратіборі при ОШР продовжували працювати два українських співробітники з Києва – В. Марченко та А. Ольховський, у Празі при Фонді ім. Гейдріха працювали чотири співробітники, у т. ч. проф. О. Оглоблін, при Інституті соціальної та народної психології при Німецькому Карловому університеті – дві особи, у Відні, Бреслау, Кьонігсберзі, Бунцлау та Плауені (район Фогтланд у Саксонії) – по одному співробітникові, причому у Плауені згідно з документами ОШР ним був проф. К. Штепа¹²⁰⁷.

Виконувалися наукові запити окремих дослідників, у тому числі українських науковців. Серед листування щодо забезпечення книжками з фондів Східної бібліотеки та ЦБВШ відклалася відповідь на запит Омеляна Прицака¹²⁰⁸ відносно

---

¹²⁰² Там само, спр. 119, арк. 361 (док. № 72).

¹²⁰³ “СССР на стройке” (1930–1941, 1949) – радянський щомісячний ілюстрований журнал новин і пропаганди, що був присвячений питанням будівництва в СРСР нового соціалістичного суспільства. Виходив кількома мовами, серед яких були англійська та німецька. З 1950 р. друкувався під назвою “Советский Союз”.

¹²⁰⁴ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 271, рол. 98, к. 1090–1097.

¹²⁰⁵ Там само, к. 1098.

¹²⁰⁶ VArch, NS 30/211/163 (док. № 87).

¹²⁰⁷ VArch, NS 30/211/18 (док. № 87).

¹²⁰⁸ Прицак Омелян Йосипович (1919–2006) – український історик, мовознавець, філолог-орієнталіст. Навчався у Львівському, Берлінському (1943–1945) та Гьоттінгенському (1946–1948) університетах. Редактор багатьох наукових видань, викладач університетів у Гьоттінгені, Гамбурзі, Сіетлі. Засновник і директор Українського наукового інституту Гарвардського університету, один із співзасновників Міжнародної асоціації українців. Ініціатор та засновник англомовного наукового журналу “Гарвардські українознавчі студії”, Міжнародної асоціації українців (МАУ). До 1998 р. – директор Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України.

надання періодичних видань “Исторические записки” і “Вестник древней истории”¹²⁰⁹, наявні запити проф. К. Штепи¹²¹⁰ та проф. І. Мірчука¹²¹¹, керівника Українського наукового інституту в Берліні, щодо можливості перегляду матеріалів Центральної бібліотеки Вищої школи¹²¹².

Загалом, серед тематичного розмаїття численних запитів різних інституцій та окремих співробітників найбільша їх частина стосувалася тематичних розробок з питань політики (у т. ч. єврейського питання та загалом національної політики), економіки, народонаселення, індустріального розвитку СРСР, дослідження ґрунтів, розвитку мікробіологічних досліджень, досягнень науки та техніки в СРСР, світової економіки, геоботаніки. Серед історичних матеріалів переважали ті, що були пов’язані з вивченням магдебурзького міського права, давньої історії Європи, різними генеалогічними дослідженнями, а також питаннями статистики, використанням фільмів та фотознімків у науці та викладанні тощо.

Наведені вище відомості засвідчують: архів ОШР є важливим джерелом з питань історії формування та використання для ідеологічних досліджень конфіскованих наукових зібрань бібліотек та архівів, принципів їх формування, складу та змісту фондів, а також наукового використання. Це визначало основи роботи з конфіскованими архівними і бібліотечними фондами, ступінь їхнього використання в інтересах райху та допомоги в науково-дослідній діяльності нацистським установам, які знаходились як на окупованих територіях, так і в самій Німеччині, успішність діяльності з постачання наукової літератури, підготовки за запитом наукових довідок, надання інформаційних та аналітичних матеріалів тощо.

---

¹²⁰⁹ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 277, рол. 29, к. 710.

¹²¹⁰ Там само, к. 815.

¹²¹¹ Мірчук Іван (1891–1961) – український філософ, історик культури та громадський діяч. Навчався у Віденському університеті, там же захистив докторську дисертацію. З 1921 по 1931 рр. викладав в Українському вільному університеті, що був заснований у Відні кількома українськими емігрантськими організаціями, а пізніше переведений до Праги. У 1926 р. став професором щойно заснованого Українського наукового інституту в Берліні, 1931 р. був призначений його директором. У 1945 р. переїхав до Мюнхена, де став ректором відновленого УВУ. Водночас очолював Українську вільну академію наук та історично-філософську секцію Наукового товариства імені Тараса Шевченка, редагував журнал “Sovietstudien”, який видавав Інститут вивчення історії та культури СРСР. 1949 р. обраний членом Баварської академії наук.

¹²¹² ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, рол. 29, спр. 277, к. 726.

ПІСЛЯМОВА

Протягом багатьох років історія Другої світової війни є предметом постійної уваги вчених різних країн, але, незважаючи на існування чималої кількості наукових досліджень в цій сфері, постійно зростає кількість нових, досі маловідомих фактів та явищ, пов'язаних з війною, що заслуговують на увагу дослідників. Серед низки таких активно досліджуваних проблем – внутрішня політика Третього райху на окупованих територіях, що вирізнялася цілеспрямованим ідеологічним підґрунтям та специфічними організаційними засадами, участю державних структур різного рівня у проведенні окупаційної політики, зокрема з урахуванням історичних умов, політичного устрою, менталітету населення країн, окупованих Третім райхом, та конкретних цілей, які ставив перед собою райх для майбутнього цих територій у складі майбутньої імперії. Однією з таких державних структур, що зробили внесок у поширення нацистської ідеології, здійснення політики у сфері науки та культури, був Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга (1940–1945), спеціально створений для роботи на окупованих територіях. Здійснення Штабом політичних завдань визначило його складну, розгалужену структуру, принципи організації діяльності та засоби реалізації його завдань в умовах війни та окупації. Перед ОШР були поставлені, передусім, ідеологічні цілі, що передбачали всебічне вивчення окупованих територій з метою використання отриманої інформації в пропагандистській діяльності Третього райху, особливо в умовах війни, задля визначення стратегічних засад організації управління окупованими європейськими країнами після успішного, як планувалося, закінчення війни, а також ліквідації внутрішніх умов для опору нацистській ідеології та створення сприятливих умов для перетворення цих територій на ресурсну базу райху. На службу цій загальній меті були поставлені всі завдання та напрями роботи ОШР, архів якого хоча й не зберігся повністю, усе ж має репрезентативний склад документальних джерел для вивчення його різнопрофільної діяльності.

Ґрунтовне дослідження документів ОШР почалося лише двадцять років тому і переважно тієї частини його документального архіву, що стосувалася масштабних конфіскацій культурних цінностей, наукових та ідеологічних матеріалів, що зберігалися в бібліотеках, музеях, архівах, наукових установах, вищих навчальних закладах окупованих країн тощо. Закономірно, що болючість питання цинічного пограбування культурних та наукових цінностей окупованих країн Європи, спроба знищення таким чином культури та історичної пам'яті цілих народів активізували, передусім, вивчення саме цього напряму діяльності ОШР. Лише за кілька років роботи Штаб зміг створити розгалужену структуру на території декількох європейських країн, окупованих нацистською Німеччиною, організувати та здійснити безпрецедентні вилучення та переміщення на територію Німеччини культурних цінностей з окупованих територій різних країн. Співробітниками головних робочих груп ОШР “Бельгія та Північна Франція”, “Нідерланди”, “Остланд”, “Україна”, “Центр”, “Південний Схід” було вивезено до райху величезні масиви предметів мистецтва, книг, журналів, архівних докумен-

тів з історії територій та народів, які на них мешкали. Закономірно, що документи Штабу стали джерелами інформації для пошуків вивезених цінностей.

Протягом багатьох років ідеологічна та наукова основа діяльності ОШР не була предметом окремого дослідження, але саме вона визначала реалізацію завдань Штабу. Лише в останні десятиліття розпочато процес належного архівознавчого та джерелознавчого дослідження архівних комплексів документів ОШР за іншими, ніж пограбування цінностей, напрямками його діяльності. Ці документи складають великий масив джерел з вивчення засад окупаційної політики райху та її ідеологічної складової. Вони свідчать про глибоко продуману системну політику ідеологічного впливу на населення, коли під гаслом боротьби з “ворогами націонал-соціалізму” і, зокрема, з більшовизмом та його загрозою Європі, Штаб та пов’язані з ним служби мали підтримувати та пропагувати націонал-соціалістську ідеологію, використовувати всі отримувані ним відомості на користь нацизму, щоби сприяти активнішій переорієнтації ментальності населення та створення умов для організації й експлуатації матеріальних ресурсів у країнах, окупованих нацистською Німеччиною. Дослідження цього напрямку діяльності ОШР відкриває нову, маловідому сторінку історії Другої світової війни, що була складовою ідеологічної політики Третього райху.

Хронологічно діяльність ОШР поділяється на декілька періодів. У 1941–1942 рр. основна діяльність Штабу на окупованій території Східної Європи була пов’язана з розгортанням тут його стаціонарних структур, оглядом бібліотек, музеїв, архівів, наукових установ, навчальних закладів тощо. Проводилася значна інформаційно-аналітична і реєстраційна робота з оцінювання стану будівель цих установ, змісту і складу зібрань і колекцій, що залишилися на місці (окремі зібрання або їхні частини були евакуйовані або постраждали внаслідок військових дій), а також визначення їхньої культурної чи наукової цінності та перспектив використання у майбутньому. Тоді ж було розпочато відбір культурних цінностей для вивезення до райху та організацію використання решти зібрань на окупованих територіях як нацистами, в бібліотеках із обмеженим доступом, так і окремими групами населення у публічних бібліотеках, де після проведення цензури залишалися книжки, дозволені для читання, фільмотеки навчальних фільмів тощо.

У 1943 р. у роботі Штабу вже переважала діяльність з вивезення культурних і наукових цінностей, яка набирала обертів з наближенням лінії фронту. Водночас зростало значення підготовки науково-інформаційних матеріалів пропагандистського характеру у зв’язку із подіями на фронті, що розгорталися не на користь нацистської Німеччини.

У 1944–1945 рр. значна частина співробітників Управління штабу, насамперед відділу “Облік та контроль” у Ратіборі, зосередилася на опрацюванні матеріалів інформаційного та наукового змісту: каталогізації, описуванні, редагуванні, рецензуванні, перекладові німецькою мовою, виготовленні машинописних копій текстів. Сформувалися окремий архівний комплекс підготовлених науково-інформаційних розробок і матеріалів та окрема фільмотека. Опрацьовані таким чином матеріали надавалися зацікавленим структурам і особам фактично до весни 1945 р. При Управлінні штабу функціонувала також фотолабораторія, при якій поступово сформувався окремий фотоархів. За даними 1945 р. фотолабораторія виготовила 6 тис. знімків, зроблених, в основному, на окупованих територіях України, Білорусії, Латвії, Литви, Естонії, а також Росії.

Важливим завданням ОШР було водночас забезпечення німецької науки конфіскованими матеріалами як джерельною базою для досліджень на багато років по війні, а служб НСДАП та імперських вищих навчальних закладів – матеріалами для навчання. Окреме місце серед імперських організацій та установ, що користувалися напрацюваннями співробітників ОШР, матеріалами Східної бібліотеки, посідали служби, що потребували різноманітних відомостей задля поточного ведення війни, даних військового, економічного, промислового значення тощо та інформації про ресурси окупованих територій з метою їхньої всебічної експлуатації на користь Третього райху. Серед останніх, як правило, переважали структури військової та цивільної адміністрації в окупованих нацистами країнах.

Сьогодні, коли джерельна база досліджень діяльності Штабу є відкритою і створено навіть електронний ресурс документів у Берліні та Києві, не втрачає актуальності і подальша розробка напрямів його діяльності, в тому числі його головних робочих груп, робочих груп, зондерштабів та інших утворень, вивчення широких зв'язків з іншими подібними нацистськими організаціями, а також результатів науково-адміністративної та науково-інформаційної діяльності ОШР.

Так, залишається відкритим питання щодо аналізу змісту численних згаданих науково-інформаційних матеріалів та розробок, з'ясування того, який вплив мав доробок Штабу в сфері ідеології, науки, культури, освіти на політику щодо управління територіями, окупованими нацистами, або у націонал-соціалістській науці. На жаль, доля переважної частини результатів роботи дослідницького центру Штабу у Ратіборі другої половини 1943 р. – початку 1945 р., архіву розробок Штабу, на сьогодні невідома. Збереглися відомості лише про незначну кількість праць, написаних ученими, що працювали у складі структур ОШР у Східній Європі, та деякі опубліковані ними у 1942–1945 рр. праці, наприклад, історичного чи етнографічного змісту. Вони не набули поширення як у науковому середовищі, так і серед широкого загалу, оскільки після завершення війни частково опинились у полі зору цензури як такі, що пропагують ідеологію націонал-соціалізму. Деякі роботи взагалі не були опубліковані, лише окремі розвідки цього періоду увійшли до складу інших, більш пізніх наукових праць.

Про результати використання розробок, наданих різним нацистським службам і науково-дослідним установам, складно зробити будь-які висновки, оскільки це питання і досі не вивчено. Значну частину переміщених зібрань архівів і бібліотек, що мала стати основою джерельної бази майбутніх досліджень більшовизму та СРСР при різних установах А. Розенберга, було повернуто країнам, з яких ці зібрання були вивезені, а місцезнаходження окремих колекцій і донині невідоме. Проте незаперечними є певне визнання та пропагандистський вплив статей співробітників Штабу, що регулярно друкувалися в низці поширених німецьких періодичних видань, а також публічних заходів Штабу в рамках поточної пропагандистської та просвітньої роботи серед громадськості – викладацької діяльності співробітників Штабу та Служби Розенберга в НСДАП, серед її структур для молоді, доповідей для представників органів цивільної окупаційної влади та військових служб. Хоча водночас питання організації пропаганди безпосередньо не входили до компетенції ОШР.

Розгляд проблем вивчення нацистами “східного простору”, поширення і насадження Третім райхом в окупованих країнах основних засад націонал-соціал-

літської ідеології буде більш повним, якщо долучити до нього дослідження доробку інших нацистських структур, що на державному рівні діяли в галузі культурної політики, ідеології, пропаганди, насамперед Міністерства окупованих східних територій з його територіальними структурами, різних команд інших міністерств Третього райху, зокрема команди Кюнсберга від Міністерства закордонних справ, різних культурних та освітніх товариств у райху, що займалися вивченням історії та культури країн Східної Європи, їхньої історії після 1917 р., а також тих, що збирали будь-яку інформацію про СРСР з метою його всебічного дослідження як ідеологічного супротивника націонал-соціалізму, держави, що впроваджувала в життя комуністичну ідеологію. Тут на особливий розгляд заслуговують зв'язки ОШР з відомствами А. Розенберга як Уповноваженого фіюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП та тісно пов'язаними з ними товариствами, наприклад Товариством з дослідження світової більшовицької загрози, а також внесок у цю справу різних науковців та спеціалістів, що співпрацювали зі Штабом та іншими службами А. Розенберга – істориків, археологів, народознавців, мистецтвознавців, германістів, славістів, економістів та багатьох інших. Результатом майбутніх наукових пошуків можуть стати, окрім того, нові відомості щодо боротьби серед вищого керівництва Третього райху за вплив у сфері історичних досліджень у самому райху, а також вплив у рамках НСДАП, у навчанні та вихованні, подальшому поширенні знань серед широкого загалу.

Архів Оперативного штабу є повноцінною джерельною базою для дослідження історії окупації країн Східної Європи періоду Другої світової війни. Його вивчення та залучення до наукового обігу нових джерел можуть не лише сприяти висвітленню малодосліджених аспектів ідеологічної складової політики нацистської Німеччини щодо інших народів і країн, питань знищення їхнього культурного надбання, проблем реституції культурних цінностей, а й стати в нагоді при вивченні окремих питань, пов'язаних із проблемами окупації, у т. ч. колабораціонізму, повсякденності, а також збереження в умовах війни культурного спадку та історичної пам'яті.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (м. Київ)

Ф. 3206 “Рейхскомісаріат України” (1204 справи, 1940–1945, м. Рівне).

Ф. 3674 “Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих західних областей і Нідерландів” (4 справи, м. Брюссель).

Ф. 3676 “Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей” (885 справ, 1940 (1934)–1945, м. Берлін, Київ).

Ф. КМФ-8 “Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях” (1311 справ).

Bundesarchiv Berlin (Федеральний архів) (Берлін, ФРН)

Bestand NS 8 “Kanzlei Rosenberg” (1918–1945).

Bestand NS 30 “Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg” (1917–1945).

Опубліковані джерела

Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943) : дослідження : анот. покажчик : публікація документів / укл. Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова. – К., 2004. – 813 с. – (Б-ки України під час Другої світової війни).

Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни : документи / упоряд. : І. Лосієвський [та ін.] ; ред. І. Блохіна [та ін.] – К., 1997. – 102 с. – (Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни : архіви, бібліотеки, музеї ; вип. 2).

Історія застерігає : Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К. : Політвидав України, 1986. – 264 с.

Картотека “Z” Оперативного штаба “Рейхсляйтер Розенберг” : Цінності культури на окупованих територіях Росії, України и Белорусії 1941–1942 / подгот. к изд. М. А. Бойцов, Т. А. Васильева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1998. – 352 с.

Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр. : Зб. документів. – К., Держполітвидав УРСР, 1963. – 488 с.

Преступные цели – преступные средства : Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) / [сост. Г. Ф. Заставенко и др.]. – 3-е изд. – М. : Экономика, 1985. – 325 с.

Biblioteki naukowe w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945. Wybór dokumentów źródłowych / Wyd. i oprac. A. Mężyński przy współpr. H. Łaskarzewskiej. – Warszawa, 2003. – 540 s.

Hartung U. Verschleppt und verschollen : eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948) / Ulrike Hartung. – Bremen : Ed. Temmen, 2000. – 359 S. – (Dokumentationen zur Kultur und Gesellschaft im östlichen Europa ; Bd. 9).

ЛІТЕРАТУРА

Айхведе В. Украина идет своим путем / В. Айхведе // Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи. – К. : Абрис, 1996. – Вип. 7 : Культура і війна : Погляд через півстоліття / Ред. В. Акуленко, В. Врублевська та ін. – С. 10.

Акуленко В. Міжнародно-правові аспекти проблеми повернення культурних цінностей, втрачених під час Другої світової війни / В. Акуленко // Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи. – Вип. 6. – К., 1996. – С. 50–66.

Акуленко В. І. Правовий статус евакуйованих з України у східні райони СРСР музейних, бібліотечних і архівних цінностей під час Другої світової війни / В. І. Акуленко // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 19. – К., 2011. – С. 5–21.

Акуленко В. І. Реституція культурних цінностей / В. І. Акуленко // Державотворення і правотворення в Україні : досвід, проблеми, перспективи / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2001. – С. 626–650.

Александрова О. Попередні підсумки діяльності бібліотеки по розшуку втрачених книжкових фондів / О. Александрова // Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи. – Вип. 6. – К., 1996. – С. 238–242.

Алексеев С. Ю. Отчеты о деятельности Краевого архива Киева как источник по изучению истории архивных учреждений на территории Рейхскомиссариата Украина в период нацистской оккупации / С. Ю. Алексеев // Наука Красноярья. – Красноярск, 2013. – № 3 (08). – С. 24–38.

Алексеев С. Ю. До аналізу документів групи “Музеї” з архіву Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв при Рейхскомісарі України: виявлення джерельної інформації / С. Ю. Алексеев // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 74 (№ 7). – С. 139–141.

Алексеев С. Ю. Документи Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв як джерело з історії дослідження музейних установ на території Рейхскомісаріату Україна у 1942–1943 рр. / С. Ю. Алексеев // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова ; Серія № 6. Історичні науки : Зб. наукових праць. – Вип. 10. – К., 2013. – С. 152–163.

Алексеев С. Ю. Звітні документи Крайового музею Києва як джерело з історії діяльності музейних установ за часів нацистської окупації / С. Ю. Алексеев // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історич-

ні науки. – Луганськ : ЛНУ ім. Тараса Шевченка, 2013. – № 21 (256), Ч. 2. – С. 70–77.

Алексєєв С. Ю. Питання реорганізації музейної справи на території рейхс-комісаріату Україна в документах Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв (1942–1943 рр.) / С. Ю. Алексєєв // Сумський історико-архівний журнал / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. Грушевського НАН України ; Сум. держ. ун-т ; Держ. архів Сумської області. – Суми, 2013. – № XX. – С. 59–63.

Андрієнко Л. Розвідка втрачених бібліотечних цінностей Херсонщини як перший етап їх реституції / Л. Андрієнко // Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи. – Вип. 6. – К., 1996. – С. 278–282.

Андросов С. Архивы Крыма в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) [Электронный ресурс] / С. Андросов. – Электрон. текст. дан. – Режим доступа : <http://www.daark.org.ua/2011-06-07-09-41-55/88-arhivkrima1941-1945.html> – Загл. с экрана. – Дата обращения: 25.04.2013.

Андросов С. Музеи Крыма в годы Великой Отечественной войны [Электронный ресурс] / С. Андросов. – Электрон. текст. дан. – Режим доступа : <http://www.daark.org.ua/2011-06-07-09-41-55/93-2011-07-25-07-32-17.html> – Загл. с экрана. – Дата обращения: 25.04.2013.

Архів ім. Дмитра Антоновича Української вільної академії наук у США. [Перелік фондів] [Електронний ресурс]. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу : http://uvan.us/?page_id=50 – Дата звернення: 15.03.2013.

Барвінська П. І. Новий початок після 1945 року: з історії інституалізації східноєвропейських історичних досліджень у Західній Німеччині у другій половині 40-х – 50-ті роки ХХ ст. / П. І. Барвінська // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / Днепропетровский нац. ун-т. – Днепропетровск, 2008. – С. 176–184.

Белоус І. О. Діяльність Бібліотеки Львівської політехніки під час німецької окупації Львова у 1941–1944 рр. / І. О. Белоус // Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства : матеріали четвертої міжнародної науково-практичної конференції, 25 жовтня 2012 року, Львів / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Національний університет “Львівська політехніка”, Науково-технічна бібліотека ; [редколегія : О. В. Шишка, Н. Е. Кунанець, Д. О. Тарасов, І. О. Белоус, Р. С. Самотий, А. І. Андрухів]. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. – С. 34–43.

Биковський Л. Михайло Олексійович Ветухів / Л. Биковський // Новий Літопис. – 1964. – Ч. 11. – С. 21–33.

Биковський Л. Професор Василь Дубровський. 1897–1966. / Л. Биковський // “Український історик”. – 1966. – № 1–2. – С. 92–97.

Білокін С. І. Міллер Михайло Олександрович / С. І. Білокін // Енциклопедія історії України : У 10 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2009. – Т. 6 : Ла–Мі. – С. 736–737.

Більницька О. Проблеми формування банку даних про втрачені цінності бібліотек Одеси / О. Більницька // Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи. – Вип. 6. – К., 1996. – С. 272–277.

Борисенко В. Українознавчі студії Пантелеймона Коваліва (1898–1973 рр.). [Електронний ресурс] / В. Борисенко. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу : <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=2730> – Дата звернення: 01.04.2013.

Боряк Г. В. Бременський проект “Доля культурних цінностей, вивезених з СРСР під час другої світової війни” (ФРН) : Камеральні методики і проблеми дослідження історії архівних документів” / Г. В. Боряк // Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи. – Вип. 6. – К., 1996. – С. 251–260.

Боряк Г. В. Дослідження історії переміщення книжкової культурної спадщини України в період Другої світової війни / Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна // Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943) : дослідження : анот. покажчик : публікація документів. – К., 2004. – С. 36–58.

Боряк Г. В. Меморіальна археографічна експедиція по Чехо-Словаччині : Слідами культурних цінностей, вивезених з України під час Другої світової війни / Г. В. Боряк, Н. М. Яковенко, П. Кеннеді Грімстед // Укр. археограф. щорічник. – Вип. 2. – К., 1993. – С. 437–445.

Боряк Г. В. Переміщені культурні цінності. Приклад Західної, Центральної і Східної Європи в ХХ ст. : Нові підходи до проблеми і спроби її вирішення / Г. В. Боряк // Вісник Державного комітету архівів України. – 2002. – № 1 (9). – С. 102–103.

Боряк Г. В. У рамках проекту “Доля українських культурних цінностей, вивезених з України під час Другої світової війни” / Г. В. Боряк // Архіви України. – 1993. – № 1–3. – С. 80–84.

Боряк Г. В. Чи не час збирати каміння? (Думки з приводу виходу в світ книги “Трофеї війни та імперії...”) / Г. В. Боряк // Архіви України. – 2001. – № 4–5. – С. 25–33.

Бровкін А. Г. Фонди ЦНБ ім. В. І. Вернадського : втрати під час Другої світової війни і проблеми пошуку / А. Г. Бровкін // Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи. – Вип. 6. – К., 1996. – С. 234–238.

Верба І. В. Життя та діяльність істориків України в період нацистської окупації Києва (1941–1943) / І. В. Верба // Повернення. Збірник доповідей наукової конференції, присвяченої 100-літтю з дня народження українського історика та археолога Івана Овсійовича Іванцова (29 вересня 2004 року). – К. : НАН України, Інститут історії України, 2005. – С. 57–69.

Верба І. В. Кость Штеппа / І. Верба // УІЖ. – 1999. – № 3. – С. 97–112.

Верба І. В. Кость Штеппа / І. Верба // УІЖ. – 1999. – № 4. – С. 98–114.

Верба І. В. Оглоблін Олександр Петрович / І. В. Верба // Енциклопедія історії України : У 10 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2010. – Т. 7 : Мл–О. – С. 522–523.

Ветров І. Г., Дерейко І. І. “Мертва голова” / І. Г. Ветров, І. І. Дерейко // Енциклопедія історії України : У 10 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2009. – Т. 6 : Ла–Мі. – С. 620.

Ветухов Михайло Олексійович : [корот. біогр. довідка] // Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни. – Харків, 2010. – С. 314–340.

Возвращение “Смоленского архива” : сб. статей. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2005. – 352 с. – (Обретенное наследие).

Войцехівська І. Н. Архів Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга в Києві : структура документальних комплексів / І. Н. Войцехівська, Н. Г. Кашеварова // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики. Зб. наук. праць / відп. ред. О. А. Удод. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. – Ч. 14. – С. 14–33.

Врис В. де. Поиски западноевропейских музыкальных архивов, утраченных во время Второй мировой войны / В. де Врис // Вестник архивиста. – 2001. – № 1 (61). – С. 273–276.

Врублевская В. Найти, восстановить, сохранить : подход Украины к проблеме возвращения расхищенных книжных богатств / В. Врублевская, А. Александрова // Библиотека. – 1994. – № 12. – С. 4–7.

Вяртанне : Дакументы і архіўныя матэрыялы па праблемах пошуку і вяртання нацыянальных каштоўнасцей, якія знаходзяцца за межамі Рэспублікі Беларусь / Беларус. фонд культуры. – Мн., 1992. – 256 с.

Вяртанне – 2 : Артыкулы, дакументы і архіўныя матэрыялы па праблемах пошукаў і вяртання нацыянальных каштоўнасцей, якія знаходзяцца за межамі Рэспублікі Беларусь / Беларус. фонд культуры. – Мн., 1994. – 270 с.

Вяртанне – 3 : Зборнік артыкулаў і дакументаў / Беларус. фонд культуры. – Мн., 1996. – 256 с.

Георгий Георгиевич Швиттау (24.04.1875 – 01.11.1950) [Электронный ресурс] // Юридическая Россия. Федеральный правовой портал. – Электрон. текст. дан. – Режим доступа : <http://www.lawportal.ru/person/person.asp?persID=1121118> – Дата обращения: 28.03.2013.

Гімальдінова З. В. Бібліотеки України в роки Великої Вітчизняної війни / З. В. Гімальдінова // Бібліотекознавство і бібліографія. – 1985. – Вип. 25. – С. 10–16.

Гімальдінова З. В. Бібліотечна справа на Україні у період Великої Вітчизняної війни (1941–1945) : лекції для студ. з курсу “Історія бібліотечної справи в СРСР” / З. В. Гімальдінова. – Х., 1963. – 85 с.

Гісцова Л. Харківський історичний архів : 1880–1943 рр. / Л. Гісцова // Архіви України. – 2006. – № 1–6. – С. 376–411.

Гримстед Патриция Кеннеди. Возвращение “Смоленского архива”. От инструмента нацистской и американской советологии к роли пешки в международных политических интригах в области реституции / П. К. Гримстед // Возвращение “Смоленского архива”: сб. статей. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2005. – С. 113–114.

Гримстед Патриция Кеннеди. От Янтарной комнаты к книгам из русских императорских дворцов : идентификация и реконструкция перемещенных культурных ценностей / Патриция Кеннеди Гримстед // Культурные ценности : возможности и перспективы общеевропейского сотрудничества : сб. материалов

междунар. конф. “Культурное сотрудничество в Европе: проблемы сохранения и охраны культурных ценностей” (С.-Петербург, 12 мая 2003 г.). – М., 2004. – С. 230–252.

Гримстед Патриция Кеннеди. Похищенные нацистами книги возвращаются с войны : забытая история британской и американской библиотечной реституции в СССР / Патриция Кеннеди Гримстед // История библиотек. Исследования, материалы, документы / Рос. нац. б-ка. – СПб., 2006. – Вып. 6. – С. 242–293.

Гримстед Патриция Кеннеди. Примеры разграбления и возвращения частных коллекций : Восток и Запад – Бах возвращается в Берлин / Патриция Кеннеди Гримстед // Трудная судьба культурных ценностей. – Берлин : Берлинервиссеншафтсверлаг ; М. : Рудомино, 2002. – С. 200–231.

Грімстед Патриція Кеннеді. Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні : потрійна трагедія – нищення, пограбування, пропаганди / Патриція Кеннеді Грімстед // Архіви України. – 2002. – № 4–6. – С. 46–76.

Грімстед Патриція Кеннеді. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни : винищення архівів, бібліотек, музеїв / Патриція Кеннеді Грімстед, за участю Г. Боряка. – 2-е вид. – Львів : Фенікс, 1992. – 119 с.

Грімстед Патриція Кеннеді. Нищення українських музеїв, архівів, бібліотек у роки Другої світової війни / Патриція Кеннеді Грімстед, Геннадій Боряк // Пам'ятки України. – 1994. – Ч. 3–6. – С. 92–105.

Глинський М. Архівна справа в західних областях України у роки Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / М. Глинський // Архіви України. – 1968. – № 2. – С. 14–24.

Гриневиц В. А. Кох Еріх / В. А. Гриневиц // Енциклопедія історії України : У 10 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Наук. думка, 2008. – Т. 5 : Кон–Кю. – С. 243.

Гурулев С. А. Еще раз о расизме, национализме и их идеологе А. Розенберге / С. А. Гурулев // Вопросы истории. – 2006. – № 5. – С. 62–75.

Гуцул Н. Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга : ідеологічна боротьба чи пограбування духовних та культурних надбань в Україні (1941–1944) / Н. Гуцул // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. статей / Відп. ред. О. Є. Лисенко. НАН України. Інститут історії України. – К. : Інститут історії України, 2012. – Вип. 15. – С. 76–85.

Дацків І. Б. Втрати Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни : автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / І. Б. Дацків ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2001. – 20 с.

Дацків І. Б. До питання реституції історико-культурних цінностей України, втрачених у роки Другої світової війни / І. Б. Дацків // Мандрівець. – 2011. – № 5. – С. 70–72.

Дацків І. Б. Доля музейних цінностей України періоду Другої світової війни / І. Б. Дацків // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного універ-

ситету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. – Тернопіль, 1999. – Вип. 9. – С. 74–77.

Дацків І. Б. Українські архіви під час Другої світової війни / І. Б. Дацків // Питання історії України : збірник наукових статей. – Чернівці : Золоті Литаври, 2000. – Т. 4. – С. 435–439.

Дзюбан Р. II відділ Державної бібліотеки у Львові навесні 1944 року : переміщення і втрати / Р. Дзюбан // Україна – Польща : історична спадщина і суспільна свідомість : [зб. наук. праць / відп. ред. М. Литвин] / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2010–2011. – Вип. 3–4. – С. 159–169.

Дзюбан Р. Втрати культурних цінностей з II відділу Staatsbibliothek Lemberg у 1944 р. / Р. Дзюбан // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Збірник наукових праць. – Львів, 2008. – Вип. 1 (16). – С. 379–398.

Дзюбан Р. Переміщення і втрати мистецьких пам'яток з львівських музеїв під час Другої світової війни // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника : Зб. наук. пр. – Львів, 2006. – Вип. 14. – С. 309–324.

Дніпропетровські архіви, музеї та бібліотеки в роки Другої світової війни : анот. перелік документів і матеріалів / упор. Д. Мешков. – К., 2000. – 75 с. – (Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни : архіви, бібліотеки, музеї ; вип. 3).

Добров П. В. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни / П. В. Добров, І. М. Грідіна, В. Є. Калашникова ; Донец. нац. ун-т, історичний фак-т. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – 236 с.

Документи про вивезення німецькою адміністрацією київських архівних зібрань, 1943–1946 рр. // Корпус магдебурзьких грамот українським містам : Два проекти видань 20-х–40-х років ХХ століття / В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий. – К., 2000. – С. 170–188.

Долинський О. Нові документи з історії втрачених у роки Другої світової війни колекцій : Воронцовський палац в Алуці / О. Долинський, Т. Себга // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 579–646.

Дубик М. Архіви Києва часів німецької окупації (1941–1943) / М. Дубик // Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 519–542.

Дубик М. Г. Архівна справа в окупованій Україні (1941–1944 рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / М. Г. Дубик ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1997. – 22 с.

Дубик М. Г. Архівна справа в окупованій Україні (1941–1944) : дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / М. Дубик ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1997. – 189 арк.

Дубик М. До історії архівної діяльності нацистських установ в Україні під час окупації у 1941–1944 рр. : Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями при Рейхскомісаріаті України / М. Дубик // Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи. – К., 1996. – Вип. 6. – С. 194–198.

Дубик М. Нацистські трофеї з України : аналіз документальних джерел / М. Дубик // Наук. записки : зб. пр. молодих вчених та аспірантів / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1999. – Т. 3. – С. 598–602. – [Огляд документів фонду “Пункт прийому трофеїв Головної каси рейху”, що зберігається у Федеральному архіві в Берліні (R 2104)].

Дубровіна Л. А. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943) / Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова // Бібліотечний вісник. – К., 2001. – № 3. – С. 2–18.

Дубровіна Л. А. Бібліотеки м. Києва в період нацистської окупації (1941–1943) : Загальні напрями політики та діяльність окупаційних установ / Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова // Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943) : дослідження : анот. покажчик : публікація документів. – К., 2004. – С. 59–113.

Дубровіна Л. [А.] “Інтелектуальне” повернення історичної спадщини: До проблеми опису та реєстрації документальної інформації в Національній архівній та бібліотечній автоматизованій системі України / Л. А. Дубровіна // Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи. – К., 1996. – Вип. 6. – С. 261–270.

Дубровіна Л. А. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 1941–1964 / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко. – К., 2003. – 357 с.

Дубровіна Л. А. Нацистська бібліотечна політика у період окупації Києва у 1941–1943 рр. і доля книжкових фондів Бібліотеки Академії наук УРСР / Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2000. – Вип. 5. – С. 139–172.

Дубровіна Л. А. Нацистська політика щодо вивезення бібліотечних фондів з окупованих територій у 1941–1943 рр. і формування Східної бібліотеки і Центральної бібліотеки Вищої школи у Німеччині / Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова // Пам’ятки : археогр. щоріч. – 2003. – Т. 4. – С. 46–69.

Дубровіна Л. А. Фонд “Рейхскомісара України (1941–1944)” у ЦДАВО України : Огляд документів з історії бібліотек періоду нацистської окупації Києва / Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвід. зб. наук. пр. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 408–428.

Жарких Н. Якубский Борис Владимирович [Электронный ресурс] / Н. Жарких // Энциклопедия жизни и творчества Леси Украинки. – Электрон. текст. дан. – Режим доступа : <http://www.l-ukrainka.name/ru/Guide/JakubskyBorys.html> – Загл. с экрана. – Дата обращения: 14.09.2013.

Заболотна Т. Життя та побут міського населення напередодні та в роки окупації (1941–1944 рр.) / Т. Заболотна // Україна в Другій світовій війні : погляд з XXI століття. Історичні нариси : у 2-х кн. Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 7–43.

Заболотна Т. Умови праці міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) / Т. Заболотна // Сторінки воєнної історії України. – К., 2012. – Вип. 15. – С. 135–151.

Залесский К. НСДАП. Власть в Третьем рейхе / К. Залесский. – М., 2005. – 672 с.

Зворський С. Л. Бібліотека у вирі війни (22 червня 1941 – 6 листопада 1943 р.) / С. Л. Зворський // Літопис Нац. парламентської б-ки України. – К., 2001. – Ч. 2. – С. 130–151.

Зинич М. С. Деятельность Оперативного штаба А. Розенберга по вывозу культурных ценностей из СССР / М. С. Зинич // Вопросы музеологии. – 2011. – № 1. – С. 116–125.

Зинич М. С. Деятельность Оперативного штаба Альфреда Розенберга по вывозу культурных ценностей из СССР / М. С. Зинич // Отечественная история. – 1999. – № 4. – С. 161–169.

Зинич М. С. Поиск и возвращение похищенных фашистами российских культурных ценностей / М. С. Зинич // Отечественная история. – 2005. – № 2. – С. 101–112.

Зинич М. С. Похищенные сокровища : вывоз нацистами российских культурных ценностей / М. С. Зинич. – М. : Изд. центр Ин-та рос. ист. РАН, 2003. – 276 с.

Іванов О. Науковці України під німецькою окупацією у світлі документів “Фонду Розенберга” / О. Іванов, В. Романько // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія “Історія”. – К., 2003. – Вип. 65. – С. 30–34.

Історія Національної академії наук України (1941–1945) : Частина 1. Документи і матеріали / Редкол. : О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – К., 2007. – 808 с.

Історія Харківського історичного музею : створення, розвиток, сучасність [Електронний ресурс]. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу : <http://museum.kh.ua/about/museum-history/> – Назва з екрану. – Дата звернення: 18.08.2013.

Калашнікова В. Бібліотечні фонди України в роки Великої Вітчизняної війни (на прикладі Харківської, Ворошиловградської та Сталінської областей) / В. Калашнікова // Історична панорама : Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність “Історія”. – Чернівці : Видавництво Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича “Рута”, 2008. – Випуск 7. – С. 117–130.

Калашнікова В. С. Втрати архівних фондів України в роки Великої Вітчизняної війни / В. С. Калашнікова // Історичні та політологічні дослідження : наук. журнал / [під ред. П. В. Доброва]. – Донецьк : Видавництво Донец. нац. ун-ту, 2007. – № 1/2 (31/32). – С. 74–78.

Калашнікова В. Доля музейних цінностей Східної України в роки Великої Вітчизняної війни / В. Калашнікова // Історична панорама : Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність “Історія”. – Чернівці : Видавництво Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича “Рута”, 2009. – Випуск 8. – С. 43–57.

Калашнікова В. Доля фондів Сталінського обласного державного та Сталінського міського архівів під час Великої Вітчизняної війни / В. Калашнікова // Шевченківська весна : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої 190-річчю з дня народження Тараса Шевченка та 170-річчю заснування Київського університету. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2004. – Вип. II. – С. 157–159.

Калашнікова В. Доля фондів Сталінського обласного державного архіву та його філіалів під час Великої Вітчизняної війни / В. Калашнікова // Шевченків-

ська весна : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої 60-річчю Великої Перемоги. – Вип. III : У 2-х част. – Ч. 1. Гуманітарні науки. – К. : Логос, 2005. – С. 76–78.

Калашнікова В. Знищення культурних цінностей у Маріуполі в роки Великої Вітчизняної війни / В. Калашнікова // Молодь, освіта, наука і національна самосвідомість : Зб. матеріалів VII Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 15–16 квітня 2004 р. ; у 7-ми т. / [редкол. : В. П. Андрущенко (відп. ред.) та ін.]. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2004. – Т. 2. – С. 264–267.

Калашнікова В. Евакуація культурних цінностей України з прифронтових областей / В. Калашнікова // Друга світова війна і доля народів України : Тези доповідей 3-ї Всеукраїнської наукової конференції. – К. : “Зовнішторгвидав України”, 2008. – С. 61–63.

Калашнікова В. Є. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни : автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / В. Є. Калашнікова ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2010. – 19 с.

Калашнікова В. Є. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни : джерелознавчий аналіз / В. Є. Калашнікова // Історичні і політологічні дослідження. – 2010. – № 3–4 (45–46). – С. 96–101.

Калашнікова В. Є. Історико-культурні цінності України в умовах “нового порядку” (1941–1944 рр.) : теоретичний аспект / В. Є. Калашнікова // Наукові праці історичного факультету Запорізького нац. ун-ту. – 2010. – Вип. XXVIII. – С. 241–244.

Калашнікова В. Є. Привласнення нацистами історико-культурних цінностей України в роки окупації: теоретичні засади та механізми / В. Є. Калашнікова / В. Є. Калашнікова // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства / [під ред. П. П. Кононенка]. – К., 2009. – Т. XXIV. – С. 323–336.

Калініна А. Київський Будинок учених : роки випробувань. Як виживали українські науковці під час нацистської окупації (1941–1943) / А. Калініна, О. Луговський // Вісник Національної академії наук України. – 2010. – № 2. – С. 36–44.

Калашнікова В. Є. Становище архівних фондів Донбасу в 1941–1945 роки / В. Є. Калашнікова // Наукові праці : науково-методичний журнал. Історичні науки. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – Вип. 91. – С. 85–91.

Кашеварова Н. Г. Аналітичні матеріали Оперативного штабу Розенберга як джерело з історії нацистських досліджень окупованих територій (1940–1945) / Н. Г. Кашеварова // Дні науки історичного факультету : Матеріали III міжнародної наукової конференції молодих учених, присвяченої 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні. – Вип. III : у 4-х част. – Ч. 4. – К., 2010. – С. 62–64.

Кашеварова Н. [Г.] Архіви Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга та рейхскомісара України Коха у Києві як джерело вивчення історії бібліотек періоду Другої світової війни : загальний склад документів / Н. Г. Кашеварова // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики : зб. наук. пр. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2005. – Чис. 12, ч. 1. – С. 33–50.

Кашеварова Н. Г. Архів Оперативного штабу Розенберга як джерело з історії використання нацистськими установами документальної спадщини народів оку-

пованих країн Східної Європи / Н. Г. Кашеварова // Архіви України. – 2009. – Вип. 1–2. – С. 92–104.

Кашеварова Н. Г. Архівний фонд Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії політики нацистів у галузі культури / Н. Г. Кашеварова // Документознавство, бібліотекознавство, інформаційна діяльність : проблеми науки, освіти, практики : зб. матер. II міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 17–18 травня 2005 р.). – К., 2005. – С. 207–209.

Кашеварова Н. [Г.] Архівні джерела з історії науково-дослідної діяльності Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга на території окупованих країн під час Другої світової війни / Н. Г. Кашеварова // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України. УНДІАСД ; редкол. : І. Б. Матяш (гол. ред.) [та ін.]. – К., 2007. – Т. 15. – С. 44–50.

Кашеварова Н. Г. Берлинские документы Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга как источник изучения истории библиотечных собраний в период Второй мировой войны (из коллекции микрофильмов ЦГАВО Украины) / Н. Г. Кашеварова // Библиотека в контексте истории : матер. 6-й междунар. науч. конф. (Москва, 4–5 октября 2005 г.). – М., 2005. – С. 191–197.

Кашеварова Н. Г. Библиотеки и музеи Ростова-на-Дону и Таганрога осенью 1942 г. в донесениях Александра Гимпеля – сотрудника Оперативного штаба Розенберга / Н. Г. Кашеварова // Война в истории и судьбах народов юга России (к 70-летию начала Великой Отечественной войны) : Материалы Международной научной конференции (1–2 июня 2011 г., Ростов-на-Дону) / Отв. ред. акад. Г. Г. Матишов. – Ростов-на-Дону : Изд-во ЮНЦ РАН, 2011. – С. 219–223.

Кашеварова Н. Г. “Більшовицький експеримент” як об’єкт вивчення Оперативним штабом рейхсляйтера Розенберга окупованих східних областей в період Другої світової війни / Н. Г. Кашеварова // Сторінки воєнної історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 117–129.

Кашеварова Н. Г. Біографічні джерела з архіву Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга / Н. Г. Кашеварова // Архіви України. – 2010. – Вип. 2. – С. 155–163.

Кашеварова Н. Г. Деятельность зондерштаба “Наука” Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга по конфискации ценностей научных учреждений Украины (1941–1943) / Н. Г. Кашеварова // Библиотеки национальных академий наук : проблемы функционирования, тенденции развития : науч.-практ. и теор. сб. / редкол. А. С. Онищенко (пред.) [и др.]. – К. : НБУВ, 2005. – Вып. 3. – С. 298–316.

Кашеварова Н. Г. Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в области сбора и изучения информации об оккупированных территориях СССР (1941–1945 гг.) / Н. Г. Кашеварова // Народы юга России в отечественных войнах : материалы Международной научной конференции (6–7 сентября 2012 г., Ростов-на-Дону) / Ред. коллегия : Г. Г. Матишов (отв. редактор), Н. И. Голубева, А. В. Венков, Е. Ф. Кринко (зам. отв. редактора), Е. Э. Кириллова, Т. Г. Курбат ; РАН. Южный научный центр ; Институт социально-экономических и гуманитарных исследований. – Ростов-на-Дону : Изд-во ЮНЦ РАН, 2012. – С. 147–153.

Кашеварова Н. [Г.] Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны : справочник-указатель архивных документов из киевских собраний / Н. Г. Кашеварова, Н. И. Малолетова. – К., 2006. – 578 с.

Кашеварова Н. Г. Діяльність зондерштабу “Фольклористика” у період нацистської окупації України 1941–1944 рр. / Н. Г. Кашеварова // Документознавство, бібліотекознавство, інформаційна діяльність : проблеми науки, освіти, практики : зб. матер. 3-ї міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 16–18 травня 2006 р.). – К., 2006. – С. 213–214.

Кашеварова Н. Г. Діяльність Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга в галузі обліку, опису та конфіскації бібліотечних фондів на території рейхс-комісаріату України (1941–1944) / Н. Г. Кашеварова // Бібліотечний вісник. – № 4. – 2005. – С. 23–38.

Кашеварова Н. Г. Діяльність робочої групи “Харків” Оперативного штабу Розенберга з вивезення бібліотечних фондів у період нацистської окупації України / Н. Г. Кашеварова // Бібліотекознавство, документознавство, інформологія. – 2005. – № 2. – С. 37–45.

Кашеварова Н. Г. Документальна колекція гмікрофільмів нацистської окупаційної адміністрації на східних територіях як джерело вивчення діяльності Оперативного штабу А. Розенберга з вивезення бібліотечних фондів України / Н. Г. Кашеварова // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики. – К., 2003. – Ч. 2. – С. 277–286.

Кашеварова Н. Г. Документальні комплекси архіву Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга в ЦДАВО України : проблеми архівознавчого та джерелознавчого аналізу / Н. Г. Кашеварова // Документознавство, бібліотекознавство, інформаційна діяльність : проблеми науки, освіти, практики : зб. матер. 5-ї міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 20–22 травня 2008 р.). – К., 2008. – С. 196–197.

Кашеварова Н. Г. Документи Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941–1944) / Н. Г. Кашеварова // Архіви окупації. 1941–1944. – К., 2006. – Т. 1. – С. 860–871.

Кашеварова Н. Г. Документи Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941–1944) : автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Н. Г. Кашеварова ; НАН України; Інститут історії України. – К., 2008. – 18 с.

Кашеварова Н. Г. Документи Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941–1944) : дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Н. Г. Кашеварова ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – 293 арк.

Кашеварова Н. Г. Документи Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії Півдня України періоду Другої світової війни / Н. Г. Кашеварова // Південь України : етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри : зб. наук. праць III Міжнар. наук. конф., 15–16 квітня 2011 р., Одеса / відп. ред. М. І. Михайлуца. – Одеса : ВМВ, 2011. – С. 54–59.

Кашеварова Н. Г. Документи Рейхсміністерства окупованих східних областей та Оперативного штабу Розенберга (1941–1944) з питань переміщення книжкових культурних цінностей з колекції мікрофільмів в ЦДАВО України (КМФ-8) / Н. Г. Кашеварова // Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943) : дослідження : анот. покажчик : публікація документів. – К., 2004. – С. 149–169.

Кашеварова Н. Г. Документи Оперативного штабу Розенберга по истории Юга России во время Великой Отечественной войны / Н. Г. Кашеварова // Великая Отечественная война в пространстве исторической памяти российского общества : Материалы Международной научной конференции (28–29 апреля 2010 г., Ростов-на-Дону – Таганрог) / Отв. ред. акад. Г. Г. Матишов. – Ростов-на-Дону : Изд-во ЮНЦ РАН, 2010. – С. 154–159.

Кашеварова Н. Г. Документальний склад архіву Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга з питань наукового дослідження нацистами окупованих під час Другої світової війни територій / Н. Г. Кашеварова // Документознавство, бібліотекознавство, інформаційна діяльність : проблеми науки, освіти, практики : зб. матер. 4-ї міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 21–23 травня 2007 р.). – К., 2007. – С. 232–234.

Кашеварова Н. Г. Міністерство окупованих східних територій / Н. Г. Кашеварова // Енциклопедія історії України : У 10 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2009. – Т. 6 : Ла–Мі. – С. 742–744.

Кашеварова Н. Г. Науково-пропагандистська діяльність Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга : Огляд документів федерального архіву в Берліні / Н. Г. Кашеварова // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики. Зб. наук. пр. / Відп. ред. Г. В. Боряк ; упорядник : В. В. Томазов. – К. : НАН України, Інститут історії України, 2011. – Число 19. – С. 88–102.

Кашеварова Н. Г. Обґрунтування історичних прав на українські території в ідеологічній доктрині нацизму: промова гауптайнзацфюрера Оскара Венднагеля на відкритті історико-археологічної виставки у Харкові 1 листопада 1942 р. / Н. Г. Кашеварова // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 221–232.

Кашеварова Н. Г. Основні принципи та схеми класифікації документів Оперативного штабу Розенберга (1939–1945 рр.) / Н. Г. Кашеварова // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність : проблеми науки, освіти, практики : Зб. матеріалів VI Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 19–21 травня 2009 р. / ДАКККиМ. – К., 2009. – С. 20–22.

Кашеварова Н. Г. Оперативний штаб райхслайтера Розенберга та його діяльність у галузі організації наукових досліджень окупованих територій / Н. Г. Кашеварова // Україна в Другій світовій війні : погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько ; Рецензенти : О. С. Рубльов, В. Ф. Шевченко ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2011. – Кн. 1. – С. 682–696.

Кашеварова Н. Г. Розенберг Альфред / Н. Г. Кашеварова // Енциклопедія історії України : У 10 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Наук. думка, 2012. – Т. 9 : Прил–С. – С. 261–262.

Коваль М. Доля цінностей української культури, або залишковий принцип евакуації 1941–1942 рр. / М. Коваль // Укр. культура. – 1994. – № 9–10.

Коваль М. Доля української культури за “нового порядку” (1941–1944 рр.) / М. Коваль // УІЖ. – 1993. – № 11–12. – С. 15–36.

Коваль М. Пограбування та знищення фашистськими загарбниками музейних, архівних та бібліотечних цінностей України (1941–1944) / М. Коваль // Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи. – К., 1996. – Вип. 6. – С. 34–42.

Коваль М. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів / М. Коваль // УІЖ. – 1993. – № 9. – С. 145–149.

Коваль М. В. 1941–1945 : Україна / М. В. Коваль // УІЖ. – 1991. – № 6. – С. 3–23.

Ковач Г. Втрати бібліотечних фондів ВУЗаами України. Пошуки. Проблеми. Перспективи / Г. Ковач // Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи. – К., 1996. – Вип. 6. – С. 316–320.

Коллекция документов Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга [Электронный ресурс]. / ЦГАВО Украины. – Электрон. текст. дан. – Режим доступа : <http://err.tsdavo.org.ua/> – Загл. с экрана. – Дата обращения: 23.03.2013.

Копылова О. Н. Организация и проведение эвакуации центральных государственных архивов СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / О. Н. Копылова // Вестник архивиста. – 2005. – № 5–6. – С. 372–380.

Корнієнко А. П. Про знищення та вивезення бібліотечних фондів України : факти і наслідки / А. П. Корнієнко // Історія бібліотечної справи в Україні : зб. наук. праць. – 1995. – Вип. 1. – С. 52–57.

Королевич Н. Ф. Бібліографія в Українській РСР у період Великої Вітчизняної війни / Н. Ф. Королевич // Укр. рад. бібліографія. – К., 1980. – С. 87–91.

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж ; Нью-Йорк ; Львів, 1993. – 660 с.

Кот С. Волинський краєзнавчий музей. Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї / С. Кот, О. Ошуркевич. – К. ; Бремен, 1996. – Вип. 1. – 98 с.

Кот С. Американська політика реституції культурних цінностей після Другої світової війни та Україна / С. Кот // Міжнародні зв'язки України : наукові пошуки і знахідки. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – № 19. – С. 243–264.

Кот С. До питання про повернення та реституцію культурних цінностей України в контексті особливостей Східної та Центральної Європи / С. Кот // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей. – К., 2006. – Вип. 10, ч. 2. – С. 294–303.

Кот С. Евакуація українських музеїв 1941 року : загублені реліквії / С. І. Кот // Київ. – 1993. – № 5–6. – С. 152–155.

Ком С. З історії формування організаційних засад державної політики повернення та реституції культурних цінностей в незалежній Україні / С. Кот // Історія України : Маловідомі імена, події, факти. (Зб. ст.). – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – № 36. – С. 361–371.

Ком С. Мародерство як фактор розграбування, вивезення та знищення культурних цінностей на окупованій території України під час Другої світової війни (1941–1944 рр.) / С. Кот // Краєзнавство. – ТОВ “Видавництво “Телесик”, 2010. – № 1. – С. 30–42.

Ком С. Повернути культурні цінності можна. Була б добра воля : (Проблема реституції культурних цінностей в українсько-німецьких стосунках сучасної доби) / С. Кот // Віче (журнал Верховної Ради України). – 1996. – № 5. – С. 129–141.

Ком С. Привласнення і реституція (Доля пам’яток Михайлівського Золотоверхого собору під час Другої світової війни) / С. Кот, Ю. Коренюк, Т. Себта // Пам’ятки України. – 1999. – № 1. – С. XXVI–XXVIII.

Ком С. Радянська евакуація українських музейних цінностей на території УРСР під час Другої світової війни в контексті проблем повернення та реституції втрачених культурних надбань / С. Кот // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. статей. Вип. 12. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. – № 12. – С. 321–336.

Ком С. Україна між Заходом та Сходом: проблеми повернення та реституції культурних цінностей на вибраних прикладах / С. Кот // Пам’ятки України. – 2006. – № 4. – С. 96–119.

Ком С. І. Судьба и правовой статус экспонатов передвижной выставки Государственного Русского музея 1941 года в Крыму, находящихся в музеях Автономной Республики Крым / С. И. Кот ; НАН Украины. Институт истории Украины, Центр исследований проблем возвращения и реституции культурных ценностей ; Министерство культуры и туризма Украины, Государственная служба контроля за перемещением культурных ценностей через государственную границу Украины. – Киев : Институт истории Украины НАН Украины, 2010. – 150 с.

Ком С. І. Зруйнування Успенського собору Києво-Печерської лаври (3 листопада 1941 р.): версії / С. І. Кот // УІЖ. – К. : “Дієз-продукт”, 2011. – № 6. – С. 122–151.

Ком С. І. Курінний Петро Петрович / С. І. Кот // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2008. – Т. 5 : Кон–Кю. – С. 522–523.

Ком С. І. Національне законодавство та його відповідність міжнародно-правовим нормам у сфері охорони культурних цінностей як інструмент реституції та повернення національних культурних надбань / С. І. Кот // Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи. – К., 1997. – Вип. 10. – С. 145.

Кочубей Ю. М. В. В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець / Ю. М. Кочубей; Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України. – К., 2011. – 544 с.

Кто был кто в Третьем рейхе : Биограф. энцикл. сл. / К. А. Залесский. – М., 2002. – 942 [2] с.

Культурная карта Европы : Сб. материалов междунар. конф. “Культурная карта Европы : судьба перемещенных культурных ценностей в третьем тысячелетии” (Москва, 10–11 апреля 2000 г.) / ред. К. А. Дмитриева. – М. : Рудомино, 2001. – 388 с.

Культурные ценности : Возможности и перспективы общеевропейского сотрудничества : сб. материалов междунар. конф. “Культурное сотрудничество в Европе : проблемы сохранения и охраны культурных ценностей” (С.-Петербург, 12 мая 2003 г.) / М-во культуры и массовых коммуникаций РФ. – М. : Рудомино, 2004. – 376 с.

Леус П. М. Археологи Третьего рейха на оккупированных восточных территориях / П. М. Леус // *Germania – Sarmatia*. Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов. Сборник материалов. – Калининград : Янтарный сказ, 2008. – С. 220–231.

Лер С. “Як все це, однак, жажливо!” Из щоденника німецького державного архівіста Моммзена у період його перебування в Україні під час Другої світової війни (1943) / С. Лер // Пам’ятки : археографічний щорічник / Держкомархів України. УНДІАСД ; Редкол. : І. Б. Матяш (гол. ред.) та ін. – К., 2008. – Т. 8. – С. 56–73.

Лосієвський І. Книгознавчі аспекти реституції бібліотечних фондів / І. Лосієвський // Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи. – К., 1996. – Вип. 6. – С. 309–312.

Лосієвський І. Українські приватні колекції пам’яток друку та писемності у роки Другої світової війни / І. Лосієвський // Культурні цінності України. Втрати. Шляхи повернення : матеріали постійно діючого “круглого столу”. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 70–71.

Луцький О. І. Доля бібліотечних цінностей Львівського державного університету в світлі нових фактів / О. І. Луцький // Роль бібліотек, монастирів, соборів та інших установ у розвитку культури України : тези наук. конф. – К., 1993. – С. 86–89.

Мазурицький А. Книжные собрания России и Германии в контексте реституционных процессов : монография / А. Мазурицкий. – М. : МГУКИ, 2000. – 217 с.

Мазурицький А. Очерки истории библиотечного дела периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг. / А. Мазурицкий ; РГБ ; Моск. гос. ун-т культуры. – М. : МГУК, 1995. – 210 с.

Мазурицький А. Политика нацистской Германии в отношении фондов библиотек оккупированных стран [Электронный ресурс] / А. Мазурицкий // Библиотеки и информационные ресурсы в современном мире науки, культуры, образования и бизнеса : сб. науч. тр. XI Междунар. конф. “Крым 2004” (5–13 июня 2004 г.). – Электрон. текст. дан. – Режим доступа : <http://www.gpntb.ru/win/inter-events/crimea2004/357.pdf> – Дата обращения: 14.09.2013.

Майборода О. М. Ідеологічні засади нацистської політики в національному питанні : тези доповіді / О. М. Майборода // Друга світова війна та доля народів України : матеріали Всеукр. наук. конф. (Київ, 23–24 червня 2005 р.). – К., 2005. – С. 172–173.

Малолетова Н. И. Библиотеки научных учреждений Киева в 1941–1943 гг. : киевские оккупационные архивы как документальная база исследования / Н. И. Малолетова // Библиотеки национальных академий наук : проблемы функционирования, тенденции развития : науч.-практ. и теор. сб. – К. : НБУВ, 2005. – Вып. 3. – С. 280–297.

Малолетова Н. Діяльність німецького бібліотекаря та книгознавця Йозефа Бенцінга під час нацистської окупації України (1941–1944) / Н. Малолетова // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України. УНДІАСД ; редкол. І. Б. Матяш (гол. ред.) [та ін.]. – К., 2007. – Т. 15. – С. 159–164.

Малолетова Н. І. Звіти про діяльність Крайової бібліотеки Рейхскомісаріату України як джерело з історії бібліотек і долі бібліотечних фондів у період нацистської окупації Києва (1941–1943 рр.) / Н. І. Малолетова, Л. А. Дубровіна // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2001. – Чис. 6 (7), ч. 2. – С. 6–24.

Матеріали круглого столу “Проблеми вивчення архівних матеріалів “Оперативного штабу Рейхсміністерства окупованих областей Сходу Розенберга” / Нац. комісія з питань повернення в Україну культ. цінностей при Кабінеті Міністрів України. – К., 1994. – 24 с. – (Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи ; Вип. 5).

Метальникова Н. Б. Судьба документальных фондов госархива Донецкой области в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) [Электронный ресурс] / Н. Б. Метальникова. – Электрон. текст. дан. – Режим доступа : <http://dn.archives.gov.ua/articles/stat01.htm> – Дата обращения: 15.08.2013.

Мешков Д. Дніпропетровські архіви під час Другої світової війни / Д. Мешков // Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи. – К., 1996. – Вип. 6. – С. 188–193.

Минск времен оккупации [часть] 4 [Электронный ресурс] / Минск: история и современность. – Электрон. текст. дан. – Режим доступа : <http://minsk1067.livejournal.com/569488.html> – Дата обращения: 15.08.2013.

Мироненко А. Ф. Міжнародні правові норми повернення і реституції культурних цінностей / А. Ф. Мироненко // Бібліотечне краєзнавство у відновленні історичної пам'яті народу України. – К., 1998. – С. 159–164.

Мистецтво України : Біогр. довід. / Упоряд. : А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський ; за ред. А. В. Кудрицького. – К. : Укр. енцикл., 1997. – 700 с.

Михайло Ветухів. Перший президент УВАН у США. – Нью-Йорк, Київ, Львів : Місіонер, 2004. – 383 с.

Михайлюк М. В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.) : дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / М. В. Михайлюк ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 287 арк.

Михайлюк М. Німецька пропаганда в Україні / М. Михайлюк // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол. : В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Борjak, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко

(відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько; НАН України. Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2011. – Кн. 1. – С. 644–658.

Мищак І. М. Діяльність оперативних груп Архівного управління України по збиранню матеріалів (кінець 1941–1944 роки) / І. М. Мищак // Історія України : маловідомі імена, події, факти : зб. статей / редкол. : П. Т. Тронько (відп. ред.) [та ін.]. – К., 1999. – Вип. 6. – С. 204–209.

Музиченко Я. Вивезення до Німеччини етнокультурної спадщини українців під час Другої світової війни / Я. Музиченко // Етнічна спадщина народів Європи : Зб. наук. пр. – Вип. 11. – К. : УНІСЕРВ. – С. 83–87.

Муха А. Композитори України та української діаспори : Довід. / А. Муха. – К. : Музична Україна, 2004. – 351 с.

Нестеренко В. А. Становище музеїв та бібліотек у військовій зоні України в 1941–1943 роках / В. А. Нестеренко // Вісник Луганського Нац. пед. ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія “Історичні науки”. – 2004. – № 8 (76). – С. 66–73.

Ніколас Л. Похищення Європи : Судьба європейських культурних цінностей в годы нацизма / Линн Ніколас ; пер. с англ. С. А. Червонна. – М. : Логос, 2001. – 640 с.

Одарченко П. Наукова діяльність Пантелеймона Ковалева в ділянці мовознавства // Видатні українські діячі : статті, нариси / П. Одарченко. – К. : Смолоскип, 1999. – С. 28–38.

Онищенко О. Бібліотечний фонд України в контексті Другої світової війни та її наслідків / О. С. Онищенко // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943) : дослідження : анот. покажчик : публікація документів. – К., 2004. – Т. 8. – С. 37–49.

Онищенко О. С. Історія бібліотечної справи та питання переміщення бібліотечних культурних цінностей : стан проблеми та завдання дослідження / О. С. Онищенко // Бібліотеки Києва у період нацистської окупації Києва (1941–1943) : дослідження : анот. покажчик : публікація документів. – К., 2004. – С. 13–35.

Организация Национал-социалистической немецкой рабочей партии : [сборник документов] / ред. А. Б. Сафронов. – Рига : Gramatū Draugs, 2002 г. – 690 с.

Пелькіна Л. Евакуація і грабунок : Київські мистецькі цінності під час війни / Л. Пелькіна, М. Факторович // Пам'ятки України. – 1994. – № 1–2. – С. 111–119.

Перемещенные культурные ценности [Электронный ресурс] : освещение проблемы в рос. прессе (база данных информационного центра) : [онлайн-каталог] / ВГБИЛ. – Электрон. текст. дан. – Режим доступа : <http://www.libfl.ru/restitution/bd1.html>. – Дата обращения: 16.08.2013.

Піріг Р. Я. Повернення культурних цінностей : роль архівів у їх пошуку : [Огляд матеріалів ЦДАВО] / Р. Я. Піріг // Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи. – К. : Абрис, 1996. – Вип. 7. – С. 33–36.

Плахтій І. С. Пограбування німецькими загарбниками музеїв, архівів і бібліотек Харкова в 1941–1943 рр. / І. С. Плахтій // Вісник Харків. держ. акад. культури : зб. наук. праць. – Х., 2001. – Вип. 4. – С. 126–132.

Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи / Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України ; М-во культури України ; Держ. б-ка України. Інформ. центр з питань культури та мистецтва. – К., 1993. – Вип. [3]. – 45 с.

Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи / Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України ; М-во культури України ; Нац. парламент. б-ка України. – К., 1994. – Вип. 4. – 50 с.

Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи / Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України ; М-во культури України ; Нац. парламент. б-ка України ; ред. В. Врублевська. – К., 1994. – Вип. 5. – 24 с.

Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи / Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; Нац. парламентська б-ка України. – К., 1996. – Вип. 6. – 334 с.

Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи / Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України ; упоряд. М. Макаревич [та ін.] ; ред. : В. Акуленко, В. Врублевська [та ін.]. – К. : Абрис, 1996. – Вип. 7. – 62 с.

Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи : [сб. ст.] / ІПК працівників культури і мистецтв України ; Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей ; Нац. парламент. б-ка України ; упоряд. : О. Александрова, В. Врублевська, Н. Гудімова, В. Скар. – К., 1997. – Вип. 9. – 32 с.

Проблеми втрачених та переміщених архівів, бібліотек, музеїв : матеріали до бібліографії : Електронний довідник [Електронний ресурс] / [Упоряд. : Г. В. Боряк, А. А. Кисельова, Л. П. Одинока, Р. В. Романовський, А. А. Слободніченко ; Держ. ком. архівів України. Супровід : Український науково-дослідний інститут архівної справи і документознавства]. – К., 2002. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua/Archives/dis-Ukraine.php> – Дата звернення: 16.08.2013.

Проблема розшуку і повернення національних культурних цінностей : бібліогр. список / Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів ; М-во культури України. Нац. парламент. б-ка України ; уклад. С. С. Савченко. – К., 1994. – 18 с.

Проблеми повернення в Україну культурних цінностей : Матеріали Всеукр. наради (Київ, квіт. 1993 р.) / Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України ; М-во культури України. Держ. б-ка України. Інформ. центр з питань культури та мистецтва. – К., 1993. – 40 с.

Профессор А. Г. Зоргенфрей [некролог] [Електронний ресурс]. – Електрон. текст. дан. – Режим доступу : <http://gtrubnik.narod.ru/azorg/necrolog.htm> – Дата обращения: 04.04.2013.

Пшеничный А. П. Архивы на оккупированной территории в годы Великой Отечественной войны / А. П. Пшеничный // Отечественные архивы. – М., 1992. – № 4. – С. 90–98.

Реституция библиотечных собраний и сотрудничество в Европе : российско-германский “круглый стол” (Москва, 11–12 декабря 1992 г.) : сб. докладов / ред. С. В. Пушкова. – М. : Рудомино, 1994. – 59 с.

Розенберг А. Миф XX века. Оценка духовно-интеллектуальной борьбы фигур нашего времени / А. Розенберг ; пер. с нем. и подг. издания С. Н. Лобанова. – Таллинн, 1998. – 527 с.

Рэстытуцыя культурных каштоўнасцей : праблемы вяртання і сумеснага выкарыстання (юрыдычныя, навуковыя і маральныя аспекты) : матэрыялы Міжнарод. навук. канф. (Мінск, 19–20 чэрвня 1997 г.) / пад рэд. А. Мальдзіса. – Мн. : НАЦ імя Ф. Скарыны, 1997. – 344 с. – (Серыя “Вяртанне”).

Себта Т. Адміністративно-територіальний устрій Райхскомісаріату Україна у термінах і назвах: походження та сучасне бачення / Т. Себта // Наук. записки : Зб. праць молодих вчених та аспірантів / НАН України ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Т. 19. – К., 2009. – Кн. 2. – Ч. 2. – С. 116–128.

Себта Т. М. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки Другої світової війни : автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Т. М. Себта ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2000. – 20 с.

Себта Т. М. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки Другої світової війни : дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Т. М. Себта ; НАН України ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2000. – 225 арк.

Себта Т. М. Документи Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації (1941–1944) / Т. М. Себта // Наук. записки : Зб. праць молодих вчених та аспірантів / НАН України ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1999. – Т. 4. – С. 398–412.

Себта Т. М. Доля українських культурних цінностей в роки Другої світової війни в рамках Бременського проекту “Доля переміщених радянських скарбів мистецтв під час і після Другої світової війни” / Т. М. Себта // Нац. архівна інформ. система “Архівна та рукописна україніка” і комп’ютеризація архівної справи в Україні. – К., 1996. – С. 175–180.

Себта Т. М. Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга / Т. М. Себта // Архіви України. – 1997. – № 1–6. – С. 53–73.

Себта Т. М. Колекція документів ШТАЗІ як джерело дослідження долі українських культурних цінностей під час Другої світової війни / Т. М. Себта // Архіви України. – 1995. – № 1–3. – С. 69–76.

Себта Т. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України : історичний нарис / Т. Себта // Архіви України. – 2009. – № 3–4. – С. 111–127.

Себта Т. М. Методичні рекомендації до видання іншомовних писемних джерел ХІХ – початку ХХІ ст. / Т. М. Себта / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2008. – 76 с.

Себта Т. М. Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні : джерелознавчий аналіз / Т. М. Себта // Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943) : дослідження : анот. покажчик : публікація документів. – К., 2004. – С. 114–148.

Себта Т. М. Українська частка Східної бібліотеки Розенберга (1941–1945) / Т. М. Себта // Український археографічний щорічник. – 2007. – Вип. 12. – С. 299–318.

Себта Т. М. Українські музеї під час окупації в роки Другої світової війни : (Огляд архівних матеріалів) / Т. М. Себта // Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи. – К., 1996. – Вип. 6. – С. 130–137.

Себта Т. Фахові засади архівної політики нацистської Німеччини в Україні: інструкція комісара з охорони архівів (вересень 1941 року) / Т. Себта // Український археографічний щорічник. – 2010. – Вип. 15. – С. 95–106.

Себта Т. Фонди магнатських архівів та судово-адміністративних установ КЦАДА у контексті взаємних претензій Рейхскомісаріату України та Генерал-губернаторства Польщі / Т. Себта, Н. Черкаська // Архіви України. – 2003. – №. 4–6. – С. 184–312.

Сердюк М. Й. Внесок О. В. Бодяньського в поповнення археологічної колекції Дніпропетровського історичного музею [Електронний ресурс] / М. Й. Сердюк. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу : <http://museum.dp.ua/article0307.html> – Дата звернення: 11.04.2013.

Скрицька Л. Патриція Кеннеді Грімстед про проблему возз'єднання української архівної спадщини : [Реферативний переклад першої частини праці П. Кеннеді-Грімстед “Трофеї війни та імперії: архівна спадщина України” (2001)] / Л. Скрицька // Студії з арх. справи та документознавства. – 2003. – Т. 10. – С. 20–31.

Сохань О. Національна архівна інформаційна система та її місце у реституції культурних цінностей України / О. Сохань // Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи. – К., 1996. – Вип. 6. – С. 270–272.

Спудка І. М. Архівні установи на окупованій території України (1941–1944 роки) / І. М. Спудка // Наукові записки. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Історичні науки. – К., 2006. – Вип. 46. – С. 121–126.

Спудка І. М. Діяльність наукових установ часів окупації на території рейхскомісаріату “Україна” / І. М. Спудка, Л. В. Турчина // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXXIII, 2012. – С. 130–135.

Спудка І. М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті “Україна” (1941–1944 рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / І. М. Спудка; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2007. – 19 с.

Страшун Маттितяху [Електронний ресурс] / Электронная еврейская энциклопедия. – Электрон. текст. дан. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/article/13954> – Загл. с екрана. – Дата обращения: 25.03.2013.

Тесленко Д. Археологія на службі пропаганди (діяльність науково-дослідних установ Третього райху на окупованій Дніпропетровщині) / Д. Тесленко // Друга світова війна і доля народів України: матеріали 3-ї Всеукр. наук. конф., м. Київ, 27–28 жовтня 2008 р. / Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру. – К. : Зовнішторгвидав, 2008. – С. 25–27.

Тесленко Д. Л. Михайло Олександрович Міллер – людина і учений в епоху гуманітарних катастроф [Електронний ресурс] / Д. Л. Тесленко, Ю. Ю. Фанигін // Вопросы германской истории : сб. науч. тр. / Днепропетровский нац. ун-т. – Днепропетровск, 2008. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pni/2008/08dltnvnv.pdf – Дата звернення: 14.09.2013.

Ткаченко М. І. Музейні скарби України під час Другої світової війни : евакуація на Схід / М. І. Ткаченко // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 31–39.

Ткаченко М. І. Музеї України під час Другої світової війни (1939–1945 рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / М. І. Ткаченко ; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1996. – 23 с.

Ткаченко М. І. Музеї України під час Другої світової війни (1939–1945 рр.) : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / М. Ткаченко ; Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1996. – 223 арк.

Толстой И. Богодухов. Гитлеровцы глазами подростка. Воспоминания Юрия Ольховского [Электронный ресурс] // Русская жизнь. – 10 декабря 2012 г. ; 12 декабря 2012 г. – Электрон. текст. дан. – Режим доступа : <http://ruslife.ru/allworld/read/bogodukhov/> ; http://ruslife.ru/allworld/read/bogodukhov_2 – Дата обращения: 15.03.2013.

Удовик В. М. Становище наукових установ в період німецької окупації України (1941–1944 рр.) / В. М. Удовик // Актуальні проблеми Великої Вітчизняної війни 1941–1944 рр. : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 27–28 квітня. 2005 р. / В. Ф. Литвиненко та ін. (ред. кол.) ; Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля, кафедра історії України та ін. – Луганськ, 2005. – С. 215–221.

Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол. : В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько ; НАН України. Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2011. – Кн. 1. – 735 с.

Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько ; НАН України. Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – 943 с.

Фашизм и антифашизм. Энциклопедия. В 2-х томах. / Большая энциклопедия. – М. : Терра, 2008. – Т. 1 : А–Л. – 512 с.

Фашизм и антифашизм. Энциклопедия. В 2-х томах. / Большая энциклопедия. – М. : Терра, 2008. – Т. 2 : М–Я. – 512 с.

Феттіх Н. Київський щоденник (3.XII.1941–19.1.1942) / Н. Феттіх ; Посольство Угорщини в Україні, 2004. – 168 с.

Чепарухин В. В. Малоизвестные эпизоды истории института [Электронный ресурс] / В. В. Чепарухин // Политехнический институт в годы блокады и эвакуации. – СПб. : Изд-во СПбГТУ, 1997. – 207 с. – Электрон. текст. дан. – Режим доступа : <http://dl.unilib.neva.ru/dl/743.pdf/view> – Дата обращения: 23.03.2013.

Шестаков С. Юлій Юлійович Марті / С. Шестаков, Н. Шестакова // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини : Зб. наук. пр. з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології / Ін-т проблем сучасного мистецтва Акад. мист-в України ; Редкол. : В. Д. Сидоренко (голова), В. І. Тимофієнко, О. В. Сіткарьова та ін. – Київ : Видавничий дім А+С, 2006. – Вип. 3. – Ч. 1. До 180-річчя Керченського музею старожитностей. – С. 160–175.

Штепа К., Гоутерманс Ф. Чистка в Росії / К. Штепа, Ф. Гоутерманс ; Харківська правозахисна група ; пер. з англ. Ю. П. Ранюка. – Харків : Фоліо, 2000. – 176 с.

Щетніков В. П., Чабан Ю. О. Проблема вивезення культурних цінностей з Трансністрії у 1941–1944 рр. та їх повернення у післявоєнний період / В. П. Щетніков, Ю. О. Чабан // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. XXXIII. – С. 109–114.

Энциклопедия Третьего рейха / сост. В. Телицын. – М., 2005. – 479 с.

Яковлева Л. В. Колекція мікрофільмів фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту в ЦДАЖР УРСР / Л. В. Яковлева, А. Й. Шевчук // УІЖ. – 1989. – № 1. – С. 155–157.

Яременко В. Склад та організація персоналу Головної робочої групи України Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга в 1942–1943 рр. : (за матеріалами ЦДАВО України) / В. Яременко // Архіви України. – 2006. – № 1–6. – С. 189–199.

Ясь О. Кордиш-Головка Неоніла Леонтіївна / О. Ясь // Українські історики ХХ століття : Біобібліографічний довідник. Серія “Українські історики”. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 2, ч. 2. – С. 207–208.

Ясь О. В. Дубровський Василь Васильович / О. В. Ясь // Енциклопедія історії України : У 10 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2004. – Т. 2 : Г–Д. – С. 489–490.

Adunka E. Der Raub der Bücher : Plünderungen in der NS-Zeit und Restitution nach 1945 / E. Adunka. – Wien : Czernin, 2002. – 309 S. – (Bibliothek des Raubes ; Bd. 9).

Bärsch C.-E. Die politische Religion des Nationalsozialismus : die religiösen Dimensionen der NS-Ideologien in den Schriften von Dietrich Eckart, Joseph Goebbels, Alfred Rosenberg und Adolf Hitler / C.-E. Bärsch. – München : Fink, 2002. – 407 S.

Bentchev I. Gerettete und verschollene Kirchenschätze. Otto Klein und der deutsche “Kunstschutz” in Kiev 1941–1943 / I. Bentchev // Hermeneia. Zeitschrift für ostkirchliche Kunst. – 1997. – Heft 1. – S. 27–40.

Besenfelder S. “Staatsnotwendige Wissenschaft” : Die Tübinger Volkskunde in den 1930er und 1940er Jahren / S. Besenfelder. – Tübingen : Tübinger Vereinigung für Volkskunde, 2002. – S. 222–225.

Bestand J 191 : Zeitungsausschnittsammlung zur Personengeschichte [Elektronische Ressource] / Landesarchiv Baden-Württemberg, Hauptstaatsarchiv Stuttgart. – Online verfügbar unter : <http://www.landearchiv-bw.de/plink/?f=1-1281020> (zuletzt geprüft am: 26.04.2013).

“Betr.: Sicherstellung” : NS-Kunstraub in der Sowjetunion / Wolfgang Eichwede, Ulrike Hartung (Hrsg.). – Bremen : Ed. Temmen, 1998. – 263 S.

Bollmus R. Das Amt Rosenberg und seine Gegner : Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem / R. Bollmus. – München : R. Oldenburg Verlag, 2006. – 373 S.

Bott M.-L. Die Haltung der Berliner Universität im Nationalsozialismus : Max Vasmer's Rückschau 1948 / M.-L. Bott. – Berlin 2009. – 202 S.

Bundesarchiv [Офіційний сайт Федерального архіву]. [Elektronische Ressource]. – Online verfügbar unter : <http://www.bundesarchiv.de> (zuletzt geprüft am: 29.03.2013).

Burleigh M. Germany turns Eastwards : A Study of Ostforschung in the Third Reich / M. Burleigh. – Cambridge : Cambridge University Press, 1989. – 400 S.

B 323 (Treuhandverwaltung von Kulturgut) [Фотоархів Федерального архіву в Берліні : “Опекунське управління у справі культурних цінностей”] [Elektronische Ressource] / Bundesarchiv ; Bilddatenbank. – Online verfügbar unter : http://www.bild.bundesarchiv.de/cross-search/search/_1364235598/ (zuletzt geprüft am: 29.03.2013).

Bestand Bild 131 [Фотоархів Федерального архіву в Берліні : колекція фотографій ОШП] [Elektronische Ressource] / Bundesarchiv ; Bilddatenbank. – Online verfügbar unter : http://www.bild.bundesarchiv.de/cross-search/search/_1364235429/ (zuletzt geprüft am: 29.03.2013).

Camphausen G. Die wissenschaftliche historische Russlandforschung im Dritten Reich, 1933–1945 / G. Camphausen. – Frankfurt-am-Main : Peter Lang, 1990. – 435 S. – (Europäische Hochschulschriften : Reihe 3, Geschichte und ihre Hilfswissenschaften ; 418).

Cecil R. The Myth of the Master Race : Alfred Rosenberg and Nazi Ideology / R. Cecil. – New York, 1973. – 266 p.

Das Bundesarchiv und seine Bestände / bearb. von Gerhard Granier, Josef Henke, Klaus Oldenhag. – Boppard am Rhein, 1977. – 940 S.

Das Zentrale Staatsarchiv in Moskau (“Sonderarchiv”) : Rekonstruktion und Bestandsverzeichnis verschollen geglaubten Schriftguts aus der NS-Zeit / Gotz Aly, Heim Susanne. – Dusseldorf : Hans-Böckler-Stiftung, 1993. – 58 S.

Dehnel R. Die Täter, die Opfer und die Kunst [Elektronische Ressource] : Rückblick auf den nationalsozialistischen Raubzug / R. Dehnel. – 2006. – Online verfügbar unter : <http://www.eurozine.com/articles/2006-03-30-dehnel-de.html> (zuletzt geprüft am: 15.08.2013).

Denkschrift über Vorgeschichte (1939) [Elektronische Ressource] / hrsg. von Gerd Simon. – 2006. – Online verfügbar unter : <http://homepages.uni-tuebingen.de/gerd.simon/DSVorges.pdf> (zuletzt geprüft am: 16.04.2013).

Die Suche nach NS – Raubgut in Bibliotheken : Recherchestand. Probleme. Lösungswege / hrsg. v. Bernd Reifenberg. – Marburg, 2006. – 180 S.

Dürr D. Das Amt Rosenberg in der nationalsozialistischen Literaturpolitik [Elektronische Ressource] : Magisterarbeit zur Erlangung des Grades eines Magister Artium / D. Dürr. – 1994. – Online verfügbar unter : <http://www.duerranski.de/dbfu.pdf> (zuletzt geprüft am: 15.08.2013).

Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg : NS 30 [Опис архіву Оперативного штабу райхслайтера Розенберга (ф. NS 30 в Федеральному архіві в Берліні)] [Elektronische Ressource] / bearb. von Jana Blumberg ; Bundesarchiv. – Koblenz, 2004. – Online verfügbar unter : http://startext.net-build.de:8080/barch/MidosoSEARCH/NS30_25600/index.htm (zuletzt geprüft am: 16.08.2013).

Enzyklopädie des Nationalsozialismus / hrsg. von Wolfgang Benz. – 3. Auflage. – Stuttgart : Klett-Gotta, 1998. – 900 S.

Freitag G. Archival Material on Nationalist Socialist Art Plundering During the Second World War / G. Freitag // Spoils of War. International Newsletter. – 1995. – № 1. – P. 34–36. Available at http://www.lostart.de/Content/07_Publikationen/RU/SpoilsOfWar/Spoils%20of%20War%201.pdf?__blob=publicationFile (last visited Aug. 15, 2013).

Garleff M. Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich / hrsg. von M. Garleff. – Köln : Böhlau, 2001. – Bd. 2. – 455 S. – (Das Baltikum in Geschichte und Gegenwart ; Bd. 2).

Grimsted Patricia Kennedy. Art and Icons Lost in East Prussia : The Fate of German Seizures from Kyiv Museums / Patricia Kennedy Grimsted // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – Band 61, H. 1. – 2013. – S. 47–91.

Grimsted Patricia Kennedy. Displaced Cultural Treasures as a Result of World War II and Restitution Issues [Electronic resource] : A bibliography of publications / Patricia Kennedy Grimsted ; International In-te of Social History. – First published January 31, 2002. Available at <http://socialhistory.org/en/russia-archives-and-restitution/bibliography> (last visited Aug. 15, 2013).

Grimsted Patricia Kennedy. New Clues in the Records of Archival and Library Plunder : The ERR Ratibor Center and the RSHA Amt Operations in Silesia / Patricia Kennedy Grimsted // The Return of Looted Collections (1946–1996) : an Unfinished Chapter : proceedings of an international symposium to mark the 50th anniversary of the return of Dutch book collections from Germany in 1946 (Amsterdam, 15 and 16 April 1996). – Amsterdam : Stichting Beheer IISG, 1997. – P. 55–60.

Grimsted Patricia Kennedy. Rare Books from Voronezh to Tartu and Tanzenberg from Nazi Plunder and British Restitution to Russian “Lost Book Treasures” / Patricia Kennedy Grimsted // Solanus : International Journal for Russian&East European Bibliographic, Library&Publishing Studies. – 2004. – New Series. Vol. 18. – P. 72–107.

Grimsted Patricia Kennedy. Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder. A Survey of the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR) / Patricia Kennedy Grimsted. – Amsterdam : IISH. – 2011. – 432 p.

Grimsted Patricia Kennedy. Roads to Ratibor : Library and Archival Plunder by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg. Offprint / Patricia Kennedy Grimsted // Holocaust and Genocide Studies. – Oxford, 2005. – Vol. 19, № 3. – P. 390–458.

Grimsted Patricia Kennedy. The Odyssey of the Smolensk Archive : Plundered Communist Records for the Service of Anti-Communism / Patricia Kennedy Grimsted // The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies. – Pittsburgh : Center for Russian and East European Studies, 1995. – № 1201. – 133 p.

Grimsted Patricia Kennedy. The Odissey of the Turgenev Library from Paris, 1940–2002 : Books as Victims and Trophies of War / Patricia Kennedy Grimsted ; International Institute of Social History (Amsterdam). – Amsterdam, 2003. – [CD Edition].

Grimsted Patricia Kennedy. Trophies of War and Empire : The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution / Patricia Kennedy Grimsted. – [foreword by Charles Kecskeméti]. – Cambridge, MA : Harvard University Press for Ukrainian Research Institute, 2001. – 749 p.

Grimsted Patricia Kennedy. Twice Plundered but Not Home from the War : The Fate of Three Slavic Libraries Confiscated by the Nazis from Pariz / Patricia Kennedy Grimsted // SOLANUS : International Journal for Russian and East European Bibliographic Library & Publishing Studies. – 2002. – New Series. Vol. 16. – P. 39–75.

Grimsted Patricia Kennedy. U.S. Restitution of Nazi-Looted Cultural Treasures to the USA, 1945–1959 : Facsimile Documents from the National Archives of the United States / Compiled by Patricia Kennedy Grimsted. – National Archives and Records Administration Washington DC, 2001.

Hamann O. Hinterm Horizont geht's weiter – Deutsche Bibliothekare in den von Deutschland während des Zweiten Weltkrieges okkupierten Gebieten Osteuropas / O. Hamann // Die Suche nach NS-Raubgut in Bibliotheken. Recherchestand, Probleme, Lösungswege. Veröffentlichung der Beiträge zu einer Veranstaltung auf dem 94. Deutschen Bibliothekartag, Düsseldorf 15.–18.3.2005. – Hrsg. von Bernd Reifenberg. – Marburg, 2005. – S. 61–90.

Hartung U. Das Vorgehen deutscher Reichsbehörden gegen die Kultur in den besetzten Gebieten der Sowjetunion. 1941–1944 / U. Hartung // Verschleppt und verschollen : eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948) / Ulrike Hartung. – Bremen : Ed. Temmen, 2000. – S. 25–48.

Hartung U. The “Sonderkommando Künsberg”. Looting of Cultural Treasures in the USSR / U. Hartung // Spoils of War. International Newsletter. – 1996. – № 2. – P. 14–16). Available at http://www.lostart.de/Content/07_Publikationen/RU/SpoilsOfWar/Spoils%20of%20War%202.pdf?__blob=publicationFile (last visited Aug. 15, 2013).

Hartung U. Raubzüge in der Sowjetunion : Das Sonderkommando Kunsberg, 1941–1943 / U. Hartung. – Bremen : Ed. Temmen, 1997. – 135 S.

Hermann Phleps [Elektronische Ressource] / Deutsches Dokumentationszentrum für Kunstgeschichte ; Bildarchiv Foto Marburg. – Online verfügbar unter : <http://www.fotomarburg.de/bestaende/uebernahm/phleps> (zuletzt geprüft am: 18.08.2013).

Heuss A. Die “Beuteorganisation“ des Auswärtigen Amtes. Das Sonderkommando Künsberg und der Kulturgutraub in der Sowjetunion / A. Heuss // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. – Jg. 45, H. 4, 1997. – S. 535–556.

Heuss A. Kunst- und Kulturgutraub : Eine vergleichende Studie zu Besatzungspolitik der Nationalsozialisten in Frankreich unter der Sowjetunion / A. Heuss. – Heidelberg : Universitätsverlag , 2000. – 385 S.

Kant H. Integration und Segregation : Das Kaiser-Wilhelm-Institut für Medizinische Forschung in Heidelberg zwischen interdisziplinärem Verbund und Ensemble disziplinärer Institute [Elektronische Ressource] / H. Kant // Interdisziplinarität und Institutionalisierung der Wissenschaft : Wissenschaftsforschung Jahrbuch 2010 / Hrsg. von Klaus Fischer, Hubert Laitko, Heinrich Parthey. – Berlin : Wissenschaftlicher Verlag, 2011. – S. 175 – Online verfügbar unter : http://www.wissenschaftsforschung.de/JB10_175-198.pdf (zuletzt geprüft am: 30.08.2013).

Keiler H. Raub von Kulturgut durch den Einsatzstab Rosenberg : Freimaurerbibliotheken und Archive für die "Hohe Schule" / H. Keiler. – Gießen, 1991. – 56 S.

Keiler H. Sammlung und Restitution des vom Einsatzstab Rosenberg geraubten Kulturgutes ab 1946 in Offenbach/Main / H. Keiler. – 1993. – 28 S.

Kirchhoff M. Häuser des Buches : Bilder jüdischer Bibliotheken / M. Kirchhoff. – Leipzig, 2002. – 191 S.

Klingemann C. Sozialwissenschaftler im Einflußbereich Alfred Rosenbergs / C. Klingemann // Jahrbuch für Soziologiegeschichte 1993. – Opladen : Leske+Budrich Verlag, 1995. – S. 115–160.

Koch C. Das Bibliothekswesen im Nationalsozialismus / C. Koch. – Tectum Verlag DE, 2003. – 144 S.

Komorowski M. Deutsche Bibliothekspolitik in der Sowjetunion (1941–1944) / M. Komorowski // Bibliotheken während des Nationalsozialismus / Hrsg. von P. Vodosek, M. Komorowski. – Wiesbaden : Kommission bei Otto Harrassowitz, 1989. – Teil 1. – S. 475–484. – (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens ; Bd. 16).

Komorowski M. Wissenschaftliche Bibliotheken in der NS-Zeit : Forschungstendenzen der letzten 15 Jahre / M. Komorowski // AKMB-news : Informationen zu Kunst, Museum und Bibliothek. – Bd. 10 (2004), Nr. 3. – S. 35–39. Online verfügbar unter : <http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/ojs/index.php/akmb-news/article/view/205/190> (zuletzt geprüft am: 15.08.2013); <http://www.lostart.de/cae/servlet/contentblob/6684/publicationFile/240/wissenschaftliche%20Bibliotheken.pdf> (zuletzt geprüft am: 17.08.2013).

Kot S. Cultural property of the Ukraine lost as a result of World War II : Problems of research and restitution / S. Kot // Cultural treasures moved because of the war – a cultural legacy of the Second World war – documentation and research on losses : Documentation of the international meeting in Bremen (30.11–2.12.1994). – Bremen, 1995. – P. 109–123.

Kot S. Displaced Cultural Property in the Specific Context of Central and Eastern Europe : the case of Ukraine Displaced cultural Assets / S. Kot // The Case of Western Europe and the Problems of Central and Eastern European Countries in the 20-th Century. – Warszawa : Wyd-wo "TRIO", 2004. – S. 69–78.

Kot S. Kiever Knotten : Restitution zwischen der Ukraine, Deutschland, Russland und Polen / S. Kot // Kunst im Konflikt : Kriegsfolgen und Kooperationsfelder in Europa. – Berlin. – 2006. – № 1–2. – S. 287–300.

Kot S. Restitution of Cultural Assets in Post-Soviet Countries : the Case of Ukraine / S. Kot // Cultural Assets and the Problem of Property : The Case of Central Europe after 1989. – Warsaw : Publishing house “TRIO”, 2005. – P. 177–190.

Kuhn, Walter : Volkstumsforscher, Siedlungshistoriker [Elektronische Ressource] / Kulturportal “West-Ost: “Ostdeutsche Biographie”. – Online verfügbar unter : <http://kulturportal-west-ost.eu/biographies/kuhn-walter-2/> (zuletzt geprüft am: 19.04.2013).

Kühn-Ludewig M. Pohl Johannes (1904–1960) : Judaist und Bibliothekar im Dienste Rosenbergs ; eine biographische Dokumentation / M. Kühn-Ludewig. – Hannover : Laurentius-Verlag, 2000. – 334 S. – (Kleine historische Reihe ; Bd. 10).

Kulturgüter im Zweiten Weltkrieg : Verlagerung – Auffindung – Rückführung / herausgegeben von der Koordinierungsstelle für Kulturgutverluste, bearbeitet von Uwe Hartmann. Veröffentlichungen der Koordinierungsstelle für Kulturgutverluste. – Magdeburg, 2007. – 715 S. – (Veröffentlichungen der Koordinierungsstelle für Kulturgutverluste, Bd. 4).

Kunst im Konflikt. Kriegsfolgen und Kooperationsfelder in Europa // Osteuropa : Zeitschrift für Gegenwartsfragen des Ostens / Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde ; hrsg. von M. Sapper, C. von Selle, V. Weichsel. – Berlin : Sellier-Druck. – 2006. – 56. Jg., Heft 1–2. – 496 S.

Kunstraub im Westen, 1940–1945 : Alfred Rosenberg und der “Sonderstab Musik” / Willem de Vries ; mit einem Vorw. von Fred K. Prieberg. – Lizenzausg. – Frankfurt am Main : Fischer-Taschenbuch-Verl., 2000. – 380 S.

Kurz J. Kunstraub in Europa : 1938–1945 / J. Kurz. – Hamburg, 1989. – 444 S.

Legal Resources on the Spoils of War [Electronic resource] / International Protection of Cultural Property. – 2000. Available at <http://www.lib.uchicago.edu/~llou/spoilsofwar.html> (last visited Aug. 15, 2013).

Lehr S. Ein fast vergessener “Osteinsatz” : Deutsche Archivare im Generalgouvernement und im Reichskommissariat Ukraine. – Dusseldorf : Droste Verlag, 2007. – 412 S.

Lower W. Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine / W. Lower. – Chapel Hill, 2005. – 307 p.

Manasse P. Verschleppte Archive und Bibliotheken : die Tätigkeit des Einsatzstabes Rosenberg während des Zweiten Weltkrieges / P. Manasse ; übertr. ins Dt. : G. A. Pippig. – St. Ingbert, 1997. – 157 S.

Mantel P. Betriebswirtschaftslehre und Nationalsozialismus. Eine institutionen- und personengeschichtliche Studie / P. Mantel. – Wiesbaden : Gabler Verlag/GWV Fachverlage GmbH, 2009. – 926 S.

Mindler U. “... in spite of not making any concessions and the fact that my pan-German views are well known among colleagues in the field ...” Notes to Karl Haiding (1906–1985) / U. Mindler // Mapping Contemporary History II. Exemplary fields of research in 25 years of Contemporary History Studies at Graz University | Exemplarische Forschungsfelder aus 25 Jahren Zeitgeschichte an der Universität Graz / H. Konrad, S. Benedik. – Böhlau Verlag : Wien, Köln, Weimar, 2010. – S. 319–338.

Molau A. Alfred Rosenberg. Der Ideologe des Nationalsozialismus : eine politische Biografie / A. Molau. – Koblenz, 1993. – 194 S.

Müller N. Okkupation, Raub, Vernichtung : Dokumente zur Besatzungspolitik der faschistischen Wehrmacht auf sowjetischem Territorium 1941 bis 1944 / N. Müller. – Berlin : Militärverlag der DDR, 1980. – 431 S.

Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa [Elektronische Ressource] / Universität Oldenburg, 2012. – Online verfügbar unter : <http://ome-lexikon.uni-oldenburg.de/> (zuletzt geprüft am: 03.09.2013).

Petersen H.-Chr. Ostforschung [Elektronische Ressource] / H.-Chr. Petersen // Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa. – Online verfügbar unter : <http://ome-lexikon.uni-oldenburg.de/53916.html#pos2> (zuletzt geprüft am: 03.09.2013).

Petropoulos J. Art as Politics in the Third Reich / J. Petropoulos. – Chapel Hill, 1996. – 439 p.

Petropoulos J. For Germany and Themselves : the Motivation behind the Nazi Leaders Plundering and Collecting of Art. Part I / J. Petropoulos // Spoils of War. International Newsletter. – 1997. – № 7. – P. 66–70). Available at http://www.lostart.de/Content/07_Publikationen/RU/SpoilsOfWar/Spoils%20of%20War%204.pdf?__blob=publicationFile (last visited Aug. 15, 2013).

Petropoulos J. For Germany and Themselves : the Motivation behind the Nazi Leaders Plundering and Collecting of Art. Part II / J. Petropoulos // Spoils of War. International Newsletter. – 1998. – № 5. – P. 28–35. Available at http://www.lostart.de/Content/07_Publikationen/RU/SpoilsOfWar/Spoils%20of%20War%205.pdf?__blob=publicationFile (last visited Aug. 15, 2013).

Petropoulos J. For Germany and Themselves : the Motivation behind the Nazi Leaders Plundering and Collecting of Art. Part III / J. Petropoulos // Spoils of War. International Newsletter. – 1999. – № 6. – P. 29–37. Available at http://www.lostart.de/Content/07_Publikationen/RU/SpoilsOfWar/Spoils%20of%20War%206.pdf?__blob=publicationFile (last visited Aug. 15, 2013).

Piper E. Alfred Rosenberg : Hitlers Chefideologe / E. Piper. – München : Karl Blessing Verlag. – 2005. – 831 S.

Politik und Wissenschaft in der prähistorischen Archäologie : Perspektiven aus Sachsen, Böhmen und Schlesien / hrsg. von J. Schachtmann, M. Strobel, T. Widera. – Göttingen, V&R unipress GmbH, 2009 – 344 S.

Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder. A Survey of the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR) [Electronic resource] / International Institute for Social History. Available at: <http://www.iisg.nl/publications/errsurvey/> (last visited March 25, 2013).

Records of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR) : Documenting Plunder Online [Electronic resource] / The Claims Conference. Available at: http://www.claimscon.org/index.asp?url=loted_art/err (last visited March 25, 2013).

Rosenberg A. Die Hohe Schule der NSDAP und ihre Aufgaben [Elektronische Ressource] / hrsg. von G. Simon. – Online verfügbar unter : http://homepages.uni-tuebingen.de/gerd.simon/HS_DS_Ro_3706.pdf (zuletzt geprüft am: 03.09.2013).

The Return of Looted Collections (1946–1996) : an Unfinished Chapter : Proceedings of an International Symposium to Mark the 50th Anniversary of the Return of Dutch Book Collections from Germany in 1946 (Amsterdam, 15 and 16 April 1996). – Amsterdam : Stichting Beheer IISG, 1997. – 126 p.

Schaller H. Der Nationalsozialismus und die slawische Welt / H. Schaller. – Regensburg : Friedrich Pustet Verlag, 2002. – 320 S.

Schöbel G. Eine kleine Geste an die Ukraine : Rückgabe von verschleppten Büchern / G. Schöbel // Displaced Books : Bücherrückgabe aus zweierlei Sicht : Beiträge und Materialien zur Bestandsgeschichte deutscher Bibliotheken im Zusammenhang von NS-Zeit und Krieg. – 2nd ed. – Hannover : Laurentius Verlag, 1999. – S. 68–74.

Schöbel G. Hans Reinert (1900–1990). – Karriere und Irrwege eines Siebenburger Sachsen in der Wissenschaft während der Weimarer Zeit und des Totalitarismus in Mittel- und Osteuropa / G. Schöbel // Acta Siculica. – 2008. – S. 145–188.

SD-Germanisten-Dossiers [Elektronische Ressource] / hrsg. von G. Simon. – Online verfügbar unter : <http://homepages.uni-tuebingen.de/gerd.simon/germanistendossiers.pdf> (zuletzt geprüft am: 03.09.2013).

SD-Vorgesichtler-Dossiers [Elektronische Ressource] / hrsg. von G. Simon. – Online verfügbar unter : <http://homepages.uni-tuebingen.de/gerd.simon/VorgesichDossiers.pdf> (zuletzt geprüft am: 03.09.2013).

Simon G. Die Grimms der deutschen Sprachinseln im Osten. 2. Chronologie Kuhn, Walter [Elektronische Ressource] / G. Simon. – Online verfügbar unter : <http://homepages.uni-tuebingen.de/gerd.simon/ChrKuhn.pdf> (zuletzt geprüft am: 19.04.2013).

Something New: Archives from the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg from Kiev have been brought to the Center “War and Society” (SOMA/CEGES) in Brussels // Spoils of War. International Newsletter. – 2000. – № 7. – P. 71. Available at http://www.lostart.de/Content/07_Publikationen/RU/SpoilsOfWar/Spoils%20of%20War%207.pdf?__blob=publicationFile (last visited Aug. 15, 2013).

Speckner R. Matthes Walther [Elektronische Ressource] / R. Speckner // Anthroposophie im 20. Jahrhundert. Biographien. Dokumentation. – Online verfügbar unter : <http://biographien.kulturimpuls.org/detail.php?&id=1530> (zuletzt geprüft am: 10.04.2013).

Stelly M. Mit beschränkter Aufenthaltsberechtigung Frauen an der Universität Tübingen in der Nachkriegszeit [Elektronische Ressource] / M. Stelly, C. Schneider. – Online verfügbar unter : http://www.uni-tuebingen.de/frauenstudium/daten/ueberblick/hist-ueberblick_Nachkriegszeit.pdf (zuletzt geprüft am: 26.04.2013).

Stieber G. Die Bibliothek der “Hohe Schule des Nationalsozialismus in Tanzenberg” in Carinthia / G. Stieber // Carinthia I, Zeitschrift für geschichtliche Landeskunde von Kärnten. – 1995. – 185. Jg. – S. 343–363.

U.S. Restitution of Nazi-Looted Cultural Treasures to the USA, 1945–1959 [Electronic resource] : Facsimile Documents from the National Archives of the United States / Compiled with an Introduction by P. K. Grimsted. Foreword by Michael J. Kurtz. CD-ROM edition. National Archives and Records Administration. – Washington, DC: GPO, 2001. – 1 CD-ROM.

Vries W. de. Kunstraub im Westen 1940–1945 : Alfred Rosenberg und der “Sonderstab Musik” / W. de Vries. – Lizenzausg. – Frankfurt am Main : Fischer-Taschenbuch-Verlag, 2000. – 380 S.

Vries W. de. Sonderstab Musik : music confiscations by the Einsatzstab Reichleiter Rosenberg under the Nazi occupation of Western Europe / W. de Vries. – Amsterdam : Amsterdam Univ. Press, 1996. – 271 S.

Vries W. de. Sonderstab Musik : organisierte Plünderungen in Westeuropa 1940–45 / W. de Vries. – Köln : Dittrich, 1998. – 380 S.

Vries W. de. The “Sonderstab Musik” of the “Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg” 1940–1945 / W. de Vries // Spoils of War. International Newsletter. – 1995. – № 1. – P. 9–12. Available at http://www.lostart.de/Content/07_Publikationen/RU/SpoilsOfWar/Spoils%20of%20War%201.pdf?__blob=publicationFile (last visited Aug. 15, 2013).

Volkert N. Der Kulturgutraub durch deutsche Behörden in den während des Zweiten Weltkrieges besetzten Gebieten / N. Volkert // Kulturgüter im Zweiten Weltkrieg : Verlagerung – Auffindung – Rückführung / herausgegeben von der Koordinierungsstelle für Kulturgutverluste. Bearbeitet von Uwe Hartmann. – Magdeburg, 2007. – S. 21–48. – (Veröffentlichungen der Koordinierungsstelle für Kulturgutverluste, Bd. 4).

Wagner K. Idee und Aufgabe der Hohen Schule (Sommer 1942) [Elektronische Ressource] / Kurt Wagner ; hrsg. von G. Simon. – Tübingen, 2008. – Online verfügbar unter : http://homepages.uni-tuebingen.de/gerd.simon/HS_DS_Wa_4206.pdf (zuletzt geprüft am: 03.09.2013).

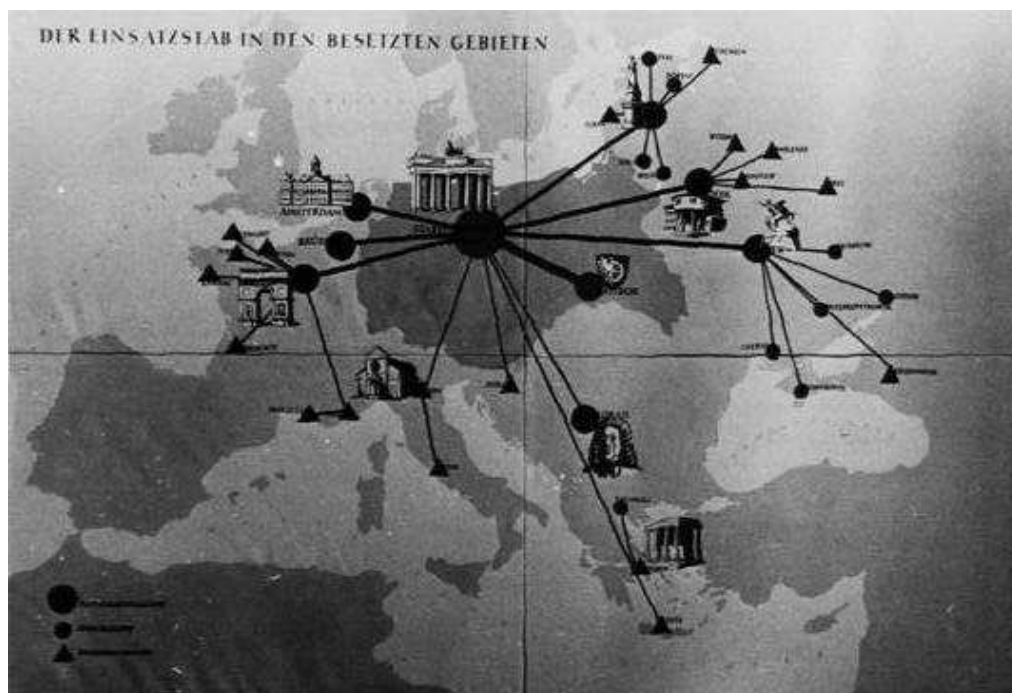
Wiedemann A. Die Reinhard-Heydrich-Stiftung in Prag (1942–1945) [Elektronische Ressource] / A. Wiedemann ; Hannah-Arendt-Institut für Totalitarismusforschung e. V. an der Technischen Universität Dresden. – Dresden : Sächsisches Druck- und Verlagshaus AG, 2000. – Online verfügbar unter : http://www.hait.tu-dresden.de/dok//b+st/Heft_28_Wiedemann.pdf (zuletzt geprüft am: 26.04.2013).

Zellhuber A. “Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu ... ” : das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941–1945 / A. Zellhuber. – München : Ernst Vögel Verlag, 2006. – 414 S.

Додаток 1. Фотодокументи з архіву Штабу

Оперативний штаб Розенберга: співробітники, діяльність

1. Мапа Європи із зазначеними на ній містами, де було створено структури Оперативного штабу. В центрі темнішим кольором виокремлено територію Третього райху з центром в Берліні, де знаходилося Управління штабу. Великими кружечками позначені головні робочі групи (серед них – підрозділ Управління штабу у Ратіборі), меншими позначками – робочі групи та різні команди. Берлін, Управління штабу, кінець 1943–1944 рр.

BArch, NS 30/1/64. Опубл.: Grimsted Patricia Kennedy. Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder. A Survey of the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR) / Patricia Kennedy Grimsted. – Amsterdam : IISH. – 2011. – 432 p. Див. також: Cultural Plunder by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg; ERR Archival Survey [Electronic resource] / The United States Holocaust Memorial Museum ; The Claims Conference. Available at: <http://www.errproject.org/survey.php> (last visited February 8, 2013).

3. Фотографії офіційного візиту А. Розенберга (в центрі фотографії ліворуч, з брошурою в руках) до Управління штабу на Маргаретенштрассе. На фотографії два написи: "Райхсляйтер в Управлінні ОШР" (зліва) та "Лютий 1943 р." (справа). Берлін, Управління штабу, лютий 1943 р.

BArch, NS 30/1/62.

4. Агітаційно-інформаційний плакат Оперативного штабу із мапою Східної Європи, що демонструє шляхи надходження конфіскованих книжкових зібрань з окупованих територій до Східної бібліотеки Розенберга. Наведено перелік міст та зазначено: “....було опрацьовано численні політично важливі більшовицькі зібрання (вивезені з бібліотек цих міст – Авт.) та сконцентровано у Східній бібліотеці Розенберга. Ці важливі більшовицькі матеріали [у кількості] 90 000 томів є у розпорядженні політичного керівництва райху та науки в Європі” (див. док. № 81). Берлін, Управління штабу, [1943 р.].

BArch, NS 30/1/49.

5. Архівосховище київського Головного архіву¹.

Київ, Поділ, Покровська церква, липень 1942. Фото Управління штабу (Краус).

ЩДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 213. Опубл.: Себта Т. Фонди магнатських архівів та судово-адміністративних установ КЦАДА у контексті взаємних претензій Рейхскомісаріату України та Генерал-губернаторства Польщі / Т. Себта, Н. Черкаська // *Архіви України.* – 2003. – № 4–6. – С. 204.

---

¹ Так в документі. Йдеться про Головний історичний архів ім. В.Б. Антоновича.

6. Вхід до архівосховища Статистичного управління УРСР. Київ, вул. Короленка, 24 (зараз вул. Володимирська), липень 1942 р. Фото Управління штабу (Краус).

ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 214. Опубл.: Себта Т. Фонди магнатських архівів та судово-адміністративних установ КЦАДА у контексті взаємних претензій Рейхскомісаріату України та Генерал-губернаторства Польщі / Т. Себта, Н. Черкаська // Архіви України. – 2003. – № 4–6. – С. 204.

7. У приміщенні архівосховища Статистичного управління УРСР. Київ, вул. Короленка, 24, липень 1942. Фото Управління штабу (Краус).

ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 215.

8. Засідання керівників підрозділів Оперативного штабу з питань окупованих східних територій, що відбулося у листопаді 1942 р. у Києві та Харкові. Фото [ГРГ “Остланд”], Київ, [6–12 листопада 1942 р.]

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 35, п. 37.

9. Засідання керівників підрозділів Оперативного штабу з питань окупованих східних територій. На фото (зліва направо): Г. Антон, керівник ГРГ “Україна”, Г. Вілль, керівник сектору “Схід” Управління штабу, Г. Вундер, керівник тогочасного відділу “Використання” Управління штабу. Фото ГРГ “Остланд”. Київ, [6–12 листопада 1942 р.]

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 35, п. 39 а.

10. Засідання керівників підрозділів Оперативного штабу з питань окупованих східних територій. На фото (зліва направо): Ф. Кабен, Г. Утікаль, керівник Штабу, Г. Антон, керівник ГРГ “Україна”. У правій частині фотографії (зліва направо): Л. Рьоріхт, Е. Райхе. Фото ГРГ “Остланд”, Київ, [6–12 листопада 1942 р.]
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 35 зв., п. 36 а.

11. Засідання керівників підрозділів Оперативного штабу з питань окупованих східних територій. Фото ГРГ “Остланд”, Київ, [6–12 листопада 1942 р.]
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 35 зв., п. 38.

12. Групова фотографія учасників засідання керівників підрозділів Оперативного штабу.
[Фото ГРГ “Остланд”, Київ, 6–12 листопада 1942 р.]
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 31, п. 14.

13. Представники керівництва Оперативного штабу під час подорожі з Києва до Харкова.
На фото (зліва направо): Г. Вундер, керівник відділу “Використання” Управління штабу,
Г. Утікаль, керівник Оперативного штабу, Г.-Й. Рудольф, співробітник ГРГ “Україна”,
на той час керівник РГ “Західна Україна” (“Київ”).
Фото ГРГ “Остланд”, 6–12 листопада 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 24, п. 9.

14. Засідання керівників підрозділів Оперативного штабу з питань окупованих східних територій. Фото зроблене в приміщенні РГ “Східна Україна”. На фото (зліва направо): Г. Томсон, бібліотекар (Східна бібліотека Розенберга), О. Венднагель, керівник РГ “Східна Україна”, Л. Рьоріхт, співробітник канцелярії Управління штабу, В. Ребок, на той час керівник відділу “Особливі завдання” Управління штабу.

Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), Харків, 6–12 листопада 1942 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 22, п. 45а.

15. Учасники засідання керівників підрозділів Оперативного штабу на прогулянці вулицями Харкова. Фото ГРГ “Остланд”, Харків, 6–12 листопада 1942 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 24 зв., п. 39.

16. Зібрання ікон у Художньому музеї Харкова. Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), Харків, 6–12 листопада 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 24, п. 36.

17. В одному з робочих приміщень служби Оперативного штабу в Смоленську.
Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), Смоленськ, 2–3 грудня 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 46, п. 5.

18. Співробітниці Штабу за роботою в Смоленську.
Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), 2–3 грудня 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 46, п. 7.

19. Від'їзд співробітників служби Штабу у Смоленську.
Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), 2–3 грудня 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 46, п. 21.

20. Виставка, організована підрозділом Оперативного штабу в Мінську в його робочому приміщенні та присвячена завершенню року. На ній були представлені радянські матеріали – книги, брошури, фотографії, плакати, значною мірою агітаційно-пропагандистського змісту, конфісковані Штабом у Білорусії.

Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), грудень 1942 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 44, п. 17.

21. Виставка, організована підрозділом Оперативного штабу в Мінську.

Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), грудень 1942 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 44, п. 18.

22. Організована Штабом виставка у приміщенні служби ОШР у Мінську, сформована з конфіскованих радянських матеріалів та присвячена завершенню року.

Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), грудень 1942 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 44, п. 19.

23. Організована Штабом виставка у приміщенні служби ОШР у Мінську, сформована з конфіскованих радянських матеріалів та присвячена завершенню року. На фотографії – підбірка матеріалів, що демонструють зміст стаханівського руху в СРСР.

Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), грудень 1942 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 44, п. 25.

24. Генеральний комісар Білорусії гауляйтер В. Кубе під час візиту до служби
Оперативного штабу у Мінську. Фото ГРГ "Остланд" (О. Нерлінг).
Мінськ, 1 грудня 1942 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 139, арк. 28, п. 26.

25. Генеральний комісар Білорусії, гауляйтер В. Кубе (на передньому плані зліва) у супроводі О. Нерлінга, керівника ГРГ "Остланд", Г. Крафта, керівника РГ "Білорусія",
В. Янецке, міського комісара Мінська. Фото ГРГ "Остланд", 1 грудня 1942 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 139, арк. 28, п. 28.

26. О. Нерлінг ([в центрі]), керівник ГРГ “Остланд”, з представниками супроводу гауляйтера В. Кубе, генерального комісара Білорусії.

Фото ГРГ “Остланд”, 1 грудня 1942 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 139, арк. 28, п. 29.

27. Мінськ, у сховищі Державної бібліотеки ім. В. І. Леніна.

Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), грудень 1942 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 139, арк. 2, п. 23.

28. Мінськ, в одному з робочих приміщень місцевого підрозділу
Оперативного штабу. Фото ГРГ "Остланд" (О. Нерлінг), грудень 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 139, арк. 44, п. 25.

29. Мінськ, учасники засідання Управління Штабу, присвяченого питанням окупованих
східних територій, на прогулянці містом. Фото ГРГ "Остланд" (О. Нерлінг), червень 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 139, арк. 58, п. 7.

30. Співробітники Штабу Е. Штраубе, О. Нерлінг, Шпеєр.
Фото ГРГ “Остланд” (Майєр), Мінськ, червень 1943 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 58, п. 20.

31. Співробітники Штабу під час відвідування сільськогосподарської
дослідної станції у селі Лошиця (з 1985 р. включене до території м. Мінська).
Фото ГРГ “Остланд” (Майєр), червень 1943 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 58, п. 24.

32. Співробітники Оперативного штабу на стрільбищі.
Фото ГРГ “Остланд” (Вальтер), Мінськ, березень 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 68, п. 23.

33. Співробітники Оперативного штабу на стрільбищі.
Фото ГРГ “Остланд” (Вальтер), Мінськ, березень 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 68, п. 27.

34. Могильов, робоче приміщення бібліотекарів у 1-й міській бібліотеці.

Фото ГРГ “Остланд” (Майер), січень 1943 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 33, п. 13.

35. Могильов, переміщення книжкових зібрань².

Фото ГРГ “Остланд” (Вальтер), березень 1943 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 18, п. 21.

---

² На жаль, тут і далі приналежність зібрань в документах не зазначена.

36. Могильов, переміщення книжкових зібрань.
Фото ГРГ “Остланд” (Вальтер), березень 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 18, п. 25.

37. Ревель, у приміщенні місцевого підрозділу Оперативного штабу.
На фото (зліва направо): Ебель, Цвібель, Шульценбург, Кляйст,
[.] Пойкер, Ш. Нерлінг, О. Нерлінг (керівник ГРГ “Остланд”).
Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), [17–18] січня 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 38, п. 32.

38. Дерпт, співробітники Оперативного штабу Муц, Ебелінг на прогулянці.
Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), 25 жовтня 1942 р. – 29 січня 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 42, п. 8.

39. Дерпт, К.-Г. Ессер, співробітник Зондерштабу “Зображальне мистецтво” ОШР,
за роботою. Фото ГРГ “Остланд” ([О. Нерлінг]), 20–21 січня 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 54, п. 7.

40. Дерпт, співробітниця Штабу за роботою у приміщенні його місцевого підрозділу. Фото ГРГ "Остланд" ([О. Нерлінг]), 20–21 січня 1943 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 139, арк. 54, п. 25.

41. Дерпт, співробітниця Штабу за роботою у приміщенні його місцевого підрозділу. Фото ГРГ "Остланд" ([О. Нерлінг]), 20–21 січня 1943 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 139, арк. 54, п. 26.

42. Дерпт, співробітники Штабу перед будівлею, де розміщувався місцевий підрозділ ОШР. На фото у верхньому ряду (зліва направо): Кляйст (?), Шульценбург, Цвібель (?), К.-Г. Ессер; у нижньому ряду: Фельдманн (?), Гольберг, Муц. Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг)], 20–21 січня 1943 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 54, п. 27.

43. Офіційний прийом при ГРГ “Остланд” для військовослужбовців і представників цивільної адміністрації, т. зв. “відкритий вечір”. Під час виголошення доповіді на тему політики та ідеології. Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), Рига, 5–16 січня 1943 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 56, п. 7.

44. Офіційний прийом при ГРГ “Остланд” для військовослужбовців і представників цивільної адміністрації. Під час виголошення доповіді.

Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), Рига, 5–16 січня 1943 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 56, п. 8.

45. Сортування конфіскованих Оперативним штабом книжкових зібрань.

Фото ГРГ “Остланд” (Вальтер), Могильов, березень 1943 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 76, п. 33.

46. І. Неандер (зліва) та [І.] Штенцель за роботою у приміщенні ГРГ “Остланд”. Фото ГРГ “Остланд”, Рига, серпень 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 139, арк. 82, п. 15.

47. О. Нерлінг, керівник ГРГ “Остланд” за роботою.
Фото ГРГ “Остланд”, Рига, серпень 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 139, арк. 82, п. 24.

48. Сортування книжкових зібрань конфіскованих Оперативним штабом.
Фото ГРГ “Остланд”, Рига, серпень 1942 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 82, п. 39.

49. На шляху з Риги до Вільно. На фото (зліва направо): допоміжні співробітники
Шульценбург, О. Натуш. Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), 29–30 листопада 1942 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 6, п. 18.

50. Співробітниця ГРГ “Остланд” Крулик за роботою.
Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), Вільно, 29–30 листопада 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 6, п. 27.

51. Вільно, співробітники місцевого підрозділу Оперативного штабу.
На фото (зліва направо): Шпоркет, Шульценбург, О. Натуш, Крулик, Г. Шпінклер.
Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), 1 грудня 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 2, п. 2.

52. Матеріали ВКП(б), вивезені Оперативним штабом зі Смоленська.
Фото ГРГ “Остланд” (Майер), [Вільно], червень 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 78, п. 11.

53. Упорядкування документів ВКП(б), вивезених Оперативним штабом зі Смоленська.
Фото ГРГ “Остланд” (Майер), [Вільно], червень 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 78, п. 10.

Повсякденне життя на окупованих східних територіях

54. Автомобільний міст через р. Західна Двіна (нім.: Dūna, латиськ.: Daugava) поблизу м. Даугавпілс у Латвії (нім.: Dünaburg, латиськ.: Daugavpils).
Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), 29–30 листопада 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 139, арк. 33, п. 16.

55. По дорозі з Мінська до Смоленська.
Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), 1–2 грудня 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 139, арк. 44, п. 35.

56. Спостережна вежа та опорний пункт охорони автостради “Мінськ–Смоленськ” від нападів партизан. Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), 3–4 грудня 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 48, п. 3.

57. Літаки із планерами в небі над Ригою.
Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), 25 жовтня 1942 р. – 29 січня 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 42, п. 26.

58. Могильов, німецьке солдатське кладовище. Фото ГРГ "Остланд" (Майер), січень 1943 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 139, арк. 33, п. 4.

59. Могильов, афіша місцевого театру. Фото ГРГ "Остланд" (Майер), січень 1943 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 139, арк. 33, п. 8.

60. В Могильові. Фото ГРГ “Остланд”
(Майєр), січень 1943 р.
*ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 139,
арк. 33, п. 9.*

61. В Могильові. Фото ГРГ “Остланд”
(Майєр), січень 1943 р.
*ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 139,
арк. 33, п. 16.*

62. Горки, видача книг в місцевій бібліотеці.
Фото ГРГ “Остланд” (Майєр), січень 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 33, п. 23.

63. Німецька транспортна колона під Вітебськом.
Фото ГРГ “Остланд” (Майєр), лютий–березень 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 8, п. 17.

64. Могильов, базарний день.
Фото ГРГ “Остланд” (Майер), лютий–березень 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 8, п. 28.

65. Могильов, учні місцевої школи.
Фото ГРГ “Остланд” (Майер), лютий–березень 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 8, п. 32.

66. В Могильові. Фото ГРГ “Остланд” (Вальтер),
лютий–березень 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 66, п. 19.

67. Колона біженців з-під Ржева поблизу Могильова.
Фото ГРГ “Остланд” (Вальтер), березень 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 18, п. 9.

68. Біженці з-під Ржева. Фото ГРГ “Остланд” (Вальтер),
Могильов, березень 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 139, арк. 18, п. 12.

69. Могильов, місцевий архівіст зі школярами.
Фото ГРГ “Остланд” (Вальтер), березень 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 139, арк. 18, п. 19.

70. В Могильові. Фото ГРГ “Остланд” (Вальтер), березень 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 18, п. 27.

71. В Могильові. Фото ГРГ “Остланд” (Вальтер), березень 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 18, п. 33.

72. У дитячому садочку. Фото ГРГ “Остланд” (Вальтер),
Могильов, березень 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 139, арк. 18, п. 39.

73. В Могильові. Фото ГРГ “Остланд” (Вальтер), березень 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 139, арк. 76, п. 16.

74. Могильов, жінки в базарний день.
Фото ГРГ "Остланд" (Вальтер), березень 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 139, арк. 76, п. 22.

75. Могильов, очищення вулиць від льоду.
Фото ГРГ "Остланд" (Вальтер), березень 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 139, арк. 76, п. 29.

76. Транспортна [продовольча] колона.
Фото ГРГ "Остланд" (Вальтер), Могильов, березень 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 76, п. 36.

77. Діти бавляться на вулиці.
Фото ГРГ "Остланд" (Вальтер), Мінськ, березень 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 68, п. 2.

78. В Мінську. Фото ГРГ “Остланд” (Вальтер), березень 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 68, п. 3.

79. В Мінську. Фото ГРГ “Остланд” (Вальтер), березень 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 68, п. 4.

80. На шляху до церкви на Великдень.
Фото ГРГ "Остланд" (Вальтер), Мінськ, [25 квітня] 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 68, п. 5.

81. Натовп перед церквою з нагоди Великодня.
Фото ГРГ "Остланд" (Вальтер), Мінськ, [25 квітня] 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 68, п. 7.

82. На кладовищі біля церкви після богослужіння з нагоди Великодня.
Фото ГРГ “Остланд” (Вальтер), Мінськ, [25 квітня] 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 139, арк. 68, п. 15.

83. На кладовищі біля церкви після богослужіння з нагоди Великодня.
Фото ГРГ “Остланд” (Вальтер), Мінськ, [25 квітня] 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 139, арк. 68, п. 17.

84. У житловому помешканні робітника підприємства з видобутку торфу.

Фото ГРГ “Остланд” (Майер), Смоличі поблизу Мінська
(зараз село Копильського району Мінської області), червень 1943 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 139, арк. 58, п. 29.

85. На підприємстві з видобутку торфу в с. Смоличі.

Фото ГРГ “Остланд” (Майер), червень 1943 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, стр. 139, арк. 58, п. 31.

Міста в окупації

86. Київ, вул. Прорізна. Фото ГРГ “Остланд”
([О. Нерлінг]), 6–7 листопада 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 10, п. 1.

87. Київ, Хрещатик (під час окупації – вул. ім. Айхгорна (Eichhornstraße)).
Фото ГРГ “Остланд” ([О. Нерлінг]), 6–12 листопада 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 20, п. 3.

88. Київ, Хрещатик. Фото ГРГ “Остланд”
([О. Нерлінг]), 6–12 листопада 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 20, п. 9.

89. Київ, Хрещатик. Фото ГРГ “Остланд”
([О. Нерлінг]), 6–12 листопада 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 20, п. 10.

90. Київ, Хрещатик (Хрещатик, 34, т. зв. Малий пасаж або пасаж Ждановського).
Зараз біля цього місця знаходиться арка адміністративної будівлі,
що поєднана з будівлею Київської міської ради).

Фото ГРГ “Остланд” ([О. Нерлінг]), 6–12 листопада 1942 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 20, п. 14.

91. Київ, Хрещатик. Фото ГРГ “Остланд”
([О. Нерлінг]), 6–12 листопада 1942 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 20, п. 16.

92. Київ, на розі Хрещатика та вул. Прорізної.
Фото ГРГ “Остланд” ([О. Нерлінг]), 6–12 листопада 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 20, п. 18.

93. Київ, Хрещатик. Фото ГРГ “Остланд”
([О. Нерлінг]), 6–12 листопада 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 20, п. 20.

94. Київ, Хрещатик, руїни т. зв. Будинку Гінзбурга, на той час найвищої будівлі УРСР (зараз на цьому місці розташований готель “Україна”).
Фото ГРГ “Остланд” ([О. Нерлінг]), 6–12 листопада 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 20, п. 24.

95. Київ, Хрещатик. Фото ГРГ “Остланд”
([О. Нерлінг]), 6–12 листопада 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 20, п. 26.

96. Київ, вул. Кірова (за часів окупації – вулиця ім. д-ра Тодта (Dr. Todtstraße), зараз вул. М. Грушевського). Фотографія зроблена з місця сучасної Європейської площі (до війни – площа III Інтернаціоналу, за часів окупації – площа ім. Гітлера (Hitlerplatz) в бік Будинку Ради народних комісарів УРСР (зараз будівля Кабінету Міністрів України) та Державного музею українського мистецтва (зараз Національний художній музей України). Фото ГРГ “Остланд” ([О. Нерлінг]), 6–12 листопада 1942 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 20, п. 29.

97. Київ, вид з тогочасної площі III Інтернаціоналу на вул. Жертв революції (зараз вул. Трьохсвятительська) та костел Св. Олександра. Фото ГРГ “Остланд” ([О. Нерлінг]), 6–12 листопада 1942 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 20, п. 31.

98. Київ, Хрещатик. Фото ГРГ “Остланд”
([О. Нерлінг]), 6–12 листопада 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 20, п. 33.

99. Київ, Хрещатик. Фото ГРГ “Остланд”
([О. Нерлінг]), 6–12 листопада 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 20, п. 34.

100. Київ, будівля Київського академічного театру опери і балету ім. Т. Шевченка (зараз Національна опера України) на вул. Короленка (зараз вул. Володимирська). Фото ГРГ “Остланд” ([О. Нерлінг]), 6–12 листопада 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 20 зв., п. 39.

101. Київ, Андріївський узвіз. [Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг)], листопад 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 31, п. 28.

102. Київ, вид з високого правого берега Дніпра на Поділ.
[Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг)], листопад 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 31, п. 29.

103. Київ, пам’ятник Св. Володимиру на Володимирській гірці.
Панорама лівого берега Дніпра з верхньої площадки парку “Володимирська гірка”.
[Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг)], листопад 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 31, п. 33.

104. Київ, Києво-Печерська лавра, руїни Успенського собору.

[Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг)], листопад 1942 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 31 зв., п. 39.

105. Київ, Володимирський собор. Фото ГРГ “Остланд”

([О. Нерлінг]), 6–12 листопада 1942 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 35, п. 31.

106. Рівне, залізничний вокзал. Фото ГРГ “Остланд”
([О. Нерлінг]), 6–12 листопада 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 35, п. 17.

107. Харків, Будинок Державної промисловості.
Фото ГРГ “Остланд” ([О. Нерлінг]), 6–12 листопада 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 22, п. 12 а.

108. Харків, будівля наукової бібліотеки ім. Короленка (зараз Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка), постраждала від падіння авіабомби (бомба пробила кілька поверхів та зруйнувала значну частину будівлі, але не вибухнула).

Фото ГРГ “Остланд” ([О. Нерлінг]), 6–12 листопада 1942 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 22, п. 14 а.

109. Харків, спалений Всеукраїнський Будинок Червоної Армії ім. К. Є. Ворошилова (в оригінальній підтекстівці до позитива фотографії помилково вказано: “будівля Почтамту”). Фото ГРГ “Остланд” ([О. Нерлінг]), 6–12 листопада 1942 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 22, п. 21 а.

110. Харків, на вул. Сумській. Фото ГРГ “Остланд”
([О. Нерлінг]), 6–12 листопада 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 24, п. 25.

111. Мінськ, на Коммандантурштрассе
(Kommandanturstrasse) (сучасна вул. Карла Маркса).
Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), 1 грудня 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 2, п. 30.

112. Мінськ, будівля [Інституту фізкультури] (в оригінальній підтекстівці до позитиву фотографії вказано: “Вища спортивна школа”).

Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), 1–2 грудня 1942 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 44, п. 1.

113. Мінськ, будівля [Інституту фізкультури] (в оригінальній підтекстівці до позитиву фотографії вказано: “Вища спортивна школа”).

Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), 1–2 грудня 1942 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 44, п. 2.

114. Мінськ, [Політехнічний інститут] (в оригінальній підтекстівці до позитиву фотографії вказано: “Будинок техніки”).

Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), 1–2 грудня 1942 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 44, п. 5.

115. Мінськ, будівля АН БРСР.

Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), 1–2 грудня 1942 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 44, п. 12.

116. Мінськ. Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), 1–2 грудня 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 28, п. 10.

117. Мінськ. Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), 1–2 грудня 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 28, п. 17.

118. Мінськ, на Альтенбургерштрассе (Altenburgstrasse) (зараз вул. Козлова)

Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), 3–4 грудня 1942 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 48, п. 13.

119. Мінськ, імовірно, флігель Єврейського педагогічного технікуму
(зараз вул. Вітебська, 11)³. Фото ГРГ “Остланд”

(О. Нерлінг), 3–4 грудня 1942 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 48, п. 19.

---

³ На іншу думку, це будівля школи на вул. Неміго-Раковській, 9 (вулиці зараз не існує). Див.: Минск времен оккупации, [часть] 4 [Электронный ресурс] / Минск: история и современность. – Электрон. текст. дан. – Режим доступа :

<http://minsk1067.livejournal.com/569488.html> – Дата обращения: 15.09.2013.

120. Мінськ, зруйнована будівля фельдкомендатури на Коммантантурштрассе (зараз у цій будівлі розташований філологічний факультет Білоруського державного університету за адресою вул. Карла Маркса, 31).

Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), червень 1943 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 58, п. 10.

121. Мінськ, панорама міста з даху Оперного театру.

Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), червень 1943 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 58, п. 16.

122. Мінськ, Білоруський державний театр
(зараз Національний академічний театр імені Янки Купали).

Фото ГРГ "Остланд" (О. Нерлінг), червень 1943 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 58, п. 33.

123. Смоленськ, колишня будівля ДПУ на вул. Дзержинського
(зараз будівля УМВС Росії в Смоленській області на вул. Дзержинського, 13).

Фото ГРГ "Остланд" (О. Нерлінг), 1–3 грудня 1942 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 46, п. 4.

124. Полоцьк, Свято-Миколаївський собор, колишній костел Св. Стефана (два верхні яруси були розібрані у 1936 р., сам собор остаточно був знищений у 1964 р.), зліва – будівля колишнього Полоцького кадєтського корпусу.

Фото ГРГ “Остланд” (Вальтер), березень 1943 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 66, п. 12.

125. Полоцьк, будинок Червоної Армії, після війни – Будинок офіцерів (у підтекстивці до позитиву фотографії помилково вказано, що на фото зображений колишній Будинок молоді). Фото ГРГ “Остланд” (Вальтер), березень 1943 р.

ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 66, п. 16.

126. Рига, Ратушна площа (зліва – статуя Роланда, справа – пошкоджений собор Св. Петра). Фото ГРГ “Остланд”, серпень 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 26, п. 29 а.

127. Рига, Домська площа (в центрі – руїни Домського собору).
Фото ГРГ “Остланд” (О. Нерлінг), 5–16 січня 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 56, п. 16.

128. Замок Пильтсамаа в Естонії (ест.: Põltsamaa ordulinnus, нім.: Schloss Oberpahlen), зруйнований під час боїв у 1941 р.
Фото ГРГ "Остланд" (О. Нерлінг), 25–28 жовтня 1942 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 14, п. 35 а.

129. Ревель, Естонський драматичний театр (ест.: Eesti Draamateater).
Фото ГРГ "Остланд" (О. Нерлінг), 17–18 січня 1943 р.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 139, арк. 38, п. 31.

Додаток 2

Перелік розробок, підготовлених за дорученням Оперативного штабу

У переліку в алфавітному порядку представлено понад 1020 позицій – це основні розробки трьох головних робочих груп Штабу, що працювали на окупованих східних територіях – “Україна”, “Остланд” і “Центр”, відомості про які вдалося відшукати у документах ОШР. До переліку не включені розробки ГРГ “Південний Схід” та головних робочих груп, що працювали у Західній Європі, і не були присвячені вивченню “східного простору”, а також більшість робіт, дані про які вказують на їх узагальнюючий або компілятивний характер, наприклад, переклади статей з енциклопедій та довідників, агітаційно-пропагандистських матеріалів, а також більшість публікацій масових періодичних видань. Представлені у переліку роботи – лише невелика частина від масиву розробок, створених за завданням Штабу: на початок 1945 р. їх загальна кількість сягала 5 тис. Детальніші відомості, зокрема, про обсяг, збереглися стосовно 340 текстів у цьому переліку: їхній сукупний обсяг склав 19 500 машинописних сторінок.

Назви міст, де було створено розробки, представлено у скороченому вигляді: Б. (Берлін), Біл. (Білосток), В. (Вільно), Г. (Горки), Д. (Дерпт), Дн. (Дніпропетровськ), К. (Київ), Л. (Лошиця¹), М. (Мінськ), О. (Одеса), П. (Париж), Пл. (Плескау), Р. (Рига), Рат. (Ратібор), Рев. (Ревель), С. (Сімферополь), См. (Смоленськ), Фр. (Фрауенберг), Х. (Харків), Хн. (Херсон), Шт. (Штаффельштайн).

---

¹ Населений пункт Лошиця – під час окупації село на околиці м. Мінська. Зараз житловий район у Ленінському районі м. Мінська.

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр ¹
1	2	3	4	5	6	7
Автокефальна церква	ГРГ “Україна”	М. Приходько	[Г.-Й. Рудольф]			
Автономна Радянська Республіка Крим (частина I)	ГРГ “Україна”	Стоячко	Г. Берент		10	
Автономна Республіка Крим	ГРГ “Україна”	Панов	Г. Берент		21	
Авторитет Советів у селян	ГРГ “Україна”	В. Марченко	Р. Проکش		7	
Аграрна політика Радянського Союзу в порівнянні з царською аграрною політикою (1871–1941)	ГРГ “Україна”	Бервицький	Р. Проکش			
Адміністрація міста Києва	ГРГ “Україна”	[С.] Драгоманов	Р. Проکش	Р.	57	
Адольф Гітлер	ГРГ “Остланд”			Р.		6342/
Актуальні питання щодо литовського сільського господарства (переклад)	ГРГ “Остланд”					713
Аналіз питання щодо української інтелігенції (походження, історичний розвиток, факти тощо)	ГРГ “Україна”	А. Ольховський	Р. Проکش			
Див. також: Українська інтелігенція, історія та структура	ГРГ “Україна”	А. Ольховський				
Аналіз та кінцеві результати трирічної німецької управлінської діяльності в Україні	ГРГ “Україна”	В. Дубровський			70	
Анекдоти: частини I–II	ГРГ “Україна”	Ф. Дубовик	Р. Проکش		16	
Антирелігійна діяльність більшовиків	ГРГ “Центр”	Боголюбов				
Антифашистська пропаганда в Радянській Росії та її вплив на російський народ	ГРГ “Україна”	Александрови ²	Г.-Й. Рудольф	К.	6	
Антропологічно-психологічні дослідження вчених, перш за все – лікарів Києва	ГРГ “Україна”	Сапожкови ³				

¹ Шифр розробки згідно з каталогом архіву розробок Оперативного штабу райхслайтера Розенберга, що упорядковувався за тематичною та географічною ознаками при відділі “Облік та контроль” Управління штабу та відділах “Використання” головних робочих груп Штабу. Детальніше див. док. № 62.

² Тут і далі Микола та Ростислав Александрови (батько та син).

³ Тут і далі в німецьких документах йдеться про двох осіб з однаковим прізвищем. Щодо одного з них зазначалося “професор”, другого – “доктор медичних наук”, а саме: “проф. Сапожков та д-р мед. наук Сапожков”. Зв’язок між ними, а також їхні імена достеменно не ідентифіковано.

Археологічні пам'ятки на південному узбережжі Криму	ГРГ "Україна" / РГ "Крим"		
Архів революції у Києві	М. Гранцін [Зондерштаб "Архіви"]		
Архіви у Києві	М. Гранцін [Зондерштаб "Архіви"]		
Архівний матеріал для італійської Комісії з пропаганди	Люддекенс [Зондерштаб "Архіви"]		
Архівний перелік документів та справ різного походження та належності, конфіскованих у Київській лаврі, що зберігаються у приміщенні робочої групи "Київ"	М. Гранцін ГРГ "Україна"		
Архієпископ м. Ростова	[Управління штабу]	Б.	66/72
Балетмейстер [Михайло] Дудко та балет у Гатчині	ГРГ "Остланд"		
Балетна школа в Плескау	ГРГ "Остланд"	Пл. Пл.	
Безболісні пологи в Радянському Союзі	Зондерштаб "Наука"	Прилуцький [К. Розенфельдер]	350/5
Бесіди у Київському обласному архіві про становище церкви	[ГРГ "Україна"]	[Р. Вьоль]	
Бібліографічний перелік з питань [Причорномор'я] (німці)	ГРГ "Україна"		
Бібліографія академіка: Трохим Денисович Лисенко	ГРГ "Україна"		
Бібліографія бібліографічних матеріалів про Крим	ГРГ "Україна"		
Бібліотеки у Дніпропетровську	[ГРГ "Україна"] / Зондерштаб "Бібліотеки"	О. Гімпель	633/72

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Бібліотеки у Маріуполі	[ГРГ “Україна”] / Зондерштаб “Бібліотеки”	О. Гімпель				
Бібліотеки у Ростові*	[ГРГ “Україна”] / Зондерштаб “Бібліотеки”	О. Гімпель				
Бібліотеки у Таганрозі	[ГРГ “Україна”] / Зондерштаб “Бібліотеки”	О. Гімпель				
Бібліотеки у Харкові	[ГРГ “Україна”] / Зондерштаб “Бібліотеки”	О. Гімпель				
Бібліотечна справа в СРСР	ГРГ “Україна”	Горохолінська	Ф. Шюллер		30	
Більшовизація гуманітарних наук та культурознавства в СРСР у зв’язку із загальним розвитком радянської політики**4	[ГРГ “Україна”] / Зондерштаб “Наука”	К. Штепа	Г.-Й. Рудольф		94	
Більшовизація науки в Латвії у 1940–1941 рр.	ГРГ “Остланд”	Керн				
Більшовизм і власність. Опубл.: “Völkischer Beobachter” від 4 вересня 1944 р.	[Управління штабу]	Р. Прокш		Б.		
Більшовизм і єврейство	Управління штабу	Г. Вундер				
Більшовизм і народна культура	ГРГ “Остланд”			Р.		612/71
Більшовицька агітація щодо війни 1941/1942*. Опубл.: “IdP, № 117 від 9 жовтня 1942 р.	[Управління штабу]	В. Райхардт		[Б.]		
Більшовицьке будівництво (Будинок архітекторів у Києві).	ГРГ “Україна”		Г. Антон		12	

⁴ Астериском позначено розробки, тексти яких збереглися. У цьому переліку надано відомості про бл. 90 з них.

Див. також: Більшовицьке будівництво (вступне слово одного посібника для художників)	ГРГ “Україна”	Г. Антон	5
Більшовицьке будівництво (міський стадіон у Києві)*	ГРГ “Україна”	Г. Антон	6
Більшовицьке житлове господарство*	ГРГ “Україна”	Г. Антон	26
Більшовицький калейдоскоп	[Управління штабу]	Є. Наконечний	6460/ 70
Більшовицький калейдоскоп, частина І.		Р. Прокш	14
Опубл.: “Rednerdienst”, № 21 від 15 жовтня 1944 р.		Р. Прокш	
Більшовицький калейдоскоп, частина ІІ.		Р. Прокш	
Опубл.: “Rednerdienst”, № 22 від 1 листопада 1944 р.		Р. Прокш	
Більшовицький калейдоскоп, частина ІІІ.		Р. Прокш	
Опубл.: “Rednerdienst”, № 23 від 15 грудня 1944 р.		Р. Прокш	
Більшовицький калейдоскоп. Опубл.: “Zeitungsdienst Graf Reichschach” від 31 жовтня 1944 р.		Р. Прокш	
Біографія академіка Лисенка	ГРГ “Україна”	Решетнік	
Біографія академіка Миколи Вавилова	ГРГ “Україна”	Г.-Й. Рудольф	
Біографія академіка Михайла Грушевського	[Управління штабу]	Г.-Й. Рудольф	[Рат.]
Біографія Володимира Винниченка	ГРГ “Україна”	В. Дубровський	16
Біографія Івана Мазепи	ГРГ “Україна”	В. Дубровський	6
Біографія Лисенка	ГРГ “Україна”	Г.-Й. Рудольф	
Біографія Мічуріна	ГРГ “Україна”	Г.-Й. Рудольф	
Біографія Павла Скоропадського	[Управління штабу / ГРГ “Україна”]	[О. Оглоблін]	

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Біографія Симона Петлюри	[Управління штабу/ ГРГ “Україна”]					
Біологічна станція в Карадазі та обсерваторія з вивчення радіаційного випромінювання	[ГРГ “Україна” / Зондерштаб “Наука”]	Шварц				[360/5]
Біологія в навчальному плані з медицини	[ГРГ “Україна” / Зондерштаб “Наука”]	Шварц				360/5
Благодарственный молебень у м. Ростов	[Управління штабу]			Б.		66/72
Бланк запиту НКВС. Формуляр (?) Боротьба з епідеміями за Совєтів* ⁵ .					145	
Див. також: Боротьба з епідеміями за радянських часів					150	
Боротьба на Сході за долю Європи	ГРГ “Україна”	В. Сапожков [Сапожков]	[Р. Проکش]			
Ботаніка та мікробіологія у Києві	[ГРГ “Остланд”] [ГРГ “Україна” / Зондерштаб “Наука”]		Шварц	В.	626/71 3	[360/5]
Брюшний тиф ⁶					44	
Будинки партійних керівників у Києві	ГРГ “Україна”	В. Сапожков		[К.]		
Будинок піонерів у Мінську		Карамзіна				
Будинок та двір в Остланді	ГРГ “Остланд”			Р.		612/71
Будівництво залізниць у Радянській Росії в період підготовки війни проти Німеччини	[ГРГ “Україна”]	Оберемко			93	

⁵ Із додатками, російською мовою (частково рукопис).

⁶ Російською мовою.

Булганін Микола Олександрович (наступник Ворошилова ⁷): дані до біографії	Управління штабу	Г. фон Крузенштерн	1,5	63440/ 70
Ветеринарна справа у Радянській Росії		Нікітін	См.	
Вибір території під забудову для міста Сталінська ⁸	ГРГ “Україна”	Саложков	Р. Прокш	5
Вибори в Естонії	ГРГ “Остланд” / РГ “Естонія”		Зоом	
Видавнича справа в Україні. 1893–1941*	ГРГ “Україна”	Сокаленко, Рудевський [Штайнманн]	Р. Прокш	52
Викладання історії в Радянському Союзі	Зондерштаб “Наука”			360/5
Викладання історії у середній школі		Г. Брюшвайлер		610/5
Викладання літератури в радянських освітніх закладах вищої школи*	ГРГ “Центр”	Зеленов / Штамм	Г. Лангкопф	6341/ 70
Викладання суспільних наук	[Зондерштаб “Наука”]	[Б. Зіблер]		
Див. також: Викладання суспільних наук у вищій школі в СРСР	[Зондерштаб “Наука”]	Б. Зіблер		
Використання природничої антирелігійної пропаганди має бути покращене	ГРГ “Україна”	Г. Берент		12
Винахідники в СРСР	[Управління штабу]	А. Шкурко		62
Вирішення єврейського питання більшовизмом		М. Гранцін		61
Виробництво і запровадження сільськогосподарських машин та результати використання різних типів машин у сільському господарстві СРСР та Україні	[Управління штабу]	Василяка		110

⁷ Так в тексті.

⁸ Зараз м. Новокузнецьк Кемеровської області Російської Федерації (з травня 1932 р. по листопад 1961 р. – м. Сталінськ).

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Військові заходи Советів	ГРГ “Україна”	М. Александров	Г.-Й. Рудольф			
Внутрішні резерви радянської залізничної справи у війні проти Німеччини	[Управління штабу]	Оберемко			38	
Внутрішній розвиток радянської народної освіти	ГРГ “Україна”	Ващенко		[К.]		
Внутрішня організація редакцій журналів і газет в СРСР та відносини між редактором, видавництвом та автором	ГРГ “Україна”	Лінчевський / [Придчаний]			39	
Водні та фізичні властивості ґрунтів	ГРГ “Україна” / РГ “Крим”	П. Двойченко	Г. Берент			
Водорості у південних водах Криму	ГРГ “Україна” / РГ “Крим”					
Восьмий та дев'ятий зали Центрального музею В. І. Леніна ¹³	ГРГ “Остланд” / ГРГ “Україна”					
Вплив діалектичного матеріалізму на викладання природничих наук в [училищах], вищих навчальних закладах	ГРГ “Україна”			Дн.		
Вплив євреїв на радянське мистецтво та літературу	ГРГ “Україна”	Р. Александров	Г.-Й. Рудольф			
Вплив євреїв на радянську пресу	ГРГ “Україна”	Зайцев	Р. Проکش		37	
Див. також: Вплив євреїв на радянську та російську пресу в організаційному та духовному аспекті	ГРГ “Україна”					
Вплив євреїв у комітеті з питань культури Дніпропетровської області	ГРГ “Україна”	[Макавейський]	К.-А. Паффен		19	
Та сама робота під назвами: “Вплив євреїв у комітеті з питань культури”, “Більшовицьке управління [з питань] культури у Дніпропетровську”						

¹³ Тут і далі йдеться про Центральний музей В. І. Леніна у Москві.

Вплив радянського панування на українську і російську народну психологію*	ГРГ “Україна”	Г. Ващенко	Р. Проکش	Біл.	71	6374/ 70
Враження від з’їзду генетиків	ГРГ “Україна”	[Зубаров] Саранча Р. Проکش	К.-А. Паффен	Л. Дн.	15	
Всенародне голосування по-сталінськи						
Вступне слово до роботи Оберемка під назвою “Будівництво залізниць в СРСР в період підготовки війни проти Німеччини”.						
Опубл.: “Mittelungsblatt” (листопад 1944 р.)						
Втрага людяності у людини	[Управління штабу]				9	
Вугільно-хімічний інститут та Інститут гірничої справи	ГРГ “Україна” / Зондерштаб “Наука”	Л. Фішер				
Вчення Чарльза Дарвіна про розвиток життя на Землі	ГРГ “Остланд” / ГРГ “Україна”					
Газета “Зоря” (російська): зміст №№ 11, 13, 14, німецькою мовою	ГРГ “Україна”	С. Сосновий	Р. Проکش		45	6342/ 70
Гарантії єдності радянської держави Гебрайка та юдаїка в Харкові	Зондерштаб “Юдаїка”	Й. Поль				
Генеральні лінії більшовицької партії*	Управління штабу	І. ¹⁴				
Географія у Київському університеті	ГРГ “Україна” / Зондерштаб “Наука”	І. Крістоф				
Геологічна історія Криму	ГРГ “Україна”	П. Двойченко	Г. Берент			

---

¹⁴ Так у тексті.

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7

Геологічні колекції в Центральному музеї Сімферополя¹⁵

[ГРГ “Україна”]
/ Зондерштаб

Томсон

Геологічні та мінералогічні колекції в Дніпропетровську

ГРГ “Україна” /
Зондерштаб
“Наука”

Томсон

Гньоздово¹⁶

ГРГ “Україна”

Є. Калігіна¹⁷
Александрови
(Д. М. Рудін)¹⁸

См.

Голодомор в Ленінграді.

Г.-Й. Рудольф

Див. також: Пекло голоду в Ленінграді у 1941–1942 рр.* Оpubліковано в: Minsker

¹⁵ Ідеться про т. зв. Центральный музей Тавриды, створений у 1921 р. (зараз Кримський республіканський краєзнавчий музей).
¹⁶ Гньоздово (рос.: Гнёздово) – комплекс археологічних пам’яток, розташованих неподалік однойменного села Смоленського району Смоленської області, що представляє собою скупчення поховальних курганів та залишків розташованого поруч городища кінця IX – початку XI ст. На його території збереглося бл. 1500 курганів з імовірних 4 тис. тому на сьогодні цей археологічний комплекс вважається найбільшим у Східній та Північній Європі.

¹⁷ Калігіна Єлизавета Арсенівна (1894–1956) – археолог, дослідник періоду палеоліту, доби бронзи та раннього залізного віку. У 1920–1930 рр. разом з групою археологів брала участь в археологічних експедиціях та розкопках Гньоздовських курганів, городищ Смоленщини, археологічних пам’яток Брянщини, багато років працювала у Смоленському обласному краєзнавчому музеї, його історичному відділі (зараз він перебуває у складі Смоленського державного музею-заповідника). З 1938 р. була заступником директора музею з наукової роботи. Під час окупації перебувала у Смоленську, займалася упорядкуванням фондів музею, що не були вивезені в евакуацію, та їхнім збереженням. Саме завдяки її зусиллям збереглася частина цінних експонатів музею. У 1943 р. колекції музею були вивезені німцями до Вільно, під час перевезення цих цінних зібрань серед низки інших осіб їх супроводжувала Є. Калігіна. Окремі відомості щодо зв’язків Є. Калігіної та співробітників ОШР можна знайти у донесенні співробітника Зондерштабу “Прадавня історія” К. Ангеля про відвідання ним Смоленська, що зберігається у справі 160 фонду NS 30 Федерального архіву в Берліні. У документі Штабу також збереглася згадка, що за його дорученням Є. Калігіна збирала та опрацьовувала матеріали щодо історії радянської музейної справи (див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 119, арк. 246). Але у 1949 р., після повернення з Вільно, Є. Калігіна за звинуваченням у співпраці з окупантами була засуджена до 25 років ув’язнення в таборах, реабілітована у 1954 р. Після звільнення до наукової роботи вона вже не повернулася. Детальніше див.: Чубур А. А. Єлизавета Арсенівна Калігіна / А. А. Чубур // Російская археология. – 2005. – № 2. – С. 173–177.

Zeitung від 6 січня 1943 р.

Готи в Криму	ГРГ “Україна”	[Вальсв]	С.	
Грошова та податкова політика Радянського Союзу*	ГРГ “Україна”	[Топольницький]	Р. Прохш	54
Див. також: Грошова та податкова політика СРСР	[ГРГ “Україна”]	[Топольницький]		145
Густав Іванович Радде ¹⁹ , орнітолог	ГРГ “Україна”	Л. Каракаш	О. Вайссер	1
Давня історія Естонії (переклад статті з газети “Eesti Sõna”, № 125 від 2 червня 1943 р.)	ГРГ “Остланд” / РГ “Естонія”			5
Два донесення щодо впливу письменників у Радянській Росії	ГРГ “Україна”		Г. Берент	
Два звернення єпископа Пантелеймона ²⁰	[ГРГ “Україна”] / Зондерштаб “Наука”	[фон Клот]		350/5
Двадцять днів у штрафній роті Червоної Армії: невелике донесення про пережите на територіях, відвоєваних СРСР (за матеріалами російської газети “Новое слово” (Берлін), № 88 від 1 листопада 1944 р.)	Управління штабу		Г. фон Крузенштерн	5 6500/70
Двадцять один рік української національної думки під більшовицьким пануванням”	ГРГ “Україна”	Н. [Городовенко]		[К.]

¹⁸ Тут і далі – розробка підготовлена Миколою та Ростиславом Александровими (батько та син) і підписана спільним для них псевдонімом “Д. М. Рудін”.

¹⁹ Радде Густав Іванович (1831–1903) – російський вчений німецького походження, геолог і натураліст.
²⁰ Ідеться про архієпископа Пантелеймона (Петро Рудик) (1898–1968). З 1933 р. – намісник Почаївської лаври. До 1942 р. був єпископом Львівським. Брав участь у нараді у Почаївській лаврі у серпні 1941 р., де було проголошено створення автономної Української церкви, з грудня того ж року керував її Київською єпархією. У 1943 р. емігрував до Західної Європи, у 1952 р. переїхав до Канади.

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Дванадцятий та тринадцятий зали Центрального музею В. І. Леніна	ГРГ “Остланд” / ГРГ “Україна”					
Дві промови німецьких емігрантів – д-ра Бехера та Фрідріха Вольфа	[ГРГ “Україна”]	[О. Венднателъ]				
Дворічний більшовицький експеримент на території Галичини: велика загальна планова тема						
Декоративне мистецтво кримських татар	ГРГ “Україна”	[П. Я.] Чепуріна ²¹	О. Вайссер		14	
Десятий зал Центрального музею В. І. Леніна	ГРГ “Остланд” / ГРГ “Україна”					
Дещо про караїмів	[ГРГ “Україна”]					
Дещо про становище німців у радянській Росії під час війни	ГРГ “Україна”	І. Г. Коль М. Александров	[Г.-Й. Рудольф]	К.		611/72
Деякі суттєві відмінності між більшовицьким та націонал-соціалістським соціалізмом	ГРГ “Україна”	Г. Антон / В. Марченко	Г. Антон		15	
Джерела та документи різного походження з Лаври	ГРГ “Україна” / Зондерштаб “Архіви”	М. Гранцін	М. Гранцін			410/5

²¹ Тут і далі йдеться про роботи Поліни Яківни Чепурної (1880 (1882?)–1947) – художника, археолога, етнографа, відомого знавця кримськотатарського та караїмського народного мистецтва. Навчалася в Євпаторії, пізніше – в Одеському вищому художньо-му училищі, у 1917 р. закінчила Московський археологічний інститут. Була уповноважена Кримського відділу охорони пам’яток старовини в Євпаторійській окрузі, членом Російського товариства з вивчення Криму, співпрацювала з Таврійським товариством історії, археології та етнографії. З 1921 по 1927 рр. – директор музею “Мистецтво старовини” (або Євпаторійського археолого-етнографічного музею). Після усунення з цієї посади (під приводом зловживання службовим становищем) продовжила наукову діяльність – проводила експедиції, публікувала результати досліджень, а також займалася організацією вишівально-ткацьких артілей у різних містах Криму та проведенням відповідних виставок. Детальніше див.: *Мусаєва У.* Исследователь этнографии народов Крыма [Електронний ресурс] / Крим у дзеркалі української преси : електронний бюлетень. – № 4. – 2004. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу : <http://cidct.info/press/2004/20040102.html#41> – Назва з екрану. – Дата звернення: 19.09.2013.

Джерела щодо маглебурзького права в Західній Україні	[Зондерштаб "Наука"]	[Ф. Кляйн]	
Джерела щодо маглебурзького права у Полтаві та Запоріжжі	[Зондерштаб "Наука"]	[Ф. Кляйн]	
Джерела щодо маглебурзького права у Харкові	[Зондерштаб "Наука"]	Ф. Кляйн	
Дивний випадок під Житомиром ²²	ГРГ "Україна" / РГ "Харків"	З. Шраттенеккер	3
Динаміка [змін кількості] населення у 1917–1941 рр.*	[ГРГ "Україна"]	С. Сосновий	102
Динаміка кількості населення та його рух в Україні у 1924–1941 рр.*	ГРГ "Україна"	[Руденський]	61
Імовірно, та ж робота:	ГРГ "Україна"	[Руденський]	66
Динаміка чисельності населення та рух населення в Україні у 1924–1941 рр.	ГРГ "Україна"	Руденський	63
Динаміка чисельності населення у природному русі населення УРСР у 1924–1941 рр.	ГРГ "Україна" / РГ "Крим"	[Аканович]	
Династія кримських ханів Г'реїв: хронологія, відомості, військові кампанії, досягнення та дипломатичні зв'язки	ГРГ "Остланд" / ГРГ "Центр"	Н. Баранова	10
Дитяча література як засіб більшовицького виховання	ГРГ "Остланд" / ГРГ "Україна"		63404/ 70
Дитячий будинок при міській управі м. Могильова	ГРГ "Україна"		
Діалектика і політика		Р. Проکش	57
Діалектика політики щодо національностей в СРСР		Шульга	С.

---

²² Так у тексті.

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Діалектичний матеріалізм (критичний нарис) ^{*23}		Алексєєв ²⁴ (Сирянський)			64	
Діалектичний матеріалізм у світлі радянської філософії*	Управління штабу	Б. Вишеславцев		Рат.	78	6333/70
Діалектичний матеріалізм та радянська геологія*	Управління штабу	Б. Безвенглінський	Бенрат	Рат.	17	610/70
Діалектичний метод в історичній науці в СРСР (за матеріалами “Краткого философского словаря”) ^{*25}					8	
Дні кривавого більшовизму. Опублікована у кількох частинах у газеті “Нове українське слово” (лютий 1943 р.).	ГРГ “Україна”	С. Коког	Г.-Й. Рудольф			
До 10-річного ювілею постанови ЦК ВКП(б) щодо журналу “Под знаменем марксизма” [за матеріалами радянської преси]	ГРГ “Україна”		Р. Проکش		29	
До 25-ї річниці Червоної Армії [за матеріалами радянської преси]	ГРГ “Остланд”			Р.		65/70
До питання щодо евакуйованих професорів	[ГРГ “Україна” / Зондерштаб “Наука”]	[Шварц]				
До питання щодо художників України	[ГРГ “Україна” / Зондерштаб “Зображальне мистецтво”]	[О. Кляйн]				310/5

²³ Робота була представлена на засіданні Товариства з дослідження світової більшовицької загрози у Празі (31 жовтня – 2 листопада 1944 р.).

²⁴ Частина розробок була підготовлена Алексєєвим під псевдонімом “Сирянський”.

²⁵ Російською мовою.

До питання щодо Центрального інституту біології Чорного моря ²⁶	[ГРГ “Україна” / Зондерштаб “Наука”]	[Шварц]		
До психології радянської людини	ГРГ “Україна” / РГ “Харків”	О. Філіппов	Г. Берент	6
До становища студентів державного університету у Дніпропетровську в передвоєнне десятиліття	ГРГ “Україна”	К.-А. Паффен	Дн.	19
Довідка ДПУ про дострокове звільнення з трудового табору ²⁷	ГРГ “Україна”	Г.-Й. Рудольф / О. Зоргенфрей		1000
Довідник з більшовизму				
Довідник щодо радянських профспілок 1937 р. (переклад радянського довідника)	[ГРГ “Україна”]		Лозовський / Б. Сколауде	643/70
Додатки до теми щодо видавничої справи.	ГРГ “Україна”	[Сокаленко / Рудевський]	Р. Проکش	200
Переліки продукції одного київського видавництва	ГРГ “Україна”			[К.]
Документальні свідчення вчення більшовизму щодо [поняття] рівності				
Документи та зразки щодо виведення певних нових сортів рослин, з додатками (6 пакетиків з насінням)	[ГРГ “Україна”]	Прокоф’єв	[Г.-Й. Рудольф]	
Документи щодо антибільшов[ицької] пропаганди (вбивство дітей)	[ГРГ “Україна” / Зондерштаб “Архів”]	[Люддекенс]		
Документи щодо антибільшов[ицької] пропаганди (протест Сталіну)	[ГРГ “Україна” / Зондерштаб “Архів”]	[Люддекенс]		
Доля Ленінградського університету під час війни	ГРГ “Україна”	М. Александров	Г.-Й. Рудольф	633/ 710

²⁶ Ідеться про Севастопольську біологічну станцію, засновану у 1871 р. (зараз Інститут біології південних морів ім. О.О. Ковалевського НАН України).

²⁷ Імовірно, формуляр.

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Доля німецьких колоністів у Криму Див. також: Доля німецьких переселенців Криму	ГРГ “Україна”	Стоячко	Г. Шмідт	С.		
Доля однієї заочної родини	ГРГ “Україна”	Сапожкови				
Доля одного монастиря	ГРГ “Україна”	М. Гранцін		К.		
Див. також: Флорівський монастир у Києві (доповнення до загальної праці М. Гранціна “Руїнування культурних цінностей у Києві та відсутність нагледу за ними під час більшовиків”)	ГРГ “Україна”	М. Гранцін				
Доля поета [М.] Ключова у Радянському Союзі	ГРГ “Україна”	Сапожкови		[К.]		
Доля Федора Дубовика	ГРГ “Україна”	Ф. Дубовик	Р. Проکش		9	
Доля фіннів, що приїхали до СРСР на роботу	ГРГ “Україна”	Сапожкови				
Донесення про Асканію-Нову	[ГРГ “Україна”]		Г.-Й. Рудольф			
Донесення про відвідання Карадагу	[ГРГ “Україна” / Зондерштаб “Наука”]	[Шварц]				
Донесення про конфісковані ескізи та документи українського скульптора Макогона Івана Васильовича* ²⁸ . Із додатками: перекладені листи родини Макогонів, договір, укладений між Київським відділенням державних скульптурно-монументальних майстерень в особі директора С. Б. Книжнікова та І. В. Макогоном 10 травня 1937 р.	Зондерштаб “Наука”	Е. Ланге				
Див. також: Художник Макогон		Е. Ланге				

²⁸ Російською мовою. Йдеться про Івана Васильовича Макогона (1907–2011), відомого українського скульптора та художника.

Донесення про лазарет (жовтень–листопад 1943 р.)	ГРГ “Остланд”	І. Неандер	Шпєєр	6	30703/ 73 [360/5]
Донесення про медико-санітарні інститути [та пов’язані з ними установи] (Харків), [1942]	[ГРГ “Україна”] / Зондерштаб “Наука”	Л. Пушке			
Донесення про медико-санітарні інститути в Харкові (вересень [1942])	[ГРГ “Україна”] / Зондерштаб “Наука”	Ф. Пушке			360/5
Донесення про медико-санітарні інститути в Харкові (жовтень [1942])	[ГРГ “Україна”] / Зондерштаб “Наука”	[Ф. Пушке]			360/5
Донесення про пережити у Радянському Союзі (збірка)	ГРГ “Остланд”	[Б. Філістін-ський]		Р.	
Донесення про розкопки в Старому Криму (переклад брошури проф. Голландського від 1925 р.)	ГРГ “Україна” / РГ “Крим”		Г. Берент		
Донесення про стан латвійського письменства у період з 17.04.1940 по 01.07.1941	ГРГ “Остланд”	А. Егліц	Шпєєр	7	6341/ 712 350/5
Донесення про стан церкви в Україні	[ГРГ “Україна”] / Зондерштаб “Наука”	[фон Клот]			
Донесення про театральне життя Києва та доцільність відкриття українського театру	ГРГ “Україна”	М. Шок		К.	5
Донесення про членів клубу політичної освіти	ГРГ “Україна”				10
Донесення секретаря спископа Пантелеймона	[ГРГ “Україна”] / Зондерштаб “Наука”	фон Клот	Р. Проکش		350/5
Донесення щодо педагогіки	[ГРГ “Україна”] / Зондерштаб “Наука”	[Р. Тіле]			
Донесення щодо політичного та релігійного святкування перемоги у Новочеркаську 9.8.1942					66/72

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Доповідна записка про застосування німецької мови в Україні [складена відділом пропаганди "Україна"]	[ГРГ "Україна"]	[Г.-Й. Рудольф]				
Доповідна записка про Київський університет	[ГРГ "Україна" / Зондерштаб "Наука"]	[В. фон Франке]	Г.-Й. Рудольф	К.	5	
Доповідна записка щодо використання німецької мови та організації занять з німецької мови в Україні	ГРГ "Україна"			[К.]		
Доповідь академіка Т. Д. Лисенка на з'їзді генетиків у Москві (7-14.10.39) (за радянськими матеріалами)	ГРГ "Україна"					
Досвід шкільної справи в Криму	ГРГ "Україна" / РГ "Крим"					
Дослідження з немедичної загальної мікробіології	[ГРГ "Україна" / Зондерштаб "Наука"]	[Шварц]				
Дослідження радянської моралі та етики	[ГРГ "Україна" / Зондерштаб "Наука"]	Р. Тіле				
Імовірно, та ж праця: Дослідження щодо радянської етики	ГРГ "Остланд"			Р.		612/71
Досягнення балтійських німців під кутом етнографії	ГРГ "Україна"	О. Моргун	Р. Проکش		224	
Дрібне кустарне виробництво в Україні	ГРГ "Франція"	С. Лозанн	[К. Бретгауер]	П.		663/70
Духовна неволя в СРСР (переклад з "Le Matin" (за свідченнями Сержа Гротова) від 6 листопада 1943 р.)						
Душа російського народу	ГРГ "Остланд"	Алексєєв (Сирянський)	Шпєєр		4	6334/70

Евакуація вчених з Ленінграду	ГРГ “Україна”	М. Александров	Г.-Й. Рудольф	К.	632/
Евакуація ленінградського театру та доля окремих учених і митців під час блокади Імовірно, та ж праця: Евакуація ленінградського театру	ГРГ “Україна”	М. Александров	Г.-Й. Рудольф	К.	710
Едмунд Фрідріх Цейслер [Цайслер]*	ГРГ “Україна” / РГ	Л. Каракаш	О. Вайссер	1	
Економічне становище населення м. Могильова	“Сімферополь”				
Ентоні Іден – представник англійської [влади]*	[ГРГ “Остланд” / ГРГ “Центр”]	Г. Вундер		Рат.	7
Естонське культурне життя (у другій половині 1942 р.)	Управління штабу			Рев.	63/711
Естонський народ у руках убивць з НКВС (за матеріалами відділу “Політика” райхскомісаріату “Остланд”)	ГРГ “Остланд”				
Етапи розвитку радянської педагогіки та школи (частина II)	ГРГ “Україна”	Г. Ващенко	Р. Проکش	80	
Етнографічний нарис щодо кримських татар (переклад праці Бонч-Осмоловського)	ГРГ “Україна”		Г. Берент	610/5	
Етнографічні примітки: сліди кримських готів	[ГРГ “Україна”]	О. Полканов	Г. Берент		
Єврей Презент ²⁹ як експлуататор академіка Лисенка	[ГРГ “Україна”]	[Решетнік]	Г.-Й. Рудольф		
Єврей Презент як плагіатор селекціонера та академіка Трохима Лисенка	ГРГ “Україна”			К.	633/72
Єврей як учитель	[Аканович]				

²⁹ Ідеться про Презента Ісаака Ізраїльовича, радянського вченого та найближчого соратника Т. Лисенка.

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Єврейство та більшовизм (доповнення до праці [Г. Вундера] “Єврейство та більшовизм”) Єврейство та більшовизм*	ГРГ “Україна”	М. Гранцін				
Єврейська преса у Латвії	Управління штабу [Зондерштаб “Юдаїка”]	Г. Вундер / Г.-Й. Рудольф [Й. Поль]		Б.	60	
Єврейське кладовище у Києві	ГРГ “Україна”			К.		
Єврейський вплив у музичних школах	ГРГ “Україна”	М. Александров	Г.-Й. Рудольф			
Єврейський мушкетер світової війни ³⁰	ГРГ “Україна”	М. Пфайффер	[О. Венднагель]			
Єврейський селянин в Криму	ГРГ “Україна” / РГ “Крим”					
Єврейські архівні зібрання у Києві	[Зондерштаб “Юдаїка”]	[Й. Поль]				
Єврейські барди Сталіна. Опубл.: “NSK” ³¹ , випуск 5 від 29 березня 1942 р.		Й. Поль				
Єврейські картотеки	[ГРГ “Україна”]	[М. Гранцін]				
Євреї в Криму	ГРГ “Україна”	Михайлов	О. Вайссер		71	
Євреї у державному партійному апараті	[Зондерштаб “Юдаїка”]	[Й. Поль]				
Євреї, росіяни та більшовики (спроба тлумачення)	[Управління штабу]				21	
Жертви двадцятирічного більшовицького режиму в Україні	ГРГ “Україна”	С. Кокот		К.		
Житлова політика Совєтів у Києві. Опублікована у п’яти частинах у газеті “Deutsche Ukraine Zeitung”,	ГРГ “Україна”	Є. Наконечний	Г.-Й. Рудольф			

³⁰ Так у тексті.

³¹ “Nationalsozialistische Parteikorrespondenz” – орган інформаційної служби НСДАП.

№№ 78, 79, 81, 83, 84 (з 2 по 9 квітня 1943 р.):

1. “Житлова скрута в СРСР”;
2. “Чотири родини в одній кімнаті”;
3. “Чотириденна облога однієї квартири”;
4. “Люди розміщені в хлівах”;
5. “Смертельний зашморг житлової кризи”.

Життєвий шлях проф. Костянтина Штепи	[К. Штепа]		5	633/72
Життя студентів вищих навчальних закладів та робітничих факультетів	ГРГ “Україна” ГРГ “Україна”	Дн.		
Жінка в науці	ГРГ “Україна”	Дн.		6111/ 70
Жінка в Радянському Союзі	ГРГ “Україна” ГРГ “Україна”	[К.]		
Імовірно, та сама робота: Радянські жінки				
Жінка, родина та дитина в радянському суспільстві.	Круйков			
Див. також:				
Жінка, родина та шлюб в УРСР	Р. Проکش			
Жінка, шлюб, родина та дитина в СРСР			50	
Жінка, шлюб, родина та дитина в УРСР	[Круйков]	Г. Теншерт / З. Шраттенек- кер / Г. Антон		
Жіноча праця	Діркс ³²	Р. Проکش	7	
З [історії] боротьби більшовиків проти церкви	Р. фон Реннгартен	Г.-Й. Рудольф	К.	
З більшовицьких бібліотек*	Г. Мюллер		Б.	6341/ 70
З життя євреїв на Подолі у Києві	ГРГ “Україна”	К.		

---

³² Тут і далі співробітник МОСТ.

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
3 історії церкви в Радянському Союзі	[ГРГ “Україна”] / Зондерштаб “Наука”	[фон Клот]				350/5
3 листа російського військовополоненого Іванова Олександра Івановича до Топорова.	ГРГ “Україна”	Іванович	Р. Прокш		2	
Опубл.: “Нове слово” від 6.4.1943						
3 розмов з добровольцями	ГРГ “Остланд”	Є. Даниловська	Шпеєр		3	625/70
Забезпечення війни в Радянському Союзі	ГРГ “Україна”			К.		
Забезпечення Північного Криму дніпровською водою	ГРГ “Україна”	П. Двойченко	Г. Берент			
Забезпечення промисловості СРСР робочою силою та підготовка кадрів	ГРГ “Україна”	Мартиненко	Р. Прокш			
Забезпечення радянської промисловості робочими кадрами	ГРГ “Україна”	Мартиненко				
Забезпечення хворих, соціальне та пенсійне забезпечення	ГРГ “Україна”	Діркс	Р. Прокш		11	
Завдання партійних організацій у промисловості та на транспорті	ГРГ “Україна”	Маленко	Г.-Й. Рудольф			640/70
Див. також: Технічна політика більшовизму у промисловості та залізничній справі	ГРГ “Україна”	Оберемко				
Завдання та практична робота профспілок.	ГРГ “Україна”	Діркс	Р. Прокш		5	
[Правильний вибір професії]: підтримка та сприяння робітникам						
Загальна робоча гігієна	ГРГ “Україна”	Лебєдєв	Р. Прокш		40	
Загальний звіт [щодо науки в СРСР]	[Зондерштаб “Наука”]	Томсон				
Загальні руйнування, заходи та впливи радянського панування на заклади культури Естонії	ГРГ “Остланд”			Рев.		602/ 711
Законодавство щодо санітарної справи у		Ліновський				

Радянському Союзу	ГРГ “Україна”	М. Александров	Г.-Й. Рудольф	
Закордонна література та радянський читач	[ГРГ “Україна”]	Нігеманн		330/5
Залишки тагарського народного мистецтва	/ Зондерштаб “Фолькло- ристика”			
Залізнична справа у царській Росії та за часів Радянського Союзу	ГРГ “Україна”	Оберемко	Р. Прокш	130
Залізничні тарифи та тарифна політика	ГРГ “Україна”	Оберемко	Р. Прокш	190
Залучення до праці людей з обмеженими можливостями (інвалідів, хворих на туберкульоз)	ГРГ “Україна”	Діркс	Р. Прокш	5
Заміщення юридичних посад в Радянському Союзі	ГРГ “Україна”	[Росслік]		Дн.
Заочне навчання	ГРГ “Україна”			Дн.
Заперечення марксистської теорії в літературі Совєтів				
Записка із критикою колишньої політики на Сході	[Управління штабу]			
Запозичені германські слова у латиській мові	ГРГ “Остланд”			
Засади більшовицької соціальної психології з урахуванням проблеми рас і національностей	[Управління штабу]	В. Державин ³³	Р.	612/71 31

³³ Тут і далі Державин Володимир Миколайович (1899 [1892?]-1964) – літературознавець, критик, поет, член НТШ та УВАН. Закінчив історико-філологічне відділення Харківського університету, був аспірантом при кафедрі європейської культури Харківського інституту народної освіти, став його науковим співробітником у 1925 р. У 1941 р. захистив кандидатську дисертацію з античної історії. У 1943 р. виїхав до Німеччини, став одним з учасників Мистецького українського руху. Викладав загальне мовознавство в українському вільному університеті в Мюнхені (1947–1951). Детальніше щодо долі В. Державина див.: *Салига Т.* Повернення Володимира Державина // Літературна діаспора: літературні постаті, твори, бібліографічні відомості / Упорядк. В. А. Просалової. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2012. – 516 с. Частина розвідок, створених ним для Оперативного штабу, у чорновому рукописному вигляді перебувають у складі його особового фонду в архіві УВУ у Мюнхені (див. Перелік документів його особового фонду за адресою: http://www.archives.gov.ua/ArchUkr/Munich_Kirilenko.php#N01). Зокрема, це такі розвідки: “Основы большевистской социальной психологии”, “Принцип соціальної справедливості”, “Die sowjetische Sprachpolitik in der Ukraine”. Варіанти цих та інших праць В. Державина, поданих ним до ГРГ “Україна” Оперативного штабу, можна знайти у даному переліку розробок ОШР.

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Див. також: Засади радянської психології з огляду на проблеми рас та національностей	ГРГ “Україна”	В. Державин	Р. Проکش			
Засади підвищення трудової дисципліни	ГРГ “Україна”					
Заселення південного узбережжя Криму з кінця XVII ст. та його забудови*	ГРГ “Україна” / РГ “Крим”	А. Старіков	Г. Шмідт		45	6310/74
Зауваження щодо праці О. О. Богомоляца “Українська академія наук в роки Вітчизняної війни”	ГРГ “Україна”	В. Марченко	Р. Проکش		8	
Зауваження щодо результату XVIII конференції ВКП(б) СРСР у 1941 р.	ГРГ “Україна”		Р. Проکش		13	
Зауваження щодо розвитку Конституції СРСР у її історичному розвитку та зв’язку з системою ВКП(б)	ГРГ “Україна”	В. Дубровський	Р. Проکش		27	
Зауваження щодо спорудження службової будівлі нинішнього генералкомісаріату Західноєвропейський музей у Києві ³⁴	ГРГ “Україна” / [Зондештаб “Зображальне мистецтво”]	Григор’єв [Д. Роскамп]	Р. Проکش		49	310/5
Збирання інформації про постійний склад населення та школу в одному українському селі	ГРГ “Україна”	Ціммерманн			6	
Збільшення кількості міст та міського населення в СРСР (частина роботи)	ГРГ “Україна”	С. Сосновий			30	
Зведення Будинку Червоної Армії у Києві	ГРГ “Україна”	Григор’єв		К.		
Звичай кримських татар	ГРГ “Україна” / РГ “Крим”	Ф. Аблаєв				
Звіт генеральному комісарові Мелітополя	[ГРГ “Україна”]	[Томсон]				

³⁴ Тут і далі йдеться про колишній Київський музей західного та східного мистецтва (зараз Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків).

Звіт про діяльність за грудень 1941 р.	/ Зондерштаб "Наука" [ГРГ "Україна" / Зондерштаб "Наука"]	[В. фон Франке]	
Звіт про діяльність за листопад 1941 р.	[ГРГ "Україна" / Зондерштаб "Наука"]	В. фон Франке	
Звіт про діяльність за лютий 1942 р.	[ГРГ "Україна" / Зондерштаб "Наука"]	[В. фон Франке]	
Звіт про діяльність за лютий 1942 р.	[ГРГ "Україна" / Зондерштаб "Бібліотеки"]	Ф.-Й. Штарке	
Звіт про діяльність за червень 1942 р.	[ГРГ "Україна" / Зондерштаб "Бібліотеки"]	[Ф.-Й. Штарке]	
Звіт про Інститут дослідження вугілля ³⁵	[ГРГ "Україна" / Зондерштаб "Наука"]	[Л. Фішер]	
Звіт про колекції Лаври	[ГРГ "Україна" / Зондерштаб "Зображальне мистецтво"]	[О. Кляйн]	310/5

---

³⁵ Йдеться про т. зв. Вуглехімічний інститут у Харкові, заснований у 1930 р. (зараз Український державний науково-дослідний вуглехімічний інститут).

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
Звіт про мандрівку Україною. Наданий 13.10.42 концерну "Vera" та видрукований у газетах: "Königsberger Allg. Zeitung" від 6 листопада 1942 р.; "Hannoverscher Anzeiger" від 2 листопада 1942 р.; "Litzmannstädter Zeitung" від 1 листопада 1942 р.; "Freiburger Zeitung" від 23 жовтня 1942 р.; "Volksblatt" від 5 листопада 1942 р.; "Der neue Tag" від 24 жовтня 1942 р. та від 30 жовтня 1942 р.; "Hamburger Anzeiger" від 30 жовтня 1942 р.) Звіт про музей західноєвропейського мистецтва у Києві	1 [Управління штабу]	3 Г. Вільль	4	5	6	7
		[ГРГ "Україна" / Зондерштаб "Зображальне мистецтво"]		[О. Кляйн]		310/5
		[ГРГ "Україна" / Зондерштаб "Наука"]	Л. Фішер			
Звіт про Науковий інститут гірничої справи в Харкові ³⁶		[ГРГ "Україна" / Зондерштаб "Зображальне мистецтво"]		[О. Кляйн]		310/5
Звіт про подорож до Криму		Зондерштаб "Фольклористика"	Г. Лоренцен			330/5

³⁶ Ідеться про Науково-дослідницький вугільний інститут Донбасу у Харкові, заснований у 1927 р. У 1929 р. отримав нову назву – Всесоюзний науково-дослідницький вугільний інститут. Припинив існування під час Другої світової війни.

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
Звіт щодо історії та походження караїмів [(караймська) <i>Ristacia vera</i> ^{37]} та погляди на їхню культуру в Криму	2 [ГРГ “Україна”]	3 О. Войнов	4 Г. Берент	5	6	7
Звіт щодо Крайового музею в Кременчуці ³⁸	[ГРГ “Україна”] / Зондерштаб “Прадавня історія”	[Р. Штампфус]				340/5
Звіт щодо музею давньої історії в Дніпропетровську ³⁹	[ГРГ “Україна”] / Зондерштаб “Прадавня історія”	Р. Штампфус				340/5
Звіт щодо обов’язків керівника бібліотек Києва	[Зондерштаб “Бібліотеки”]	[Й. Бенцінг]				420/5
Звіт щодо Окружного музею в Мелітополі ⁴⁰	[ГРГ “Україна”] / Зондерштаб “Прадавня історія”	[Р. Штампфус]				340/5
Звіт щодо окружного музею у Ростові ⁴¹	[ГРГ “Україна”] / Зондерштаб “Прадавня історія”	[Р. Штампфус]				340/5
Звіт щодо юдаїки та гебраїки у Києві	Зондерштаб “Юдаїка”	Й. Поль				440/5

³⁷ Рослина виду “фігашка справжня” (лат.: *Ristacia vera*).

³⁸ Кременчуцький історико-краєзнавчий музей, заснований у 1937 р.

³⁹ Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького (зараз Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького).

⁴⁰ Зараз Мелітопольський міський краєзнавчий музей.

⁴¹ Зараз Ростовський обласний музей краєзнавства.

Звіти про музеї у Києві	[Зондерштаб “Зображальне мистецтво”] ГРГ “Україна” / РГ “Харків”	[Д. Роскамп]	310/5
Здійснення антирелігійної пропаганди має бути покращене	В. Райхардт		
Зимове пекло Ленінграда*.			
Опубл.: [Marine-Frontzeitung im Ostland, 3. Jahrgang, № 22, 31.01.1943]; Deutsche Zeitung im Ostland, 3. Jahrgang, Folge 6, 06.01.1943.			
Див. також: Голодомор в Ленінграді.			
Пекло голоду в Ленінграді у 1941–1942 рр.*	ГРГ “Україна”	Александрови (Д. М. Рудін)	Г.-Й. Рудольф
Опубл.: Minsker Zeitung від 6 січня 1943 р.			
Зібрання предметів мистецтва в Ялті (Воронцов) ⁴²	[Зондерштаб “Зображальне мистецтво”] ГРГ “Остланд” ГРГ “Україна” ГРГ “Україна” ГРГ “Україна”	[Ф.-Ф. Кунце]	310/5
Злочини комуністів у церквах ⁴³	ГРГ “Україна”		
Зміни в організації роботи сільського господарства	ГРГ “Україна”	Відміч С. Кокот	Рев. Р. Проکش
Зміни життя у Києві за більшовиків	ГРГ “Україна”	[Едельштейн]- Удянський	[О. Венднатель] X.
Зміни у програмі політичної економії	ГРГ “Україна”	К. Кононенко ⁴⁴	Удянський 120
Значення МТС у радянському сільському господарстві			

⁴² Зібрання губернатора Новоросійського краю графа М. С. Воронцова, що зберігалися в його літній резиденції в Алуці.
⁴³ Так у тексті.

⁴⁴ Тут і далі Кононенко Костянтин Семенович (1889–1964) – учений-економіст, політичний і громадський діяч. У 1916 р. закінчив агрономічне відділення природничого факультету Харківського університету, з 1917 р. – член Української Центральної Ради, Київської міської думи, член Російської соціал-демократичної робітничої партії (1905–1918), організатор Всеукраїнської спілки сільськогосподарського кооперативного товариства “Сільський господар”. Засуджений 1930 р. за звинуваченням у контрреволюційній шкідницькій діяльності. Під час окупації очолював дослідний інститут сільськогосподарської механізації при Головному управлінні МТС у Києві (1943). Пізніше втік в еміграцію, спочатку до Німеччини, пізніше – до США. Див.: Марочко В. І. Кононенко Костянтин Семенович / В. І. Марочко // Енциклопедія історії України : У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2008. – Т. 5 : Кон–Кю. – С. 32.

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Див. також: Переворот у сільському господарстві та значення МТС Значення охорони здоров'я за радянської влади Знищення села. Опубл.: "NS-Landprost" від 27 жовтня 1944 р. Зростання безбожності у колективних господарствах (подорожні нотатки щодо зразкових колективних господарств) Зрошення сільськогосподарських культур Зсуви та інженерні роботи на південному узбережжі	ГРГ "Україна" ГРГ "Україна" ГРГ "Україна" / РГ "Харків" ГРГ "Україна" ГРГ "Україна"	К. Кононенко Уфімцев Михайлов П. Двойченко П. Двойченко	Р. Проکش Р. Проکش Г. Берент Г. Берент Г. Берент		150 40 16	
Ідеальна радянська людина (Як більшовизм бачить радянську людину)* Ідейний зміст татарської народної орнаментики Ідеї марксизму та ленінізму у процесі викладання фізики у середній школі та вищих навчальних закладах СРСР Ідеї та проекти планування сільськогосподарських поселень, колгоспів, МТС та радгоспів Ідеологія та дійсність більшовизму	ГРГ "Україна" ГРГ "Україна"	В. Козлов [П. Я.] Чепуріна А. Крупеко		С.	34	
Ідея та образ району Ілля Еренбург	[Управління штабу] [Управління штабу] ГРГ "Україна"	Хаустов Г. Теншерт	Р. Проکش		35 363	
Див. також: Ілля Еренбург: про роль єврейського народу	ГРГ "Україна"	[М.] Алексан-дров / Є. Наконечний	Г.-Й. Рудольф			

Індія та друга імперіалістична війна (переклад, за матеріалами радянської преси). Опубл.: "ІдР", № 87 від 31 липня 1942 р. та № 88 від 3 серпня 1942 р.			Міхельсон	
Індустріалізація Радянського Союзу* Див. також частину цієї роботи: Індустріалізація Радянського Союзу. II частина, 12 глава: місцева та кооперативна промисловість.	Г. Швігтау	Г. Швігтау	Р. Прокш	698
Індустріалізація у СРСР Інститут генетики та селекції Т. Лисенка ⁴⁵	[Зондерштаб "Наука"]	[Зондерштаб "Наука"]	[Р. Тіле]	
Інститут геології у Києві ⁴⁶	[Зондерштаб "Наука"]	[Зондерштаб "Наука"]	[Томсон]	
Інститут суднобудування у м. Миколаєві ⁴⁷	[Зондерштаб "Наука"]	[Зондерштаб "Наука"]	[Р. Тіле]	
Історична необхідність у 22-му червні 1941 року. Опубл.: "Mitteilungsblatt", особливий випуск за жовтень 1944 р.	[Управління штабу]	[Управління штабу]	[Р. Прокш]	51
Історичні пам'ятки	[ГРГ "Остланд" / ГРГ "Центр"]	[ГРГ "Остланд" / ГРГ "Центр"]	[Р. Вьоль]	
Історія заселення таврійського степу німецькими колоністами	[ГРГ "Україна"]	[ГРГ "Україна"]		
Історія зведення Будинку народних комісарів у Києві	Г. Антон	Г. Антон	Є. Наконечний	

⁴⁵ Всесоюзний селекційно-генетичний інститут Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна, що знаходився в Одесі. Зараз Селекційно-генетичний інститут у складі Української академії аграрних наук.

⁴⁶ Український науково-дослідний геологічний інститут, заснований у 1926 р., з 1938 р. – Інститут геологічних наук. Зараз входить до складу НАН України.

⁴⁷ Миколаївський кораблебудівний (або суднобудівельний) інститут (зараз Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова).

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Історія київських партійних будівель* Історія кримських готів	ГРГ “Україна” [ГРГ “Україна”] / Зондерштаб “Прадавня історія”	Є. Наконечний [Р. Штампус]	Г.-Й. Рудольф	К.	21	340/5
Історія кубанського козацтва (у нарисах)	[ГРГ “Україна”]	О. Іванівський / В. Очерет				
Історія м. Мінська Історія м. Орші*	ГРГ “Центр” ГРГ “Центр” / РГ “Білорусія”	О. Ріхель К. Мейбаум		М.	12	
Історія м. Смоленська	[ГРГ “Остланд” / ГРГ “Центр”]	К.-А. Паффен			16	
Історія одного степового села за радянської влади Історія переселення, культури та звичаїв німецьких колоній на Дніпрі	ГРГ “Україна” [ГРГ “Україна”]	[Р. Вьоль]				
Див. також: Картина поселень, культури та побутового життя німецьких колоній на Дніпрі, у т. зв. Старошведській області Історія релігійного вчення на Дону	[ГРГ “Україна”] [Управління штабу]	[Р. Вьоль]		Б.		66/72
Історія російської літератури в СРСР Історія російсько-татарських шкіл в окрузі Бахчисарая	ГРГ “Україна” ГРГ “Україна” / РГ “Крим”	Р. Александров Абібулаєв	Г. Берент			
Історія страждань однієї родини вчених-фольксдойче у Криму	ГРГ “Україна” / [РГ “Крим”]					
Історія та політичне значення МТС Історія та становище євреїв в Україні до 1917 р. Історія татарського театру Історія філософії в СРСР	ГРГ “Україна” [ГРГ “Україна”] ГРГ “Україна”	К. Кононенко М. Гранцін Грабов Александрови	[К.] [Г. Шмідт]		112	

Історія Харкова (путівник по м. Харків)	[ГРГ “Україна”]	[О. Венднатель]	
Історія Харкова, колишньої столиці України, у радянському поданні	ГРГ “Україна”	Х.	60/72
Історія церкви у Радянській Росії	ГРГ “Україна”		8
Іхтіологічний інститут в Керчі ⁴⁸	[Зондерштаб “Наука”]	Бруне [Шварц]	
Йоганн Готтфрід Шедель ⁴⁹	[ГРГ “Україна”]	Л. Дьорінг	
Казки в Остланді	ГРГ “Остланд”		Р. 612/71
Кам’яні баби [...] половців з чашею XI–XIII ст.	ГРГ “Україна”	П. Двойченко	Шмідт 35
Караїми Криму в світлі етнографічного дослідження	ГРГ “Україна” / РГ “Крим”	О. Полканов	С.
Карл Федорович Кесслер ^{*50}	ГРГ “Україна” / РГ “Сімферополь”	Л. Каракаш	О. Вайссер 1
Картина поселень, культури та побутового життя німецьких колоній на Дніпрі, у т. зв. Старошведській волості ⁵¹	[ГРГ “Україна”]	[Р. Вьоль]	

⁴⁸ Азово-Чорноморський науково-дослідний інститут морського рибного господарства та океанографії (з 1933 р.) (зараз Південний науково-дослідний інститут морського господарства і океанографії).

⁴⁹ Шедель Йоганн Готтфрід (1680–1752) – російський архітектор німецького походження. З 1713 р. працював у стилі бароко у Санкт-Петербурзі, Кронштадті, Москві, а з 1731 р. – в Україні, зокрема у Києві, де він побудував дзвіницею Успенського собору в Києво-Печерській лаврі, а також низку інших будівель.

⁵⁰ Кесслер Карл Федорович (1815–1881) – російський зоолог німецького походження, природознавець, педагог, професор Київського та Санкт-Петербурзького університетів. У 1856–1862 – декан фізико-математичного факультету Санкт-Петербурзького університету, з 1867 р. по 1873 р. – його ректор. Член-кореспондент Петербурзької академії наук, член кількох наукових товариств.

⁵¹ Старошведська волость – адміністративно-територіальна одиниця Херсонського повіту Херсонської губернії, створена у другій половині XIX ст. Назва походить від колонії, що була заснована на цих землях наприкінці XVIII ст. шведськими переселенцями.

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Картина церков Києва ⁵²	Зондерштаб “Наука”	фон Клот				350/5
Картотека таємного відділу ⁵³	[ГРГ “Україна” / Зондерштаб “Архіви”]	[М. Гранцін]				
Католицизм східного обряду*	Управління штабу	Гольберг		Раг.	12	
Керівництво радянською індустрією	[Управління штабу]					
Керівництво КПРС(б) радянською пресою	ГРГ “Україна”	Круйков	Р. Проکش		39	
Керівництво радянською промисловістю	ГРГ “Україна”	Пешков	Р. Проکش		50 ⁵⁴	
Київська міська рада	ГРГ “Україна”					
Київські архіви	ГРГ “Україна” / [Зондерштаб “Архіви”]	М. Гранцін				
Київські партійні будівлі	ГРГ “Україна”					
Кілька питань щодо теорії та історії радянських грошей	ГРГ “Остланд” / ГРГ “Україна”	Парамонов	Г.-Й. Рудольф			
Кількість студентів Латиського національного університету ⁵⁵	ГРГ “Україна”	Іванов	К.-А. Паффен	Р.	23	633/ 712
Класова боротьба у вихованні та навчанні	ГРГ “Україна” / РГ “Дніпро- петровськ					
Книгу – на службу масам. Переклад фрагменту	ГРГ “Україна”		Р. Проکش		6	

⁵² Так в тексті.

⁵³ Не встановлено, про відділ якого архіву йдеться у розробці.

⁵⁴ Рукописних сторінок.

⁵⁵ Зараз Латиський університет.

постанови ЦК ВКП(б) від 28 грудня 1928 р. з видання “Пропаганда и агитация в решениях и документах ВКП(б)” Колгоспний технікум	ГРГ “Україна” ГРГ “Остланд” / ГРГ “Україна” ГРГ “Україна”	Л. Каракаш М. Гранцін	65 6
Колективізація сільського господарства в Криму Колективізація сільського господарства Колективне господарство як основа колгоспного устрою	ГРГ “Україна” ГРГ “Україна” ГРГ “Україна”	Гойни Доброволь- ський	2 120
Колона [присвячена запровадженню] магдебурзького права у Києві* Кольорові фотографії (фарфор) з Музею східноєвропейського мистецтва у Києві ⁵⁶ Комунальна гігієна за царату та за радянських часів	ГРГ “Україна” ГРГ “Україна” ГРГ “Україна”	С. Драгоманов С. Драгоманов	К. 100 [К.]
Комунальне господарство міста Києва до 1941 року Див., імовірно, ту ж роботу: Комунальне самоуправління міста Києва з царських часів до 1941 р.	ГРГ “Україна” ГРГ “Україна”	С. Драгоманов	150
Комунальне та фінансове господарство міста Києва	ГРГ “Україна”	Гурін	[К.]
Комунальні роботи та фінансова політика міста Києва за період 1935–1941 рр. Конфронтація міста і села та [шляхи] її подолання в СРСР	ГРГ “Україна” ГРГ “Україна”	Носов	48
Коротка бібліографія геолого-гідрологічної літератури щодо Криму Коротке донесення щодо історії та походження караймів, їхньої культури та релігії	ГРГ “Україна” ГРГ “Україна” / РГ “Крим”	П. Двойченко [Кара-Куміш] ([Кара-Кумуш]?)	С.

---

⁵⁶ З 1939 р. – Державний музей українського мистецтва. У 1942 р. його було об’єднано з колекцією російського мистецтва і він отримав нову назву – Державний музей східноєвропейського мистецтва. Зараз Національний художній музей України.

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Короткий звіт щодо бібліотек у Києві	[Зондерштаб “Бібліотеки”] [ГРГ “Україна”]	[Й. Бенцінґ]				
Короткий історичний нарис та склад основної бібліотеки Кримського педагогічного інституту (Таврійського університету) ⁵⁷	ГРГ “Україна” ГРГ “Україна”	Александров О. Полканов	Г.-Й. Рудольф	С.		6341/ 72
Короткий нарис історії Криму						
Короткий огляд щодо радянських енциклопедій						
Кохання, шлюб та родина у соціалістичному суспільстві. Переклад матеріалів радянського журналу “Юный большевик”	ГРГ “Остланд”					
Кредитування промисловості в СРСР	ГРГ “Україна” / РГ “Крим”	М. Кекало		С.		
Крим від [часів] Кримського ханства до наших днів	ГРГ “Україна” / РГ “Крим”	[П.] Нікольський				
Крим: короткий історичний нарис						
Критика більшовицької нагурфлосософії		А. Крупеко				
Критичні зауваження одного росіянина щодо двох творів Краснова ⁵⁸	ГРГ “Україна”	А. Фрешко	Г. Теншерт		5	
Крізь кров та темряву	[ГРГ “Україна”]	[К.] Штепа	[Г.-Й. Рудольф]			
Культурна робота профспілок	ГРГ “Україна”	Боровський	Р. Проکش		125	
Культурне життя Латвії* (за матеріалами щоденної преси)	ГРГ “Остланд”	І. Неандер	Шпесер	Р.	4	63/712
Культурне значення радянської профспілки		Боровський			125	
Культурні цінності Ленінграду	ГРГ “Україна”	М. Александров	Г.-Й. Рудольф			

⁵⁷ Зараз Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського.

⁵⁸ Імовірно, йдеться про твори Краснова Петра Миколайовича (1869–1947) – отамана Всевеликого Війська Донського, військового та політичного діяча, письменника та публіциста.

Імовірно, та сама робота: Культурні цінності Ленінграду	ГРГ “Україна”	К.	631/ 710
Культурні цінності, зруйновані або залишені без нагляду більшовиками у Києві	ГРГ “Україна”	[К.]	
Курортна справа за радянських часів	ГРГ “Україна”	Р. Проکش	250
Ленін та Сталін про роботу	ГРГ “Остланд” / ГРГ “Україна”		
Імовірно, та ж робота: Ленін, Сталін про роботу	ГРГ “Україна”	Р. Проکش	12
Лист В. Г. Белінського до М. В. Гоголя як відповідь на твір “Вибрані листи друзям” (Іза радянськими матеріалами)	ГРГ “Україна”	Р. Проکش	13
Лист письменника Сергія Ценського до Максима Горького (Іза радянськими матеріалами)	[ГРГ “Україна”]	[Г. Берент]	
Імовірно, та ж робота: Лист письменника Ценського до Максима Горького	[ГРГ “Україна”]	[Г. Шмідт]	
Лист щодо особливостей психології російської людини	[Управління штабу]		
Лист щодо питання: Україна та Європа	[Управління штабу]		
Листування родини Макогонів* Див. також: Художник Макогон	ГРГ “Україна” Зондерштаб “Наука”	К. Г.-Й. Рудольф	
Литовські татари*	ГРГ “Остланд”	Г. Шпінклер	
Лісосмуги як захист від вітру в степу	ГРГ “Україна”	П. Двойченко	
Література та літературознавство в Радянському Союзі	ГРГ “Україна” / Зондерштаб “Наука”	В. Г. Берент	10 61/713

---

⁵⁹ Тут і далі не прочитано.

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Літературознавство у радянському університеті	ГРГ “Україна” / Зондерштаб “Наука”	Е. Цан				
Люди періоду палеоліту [на території сучасної Київської округи]	[ГРГ “Україна”]	Борисковський	О. Венднатель			
М. О. Мензбір ⁶⁰	ГРГ “Україна”	Л. Каракаш	Р. фон Реннгар- тен		2	
Магдебурзькі ворота у Новгороді ⁶¹	[ГРГ “Остланд”]					
Марксизм та радянська наука	ГРГ “Україна”	О. Філіппов	Р. Проکش		300	
Масова мобілізація робітників на особливі важливі будівельні об’єкти та їх вербування і залучення до сезонних робіт	ГРГ “Україна”	Діркс	Р. Проکش		6	
Матеріал до питання виробництва сільськогосподарських машин та результати їхнього використання з огляду на зміни у сільському господарстві	ГРГ “Україна”	Василяка				
Матеріали до питання виховання в КПРС(б)	ГРГ “Україна”	[Є. Шведер]	Р. Проکش / Ю. Рюгер		281	
Матеріали до питання про [Й.] Г. Шеделя	ГРГ “Україна”	[Колостенко]	Р. Проکش		40	
Матеріали до питання щодо антирелігійної пропаганди	Управління штабу					
Матеріали [щодо] обер-лейтенанта Черняховського	ГРГ “Остланд”			Р.		611/70

⁶⁰ Мензбір Михайло Олександрович (1855–1935) – російський зоолог, зоогеограф, засновник російської орнітології та порівняльної анатомії.

⁶¹ Бронзові ворота Софійського собору у Великому Новгороді.

Матеріали до питання охорони здоров'я за Советів	ГРГ "Україна"	Уфімцев	Р. Прокш	200
Матеріали до питання про село та місто в СРСР	[Управління штабу]	С. Драгоманов		117
Матеріали до питання про теоретичні засади радянської комунальної гігієни	[Управління штабу]			
Матеріали до питання: російське та більшовицьке судочинство	ГРГ "Україна"	Пушкін	Р. Прокш	60
Матеріали щодо методів ДПУ (донесення на основі фактичних даних)	ГРГ "Україна"	Моїсєєв	О. Вайссер	2
Матеріали щодо охорони материнства, грудного вигодовування, дітей та молоді за радянських часів	ГРГ "Україна"	[Чеботарьов]	Р. Прокш	100
Метеорологічна станція з аналізу хімічного складу повітря у Сімеїзі	[Зондерштаб "Наука"]	[Г. Фішер]		
Методи [люстрації] завдяки музеям	ГРГ "Україна"	[М.] Міллер	Дн.	
Методи Мічуріна у сучасному рослинництві	[Зондерштаб "Наука"]	Р. Тіле		
Методи Мічуріна	[ГРГ "Україна"]	Санкевіч	[Г.-Й. Рудольф]	
Методи НК, ДПУ та НКВС	[ГРГ "Україна"]	В. Іріг	К.-А. Паффен	9
Методи радянської пропаганди та навчання. Опубл. в: "Der Befehl", № 1 (1942 р.)	[Управління штабу]	В. Райхардт		
Метричні книги (РАГЦів)	ГРГ "Україна" / Зондерштаб "Архіви"]	[М. Гранцін]		
Ми, росіяни, найбільше боїмося єврейських вироdkів ⁶²	[ГРГ "Україна"]	Абібулаєв	Г. Шмідт	М. 670/70
Минуле кримських татар				
Мистецтво білоруського народу				М. 632/714
Мистецтво гаптування у [Кієво-Печерській] лаврі	[ГРГ "Україна"]	Жакє		

---

⁶² Так у тексті.

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Мистецтво і наука в Радянському Союзі	Управління штабу	А. Котон	Г. фон Крузенштерн	Рат.	4	63/70
Мистецтво та музеї в Радянському Союзі	Зондерштаб “Зображальне мистецтво”	Д. Роскамп				310/5
Див. також: Музеї Києва за радянських часів та про радянську музейну справу	ГРГ “Україна” / Зондерштаб “Зображальне мистецтво”	Д. Роскамп				
Михайло Шолохов: цілина під плугом (за матеріалами творів М. Шолохова)	ГРГ “Україна” / РГ “Київ”					
Міжнародна організація допомоги революціонерам (МОПР) в СРСР*	ГРГ “Україна” / [Управління штабу]	[Громов]			9	
Мілітаристська агітація Советів*.	[Управління штабу]	В. Райхардт				602/70
Опубл. в: “ІдР”, № 118 від 12 жовтня 1942 р.						
Мінералог Олександр Євгенович Ферсман ⁶³	ГРГ “Україна”					
Міркування щодо релігійності, церкви та духовності в царській Росії та за радянських часів	ГРГ “Україна” / РГ “Харків”	Л. Каракаш	О. Вайссер		2	
Міста майбутнього та облаштування соціалістичного способу життя	ГРГ “Україна”	Л. М. Сабсович	[К.]			
Місто, село та більшовизм	ГРГ “Україна”	С. Драгоманов	Р. Проکش		40	
Місце та значення музеїв як засобу політичного керівництва у більшовизмі	ГРГ “Україна”	Міхаель	Дн.			
Місце та значення музею в системі більшовизму	ГРГ “Україна”	Руденський [Рудинський?]			19	
Місця заслані у СРСР (1 карта)	ГРГ “Україна”	Ф. Дубовик	Р. Проکش		6	

⁶³ Ферсман Олександр Євгенович (1883–1945) – російський геохімік і мінералог, один із засновників геохімії.

Мічурін, Лисенко та російська біологія	[Зондерштаб “Наука”]	[Шварц]	
Мої враження від НКВС під час повторної окупації Харкова Советами у лютому та березні 1943 р.	ГРГ “Україна”	О. Венднатель	3,5
Монастир Св. Бригітти поблизу Ревеля	ГРГ “Остланд”		Рев. 631/ 711
Мораль населення за царату та за часів більшовизму	ГРГ “Україна” / РГ “Харків”		
Московський державний університет (кафедра марксисту-ленінізму) ⁶⁴	ГРГ “Остланд”		Д. 6720/ 70
Московський планетарій	Управління штабу		
Мости через Керченську затоку та через Дніпро поблизу Херсона	ГРГ “Україна”	П. Двойченко	Г. Берент
Музей [та інші подібні установи] в Судаку	[Зондерштаб “Зображальне мистецтво”]	[Ф.-Ф. Кунце]	310/5
Музей [та інші подібні установи] у Старому Криму	Зондерштаб “Зображальне мистецтво”	Ф.-Ф. Кунце	310/5
Музей [та інші подібні установи] у Феодосії ⁶⁵	[Зондерштаб “Зображальне мистецтво”]	[Ф.-Ф. Кунце]	310/5
Музей безвірників у Києві з додатками щодо Лаври*: путівник по музейному містечку, перелік картин, написаних олією, перелік ікон, перелік плакатів тощо (з додатками і фотографіями)	ГРГ “Україна” / РГ “Західна Україна”	Г. Антон	102

⁶⁴ Зараз Московський державний університет ім. М. В. Ломоносова.

⁶⁵ Колишній Феодосійський музей старожитностей, зараз Феодосійський краєзнавчий музей.

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Музей давньої історії в Харкові ⁶⁶	[ГРГ “Україна”] / Зондерштаб “Прадавня історія”	[Р. Штампфус]				340/5
Музей у Житомирі ⁶⁷	[Зондерштаб “Зображальне мистецтво”]	[Д. Роскамп]				310/5
Музеї Києва за радянських часів та про радянську музейну справу	ГРГ “Україна” / Зондерштаб “Зображальне мистецтво”	Д. Роскамп			12	631/72
Див. також: Мистецтво та музеї в Радянському Союзі	Зондерштаб “Зображальне мистецтво”	Д. Роскамп				310/5
Музичне та театральне життя у Києві	Зондерштаб “Музика”	Р. Леріх				320/5
На що чекав російський народ до війни?	ГРГ “Остланд”	М. Мачинський	Шпеєр		4	625/70
Навчання командирів Червоної Армії	ГРГ [“Україна”]	Александров	Г.-Й. Рудольф			610/5
Навчання робітничих кадрів	[Управління штабу]					
Навчання трактористів у СРСР та в Україні	[ГРГ “Україна”]	Василяка			4	
Нагороди для робітників та службовців (ордени тощо) та пов’язані з ними матеріальні винагороди	ГРГ “Україна”	Діркс	Р. Проکش			
Надгробок одного більшовицького командира, що загинув	ГРГ “Україна”		Г.-Й. Рудольф	К.		

⁶⁶ Колишній музей Слобожанщини (або Слобідської України) ім. Г. С. Сковороди, заснований у Харкові в 1920 р. (зараз Харківський історичний музей).

⁶⁷ Зараз Житомирський обласний краєзнавчий музей.

Нарис концертного, музичного та театрального життя в СРСР	ГРГ “Україна”	А. Ольховський	Г.-Й. Рудольф	100
Див. також: Нарис концертного, музичного та театрального життя в Радянській Україні	ГРГ “Україна”	А. Ольховський		112
Нарис щодо політики на Сході	[Управління штабу]			
Нарис щодо геології Криму	ГРГ “Україна”	П. Двойченко	Г. Берент	
Нарис щодо літературознавства в Радянському Союзі	ГРГ “Україна” / Зондерштаб “Наука”	Е. Цан		
Нарис щодо напрямків радянської зовнішньої політики у певні проміжки часу	ГРГ “Україна”	В. Марченко	Р. Прокш	27
Нарис щодо своєрідності музики кримських татар	ГРГ “Україна”	І. Ба[...]	Г. Берент	500
Нарис щодо фізичного виховання та спорту в СРСР з 1917 по 1941 рр.	ГРГ “Україна”	[Кулишев]		
Народження, весілля та смерть у віруваннях та звичаях народів Остланду	ГРГ “Остланд”		Р.	612/71
Народна культура кримських татар	Зондерштаб “Фольклористика”	[Г. Бьоніш]		330/5
Народне мистецтво кримських татар	[ГРГ “Україна”]	[П. Я.] Чепуріна	[Г. Шмідт]	
Народне татарське мистецтво у Сімферополі	ГРГ “Україна”	[П. Я.] Чепуріна	О. Вайссер	2
Народні бібліотеки у Радянському Союзі	ГРГ “Україна”	Горохолінська	[К.] Р.	612/71
Народні звичаї [в історії] народів Остланду	ГРГ “Остланд”		Р.	612/71
Народні ігри в Остланді	ГРГ “Остланд”			
Населення в Україні у 1917–1941 рр.	ГРГ “Україна”	С. Сосновий	Р. Прокш	70
Насилля над російською молоддю зі сторони більшовиків		Петров		
Наскільки давнім є перетворення південноросійських лесових ґрунтів на степ та яким може бути вирішення цієї проблеми?	ГРГ “Україна”	[П. Двойченко]	Г. Берент	8
Настрій у Червоній Армії	ГРГ “Україна”	Александрови		647/42

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Наука та релігія про походження рослин, тварин та людини ([за матеріалами радянської брошури])	[ГРГ “Україна”]		[Г.-Й. Рудольф]			
Наука у СРСР	ГРГ “Україна”	Р. Прокш			21	
Наукове обґрунтування методів стахановської роботи на залізничному транспорті в СРСР	[ГРГ “Україна”]	Оберемко				
Науковий інститут з розведення культурних рослин на [хуторі] Шунтук Майкопської округи	[Зондерштаб “Наука”]	[Шварц]				
Науковий інститут захворювань рослин в Сімферополі ⁶⁸	[Зондерштаб “Наука”]	[Шварц]				
Наукові інститути у Харкові	[Зондерштаб “Наука”]	[Г. Браун]				
Наукові установи у Києві, [донесення] від 21.12.1941	[Зондерштаб “Наука”]	[В. фон Франке]				
Наукові установи у Києві, [донесення] від 5.01.1942	[Зондерштаб “Наука”]	[В. фон Франке]				
Націоналістична агітація Совєтів*. Опубл. в: “ІдР”, № 120 від 16 жовтня 1942 р.	[Управління штабу]	В. Райхардт			139	
Національна політика більшовиків	ГРГ “Україна”	Попов		Дн.		
Наша батьківщина у далекому минулому (переклад праці А. В. Шестакова)	Управління штабу	Б. Філістінський		Рат.	7	6272/ 70
Нелегальні об’єднання радянської молоді*	ГРГ “Україна”					6110/ 72
Неповний перелік німецьких поховань на німецькому цвинтарі у Києві						
Нікітський ботанічний сад	[Зондерштаб “Наука”]	[Г. Браун]				

⁶⁸ Лабораторія вірусних захворювань рослин у Сімферополі.

Нікітський ботанічний сад	[Зондерштаб "Наука"]	[Шварц]	
Німецька колонізація південної Росії	[ГРГ "Україна"]	[Р. Вьоль]	Р. 612/71
Німецька народна пісня в естонському викладі	ГРГ "Остланд"		К.
Німецька община у Києві	ГРГ "Україна"	М. Гранцін	
Німецька школа в Росії за часів радянського панування	[ГРГ "Україна"]	[Р. Вьоль]	
Німецьке театральне життя у Ревелі	ГРГ "Остланд"		Рев. 632/ 711
Німецький вплив на промисловість України у XVII, XVIII та XIX ст.	ГРГ "Україна"	О. Оглоблін	Р. Прокш
Німецький і північний культурний вплив на національний одяг	ГРГ "Остланд"		Р. 612/71
Німецькі поселення на Волині	Зондерштаб "Фолькло- ристика"	Г.-В. Тьольке	330/5
Німецьчина очима радянського вченого*	Управління штабу	В. Марченко	Г.-Й. Рудольф
Нова людина у Радянському Союзі?		Г. Ломмач	17 674/70
Нове культурне життя в Плескау*	ГРГ "Остланд"	Майєр	150
Норми посилення трудової дисципліни – останні заходи щодо переміщення кадрів, запізнені тощо	ГРГ "Україна"	Шлеєр	Р. 2,5 63/70
Нотатки до карти України, що вийшла друком у Лемберзі у 1942 р. (1 фізична карта)		Діркс	8
Нотатки щодо військово-політичного становища на Сході	ГРГ "Україна"	В. Марченко	Р. Прокш
Нотатки щодо листівки Російського комітету ⁶⁹ від 30.1.1943	ГРГ "Україна"	В. Марченко	Р. Прокш

⁶⁹ Суспільна організація антирадянського характеру, заснована під проводом РВА у Смоленську наприкінці 1942 р. Формально головою комітету був генерал А. А. Власов, секретарем – В. Ф. Малишкін. Але фактично Комітет був номінальною організацією, складалася лише з кількох осіб, наближених до А. Власова. Від імені цього комітету у 1942 та 1943 рр. було розповсюджено накладди кількох листівок і періодичних видань пропагандистського змісту.

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Нотатки щодо питань позитивної основи ведення війни	[Управління штабу]					
Нотатки щодо політики, війни та пропаганди	ГРГ “Україна”	Пешков	Р. Проکش		22	
О. Браунер ⁷⁰	ГРГ “Україна”	Л. Каракаш	О. Вайссер		2	
Обговорення чотирьох радянських книг*	Управління штабу	Даниловська	Г. фон Крузенштерн	Шт.	24	
Обласний архів у Харкові ⁷¹	[ГРГ “Україна” / Зондерштаб “Архів”]	[Люддекенс]				
Обличчя більшовизму: частина роботи “Структурні зміни російського народу під впливом більшовизму”.			Р. Проکش			
Опубл.: “Mitteilungsblatt”, особливий випуск 1944 р.						
Образ та таємниці радянської держави (розгорнутий витяг з доповідної записки)	[Управління штабу]				27	
Обсерваторія з вивчення [радіаційного] випромінювання у Карадазі ⁷²	[Зондерштаб “Наука”]	[Г. Фішер]				
Обсерваторія у Києві	[Зондерштаб “Наука”]	Г. Фішер				
Див. також: Обсерваторія Київського університету	[Зондерштаб “Наука”]	Г. Фішер				

⁷⁰ Браунер Олександр Олександрович (1857–1941) – український зоолог, відомий дослідник фауни України, а саме походження низки видів свійських тварин, формування фауни степів, раціонального використання природних ресурсів.

⁷¹ Державний архів Харківської області.

⁷² Карадазька актинометрична лабораторія (станція), зараз – Карадазька науково-дослідницька геофізична обсерваторія Українського гідрометеорологічного центру Міністерства надзвичайних ситуацій України.

Обсерваторія у Сімеїзі ⁷³	[Зондерштаб “Наука”]	[Г. Фішер]	
Обсерваторія у Харкові ⁷⁴	[Зондерштаб “Наука”]	[Г. Фішер]	
Об’єднаний пленум ЦК та Центральної комісії ВКП(б) 7–12.1.33* (переклад фрагменту з видання “Пропаганда и агитация в решениях и документах ВКП(б)” (1941)	ГРГ “Україна”	Р. Прокш	11
Огляд антропологічних досліджень народів Східної Європи	ГРГ “Україна”	Сапожков	Г.-Й. Рудольф
Огляд культури кримських татар	ГРГ “Україна”	Абібулаєв	Г. Шмідт
Оглядова таблиця стану театрального мистецтва у Білорусії за царату та за радянських часів	[ГРГ “Україна”]	[Р. Штампфус]	М.
Огъе де Бюсбек ⁷⁵ (той, хто заново відкрив кримських готів)	/ Зондерштаб “Прадавня історія”		610/5 632/ 714 340/5
Один день у Ленінграді під час війни	ГРГ “Україна”	Александров	Г.-Й. Рудольф
Окислювальні та відновлювальні процеси в організмі постраждалого від низьких температур	ГРГ “Україна” / РГ “Крим”		
Окремі засади радянської охорони здоров’я та стан охорони здоров’я населення Харкова*	ГРГ “Україна” / Зондерштаб “Наука”	Л. Пушке- Рецлафф	Р. Прокш
Окремі міркування щодо стану освіти радянської інтелігенції	ГРГ “Україна” / РГ “Дніпро- петровськ”	Кроуг	126 6331/ 72

⁷³ До 2013 р. входила до складу Науково-дослідного інституту “Кримська астрофізична обсерваторія” (зараз перебуває у стані реорганізації).

⁷⁴ Харківська астрономічна обсерваторія (зараз Науково-дослідницький інститут астрономії Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна).

⁷⁵ Огъе де Бюсбек (Ogier de Busbecq) – фламандець, мандрівник, який у середині XVI ст. подорожував Кримом та у своїх записках щодо подорожі зафіксував низку місцевих архаїзмів.

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Окремі спостереження щодо дії нашої пропаганди в Дніпропетровську	ГРГ “Україна” / РГ “Дніпро-петровськ”					
Організація державного та комунального управління в СРСР	ГРГ “Україна”	Гадсинський	Р. Проکش			
Організація профспілок у Радянському Союзі*:	[Управління штабу]	Громов			64 ⁷⁶	
Організація санітарної справи на Донбасі перед війною*	Управління штабу	Хомяков		Рат. ⁷⁷	10	
Організація та завдання “Просвіти” (укр[аїнська] культурна організація)	ГРГ “Україна”	В. Дубровський				
Організація та методи управління підприємством	ГРГ “Україна”			Дн.		
Ордени та відзнаки за Советів		Вахомський			150	
Орнаментна вишивка Криму	ГРГ “Україна”	[П. Я.] Чепуріна	Г. Берент			
Освіта вчителів у Радянській Росії	ГРГ [“Україна”]	Тісс	К.-А. Паффен		8	
Освіта та робота політруків						
Освоєння південного узбережжя Криму з кінця XVIII ст. та його [архітектурні пам’ятки]	ГРГ “Україна” / РГ “Крим”					
Основи ведення війни	ГРГ “Україна”	Пешков	Р. Проکش		12	
Основні принципи соціалізму: від кожного за його здібностями, кожному – за його результатами	ГРГ “Остланд” / ГРГ “Україна”					
Основні етапи політичного та економічного життя СРСР. Схематичний огляд	ГРГ “Україна”	Пешков	Г. Берент			
Основні питання відновлення української виховної справи	[ГРГ “Україна”]	Г. Ващенко				
Основні риси більшовицького управління підприємством	[ГРГ “Україна”]			К.		640/70

⁷⁶ Рукописних сторінок.

⁷⁷ Місце створення цієї роботи – табір Бірау під Гейдереком (табір для переміщених осіб), неподалік від Ратібору.

Основні риси радянської соціальної психології	[ГРГ “Україна”]	В. Державин	
Основні форми виробничих зв’язків	ГРГ “Остланд” / ГРГ “Україна” ГРГ “Остланд” / ГРГ “Україна”	Ф. Пушке Зондерштаб “Наука”	[360/5]
Особистий та суспільний інтерес в соціалістичному суспільстві	ГРГ “Україна”	А. В. Сапожков	
Особливе донесення “Різне” (щодо стану санітарної справи та медицини у Харкові)	ГРГ “Україна”	Л. Каракаш	1
Останні роки поета Миколи Клюєва	ГРГ “Україна”	О. Вайссер	В. 670/ 713
Отто Фердинанд Ретовський ⁷⁸	[ГРГ “Остланд”]	[Лепехін] Іваницький	80 12
Охорона здоров’я в гетто у Вільно	ГРГ “Україна”	Р. Проکش	
Охорона здоров’я в царській Росії	ГРГ “Остланд” / ГРГ “Україна”	Абрамович Г.-Й. Рудольф	30
Оцінка ламаркізму у радянській Росії	ГРГ “Україна”	[К.]	
Див. також: Охорона праці			
Див. також: Позиція більшовизму щодо ламаркізму та дарвінізму			
П’ятий та шостий зали Центрального музею	ГРГ “Остланд” / ГРГ “Україна”	Є. Шведер	8
В. І. Леніна	ГРГ “Україна”	К.-А. Паффен	
Палац піонерів у Дніпропетровську	ГРГ “Україна”	Рев.	631/ 711
Пам’ятний знак на честь загиблих Балтійського полку ⁷⁹	ГРГ “Остланд”		

⁷⁸ Ретовський Отто Фердинандович (1849–1925) – російський ентомолог і нумізмат німецького походження. З 1900 по 1924 рр. керував міні-кабінетом (нумізматичним зібранням) Ермітажу.

⁷⁹ Пам’ятник, відкритий у грудні 1928 р. у Таллінні на честь добровольців т. зв. Балтійського полку, що був сформований у 1918 р. з балто-німецьких добровольців, в основному студентів Дерптського університету та Ризького політехнічного інституту в складі естонської армії. Полк брав участь у боротьбі на підтримку пронімецької влади в Прибалтиці та був розформований наприкінці 1919 р.

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Пам'ятки мистецтва та культури варязьких часів	[Зондерштаб "Зображальне мистецтво"]	[О. Кляйн]				310/5
Панславизм (за матеріалами емігрантської преси 1940 р. (статті Я. Станкевича)	ГРГ "Центр	О. Ріхель				
Партійна організація та [інститут політруків] у Червоній Армії*	Управління штабу	Гольберг		Рат.	6	6500/70
Партійний архів Дніпропетровська (перелік фондів № 1 Дніпропетровського обласного комітету Комуністичної партії більшовиків України) (1931–1942)	ГРГ "Україна" / Зондерштаб "Архіви"	Люддекенс		Дн.		
Партійні та громадські організації та їхні зв'язки зі студентством	ГРГ "Україна"	Г. Браун			3	
Педагогічна школа	[ГРГ "Остланд" /					
Педагогічний інститут Херсона ⁸⁰	ГРГ "Центр"]					
Педологія, галузь педагогічної науки, та її доля*	[Зондерштаб "Наука"]	Р. Тіле				
Пекло голоду в Ленінграді у 1941–1942 рр.*	ГРГ "Центр"	Чугусв	О. Ріхель		4	6335/70
Опубл.: Minsker Zeitung від 6 січня 1943 р. Див. також: Голодомор в Ленінграді.						
Зимове пекло Ленінграда*.	ГРГ "Україна"	Александрови (Д. М. Рудін)	Г.-Й. Рудольф			
Опубл.: [Marine-Frontzeitung im Ostland, 3. Jahrgang, № 22, 31.01.1943]; Deutsche Zeitung		В. Райхардт				

⁸⁰ Херсонський педагогічний інститут ім. Н. Крупської (зараз Херсонський державний університет).

im Ostland, 3. Jahrgang, Folge 6, 06.01.1943.

Помираючий Ленінград

[Пережите] в Астрахані

ГРГ “Україна”
ГРГ “Україна”

Александров
Компанійський
[Компаней-
ський?]

Г.-Й. Рудольф

Г. Антон

Перебіг кислотноредуктивного процесу в організмі при алергії під впливом грязевого лікування з дією аскорбінової кислоти та глутатіону

ГРГ “Україна” /
РГ “Сімферополь”

А. Степанова

Перевантаження людей роботою за радянських часів

ГРГ “Україна”

Р. Проکش

Перед обличчям подвійного наступу (за матеріалами радянської пропагандистської листівки)

ГРГ “Україна” /
РГ “Дніпропетровськ”
[Зондерштаб
“Наука”]

К.-А. Паффен

13

Передача наукових установ генеральному комісару

[В. фон Франке]

Пережите під час поїздки до Німеччини

ГРГ “Україна”

К. Кононенко

Р. Проکش

25

Перекваліфікація вчителів

ГРГ “Україна”

[Поліксанов]

См.

8

Перелік архівних зібрань колишнього архіву Комуністичної партії більшовиків

[ГРГ “Остланд” /
ГРГ “Центр”]

[М.] Міллер

Дн.

6210/
714

Перелік груп музеїв у [Радянському] Союзі та в Україні

ГРГ “Україна”

Перелік документів та книг смоленського

[ГРГ “Остланд” /
ГРГ “Центр”]

См.

6210/
714

Задніпровського райкому Всеросійської

ГРГ “Центр”]

комуністичної партії більшовиків (за 1921 р.)⁸¹

Перелік документів та книг смоленського

[ГРГ “Остланд” /
ГРГ “Центр”]

См.

6210/
714

Задніпровського райкому Всеросійської

ГРГ “Центр”]

См.

6210/
714

комуністичної партії більшовиків (за 1928 р.)

⁸¹ Тут і далі переліки документів смоленського Задніпровського райкому ВКП(б) були перекладені Оперативним штабом німецькою мовою.

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Перелік документів та книг смоленського райкому по той бій Дніпра ⁸² Всеросійської партії більшовиків (за 1923 р.)	[ГРГ “Остланд” / ГРГ “Центр”]			См.		6210/ 714
Перелік документів та книг смоленського райкому по той бій Дніпра Всеросійської партії більшовиків (за 1922 р.)	[ГРГ “Остланд” / ГРГ “Центр”]			См.		6210/ 714
Перелік журналів, що видавалися у м. Харкові	[ГРГ “Україна”]				4	
Перелік засобів навчання та викладання у радянській школі	[ГРГ “Україна”]	Р. Вьоль				
Перелік матеріалів знайденого у Лаврі Архіву революції ⁸³	ГРГ “Україна”	М. Гранцін		К.		
Перемога міста у більшовизмі	[Управління штабу]				17	
Переселення сільського населення до міст		[Аканович]				
Перетворення радянської конституції у світлі закордонної преси (за матеріалами М. Сергєєва, опублікованими у журналі “Война и рабочий класс” № 5 від 1 березня 1944 р.)	Управління штабу	Г. фон Крузенштерн		Рат.	6	640/70
Перетворення сільськогосподарської праці на різновид індустріальної (за матеріалами радянського журналу [“Помощь в марксистско-ленинском обучении”])	ГРГ “Україна”	Адлер	Р. Прохш		10	
Перетворимо Ленінград на неприступну фортецю ([за матеріалами радянської преси])	[ГРГ “Остланд”]			Р.		603/ 710

⁸² Так у тексті. Тут і далі йдеться про Задніпровський райком ВКП(б).

⁸³ Тут і далі йдеться про основну частину довоєнних фондів нинішнього Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Перспективи громадянської війни в СРСР. <i>Тамно*</i>	Управління штабу	С.	Г. Вундер	Рег.	17
Петер Симон Паллас ^{84*}	ГРГ “Україна” / РГ “Крим”	О. Полканов	О. Вайссер		2
Петро Іванович Кьоппен ^{85*}	ГРГ “Україна” / РГ “Крим”	О. Полканов	О. Вайссер		2
Питання внутрішніх резервів радянської залізничної справи у війні проти Німеччини (1941– 1944)	ГРГ “Україна”	Оберемко			
Питання національностей [в] СРСР	ГРГ “Україна”			[К.]	23
Підготовка війни радянською державою: додатки	ГРГ “Україна”	Р. Прокш			50
Підготовка медичних кадрів у СРСР	ГРГ “Україна”	[Саченко- Санкун]	Р. Прокш		50
Підготовка робітничих кадрів					
Підготовчі роботи з проведення [студентських досліджень]	Зондерштаб “Фолькло- ристика”	Г.-В. Тьольке			330/5
Підсумковий звіт щодо вищезгаданих інститутів ⁸⁶	[Зондерштаб “Наука”]				
Пісні у народній школі	[ГРГ “Україна”]				
Плагіат Іллі Еренбурга	ГРГ “Україна”	[Г. Шмідт]			
План антирелігійної просвітницької роботи у Естонії	ГРГ “Остланд”	Сапожков			
Планування постачання фактичного матеріалу ⁸⁷	[ГРГ “Україна”]	[О. Венднатель]		Р.	

⁸⁴ Паллас Петер-Симон (1741–1811) – німецький і російський вчений-енциклопедист, натураліст, геолог та етнограф.

⁸⁵ Кьоппен Петро Іванович (1793–1864) – російський вчений німецького походження, фахівець в галузі історії, географії, етнографії, демографії та статистики.

⁸⁶ Частина іншої роботи, назву якої не встановлено. Йдеться про обсерваторії Києва та міст Криму.

⁸⁷ Ця праця, як і наступна, містить інструкції методологічного змісту щодо підготовки розробок.

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Планування та пропозиції щодо майбутньої роботи з перегляду [матеріалів]	[ГРГ “Україна”]	[Р. Проکش]				
Планування, нове будівництво та реконструкція міст у СРСР ⁸⁸	ГРГ “Україна”	Хаустов	Р. Проکش		300	
Див. також частину цієї роботи: Планування, нове будівництво та реконструкція радянських міст (теорія, дискусії, реалізація): Соціально-політичні тези та їх відображення у проектах щодо планування нових та реконструкції старих міст у СРСР	ГРГ “Україна”	Хаустов	Р. Проکش		42	
Погляди щодо загальноросійської визвольної армії Події 1475 р. в Криму	ГРГ “Україна” ГРГ “Україна” / РГ “Крим” ГРГ “Україна”	В. Дубровський		[К.]		
Позиція більшовизму щодо ламаркізму та дарвінізму	ГРГ “Україна”		Г.-Й. Рудольф	[К.]		
Див. також: Оцінка ламаркізму у радянській Росії	ГРГ “Україна”			[К.]		
Позиція більшовизму щодо расово-гігієнічних питань (стерилізація) тощо	ГРГ “Україна”			[К.]		
Поїздка до Німеччини	[ГРГ “Україна”]		[Г.-Й. Рудольф]			
Показник змісту [журналу] “Под знаменем марксизма” 1938–1941 рр.	ГРГ “Україна”			Р.	603/71	
Політ вперед	ГРГ “Остланд”					
Політехнічний інститут в Дніпропетровську ⁹⁰ (з додатком: “Політехнічний інститут” (авт. Тагомір)	[Зондерштаб “Наука”]	[Е.] Райсснер				
Політика більшовиків щодо національностей в Україні	ГРГ “Україна”	В. Дубровський	Р. Проکش		270	

⁸⁸ Збереглася частково.

⁸⁹ Так у тексті.

⁹⁰ Установу не ідентифіковано.

Див. також: Політика Советів щодо національностей	[Управління штабу] / ГРГ “Україна”	В. Дубровський	471
Політика більшовиків щодо національностей	ГРГ “Україна”	Попов	150
Політика Советів щодо мови і літератури	ГРГ “Україна”	П. Ковальов	
Політика Советів щодо національностей	[Управління штабу] / ГРГ “Україна”	В. Дубровський	471
Див. також: Політика більшовиків щодо національностей в Україні	ГРГ “Україна”	В. Дубровський	270
Політична діяльність та виховання студентів у Радянському Союзі та комсомолу у вищій школі	[ГРГ “Україна” / [Зондерштаб “Наука”]	Г. Шпан	
Політичне значення готського питання	[ГРГ “Україна”] / Зондерштаб “Прадавня історія”	[Р. Штампфус]	340/5
Політичне й ідеологічне навчання та виховання у КПРС(б)	ГРГ “Україна”		[К.]
Політичний аналіз продукції дитячої літератури та її періодизація з радянської точки зору	ГРГ “Україна”	Хриstopенко	Р. Проکش
Політичний вплив євреїв в Україні та в Росії	ГРГ “Україна”	М. Гранцін	
Політичні партії кримських татар	[ГРГ “Україна” / РГ “Сімферополь”]	О. Шевельов ⁹¹	[Г. Шмідт] [С.]

⁹¹ Олексій Шевельов (1896–1974) – науковий співробітник Керченського музею (зараз Керченський державний історико-археологічний музей у складі Керченського історико-культурного заповідника). Мав духовну освіту, у 1921 р. став священником. У 1931 р. був заарештований, а після звільнення у 1937 р. навчався у Ленінградському історико-археологічному інституті, працював у Керченському музеї. Під час окупації був призначений новою владою директором музею. Займався відновленням експозиції, здійснив нову інвентаризацію фондів. У 1943 р. зібрання музею були вивезені та відправлені окупантами через Сімферополь до сховища у замку Гьохштедт у Баварії (Німеччина). У 1944 р. О. Шевельов разом із родиною виїхав з німцями до Західної Європи. Оселився в Італії, де в 1948 р. перейшов до католицизму та надалі працював у Ватикані на місцевій радіостанції. Був одружений із донькою Ю. Ю. Марті (щодо Ю. Марті див. далі).

Пошуки в Обласному архіві Києва ⁹²	Г. Браун	Г. Браун		
Пояснення бургомістра м. Плескау щодо російських церковних справ	Д.	Г. Браун	Г. Браун	
Правда про життя в СРСР (1940–1942)	К.	Александрови [М.] Приходько	Александрови [М.] Приходько	500
Правда про тюрми в СРСР та більшовицьку примусову працю				
Правда щодо релігії в Росії		Гольберг / В. Райхардт	Гольберг / В. Райхардт	
Право на приватну власність в СРСР	Р.			
Право та суд у радянському Криму		Г. Теншерт	Г. Теншерт	24
Православна церква в роки радянського панування*		Д. Булгаков	Д. Булгаков	7
Прагнення народів за кордоном [до національної ідентичності шляхом повернення] національного оцягу	Р.			612/71
Прадавня історія Криму				
Праця неповнолітніх		Діркс	Діркс	5
Преса у Білоруській Радянській [Соціалістичній] Республіці	Р.			6342/ 714
Прибуток колгоспних селян*	Раг.	В. Марченко	В. Марченко	5,5
Примус та переконання при більшовизмі		Г.-Й. Рудольф	Г.-Й. Рудольф	647/70

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Природничі науки як [основа] діалектичного матеріалізму	[ГРГ "Остланд" / ГРГ "Центр"]	Равіч-Щербо		Г.		
Про використання художньої літератури в лекційній роботі	ГРГ "Остланд" / ГРГ "Україна"					
Про відтворення робочої сили при капіталізмі та при соціалізмі	ГРГ "Остланд" / ГРГ "Україна"					
Про військову підготовку студентів у Київському університеті	[ГРГ "Україна" / Зондерштаб "Наука"]	І. Августін				
Про військову підготовку студентів	[ГРГ "Україна" / Зондерштаб "Наука"]	І. Августін				
Про завдання партійних організацій в промисловості та на транспорті	[ГРГ "Україна"]			К.	623/70	
Про заповідники	ГРГ "Україна" / РГ "Крим"				640/70	
Про значення бібліотек	[Зондерштаб "Бібліотеки"]	[Ф.-Й. Шгарке]				
Про значення нинішньої радянської пропаганди	ГРГ "Україна"	В. Марченко	Р. Прохш		6	
Про кореляцію політики та економіки	ГРГ "Остланд" / ГРГ "Україна"			Р.		
Про матеріальну культуру найдавнішого населення гірського Криму (поховальні дольмени [...])	ГРГ "Україна" / ГРГ "Україна"	П. Двойченко	Г. Шмідт		10	
Про методи та форми антибільшовицької пропаганди	ГРГ "Остланд"	Б. Філістінський	Шпеєр	Р.	7	6272/70
		[Філістінський?] / В. Блум				

Про обстеження Центрального архіву ⁹³ 05.03.1939 р.	[ГРГ “Україна”] [М. Гранцін]		
Про організацію боротьби з туберкульозом та зараженням туберкульозом в Україні у 1912–1942 рр.	ГРГ “Україна” Плющ	Р. Прокш	27
Про організацію та функції служби охорони здоров’я за радянських часів	ГРГ “Україна” Уфімцев	Р. Прокш	63
Про охорону здоров’я в Росії перед революцією	ГРГ “Україна” [Чепехін]	Р. Прокш	26
Про пропаганду в Україні	ГРГ “Україна” В. Марченко	Р. Прокш	10
Про роботу на селі	ГРГ “Україна” [Зондерштаб “Наука”]	Р. Прокш	12
Про роботу театрів за радянської влади			
Про російську нафтову бактеріологію	[Шварц] [Родзяловська]		
Про сільську школу		Р. Прокш	34
Про соціальну політику в Радянському Союзі*	ГРГ “Україна” [Прино- Денисієвський] І. Соловйов		
Про церковне життя у Смоленську в період з липня 1941 р. по вересень 1943 р.	ГРГ “Центр”		
Проблема батьківства в Радянському Союзі			
Проблема села і міста в ідеології Советів та подолання протиріч між містом і селом на практиці	ГРГ “Україна” С. Драгоманов	Р. Прокш	
Див. також: Протиріччя між містом і селом в СРСР та їх подолання (переклад з радянського журналу “Под знаменем марксизма”)			
Проблеми покоління, родини та шлюбу у радянській художній літературі	Н. Баранова		
Проблеми України	[ГРГ “Україна”] Василяка		
Програма для медико-топографічного опису	ГРГ “Україна” [Лепехін]	Р. Прокш	80

⁹³ Зразок Центрального державний історичний архів України у м. Києві.

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Програма і статут Ленінського комуністичного союзу молоді Радянського Союзу	ГРГ “Україна”	Р. Прокш			31	
Промисловість в Україні за часів Радянського Союзу	ГРГ “Україна”	А. Шкурко	Р. Прокш		80	
Див. також: Промисловість у Радянській Україні	[ГРГ “Україна”]	А. Шкурко				
Промова на [повторному] відкритті Центральної бібліотеки Херсона ⁹⁴	[Зондерштаб “Бібліотеки”]	[Ф.-Й. Шгарке]				
Пропаганда та виховання у Харківському університеті	[Зондерштаб “Наука”]	[Г. Браун]				
Пропагандистські фільми більшовиків відштовхують народ від кіно* (переклад статті з естонської газети “Eesti Sõna” № 198 від 29 серпня 1943 р.)	ГРГ “Остланд” / РГ “Естонія”	Краузе			4	632/70
Пропозиції щодо використання Архіву революції	[ГРГ “Україна”]	[М. Гранцін]				
Проституція за радянських часів	ГРГ “Україна”	Гірш	Р. Прокш		25	
Проституція, венеричні захворювання та боротьба з ними в Радянському Союзі		Башкевич				
Простір та народ України як [першо]основа ⁹⁵	ГРГ “Україна”	Діркс	Р. Прокш		4	
Протиповітряна оборона та хімічний захист (Інструкція для піонерів та школярів)	[ГРГ “Україна”]		[Г. Шмідт]			
Проф. [А. В.] Шестаков та його книга “Історія ССРСР. Краткий курс”	ГРГ “Україна”	М. Міллер	К.-А. Паффен	Дн.		

⁹⁴ Імовірно, державна центральна міська бібліотека (зараз Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Олесея Гончара).

⁹⁵ Так в тексті.

Проф. Юлій Марті ⁹⁶ , колишній директор археологічного музею Керчі	ГРГ “Україна”	О. Шевельов	О. Вайссер	С.	5
Психіатрична допомога в Росії та СРСР	ГРГ “Україна”	[Недешев]	Р. Прокш		53
Психологічна підготовка більшовизму до війни. Загальна тема		Г. Ломмач			97
Психологічна підготовка до війни в Радянському Союзі		Александрови	Г.-Й. Рудольф	К.	
Психологічна підготовка Советів до війни*. Пізніше прочитана Г.-Й. Рудольфом як доповідь	ГРГ “Україна”				
Див. також: Психологічні приготування до війни	[ГРГ “Україна”]		[Г.-Й. Рудольф]		
Психологічні проблеми війни на Сході. Загальна тема*					
Психологія радянської людини	Управління штабу	“Невідомий” ⁹⁸			610/5

⁹⁶ Марті Юлій Юлійович (1874–1959) – археолог, автор бл. 60 наукових праць, переважно з історії Боспорського царства. Навчався в Петербурзькому історико-філологічному інституті, вивчав давні мови, історію, археологію. Після навчання був призначений викладачем Керченської Олександрівської гімназії, де обласнував музей старожитностей, досліджував пам’ятки Боспорського царства. У 1921 р. був призначений директором Керченського музею (зараз Керченський державний історико-археологічний музей у складі Керченського історико-культурного заповідника), активно проводив археологічні розкопки на Керченському півострові. З 1939 р. за віком залишив посаду директора музею, але працював його заступником з наукової частини. У 1941 р. за дорученням Комітету з евакуації займався перевезенням майна та цінностей музею до Армавіра, де вони загинули під час бомбардування. Після війни працював зберігачем фондів, науковим співробітником спочатку у Херсонському музеї, пізніше – знову в Керченському музеї. Див.: *Шестаков С. Юлій Юлійович Марті / С. Шестаков, Н. Шестакова // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини : Зб. наук. пр. з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології / Ін-т проблем сучасного мистецтва Акад. мист-в України ; Редкол. : В. Д. Сидоренко (голова), В. І. Тимофіенко, О. В. Сіткарьова та ін. – Київ : Видавничий дім А+С, 2006. – Вип. 3. – Ч. 1. До 180-річчя Керченського музею старожитностей. – С. 160–175; *Його ж: Исследователь и хранитель древностей [Электронный ресурс]. – Крымские известия. № 208 (4411) 7 ноября 2009 г. – Режим доступа: <http://www.ki-old.gada.crimea.ua/potema/2009/208/search.html> – Дата обращения: 26.04.2013.**

⁹⁷ Зараз Керченський державний історико-археологічний музей у складі Керченського історико-культурного заповідника.

⁹⁸ Так у тексті.

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Психологія українського народу в його філософії та працях	[Управління штабу / ГРГ "Україна"]	А. Ольховський				
Півнік по Києву	ГРГ ["Україна"]	Кляйн / Г.-Й. Рудольф				610/5
Пшениця в Криму	ГРГ "Україна"	П. Двойченко	Г. Берент			
Раби машин	[Управління штабу]				9	
Радгоспи в СРСР*	ГРГ "Центр"	Громов	Зейбот		68	647/70
Радянська архітектура в Києві	ГРГ "Україна"	Хаустов		[К.]		
Радянська архітектура	[Зондерштаб "Зображальне мистецтво"]	[О.] Кляйн				310/5
Радянська архітектура	ГРГ "Україна"	[Є. Наконечний]	Р. Прокш		72	631/70
Радянська видавнича справа: матеріали до теми Радянська воєнна агітація	ГРГ "Україна"	[С.] Драгоманов	Р. Прокш		150	
Радянська газетна та журнальна справа у 1917–1941 рр.	ГРГ "Україна"	Лінчевський			116	624/70
Радянська держава як функціональна вартість світової революції.		Р. Прокш				
Опубл.: "Völkischer Beobachter" від 23 травня 1944 р.						
Радянська дитина		[Долгоненков]				
Радянська журналістика	ГРГ "Україна"	Лінчевський / [Підчаний]	Р. Прокш	[К.]	260	
Радянська інтелігенція – новий тип інтелігенції		Чернов				
Радянська література за останні 10 років	ГРГ "Україна"	Р. Александров	Г.-Й. Рудольф		31	633/70

Радянська література щодо російського містечтва	ГРГ "Україна"	Томсон	93
Радянська марка як засіб політичного керівництва	ГРГ "Україна"	Дн.	
Радянська мовна політика	[ГРГ "Україна"]	В. Державин	40
Радянська охорона здоров'я	[ГРГ "Україна"]	Уфімцев	8
Радянська педагогіка і радянська шкільна та освітня справа: додатки	ГРГ "Україна"	Р. Проکش	18
Радянська педагогіка та радянська шкільна справа*	ГРГ "Україна"	Р. Проکش	77
Радянська педагогіка та школа (частина)	ГРГ "Україна"	[К.]	
Радянська політика щодо літератури та радянська видавнича справа	ГРГ "Україна"	[К.]	
Радянська політика щодо населення та радянська охорона здоров'я	ГРГ "Україна"	Р. Проکش	30
Радянська політика щодо письменства: додатки	[Горохолінська]		
Радянська політика щодо природного приросту населення, материнства та абортів	[Клумов]		
Радянська поштова марка як засіб політичного керівництва	ГРГ "Україна"	Р. Проکش	24
Радянська психологія (з 9-ма додатками)	Є. Шведер	К.-А. Паффен	
Див. також: Радянська психологія і ставлення до німецького	[Зондерштаб "Наука"]	Г. Дойхлер	
Радянська біологія на службі більшовизму	[Зондерштаб "Наука"]	Г. Дойхлер	
Радянська родина	ГРГ "Україна"	М. Ветухов	
	ГРГ "Україна"	Р. Проکش	
		Г.-Й. Рудольф	6111/ 70
Радянська соціальна політика (загальна тема)	ГРГ "Україна"	[К.]	
Радянська судова медицина	ГРГ "Україна"	Шепалевський	70
Радянська судова практика в цивільному праві	ГРГ "Україна"	Дн.	
Радянська теорія права та філософія	ГРГ "Україна"	[К.]	
Радянська художня література як засіб підготовки світової комуністичної війни*	[ГРГ "Остланд" / ГРГ "Центр"]	[Айсманн]	53
Радянське житлове законодавство та житлове будівництво	ГРГ "Україна"	Н. Баранова	
		Є. Наконечний	К.

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
Радянське житлове законодавство	ГРГ “Україна”	Абрамович	Р. Прокш		103	
Радянське забезпечення пенсіонерів, інвалідів та літніх людей	ГРГ “Україна”	Яценко	Р. Прокш		30	
Радянське законодавство про пресу та організація радянських журналів і письменників	ГРГ “Україна”		Р. Прокш		45	
Радянське пенсійне забезпечення, піклування про інвалідів та старих	[Управління штабу]					
Радянське пенсійне законодавство	ГРГ “Україна”	Яценко		[К.]		
Радянське право у Західній Україні	ГРГ “Україна”	В. Лисий			50	
Радянське правосуддя у цивільному процесі	ГРГ “Україна”	[Пушкін]	[А. Фрешко]		97	
Радянський катехізис	ГРГ “Остланд”			Р.		623/70
Див. також: Радянський катехізис: політична сатира	ГРГ “Україна”	Р. Александров	Г.-Й. Рудольф			
Радянський кінематограф	ГРГ “Україна”	М. Торопов (Топоров / Марченко (?))	Р. Прокш			
Див. також: Радянський кінематограф: додатки до теми	ГРГ “Україна”	М. Торопов (Топоров / Марченко (?))	Р. Прокш		126	
Радянський музей	ГРГ “Україна” / РГ “Дніпро-петровськ”	Мюллер [М. Міллер?]	В. Модрян		26	
Радянський РАГС	ГРГ [“Бельгія та Північна Франція”]	[Ананьїч] Фогель		М.		
Радянський роман як творець радянського менталітету та психології	ГРГ “Україна”	[Лінчевський]	Р. Прокш			
Радянський театр як засіб політично-агітаційного керівництва: додатки	ГРГ “Україна”					
Радянський ювілей.	ГРГ “Україна”	Р. Александров				

Опубл.: “Последние новости” від 9 листопада 1942 р.

Радянські євреї: як вони живуть

Радянські нагороди, грамоти, ордени, медалі тощо як засіб пропаганди та агітації

Радянські ордени та відзнаки

Радянські політичні урочистості, їхні зміни від Комінтерну до національних тенденцій, спроби знищення релігійних звичаїв шляхом радянізації родини

Радянські польові листи* (за матеріалами низки листів радянських військовослужбовців, отриманих співробітниками ОШР від служб групи армій “А”)

Радянські представництва за кордоном*

Радянські робітничі факультети⁹⁹

Радянські фінанси

Радянські юристи, їхнє суспільне становище та корпоративна організація

Расова теорія як знаряддя придушення народів (радянська брошура)

Расові теорії на підставі антропологічних [даних] (переклад з журналу “Под знаменем марксизма”) Реалізація програми [Державної вченої ради¹⁰⁰] та питань політехнічного викладання у час з 1923 по 1931 рр. (частина III роботи “Радянська педагогіка та школа”)

⁹⁹ Російською мовою.

¹⁰⁰ Державна вчена рада (1919–1933) – керівний науково-методичний орган Народного комісаріату просвіти РРФСР, що відав реалізацією державної політики в сфері науки, освіти, культури та виховання.

ГРГ “Україна” / РГ “Дніпро-петровськ”	Островський	К.-А. Паффен	
ГРГ “Україна”	[Вахомський]	Р. Прокш	21
ГРГ “Україна”	[Вахомський]	Р. Прокш	С.
Управління штабу	Штайнберг	Г. фон Крузенштерн	10 65/70
Управління штабу	С.		33 62/70
ГРГ “Україна”	Шидлова		2
ГРГ “Україна”	В. Марченко [А. Фрешко]	Р. Прокш Г. Берент	23 19
[ГРГ “Україна”]	[О. Венднатель]		
	Г.-Й. Рудольф		
ГРГ “Україна”	Г. Ващенко	Р. Прокш	107

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Резолюція конференції духовенства в м. Печур ¹⁰¹	ГРГ “Остланд” / РГ “Естонія” (філіал у Дерпті)			Д.		
Результати більшовицької аграрної політики в Україні ¹⁰²	ГРГ “Україна”	С. Сосновий	Р. Проکش		270 (280?)	
Результати введення закону про посилення трудової дисципліни від 1940 р.	ГРГ “Україна”	К.-А. Паффен / Солнцев [Гуцко]			21	
Результати трирічної діяльності німецьких адміністративних органів в Україні в уявленні українського населення	[Управління штабу]					
Релігійне становище кримських татар	Зондерштаб “Наука”	[К. Розенфельдер]			350/5	
Релігійність українського народу	ГРГ “Україна”	Попов	Р. Проکش		197	
Релігійно-моральні [поняття] та [сприйняття] українського народу	[Управління штабу]	Попов				
Релігія в Німеччині та в Росії*	ГРГ “Остланд”	Алексєєв (Сирянський) О. Моргун	Шпеєр	Р. / Пл.	6	66/70
Ремісничє виробництво Східної України (частини I, II)	ГРГ “Україна”				74	
Ремісничє виробництво та промисловість	ГРГ “Україна”	О. Моргун	Р. Проکش		351	

¹⁰¹ Печур (нім.: Petschur) – місто Печори у Псковській області Росії (рос.: Печоры).

¹⁰² Українською мовою.

Реставраційні роботи у деметрівських катакомбах I ¹⁰³	[Зондерштаб “Зображальне мистецтво”] [Зондерштаб “Зображальне мистецтво”] [ГРГ “Україна”] ГРГ “Україна”]	[О. Кляйн]	310/5
Реставраційні роботи у деметрівських катакомбах II	[ГРГ “Україна”] ГРГ “Україна”]	[О. Кляйн]	310/5
Різьблення по кістці у кримських татар	[П. Я.] Чепуріна	[Г. Шмідт]	
Робота київського радянського видавництва дитячої літератури	Христопенко	Р. Прокш	
Робота школи у громаді села та міста	[Управління штабу]		
Робота школярів та шкільні майстерні	[Управління штабу]		
Роботи в Києві (Музей народного мистецтва) ¹⁰⁴	Зондерштаб “Фолькло- ристика”	Г. Лоренцен	320/5
Роботи з карбування та виготовлення філіграні в Криму	[ГРГ “Україна”]	[П. Я.] Чепуріна	[Г. Шмідт]
Робоче донесення з Кавказу (вересень), [1942]	Зондерштаб “Прадавня історія”	Й. Бенекє	340/5

¹⁰³ Так у тексті. Під назвою “деметрівські катакомби” у документах Штабу фігурував т. зв. склеп Деметри – історико-археологічна пам’ятка боспорського періоду, створена у I ст. н. е. Склеп представляє собою поховальну камеру із розписами, центральне місце серед яких займає зображення богині родючості Деметри, і вважається цінною пам’яткою боспорського живопису. Див.: Склеп Деметри [Електронний ресурс] / Об’єкти Керченського історико-культурного заповідника. – Електрон. текст. дан. – Режим доступу: <http://www.kerch-museum.com/ru/objekty/skler-demetry.html> – Дата обращения: 26.04.2013; *Зінько О.* Склеп Деметри / *О. Зінько // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини* : Зб. наук. пр. з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології / Ін-т проблем сучасного мистецтва Акад. мист-в України; Редкол.: В. Д. Сидоренко (голова), В. І. Тимофієнко, О. В. Сіткарьова та ін. – Київ : Видавничий дім А+С, 2006. – Вип. 3. – Ч. 1. До 180-річчя Керченського музею старожитностей. – С. 62–66.

¹⁰⁴ Зараз Національний музей українського народного декоративного мистецтва.

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Робоче донесення з Кавказу (листопад), [1942]	Зондерштаб “Прадавня історія”	Й. Бенекс				340/5
Робоче донесення за вересень, [1942]	Зондерштаб “Прадавня історія”	В. Модріян		Дн.		340/5
Робоче донесення за жовтень, [1942]	Зондерштаб “Прадавня історія”	[В. Модріян]		Дн.		340/5
Робоче донесення за листопад, [1942]	Зондерштаб “Прадавня історія”	[В. Модріян]		Дн.		340/5
Робоче донесення за грудень, [1942]	Зондерштаб “Прадавня історія”	[В. Модріян]		Дн.		340/5
Робоче донесення щодо Криму, [1942]	Зондерштаб “Прадавня історія”	Ф. Герке				340/5
Робоче донесення щодо Херсонесу, [1942]	Зондерштаб “Прадавня історія”	Ф. Герке				340/5
Робочий звіт № 2 з додатками щодо переміщених документів, єврейських документів, приватних єврейських архівів, організації єврейських архівів, юдаїки, єврейських секцій	[ГРГ “Україна” / Зондерштаб “Архіви”]	М. Гранцін				
Робочий звіт щодо м. Харкова	[Зондерштаб “Бібліотеки”]	[О. Гімпель]				
Родина Гугтенгаймів						670/2
Родина у кримських татар (до радянізації Криму) Див. також: Родина у кримських татар	ГРГ “Україна” ГРГ “Україна”	Ф. Аблаєв Абібулаєв		Г. Берент		

Розбудова [системи загальноосвітніх] радянських шкіл	[ГРГ “Україна”]	М. Шок	
Див. також: Розбудова радянської школи	[ГРГ “Україна”]	[М. Шок]	
Розвиток промисловості у Радянському Союзі	ГРГ “Україна”	А. [Шкурко]	Р. Проکش
Розвиток професіонального навчання в сільському господарстві ¹⁰⁵	ГРГ “Україна”		Зоммер [К.]
Розвиток системи заробітної плати та її форм у радянському сільському господарстві	ГРГ “Україна”	К. Кононенко	
Роздуми щодо демографічної ситуації у Мінську та околицях		Аніщенко	
Роздуми щодо релігійності, церкви та духовенства у царській Росії та у радянській державі	ГРГ “Україна”	3. Шраттенкер	19
Див., імовірно, ту ж роботу: Міркування щодо релігійності, церкви та духовності в царській Росії та за радянських часів	ГРГ “Україна” / РГ “Харків”		
Розмова ¹⁰⁶ з архієпископом Антонієм ¹⁰⁷	Зондерштаб “Наука”	[фон Клот]	350/5
Розмова з єпископом Вікентієм	Зондерштаб “Наука”	[К. Розенфельдер]	350/5

¹⁰⁵ Автор – співробітник т. зв. Дослідницького центру сільського господарства [при райхскомісарі] України, але точну назву зазначеної установи не ідентифіковано.

¹⁰⁶ Тут і далі записи розмов співробітників ОШР з низкою духовних осіб, що мали слугувати доповненням до великої праці Макса Шока “Теорія та практика антирелігійної боротьби у Радянському Союзі”.

¹⁰⁷ Архієпископ Антоній (Олександр Францевич Марценко) (1887–1954) до Другої світової війни був єпископом Православної автокефальної церкви у Польщі, у 1939 р. перейшов під юрисдикцію Московського Патріархагу. У серпні 1941 р. взяв участь у нараді духовніцтва у Почаївській лаврі під проводом митрополита Алексія Громадського, де було проголошено створення Української автономної православної церкви (або Автономної православної церкви), що визнавала канонічне підпорядкування Московській Патріархії. 22 серпня того ж року став архієпископом Херсонським і Одеським (до березня 1944 р.).

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Розмова з єпископом Никанором ¹⁰⁸ та єпископом Мстиславом ¹⁰⁹	Зондерштаб “Наука”	[К. Розенфельдер]				350/5
Розмова з єпископом Никанором	Зондерштаб “Наука”	[фон Клот]				350/5
Розмова з єпископом Пантелеймоном	Зондерштаб “Наука”	[К. Розенфельдер]				350/5
Розмова з керівником відділу овочівництва Нікітського ботанічного саду	[Зондерштаб “Наука”]	[Шварц]				
Розмова про Радянський Союз	ГРГ “Україна”	Г.-Й. Рудольф	Г. Шмідт		46	
Розмови про політичні та культурні питання татарського народу	ГРГ “Україна”					
Роль євреїв у радянському кінематографі*	Управління штабу	Г. Дроздов		Рат.	27	
Роль науки у розвитку продуктивних сил СРСР	ГРГ “Остланд” / ГРГ “Україна”					
Роль [газети] “Правда” у розкритті антидержавних та антипартійних підступів (документи часів процесу над троцькістами 1936–1937 рр.)	ГРГ “Україна”			[К.]		
Роль радгоспів у радянському сільському господарстві	ГРГ “Україна”	К. Кононенко				
Російська інтелігенція та більшовики	ГРГ “Україна” / РГ “Сімферополь”	[А. Фрешко]	Г. Теншерт		11	

¹⁰⁸ Єпископ Никанор (Абрамович (Бурчак-Абрамович) Никанор Никанорович) (1883–1969) з 16 березня 1942 р. – голова Київської кафедри Української автокефальної православної церкви, з 17 травня того ж року – архієпископ Київський та Чигиринський.

¹⁰⁹ Єпископ Мстислав (Степан Іванович Скрипник) (1898–1993) у 1942 р. – єпископ Переяславський Української автокефальної православної церкви. У 1944 р. виїхав до Західної Європи, у 1947 р. – до США. У 1970-х роках очолював Українську православну церкву в США. В червні 1990 р. після затвердження Всеукраїнським Православним Собором у Києві Української автокефальної православної церкви був обраний Патріархом Київським і всієї України.

Російська православна церква в Ростові	[Управління штабу]	Б.	66/72
Російське соціальне законодавство напередодні революції	ГРГ “Україна”	Р. Проکش	100
Російський месіанізм* (за матеріалами книги “Еуропа und die Seele des Ostens” (“Європа та душа Сходу”))	Управління штабу	Томсон	18
Російський народ є повноправним членом родини вільних народів нової Європи** (переклад пропагандистської листівки)	[ГРГ “Остланд”/ ГРГ “Центр”]	См.	6342/70
Росія чи СРСР?	ГРГ “Остланд”	Р.	627/70
Руйнування та знищення предметів мистецтва у київських церквах	ГРГ “Україна”	[К.]	
Див. також: Руйнування культурних цінностей у Києві та відсутність нагляду за ними під час більшовиків			
Рух чорносотенців (Cent noirs)	ГРГ “Україна”	[К.]	
Див. також: Чорна сотня	ГРГ “Україна”		34
Рушійні сили радянської соціалістичної спільноти	ГРГ “Остланд” / ГРГ “Україна”		
Свобода творчості в Радянському Союзі	[ГРГ “Україна”]	Г. Берент	
Святкування Різдва у таборі для російських військовополонених в Естонії	ГРГ “Остланд”	Шульга	
Свято на честь відкриття курсів підвищення кваліфікації для вчителів у Плескау	ГРГ “Остланд”	[Логінов]	
Секуальна проблема в СРСР	ГРГ “Україна”	Пл.	
Секуальні аномалії у соціальному та криміналістичному [аспекті]	Прилуцький	Дн.	
Секуальні патології в Радянському Союзі	Ольшєвська		

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Секуляризація та руйнування церков у Сімферополі (Доповнення до кийської роботи “Руйнування культурних цінностей у Києві та відсутність нагледу за ними під час більшовиків”)	ГРГ “Україна”	[Вархов]	Г. Шмідт		8	
Серед ризьких литовців	ГРГ “Остланд”			Р.	6342/ 713	
Сила ідеї	ГРГ “Україна”					
Система більшовицької пропаганди та агітації серед населення Радянського Союзу	ГРГ “Остланд” / ГРГ “Україна”	В. Марченко	Р. Проکش		5	
Система забезпечення радянського населення продовольством	ГРГ “Україна”	Старицький	Р. Проکش			
Система першопочаткового розподілу народного прибутку в СРСР	[ГРГ “Україна”]	А. Шкурко				
Сільськогосподарський інститут м. Херсона	[Зондерштаб “Наука”]	[Р. Тіле]				
Сліди германської стародавньої історії на південному узбережжі [Криму]	[ГРГ “Україна”]	Мойсєєв	[Г. Берент]			
Солдат Червоної Армії**	Управління штабу	С. ¹¹⁰		Рат.	18	65/[...]
Соціалізм та праця	ГРГ “Остланд” / ГРГ “Україна”					
Соціалістична організація суспільної праці	ГРГ “Остланд” / ГРГ “Україна”					
Соціалістичне змагання та стахановський рух	[Управління штабу] / ГРГ “Україна”	Пешков	Р. Проکش		373	
Соціальне страхування в радянській державі	ГРГ “Україна”	Іваницький	Р. Проکش		75	

¹¹⁰ Тут і далі так у тексті.

Соціальні проблеми при відбудові в Україні	[ГРГ “Україна”]	В. Дубровський	
Соціально-класова структура населення УРСР	ГРГ “Україна”	С. Сосновий	
Списки музеїв давньої історії в Україні	Зондерштаб “Прадавня історія”	[Р. Шгампфус]	340/5
Спільні питання в генетиці та селекції ([за матеріалами журналу] “Под знаменем марксизма”)	[ГРГ “Україна”]	[Г.-Й. Рудольф]	25
Спогади (про пережите) українця Шапшаря	ГРГ “Україна” / РГ “Крим”		
Спогади про концентраційний табір на Соловках	ГРГ “Україна”	М. Кекало	
Спогади про радянські часи у м. Печори	ГРГ “Остланд”		
Спорудження шкіл та великі споруди у комунальному житловому господарстві	ГРГ “Україна”	Гурін	160
Справжнє обличчя більшовизму	[Управління штабу]	Г. Вундер	340
Ставлення більшовизму до расового питання	ГРГ “Україна”	Г.-Й. Рудольф	
Ставлення росіян з Харкова до становища в окупованій Україні	ГРГ “Україна”	О. Філіппов	
Стадії розвитку характерних ознак надбудов за готів	ГРГ “Україна”	Г. Шмідт	
Сталін: хто він?*	Управління штабу		Рат. 19
Сталін та ленінізм	ГРГ “Україна”	Іванов	
Сталінське піклування про дітей	ГРГ “Україна”	М. Александров	41
Стан мікробіологічних досліджень в Росії та створення інституту ¹¹¹	[Зондерштаб “Наука”]	[Шварц]	
Стан у Червоній Армії та на Червоному Флоті в Ленінграді*	ГРГ “Україна”	М. Александров	Г.-Й. Рудольф
Становище жінки у побуті в СРСР	ГРГ “Україна”	[Н.] Бутович	Дн. 28
		К.-А. Паффен	

¹¹¹ Так у тексті. Ймовірно, йдеться про Інститут мікробіології АН СРСР, створений у Москві в 1934 р. на основі організованої у Ленінграді в 1930 р. мікробіологічної лабораторії АН СРСР (зараз Інститут мікробіології ім. С. М. Виноградського).

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Становище науки в Радянському Союзі*	[ГРГ "Україна"]	О. Філіппов	К.-А. Паффен		4	
Становище німців у Радянській Росії	[ГРГ "Україна"]	[Г.-Й. Рудольф]				
Становище радянського громадянина у війні	ГРГ "Україна"	Александров	Г.-Й. Рудольф			
Становище церкви I	Зондерштаб "Наука"	В. фон Франке				350/5
Становище церкви II	Зондерштаб "Наука"	[В. фон Франке]				350/5
Становище церкви III	Зондерштаб "Наука"	[В. фон Франке]				350/5
Становище церкви IV	Зондерштаб "Наука"	[В. фон Франке]				350/5
Становище церкви в Генерал-губернаторстві	Зондерштаб "Наука"	К. Розенфельдер				350/5
Становище церкви в Києві	Зондерштаб "Наука"	[К. Розенфельдер]				350/5
Становище церкви в Радянській Україні	Зондерштаб "Наука"	[К. Розенфельдер]				350/5
Становище церкви в Україні	Зондерштаб "Наука"	[К. Розенфельдер]				350/5
Становище церкви в Херсоні. З додатками: "Архімандрит Олександр", "Собор", "Обряд причастя", "Пасха", "Поминальний день", "Богослужіння"	[ГРГ "Україна"]	Г.-Й. Рудольф				
Статистика обіймання єврейми посад в [державних] установах та в економіці м. Дніпропетровська	ГРГ "Україна"	[В. Дубровський]	[Р. Прокш]		5	
Див. імовірно, ту ж роботу: Статистика призначення євреїв на посади	ГРГ "Україна"	[В. Дубровський]	[Р. Прокш]		5	
Статистичний облік води для зрошення	ГРГ "Україна"	П. Двойченко	Г. Берент			
Статистичні відомості про поширення туберкульозу в Криму	ГРГ "Україна" / РГ "Крим"					

Статистичні відомості щодо демографії та навчання з одного українського села	ГРГ “Україна”	Ціммерманн		
Статут більшовицької партії	ГРГ “Остланд” / ГРГ “Україна”	Оберемко	Р. Прокш	
Стахановський рух на радянському залізничному транспорті	ГРГ “Україна”	Назаренко Маньковська ¹¹²		
Створення та діяльність курсів для трактористів	[Управління штабу]	І. Александров		27
Створення та завдання Будинку піонерів у Мінську	ГРГ “Україна”	Є. Шведер	К.-А. Паффен	27
Створення та структура комсомолу* (за матеріалами райкомісаріату “Остланд”)	ГРГ “Україна”	Р. Прокш		3
Стінна газета як засіб агітації та пропаганди*				
Структура “Держплану” при Раді народних комісарів СРСР (переклад фрагменту видання РНК СРСР)	ГРГ “Україна” / РГ “Харків”	[М.] Міллер		
Структура марксистсько-ленінського навчання у вищих школах	ГРГ “Україна”			
Структура та організація музейної справи в [Радянському] Союзі та у республіках	ГРГ “Україна”		Дн.	
Структура ЦК та його органів	ГРГ “Україна”	Р. Прокш		12
Структурні зміни російського народу під впливом більшовизму та значення цих змін для ведення війни радянською державою	ГРГ “Україна”	Р. Прокш		25
Структурні зміни російського народу під впливом більшовизму (прочитана як доповідь на засіданні Управління штабу у Мінську 20 червня 1943 р.)				
Студент та студентка в СРСР	ГРГ “Україна”			
Студентські [дослідження] в Житомирі	ГРГ “Україна” Зондерштаб “Фольклористика”	Г.-В. Тьольке	Дн.	330/5

¹¹² Батько та син.

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Судовий процес над німецькими офіцерами у Харкові* (за матеріалами газети "Известия" (№ 296 (8289) – № 300 (8293) за період від 16 по 21 грудня 1943 р.). <i>Тамсно</i>	Управління штабу	В. Райхардт		Рат.	19	
Суспільне буття та суспільна самосвідомість	ГРГ "Остланд" / ГРГ "Україна" / ГРГ "Україна"	Діркс	Р. Прокш		6	
Сутність та соціологічна структура українського народу	ГРГ "Україна"	Василяка		Фр.	120	
Сучасні засади селянського сільського господарства в Україні на випадок відновлення всього сільського господарства країни США та СРСР*	Управління штабу	С.	Г. Вундер / Г. Вілль / Г. Мухов		14	
Таблиці щодо вікового складу населення УРСР у 1920, 1930 та 1939 рр.	ГРГ "Україна"	С. Сосновий	Р. Прокш		5	
Тамний державний перелік складу керівних осіб у СРСР (113 фотовідбитків)	ГРГ "Україна"	Ю. Рюгер			113	
Татарський театр у Криму	ГРГ "Україна"		О. Вайссер	С.	7	
Татарські поселення на південному узбережжі Криму	ГРГ "Україна" / РГ "Крим"					
Театр БРСР у новому сезоні				М.	632/ 714	
Театр і більшовики		Александрови (Д. М. Рудін) / Лінчевський [М. Шок]				
Театр як політичний засіб керівництва	[ГРГ "Україна"]				180	
Театральне життя у Києві	[ГРГ "Україна"]					
Театри у Мінську				М.	632/	

Тексти до серії діалогів за темою “Антирелігійна пропаганда”	ГРГ “Україна”	Ф. Курцвайль	63
Теоретичні засади радянської педагогіки (глава I)	ГРГ “Україна”	Р. Прокш	47
Теорія та практика антирелігійної боротьби у Радянському Союзі. З додатками: розмова з єпископом Никанором, антирелігійна пропаганда (Приходько), звіт проф. К. Штели, розмова з інженером Броуце, розмова з фрау Х.	ГРГ “Україна”	К.	13
Техніка [здійснення] і практика антирелігійної пропаганди	ГРГ “Україна”	Александров [П. Я.] Чепуріна	
Техніка голосування на виборах	ГРГ “Україна”	Г.-Й. Рудольф	
Техніка ткацтва у кримських татар	ГРГ “Україна” / РГ “Крим”	Оберемко	
Технічна політика більшовизму у промисловості та залізничній транспортній справі	ГРГ “Україна”	Маленко	640/70
Див. також: Завдання партійних організацій у промисловості та транспортній справі	ГРГ “Україна”	Сапожков	45
Тиф в Україні	[Управління штабу]	Р. Прокш	5
Ті, кого ведуть, або ті, хто веде	[Управління штабу]	К. Бретгауер	
Той, хто хоче обманом успадкувати безсмертя	ГРГ “Центр”	Ф. Морозов	
Опубл.: “Westdeutscher Beobachter”, Кьольн, від 1 березня 1942 р.	ГРГ “Україна”	Клименко	
Трагедія російської православної церкви	[Зондерштаб “Наука”]	Р. Прокш	
Транспортна справа та інфраструктура у СРСР			
Транспортний інститут ¹¹³ та університет Дніпропетровська ¹¹⁴			

¹¹³ Імовірно, Дніпропетровський інститут інженерів залізничного транспорту, відкритий у Дніпропетровську в 1930 р. (зараз Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту ім. академіка В. Лазаряна).

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Три нові памфлети Іллі Еренбурга (за матеріалами радянської газети “Красная звезда”) Три хвилі (п’єса)	Управління штабу ГРГ “Україна”	Г. фон Крузенштерн Владимиров ¹¹⁵	Є. Самойлов / Р. фон Реннгартен	Хн.	11	6710/ 70
Трипілля – центр боротьби проти більшовизму в Україні	ГРГ “Україна”	Ф. Аблаєв		С.		
Тюрко-татарська література в Криму	ГРГ “Україна”					
Убогі помешкання більшовиків у Києві “Україна”: довідник	ГРГ “Україна”			К.		
Україна в національній політиці СРСР	[ГРГ “Україна”]	А. Ольховський				
Україна і Європа	ГРГ “Україна” [ГРГ “Україна”]	В. Дубровський М. Ветухов		[К.]		
Українська автокефальна церква	ГРГ “Україна”	Босс				
Українська земля	ГРГ “Україна”	Володимиров	Р. Проکش		26	
Українська інтелігенція, історія та структура	ГРГ “Україна”	А. Ольховський				
Див також: Аналіз питань щодо української інтелігенції (походження, історичний розвиток, факти тощо)	ГРГ “Україна”	А. Ольховський	Р. Проکش			
Українська історія в Київському університеті	[Зондерштаб “Наука”]	Б. Зіблер				
Українська література радянського періоду	ГРГ “Україна”	Міяковський ¹¹⁶	Р. Проکش			
Українська радянська фольклористика	[Управління штабу /	А. Ольховський			280	

¹¹⁴ Дніпропетровський державний університет (зараз Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара).

¹¹⁵ Псевдонім, ім’я та прізвище автора не ідентифіковано.

¹¹⁶ Міяковський Володимир Варламович (1888–1972) – український історик-архівіст і літературознавець.

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Флорівський монастир у Києві (доповнення до загальної праці М. Гранціна “Руйнування культурних цінностей у Києві та відсутність нагаду за ними під час більшовиків”) Див. також: Доля одного монастиря Фольклористичні [дослідження] в Криму	ГРГ “Україна”	М. Гранцін				
Форми і методи керівництва пресою через партію та державу Фото-, кіноархів ¹¹⁷	ГРГ “Україна” Зондерштаб “Фольклористика”	М. Гранцін Г. Бьоніш		К.		330/5
Фотодокументи з одного українського села	ГРГ “Україна” / Зондерштаб “Архіви”]	М. Гранцін				
Характер українського народу Характеристика радянського селянина* Характерні німецькі ознаки у дерев’яній архітектурі Остланду Характерні риси німецьких шкіл в німецьких колоніях за часів царизму Хатні ремесла кримських татар Херсонес Таврійський та його музей	ГРГ “Україна” ГРГ “Центр” ГРГ “Остланд” [ГРГ “Україна”] [ГРГ “Україна”] [ГРГ “Україна”]	Г. Антон Діркс Громов	М. Рік Р. Прокш Зейбот		7 8 44	 647/70 612/71
				Р.		
			[О. Вайссер]			

¹¹⁷ Всеукраїнський центральний фотокіноархів (зараз Центральний державний кінофотофоноархів ім. Г. С. Пшеничного).

¹¹⁸ Тахтай Олександр Кузьмич (1890–1963) – археолог, дослідник ранньої скіфо-сарматської, античної, середньовічної культур, нумізматики, епіграфіки. Вчився на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету, звідки перевівся до Петербурзького археологічного інституту. Після Першої світової війни проживав та працював у Полтаві, займався музейною справою та охороною історико-археологічних пам’яток, проводив археологічні розкопки в басейні р. Орелі. У 1929 р. був зарештований за звинуваченням у антирадянській агітації, але невдовзі звільнений та призначений директором Херсонського краєзнавчого музею (1930–

Хронологія Кримського ханства*	ГРГ “Україна” / РГ “Сімферополь”	Ф. Аблаєв	6 ¹¹⁹
Хто керує Англією? (за радянськими матеріалами)	ГРГ “Україна”	Р. фон Реннгартен	6
Хто такий Гітлер і чого він хоче* (переклад фрагменту статті О. Толстого, надрукованої в газеті “Известия” від 17 липня 1941 р.) Художник Макогон	ГРГ “Україна”	О. Венднатель	Х.
Див. також: Листування родини Макогонів	Зондерштаб “Наука”	Е. Ланге	32
Варіант зі зміненими іменами і прізвищами: Художник Іванов (із доповненнями: Листування родини Іванових)	Зондерштаб “Наука”	Г.-Й. Рудольф	
Царський панславізм та “червоний” панславізм* ¹²⁰	Управління штабу	Е. Ланге	Рат. 34 629/70
Центральна бібліотека м. Смоленська ^{121*}	ГРГ “Центр” / РГ “Смоленськ”	В. Шорохова	10 6341/ 714

1934). Продовжував займатися археологічними розкопками, але у 1934 р. був знову заарештований, потім звільнений і переведений до Цюрупинського музею, а в 1935 р. – до Херсонського історико-археологічного музею-заповідника у Севастополі, де продовжував працювати також і під час окупації. Після війни залишився в Україні, а у 1949 р. знову був заарештований і засуджений до 25 років перебування у таборі на Донбасі. У 1955 р. був достроково звільнений, у 1956–1963 рр. працював у Донецькому краєзнавчому музеї. З 1959 р. – дійсний член Одеського археологічного товариства. Див.: *Юренко С. Тахтай Олександр Кузьмич / С. Юренко // Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник. Серія “Українські історики”*. – Київ: Інститут історії України НАН України. – Вип. 2, ч. 2. – 2004. – С. 311–312.

¹¹⁹ Рукописних сторінок.

¹²⁰ Роботу отримано з МОСТ.

¹²¹ Імовірно, Смоленська центральна бібліотека ім. В. І. Леніна (зараз Смоленська обласна універсальна бібліотека ім. О. Т. Твардовського).

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Центральний архів давніх актів ¹²²	ГРГ “Україна” / Зондерштаб “Архіви”	М. Гранцін				
Центральний державний історичний архів Харкова ¹²³	[ГРГ “Україна” / Зондерштаб “Архіви”]	[Людкекенс]				
Церкви м. Смоленська	ГРГ “Центр”	І. Морозов				
Церкви у Могильові	[ГРГ “Остланд” / ГРГ “Центр”]					
Церкви, мечеті та синагоги в Сімферополі	Зондерштаб “Наука”	[К. Розенфельдер]				350/5
Церковна політика більшовиків у балтійських державах та Білорусії за часів окупації	ГРГ “Центр”	Ф. Морозов				
Церковна історія в Росії у XVII ст.	[ГРГ “Україна”]	[М. Шок]				
Церковне життя після звільнення з-під більшовицького ярма	ГРГ “Остланд”			Р.		66/712
Цикл татарських життєвих та народних звичаїв	ГРГ “Україна”	Ф. Аблаєв		С.		
Цілі і напрямки нового союзу держав	[Управління штабу]			Б.		622/3
Цілі та завдання політичних відділів МТС та радгоспів*	ГРГ “Україна”		Р. Проکش		11	
Через часи рабства	ГРГ “Остланд”			Р.		6342/ 713

Чим пояснюється загадка радянської людини.

Опубл.: “NS-Landpost” від 22 вересня 1944 р.

¹²² Зразок Центрального державного історичного архіву України у м. Києві.

¹²³ Зразок Державного архіву Харківської області.

Чим пояснюється опір радянських військ Чистка 1937–1938 рр., її психологічні та політичні передумови та наслідки ¹²⁴	ГРГ “Україна”	Р. Александров К. Штепа	Г.-Й. Рудольф	К.	65/70
Чого прагне “Відпочинок та життєрадісність”?	ГРГ “Остланд”			Рев.	611/ 711
Чому Ленін не співчував росіянам	ГРГ “Остланд”			В.	6720/ 70
Чому російська інтелігенція залишала СРСР? ¹²⁵	Управління штабу	Огородніков		Рат.	4
Чорна сотня	ГРГ “Україна”	М. Гранцін			34
Див. також: Рух чорносогенців (Sent noirs)	ГРГ “Україна”	Гіннерікс			
Чотири твори про Маркса та марксизм	ГРГ “Україна”	[Ролик]	Р. Проکش		29
Чутки про Коллонгай*	Управління штабу	С.		Рат.	3
Шапшал, хан караїмів (за матеріалами науково-популярної літератури)	[ГРГ “Україна”]	[О. Гімпель]			
Шістнадцятий та сімнадцятий зали Центрального музею В. І. Леніна	ГРГ “Остланд” / ГРГ “Україна”				
Шкільна справа у Білорусії	[ГРГ “Остланд” / ГРГ “Центр”]				
Школи та вчителі України (листи до редакції кийської газети для вчителів “Радянська освіта”)	ГРГ “Україна”	Брауне			78
Шлях заслання через Сибір (особиста розповідь про пережите на окремих етапах маршруту заслання)	ГРГ “Україна”	Сапожкові			

¹²⁴ Ця праця у січні 1943 р. була конфіскована СД, з якою на той час співробітничав проф. К. Штепа. Детальніше щодо суперечок ОШР із СД з приводу права на використання цієї праці див.: ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 40, арк. 251.

¹²⁵ Збереглася частково.

Назва розробки	Підрозділ	Автор / укладач	Редактор	Місто	Обсяг с.	Шифр
1	2	3	4	5	6	7
Шляхи розвитку радянської архітектури та вплив євреїв	ГРГ “Україна”	Є. Наконечний		К.		
Шляхи та цілі народознавчої роботи на Сході	ГРГ “Остланд”			Р.		612/71
Що знав радянський громадянин про культуру Заходу? (за матеріалами статей Я. Станкевича [?])	ГРГ “Україна”	Архангельський [?]	К.-А. Паффен		11	
Що радянські громадяни знали про політичне становище	[ГРГ “Україна”]	Архангельський	[К.-А. Паффен]			
Що Совети знають про Німеччину. Опубл.: “ІДР”, № 100 за 31 серпня 1942 р.	[Управління штабу]	В. Райхардт				
Щоденник лікарки Мартинової	ГРГ “Україна” / РГ “Дніпро-петровськ”					
Щодо [речей] сільського домашнього вжитку та ремесла	ГРГ “Остланд”			Р.		612/71
Щодо антирелігійної пропаганди та її наслідків	ГРГ “Україна”			К.		660/72
Щодо будівництва моста через Дніпро у Києві	ГРГ “Україна”	Є. Наконечний	Г. Антон			
Щодо використання архівів	[ГРГ “Україна” / Зондерштаб “Архіви”]	[М. Гранцін]				
Щодо використання архівів	[ГРГ “Україна” / Зондерштаб “Архіви”]	[Люддекенс]				
Щодо єврейських картотек	[ГРГ “Україна” / Зондерштаб “Архіви”]	[М. Гранцін]				
Щодо моралі при комунізмі	ГРГ “Остланд” / ГРГ “Україна”					

Щодо неосвіченості	[Аканович]		
Юдаїка у Запоріжжі	[Люддекенс]		
Юридичні проблеми радянської планової економіки	Філофєєв	Г. Теншерт	46
Я. Я. Цеєб, натураліст та зоолог ¹²⁶ Як живе радянський громадянин? Як жили робітники у Києві Як закривалися церкви Смоленська за часів більшовизму	Л. Каракаш Каменцев	О. Вайссер С. Дн.	3
Як засуджували Галітуліна Як поводили себе більшовики у Харкові Як Совети обходилися з тими, хто не хотів у колгоспи (розповідь про пережите в одному селі) Як студенти сприймали марксистську ідеологію	Ф. Дубовик В. Марченко Сапожков	Р. Проکش [К.]	25 9
Яким бути кримським степам?	П. Двойченко	Г. Берент	

---

¹²⁶ Цеєб Яков Яковлевич (1904–1973) – біолог, гідробіолог, зоолог, іхтіолог, доктор біологічних наук з 1945 р., професор Таврійського університету.

Іменний покажчик*

- Абб Густав (Abb Gustav) 206, **237****
Абібулаєв 426, 433, 441, 462
Аблаєв Ф. 418, 462, 472, 475, 476
Абрамович (Бурчак-Абрамович) Никанор Никандрович (Никанор, єпископ) **464**
Абрамович 443, 458
Августін Ингеборг (Augustin Ingeborg) 235, 401, 452
Адлер 446
Адунка Евелін (Adunka Evelyn) 22
Айсманн 457
Айхведе Вольфганг (Eichwede Wolfgang) 26
Аканович 407, 413, 446, 479
Аксманн Артур (Axmann Arthur) **280**
Акуленко В. І. 29
Александров 430, 436, 441, 445, 450, 468, 471; див. також: Александров Микола, Александров Ростислав
Александров І. 469
Александров Микола 180, **181**, 402, 405, 406, 409, 413, 414, 417, 430, 467
Александров Ростислав **180, 181**, 402, 405, 426, 456, 458, 477
Александрова О. 28
Александрови (Дмитро М. Рудін) 180, 394, 400, 404, 405, 423, 426, 437, 444, 450, 451, 455, 457, 470
Алексєєв (Сирянський) 408, 460
Альбрехт фон Гогенцоллерн (Бранденбург-Ансбахський), герцог 61, 280
Альберт Пруський, герцог див. Альбрехт фон Гогенцоллерн
Альбрехт (Albrecht) 210, 286
Ананьїч 458
Андерсон Вальтер Артур Олександр (Anderson Walter Arthur Alexander) **218**
Андерсон Вальтер Миколайович див. Андерсон Вальтер Артур Олександр
Андерсон Микола 218
Андре Юліус (Andree Julius) **63**
Андрієнко Л. 28
Андросов С. 32
Аніщенко 463

---

* До покажчика увійшли імена всіх осіб, згадуваних у дослідженні (за винятком бібліографічних посилань). У тих випадках, коли повне ім'я особи встановити не вдалося, подаються лише прізвище та ініціал після нього (за наявності). Імена громадян Німеччини та інших європейських країн продубльовано латиницею. Натомість імена радянських громадян, походження та громадянство яких не встановлено, а також історичних діячів попередніх епох подано лише кирилицею.

** Тут і далі напівжирним шрифтом позначено сторінки, на яких розміщені біографічні відомості щодо осіб певних категорій: основного керівного складу ОШР, німецьких учених та інших спеціалістів, які працювали на окупованій території, представників місцевої інтелігенції окупованих територій.

Антон Георг (Anton Georg) 122, 133, 139, 161, 165, 216, 332, 333, 396, 397, 406, 415, 425, 435, 445, 474, 478
Антоній, архієпископ див. Марценко Олександр Францевич
Антонович Володимир 329
Антонович Дмитро 178
Ардт Ернст Моріц 247
Архангельський 478
Ассман Ервін (Assmann Erwin) **209**

Бааке Марго (Baake Margot) 129
Базилевич 465
Баранова Н. 407, 453, 457
Безвенглінський Борис Петрович **178**, 408
Бейер Ганс Йоахім (Beyer Hans Joachim) 236, 285
Бенеке Йоахім (Benecke Joachim) 201, **202**, 461, 462
Бенрат (Benrath) 113, 155, 408
Бенцінг Йозеф (Benzing Josef) **264**, 265, 421, 422, 430
Бер Курт фон (Behr Kurt von) 117
Бервицький 394
Берент Гайнріх (Baerent Heinrich) 12, 124, 394, 399, 402, 403, 405, 409, 411, 413, 416, 422, 424, 426, 431, 435, 437, 442, 445, 450, 456, 459, 462, 465, 466, 468, 474, 479
Бертен [Ф.] (Berten [F.]) 242
Берш К.-Е. (Bärsch K.-E.) 45
Беумлер Альфред (Baeumler Alfred) 24
Бехер 406
Белінський В. Г. 431
Биковський Л. 128
Бібіков Дмитро Гаврилович 255
Бідерманн Отто (Biedermann Otto) 243
Блум В. 452
Блумберг Яна (Blumberg Jana) 71
Богатирьов С. 129
Боголюбов 394
Богомолець О. О. 418
Бодянський О. В. 183
Бойцов М. 41, 100, 137, 257
Больмус Р. (Bollmus R.) 45
Бонч-Осмоловський 413
Борисковський 432
Борманн Мартін (Bormann Martin) 69
Боровський 430
Боряк Геннадій Володимирович 28, 36
Босс 472, 473
Браун Ганс (Braun Hans) **125**, 183, 205, 226, 230, 401, 438, 444, 450, 451, 454, 471
Брауне (Braune) 477
Брауне Ганс (Braune Hans) 124, 224
Браунер Олександр Олександрович **440**
Брахманн Вільгельм (Brachmann Wilhelm) 252
Брендель Г. (Brendel G.) 283

Бретгауер Карл (Brethauer Karl) 12, **110**, **111**, 116, 117, 159, 286, 412, 471
Бровкін А. Г. 28
Броуце 471
Бруне 427
Брюшвайлер Георг (Brüschweiler Georg) 113, 399
Булгаков Д. 451
Булганін Микола Олександрович 189, 399
Бурк (Burk) 165
Бутович Н. 400, 467
Бухарін Микола Іванович 280
Бюсбек Огъє де 441
Бьонінг (Böning) 202
Бьоніш Гайнц (Böhnisch Heinz) **205**, 218, 220, 437, 474
Бьоттіхер Вольфганг (Boetticher Wolfgang) **242**

Вавилов Микола 397
Вагнер Курт (Wagner Kurt) **24**
Вайнхандль Фердінанд (Weinhandl Ferdinand) **94**
Вайссер Отто (Weisser Otto) 124, 187, 405, 406, 413, 414, 427, 433, 434, 437, 440, 443, 447, 455, 470, 474, 479
Вальєв 405
Валькер Отто (Walker Otto) 277
Вандервельде 65
Вархов 466
Василяка 399, 432, 436, 453, 470
Васильєва Т. 41, 100, 137, 257
Вахомський 442, 459
Вашенко Григорій Григорович **177**, **178**, 180, 402, 403, 413, 442, 457, 459, 471
Вебєндьорфер Фріц (Webendörfer Fritz) 112, 145
Вєднєгєль Оскар (Wendnagel Oskar) **95**, 96, 124, 126, 213, 228, 335, 406, 414, 423, 427, 432, 435, 447, 459, 475
Верді Джузєппє 240
Вернадський Володимир Іванович 16, 179, 430
Вєтухов Михайло Олексійович **131**, 401, 457, 472
Винниченко Володимир 397
Вишєславцев Б. 408
Вишинський Андрій Януарійович 189, 400
Відміч 423
Вікєнтій, єпископ 463
Вільє Герберт (Will Herbert) 110, 116, 117, 119, 138, 145, 165, 166, 244, 286, 332, 420, 470
Вільде [Ганс] (Wilde [Hans]) 121
Вінтер Георг (Winter Georg) **183**, 205, 238, 264, 421
Вінцер (Winzer) 224
Вінчевський М. 255, 263
Вірт Герман (Wirth Herman) 88
Віттрам Райнхард (Wittram Reinhard) 285
Владимиров (псевдонім) 472
Власов Андрій Андрійович 439
Воїнов О. 422

Войцехівська Ірина 16
Вольф Фрідріх 406
Ворошилов Климент Єфремович 189
Врі В. де див. Вріс Віллем (Вільям) де
Вріс Віллем (Вільям) де (Vries Willem de) 22, 25, 26, 242
Врублевська В. 28
Вундер Герхард (Wunder Gerhard) **75**, 111, 116, 120–122, 141, 157, 158, 165, 174, 233, 253,
283, 284, 286, 332, 334, 396, 413, 414, 447, 467, 470
Вуц Йозеф (Wutz Josef) 121, 139
Вьоль Ріхард (Wöhl Richard) 124, 129, 201, 395, 425, 426, 427, 439, 446, 474

Габерландт Артур (Haberlandt Arthur) 139, **217**, 219, 221
Гагемейер “Ганс” Йоганн Герхард (Hagemeyer “Hans” Johann Gerhard) 89, **285**
Гадсинський 442
Гайдінг Карл (Haiding Karl) **218**, 219, 221, 246, 261
Галітулін 479
Гаманн Олаф (Hamann Olaf) 25, 36
Гаммер Докі (Hammer Docky) 93
Гардер Ріхард (Harder Richard) 252
Гарпе Вернер фон (Harpe Werner von) 285
Гартунг Ульріке (Hartung Ulrike) 22, 26, 27, 47, 269
Гейнен (Heunen) 120, 121
Ген Юрген фон (Hehn Jürgen von) 196, **268**, 269
Гентріх Альберт (Hentrich Albert) 124
Гердер Йоганн 209, 269, 285
Гертле Гайнріх (Härtle Heinrich) 75, **93**, 151, 157, 226, 230, 237, 259, 285, 286
Герцен О. І. 157, 181, 473
Гесс Рудольф (Hess Rudolf) 69
Гехлер (Hechler) 112
Гіз де 65
Гімлер Гайнріх (Himmler Heinrich) 46, 88, 107, 134, 165, 276
Гімлер Генріх див. Гімлер Гайнріх
Гімпель (Himpel) 274
Гімпель Олександр Юліус (Himpel Alexander Julius) **206**, 207, 395, 396, 462, 477
Гінготт Франц (Hingott Franz) 124
Гіннерікс (Hinnerichs) 465, 477
Гіннінгс фон (Hinnings von) 113
Гіппіус Зінаїда 236
Гіппіус Рудольф Вернер Георг (Hippius Rudolf Werner Georg) **236**, 281, 285
Гіреї 407
Гірш 454
Гітлер Адольф (Hitler Adolf) 18, 24, 43–45, 81, 84–86, 88–93, 99, 109, 134, 165, 192, 220,
239, 265, 279, 376, 394, 454
Гогенцоллерни (Hohenzollern) 239
Гоголь М. В. 276, 431
Гойс А. (Heuss A.) 22
Голландський 411
Гольберг (Holberg) 158, 349, 428, 444, 451
Гончар Олесь 454, 471

Горнунг (Hornung) 224
Городовенко Н. 405
Горохолінська 396, 437, 457
Грабов 426
Григор'єв 418
Громов 434, 442, 456, 474
Гротов Серж 412
Грушевський Михайло 376, 397, 473
Гуземанн (Husemann) 121
Гумбольдт Вільгельм фон 125, 247
Гурін 429, 467
Гурульов С. А. 45
Гуцко 460
Гуцул Назар 38
Гюлле Вернер Маттіас (Hülle Werner Matthias) **93**, 127, 183, 207, 209
Гюттіг Вернер (Hüttig Werner) 231, 233, **234**

Гаус (Gauss) 221
Геббельс Йозеф див. Гьоббельс Йозеф
Герігк Герберт (Gerigk Herbert) **240**, 241
Герінг Герман див. Гьорінг Герман
Герке Фрідріх (Gerke Friedrich) **201**, 462
Глауер Адам Альфред Рудольф (Glauer Adam Alfred Rudolf) 84
Гогартен (Gogarten) 235
Годес [Отто] (Gohdes [Otto]) 274
Гойни Ерхард (Goiny Erhard) 429
Готтхард Герберт (Gotthard Herbert) **120**
Гоцманн (Gotzmann) 113
Гранцін Мартін (Granzin Martin) 112, **113**, 157, 158, 171, 201, 395, 399, 406, 410, 414, 426, 428, 429, 433, 439, 446, 449, 453, 454, 462, 465, 474, 476–478
Грау Вільгельм (Grau Wilhelm) 24
Грімм Пауль (Grimm Paul) **125**, 209, 216
Грімстед Патриція Кеннеді (Grimsted Patricia Kennedy) 16, 19–22, 27, 39, 41, 50, 51, 64, 67, 72, 101, 152, 185, 255, 262, 265
Грісдорф (Griessdorf) 120, 122
Грос Вальтер (Groß Walter) 94, 231, **232**, 234
Гроте Вальтер (Grothe Walter) **237**
Гуммерт Вернер (Gummert Werner) 112
Гьоббельс Йозеф (Goebbels Joseph) 46, 69, 85, 95
Гьорінг Герман (Goering Hermann) 12, 69, 70, 272, 279
Гьорліц Теодор (Görlitz Theodor) 61

Даниловська 440
Даниловська Є. 416
Дарвін Чарльз 403
Дарре Ріхард Вальтер (Darré Richard Walther) 88
Дацків І. Б. 32

Двойченко Петро Абрамович **179**, 402, 403, 416, 424, 427, 429, 431, 435, 437, 450, 452, 456, 468, 479

Державин Володимир Миколайович **417**, 418, 443, 457

Діркс (Dircks) 415–417, 423, 436, 439, 451, 454, 470, 473, 474

Добровольський 429

Дойхлер Густав (Deuchler Gustav (Gustaf) **205**, 230, 457

Долгоненков 456

Долинський О. 34

Драгоманов Михайло Петрович 130, 172, 473

Драгоманов Світозар Михайлович **130**, 394, 429, 433, 434, 453, 456, 473

Дроздов Г. 464

Дубик М. 31, 35

Дубовик Ф. **178**, 394, 400, 410, 434, 479

Дубровіна Любов Андріївна 16, 28, 34–36, 39, 262, 265

Дубровський Василь Васильович **128**, 394, 397, 418, 442, 448, 449, 467, 472, 473

Дудко Михайло 395

Дунаєвський Ісаак 266

Дюрр Гайнц (Dürg Heinz) 201

Дюрр Д. (Dürg D.) 47

Дьорінг Лізелотта (Döring Liselotte) 202, 427

Ебелінг Ганс-Вольфганг (Ebeling Hans-Wolfgang) **89**, 101, 110, 112, 117, 133, 347

Еберт Георг (Ebert Georg) 82, 89, 101

Егліц А. 411

Едельштейн-Удянський 423

Еккарт Дітріх (Eckart Dietrich) 84

Ельверс (Elvers) 112

Ельзнер (Elsner) 112

Енгель Карл (Engel Carl) 43, 163, **209**, 211, 257, 404

Енгельс Фрідріх 258

Еренбург Ілля 190, 400, 424, 447, 472

Ессен Вернер (Essen Werner) 163

Ессер Карл-Гайнц (Esser Karl-Heinz) 120, 121, 347, 349

Жакс (Jaques) 433

Загер (Sager) 123

Зайбот Франц (Seiboth Franz) 122

Зайцев 402

Закревський Микола 171

Заксе [Вольфганг] (Sachse [Wolfgang]) 241, 242

Заславський 401

Зеботтендорф Рудольф фон (Sebottendorf Rudolf von) (псевдонім) див. Глауер Адам Альфред Рудольф

Зейбот (Seuboth) 456, 474

Зельцнер Клаус (Selzner Claus) 228

Зеленов 399

Зіблер Бернхард (Siebler Bernhard) 201, 205, 235, 399, 472
Зіверс Вольфрам (Sievers Wolfram) 88
Зідшлаг Еллен (Siedschlag Ellen) 123
Зініч М. С. 39
Зоммер 463
Зоом 399
Зоргенфрей Густав 157
Зоргенфрей Олексій Густавович **157**, 409
Зубаров 403

I. 403

Іван IV 98
Іваницький 443, 466
Іванівський О. 426
Іванов (псевдонім) див. Макогон Іван Васильович
Іванов 428, 467
Іванов О. Ф. 37, 180
Іванов Олександр Іванович 416
Іванович 416
Ігор Святославович, князь 214
Іден Ентоні (Eden Anthony) 413
Інграм Герман фон (Ingram Hermann von) 110, 112
Ірино-Денисієвський 453
Іріг В. 433

Йєнсен Северін (Jensen Severin) 218
Йогансен Ульріх (Johanssen Ulrich) 206

Кайтель Вільгельм (Keitel Wilhelm) 69
Калашнікова В. Є. 32, 33
Калінін Михайло Іванович 189
Калітіна Єлизавета Арсеніївна **404**
Каменцев 479
Каразін В. Н. 212, 213
Каракаш Леонід 405, 413, 427, 429, 432, 434, 440, 443, 479
Кара-Куміш ([Кара-Кумуш]?) 429
Карамзіна 398
Карасек Альфред (Karasek Alfred) **196**
Кашеварова Наталія Григорівна 36, 39
Кейтель Вільгельм див. Кайтель Вільгельм
Кекало М. 430, 467
Керн 396
Керстен Карл (Kersten Karl) 88
Кесслер Карл Федорович **427**
Кізеріцьки Гелена фон (Kieseritzky Helene von) 400
Кіллер Герман (Killer Hermann) **241**
Кіссель-Кісселевський Сергій **113**

Клаус (Claus) 139
Клаусберг Герберт (Clausberg Herbert) 123
Клименко 471
Клот [Майя] фон (Klot [Maja] von) 405, 411, 416, 428, 463, 464
Клумов 457
Клюев Микола 443
Ключевський Василь 172
Кляйн (Klein) 456
Кляйн Адольф (Klein Adolf) 235
Кляйн Отто (Klein Otto) **123, 124**, 125, 202, 204, 408, 419–421, 444, 456, 461
Кляйн Франц (Klein Franz) див. Кляйн-Брукшвайгер Франц (Klein-Bruckschweiger Franz)
Кляйн-Брукшвайгер Франц (Klein-Bruckschweiger Franz) **281**, 407
Книжников С. Б. 410
Ковалевський О. О. 409
Коваль М. 30, 67
Ковальов (Ковалів) Пантелеймон Кіндратович **130**, 449
Ковач Г. 28
Козар П. А. 183
Козлов В. 424
Кокот Сергій Арсенійович (Ледянський Сергій) **178**, 179, 408, 414, 423
Коллонтай О. 477
Колостенко 432
Коль І. Г. 406
Коморовські Манфред (Komorowski Manfred) 18, 19
Компанійський [Компанейський?] 445
Кононенко Костянтин Семенович **423**, 424, 426, 445, 463, 464
Конріх Єва (Konrich Eva) 139
Кордиш-Головко Неоніла Леонтіївна **211, 212**
Короленко В. Г. 258, 259, 330, 331, 378, 382
Коссінна Густаф (Kossinna Gustaf) 63, 66, 182
Кот Сергій Іванович 29, 34
Котляревський І. П. 224
Котон А. 434
Кох Еріх (Koch Erich) **86**, 90, 94, 96, 101, 119, 162, 228, 247
Краснов Петро Миколайович **430**
Краузе (Krause) 454
Краузе М. (Krause M.) 400
Краус (Krauss) 329–331
Краус Герта (Krauss Hertha) 219
Крафт Гюнтер (Kraft Günter) 121, 139, 340
Кримський Агатангел 287
Кричевський Ф. Г. 175
Крістоф Інґрід (Christoph Ingrid) 235, 403
Кроске Гельмут (Kroske Helmuth) 121
Кроуг (Kroug) 441
Крузенштерн Георг Фрідріх фон (Krusenstjern Georg Friedrich von) 120, 121, 132
Круйков 415, 428
Крулик 353
Крупєко А. 424, 430
Кубе Вільгельм Ріхард Пауль (Kube Wilhelm Richard Paul) 13, **165**, 340, 341

Кубовицький Лео (Kubowitzki Leo) 65
Кулишев 437
Кун Вальтер (Kuhn Walter) **220**
Кундерт Володимир Іванович **231**, 232, 450
Кунце Фрідріх-Франц (Kuntze Friedrich-Franz) 204, 423, 435
Курінний Петро Петрович **178**, 180
Курцвайль Франц (Kurzweil Franz) 127, 129, 471
Куцке Георг (Kutzke Georg) **211**
Кюнкель (Künkel) 113
Кюн-Людевіг Марія (Kühn-Ludewig Maria) 26
Кюнсберг Еберхард фон (Künsberg Eberhard von) 19, 20, 27, 40, 189, 196, 259, 269, 292
Кюнціг Йоганнес (Künzig Johannes) **202**, 220, 221
Кюстхардт Гайнц (Küsthardt Heinz) 127
Кьогель (Kögel) 121
Кьоппен [Кеппен] Петро Іванович **447**
Кьорбер Зіґрід (Körber Siegrid) 124

Лазарян В. 471
Лампе Вальтер фон (Lampe Walter von) 129
Ланге Ернст (Lange Ernst) 124, 125, 230, 410, 431, 475
Ланґкопф Герман (Langkopf Hermann) 110, 115, 127, 132, 165, 167, 399
Лацке 132
Ледянський Сергій (псевдонім) див. Кокот Сергій Арсенійович
Ленін Володимир Ілліч 132, 171, 189, 242, 258, 284, 341, 402, 406, 425, 428, 431, 443, 475, 477
Леус П. 43
Лебедев 416
Лепехін 443, 453, 473
Леріх Рудольф (Lerich Rudolf) 205, 243, 436
Лермонтов М. 276
Лисенко Трохим Денисович 231, 232, 266, 395, 397, 412, 413, 425, 435
Лисий В. 458
Лівицький Андрій 131
Ліновський 416
Лінчевський 402, 456, 458, 470
Ліпке В[ільтруда] (Lipke W[iltrud]) 113
Логінов 395, 465
Лозанн С. 412
Лозовський 409
Ломмач Герберт (Lommatzsch Herbert) **113**, 116, 124, 157, 158, 258, 439, 455
Ломоносов 435
Лопушинська Є. 475
Лоренцен Ганс (Lorenzen Hans) 183, 202, 205, 220, 221, 223, 224, 235, 420, 461
Лосієвський І. 30, 35, 265
Луначарський А. 129, 243
Луцький О. І. 28
Люддекенс Еріх (Lüddeckens Erich) 395, 400, 401, 409, 421, 440, 444, 476, 478, 479

Маґунія Вальдемар (Magunia Waldemar) 162
Мазепа Іван 397

Мазурицький О. М. 39–41
Майборода О. М. 44
Майер Ганс (Maier Hans) 121, 122, 133, 165, 256, 343, 345, 354, 357–360, 370, 439
Макавейський 402
Макаров 425
Маккензен Луц (Mackensen Lutz) **219**
Маковська Наталія 16
Макогон Іван Васильович 410, 431, 475
Макогони, родина 410
Малауцький Альфред (Malautzki Alfred) 121
Маленко 416, 471
Малишкін Василій Федорович 439
Малолетова Ніна Іванівна 16, 28, 34–36, 39, 141, 230, 262, 265
Манасе Петер (Manasse Peter) 22, 23, 25, 47, 101
Маннінг Роберта (Manning Roberta) 27
Маньковські 469
Маркерт Вернер (Markert Werner) 285
Маркс Карл (Marx Karl) 258, 383, 388, 477
Мартиненко 416
Маринова 478
Марті Юлій Юлійович 449, **455**
Марценко Олександр Францевич (Антоній, архієпископ) **463**
Марченко Василь Петрович **129**, 180, 287, 394, 400, 406, 418, 437, 439, 450–453, 457–459, 466, 479
Маттес Вальтер (Matthes Walther) **183**, 201, 209–211
Маурах Райнхарт (Maurach Reinhart) **61**
Мачинський М. 436
Мейбаум Крістіан (Meubaum Christian) 426
Менде Герхард фон (Mende Gerhard von) **274**, 284, 286
Мендельсон Фелікс 266
Мензбір Михайло Олександрович 432
Мечников І. І. 181, 182
Мешков Д. 30, 35
Мироненко А. Ф. 29
Михайлов 414, 424
Міллер Михайло Олександрович **180**, 433, 445
Мірчук Іван **288**
Міхаель 434
Міхайловська (Короткова) Є. 401
Мічурін І. 193, 266, 397, 433, 435
Міщенко 445
Міяковський Володимир Варламович 472
Модріян Вальтер (Modrijan Walter) **183**, 201, 205, 209, 210, 458, 462
Моїсєєв 433, 466
Молау А. (Molau A.) 45
Моммзен Вольфганг Артур (Mommsen Wolfgang Arthur) **239**
Моммзен Теодор (Mommsen Theodor) 239
Моргун Олександр **130**, 412, 460
Морозов І. 476
Морозов Ф. 471, 476

Морозова Л. 175
Мстислав, єпископ див. Скрипник Степан Іванович
Мухов Ганс (Muchow Hans) 117, 133, 165, 244, 286, 470
Муц [Ірмгард] (Mutz [Irmgard]) 121, 347, 349
Мюке Густав (Mücke Gustav) 113, 153
Мюлен Лео фон цур (Mühlen Leo von zur) 227, **273**
Мюллер (Müller) 121, 458
Мюллер Г. (Müller H.) 415
Мюллер Н. (Müller N.) 18
Мюллер Отто (Müller Otto) 212, 215

Надь Ласло (Nagy László) 209
Назаренко 469
Нак Гайнц (Nack Heinz) 124
Наконечний Євген Іларіонович **175**, 397, 401, 414, 424–426, 457, 478
Неандер Ірене (Neander Irene) **121**, 351, 411, 430
Ней Готтліб (Ney Gottlieb) **250**, 252
Нерлінг Отто (Nerling Otto) 121, 122, 335–343, 346–353, 355, 356, 371–389, 391, 392
Нерлінг Шарлотта (Nerling Charlotte) 121, 346
Нестор 97
Недешев 455
Никанор, єпископ див. Абрамович (Бурчак-Абрамович) Никанор Никандрович
Ніггеманн (Niggemann) 417
Нікітін 399
Нікольський [В.] 450
Нікурадзе Олександр (Nikuradse Alexander) **277**
Ніцше Фрідріх Вільгельм (Nietzsche Friedrich Wilhelm) 93
Ноак Герман (Noack Hermann) **230**
Носов 429

Оберемко 398, 401, 402, 416, 417, 438, 447, 469, 471
Оглоблін Олександр Петрович 130, **177**, 235, 287, 397, 439, 450, 473
Огородніков 477
Олександр, архімандрит 468
Олександр Невський, князь 284
Оленський Євген (псевдонім) див. Ольховський Андрій Васильович
Ольховський Андрій Васильович (Оленський Євген) 129, 180, 224, 225, 287, 394, 437,
450, 456, 472, 473
Ольшевська 465
Онищенко О. С. 36
Орджонікідзе Г. К. 210
Ортнер Карл (Ortner Karl) 221
Островський 459
Отто Ганс (Otto Hans) 163, 243
Очерет В. 426

Паганіні Карл (Paganini Karl) див. Гайдінг Карл
Паллас Петер Симон 447

Панов 394
Пантелеймон, архієпископ див. Рудик Петро
Парамонов 428
Пастор Альфред (Pastor Alfred) 120, 121
Паульсен Петер (Paulsen Peter) **19**, 189, 269
Паффен Карл-Август (Paffen Karl-August) 129, 400, 402, 403, 409, 426, 428, 433, 442, 443,
445, 454, 457, 459, 460, 467–469, 478
Петлюра Симон 398
Петро I 98, 284
Петров 437
Петропулос Дж. (Petropoulos Jonathan) 22
Пешков 428, 440, 442, 466
Піпер Ернст (Piper Ernst) 45, 99
Піпер Карл (Piper Karl) 123
Пірсон Елізабет (Pirson Elisabeth) 121
Плеханов Г. В. 280
Плющ 453
Пойкер Ільзе (Peucker Ilse) 121, 346
Поліксанов 445
Полканов Олександр Іванович **179, 180**, 413, 427, 430, 447
Поль Йоганнес (Pohl Johannes) 26, 139, **206**, 207, 263, 281, 286, 403, 414, 422
Попов 438, 449, 460
Предьоль Андреас (Predöhl Andreas) 279
Презент Ісаак Ізраїльович 413
Прилуцький 395, 453, 465
Приходько 471
Приходько М. 394, 451
Прідчаний 402, 456
Пріцак Омелян Йосипович **287**
Прокоф'єв 409
Прокш Рудольф (Proksch Rudolf) 73, 122, 124, 125, 127, 128, 133, 149, 159, 161, 165, 230,
286, 394, 396–403, 405, 407–413, 415–418, 423–425, 428–434, 436–443, 445–461, 463,
465–474, 476–477, 479
Пурвіт (Purvītis) Вільгельм (Purvītis Vilhelm) 115
Пушке (Puschke), подружжя 202, 232
Пушке Леонора див. Пушке-Рецлафф Леонора
Пушке Фріц (Puschke Fritz) 202, 205, 230, 232, 282, 411, 443
Пушке-Рецлафф Леонора (Puschke-Retzlaff Leonore) 202, 205, 230, 232, 282, 411, 441
Пушкін 433, 458
Пушкін О. 276
Пфайффер Віллі (Pfeiffer Willy) 107
Пфайффер Макс (Pfeiffer Max) 414
Пшеничний А. П. 41
Пшеничний Г. С. 254

Рабинович Шолом Нохумович (Шолом-Алейхем) 266
Равіч-Щербо 452
Радде Густав Іванович 405
Радегозе Вернер (Radehose Werner) 103

Райн Густав Адольф (Rein Gustav Adolf) **246**
Райнерт Ганс (Reinerth Hans) 66, 93, **182**, 202, 207–211, 285
Райсснер Еріх (Reissner Erich) 202, 448
Райхардт Вальдемар (Reichardt Waldemar) 75, 113, 133, 143, 149, 152, 153, 163, 174, 175, 286, 396, 423, 433, 434, 438, 444, 450, 451, 470, 478
Райхе Еллен (Reiche Ellen) 124, 333
Ребок Вальтер (Rehbock Walter) 111, 112, 116, 117, 335
Редліх Фрідріх Олександр (Redlich Friedrich Alexander) 218
Реннгартен Р. фон (Renngarten R. von) 415, 472, 475
Ресслер Йозеф (Ressler Josef) **124**
Ретовський Отто Фердинандович 443
Решетнік 397, 413
Рильський М. Т. 224
Рік Маргарита (Rick Margarete) 474
Ріле (Riehle) 221
Ріхель Олександр (Richel Alexander) 165, 401, 426, 444
Родзяловська 453
Розенберг Альфред (Rosenberg Alfred) 13, 18, 23, 24, 30, 31, 43–47, 56, 58, 65, 68, 69, 71, 82–90, 92, 93, 95, 97, 99, 101–105, 108, 109, 113, 114, 119, 120, 135, 136, 139, 143, 146, 156, 162, 175, 185, 199, 207, 208, 217, 219, 227, 228, 231, 251, 277, 286, 291, 292, 327
Розенфельдер Карл (Rosenfelder Karl) 395, 460, 463, 464, 468, 476
Ролик 477
Романько В. М. (Яременко В. М.) 37, 180
Роскамп Дітріх (Roskamp Dietrich) 124, **204**, 418, 423, 434, 436
Рослік 417
Ротшильд (Rothschild) 237
Ротшильд Альфред фон (Rothschild Alfred von) 124
Ротшильди (Rothschilds) 65
Рудевський 399, 409
Руденський 407, 434
Рудик Петро (Пантелеймон, архієпископ) **405**, 411
Рудинський Олег Миколайович **211**, 215, 434
Рудін Дмитро М. (спільний псевдонім для двох осіб) див. Александрови
Рудольф Ганс-Йоахім (Rudolph Hans-Joachim) 122, 124, 151, 153, 157, 201, 286, 334, 394, 396, 397, 400–402, 404, 406, 408–410, 412–417, 423, 424, 426, 428, 430, 431, 433, 436–439, 441, 443–445, 448, 450, 451, 455–459, 464, 467, 468, 471, 475, 477
Рупрехт Карл (Ruprecht Karl) **219**, 221
Рюгер Юліус (Rüger Julius) 127–129, 154, 432, 470
Рьвер (Roewer) 112
Рьок Ганс (Röck Hans) 33
Рьоріхт Лотар (Röhricht Lothar) 333, 335

С. 459, 470
Сабсович Л. М. 434
Санкевіч 433
Сапожков 398–400, 441, 433, 447, 471
Сапожков А. В. 443
Сапожков В. 398
Сапожкови 394, 410, 477, 479

Саченко-Санкун 447
Святослав Ольгович, князь 214
Сєбта Тєтяна Миколєивна 12, 31, 33, 36, 39, 42, 47, 51, 64, 67, 79, 101, 123, 141, 153, 185,
262, 263, 265
Сєрафїм Ганс-Юргєн (Seraphim Hans-Jürgen) 233, 254, **261**
Сєрафїм Пєтєр-Гайнц (Seraphim Peter-Heinz) **233**, 235
Сєсїль Р. (Cecil R.) 45
Сєргєєв М. 446
Сирянський (псевдонїм) див. Алексєєв
Скласхус Еріх (Sklaschus Erich) 112
Сковорода Г. С. 212, 436, 473
Сколаудє Бруно (Skolaude Bruno) 63, 172, 196
Скоропадський Павло 261
Скрипник Стєпан Иванович (Мстислав, єпископ) 464
Сокаленко 399, 409
Солнцєв 460
Соловїєв І. 453
Солодовникова С. Л. 27
Сосновий С. М. **131**, 171, 403, 407, 418, 437, 460, 467, 470, 473
Сталїн Йосиф Віссєрїєвич 75, 189, 258, 286, 409, 414, 431, 467
Станкєвич Я. 444, 478
Старицький 466
Старїков А. 418
Стєльмах 400
Стєпанова А. 445
Стєпчєнкова М. Л. 27
Стєячко 394, 410
Страшун Маттїтїяху (Матєс) 263

Таган Г. (Tagán G.) 209
Татомїр 448
Тахтай Олєксандр Кузьмич **474**, **475**
Тєнїшєва Марїя Клавдїївна 242
Тєншєрт Гєрхард (Tenschert Gerhard) 151, 158, 187, 415, 424, 430, 451, 464, 479
Тимошєнко Сємєн Костянтинович 189
Тїлє Ернст-Отто (Thiele Ernst-Otto) 219
Тїлє Рудольф (Thiele Rudolf) **125**, 201, 205, 230, 231–233, 411, 412, 425, 433, 444, 466
Тїсс 442
Ткачєнко М. І. 32
Толстой Л. 276
Толстой О. 475
Томс Вальтєр (Thoms Walter) **172**, 173, 230, 233
Томсон (Thomson) 74, 205, 230, 404, 416, 418, 425, 457, 465
Томсон Гаррі (Thomson Harry) **250**, 252, 259, 335
Топольницький 405, 473
Торгєс (Torges) 123
Торопов М. 458
Толькє Ганс Вїльгєльм (Tölke Hans Wilhelm) **205**, 220, 439, 447, 469

Унру Вальтер фон (Unruh Walter von) 103
Утікаль Герхард (Utikal Gerhard) 74, **82**, 89, 90, 92, 94, 101–103, 106, 110–112, 116, 117,
119, 154, 162, 164, 185, 223, 237, 243, 244, 253, 260, 333, 334
Уфiмцев 424, 433, 453, 457

Ферсман Олександр Євгенович **434**
Феттiх Нандор (Fettich Nandor) 209
Філіпп Вернер (Philipp Werner) **284**
Філіппов (Філіпов) Олександр Павлович **130**, 409, 432, 467, 468
Філістенський 452
Філістiнський Борис 411, 438, 452
Філофеєв 479
Фішер Гаральд (Fischer Harald) **205**, 230, 433, 440, 447
Фішер Лотар (Fischer Lothar) 205, 403, 419, 420, 450
Флек Моніка (Fleck Monika) 113
Флепс Герман (Phleps Hermann) **218**, 221
Фльотер (Flöter) 121
Фльотер Ганс Гiнрiх (Flöter Hans Hinrich) 121
Фогель Адольф (Vogel Adolf) 458
Фойхтвангер Ліон (Feuchtwanger Lion) 266
Фолькерт Наталія (Volkert Natalia) 25
Форсманн Юліус (Forssmann Julius) **284**
Франке Вольфганг фон (Franqué Wolfgang von) **123**, 205, 225, 230, 412, 419, 438, 445, 468
Фрешко А. 430, 451, 458, 459, 464
Фрiдрiх Вiльгельм Бранденбурзький, курфюрст 279
Фройнд Лотар (Freund Lothar) 124

Х. 471
Хаустов 424, 448, 456
Хомяков 442
Хриstopенко 449, 461

Цан Ернст (Zahn Ernst) 235, 431, 432, 437
Цееб Яков Яковлевич 479
Цейслер [Цайслер] Едмунд Фрiдрiх 413
Ценський Сергій 431
Ципфель Ернст (Zipfel Ernst) **238**, 239
Цiммерманн (Zimmermann) 418, 469
Цольффель Ерiх (Zölffel Erich) 103, 112, 116, 117, 145

Чайковський П. І. 224
Чапасв 284
Чеботарьов 433
Чемберлен Хьюстон Стюарт 85
Чепарухiн В. В. 181
Чепехiн 453

Чепуріна П. Я. **406**, 424, 437, 442, 461, 471
Чернов 456
Черняхівський Іван Данилович 432
Четверіков 401
Чехов А. 276
Чугуєв 401, 444

Шаак В. А. 181
Шапшал 477
Шапшарь 467
Шварц (Schwartz) 202, 205, 230, 398, 408–410, 412, 427, 435, 438, 439, 453, 464, 467, 473
Шведер С. 432, 443, 457, 469
Швігтау Георгій Георгійович **171**, 425
Шевельов Олексій **449**, 455
Шевченко Т. 16, 115, 126, 178, 179, 212, 276
Шевчук А. Й. 67
Шедель Йоганн Готтфрід **427**, 432
Шепалевський 457
Шестаков А. В. 438, 454
Шеттлер (Schettler) 120
Шидлова 459
Шикерт Клаус (Schickert Klaus) 24
Шильде Герхард (Schilde Gerhard) 120, 121
Шкурко А. 399, 454, 463, 466
Шмідт Герберт (Schmidt Herbert) 95, 124, 126, 210, 410, 418, 426, 427, 429, 431, 433, 437, 441, 447, 449, 452, 454, 461, 464, 466, 467
Шмідт-Логан Вольфганг (Schmidt-Logan Wolfgang) 212
Шмідт-Штелер (Schmidt-Stähler) 117
Шок Макс (Schock Max) 401, 411, 463, 470, 471, 476
Шолом-Алейхем (псевдонім) див. Рабинович Шолом Нохумович
Шолохов Михайло Олександрович 434
Шольц Роберт (Scholz Robert) **239**, 240
Шорохова В. 475
Шпан Гелла (Spahn Hella) 235, 449
Шпеєр (Speer) 120, 121, 343, 411, 412, 416, 430, 436, 439, 452, 460
Шпінклер Герхард (Spinkler Gerhard) 353, 431
Шпіс Карл фон (Spieß Karl von) **218**, 221
Шпоркет Альберт (Sporket Albert) 113, 121, 353
Шраттенеккер Зепп (Schrattenecker Sepp) 407, 415, 463
Штадтгалер (Stadtthaler) 224
Штайнберг (Steinberg) 129, 459
Штайнманн [Фрідріх] (Steinmann [Friedrich]) 97
Штайнманн 399
Штамм 399
Штампфус Рудольф (Stampfuß Rudolf) 12, **66**, 125, 201, 205, 208–211, 216, 257, 422, 426, 436, 441, 449, 467
Штарке Фріц-Йоахім (Starke Fritz-Joachim) 125, 419, 452, 454
Штепа Еразм Костянтинівич 180
Штепа Костянтин Теодосійович 131, **177**, 180, 190, 235, 287, 288, 396, 415, 430, 477

Штерн Альфред (Stern Alfred) 65
Штраубе Еберхард (Straube Eberhard) 121, 132, 343
Штраух (Strauch) 165
Штробель Ганс (Strobel Hans) 139, 201, **202**, 219
Штумпп Карл (Stumpp Karl) **159**, 189, 222
Штьове Гюнтер (Stöve Günter) 120, 121, 450
Шубарт В. 465
Шульга 407, 465
Шюллер (Schüller) 165
Шюллер Фрідріх (Schüller Friedrich) 396, 473
Шюнеманн (Schünemann) 113
Шьобель Гунтер (Schöbel Gunter) 22
Шьолькопф (Schoelkopf) 112
Шьонеманн Фрідріх (Schönemann Friedrich) **94**

Яворницький Д. 180, 422
Яковлева Л. В. 67
Якубський Борис Володимирович **179**
Янкун Герберт (Jankuhn Herbert) 88, 269
Яременко В. М. (діво́че прізвище – Романько) 37
Яценко 458

Географічний покажчик*

- Австрія 23, 140, 180, 183, 205, 217, 219, 221
Нижня Австрія 221
Автономна Радянська Республіка Крим див. Кримська Автономна Соціалістична Радянська Республіка
Автономна Республіка Крим 32, 394; див. також Крим
Аграм див. Загреб
Азія 96, 214
Албанія 197
Алупка 34, 60, 205, 423
Америка 246, 259; див. також Сполучені Штати Америки
Амстердам 21, 51, 115, 117
Анапа 210
Ангієн 65
Англія 475
Архангельськ 250
Асканія-Нова 410
Астрахань 445
Афіни 89
Африка 246
Північна Африка 81
- Баварія (Bayern) 134, 278, 449
Баден-Вюртемберг (Baden-Württemberg) 75
Балкани див. Балканський півострів
Балканський півострів (Балкани) 76, 81, 89, 90, 118, 138, 139, 151, 197, 202, 208, 234, 241, 254, 260, 261, 326; див. також Європа / Південно-Східна Європа
Балтійське море 10, 91, 98, 209
Банц (Banz) 134
Барановичі 137
Барендорф (Barendorf) 205
Белград 69, 71, 81, 89, 115, 117, 118, 139
Бельгія 9, 23, 37, 57, 63, 65, 68, 74, 82, 89, 90, 117, 208, 222, 239, 240, 326
Берава (Bierawa) 133
Бердянськ 123, 137
Берлін (Berlin) 11, 14, 15, 22, 30, 33, 39, 41, 49–51, 59–61, 63, 66, 67, 71, 72, 75, 77, 82, 93, 94, 101, 102, 108–110, 113–115, 122–124, 127, 136, 138–140, 142–146, 152, 153, 156,

---

* До покажчика включено всі географічні назви, що зустрічаються в дослідженні. Частина з них має іншомовні еквіваленти (часто застарілі), під якими вони фігурують у документах ОШР, здебільшого німецькі. У цьому випадку у покажчику вони представлені так: сучасна назва в її написанні мовою країни походження, переклад українською, іншомовний еквівалент за німецькими документами. Німецькі назви подаються двома мовами: німецькою та українською.

168, 171, 172, 183, 196, 199, 201, 206, 218, 219, 227, 234, 237, 239, 242, 246, 247, 249,
250, 254–259, 261, 262, 264, 271, 272, 276, 277, 279, 280, 284, 285, 287, 288, 291, 293,
325–328, 393, 395, 396, 398, 414, 415, 426, 465
Берлін-Вільмерсдорф (Berlin-Wilmersdorf) 114
Берлін-Далем (Berlin-Dahlem) 238, 269, 283
Берлін-Шарлоттенбург (Berlin-Charlottenburg) 102, 114, 255
Західний Берлін 279
Східний Берлін 279
Бельско-Бяла (Bielsko-Biała) 113, 114
Битом (Bytom) 183
Біліц (Bielitz) див. Бельско-Бяла
Білорусія (Білорусь) 9, 13, 14, 26, 37, 41, 56–59, 67, 69, 70, 76, 85, 90–92, 97, 99, 100, 117,
137, 158, 165, 167, 172, 176, 192, 208–210, 219, 221, 222, 229, 233, 238, 241–243, 249,
256, 290, 338, 340, 341, 400, 441, 476, 477; див. також Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
Білоруська Радянська Соціалістична Республіка (БРСР) 451, 470; див. також Білорусія
Білорутенія (Weißruthenien) див. Білорусія
Білосток (Białystok) 115, 127, 128, 132, 133, 138, 154, 393, 403, 457, 469
Близький Схід 92
Богемія 81, 130, 280
Бойтен (Beuthen) див. Битом
Болгарія 197
Болеславець (Bolesławiec) 287
Бонн (Bonn) 206, 234
Борисів 400
Боснія 197
Боспорське царство 455
Бохум (Bochum) 233
Бреслау (Breslau) див. Вроцлав
Брест 125, 137
Брюссель 65, 115, 117, 138, 142, 293
Брянськ 70, 132, 239
Будапешт 183, 269
Бунцлау (Bunzlau) див. Болеславець

Варшава 242
Ватикан 449
Вашингтон 51
Венден (Wenden) див. Цесіс
Верро (Werro) див. Виру
Верхній Пфальц (Oberpfalz) 277
Веселинівський район Миколаївської області 196
Виру (Võru) 210
Високопілля 223
Відень 129, 131, 217, 218, 220, 221, 234, 246, 279, 281, 287, 288
Візантійська імперія 98
Вільно (Wilna) див. Вільнюс
Вільнюс (Vilnius) 14, 58, 70, 115, 122, 132, 138, 206, 210, 235, 242, 262, 263, 277, 281, 352–
354, 393, 398, 404, 431, 443, 477

Вінниця 167, 281
Вітебськ 58, 70, 137, 210, 239, 359
Волинь 202, 220, 439
Воркута 273
Воронеж 171, 401
Ворошиловград див. Луганськ
Вроцлав (Wrocław) 61, 129, 131, 206, 254, 261, 274, 278, 284, 287
Вюрцбург (Würzburg) 285

Гайдельберг (Heidelberg) 172, 173, 205, 230, 233
Галичина 154, 167, 220, 406
Галле (Halle) 63, 93, 125, 239, 252
Галле-на-Заале (Halle (Saale) див. Галле
Гальбштадт (Halbstadt) див. Молочанськ
Гамбург (Hamburg) 89, 171, 183, 201, 204, 205, 220, 230, 246, 252, 284, 287
Гатчина 137, 395
Гейдебрек (Heydebreck) див. Кендзежин-Козле
Генерал-губернаторство (Генеральне Губернаторство; Генеральна губернія; General-
gouvernement) 81, 127, 167, 221, 237, 468
Дистрикт (округ) “Варшава” (Distrikt Warschau) 81
Дистрикт (округ) “Галичина” (Distrikt Galizien) 81
Дистрикт (округ) “Краків” (Distrikt Krakau) 81
Дистрикт (округ) “Люблін” (Distrikt Lublin) 81
Дистрикт (округ) “Радом” (Distrikt Radom) 81
Гньоздово 404
Гоеншвангау (Hohenschwangau) 116
Гомель 70, 137, 239
Горки 14, 115, 132, 359, 393, 401, 452
Греція 20, 23, 81, 89, 201, 208, 252
Грузія 277
Гьохштедт-на-Дунаї (Höchstädt an der Donau) 93, 125, 449

Гданськ (Gdansk) 218, 276, 279
Грайфсвальд (Greifswald) 61, 63, 209, 219, 247
Грац (Graz) 94, 140, 183, 219, 220, 252, 281
Гюльдендорф (Güldendorf) див. Красносілка
Гьоттінген (Göttingen) 110, 180, 242, 285, 287

Далекий Схід 92
Данія 69, 82
Данциг (Danzig) див. Гданськ
Данциг-Олива (Danzig-Oliva) 276
Даугавпілс (Daugavpils) 12, 58, 355
Дахау (Dachau) 82
Дерпт (Dorpat) див. Тарту
Дніпро 211, 379, 426, 427, 435, 446, 478

Дніпропетровськ 30, 35, 59, 60, 70, 93, 95, 115, 116, 124, 125, 127, 138, 162, 172, 183, 201, 202, 205, 206, 210, 211, 222, 224, 228, 230, 232, 233, 254, 259, 272, 393, 400, 402–404, 409, 415, 417, 421, 433, 434, 438, 442–445, 448, 454, 457, 462, 465, 467–469, 471, 479

Дніпропетровська генеральна округа (Generalbezirk Dnjeprpetrowsk) 223

Дніпропетровська область 126, 195, 402

Дон 426

Донбас 420, 442, 475

Донець 213

Донецьк 137

Донецька область 33, 126

Дортмунд (Dortmund) 66, 240

Дрезден (Dresden) 123

Дуйсбург (Duisburg) 66

Дюнабург (Dünaburg) див. Даугавпілс

Дюссельдорф (Düsseldorf) 27, 75, 274

Естонія 10, 14, 57–59, 84, 96, 117, 118, 137, 176, 190, 191, 197, 209, 210, 217, 218, 236, 239, 241, 250, 260, 269, 290, 392, 399, 405, 416, 447, 450, 465

Ефіопія 273

Євпаторія 406

Європа 9, 18, 19, 23, 36, 37, 43, 44, 54, 61, 92–94, 96, 98, 151, 166, 202, 207, 208, 214, 215, 222, 244, 246, 259, 277, 287–290, 325, 328, 398, 431, 465, 472

Західна Європа 9, 15, 25, 45, 57, 58, 63, 74, 81, 82, 94, 95, 118, 119, 129, 130, 157, 178, 183, 191, 204, 208, 214, 217, 222, 234, 239, 240, 252, 286, 287, 293, 405, 449, 464

Південно-Східна Європа 72, 81, 130, 150, 151, 202, 206, 278; див. також Балканський півострів

Північна Європа 10, 97, 98, 183, 278, 404

Східна Європа 9–11, 13, 18, 24–26, 36, 42, 45, 47, 53, 61, 65, 66, 72, 76, 81, 90–93, 95, 97, 98, 118, 119, 130, 131, 138, 139, 143, 150, 151, 164, 171, 172, 195, 198, 199, 202, 206, 208, 211, 216, 217, 220, 222, 233, 234, 236, 241, 253, 254, 261, 269, 274, 278, 284, 285, 290–292, 328, 404, 441; див. також Схід, Центральна Європа

Центральна Європа 10, 11, 26, 91, 97, 130, 202, 236, 287; див. також Схід, Східна Європа

Єлгава (Jelgava) 58

Єрусалим 206

Житомир 70, 205, 220, 222, 281, 407, 436, 469

Забайкалля 128

Загреб (Zagreb) 81, 89, 139

Зальцбург (Salzburg) 140, 219, 246

Запоріжжя 137, 183, 205, 210, 211, 400, 407, 421, 479

Запорізька область 223

Захід 106, 110, 111, 116, 117, 120, 128, 133, 138, 146, 165, 167, 177, 188, 208, 225; див. також Європа / Західна Європа

Здолбунів 14
Злоценець (Złocieniec) 260, 278

Ізюм 213
Ікскюль (Üxküll) див. Ікшкіле
Ікшкіле (Ikšķile) 12, 210
Інгерманланд (Ingermanland) 120
Індія 425
Інсбрук (Innsbruck) 205, 281
Інстербург (Insterburg) див. Черняхівськ
Італія 37, 60, 81, 140, 183, 234, 449

Йена (Jena) 205, 285

Кавказ 137, 273–275, 461, 462
Казань 218
Калінінградська область 133
Каліфорнія 51
Кам'янець-Подільський 167, 281
Канада 27, 405, 473
Карадаг 398, 410, 440, 473
Карелія 120
Карлсруе (Karlsruhe) 202, 230, 248
Карнак 93
Карпати 221
Кассель (Kassel) 278
Катовіце (Katowice) 114, 220
Катовіц (Kattowitz) див. Катовіце
Каунас (Kaunas) 58, 118, 138, 210, 263, 281
Кемеровська область 399
Кендзежин (Kędzierzyn) див. Кендзежин-Козле
Кендзежин-Козельський повіт 133
Кендзежин-Козле (Kędzierzyn-Koźle) 133, 442
Керч 93, 137, 214, 427, 455
Керченська затока 435
Керченський півострів 124, 455
Київ 13, 14, 30, 33–35, 41, 44, 49, 54, 59, 66, 67, 69, 70, 75, 93, 94, 96, 98, 103, 113, 115,
122–127, 129, 130, 137, 138, 153, 162, 164, 167, 170, 171, 175–179, 181, 182, 185, 186,
194, 201, 204–206, 210, 212, 216, 222, 224, 230, 243, 247, 250, 253–255, 258, 259, 262–
265, 269, 272, 277, 281, 287, 291, 293, 329–334, 371–380, 393–395, 397, 398, 400–402,
405, 406, 409–416, 418, 420–423, 425–431, 434–440, 442, 443, 446–449, 451–453, 455–
458, 461, 463–466, 468, 470–474, 477–479
    Поділ 14, 329, 415
Київська округа 432
Київська Русь 97, 98, 214
Кіль (Kiel) 19, 94, 120, 279
Кіровоград 59, 137, 194, 421

Кобленц (Koblenz) 22, 26, 50, 51, 67, 71, 184, 239
Ковно (Kaauen) див. Каунас
Комінтернівський район 196
Копенгаген 19, 82
Краків 81, 93, 127, 128, 154, 178, 206, 216, 224, 233, 237, 242, 269
Краснодар 59, 117, 126, 127, 137, 210, 211
Красносілка 195
Кременець 281
Кременчук 205, 222, 422
Кривий Ріг 59, 126, 194, 224
Крим 35, 49, 59, 66, 70, 88, 117, 124, 179, 196, 202, 204–206, 209, 210, 220, 222, 223, 230–232, 269, 272, 395, 402, 403, 405, 406, 410, 412, 414, 416, 418, 420, 422, 426, 427, 429, 430, 437, 441, 442, 447, 448, 450–452, 456, 461, 462, 466, 468, 470, 472, 474; див. також Автономна Республіка Крим, Кримська Автономна Соціалістична Радянська Республіка
    Південне узбережжя Криму 231
    Північний Крим 416
Кримська Автономна Соціалістична Радянська Республіка (Кримська АСРР) 394; див. також Автономна Республіка Крим, Крим
Кримське ханство 430, 475
Криниця (Krynica) див. Криниця-Здруй
Криниця-Здруй (Krynica-Zdrój) 128, 154
Кронау (Kronau) див. Високопілля
Кронштадт 427
Крьоссінзеє (Krössinsee) 260, 278
Кубань 126, 210, 211
Курляндія 120
Курськ 137
Кьольн (Köln) 172, 234, 278, 471
Кьонігсберг (Königsberg; *Калінінград*) 12, 14, 19, 61, 133, 172, 206, 209, 218, 254, 261, 268, 277, 278, 280, 284, 287

Ландау (Landau) див. Широколанівка
Латвія 10, 14, 57–59, 96, 117, 120, 121, 137, 176, 190, 191, 197, 209, 210, 217, 239, 241, 260, 269, 290, 355, 396, 414, 430
Лемберг (Lemberg) див. Львів
Ленінград 120, 157, 180–182, 191, 225, 404, 413, 423, 430, 431, 441, 444–446, 450, 467; див. також Санкт-Петербург
Литва 10, 14, 24, 57–59, 96, 117, 118, 137, 163, 176, 190, 209, 217, 260, 263, 290
Ліда 137
Ліцманнштадт (Litzmannstadt) див. Лодзь
Лодзь (Łódź) 24, 250
Лондон 171
Лошиця 14, 343, 393, 403
Лубни 421
Луганськ 126, 137
Лунд 250
Луцьк 137
Людвігсбург (Ludwigsburg) 95

Люксембург 89, 123
Люстдорф (Lustdorf) 195
Ляйпциг (Leipzig) 12, 205, 261, 284
Львів 20, 30, 32, 125, 127–131, 154, 167, 177, 206, 269, 439

Магдебург (Magdeburg) 25, 61, 209, 248, 278, 281
Майкоп 137
Майкопська округа 438
Майнц (Mainz) 201, 264, 284
Малопольське воєводство 154
Мальборк (Malbork) 278
Марбург (Marburg) див. Марбург-на-Лані
Марбург-на-Лані (Marburg an der Lahn) 94, 110, 183, 201, 206, 218, 246
Марієнбург (Marienburg) див. Мальборк
Маріуполь 33, 137, 206, 396
Мелітополь 137, 205, 418, 422
Миколаїв 59, 70, 124, 125, 137, 205, 210, 222, 421, 425
Миколаївська генеральна округа (Generalbezirk Nikolajew) 223
Миколаївська область 196
Мінськ 13, 14, 41, 51, 55, 58, 70, 103, 115, 132, 137, 138, 153, 164, 165, 186, 206, 210, 211, 218, 220, 242, 259, 263, 269, 277, 338–344, 355, 356, 366–370, 383–389, 393, 398, 400, 401, 426, 433, 441, 458, 463, 469, 470, 473
Мінська область 400
Могильов 14, 58, 70, 132, 137, 210, 345, 346, 350, 357, 358, 360–366, 407, 413, 476
Молочанськ 223
Моравія 81, 130, 280
Моршин 126, 127, 138
Москва 33, 40–43, 49, 51, 84, 180, 273, 402, 412, 427, 467
Московське царство 98
Мюнстер (Münster) 63, 246, 252, 261, 281
Мюнхен (München) 12, 51, 84, 93, 129, 130, 155, 157, 177, 178, 180, 209, 212, 246, 252, 264, 277, 278, 284–286, 288, 417

Нарва 58, 137
Нарва, річка 120
Нідердонау (Niederdonau) 221
Нідерланди 9, 22, 23, 37, 49, 51, 57, 65, 70, 82, 89, 90, 117, 222, 239, 240, 293, 326
Ніжин 137
Нікіта 473
Німецька Демократична Республіка (НДР) 51, 279; див. також Німеччина, Федеративна Республіка Німеччина
Німеччина 9, 10, 12, 17–19, 21, 22, 25–27, 31, 37, 42, 46, 49, 52, 55, 61, 63, 64, 66, 67, 70, 71, 76, 81, 84–86, 89, 91, 94, 95, 99, 109, 113, 114, 119, 123, 125, 128, 130, 131, 134, 151, 159, 160, 162, 163, 165, 172, 175, 177, 178, 180, 182–184, 189, 191, 192, 201, 206, 207, 209, 213, 214, 217, 218, 227, 232, 240, 243, 247, 250, 258, 259, 261, 264, 269, 273, 274, 277, 279, 280, 281, 283, 284, 287–290, 292, 398, 402, 403, 417, 423, 439, 445, 447–449, 460, 478; див. також Німецька Демократична Республіка, Федеративна Республіка Німеччина

Середня Німеччина 125
Ніцца 82
Новгород 58, 98, 137, 204, 210, 256, 432
Новий Ульм (Neu-Ulm) 131
Новокузнецьк 399
Ново-Олександрівка 210
Новочеркаськ 411
Нойбранденбург (Neubrandenburg) 209
Норвегія 218
Нюрнберг (Nürnberg) 239
Нью-Йорк 51, 67, 130, 212

Одеса 125, 137, 138, 159, 196, 231, 269, 393, 425, 450
Одеська область 196
Океанія 246
Ольвія 214
Ольгіно див. Люстдорф
Опава (Opava) 132
Орел 272
Орель 474
Орша 426
Остероде (Osterode) 113
Остланд (Ostland) 96, 101, 119, 163, 209, 217–219, 398, 427, 437, 474; див. також
Прибалтика
Ошмяни 14

Павловськ 137
Пало-Альто 51
Париж 51, 75, 82, 102, 111, 115, 117, 178, 230, 242, 287, 393, 412
Перекоп 124
Пернау (Perneu) див. Пярну
Петербург див. Санкт-Петербург
Петергоф 137
Петроград див. Санкт-Петербург
Печори 460, 467
Печур (Petschur) див. Печори
Південний Схід див. Балкани
Південь Росії 59, 66, 88, 117, 126, 137, 183, 196, 206, 210; див. також Росія / Південна
Росія
Південь України 88, 231; див. також Україна / Південна Україна
Північне море 98
Плауен (Plauen) 131, 287
Плес (Pless) див. Пщина
Плескау (Pleskau) див. Псков
Позен (Posen) див. Познань
Познань (Poznań) 119, 129, 155, 205, 219, 230, 269, 274, 284, 285
Полоцьк 14, 58, 210, 390
Полтава 93, 137, 178, 205, 230, 407, 421, 474

Польща 19, 23, 24, 26, 57, 81, 113, 114, 129, 133, 154, 180, 183, 218, 220, 236, 254, 260, 261, 273, 276, 278, 463
Померанія 260
Потсдам (Potsdam) 238
Прага 129, 130, 155, 171, 177, 236, 278, 280, 281, 287, 288, 408
Прибалтика 10, 23, 37, 43, 56–58, 67, 69, 70, 74, 76, 91, 99, 120, 121, 137, 162, 163, 191, 197, 208, 210, 217, 233, 236, 238, 239, 241, 249, 253, 269, 285, 286, 443; див. також
Остланд
Прилуки 137
Причорномор'я 202, 395
Північне Причорномор'я 214
Проскурів див. Хмельницький
Протекторат Богемії та Моравії (Protektorat Böhmen und Mähren) 81, 122
Пруссія (Preußen) 61
Східна Пруссія (Ostpreußen) 21, 86, 133
Псков 58, 103, 137, 272, 395, 439, 451, 465
Псковська область 460
Пщина (Pszczyna) 113, 114, 133, 134, 139, 230
Пярну (Pärnu) 14, 58
П'ятигорськ 137, 181

Радянський Союз див. Союз Радянських Соціалістичних Республік
Райгерсфельд (Reigersfeld) див. Берава
Райнланд-Пфальц (Rheinland-Pfalz) 123
Райх див. Третій райх
Рангсдорф (Rangsdorf) 102
Ратібор (Ratibor) див. Рацібуж
Рацібуж (Racibórz) 22, 57, 69, 72, 74–76, 102, 110, 113–115, 129, 133, 134, 136, 138, 141, 150–155, 166, 167, 185, 205, 230, 249, 254, 259, 260, 283, 287, 290, 291, 325, 393, 397, 401, 408, 413, 428, 434, 438, 439, 442, 444, 446, 447, 451, 459, 464–467, 470, 475, 477
Ревель (Reval) див. Таллінн
Ржев 400
Рига (Riga) 14, 51, 58, 70, 84, 115, 120–122, 132, 133, 138, 153, 163, 164, 167, 209–211, 218, 219, 235, 241, 242, 247, 250, 254–257, 259, 263, 268, 269, 272, 285, 286, 349–352, 391, 393, 394, 396, 398, 408, 411, 412, 417, 427, 428, 430, 432, 437, 439, 446–448, 450–452, 458, 460, 465, 466, 474, 476
Рим 206
Рівне 14, 122, 137, 138, 162, 281, 293, 381
Ромни 421
Російська імперія 131, 172, 193, 195, 197, 259
Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка (РРФСР) 280, 459; див. також Радянська Росія, Росія
Росія 9, 14, 18, 20–22, 25, 26, 37, 39–41, 43, 45, 56–59, 61, 69, 70, 75, 76, 84, 86, 90–92, 97–100, 117, 120, 137, 146, 158, 159, 167, 176, 177, 190, 192, 208, 209, 218, 229, 241, 242, 249, 254, 256, 260, 261, 269, 274, 280, 284, 285, 290, 389, 401, 417, 434, 439, 443, 449, 451, 453, 455, 460, 463, 465, 467, 476; див. також Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка, Російська Федерація
Південна Росія 439; див. також Південь Росії
Північна Росія 275

Північно-Західна Росія 120, 238
Радянська Росія 75, 99, 394, 398, 399, 405, 406, 427, 442, 443, 448, 468; див. також
Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
Російська Федерація (РФ) 27, 41, 42, 49, 133, 399; див. також Російська Радянська Феде-
ративна Соціалістична Республіка, Росія
Ростов див. Ростов-на-Дону
Ростов-на-Дону 59, 107, 117, 127, 137, 180, 205, 206, 210, 395, 396, 398, 401, 422, 465
Росток (Rostock) 19, 261
Румунія 75, 159
Рьомхільд (Römhild) 252

Саки 137
Саксонія (Sachsen) 287
    Нижня Саксонія (Niedersachsen) 205
Салоніки 81, 89, 206
Санкт-Петербург 43, 58, 120, 157, 180, 206, 231, 236, 250, 284, 427; див. також Ленінград
Сантьяго-де-Чилі 75
Севастополь 137, 475
Сербія 197
Середземномор'я 214
Сибір 98, 273, 275, 477
Сіетл 287
Сілезія 113, 114, 129, 133, 154, 259
    Верхня Сілезія 183
    Чеська Сілезія 81
Сілезьке воєводство 114
Сімеїз 433, 441
Сімферополь 59, 70, 93, 115, 124, 127, 137, 138, 162, 179, 187, 201, 204, 210, 223, 230, 255,
    272, 277, 393, 404, 405, 407, 410, 424, 427, 429, 430, 437, 438, 449, 455, 459, 466, 470,
    472, 476, 479
Словаччина 26, 128, 154, 202, 221; див. також Чехословаччина
Слонім 37
Смоленськ 14, 58, 70, 103, 115, 132, 137, 138, 210, 239, 242, 254, 272, 336, 337, 354–356,
    389, 393, 399, 400, 404, 426, 439, 445, 446, 453, 465, 475, 476, 479
Смоленська область 404
Смоленський район 404
Смоличі 14, 370
Совети див. СРСР
Соловки 467
Солоне 126
Солонянський район Дніпропетровської області 126
Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) 9, 18–20, 22, 23, 26, 27, 39–41, 45, 47,
    51, 57–59, 61, 64, 66, 71, 74–76, 82, 84–86, 90–92, 94, 99, 102, 113, 118–120, 128–131,
    138, 141, 143, 149–153, 157–159, 161, 166, 170–172, 174, 177, 178, 180, 188–197, 201,
    202, 205, 207, 211, 215, 216, 220–222, 224, 232, 234, 235, 239–241, 249, 254, 255, 258–
    260, 268, 269, 272–277, 280, 282, 285–288, 291, 292, 339, 394–396, 398–403, 405, 407,
    408, 410–412, 415–418, 424–426, 429–431, 433–439, 442, 445, 447–449, 451, 453–456,
    460, 463–473, 477, 478

Сполучені Штати Америки (США) 10, 20, 21, 22, 27, 49, 50, 51, 66, 67, 71, 74, 93, 94, 128–131, 146, 175, 177, 178, 191, 212, 279, 423, 464, 470
Сталіно див. Донецьк
Сталінськ див. Новокузнецьк
Старий Крим 411, 435
Старошведська область див. Старошведська волость
Старошведська волость 426, 427
Стокгольм 19
Страсбург 252
Судак 137, 435
Судетенланд (Sudetenland) 122
Суми 125
Схід 10, 40, 42, 63, 73, 86, 87, 91, 92, 96, 99, 102, 104, 105, 107, 115, 116, 118, 119, 129, 140, 142, 143, 145, 146, 150, 151, 153, 157, 166, 171, 174, 182, 184, 188, 191, 195, 203, 227, 233–236, 246, 252, 253, 257, 263, 272, 274, 275, 282, 284, 398, 417, 437, 439, 455, 465, 478; див. також Європа / Східна Європа, Центральна Європа

Таврія 230
Таганрог 59, 117, 126, 137, 180, 206, 210, 396
Таллінн (Tallinn) 14, 58, 70, 84, 115, 133, 210, 236, 241, 250, 263, 346, 392, 393, 413, 416, 423, 435, 439, 443, 477
Танценберг (Tanzenberg) 255
Тарту (Tartu) 14, 58, 70, 115, 121, 133, 210, 218, 222, 235, 236, 273, 347–349, 393, 435, 451, 460
Тарутине 159
Тихвін 58
Токмацький район Запорізької області 223
Торонто 27
Трансністрія 220, 231
Третій райх (Drittes Reich)* 10, 12, 19, 22–25, 36, 37, 40, 42, 45–47, 55, 56, 59–61, 63–66, 73–75, 81, 84–90, 93, 99–101, 104, 106–109, 112, 114, 117, 131, 133, 136, 138–140, 142, 151–153, 159, 162, 175, 177, 188, 200, 207–210, 218, 221, 224, 229, 233, 240, 241, 244–246, 248, 249, 251, 252, 254–257, 261, 266–270, 272, 274, 276–283, 286, 288–292, 325, 328, 424
Трипілля 472
Трір (Trier) 123
Троппау (Troppau) див. Опава
Трускавець 126, 138, 225
Туркменістан 273
Тюбінген (Tübingen) 66, 93, 121, 159, 182, 205, 285

---

* Офіційна назва нацистської Німеччини з 1933 по 1943 рр. – Німецька держава (Deutsches Reich), а у 1943–1945 рр. – Великонімецька держава (Großdeutsches Reich). Традиційно слово “Reich” перекладається не лише як “державна”, але й як “імперія”, тому іноді у перекладах німецьких документів можна зустріти такі варіанти перекладу, як “імперський комісаріат”, “імперське міністерство”, “імперський керівник” та ін. Але є й випадки, коли при перекладі складних словосполучень та офіційних назв складову “Reich” подають у транслітерованому вигляді (“райхскомісаріат”) або опускають, зазначаючи, наприклад, не “імперське міністерство”, а “міністерство”.

Угорщина 209, 221

Україна 9, 14, 18, 20, 22, 24–33, 37, 39, 41, 44, 49, 50, 51, 56, 57, 59, 60, 64, 66, 67, 69, 70, 74, 76, 85, 86, 88, 90–93, 95, 96, 99, 118, 119, 123, 125–129, 131, 137, 154, 159, 162, 164, 171, 172, 176, 179, 183–185, 189, 192, 194–197, 201, 202, 204–206, 208–212, 214, 216, 217, 220–226, 228–231, 233, 235, 238, 241, 247, 249, 256, 258, 261, 263, 265, 268, 269, 281, 282, 284–286, 290, 378, 394, 399–401, 407, 408, 411, 412, 414, 420, 426, 427, 431, 436, 437, 439, 440, 445, 448–450, 453, 454, 460, 467, 468, 471, 472, 475, 477; див. також Україна / Радянська Україна; Українська Радянська Соціалістична Республіка
Західна Україна 154, 407, 458
Південна Україна 195; див. також Південь України
Радянська Україна 194, 454, 468; див. також Україна, Українська Радянська Соціалістична Республіка
Східна Україна 32, 33, 117, 126, 213, 460
Центральна Україна 230

Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР) 50, 131, 407, 415, 467, 470; див. також Радянська Україна, Україна

Умань 178

Фалькенбург (Falkenburg) див. Злоценець

Федеративна Республіка Німеччина (ФРН) 22, 26, 30, 50, 51, 279; див. також Німецька Демократична Республіка, Німеччина

Федорівка 210

Феодосія 205, 210, 435

Фінляндія 221, 260, 434

Фогтланд (Vogtland) 287

Фрайбург (Freiburg) 202, 273

Франкфурт-на-Майні (Frankfurt am Main) 24, 70, 94, 124, 206, 237, 246, 252, 256, 262–264, 267

Франція 9, 22, 23, 54, 57, 63, 70, 81, 82, 89, 90, 93, 111, 183, 204, 208, 222, 240, 326

Північна Франція 37, 57, 65, 68, 117, 239

Фрауенберг (Frauenberg) 128, 129, 259, 393, 470

Фюнфайхен (Fünfeichen) 209

Харків 13, 14, 30, 33, 35, 59, 60, 70, 95, 115, 117, 124, 125, 127, 137, 138, 142, 164, 172, 180, 195, 201, 202, 205, 206, 211–213, 215, 228, 230, 232, 233, 250, 255, 258, 269, 276, 281, 282, 332–336, 381–383, 393, 396, 403, 407, 411, 419–421, 423, 427, 435, 436, 438, 440, 441, 443, 446, 462, 467, 470, 475, 476, 479

Харківська область 33, 213

Харківщина 213

Херсон 59, 70, 124, 125, 126, 137, 138, 201, 205, 232, 247, 277, 393, 421, 435, 444, 454, 466, 468, 472

Херсонська губернія 427

Херсонський повіт 427

Херсонес 193, 210, 462, 474

Херсонська область 223

Хмельницький 281

Хорватія 197

Царське Село 137
Цель-ам-Зее (Zell am See) 140
Цесіс (Cēsis) 14

Чернігів 107, 137, 421
Чернігівщина 128
Черняхівськ 133
Чехія 132, 236; див. також Чехословаччина
Чехословаччина 81, 236, 261; див. також Словаччина, Чехія
Чорне море 91, 214, 231, 232
Чорногорія 197
Чорноморка див. Люстдорф

Шварценфельд (Schwarzenfeld) 277
Швебіш-Галль (Schwäbisch Hall) 75
Швейцарія 218
Швеція 120, 206, 250
Широколанівка 195
Штайнхайм-на-Мурі (Steinheim an der Murr) 95
Штеттін (Stettin) див. Щецін
Штуттгарт (Stuttgart) 95, 159, 231–234, 246, 252, 278
Шунтук 438

Щецін (Szczecin) 233, 277, 278

Югославія 20, 37, 41, 89, 107
Юр'єв див. Тарту

Ялта 423

Показчик установ та організацій*

I. Структури Оперативного штабу та інших служб і організацій райхсляйтера А. Розенберга**

I.1 Структури Оперативного штабу

Відділ ОШР у Ратіборі див. Структури Управління штабу в Ратіборі

Відділи Управління штабу див. Управління штабу

Головна робоча група “Бельгія” (Hauptarbeitsgruppe Belgien) 165

Головна робоча група “Бельгія та Північна Франція” (Hauptarbeitsgruppe Belgien und Nordfrankreich) 58, 70, 74, 89, 106, 111, 115, 117, 289, 458; див. також Робоча група “Бельгія”

Головна робоча група “Нідерланди” (Hauptarbeitsgruppe Niederlande) 70, 89, 111, 115, 117, 289

Головна робоча група “Остланд” (Hauptarbeitsgruppe Ostland) 13–15, 42, 55, 58–70, 72–76, 96, 110, 115, 117–122, 127, 132, 133, 136–138, 148, 149, 158, 159, 162–164, 167, 174, 197, 207, 217, 233, 235, 241, 242, 250, 251, 256, 257, 265, 281, 283, 289, 332–394, 398, 399, 402, 403, 405–408, 411–413, 416, 417, 423, 425–432, 435–437, 439, 442–448, 450–452, 454, 457, 458, 460, 464–467, 469, 470, 474, 476, 477, 478

Відділ “Використання” (Abteilung Auswertung) 132, 145, 163, 167, 394

Основна служба ГРГ “Остланд” у Ризі (Hauptdienststelle Riga, Dienststelle Riga) 163

Головна робоча група “Південний Схід” (Hauptarbeitsgruppe Südosten) 70–74, 81, 115, 117, 118, 122, 138, 139, 197, 198, 289, 393

---

* Установи, організації та товариства у показчику подано за алфавітом; їхні підрозділи та підпорядковані їм структури розміщено за алфавітом під основною для них позицією (у різні періоди існування вони неодноразово зазнавали реорганізацій та перепідпорядкування, а також змінювали свій статус, насамперед служби Оперативного штабу). Наприклад, структури (відділи, сектори, служби) Управління штабу представлені у переліку під основною позицією – “Управління штабу”, відділи головних робочих груп, інститути Вищої школи, головні відомства і відомства служби Уповноваженого фіурера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП також подані під однойменними позиціями. Назви цих структурних одиниць супроводжуються у дужках назвами німецькою мовою згідно із документами Штабу; виняток становлять загальні та сукупні поняття, які подекуди автор вживає на позначення окремих служб ОШР, наприклад, “Підрозділи ОШР на окупованих територіях СРСР”, “Служба ОШР у Харкові” тощо. З огляду на повторюваність до показчика не включено такі реєстрові гасла, як “Оперативний штаб”, “Штаб”. Не подано також назви посад, не забезпечених штатом, таких як “Комісар з питань захисту бібліотек та забезпечення збереженості книжкових зібрань на окупованих східних територіях”, “Уповноважений генерального директора державних архівів у справі захисту архівів”, “Уповноважений з питань прадавньої та ранньої історії при райхскомісаріаті “Україна” та ін. Натомість включено архітектурні та археологічні пам’ятки, що перебували у полі зору нацистських служб.

** Головні робочі групи, робочі групи, зондеркоманди, мобільні та оперативні команди ОШР, зондерштаби, а також інші структури А. Розенберга, крім Міністерства окупованих східних територій, подано у першій частині показчика.

Головна робоча група “Схід” (Hauptarbeitsgruppe Osten) 114; див. також Зондеркоманда “Схід”

Головна робоча група “Україна” (Hauptarbeitsgruppe Ukraine) 12, 15, 37–39, 42, 55, 59, 60, 70, 72–74, 76, 93, 95, 96, 110, 113, 115, 117, 120, 122–129, 135–138, 149, 154, 156–165, 167, 168, 170–173, 176, 179, 182, 184, 186, 187, 202, 204, 206, 210, 215, 216, 221, 224, 225, 231, 250, 251, 256, 257, 265, 266, 271, 281, 287, 289, 332–334, 393–479

Відділ “Використання” (Abteilung Auswertung) 145; див. також Головна робоча група “Україна” / Відділ “Контроль”

Відділ “Контроль” (Abteilung Sichtung) 127, 145, 160, 161, 165, 166, 168, 169, 201, 224, 225, 394

Відділ “Облік” (Abteilung Erfassung) 145

Відділ “Облік та планування” (Abteilung Erfassung und Planung) 145, 161

Фотолабораторія (Fotolabor) 160

Головна робоча група “Франція” (Hauptarbeitsgruppe Frankreich) 111, 115, 117, 412

Головна робоча група “Центр” (Hauptarbeitsgruppe Mitte) 15, 55, 58, 70, 72, 73, 115, 117, 127, 132, 133, 137, 138, 157, 158, 164, 167, 170, 174, 242, 251, 256, 289, 393, 394, 399, 401, 407, 413, 425, 426, 444–446, 452, 453, 456, 457, 465, 471, 474–477, 479

Відділ “Використання” (Abteilung Auswertung) 132

Відділ “Облік” (Abteilung Erfassung) 132

Головні робочі групи ОШР (Hauptarbeitsgruppen des ERR) 15, 37, 54–56, 60, 63, 64, 72, 73, 76, 77, 79, 80, 101, 106, 108–111, 117, 118, 134–138, 144, 147–149, 152, 155, 157, 164, 168, 175, 176, 182, 184, 199, 201, 203, 204, 226, 257, 268, 270, 272–275, 291, 325

Головні робочі групи Сходу (у Східній Європі) (Hauptarbeitsgruppen Osten, Hauptarbeitsgruppen im Osten) 115, 119, 138, 151, 164, 167, 198, 393

Головні робочі групи у Західній Європі (Hauptarbeitsgruppen im Westen) 15, 118, 119, 393

Група Бернхарда Зіблера див. Зондерштаб “Наука” / Робоча група “Університет”

Група “Наука” ОШР (Gruppe Wissenschaft des ERR) 123, 225, 230; див. також Зондерштаб “Наука”

Дослідницький центр Штабу у Ратіборі див. Структури Управління штабу у Ратіборі

Зв’язковий пункт в Аграмі (Verbindungsstelle Agram) 81, 139

Зв’язковий пункт в Белграді (Verbindungsstelle Belgrad) 139

Зв’язковий пункт ГРГ “Україна” (Verbindungsstelle der HAG Ukraine) 122

Зв’язкові пункти ОШР (Verbindungsstellen des ERR) 101, 144, 199

Зондеркоманда “Брянськ” (Sonderkommando Brjansk) 132

Зондеркоманда “Греція” (Sonderkommando Griechenland) 89, 139

Зондеркоманда Донецької області (Sonderkommando Donez-Gebiet) 126

Зондеркоманда “Кавказ” (Sonderkommando Kaukasien (Kaukasus) 126

Зондеркоманда “Краснодар” (Sonderkommando Krasnodar) 60, 106

Зондеркоманда м. Горки (Sonderkommando Gorki) 132

Зондеркоманда м. Могильов (Sonderkommando Mogilew) 132

Зондеркоманда “Південний Схід” (Sonderkommando Südosten) 133, 140

Зондеркоманда “Південь” (Sonderkommando Süd) 133, 140

Зондеркоманда “Північ” (Sonderkommando Nord) 89, 133

Зондеркоманда при командуванні військами Південного Сходу (Sonderkommando RR beim Militärbefehlshaber Südost) 139

Зондеркоманда “Ростов/Дон” (Sonderkommando Rostow/Don) див. Зондеркоманда “Ростов”

Зондеркоманда “Ростов” (Sonderkommando Rostow) 60, 107, 126

Зондеркоманда “Схід” (Sonderkommando Osten) 73, 128, 129, 133; див. також Головна робоча група “Схід”

Зондеркоманда “Центр” (Sonderkommando Mitte) 122, 132

- Зондеркоманди ГПГ “Україна” (Sonderkommandos der HAG Ukraine, Sonderkommandos ERR Ukraine) 117
- Зондеркоманди ОШП (Sonderkommandos ERR) 37, 54, 55, 57, 60, 69, 101, 118, 136, 138, 144, 182, 184, 199, 257
- Зондерштаб “Американізм” (“Лібералізм та американізм”*) (Sonderstab Amerikanismus, Sonderstab Liberalismus und Amerikanismus) 200, 242, 244
- Зондерштаб “Архіви” (“Архівна справа”; Sonderstab Archive) 200, 202, 205, 238, 239, 395, 400, 401, 406, 409, 421, 428, 433, 440, 444, 462, 474, 476, 478, 479
- Зондерштаб “Архівна справа” див. Зондерштаб “Архіви”
- Зондерштаб “Бібліотека Вищої школи” (Sonderstab Bibliothek der Hohen Schule) 200, 237, 238, 250, 252, 253
- Зондерштаб “Бібліотеки” (“Бібліотечна справа”, “Бібліотекознавство”) (Sonderstab Bibliotheken, Sonderstab Bibliothekswesen) 74, 125, 202, 206, 237, 395, 396, 419, 421, 422, 430, 452, 454, 462
- Зондерштаб “Бібліотечна справа” див. Зондерштаб “Бібліотеки”
- Зондерштаб “Генеалогія” (Sonderstab Sippenkunde, Sonderstab Sippenforschung) 59, 200, 207, 216, 222, 238
- Зондерштаб “Зображальне мистецтво” (Sonderstab Bildende Kunst) 59, 66, 123, 125, 147, 200, 202, 204, 239, 240, 243, 347, 408, 418–421, 423, 434–436, 444, 456, 461
- Робоча група “Лувр” 239
- Зондерштаб Інституту дослідження єврейського питання Вищої школи (“Юдаїка”; Sonderstab Judeninstitut) 200, 205, 403, 414, 422
- Зондерштаб “Музика” (“Музикознавство”) (Sonderstab Musik, Sonderstab Musikwissenschaft) 25, 66, 71, 72, 74, 147, 205, 240–242, 436
- Зондерштаб “Навчальні засоби” (Sonderstab Lehrmittel) 243
- Зондерштаб “Наука” (Sonderstab Wissenschaft) 37, 59, 66, 70–72, 74, 75, 93, 99, 125, 139, 150, 161, 200, 202, 204, 205, 207, 222, 225–234, 237, 241–243, 275, 281, 282, 395, 396, 398, 399, 401, 403–405, 407–412, 416, 419, 420, 425, 427, 428, 431–433, 435, 437–441, 443–445, 447–454, 457, 460, 463, 464, 466–468, 471–476; див. також Група “Наука” ОШП
- Робоча група “Університет” (Arbeitsgruppe Universität) 235
- Зондерштаб “Образотворче мистецтво” див. Зондерштаб “Зображальне мистецтво”
- Зондерштаб “Особові доручення” (Sonderstab Sonderaufgaben) 200
- Зондерштаб “Прадавня історія” (Sonderstab Vorgeschichte) див. Зондерштаб “Прадавня та рання історія”
- Зондерштаб “Прадавня та рання історія” (Sonderstab Vor- und Frühgeschichte) 60, 66, 74, 99, 125, 180, 182, 183, 194, 200, 202, 205, 207–211, 216, 220, 240, 404, 422, 426, 436, 441, 449, 461, 462, 467
- Зондерштаб “Преса” (Sonderstab Presse) 200, 243, 244
- Зондерштаб “Релігієзнавство” (“Н”) (Sonderstab Religionswissenschaft, Sonderstab Н) 59, 192, 207
- Зондерштаб “Світоглядна інформація” (Sonderstab Weltanschauliche Information) 192, 200, 202, 243
- Зондерштаб “Театр” (Sonderstab Theater) 200, 243
- Зондерштаб “Фольклористика” (Sonderstab Volkskunde) 37, 59, 74, 99, 139, 194, 200, 202, 205, 207, 216, 217, 219, 221–225, 235, 257, 417, 420, 437, 439, 447, 461, 469, 474

---

* Тут і далі в дужках при реєстровій позиції назви зондерштабу зведено усі інваріанти, що зустрічаються у дослідженні та документах. Якщо у дослідженні зондерштаб зустрічається під двома і більше назвами, робиться посилання на основну позицію.

Зондерштаб “Центральна бібліотека Вищої школи” див. Зондерштаб “Бібліотека Вищої школи”

Зондерштаб “Юдаїка” див. Зондерштаб Інституту дослідження єврейського питання Вищої школи

Зондерштаби ОШР (Sonderstäbe des ERR) 54, 55, 57, 59, 60, 63, 64, 69, 77, 79, 80, 101, 111, 112, 134–136, 144, 149, 152, 160, 168, 182, 184, 199, 200, 203, 204, 207, 224, 257, 282, 291

Команда у Греції див. Зондеркоманда “Греція”

Команда у м. Брянськ див. Зондеркоманда “Брянськ”

Команда у Югославії (Sonderkommando in Jugoslavien) 89

Мобільні команди ОШР (Mobilen Kommandos des ERR) 55, 101, 144, 182, 199

Оперативна команда у м. Горки (Einsatzkommando Gorki) 115

Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга для окупованих західних територій (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg für die westliche besetzten Gebiete) 90

Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга для окупованих західних територій та Нідерландів (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg für die westliche besetzten Gebiete und Niederlande) 65

Оперативні команди ОШР (Einsatzkommandos des ERR) 57, 101

Опорні пункти ОШР (Stützpunkte des ERR) 55, 199

Особлива група (зондергрупа) “Дерпт” (Sondergruppe Dorpat) 121; див. також Робоча група “Дерпт”, Робоча група “Естонія” / філіал у Дерпті

Передова команда “Петербург” (“Гатчина”) (Vorkommando für Petersburg (Gatschina) 121, 122, 132

Передові команди ОШР (Vorkommandos des ERR) 274

Підрозділ Штабу у Харкові 276

Підрозділи ОШР 64, 77, 79, 267

Підрозділи ОШР на Балканському півострові 139

Підрозділи ОШР на окупованих територіях СРСР 120

Підрозділи ОШР у Білостоці 128

Робоча група “Белград” (Arbeitsgruppe Belgrad) 139, 197, 198

Робоча група “Бельгія” (Arbeitsgruppe Belgien) 65; див. також Головна робоча група “Бельгія та Північна Франція”

Робоча група “Білорусія” (Arbeitsgruppe Weißruthenien) 58, 70, 121, 122, 132, 139, 340, 426

Робоча група “Вільно” (Arbeitsgruppe Wilna) 118, 122, 277; див. також Робоча група “Литва”

Робоча група “Дерпт” (Arbeitsgruppe Dorpat) 118, 122; див. також Робоча група “Естонія” / філіал у Дерпті, Особлива група “Дерпт”

Робоча група “Дніпропетровськ” (Arbeitsgruppe Dnjepropetrowsk) 70, 115, 118, 125, 126, 161, 165, 172, 180, 210, 212, 223, 224, 400, 428, 441, 442, 445, 458, 459, 478

Робоча група “Естонія” (Arbeitsgruppe Estland) 70, 115, 121, 122, 132, 399, 405, 451, 454, 460; див. також Робоча група “Дерпт”, Робоча група “Ревель”

Філіал у Дерпті (Außenstelle Dorpat) 451, 460

Робоча група “Західна Україна” (Arbeitsgruppe West-Ukraine, Arbeitsgruppe Westukraine) 70, 118, 122–125, 264, 334, 435; див. також Робоча група “Київ”

Робоча група “Інгерманланд” (Arbeitsgruppe Ingermanland) 120

Робоча група “Італія” (Arbeitsgruppe Italien) 60, 71, 118; див. також Структури Штабу в Італії

Робоча група “Київ” (Arbeitsgruppe Kiew) 97, 395, 434; див. також Робоча група “Західна Україна”

Робоча група “Ковно” (Arbeitsgruppe Kauen) 118, 121, 122

Робоча група “Крим” (Arbeitsgruppe Krim) 70, 124, 127, 187, 210, 223, 235, 395, 401, 402, 407, 411, 412, 414, 418, 426, 427, 429, 430, 441, 442, 447, 448, 451, 452, 467, 468, 470, 471; див. також Робоча група “Сімферополь”

Робоча група “Латвія” (Arbeitsgruppe Lettland) 120–122, 132
Робоча група “Литва” (Arbeitsgruppe Litauen) 115, 118, 121, 122, 132, 262; див. також Робоча група “Вільно”
Робоча група “Мінськ” (Arbeitsgruppe Minsk) 121, 132, 277
Робоча група ОШР у Чернігові (філіал у Чернігові) (Arbeitsgruppe Tschernigow) (Außenstelle Tschernigow) 107
Робоча група “Південна Україна” (Arbeitsgruppe Süd-Ukraine, Arbeitsgruppe Südukraine) 70, 95, 118, 124, 231
Робоча група “Південний Схід” (Arbeitsgruppe Südosten) 139, 197
Робоча група “Північна Україна” (Arbeitsgruppe Nordukraine) 125
Робоча група “Ревель” (Arbeitsgruppe Reval) 118, 121, 122; див. також Робоча група “Естонія”
Робоча група “Сімферополь” (Arbeitsgruppe Simferopol) 115, 413, 427, 445, 449, 464, 475; див. також Робоча група “Крим”
Робоча група “Смоленськ” (Arbeitsgruppe Smolensk) 115, 132, 475
Робоча група “Східна Україна” (Arbeitsgruppe Ost-Ukraine, Arbeitsgruppe Ostukraine) 33, 70, 95, 118, 124–126, 228, 335
Робоча група “Харків” (Arbeitsgruppe Charkow) 33, 95, 115, 124–126, 165, 172, 212, 407, 409, 423, 424, 434, 435, 463, 469, 479
Робочі групи ГРГ “Остланд” (Arbeitsgruppen der HAG Ostland) 73
Робочі групи ГРГ “Україна” (Arbeitsgruppen der HAG Ukraine) 59, 73, 93, 127, 168
Робочі групи ОШР (Arbeitsgruppen des ERR) 37, 54–57, 60, 63, 64, 69, 72, 73, 75, 79, 80, 93, 101, 108, 109, 111, 117, 118, 134, 135, 137, 138, 143, 144, 148, 155, 156, 164, 168, 176, 182, 184, 199–201, 203, 224, 254, 255, 267–271, 273–276, 282, 291, 325
Робочі групи ОШР на Сході (у Східній Європі) 116, 119, 272
Служба у Белграді (Dienststelle Belgrad) 139
Служба у Вільно (Dienststelle Wilna) 353
Служба у Дерпті (Dienststelle Dorpat) 115, 348, 349
Служба у Копенгагені (Dienststelle Kopenhagen) 82
Служба у Кракові (Dienststelle Krakau) 216
Служба у Краснодарі (Dienststelle Krasnodar) 127
Служба у Мінську (Dienststelle Minsk) 13, 338, 339, 340, 342
Служба у Ніцці (Dienststelle Nizza) 82
Служба у Плесі (Dienststelle Pless) 139
Служба у Ревелі (Dienststelle Reval) 115, 346
Служба у Ризі (Dienststelle Riga) 272
Служба у Ростові 127
Служба у Смоленську (Dienststelle Smolensk) 272, 336, 337
Служба у Франції 82
Служба у Фрауенберзі (Dienststelle Frauenberg) 129
Служба у Фюссені (Dienststelle Füssen, Dienststelle Füssen-Hohenschwangau) 115
Служба у Харкові 127
Структури Штабу в Італії 140; див. також Робоча група “Італія”
Управління штабу (Stabsführung)* 13–15, 21, 41, 54, 56, 57, 60, 63, 64, 69, 71–79, 82, 92, 101–103, 105–114, 116, 119, 126, 127, 133–152, 154–160, 164, 168–170, 174–176, 184,

---

* У цьому покажчику представлені лише ті відділи і групи Управління штабу, що згадані у дослідженні. Детальніше щодо структури Управління штабу та її реорганізацій див. у відповідних документах Штабу, представлених в другій частині цього дослідження.

185, 187, 197, 199–201, 203, 204, 216, 223–226, 238, 242, 248, 249, 251, 253, 255–258, 266–272, 275–277, 280, 282, 285, 286, 290, 325–332, 334, 394–403, 405, 408, 413–415, 417, 420, 424–426, 428, 431–440, 442, 444, 446, 447, 449–451, 455, 456, 458–461, 464–467, 469, 470, 471–473, 475–478

Бюро перекладачів (Übersettersbüro) 143, 151, 155

Відділ “Використання” (Abteilung Auswertung) (1942) 12, 73, 116, 117, 141–148, 156, 172, 176, 187, 201, 225, 238, 249, 256, 270, 332, 334; див. також Головний відділ II “Завдання” (Оперативний відділ) / Відділ “Облік та контроль”

Група “Бібліотеки” (Gruppe Büchereien) 111

Група “Загальне” (Gruppe Allgemeine) 111

Група “Облік” (Gruppe Inventarisierung) 111, 142

Група “Фотографування” (Gruppe Lichtbild) 111

Відділ кадрів (I a) (Abteilung I a) див. Головний відділ I “Керівництво справами та організація” / Відділ I a “Діловодство та кадрові питання”

Відділ обліку та відбору див. Головний відділ II “Завдання” (Оперативний відділ) / Відділ “Облік та контроль”

Відділ обліку та контролю див. Головний відділ II “Завдання” (Оперативний відділ) / Відділ “Облік та контроль”

Відділ “Організація” (Abteilung Organisation) (1942) 64, 103; див. також Головний відділ I “Керівництво справами та організація”

Група “Автогосподарство” (Gruppe Fahrbereitschaft) 110

Група “Внутрішня служба” (Gruppe Innendienst) 110

Група “Забезпечення” (Gruppe Beschaffung) 110

Група “Кадри” (Gruppe Personal) 110; див. також Головний відділ I “Керівництво справами та організація” / Відділ I a “Діловодство та кадрові питання”

Відділ “Сектор “Захід та Південний Схід” (Abteilung Referat Westen und Südosten) (1942) 110; див. також Головний відділ II “Завдання” (Оперативний відділ) /

Відділ “Сектор “Захід та Південний Схід”

Група “Звітність” (Gruppe Bericht) 110

Група “Планування” (Gruppe Planung) 110

Відділ “Сектор “Схід” (Abteilung Referat Osten) (1942) 110, 116; див. також Головний відділ II “Завдання” (Оперативний відділ) / Відділ “Сектор “Схід”

Група “Звітність” (Gruppe Bericht) 110

Група “Планування” (Gruppe Planung) 110

Відділ “Спеціальні завдання” (Abteilung Sonderaufgaben) (1942) 111, 335

Відділи Управління штабу 54, 56, 57, 69, 78, 101, 135

Головний відділ I (Hauptabteilung I) (листопад 1943 р. – жовтень 1944 р.) 116

Головний відділ I “Використання” (Hauptabteilung I Auswertung) (кінець 1944 р.) 117

Головний відділ I “Керівництво справами та організація” (Hauptabteilung Geschäftsführung und Organisation) (січень–жовтень 1943 р.) 64, 112, 146; див. також Відділ “Організація”

Відділ “Діловодство та кадрові питання” (I a) (Abteilung Geschäftsverteilung und Personaleinsatz (I a) 38, 64, 103, 112, 146

Група “Внутрішня служба” (Gruppe Innendienst) 112

Група “Кадри” (Gruppe Personal) 112

Відділ “Організація” (I b) (Abteilung Organisation (I b) 112

Група “Вермахт, забезпечення товарами та автогосподарство” (Gruppe Wehrmacht, Marketenderei und Fahrbereitschaft) 112

- Група “Заходи та проїзні документи” (Gruppe Veranstaltungen und Marschpariere) 112
- Група “Інформація” (Gruppe Information) 112
- Головний відділ II (Hauptabteilung II) (листопад 1943 р. – жовтень 1944 р.) 116
- Головний відділ II “Завдання” (Оперативний відділ) (Hauptabteilung II Einsatz) (січень–жовтень 1943 р.) 112, 119
- Відділ II d див. Відділ “Звітність та центральна служба” (II d)
- Відділ “Звітність та центральна служба” (II d) (Berichtswesen und Zentralstelle (II d) 132
- Відділ “Облік та контроль” (II c) (Abteilung Erfassung und Sichtung (II c) 73, 75, 102, 110, 113, 114, 136, 138, 140, 148, 149, 152, 153, 164, 175, 176, 185, 188, 224, 225, 248, 255, 258, 271, 272, 275, 290, 394; див. також Відділ “Використання”
- Архів розробок ОШР 143, 152, 153, 154, 169
- Відділ “Сектор “Захід та Південний Схід” (II a) (Abteilung Referat Westen und Südosten (II a) 116, 139; див. також Відділ “Сектор “Захід та Південний Схід” (1942)
- Відділ “Сектор “Схід” (II b) (Abteilung Referat Osten (II b) 53, 116, 119, 126, 138, 145, 149, 164, 165, 186, 201, 231, 249, 257, 332; див. також Відділ “Сектор “Схід” (1942)
- Головний відділ II “Зовнішня служба” (Hauptabteilung II Außendienst) (кінець 1944 р.) 117
- Головний відділ III (Hauptabteilung III) (листопад 1943 р. – жовтень 1944 р.) 116
- Головний відділ III “Керівництво справами та кадри” (Hauptabteilung III Geschäftsführung und Personaleinsatz) (кінець 1944 р.) 117
- Головний відділ III “Спеціальні завдання” (Hauptabteilung Sonderaufgaben) (січень–жовтень 1943 р.) 112
- Головний відділ IV (Hauptabteilung IV) (листопад 1943 р. – жовтень 1944 р.) 116; див. також Відділ “Використання”, Відділ “Облік та контроль”, Головний відділ II “Завдання” (Оперативний відділ)
- Дослідницький центр ОШР у Ратіборі 22
- Канцелярія Управління штабу 335
- Передова команда “Ратібор” (Vorkommando Ratibor) 110, 136
- Підрозділ Управління штабу у Ратіборі див. Структури Управління штабу в Ратіборі
- Служби Управління штабу 101
- Структури Управління штабу в Берліні 72
- Структури Управління штабу в Ратіборі 72, 287, 291, 325
- Фотоархів (Fotoarchiv) 152
- Фотолабораторія (Fotolabor) 140, 143, 156, 290
- Філіал у Дніпропетровську (Außenstelle Dnjepropetrowsk) 125; див. також Робоча група “Східна Україна”, Робоча група “Дніпропетровськ”
- Філіал у Кракові (Außenstelle Krakau) 127
- Філіал у Криниці (Außenstelle Krynica) 154
- Філіал у Лемберзі (Außenstelle Lemberg, Nebenstelle Lemberg) 127, 128, 154
- Філіал у Харкові (Außenstelle Charkow) 124; див. також Робоча група “Харків”

I.2 Служби та організації А. Розенберга

Адміністративне управління служб райхслейтера Розенберга (Verwaltungsamt der Dienststellen des Reichsleiters Rosenberg) 108; див. також Уповноважений фіюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП

- Вища школа (Hohe Schule) 24, 25, 40, 47, 56, 60, 61, 65, 69, 85, 86, 90, 91, 100, 109, 141, 146, 155, 199, 206, 208, 218, 231, 237, 241, 245–253, 257, 261, 267, 268, 270, 271, 277, 278
- Бібліотека Вищої школи (Bibliothek der Hohen Schule) див. Центральна бібліотека Вищої школи
- Інститут біології та расової теорії (Інститут біології та расового вчення) (Institut für Biologie und Rassenlehre) 231–234, 246, 252, 261, 282
- Інститут дослідження германізму та галіканізму (Institut zur Erforschung von Germanismus und Gallikanismus) 252
- Інститут дослідження єврейського питання у Франкфурті-на-Майні (Institut zur Erforschung der Judenfrage) 24, 56, 70, 139, 124, 205, 206, 233, 246, 252, 256, 261–263, 267, 286
- Бібліотека Інституту дослідження єврейського питання у Франкфурті-на-Майні 24, 56
- Інститут дослідження єврейства у Ліцманштадті (Institut zur Erforschung des Judentums in Litzmannstadt) 24
- Інститут дослідження Сходу (Institut für Ostforschung) 252
- Інститут індогерманської духовної історії (Інститут індоєвропейської духовної історії; Institut für Indogermanische Geistesgeschichte) 252
- Інститут колоніальних досліджень Вищої школи (Інститут заморських і колоніальних досліджень; Institut für Übersee und Kolonialforschung) 246, 252
- Інститут німецької етнографії (фольклористики) (Institut für deutsche Volkskunde) 218, 219, 234, 246, 252, 261
- Дослідницький центр народного мистецтва та селянського ремесла (Forschungsstelle Volkskunst und bäuerliches Handwerk) 246
- Робоча служба з дослідження кельтів (Arbeitsstelle für Keltenforschung) 252
- Служба “Міфологія” (Forschungsstelle Mythenkunde) 246
- Служба “Німецька народна мова” (Forschungsstelle Deutsche Volkssprache) 246
- Служба “Селянський побут” (Forschungsstelle Bäuerliche Lebensformen) 246
- Служба “Селянське ремесло” (Forschungsstelle Bäuerliches Handwerk) 246
- Інститут німецької фольклористики див. Вища школа / Інститут німецької етнографії
- Інститут релігієзнавства університету м. Галле (Institut für Religionswissenschaft an der Universität Halle) 252
- Інститут фольклористики див. Вища школа / Інститут німецької етнографії
- Інститути Вищої школи 155, 254, 278; див. також Установи Вищої школи
- Установи Вищої школи 69, 248, 257, 268, 278; див. також Інститути Вищої школи
- Центральна бібліотека Вищої школи (Zentralbibliothek der Hohen Schule (ZBHS) 24, 40, 56, 60, 65, 89, 142, 164, 237, 245, 246, 249–255, 257, 259, 260, 264, 267, 287, 288
- Відомства Уповноваженого фіюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП див. Уповноважений фіюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП, Розділ I.2, с. 518–519
- Відомство Розенберга (Amt Rosenberg) див. Уповноважений фіюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП, Розділ I.2, с. 518
- Західна бібліотека (Westbücherei) 259, 260; див. також Східна бібліотека Розенберга
- Зовнішньополітичне відомство НСДАП (Außenpolitisches Amt der NSDAP (APA) 24, 61, 83, 85, 102, 175, 246
- Імперська служба підтримки німецької літератури (Reichsstelle zur Förderung des deutschen Schrifttums) 82

Інститут дослідження континентальної Європи при райхслайтері Розенбергу (Institut für kontinentaleuropäische Forschung beim Reichsleiter Rosenberg) 61, 277

Канцелярія А. Розенберга (Kanzlei Rosenberg) 46

Міністерство окупованих східних територій див. Розділ II, с. 533

Служба Розенберга (Dienststelle Rosenberg) див. Уповноважений фіюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП, Розділ I.2, с. 518

Служби Розенберга 82, 256; див. також Уповноважений фіюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП

Союз боротьби за німецьку культуру (Kampfbund für deutsche Kultur (KfdK) 84, 93, 94, 125, 182, 239

Східна бібліотека див. Східна бібліотека Розенберга

Східна бібліотека Оперативного штабу райхслайтера Розенберга див. Східна бібліотека Розенберга

Східна бібліотека Розенберга (Ostbücherei Rosenberg (OBR) 34, 56, 58–60, 69, 73, 87, 90, 100, 113, 116, 122, 126, 132, 140–143, 151, 158, 163, 164, 244–246, 248–261, 264, 267, 268, 270, 271, 287, 291, 328, 335

Товариство з дослідження світової більшовицької загрози (Робоче товариство з дослідження світової більшовицької загрози) (Arbeitsgemeinschaft zur Erforschung der bolschewistischen Weltgefahr) 75, 93, 157, 230, 236, 237, 261, 292, 408

Товариство з питань політики та науки (Arbeitsgemeinschaft von Politik und Wissenschaft) 151

Товариство німецької етнографії (Arbeitsgemeinschaft für deutsche Volkskunde) 202, 218, 219

Уповноважений фіюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП (Відомство Розенберга, Служба Розенберга) (Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP (Amt Rosenberg, Dienststelle Rosenberg (DBFU) 46, 50, 55, 56, 63, 68, 69, 75, 76, 82, 83, 86–88, 90, 93, 101–103, 109, 113, 114, 123, 124, 140, 142, 144, 151, 153–157, 166, 182, 199, 201, 204, 219, 225, 230, 236, 237, 239, 241–243, 252, 260, 261, 267, 274, 283, 285, 291

Відомства служби Уповноваженого фіюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП 47, 56, 87, 91, 104, 114, 135, 139, 152, 185, 204, 246, 267, 286, 292

Відомство “Виставки” (“Виставки та організація заходів”) (Amt Ausstellungen, Amt Ausstellungen und Veranstaltungen) 114, 285

Відомство “Драматургія та зображальне мистецтво” див. Відомство “Драматургія” (“Театр”)

Відомство “Драматургія” (“Театр”) (Amt Dramaturgie, Amt Theater) 113, 136, 155, 246

Відомство “Єврейство та масонство” (Amt Juden- und Freimaurerfrage) 246

Відомство “Континентально-європейські дослідження” (Amt Kontinentaleuropäische Forschung) 246

Відомство “Культурно-політичний архів” (Amt Kulturpolitisches Archiv) 113, 114, 136, 241, 246

Відомство “Музика” (Amt Musik) 46, 114, 199, 240, 260

Відомство “Письменство” див. Головне відомство “Письменство”

Відомство “Прадавня і рання історія” (Amt für Vor- und Frühgeschichte) 46, 66, 199, 182, 202, 207, 208, 246, 285

Відомство “Преса” (Amt Presse) 114, 246

Відомство “Світоглядна інформація” див. Головне відомство “Світоглядна інформація”

Відомство “Фольклористика” (Amt Volkskunde) 114, 155, 202, 216, 218, 246

Відомство “Фольклористика та облаштування свят” (Amt Volkskunde und Feierstaltung) див. Відомство “Фольклористика”
Головне відомство “Зображальне мистецтво” (Amt Bildende Kunst) 104, 155, 199, 239, 246, 260
Головне відомство “Мистецтво” див. Головне відомство “Зображальне мистецтво”
Головне відомство “Навчальні засоби” (“Навчання”) (Hauptamt Lehrmittel) 143, 243, 283
Головне відомство “Наддержавні сили” (Hauptamt Überstaatliche Mächte) 46, 53, 153, 166, 246, 285; див. також Головне відомство “Світоглядна інформація”
Головне відомство “Наука” (Hauptamt Wissenschaft) 46, 104, 114, 125, 151, 153, 154, 225, 232, 246, 285
Головне відомство “Письменство” (Hauptamt Schrifttumspflege) 47, 89, 113, 114, 121, 136, 153, 246, 285
Головне відомство “Планування навчання” (Hauptamt Lehrplanung) див. Головне відомство “ Навчальні засоби”
Головне відомство “Протестантизм та релігієзнавство” (Hauptamt Protestantismus und Religionswissenschaft) 252
Головне відомство “Світоглядна інформація” (Hauptamt Weltanschauliche Information) 104, 243, 246, 256, 261; див. також Головне відомство “Наддержавні сили”
Головні відомства 285
Управління служб Розенберга див. Центральне управління служб Розенберга
Центральне управління служб Розенберга як Уповноваженого фіюера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП (Zentralamt der Dienststelle des Beauftragten des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP) 83, 103, 109, 255

II. Інші установи, організації

Автономна українська церква 405
Київська єпархія 405
Адміністративний суд Відня (Verwaltungsgerichtshof Wien) 281
Адміністрація генерального комісара Києва див. Генерал-комісаріат Києва
Азово-Чорноморський науково-дослідний інститут морського рибного господарства та океанографії (*Південний науково-дослідний інститут морського рибного господарства і океанографії**) 427
Академія наук БРСР 385
Академія наук НДР (Akademie der Wissenschaften der DDR) 125
Академія наук СРСР 280
Інститут геологічних наук 280
Інститут мікробіології (*Інститут мікробіології ім. С. М. Виноградського*) 467
Мікробіологічна лабораторія 467; див. також АН СРСР / Інститут мікробіології
Академія наук УРСР 123, 129, 177, 179, 230, 418
Бібліотека АН УРСР 34, 225, 255, 263, 264, 265
Подільська філія 263
Інститут археології 178, 212

---

* Тут і далі курсивом позначено сучасні назви установ та організацій.

Інститут геологічних наук (Український науково-дослідний геологічний інститут;
Інститут геологічних наук НАН України) 425
Інститут літератури ім. Т. Шевченка (*Інститут літератури імені Тараса Шевченка
НАН України*) 179
Київська філія 179
Інститут українського фольклору (*Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України*) 224
Інститути 70
Кабінет єврейського фольклору та музики (Кабінет музичної фольклористики, Кабі-
нет єврейської культури) 225
Київський будинок учених 186, 187
Комісія з історії Візантії 177
Академія наук у Гьоттінгені (Akademie der Wissenschaften zu Göttingen) 285
Академія сільськогосподарських наук ім. Леніна 171
Академія управління та господарства у Бохумі (Verwaltungs- und Wirtschaftsakademie in
Bochum) 233
Американська асоціація викладачів слов'янських та східноєвропейських мов 130
Українська секція 130
Американська асоціація сприяння розвитку славістики (*Асоціація слов'янських, східно-
європейських та євразійських досліджень*) 27
Американська асоціація філософів 130
Аненербе (Ahnenerbe) див. Націонал-соціалістська німецька робітничка партія / Охоронні
загони / Німецьке товариство з дослідження історії та спадщини предків
Антикомінтерн (Antikomintern) див. Загальний союз німецьких антикомуністичних орга-
нізацій
Антирелігійний музей у Києво-Печерській лаврі див. Центральний антирелігійний музей
Археологічний інститут в Берліні див. Німецький археологічний інститут
Археологічний музей в Керчі див. Керченський музей
Архів Лубен 421
Архів революції у Києві 395, 446, 454; див. також Центральний державний архів вищих
органів влади та управління України
Архів Ромен 421
Архіви Білорусії 70
Архіви Дніпропетровська 30, 35, 254, 421
Архіви Запоріжжя 421
Архіви Києва 265, 395, 421, 428
Архіви Кіровограда 421
Архіви країн Західної Європи 25
Архіви Миколаєва 421
Архіви міст Прибалтики 70
Архіви Полтави 421
Архіви Росії 25, 70
Архіви Смоленська 254
Архіви України 25, 31
Архіви Харкова 281, 421
Архіви Херсона 421
Архіви Чернігова 421
Асканія-Нова, заповідник 410

Баварська академія наук (Bayerische Akademie der Wissenschaften) 285, 288
Баварська державна бібліотека (Bayerische Staatsbibliothek) 264
Баварський державний архів у Нюрнберзі (Bayerisches Staatsarchiv Nürnberg) 239
Балетна школа в Плесскау 395
Балтійський полк 443
“Bellakkord”, ризька фабрика з виготовлення платівок (Rigaer Schallplattenfabrik Bellakkord) 241
Берлінська вища технічна школа (Technische Hochschule Berlin) (*Берлінський технічний університет (Technische Universität Berlin)*) 273, 277
Факультет гірничої справи та металургії (Fakultät für Bergbau und Hüttenwesen) 273
Берлінська державна бібліотека (Staatsbibliothek zu Berlin) (*Берлінська державна бібліотека – Пруська культурна спадщина (Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz)*) 36; див. також Пруська державна бібліотека
Відділ Східної Європи Берлінської державної бібліотеки (Osteuropa-Abteilung der Staatsbibliothek zu Berlin) 36
Берлінський державний інститут музикознавства (Staatliches Institut für Musikforschung zu Berlin) 247
Берлінський інститут архівної справи (Berliner Institut für Archivwissenschaften) див. Інститут архівної справи у Берліні-Далемі
Берлінський університет див. Університет імені Фрідріха Вільгельма в Берліні
Бібліотека Бібікова 255; див. також Академія наук УРСР / Бібліотека АН УРСР
Бібліотека [юдаїки та гебраїки] ім. М. Страшуна 263
Бібліотека “Естради” див. Центральна державна єврейська бібліотека ім. М. Вінчевського
Бібліотека Конгресу 51
Бібліотека м. Горки 359
Бібліотека м. Дюссельдорф (Міська бібліотека Дюссельдорфа) (Städtische Bibliothek Düsseldorf) 75
Бібліотека Ротшильда у Франкфурті-на-Майні (Rothschild'sche Bibliothek in Frankfurt am Main) 237; див. також Університет м. Франкфурт-на-Майні
Бібліотеки Білорусії 70
Бібліотеки Дніпропетровська 30, 206, 395
Бібліотеки Києва 34, 35, 265, 421, 422, 430
Бібліотеки Маріуполя 206, 396
Бібліотеки міст Прибалтики 70
Бібліотеки Одеси 231
Бібліотеки Росії 70
Бібліотеки Ростова-на-Дону 206, 396
Бібліотеки Таганрога 126, 206
Бібліотеки України 59, 255
Бібліотеки Харкова 206, 281, 396
Білоруська державна бібліотека ім. В. І. Леніна (*Національна бібліотека Білорусі*) 132, 242, 341
Білоруська державна консерваторія ім. А. В. Луначарського 243
Білоруський державний театр (*Національний академічний театр імені Янки Купали*) 389, 470
Білоруський державний університет 388
Філологічний факультет 388
Білоруський політехнічний інститут (*Білоруський національний технічний університет*) 385
Більшовицька партія див. Всесоюзна комуністична партія більшовиків
Біологічна станція в Карадазі (Карадазька наукова станція ім. Т. І. Вяземського; *Карадазький природний заповідник НАН України*) 398

Бранденбурзький архів Гогенцоллернів (Brandenburgisches Hausarchiv der Hohenzollern) 239
Будинок архітекторів у Києві 396
Будинок Гінзбурга у Києві 375
Будинок Державної промисловості у Харкові 381
Будинок молоді у Полоцьку 390
Будинок народних комісарів у Києві див. Будинок Ради народних комісарів УРСР
Будинок офіцерів у Полоцьку див. Будинок Червоної Армії у Полоцьку
Будинок піонерів у Мінську 398, 469
Будинок Ради народних комісарів УРСР 376, 425
Будинок техніки у Мінську див. Політехнічний інститут у Мінську
Будинок учених в Одесі 231
Будинок Червоної Армії у Києві 418
Будинок Червоної Армії у Полоцьку 390

Варшавський університет 113
Вермахт (Wehrmacht) 10, 17, 18, 47, 54, 63, 71, 88, 89, 95, 100, 102–104, 111, 113, 125, 126, 134, 136, 138, 143, 153, 154, 159, 165, 168, 220, 227, 236, 248, 266, 268, 274, 276, 279, 283
Верховне командування Вермахту (OKW) (Oberkommando der Wehrmacht (OKW) 17, 86, 89, 108, 261, 272, 275, 276
Військово-історичний відділ (Kriegsgeschichtliche Abteilung) 276
Таємна польова поліція (Geheime Feldpolizei) 107
Управління військової економіки та озброєння Верховного командування Вермахту (Amt für Wehrwirtschaft und Rüstung des OKW) 233
Управління загальними справами головного штабу збройних сил (Allgemeines Wehrmachtsamt (AWA), Amtsgruppe Allgemeines Wehrmachtsamt) 273
Військово-морський флот (Kriegsmarine) 17
Військово-повітряні сили (Luftwaffe) 17
Генеральний штаб військово-повітряних сил (Generalstab der Luftwaffe) 275
Сьомий відділ (картографії та географії) (7. Abteilung (Kartographie und Luftgeographie) 275
Райхсвер (Reichswehr) 17
Суходільні війська (Heer) 17
Верховне командування суходільних військ (OKH) (Oberkommando des Heeres (OKH) 86, 87, 105
Група армій “А” (Heeresgruppe A) 459
Група армій “Південь” (Heeresgruppe Süd) 238, 239, 269, 274
Командувач тилу (тилового району) групи армій “Південь” (Befehlshaber des Rückwärtigen Heeresgebietes Süd) 184
Відділ пропаганди “Україна” (Propaganda-Abteilung Ukraine) 412
Комендатура у м. Харків (Kommandantur in Charkow, Standort-Kommandantur Charkow) 212, 276
Сьомий відділ (7. Abteilung) 212
Підрозділ пропаганди у Харкові (Propaganda-Staffel Charkow) 276
Група армій “Північ” (Heeresgruppe Nord) 239, 274
Група армій “Центр” (Heeresgruppe Mitte) 239, 274
Комендатура у м. Горки (Ortskommandantur Gorki) 115
Польова комендатура у Мінську (Feldkommandantur Minsk) 388
Групи армій (армійські групи) 68

- Штаб Верховного командування суходільних військ (Generalstab des Heeres (Oberkommando des Heeres) 68
- Верховна Рада УРСР 175
- Видавнича служба “Publikationsstelle Berlin-Dahlem” див. Пруський таємний архів в Берліні-Далемі
- Вишивально-ткацькі артлі Криму 406
- Вища аграрна школа Відня (Hochschule für Bodenkultur in Wien) 281
- Вища королівська академічна музична школа (Königliche akademische Hochschule für Musik) 248
- Вища рада Бельгії* 65
- Вища сільськогосподарська школа м. Горки (Білоруська сільськогосподарська академія, *Білоруська державна ордена Жовтневої революції та ордена Трудового Червоного Прапора сільськогосподарська академія*) 401
- Вища спортивна школа у Мінську див. Інститут фізкультури у Мінську
- Вища технічна школа в Берліні див. Берлінська вища технічна школа
- Вища технічна школа в Карлсруе (Технологічний інститут Карлсруе; Karlsruher Institut für Technologie) 248
- Вища технічна школа в Мюнхені див. Королівська Баварська технічна вища школа
- Вища школа для дівчат у смт Тарутине 159
- Вища школа з підготовки вчителів у Карлсруе (Hochschule für Lehrerbildung Karlsruhe) 202
- Вище керівництво Вермахту див. Вермахт, Верховне командування Вермахту
- Вище художнє училище в Берліні (Berliner Kunsthochschule) 239
- Вищі навчальні заклади нацистської Німеччини 184
- Вищі навчальні заклади СРСР 424
- Відділ запису актів цивільного стану (РАЦС) м. Одеса 196
- Віденський університет див. Університет у Відні
- “Відпочинок та життєрадісність”, організація (Erholung und Lebensfreude) 477
- Військовий архів у м. Данциг (Heeresarchiv Danzig) 276
- Філіал в Данциг-Оливі (Zweigstelle Danzig-Oliva) 276
- Військово-історичний архів м. Харкова див. Харківський обласний державний архів
- Вільний університет Берліна (Freie Universität Berlin (FU Berlin) 284
- Інститут Східної Європи (Osteuropa-Institut) 284
- Семінар східноєвропейської історії (Seminar für osteuropäische Geschichte) 284
- Володимирський собор у Києві 380
- Воронезький державний педагогічний університет 171
- Кафедра економічної географії 171
- Воронцовський палац в Алупці 34, 60, 205, 423
- Всеросійська державна бібліотека іноземної літератури ім. Рудоміно 43
- Всеросійська комуністична партія більшовиків див. Всесоюзна комуністична партія більшовиків
- Всесоюзна комуністична партія більшовиків (ВКП(б) 27, 173, 188, 258, 403, 408, 418, 428, 430, 432, 441, 445, 446, 448
- Задніпровський районний комітет (Смоленськ) 445, 446
- Західний обласний комітет 21
- Смоленський губернський комітет 21
- Смоленський обласний комітет 21
- Центральна комісія 441

---

* Рада масонських організацій Бельгії.

Центральний комітет 408, 429, 441, 469
Всесоюзний ленінський комуністичний союз молоді (Комсомол) 454, 469
Всесоюзний науково-дослідницький вугільний інститут 403, 420
Всесоюзний селекційно-генетичний інститут Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна (*Селекційно-генетичний інститут Української академії аграрних наук*) 231, 232, 425
Всеукраїнська академія наук (ВУАН) 130, 177, 178, 263
Інститут єврейської пролетарської культури 224, 263
Історико-літературне товариство 179
Кафедра мистецтвознавства 178
Комісія для видавання пам'яток новітнього українського письменства 179
Комісія сходознавства 177
Культурно-історична комісія 177
Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук (*Національна академія аграрних наук України (НААН України)*) 425
Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства 128
Всеукраїнська спілка сільськогосподарського кооперативного товариства "Сільський господар" 423
Всеукраїнський Будинок Червоної Армії ім. К. Є Ворошилова 382
Всеукраїнський Православний Собор у Києві 464
Всеукраїнський центральний фотокіноархів у Києві (*Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного*) 254, 474
Вугільно-хімічний інститут у Харкові див. Вуглехімічний інститут у Харкові
Вуглехімічний інститут у Харкові (*Український державний науково-дослідний вуглехімічний інститут*) 403, 419

Гайдельберзький університет див. Університет імені Рупрехта-Карла у Гайдельберзі
Галле-Віттенберзький університет ім. Мартіна Лютера (Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg) 63, 252
Інститут релігієзнавства див. Вища школа, Розділ І.2, с. 517
Гамбурзький університет див. Університет у Гамбурзі
Ганза (Ганзейський союз) (Hanse) 98
Гарвардський університет 287
Український науковий інститут 287
Генерал-комісаріат Києва (Generalkommissariat Kiew) 264, 418
Германський археологічний інститут див. Міністерство закордонних справ / Німецький археологічний інститут
Гімназія м. Швєбіш-Галль (Gymnasium in Schwäbisch Hall) 75
Гімназія Пфорта (Landesschule Pforta) 274
Гірничий інститут у Дніпропетровську (*Національний гірничий університет*) 228
Головне архівне управління України 32
Головне архівне управління УРСР 67
Головне управління бібліотек Генерал-губернаторства (Hauptverwaltung der Bibliotheken im Generalgouvernement) 237
Головне управління МТС у Києві 423
Дослідний інститут сільськогосподарської механізації 423
Головне управління музеїв Генерал-губернаторства (Hauptverwaltung der Museen im Generalgouvernement) 127, 224
Головний державний архів м. Штуттгарт (Hauptstaatsarchiv Stuttgart) 95

Головний історичний архів ім. В. Б. Антоновича (*Центральний державний історичний архів України, м. Київ*) 177, 263, 280, 329, 476
Господарська організація “Ольденбург” (Wirtschaftsorganisation Oldenburg) 272
Господарський штаб “Схід” (Економічний штаб “Схід”) (Wirtschaftsstab Ost) 272–274
Відділ “Наука” (Referat Wissenschaft) 273
Головна група “Армія” (“Збройні сили”) (Chefgruppe Militär) 272
Головна група “Економіка” (Chefgruppe Wirtschaft) 272
Головна група “Сільське господарство” (Chefgruppe Landwirtschaft) 272, 273
Господарський керівний штаб (Wirtschaftsführungsstab) 272
Господарські інспекції (Wirtschaftsinspektionen) 272, 273
Господарські команди (Wirtschaftskommandos) 272
Філіали (Außenstellen) 272
Готель “Україна” 375; див. також Будинок Гінзбурга у Києві
Гуверівський інститут революції, війни та миру 51
Бібліотека 51

Грайфсвальдський університет див. Університет імені Ернста Моріца Арндта у Грайфсвальді

Державна архівна служба України 23, 79
Державна бібліотека Естонії (*Національна бібліотека Естонії*) 250
Державна бібліотека ім. В. І. Леніна у Мінську див. Білоруська державна бібліотека ім. В. І. Леніна
Державна бібліотека пруської культурної спадщини (Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz) 279; див. також Прусська державна бібліотека, Німецька державна бібліотека, Берлінська державна бібліотека
Державна бібліотека у м. Лемберг (Staatsbibliothek Lemberg) 206
Державна вчена рада див. Народний комісаріат просвіти РРФСР
Державна комісія СРСР з планування див. Рада народних комісарів СРСР
Державна служба безпеки НДР (Штазі) (Ministerium für Staatssicherheit der DDR (Stasi)) 51
Державна служба контролю див. Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України
Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України 28, 29, 30; див. також Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України
Державна служба охорони природних пам’яток (Staatliche Stelle für Naturdenkmalpflege) 279
Державна школа для інженерів у Кольні (Staatliche Ingenieurschule in Köln) 234
Державне політичне управління Народного комісаріату внутрішніх справ РРФСР (ДПУ НКВС РРФСР) 189, 409, 433
Державне політичне управління у Смоленську 389
Державний архів Автономної Республіки Крим 32
Державний архів Донецької області 33
Державний архів Київської області 25
Державний архів Львівської області 32
Державний архів м. Штуттгарт див. Головний державний архів м. Штуттгарт
Державний архів у Кобленці див. Федеральний архів у м. Кобленц
Державний архів України 40; див. також Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Державний архів Харківської області 33; див. також Харківський обласний державний архів
Державний Ермітаж 443
Державний інститут військової документації 51
Державний інститут музикознавства див. Берлінський державний інститут музикознавства
Державний історико-культурний заповідник “Всеукраїнський музейний городок” (Всеукраїнське музейне містечко) 178, 254; див. також Києво-Печерська лавра
Музей культів і побуту 178
Музеї 60
Центральний антирелігійний музей (Музей безвірників, Музей безбожників, Музей атеїзму) 192, 435
Відділ революції 401
Державний комітет архівів України див. Державна архівна служба України
Державний музей українського мистецтва (Державний музей східноєвропейського мистецтва; *Національний художній музей України*) 376, 429
Державний Російський музей 35
Державний таємний архів див. Пруський державний таємний архів
Державний театр опери та балету Білорусі (*Національний академічний Великий театр опери та балету Республіки Білорусь*) 243, 388
Дерптський університет див. Університет у Дерпті
Дитячий садок у Могильові 364
Дитячі садки в СРСР 400
Дитячі ясла в СРСР 400
Дніпровська гідроелектростанція ім. В. І. Леніна (Дніпрогес) 183
Дніпрогес див. Дніпровська гідроелектростанція ім. В. І. Леніна
Дніпропетровський гірничий інститут див. Гірничий інститут у Дніпропетровську 228
Дніпропетровський державний університет (*Дніпропетровський національний університет ім. Олесь Гончара*) 409, 471
Дніпропетровський інститут інженерів залізничного транспорту (*Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту ім. академіка В. Лазаряна*) 471
Дніпропетровський інститут кольорових металів 228
Дніпропетровський історичний музей ім. Д. Яворницького (*Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького*) 60, 180, 183, 224, 422
Дніпропетровський крайовий історико-археологічний музей див. Дніпропетровський історичний музей ім. Д. Яворницького
Дніпропетровський металургічний інститут (*Національна металургійна академія України*) 228
Дніпропетровський обласний архів (*Державний архів Дніпропетровської області*) 401
Дніпропетровський хіміко-технологічний інститут (*Український державний хіміко-технологічний університет*) 228
Документальний центр сучасної юдаїки в Парижі див. Центр сучасної єврейської документації
Домський собор у Ризі 391
Донецький краєзнавчий музей (*Донецький обласний краєзнавчий музей*) 475
Дослідні установи Карадагу 473
Дослідні установи Нікіти 473
Другий Ленінградський медичний інститут (*Північно-Західний державний медичний університет ім. І. І. Мечникова*) 181
Дулаг 126 (Dulag 126) див. Пересильний табір для військовополонених № 126
Дулаг 140 (Dulag 140) див. Пересильний табір для військовополонених № 140

“Eher Verlag” (Vera Verlagsanstalt GmbH), видавничий концерн 246, 286; див. також
Центральне видавництво НСДАП
Ермітаж див. Державний Ермітаж
Естонська комісія з охорони історичних пам’яток 250
Естонський драматичний театр 392

Євпаторійський археолого-етнографічний музей (*Євпаторійський краєзнавчий музей*) 406
Єврейське історико-етнографічне товариство 225
Єврейське кладовище у Києві 414
Єврейський науковий інститут 51, 67, 263
Єврейський педагогічний технікум у Мінську 387

Загальний союз німецьких антикомуністичних організацій (Антикомінтерн) (Gesamtverband
Deutscher antikomunistischer Vereinigungen e.V., Antikomintern) 61, 261, 278, 280
Загальноросійська визвольна армія див. Російська визвольна армія
Заклад позашкільної народної освіти комуни Барендорф (Heimvolkshochschule Barendorf) 205
Заклади культури Естонії 416
Залізничний вокзал у Рівному 381
Замок Пильтсамаа в Естонії 392
Західноєвропейський музей у Києві див. Київський музей західного та східного
мистецтва
Земляцтво німців з Росії (Landsmannschaft der Deutschen aus Russland e. V.) 159
Змішана Українсько-німецька комісія з питань повернення та реституції втрачених та не-
законно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінно-
стей 30
Зондеркоманда д-ра Штумппа див. Міністерство окупованих східних територій
Зондеркоманда Кюнсберга див. Міністерство закордонних справ
Зондеркоманда Паульсена див. НСДАП / Охоронні загони / Головне управління імпер-
ської безпеки
Зондеркоманда Янкуна див. НСДАП / Охоронні загони

“I. G. Farbenindustrie”, акціонерне товариство 280
Імміграційний центр у Ліцманнштадті (Einwandererzentrale in Litzmannstadt) 250
Імператорський Санкт-Петербурзький археологічний інститут 474
Імператорський Санкт-Петербурзький історико-філологічний інститут 455
Імперська бібліотека для молоді див. Націонал-соціалістська німецька робітничка партія
Імперська служба з використання фільмів та зображень у науці і навчанні (Reichsanstalt
für Film und Bild in Wissenschaft und Unterricht) 279; див. також Імперська служба
навчальних фільмів
Імперська служба навчальних фільмів (Reichsstelle für den Unterrichtsfilm) 279; див. також
Імперська служба з використання фільмів та зображень у науці і навчанні
Імперська служба народних бібліотек див. Міністерство науки, виховання та народної
освіти
Імперська служба охорони природи (Reichsstelle für Naturschutz) 279; див. також Державна
служба охорони природних пам’яток
Імперське відомство з дослідження ґрунтів (Reichsamt für Bodenforschung) 247, 248
Імперське генеалогічне відомство Міністерства внутрішніх справ (Reichssippenamt im
Reichsministerium des Innern) 120, 238

Імперський архів м. Відень (Reichsarchiv Wien) 279
Імперський архів у Потсдамі (Reichsarchiv in Potsdam) 238
Імперський союз вчителів див. Націонал-соціалістська німецька робітничка партія /
Націонал-соціалістський союз вчителів
Імперський союз давньої німецької історії (Reichsbund für Deutsche Vorgeschichte) 93, 182
Імперський університет у м. Позен (Reichsuniversität Posen) 236, 247, 274, 284, 285
Філософський факультет (Philosophische Fakultät) 285
Інститут арійської духовної історії (Institut für Arische Geistesgeschichte) див. Вища школа
/ Інститут індогерманської духовної історії, Розділ I.2, с. 517
Інститут архівної справи у Берліні-Далемі (Пруський інститут архівної справи та
історичної післядипломної освіти) (Institut für Archivwissenschaft in Berlin-Dahlem
(Preußisches Institut für Archivwissenschaft und geschichtswissenschaftliche Fortbildung
(IfA) 238, 239; див. також Пруський державний таємний архів
Інститут вивчення історії та культури СРСР у Мюнхені (Institut für Erforschung der
Geschichte und Kultur der UdSSR) 129, 130, 157, 177, 180, 288
Президія 129
Інститут військової документації в Амстердамі 51
Інститут генетики та селекції Т. Лисенка див. Всесоюзний селекційно-генетичний
інститут Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна
Інститут геології у Києві див. АН УРСР / Інститут геологічних наук
Інститут гірничої справи у Харкові див. Всесоюзний науково-дослідницький вугільний
інститут
Інститут давньої історії у Тюбінгені (Tübinger Urgeschichtliche Forschungsinstitut) 182
Інститут дослідження війни, голокосту та геноциду в Амстердамі 51
Інститут дослідження економіки східноєвропейських країн у Кьонігсберзі див. Інститут
економіки східноєвропейських країн
Інститут дослідження іонів та електронів у Мюнхені (Institut für Elektronen- und Ionen-
forschung in München) 277
Інститут дослідження континентальної Європи див. Інститут дослідження континенталь-
ної Європи при райхсляйтері Розенбергу, Розділ I.2, с. 517
Інститут дослідження магдебурзького міського права (Institut zur Erforschung des
Magdeburger Stadtrechts) 61, 248, 277, 278, 281
Інститут дослідження ядерного випромінювання (Institut zur Untersuchung von “Atomkern-
strahlen”) 277
Інститут економіки східноєвропейських країн (Інститут економіки Росії та східноєвро-
пейських країн) (Wirtschaftsinstitut für die Oststaaten, Wirtschaftsinstitut für Russland
und die Oststaaten) 61, 233, 254, 261, 277, 278, 280
Інститут експериментальної педагогіки Союзу вчителів м. Ляйпциг (Institut für experimen-
telles Pädagogik des Leipziger Lehrervereins) 205
Інститут з використання фільмів та зображень у науці та навчанні (Institut für Film und
Bild in Wissenschaft und Unterricht) 279; див. також Імперська служба з використання
фільмів та зображень у науці та навчанні
Інститут ім. Гердера у Ризи (Herder-Institut Riga, Herder-Hochschule Riga) 209, 269, 285
Кафедра історії (Lehrstuhl für Geschichte) 285
Інститут кольорових металів див. Дніпропетровський інститут кольорових металів
Інститут Лисенка в Одесі див. Всесоюзний селекційно-генетичний інститут Всесоюзної
академії сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна
Інститут медичних досліджень ім. кайзера Вільгельма (Kaiser-Wilhelm-Institut für Medizi-
nische Forschung) 277
Відділ патології (Abteilung für Pathologie) 277

- Відділ фізики (Abteilung für Physik) 277
Відділ фізіології (Abteilung für Physiologie) 277
Відділ хімії (Abteilung für Chemie) 277
- Інститут німецької роботи на Сході (Інститут німецької східної праці, Німецький інститут з дослідження Сходу; Institut für Deutsche Ostarbeit) 233
- Інститут німецької фольклористики у м. Тюбінген (Institut für deutsche Volkskunde in Tübingen) 205
- Інститут прадавньої та ранньої історії (Institut für Vor- und Frühgeschichte) 125; див. також Академія наук НДР
- Інститут суднобудування у м. Миколаєві див. Миколаївський кораблебудівний інститут
- Інститут сучасної історії в Мюнхені (Institut für Zeitgeschichte München) 51
- Інститут Східної Європи в Бреслау див. Університет у Бреслау
- Інститут східнонімецької фольклористики (Institut für ostdeutsche Volkskunde) див. Інститут східнонімецької фольклористики ім. Йоганнеса Кюнціґа
- Інститут східнонімецької фольклористики ім. Йоганнеса Кюнціґа (Johannes-Künzig-Institut für ostdeutsche Volkskunde) 202
- Інститут фізкультури у Мінську (Інститут фізичної культури БРСР; *Білоруський державний університет фізичної культури*) 384
- Інститут фольклористики див. Академія наук УРСР / Інститут українського фольклору
- Інститут церковної археології та історії мистецтва в Берліні (Institut für Christliche Archäologie und Kunstgeschichte in Berlin) 201
- Іркутський інститут радянської торгівлі див. Иркутський філіал Всесоюзного заочного інституту радянської торгівлі
- Іркутський філіал Всесоюзного заочного інституту радянської торгівлі (*Іркутський філіал Російського економічного університету ім. Г. В. Плеханова*) 171
- Кафедра організації і статистики радянської торгівлі 171
- Історико-археологічний музей Дніпропетровська див. Дніпропетровський історичний музей ім. Д. Яворницького
- Історичний архів у Києві див. Головний історичний архів ім. В. Б. Антоновича
- Історичний музей ім. Т. Шевченка (*Національний музей історії України*) 212
- Італійська комісія з пропаганди (Italienische Propaganda-Kommission) 395
- Іхтіологічний інститут в Керчі див. Азово-Чорноморський науково-дослідний інститут морського рибного господарства та океанографії
-
- Кабінет Міністрів України 28, 376
- Казанський університет (*Казанський (Приволзький) державний університет*) 218
- Кафедра історії західноєвропейської літератури 218
- Карадазька актинометрична лабораторія (станція) (*Карадазька науково-дослідницька геофізична обсерваторія Українського гідрометеорологічного центру Міністерства надзвичайних ситуацій України*) 398, 440
- Карлів університет 236; див. також Німецький Карлів університет у Празі
- Катеринославське гірниче училище див. Гірничий інститут у Дніпропетровську
- Катеринославський гірничий інститут див. Гірничий інститут у Дніпропетровську
- Керченська Олександрівська гімназія 455
- Музей старожитностей 455
- Керченський історико-культурний заповідник 455
- Керченський державний історико-археологічний музей 455
- Керченський музей (*Керченський державний історико-археологічний музей*) 455

Києво-Печерська лавра 124, 161, 192, 380, 395, 406, 419, 427, 433, 435, 446; див. також
Державний історико-культурний заповідник “Всеукраїнський музейний городок”
Успенський собор 35, 380, 427

Київська консерваторія (*Національна музична академія ім. П. І. Чайковського*) 129, 224
Кабінет фольклористики 224
Кафедра української музики 129

Київська лавра див. Києво-Печерська лавра

Київська міська дума 423

Київська міська рада 373, 428

Київська міська управа 35, 177, 178
Відділ народної освіти 177
Відділ освіти і культури 178
Музей-архів переходнової доби 177

Київська обласна бібліотека ім. ВКП(б) див. Центральна бібліотека на вул. Кірова 258

Київське відділення державних скульптурно-монументальних майстерень (Київські скульптурно-монументальні майстерні) 410

Київське радянське видавництво дитячої літератури 461

Київський академічний театр опери і балету ім. Т. Шевченка (*Національна опера України*) 378

Київський археологічний інститут 130

Київський будинок учених див. Академія наук УРСР

Київський будівельний інститут (*Київський національний університет будівництва і архітектури*) 130

Київський Головний архів див. Головний історичний архів ім. В. Б. Антоновича

Київський інститут народної освіти 130, 177, 179, 212; див. також Київський університет
Кафедра російської літератури 179
Філологічний факультет 179

Київський комерційний інститут (*Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана*) 130

Київський музей західного та східного мистецтва (*Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків*) 60, 418

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка 16, 60

Київський обласний архів (*Державний архів Київської області*) 395

Київський обласний історичний архів 450, 451; див. також Державний архів Київської області, Київський обласний архів

Київський педагогічний інститут (*Національний педагогічний університет ім. Михайла Драгоманова*) 130

Київський університет (*Київський національний університет ім. Тараса Шевченка*) 60, 130, 177–179, 192, 201, 235, 255, 401, 403, 411, 427, 452, 472; див. також Київський університет Св. Володимира, Київський інститут народної освіти
Кафедра історії стародавнього світу і середніх віків 177
Обсерваторія 440, 447
Юридичний факультет 401

Київський університет Св. Володимира 177; див. також Київський університет, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

Київський художній інститут (*Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури*) 130, 175

Київський центральний архів давніх актів див. Головний історичний архів ім. В. Б. Антоновича

Кільський музей доісторичних старожитностей (Kieler Museum vorgeschichtlicher Altertümer) 88

Колгоспи 424

Команда Кюнсберга див. Міністерство закордонних справ / Зондеркоманда Кюнсберга

Комісія з вивчення виробничих сил Криму 179

Комісія з історичного краєзнавства землі Баден-Вюртемберг (Kommission für geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg) 75

Комісія з прадавньої та ранньої історії (Kommission für Vor- und Frühgeschichte) 125; див. також Академія наук НДР

Комісія у справах єврейських матеріальних позовів до Німеччини 52

Комітет Визволення Народів Росії див. Російська визвольна армія

Комітет з питань культури в Дніпропетровській області 402

Комітет із забезпечення іноземних поселенців на Півдні Росії 196

Комуністична партія (більшовиків) України КП(б)У 444; див. також Всесоюзна комуністична партія більшовиків

Дніпропетровський обласний комітет 444

Комуністична партія див. Всесоюзна комуністична партія більшовиків

Комуністична партія Радянського Союзу (більшовиків) див. Всесоюзна комуністична партія більшовиків

Комуністичний інтернаціонал (Комінтерн) 61, 458

Консерваторія у Мінську див. Білоруська державна консерваторія ім. А. В. Луначарського

Концентраційний табір на Соловках див. Рада народних комісарів СРСР

Концертн "Eher Verlag" див. "Eher Verlag", видавничий концерт

Королівська Баварська технічна вища школа (Königlich Bayerische Technische Hochschule München) (*Мюнхенський технічний університет (Technische Universität München)*) 277

Королівська бібліотека в Берліні (Königliche Bibliothek zu Berlin) 279; див. також Прусска державна бібліотека, Німецька державна бібліотека, Державна бібліотека прусської культурної спадщини

Королівський інститут морського транспорту та світової економіки (Königliches Institut für Seeverkehr und Weltwirtschaft) 279; див. також Інститут світової економіки університету м. Кіль

Костел Св. Олександра у Києві 376

Костел Св. Стефана у Полоцьку див. Свято-Миколаївський собор у Полоцьку

Крайова бібліотека м. Кассель (Landesbibliothek Kassel) 278

Крайова бібліотека при райхскомісарі України див. Райхскомісаріат "Україна" / Крайове управління архівів, бібліотек та музеїв при райхскомісарі України

Крайова бібліотека у Ризі (Земельна бібліотека у Ризі, Ризька крайова бібліотека; *Латвійська національна бібліотека*) (Landesbibliothek Riga, Rigaer Landesbibliothek) 241, 257

Крайове відомство давньої історії у м. Галле-на-Заале (Landesanstalt für Vorgeschichte in Halle an der Saale) 93, 125

Крайовий музей "Joanneum" (Landesmuseum Joanneum) 183

Крайовий музей первісної та стародавньої історії в Києві див. Райхскомісаріат "Україна" / Крайовий музей прадавньої та ранньої історії

Крайовий музей у Кременчуці див. Кременчуцький історико-краєзнавчий музей

Крайовий музей у м. Битом (Landesmuseum in Beuthen) 183

Кременчуцький історико-краєзнавчий музей (*Кременчуцький краєзнавчий музей*) 422

Кримський відділ охорони пам'яток старовини в Євпаторійській окрузі 406

Кримський краєзнавчий музей див. Центральний музей Тавриди

Кримський педагогічний інститут (Таврійський університет) (*Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського*) 430

Культурний союз німців Південної Сілезії в Катовіце (Deutschen Kulturbund für Polnisch-Schlesien in Kattowitz) 220
Курси підвищення кваліфікації для вчителів у Плєскау 465

Лабораторія вірусних захворювань рослин у Сімферополі 438
Лавра див. Києво-Печерська лавра
Латиський національний університет (*Латиський університет*) 428; див. також Ризький університет
Ленінградський гірничий інститут (Санкт-Петербурзький державний гірничий інститут; *Національний мінерально-сировинний університет "Гірничий"*) 181
Ленінградський державний університет (*Санкт-Петербурзький державний університет*) 180, 181, 409
Ленінградський індустріальний інститут (Політехнічний інститут; *Санкт-Петербурзький державний політехнічний університет*) 181
Ленінградський інженерно-економічний інститут (*Інститут управління Санкт-Петербурзького державного економічного університету*) 181
Ленінградський інститут історії мистецтв (*Державний інститут історії мистецтв*) 129
Ленінградський інститут кіноінженерів (*Санкт-Петербурзький державний університет кіно та телебачення*) 181
Ленінградський педагогічний інститут (*Російський державний педагогічний університет ім. О. І. Герцена*) 157, 181
Ленінградський театр (*Маріїнський театр*) 413
Ленінградський університет див. Ленінградський державний університет
Ленінський комуністичний союз молоді Радянського Союзу див. Всесоюзний ленінський комуністичний союз молоді
Лувр 239
Лук'янівська тюрма 179
Львівський університет (*Львівський національний університет ім. І. Франка*) 287

Масонські ложі у Франції 81
Машинно-тракторні станції (МТС) 423, 424, 426, 476
Медико-санітарні інститути в Харкові 411; див. також Медичні заклади Харкова
Медичні заклади Дніпропетровська 232
Медичні заклади Харкова 232; див. також Медико-санітарні інститути в Харкові
Мелітопольський міський краєзнавчий музей 422
Меморіальний музей Г. К. Орджонікідзе див. Могильовський державний музей
Метеорологічна станція з аналізу хімічного складу повітря у Сімеїзі 433
Мечеті в Сімферополі 476
Миколаївський кораблебудівний інститут (Миколаївський суднобудівний інститут) (*Національний університет кораблебудування ім. адмірала Макарова*) 425
Міжнародна асоціація українців (МАУ) 287
Міжнародна вільна академія наук у Парижі 178
"Міжнародна книга", контора 67
Міжнародна організація допомоги революціонерам (МОДР) 434
Міжнародний конгрес зі середньовічної історії (Internationaler Frühmittelalterkongress) 201
Міжнародний німецький східний ярмарок (Deutsche Ostmesse) 61

Міністерство економіки* (Reichswirtschaftsministerium) 248, 272
Міжнародний інститут соціальної історії в Амстердамі 20, 51, 52
Міністерство закордонних справ (Reichsaußenministerium, Auswärtige Amt (AA) 19, 85, 292
Зондеркоманда Кюнсберга (Sonderkommando Künsberg) 19, 40, 188, 196, 259, 269, 292
Німецький археологічний інститут (Deutsches Archäologisches Institut (DAI) 125, 201, 252
Міністерство культури Російської Федерації 42
Відділ реституції департаменту зі збереження культурних цінностей 42
Міністерство культури України 28
Міністерство надзвичайних ситуацій України 440
Український гідрометеорологічний центр 440
Міністерство народної освіти і пропаганди (Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda) 61, 85, 131, 241, 248
Вінета (Vineta Propagandadienst Ostraum e. V., Vineta) 131
Міністерство науки, виховання та народної освіти (Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung) 248, 282
Імперська служба народних бібліотек (Reichsstelle für Volksbüchereiwesen) 282
Міністерство окупованих областей Сходу див. Міністерство окупованих східних територій
Міністерство окупованих східних територій (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete (RMfdbO) 18, 30, 50, 53, 60, 64, 67, 68, 71, 76, 82, 83, 85, 87, 90, 91, 101, 113, 119, 120, 132, 142, 154–156, 159, 189, 199, 200, 208, 209, 220, 222, 226, 227, 232, 236, 240, 248, 261, 267, 268, 271–275, 277, 282, 292, 400, 415
Відділ здоров'я (Abteilung Gesundheit) 275
Відділ культури (Abteilung Kultur) 82
Відділ молоді (Abteilung Jugend) 275
Відділ преси (Abteilung Presse) 271
Відділ публікацій та служба перекладачів (Abteilung Publikation und Sprachendienst) 275
Відділ шкільної політики (Abteilung Schulpolitik) 275
Головна група сільського господарства (Chefgruppe Landwirtschaft) 275
Головний відділ I (“Політика”) (Hauptabteilung I Politik) 82, 102, 246, 274
Відділ “Кавказ” (Abteilung Kaukasus) 274
Зондеркоманда д-ра Штумппа (Sonderkommando Dr. Stumpp) 159, 189, 222
Організаційний штаб “К” (“Кавказ”) (Aufbaustab “K” (Kaukasus) 274
Служба Годеса (Dienststelle Gohdes) 274
Служба “Захід” (Dienststelle Westen) 240
Служби МОСТ 246, 248, 268, 271
Центральна служба з дослідження Сходу (Zentrale für Ostforschung) 227, 236, 275
Центральна служба зі збереження культурних цінностей на окупованих східних територіях див. Центральна служба обліку та охорони культурних цінностей на окупованих східних територіях
Центральна служба МОСТ для донського, кубанського та кавказького козацтва (Mittelstelle des Ostministeriums für die Don-, Kuban-, Terek-Kosaken) 274
Центральна служба обліку та охорони культурних цінностей на окупованих східних територіях (Zentralstelle zur Erfassung und Bergung von Kulturgütern in den besetzten Ostgebieten) 71, 102, 246, 273

---

* Тут і далі в українському перекладі назви кожного з міністерств Третього райху подано без зазначення держави, органом виконавчої влади якої вони були (оскільки німецькою мовою кожне з них називалося “імперським міністерством”, “Reichsministerium”, що вказує на приналежність до Третього райху).

Міністерство освіти, науки і мистецтва Естонії 250
Міністерство праці (Reichsarbeitsministerium) 232
Міністерство продовольства та сільського господарства (Reichsministerium für Ernährung und Landwirtschaft) 272
Міністерство пропаганди див. Міністерство народної освіти і пропаганди
Міська гімназія у Ризі див. Німецька міська гімназія у Ризі
Міська управа Дніпропетровська 232
Міська управа Києва 35
Міська управа Могильова 407
Дитячий будинок 407
Міська управа Харкова див. Харківська міська управа
Міський архів м. Остероде (Stadtarchiv zu Osterode)
Могильовський державний музей (*Могильовський обласний краєзнавчий музей ім. Є. Р. Романова*) 210
Меморіальний музей Г. К. Орджонікідзе 210
Музей історії та атеїзму 210
Монастир єзуїтів у Ангієні 65
Монастир Св. Бригітти поблизу Ревеля 435
Монастир Св. Максиміана в м. Трір (Reichsabtei St. Maximin in Trier) 123
Московська Патріархія див. Московський Патріархат
Московський археологічний інститут 242, 406
Московський державний університет (*Московський державний університет ім. М. В. Ломоносова*) 171, 435
Московський зооветеринарний інститут (*Московська державна академія ветеринарної медицини та біотехнології ім. К. І. Скрябіна*) 131
Московський Патріархат 463
Московський планетарій 435
Московський університет див. Московський державний університет
Музей атеїзму у Новгороді 256
Музей безвірників див. Державний історико-культурний заповідник “Всеукраїнський музейний городок” / Центральний антирелігійний музей
Музей давньої історії у Дніпропетровську див. Дніпропетровський історичний музей імені Д. І. Яворницького
Музей давньої історії у Києві див. Райхскомісаріат “Україна” / Крайовий музей прадавньої та ранньої історії
Музей давньої історії у Харкові див. Харківський історичний музей
Музей державної консерваторії у Ревелі (Museum des Staatlichen Konservatorium in Reval) 241
Музей західного та східного мистецтва у Києві див. Київський музей західного та східного мистецтва
Музей західноєвропейського мистецтва у Києві див. Київський музей західного та східного мистецтва
Музей західноєвропейського та східноєвропейського мистецтва у Києві див. Київський музей західного та східного мистецтва
Музей історії та атеїзму у Могильові див. Могильовський державний музей
Музей “Joanneum” див. Крайовий музей “Joanneum” (Landesmuseum Joanneum)
Музей культур і побуту див. Державний історико-культурний заповідник “Всеукраїнський музейний городок”
Музей М. К. Тенішевої “Російська старовина” 242; див. також Смоленський державний музей-заповідник
Музей “Мистецтво старовини” див. Євпаторійський археолого-етнографічний музей

Музей Моріцбург у Галле (Moritzburg-Museum in Halle) 239
Музей народного мистецтва у Києві (*Національний музей українського народного декоративного мистецтва*) 461
Музей народознавства у Відні (Museum für Volkskunde in Wien) 217
Музей народознавства у Гамбурзі (Museum für Völkerkunde in Hamburg) 183
Музей Слобожанщини ім. Г. С. Сковороди див. Харківський історичний музей
Музей східноєвропейського мистецтва у Києві див. Державний музей українського мистецтва
Музей та Інститут вивчення зарубіжних німців (Museum und Institut zur Kunde des Auslandsdeutschtums) 278; див. також Німецький інститут із зарубіжних зв'язків у Штуттгарті
Музей у Дуйсбурзі (Duisburger Museum, Duisburger Averdunk-Museum) (*Музей історії та культури м. Дуйсбург (Kultur- und Stadthistorisches Museum Duisburg)*) 66
Музей у Житомирі (*Житомирський обласний краєзнавчий музей*) 436
Музей у м. Остероде (Osteroder Museum)
Музей у Могильові див. Могильовський державний музей
Музей у Полоцьку див. Полоцький краєзнавчий музей
Музей у Старому Криму 435
Музей у Судаку 435
Музей у Феодосії див. Феодосійський музей старожитностей
Музей Херсонеса Таврійського 194, 455, 474; див. також Херсонеський історико-археологічний музей-заповідник
Музей-архів переходової доби див. Київська міська управа
Музеї давньої історії в Україні 467
Музеї Дніпропетровська 30
Музеї Києва 21, 423, 434, 436
Музеї Криму 32
Музеї Курляндії 120
Музеї міст Прибалтики 70
Музеї Радянського Союзу 434, 445
Музеї України 60, 445

Навчальні заклади Криму 70
Навчальні заклади України 70
Надзвичайна державна комісія для встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників 32
Надзвичайний комітет див. Рада народних комісарів РРФСР / Всеросійська надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією і саботажем
Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР (НКВС СРСР) 16, 398, 413, 433, 435
Воркутинський виправно-трудова табір 273
Концентраційні табори 400
Спеціальний табір № 2 (Бухенвальд) (Speziallager Nr. 2 in Buchenwald) 125
Спеціальний табір № 7 (Заксенхаузен) (Speziallager Nr. 7 Sachsenhausen) 113
Спеціальний табір № 9 (Фюнфайхен) (Speziallager Nr. 9 Fünfeichen) 209
Народний комісаріат державної безпеки УРСР (НКДБ УРСР) 179
Народний комісаріат просвіти РРФСР 459
Державна вчена рада 459
Наукова бібліотека ім. Короленка (*Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка*) 258, 259, 382; див. також “Троцькістська” бібліотека
Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ) 128, 130, 178, 288, 417

Історично-наукова секція 288
Науковий інститут з розведення культурних рослин на [хуторі] Шунтук Майкопської округи 438
Науковий інститут захворювань рослин в Сімферополі див. Лабораторія вірусних захворювань рослин у Сімферополі
Наукові інститути Харкова 438
Наукові установи Києва 438
Наукові установи Одеси 231
Науково-дослідне товариство “Спадщина предків” див. НСДАП / Охоронні загони / Німецьке товариство з дослідження історії та спадщини предків
Науково-дослідницький вугільний інститут Донбасу у Харкові див. Всесоюзний науково-дослідницький вугільний інститут
Науково-економічний інститут “Одер-Дунай” у Штеттіні (Wirtschaftswissenschaftliches Oder-Donau-Institut in Stettin) 233, 277, 278
Націонал-соціалістська німецька робітничка партія (НСДАП) (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP) 10, 37, 39, 40, 45–47, 55, 66, 68, 71, 75, 76, 82, 85, 88, 93, 94, 100, 107, 110, 111, 123, 125, 134, 147, 153, 157, 161, 165, 168, 182, 202, 205, 206, 219, 220, 234, 239, 240, 241, 243, 245, 246, 253, 260, 261, 267, 278, 283–286, 291, 292; див. також Німецька робітничка партія
Вища школа див. Розділ I.2, с. 516–517
Відомство НСДАП 83, 261; див. також служби НСДАП
Гітлерюгенд (Hitlerjugend) 122, 260, 280
    Імперське управління у справах молоді (Hauptamt III der Reichsjugendführung) 260
    Головний відділ III (Hauptabteilung III) 260
    Імперська бібліотека для молоді (Reichsjugendbücherei) 260
Головне відомство з навчання (Hauptschulungsamt) 283, 286
Головний архів у Мюнхені (Hauptarchiv München) 278
Загони самооборони (Volkssturm) 134
Зовнішньополітичне відомство (Außenpolitisches Amt (APA) див. Розділ I.2, с. 517
Імперське управління (Імперське керівництво; Reichsleitung) 38, 232, 246
Націонал-соціалістська жіноча організація (Націонал-соціалістський жіночий союз; NS-Frauenschaft) 283
Націонал-соціалістський союз німецьких викладачів (Nationalsozialistischer Deutscher Dozentenbund (NSDDB) 284
Націонал-соціалістський союз німецьких лікарів (Nationalsozialistischer Deutscher Ärztenbund (NSDAB) 232
Націонал-соціалістський союз учителів (Nationalsozialistische Lehrerbund (NSLB) 110, 202, 278, 283
Націонал-соціалістські орденські замки 278; див. також Орденський замок Зонтгофен, Орденський замок Крössінзее, Орденський замок Фогельзанг
Німецький трудовий фронт (Deutsche Arbeitsfront (DAF) 93, 202, 232, 261, 283
    “Сила через радість”, організація (Kraft durch Freude) 202
Окружні відомства з навчання (Gauschulungsämter) 283
Орденський замок Зонтгофен (Ordensburg Sonthofen), навчальний центр 278
Орденський замок Крössінзее (Ordensburg Krössinsee, “Die Falkenburg am Krössinsee”), навчальний центр 260, 278
Орденський замок Фогельзанг (Ordensburg Vogelsang), навчальний центр 123, 278
Охоронні загони (СС) (Schutzstaffel (SS) 88, 165, 202, 215, 269
    Війська СС (Waffen-SS) 165, 242
    Вікінг, п’ята танкова дивізія СС (5. SS-Panzer-Division “Wiking”) 269

- Зондеркоманда Янкуна (Sonderkommando Jankuhn) 88, 269
- “Мертва голова”, дивізія (SS Totenkopfverbände) 215
- Воєнізовані геологічні групи СС 269
- Головне відомство “Фольксдойче Міттельштелле” (Служба у справах фольксдойче) (Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle) 114, 223, 269, 278; див. також
Головне управління СС з питань раси та поселень
Фольксдойче Міттельштелле у Позені 269
- Головне управління імперської безпеки (Reichssicherheitshauptamt (RSHA) 107, 268, 276
- Головне управління поліції безпеки (Hauptamt Sicherheitspolizei) 107, 276
- Розшукова поліція (поліція безпеки) (Sicherheitspolizei (SiPo) див. Головне управління імперської безпеки / Головне управління поліції безпеки
- Служба безпеки (СД) (Sicherheitsdienst (SD) 107, 227, 276, 477
- Внутрішня СД (SD-Inland) 107
- Зовнішня СД (SD-Ausland) 107
- Відділ IV “G” (Abteilung IVg) 268
- Група Карасека 196
- Головне управління СС з питань раси та поселень (SS-Rasse- und Siedlungshauptamt) 19; див. також Головне відомство “Фольксдойче Міттельштелле”
Зондеркоманда Паульсена (Sonderkommando Paulsen) 19, 188, 269
- Головні управління СС 276
- Німецьке товариство з дослідження історії та спадщини предків (Forschungsgemeinschaft Deutsches Ahnenerbe e. V. (Ahnenerbe) 19, 88, 188, 182, 207
- Расово-політичне відомство (Відомство у справах расової політики; Rassenpolitisches Amt (RPA) 231–234
- Служби НСДАП 246, 260, 261, 291
- Уповноважений фіурера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП див. Розділ I.2, с. 518–519
- Центр політичного навчання у Берліні-Далемі (Außenpolitisches Schulungshaus in Berlin-Dahlem) 283
- Штурмові загони (СА) (Sturmabteilung (SA) 82, 93, 165, 205, 215, 240, 241
- Націонал-соціалістське товариство німецької культури (Nationalsozialistische Gesellschaft für deutsche Kultur (NGDK) див. Союз боротьби за німецьку культуру, Розділ I.1, с. 518
- Націонал-соціалістський союз доцентів у м. Кіль (Nationalsozialistischer Deutschen Dozentenbund in Kiel) 94, 202; див. також Націонал-соціалістська німецька робітничка партія, Націонал-соціалістський союз німецьких викладачів
Академія наук при Націонал-соціалістському союзу доцентів у м. Кіль (Wissenschaftliche Akademie des Nationalsozialistischen Deutschen Dozentenbundes in Kiel) 94
- Національна академія наук України (НАН України) 287, 425
- Інститут історії України 34
- Інститут сходознавства ім. А. Кримського 287
- Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (НБУВ) 16
- Інститут рукопису 16
- Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України 28; див. також Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України
- Національний архів США 20, 22, 49, 66, 67, 71
- Національний інститут соціальної історії Бельгії 65
- Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька (*Ніженський державний університет ім. Миколи Гоголя*) 128

- Нікітський ботанічний сад 438, 439, 464
Відділ овочівництва 464
- Німецька архівна комісія Латвії та Естонії (Deutsche Archivkommission Lettland-Estland) 239
- Німецька вища школа політики (Deutsche Hochschule für Politik (DHfP) 234
- Німецька державна бібліотека (Deutsche Staatsbibliothek) 279; див. також Прусска державна бібліотека, Державна бібліотека пруської культурної спадщини, Берлінська державна бібліотека
- Німецька міська гімназія у Ризи (Deutschen Stadtgymnasium in Riga) 285
- Німецька община у Києві 439
- Німецька робітничка партія (Deutsche Arbeiterpartei) 38; див. також Націонал-соціалістська робітничка партія Німеччини
- Німецька школа в Сантьяго-де-Чилі 75
- Німецьке солдатське кладовище в Могильові 357
- Німецьке товариство з туберкульозу (Deutsche Tuberkulose-Gesellschaft) 282
- Німецький археологічний інститут див. Міністерство закордонних справ
- Німецький інститут зовнішніх зв'язків в Берліні (Deutsches Ausland-Institut Berlin) 221
- Німецький інститут із зарубіжних зв'язків у Штуттґарті (Deutsches Ausland-Institut in Stuttgart) 278
- Німецький Карлів університет у Празі (Karls-Universität Prag, Deutsche Universität von Prag) 130, 236
Інститут соціальної та народної психології Німецького Карлового університету у Празі див. Німецький Карлів університет у Празі / Кафедра соціальної та народної психології
Кафедра соціальної та народної психології (Lehrstuhl für Sozial- und Völkerpsychologie) 236, 280, 287
- Німецький культурний союз м. Катовіце див. Культурний союз німців Південної Сілезії в Катовіце
- Німецький цвинтар у Києві 438
- Німецький центр документації з історії мистецтва (Deutsches Dokumentationszentrum für Kunstgeschichte) 218
Фотоархів м. Марбурґа (Bildarchiv Foto Marburg) 218
- Німецький Червоний Хрест (Deutsches Rotes Kreuz (DRK) 104, 138
- Німецькі колонії на Дніпрі 426, 427; див. також Общини німецьких переселенців в Україні
- Німецькі общини на Волині 220; див. також Общини німецьких переселенців в Україні
- Німецькі общини у Галичині 220; див. також Общини німецьких переселенців в Україні
- Німецькі поселення на Волині 220, 439; див. також Общини німецьких переселенців в Україні
- Нова школа соціальних досліджень 279
- Новгородська бібліотека 256, 257
- Новгородський міський музей (Новгородський музей, *Новгородський державний об'єднаний музей-заповідник*) 256
- Новоросійський університет (*Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова*) 171; див. також Одеський університет
- Об'єднаний художньо-історичний музей у Дніпропетровську 183; див. також Дніпропетровський історичний музей ім. Д. Яворницького
- Обласний архів Києва див. Київський обласний історичний архів 451
- Обласний архів у Харкові див. Харківський обласний державний архів

Обласний краєзнавчий музей в Ростові-на-Дону 180; див. також Ростовський обласний музей краєзнавства
Обсерваторії міст Криму 447; див. також Карадазька актинометрична лабораторія (станція)
Обсерваторія в Інсбруці (Sternwarte Innsbruck) 205
Обсерваторія в Позені (Sternwarte Posen) 205
Обсерваторія з вивчення радіаційного випромінювання в Карадазі див. Карадазька актинометрична лабораторія (станція)
Обсерваторія Київського університету див. Київський університет / Обсерваторія
Обсерваторія у Києві див. Київський університет / Обсерваторія
Обсерваторія у Сімеїзі (філіал Пулковської обсерваторії) 441
Обсерваторія у Харкові (Харківська астрономічна обсерваторія) див. Харківський державний університет / Обсерваторія
Общини німецьких переселенців в Південній Україні 223
Общини німецьких переселенців в Україні 159; див. також Німецькі колонії на Дніпрі
Одеське археологічне товариство 475
Одеське вище художнє училище (Одеське художнє училище; *Одеське художнє училище імені М. Б. Грекова*) 406
Одеський університет (*Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова*) 179; див. також Новоросійський університет
Окружний музей у Мелітополі див. Мелітопольський міський краєзнавчий музей
Окружний музей у Ростові див. Ростовський обласний музей краєзнавства
Оперний театр у Мінську див. Державний театр опери та балету Білорусі
Опікунське управління у справі культурних цінностей (Treuhandverwaltung von Kulturgut) 72
Орденські замки див. Націонал-соціалістська німецька робітничка партія / Націонал-соціалістські орденські замки
Особовий архів див. Російський державний військовий архів

Палац піонерів у Дніпропетровську (*Палац дітей та юнацтва*) 443
Партійний архів Дніпропетровська 224
Партія див. Націонал-соціалістська німецька робітничка партія
Педагогічна академія у Дортмунді (Pädagogische Hochschule Dortmund) 66
Педагогічний інститут ім. Герцена у Ленінграді див. Ленінградський педагогічний інститут
Педагогічний інститут у Харкові (*Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди*) 210, 212
Педагогічний інститут Херсона див. Херсонський педагогічний інститут ім. Н. Крупської
Пересильний табір для військовополонених № 126 (Durchgangslager 126) 400
Пересильний табір для військовополонених № 140 (Durchgangslager 140) 400
Перша міська бібліотека у Могильові 345
Перший Ленінградський медичний інститут (*Санкт-Петербурзький державний медичний університет імені академіка В. І. Павлова*) 181
Петербурзька академія наук (Імператорська Санкт-Петербурзька академія наук; *Російська академія наук*) 427
Петербурзький археологічний інститут див. Імператорський Санкт-Петербурзький археологічний інститут
Петербурзький історико-філологічний інститут див. Імператорський Санкт-Петербурзький історико-філологічний інститут
Петербурзький університет див. Санкт-Петербурзький університет
Печорський монастир 137

Підприємства Дніпропетровська 172, 173, 233
Підприємства України 233
Підприємства Харкова 172, 173, 233
Підприємство з видобутку торфу в с. Смоличі 370
Познанський університет див. Імперський університет у м. Позен
Покровська церква на Подолі у Києві 14, 329
Політехнічний інститут у Мінську див. Білоруський політехнічний інститут
Полоцький кадетський корпус 390
Полоцький краєзнавчий музей (*Краєзнавчий музей Національного Полоцького історико-культурного музею-заповідника*) 210
Полтавський сільськогосподарський інститут (Полтавський державний сільськогосподарський інститут; *Полтавська державна сільськогосподарська академія*) 131
Посольство Федеративної Республіки Німеччина в Україні 30
Почаївська лавра 405, 463
Православна автокефальна церква у Польщі 463
Працький університет див. Карлів університет
“Просвіта”, товариство 442
    “Просвіта” у Харкові 128
Профспілки СРСР 442
Профспілки УРСР 430
Прусська державна бібліотека в Берліні (Preußische Staatsbibliothek) 206, 237, 264, 278;
    див. також Берлінська державна бібліотека
Прусська крайова служба народних бібліотек (Preußische Landesstelle für volkstümliches
    Büchereiwesen) див. Імперська служба народних бібліотек
Прусський державний архів див. Прусський державний таємний архів
Прусський державний таємний архів (Preußisches Geheimes Staatsarchiv) (*Таємний державний архів пруської культурної спадщини (Geheime Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz)*) 184, 238, 269
    Видавнича служба “Publikationsstelle Berlin-Dahlem” 269
Прусський музей (Prussia-Museum) 209
Публічна бібліотека Санкт-Петербурга (*Російська національна бібліотека*) 206

Рада народних комісарів РРФСР (РНК РРФСР) 433
    Всеросійська надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією і саботажем 433
    Державна комісія СРСР з планування (Держплан СРСР) 469
Рада народних комісарів СРСР (РНК СРСР) 469
    Соловецький концентраційний табір (Соловецький табір особливого призначення) 467
Рада народних комісарів УРСР (РНК УРСР) 376
Радгоспи в СРСР 424, 456
Радіостанція у Мінську 243
Радіостанція у Ризі (Rigaer Rundfunksender) 241
Радянський табір для інтернованих у Чехії 236
Радянські представництва за кордоном 459
Райхскомісаріат “Остланд” (РКО) (Reichskommissariat Ostland (RKO) 60, 68, 120, 217, 247, 469
    Відділ науки і культури (Abteilung Wissenschaft und Kultur) 217
    Відділ “Політика” (Abteilung Politik) 413
    Крайове відомство з питань прадавньої та ранньої історії у Ризі (Landesamt für Vor- und Frühgeschichte in Riga) 97, 210, 247

Райхскомісаріат “Україна” (РКУ) (Reichskommissariat Ukraine (RKU) 31, 50, 59, 60, 66, 68, 96, 184, 216, 230, 247, 264

Дослідницький інститут сільського господарства у Херсоні див. Крайовий сільськогосподарський дослідницький центр в Херсоні

Дослідницький центр сільського господарства у Києві (Landwirtschaftliche Landesforschungszentrale in Kiew) див. Крайовий сільськогосподарський дослідницький центр у Києві

Крайове відомство прадавньої та ранньої історії у Києві (Landesamt für Vor- und Frühgeschichte in Kiew) 66, 125, 210

Крайове управління архівів, бібліотек та музеїв при райхскомісарі України (КУАБМ) (Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen beim Reichskommissar für die Ukraine (LV ABM) 31, 32, 34, 59, 61, 184, 247, 264, 277

Крайова бібліотека при райхскомісарі України (Центральна бібліотека райхскомісара України; Landesbibliothek beim Reichskommissar der Ukraine) 34, 264, 265

Крайовий дослідницький центр при райхскомісарі України (Landesforschungszentrale Ukraine) 247

Крайовий інститут господарства та краєзнавства у Києві (Landesinstitut für Wirtschaftsforschung und Landeskunde, Landesinstitut für Wirtschaftskunde und Landeskunde in Kiew) 247

Крайовий інститут дослідження матеріалів (Landesinstitut für Werkstoffforschung) 247

Крайовий інститут дослідження палива (Landesinstitut für Brennstoffforschung) 247

Крайовий інститут з дослідження родовищ [корисних] копалин (Landesinstitut für Lagerstättenforschung) 247

Крайовий інститут прадавньої та ранньої історії (Крайовий інститут прадавньої та давньої історії) (Landesinstitut für Vor- und Frühgeschichte, Kiew) 247

Крайовий інститут хімії та хімічної технології (Landesinstitut für Chemie und chemische Technologie) 247

Крайовий музей прадавньої та ранньої історії (Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte) 178, 212, 125

Крайовий сільськогосподарський дослідницький центр в Херсоні (Landwirtschaftliche Landesforschungszentrale (Forschungsinstitut) in Cherson) 232, 247

Крайовий сільськогосподарський дослідницький центр у Києві (Landwirtschaftliche Landesforschungszentrale in Kiew) 247, 463

Райхскомісаріати 57, 118, 247, 267

Райхстаг (Reichstag) 84

Ревельське Петровське реальне училище 84

Резиденція графа М. С. Воронцова в Алуці див. Воронцовський палац в Алуці

Рейхскомісаріат України див. Райхскомісаріат “Україна”

Ризький політехнічний інститут (*Ризький технічний університет*) 84

Ризький університет (*Латиський університет*) 285; див. також Латиський національний університет

Російська академія наук (РАН) 39

Інститут російської історії 39

Російська визвольна армія (РВА) 283, 439, 448; див. також Російський комітет

Російська соціал-демократична робітничка партія (РСДРП) 423

Російське товариство з вивчення Криму 179, 406

Російський державний військовий архів 41, 49, 51

Російський комітет 439; див. також Російська визвольна армія

Російсько-татарські школи Бахчисараю 426
 Ростовський державний педагогічний інститут (*Педагогічний інститут Південного федерального університету*) 180
 Ростовський обласний музей краєзнавства 180, 422
 Ростовський педагогічний інститут див. Ростовський державний педагогічний інститут
 Ростовський університет див. Ростовський-на-Дону державний університет
 Ростовський-на-Дону державний університет (*Південний федеральний університет*) 180

СА див. Націонал-соціалістська німецька робітничка партія / Штурмові загони
 Санкт-Петербурзький університет (*Санкт-Петербурзький державний університет*) 157, 171, 427, 474
 Історико-філологічний факультет 474
 Фізико-математичний факультет 427
 Юридичний факультет 171

Свято-Миколаївський собор у Полоцьку 390

СД див. Націонал-соціалістська німецька робітничка партія / Головне управління імперської безпеки / Служба безпеки

Севастопольська біологічна станція (*Інститут біології південних морів ім. О. О. Ковалевського НАН України*) 409

“Сила через радість”, організація див. Націонал-соціалістська німецька робітничка партія / Німецький трудовий фронт

Синагоги в Сімферополі 476

Сільськогосподарська дослідна станція у селі Лошиця 343

Сільськогосподарський інститут м. Херсона див. Херсонський сільськогосподарський інститут ім. О. Д. Цюрупи

Служба з дослідження Сходу див. Міністерство окупованих східних територій / Центральна служба з дослідження Сходу

Служба координації з питань втрат культурних цінностей у Магдебурзі (*Koordinierungsstelle für Kulturgutverluste in Magdeburg*) 25

Служба Розенберга (*Dienststelle Rosenberg*) див. Уповноважений фіюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП, Розділ I.2, с. 518

Служба російської преси в Берліні 287

Служба російської преси в Парижі 287

Служба Федерального уповноваженого для зберігання документів Державної служби безпеки НДР (Штазі) (*Bundesbeauftragter für die Stasi-Unterlagen*) 51

Смоленська центральна бібліотека ім. В. І. Леніна (*Смоленська обласна універсальна бібліотека ім. О. Т. Твардовського*) 475

Смоленський державний музей-заповідник 242, 404; див. також Музей М. К. Тенішевої “Російська старовина”

Смоленський обласний краєзнавчий музей 404; див. також Смоленський державний музей-заповідник
 Історичний відділ 404

Собор Св. Петра у Ризи 391

Софійський собор у Києві 420

Софійський собор у Новгороді 256, 432

Соціально-історичний музей в Умані (Соціально-історичний музей Уманської округи; *Уманський краєзнавчий музей*) 178

Союз вчителів м. Ляйпциг (*Leipziger Lehrerverein*) 205

Союз німецьких бібліотекарів (Verein Deutscher Bibliothekare e. V.) 237
Союз німецького народу у Дерпті (Deutscher Volksbund Dorpat) 236
СС див. Націонал-соціалістська німецька робітничка партія / Охоронні загони
Статистичне управління УРСР 330, 331
Східне міністерство див. Міністерство окупованих східних територій
Східноберлінська Академія наук див. Академія наук НДР

Табір Бухенвальд див. Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР / Спеціальний табір № 2 (Бухенвальд)
Табір для інтернованих в Дахау (Internierungslager Dachau) 82
Табір для переміщених осіб Бірау під Гейдебреком (Durchgangslager [Birau / Heydebreck]) 133, 442
Табір для російських військовополонених в Естонії 465
Таврійське земство 179
Таврійське товариство історії, археології та етнографії 406
Таврійський університет (Кримський педагогічний інститут; *Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського*) 179, 479
Геологічний кабінет 179
Кафедра геології та мінералогії 179
Таганрозький красзнавчий музей 126
Тартуський університет див. Університет у Тарту
Театр Білоруської Радянської Соціалістичної республіки див. Білоруський державний театр
Театр у Могильові (*Могильовський обласний драматичний театр*) 357
Театри у Мінську 470
Технічний університет у м. Данциг (Technische Universität in Danzig) 218
Технологічний інститут у Ленінграді (Ленінградський Червонопрапорний хіміко-технологічний інститут; *Санкт-Петербурзький державний технологічний інститут (технічний університет)*) 157
Кафедра іноземних мов 157
Товариство антропософії Німеччини (Антропософське товариство; Anthroposophische Gesellschaft) 183
Товариство зображального мистецтва у Майнці (Gesellschaft für Bildende Kunst in Mainz) 201
Товариство ім. кайзера Вільгельма (Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft) 277
Товариство старожитностей у Ризі (Altertumsgesellschaft in Riga) 241
Товариство “Туле” (Група дослідження германської старовини) (Thule-Gesellschaft; Studien-gruppe für germanisches Altertum) 84
Торгівельні представництва СРСР 171
Транспортний інститут Дніпропетровська див. Дніпропетровський інститут інженерів залізничного транспорту
“Троцькістська” бібліотека 259; див. також Наукова бібліотека ім. Короленка, Національна парламентська бібліотека України

Українська автокефальна православна церква 464, 472
Київська кафедра 464
Українська автокефальна православна церква в Мюнхені 130
Богословська академія 130
Українська автокефальна церква див. Українська автокефальна православна церква

Українська автономна православна церква 463
Українська академія аграрних наук див. Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук
Українська вільна академія наук (ВУАН) 128, 131, 177, 178, 288, 417
Архів-музей ім. Д. Антоновича 178
Історична секція 212
Кабінет археології та антропології 212
Українська православна церква в США 464
Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) 130
Українська Центральна Рада 423
Українське генеалогічне товариство 177
Українське історичне товариство (УІТ) 128, 177, 212
Український вільний університет (УВУ) 129, 130, 177, 178, 180, 212, 288, 417
Архів 417
Філософський факультет 178
Український історичний музей див. Харківський обласний краєзнавчий музей
Український науковий інститут в Берліні 261, 288
Український науково-дослідний геологічний інститут див. АН УРСР / Інститут геологічних наук
Український технічний інститут у Нью-Йорку 130
Університет в Йєні 285
Університет в Інсбруці (Universität Innsbruck) див. Університет ім. Леопольда і Франца в Інсбруці
Університет Дніпропетровська див. Дніпропетровський державний університет
Університет ім. Альберта та Людвіга у Фрайбурзі (Albert-Ludwigs-Universität Freiburg) 202, 273
Інститут народознавства (Institut für Volkskunde) 202
Університет ім. Альберта у Кьонігсберзі (Кьонігсберзький університет ім. герцога Альбрехта, Альбертіна) (Albertus-Universität Königsberg, Albertina) 61, 218, 261, 268
Інститут східноєвропейського права (Institut für osteuropäisches Recht) 61, 261, 280
Університет ім. Георга Августа в Гьоттінгені (Georg-August-Universität Göttingen) 100, 242, 285, 287
Інститут музикознавства (Musikwissenschaftliches Institut) 242
Кафедра історії країн Східної Європи (Lehrstuhl für Osteuropäische Geschichte) 285
Філософський факультет (Philosophische Fakultät) 242
Університет ім. Еберхарда та Карла в Тюбінгені (Eberhard Karls Universität Tübingen) 66, 121, 182, 205, 285
Університет ім. Ернста Моріца Арндта у Грайфсвальді (Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald) 209, 233, 247, 278
Університет ім. Йоганна Вольфганга Гете у Франкфурті-на-Майні (Johann Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main) 237
Бібліотека (Universitätsbibliothek) 237
Університет ім. Йоганна Гутенберга у Майнці (Johannes-Gutenberg-Universität Mainz) 201, 284
Бібліотека університету (Universitätsbibliothek Mainz) 264
Інститут історії мистецтва (Kunstgeschichtliches Institut) 201
Університет ім. Крістіана Альбрехта у Кілі (Christian-Albrechts-Universität zu Kiel) 120, 279
Інститут світової економіки (Institut für Weltwirtschaft) 279; див. також Королівський інститут морського транспорту та світової економіки
Університет ім. Леопольда і Франца в Інсбруці (Leopold-Franzens-Universität Innsbruck) 205, 281

- Університет ім. Рупрехта-Карла у Гайдельберзі (Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg) 93, 172, 173
 Інститут дослідження великих економічних регіонів (Institut für Großraumwirtschaft) 172
 Інститут економіки підприємств (Betriebswirtschaftliches Institut) 172
 Інститут економіки при Гайдельберзькому університеті див. Університет імені Рупрехта-Карла у Гайдельберзі / Інститут економіки підприємств
 Факультет суспільно-політичних наук та економіки (Staats- und Wirtschaftswissenschaftliche Fakultät) 172
- Університет ім. Філіппа у Марбурзі (Philipps-Universität Marburg) 110, 206
- Університет ім. Фрідріха Вільгельма в Берліні (Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin) (*Берлінський університет ім. Гумбольдта (Humboldt-Universität zu Berlin)*) 19, 63, 93, 94, 110, 120, 125, 201, 206, 237, 242, 247, 274, 278, 287
 Бібліотека Берлінського університету (Universitätsbibliothek Berlin) 237
 Інститут зовнішньої політики при Берлінському університеті (Auslandwissenschaftliches Institut) див. Берлінський університет ім. Фрідріха Вільгельма / Факультет зовнішньої політики
 Семінар східноєвропейської історії та краєзнавства (Seminar für osteuropäische Geschichte und Landeskunde) 284
 Факультет зовнішньої політики (Auslandswissenschaftliche Fakultät) 234, 278
- Університет у Бонні (Universität Bonn) (*Рейнський університет Фрідріха Вільгельма в Бонні (Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn)*) 234
- Університет у Бремені (Universität Bremen) 26
 Дослідницький центр Східної Європи (Forschungsstelle Osteuropa) 26
- Університет у Бреслау (Universität Breslau; *Вроцлавський університет*) 254, 261, 274
 Інститут Східної Європи в Бреслау (Osteuropa-Institut Breslau) 61, 254, 261, 278
 Економічний підрозділ (Abteilung Wirtschaft) 254
 Історико-політичний підрозділ 254
 Підрозділ географії та краєзнавства (Abteilung Geographie und Landeskunde) 254
 Підрозділ історії мистецтв (Kunsthistorische Abteilung) 254
 Правовий підрозділ (Abteilung Rechtskunde) 254
- Університет у Відні (Universität Wien) 236, 281, 288
- Університет у Галле див. Галле-Віттенберзький університет ім. Мартіна Лютера
- Університет у Гамбурзі (Universität Hamburg) 183, 205, 220, 230, 246, 287
 Інститут давньої історії та ранньої германської історії (Institut für Vorgeschichte und germanische Frühgeschichte) 183
 Інститут психології (Psychologisches Institut) 205
 Кафедра давньогерманської історії (Lehrstuhl für Vorgeschichte und germanische Frühgeschichte) 183
- Університет у Граці (Universität Graz) 219, 281
- Університет у Гьоттінгені див. Університет ім. Георга Августа в Гьоттінгені
- Університет у Дерпті (Universität Dorpat) 58, 236, 268, 273, 401; див. також Університет у Тарту
 Бібліотека університету (Universitätsbibliothek) 58
- Університет у Ляйпцигу (Universität Leipzig) 236, 284
 Інститут психології (Psychologisches Institut) 236
 Філософський факультет (Philosophische Fakultät) 284
 Філологічно-історичне відділення (Philologisch-Historische Abteilung) 284
- Університет у Майнці див. Університет ім. Йоганна Гутенберга у Майнці
- Університет у Марбурзі див. Університет ім. Філіппа у Марбурзі
- Університет у Мюнстері (Universität Münster) 63, 281

Університет у Позені див. Імперський університет у м. Позен
Університет у Сієтлі 287
Університет у Гарту 115, 218; див. також Університет у Дерпті
Університети Європи 19
Університетська бібліотека м. Майнца див. Університет ім. Йоганна Гутенберга у Майнці
Уповноважений з виконання чотирирічного плану (Beauftragter für den Vierjahresplan) 272
Управління Міністерства внутрішніх справ Російської Федерації у Смоленській області 389
Уряд Генерал-Губернаторства (Regierung des Generalgouvernements) 127
Головний відділ “Наука і освіта” (Hauptabteilung Wissenschaft und Unterricht) 127
Уряд Української Народної Республіки в екзилі 131
Успенський собор див. Києво-Печерська лавра

Федеральний архів у Берліні (Bundesarchiv Berlin) 11, 14, 15, 22, 39, 49, 50–52, 66, 67, 71, 72, 75, 77, 108, 109, 136, 138, 139, 145, 152, 153, 156, 242, 404
Федеральний архів у м. Кобленц (Bundesarchiv Koblenz) 22, 26, 67, 71, 184, 239
Фельдкомендатура у Мінську див. Вермахт / Суходільні війська / Польова комендатура у Мінську
Феодосійський музей старожитностей (*Феодосійський краєзнавчий музей*) 435
Філіал Вищої школи з питань расового вчення та біології див. Вища школа / Інститут біології та расової теорії Вищої школи, Розділ I.2, с. 516
Філіал Інституту дослідження єврейського питання у Ліцманштадті див. Вища школа / Інститут дослідження єврейства у Ліцманштадті, Розділ I.2, с. 517
Флорівський монастир у Києві 410, 474
Фольксдойче Міттельштелле див. Охоронні загони / Головне відомство “Фольксдойче Міттельштелле”
Фонд ім. Гейдріха див. Фонд ім. Райнхарда Гейдріха
Фонд ім. Райнхарда Гейдріха (Reinhard-Heydrich-Stiftung) 130, 236, 278, 280, 287
Інститут європейської етнології та психології народів (Institut für europäische Völkerkunde und Völkerpsychologie) 236
Фортеця Крьоссінзее див. Націонал-соціалістська німецька робітничка партія / Орденський замок Крьоссінзее
Фото-, кіноархів у Києві див. Всеукраїнський центральний фотокіноархів
Фундація пруської культурної спадщини (Stiftung Preußischer Kulturbesitz) 248

Харківська земельна управа 131
Харківська консерваторія (*Харківський державний університет мистецтв ім. І. П. Котляревського*) 129, 224
Харківська міська управа 178, 232
Харківська науково-дослідна кафедра історії української культури 128
Харківське наукове товариство 128
Харківський державний університет (*Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна*) 128, 130, 131, 212, 213, 417, 423, 454
Агрономічне відділення 423
Зоологічний кабінет див. Харківський державний університет / Музей природи
Історико-філологічне відділення 417
Мінералогічний кабінет див. Харківський державний університет / Музей природи
Музей археології та етнографії Слобідської України 213
Музей природи 213

- Обсерваторія (*Науково-дослідницький інститут астрономії Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*) 441
Природничий факультет 423
Фізико-математичний факультет 130
Юридичний факультет 130
Харківський інститут народної освіти 417; див. також Харківський державний університет
Кафедра європейської культури 417
Харківський історичний музей 60, 211, 212; див. також Харківський обласний краєзнавчий музей
Харківський медичний інститут (Харківський державний медичний інститут; *Харківський національний медичний університет*) 130
Харківський обласний державний архів 281, 440, 476; див. також Державний архів Харківської області
Харківський обласний краєзнавчий музей ім. Артема 211
Харківський сільськогосподарський інститут (*Харківський національний аграрний університет ім. В. В. Докучаєва*) 131
Харківський університет див. Харківський державний університет
Харківський художній музей 336
Херсонський історико-археологічний музей-заповідник 475; див. також Музей Херсонеса Таврійського
Херсонський музей див. Музей Херсонеса Таврійського
Херсонський краєзнавчий музей 474
Херсонський педагогічний інститут ім. Н. Крупської (*Херсонський державний університет*) 444
Херсонський сільськогосподарський інститут ім. О. Д. Цюрупі (*Херсонський державний аграрний університет*) 466
Художній музей у Гамбурзі (Hamburger Kunsthalle) 204
Художня академія у Ленінграді (*Ленінградський інститут живопису, скульптури та архітектури*) 180
Художня школа в Дрездені (Kunstschule in Dresden) 123
- Червона Армія 191, 215, 405, 408, 418, 436, 437, 444, 466, 467
Червоний Флот 191, 467
- Центр дослідження Східної Європи у Дюссельдорфі (*Forschungsdienst Osteuropa in Düsseldorf*) 274
Центр зберігання документів у Берліні див. Служба Федерального уповноваженого для зберігання документів Державної служби безпеки НДР (Штазі)
Центр зберігання історико-документальних колекцій див. Російський державний військовий архів
Центр сучасної єврейської документації 51
Центральна бібліотека м. Смоленська див. Смоленська центральна бібліотека ім. В. І. Леніна
Центральна бібліотека на вул. Кірова (Київська обласна бібліотека ім. ВКП(б); *Київська Національна парламентська бібліотека*) 162, 269
Центральна бібліотека райхскомісара України див. Райхскомісаріат “Україна” (РКУ) / Крайове управління архівів, бібліотек та музеїв при райхскомісарі України / Крайова бібліотека при райхскомісарі України

Центральна бібліотека Херсона (*Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Олесь Гончара*) 454

Центральна державна єврейська бібліотека ім. М. Вінчевського 250, 255, 263

Центральне видавництво НСДАП див. “Eher Verlag”, видавничий концерн

Центральний антирелігійний музей (Музей безвірників (безбожників), Антирелігійний музей, Музей атеїзму) 254; див. також Державний історико-культурний заповідник “Всеукраїнський музейний городок”, Києво-Печерська лавра / Музей безвірників

Центральний архів 453; див. також Головний історичний архів ім. В. Б. Антоновича

Центральний архів давніх актів див. Головний історичний архів ім. В. Б. Антоновича

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України 11, 14–16, 22, 30, 31, 33, 35, 36, 38–42, 49, 50, 52, 53, 55, 56, 66–68, 71, 73, 74, 77, 108–110, 136, 145, 152, 156, 220, 223, 229, 242, 268, 281, 446

Центральний державний архів громадських об’єднань України 32

Центральний державний архів Жовтневої революції у Києві 67, 68; див. також Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Центральний державний історичний архів України, м. Київ 453

Центральний державний історичний архів України, м. Львів 32

Центральний державний історичний архів Харкова див. Харківський обласний державний архів

Центральний інститут біології Чорного моря див. Севастопольська біологічна станція

Центральний історичний архів у Києві див. Головний історичний архів ім. В. Б. Антоновича

Центральний музей В. І. Леніна у Москві 402, 406, 443, 477

Центральний музей Сімферополя див. Центральний музей Тавриди

Центральний музей Тавриди (*Кримський республіканський краєзнавчий музей*) 179, 404

Центральний пункт по збиранню і обліку культурних цінностей див. Міністерство окупованих східних територій / Центральна служба обліку та охорони культурних цінностей на окупованих східних територіях

Церкви Києва 428

Церкви Могильова 476

Церкви Сімферополя 476

Церкви Смоленська 476, 479

Цюрупинський музей (*Цюрупинський історико-краєзнавчий музей*) 475

Школа у Могильові 360

Школи Архангельська 250

Школи Санкт-Петербурга 250

Ярославський педагогічний університет (*Ярославський державний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського*) 171

Кафедра економічної географії 171

ANNOTATION

Kaschewarowa Natalija. Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und die nationalsozialistische Ostraumforschung (1940–1945) / N. Kaschewarowa ; Institut für Geschichte der Ukraine der Nationalen Akademie der Wissenschaften der Ukraine. – Kiew : Institut für Geschichte der Ukraine, 2014. – Teil 1 : Quellenkundliche Untersuchung. – 552 S.

Kaševarova N. G. Dijal'nist' Operatyvnoho štabu Rozenberga z vyvčennja nacystamy "schidnoho prostoru" (1940–1945) / N. G. Kaševarova ; NAN Ukraïny, Instytut istorii Ukraïny. – K. : Instytut istorii Ukraïny, 2014. – Č. 1 : Džereloznavče doslidžennja. – 552 s.

Im ersten Teil dieses Buches handelt es sich um die Gründung des Einsatzstabes Reichsleiter Rosenberg (ERR), seine organisatorische Struktur und Aufgaben im Zusammenhang mit der nationalsozialistischen Besatzungspolitik im Osteuropa und im Sinne des Kampfes gegen die weltanschaulichen Gegner des Nationalsozialismus, insbesondere gegen den Bolschewismus.

Der Kulturgutraub war ideologisch motiviert und der Krieg gegen die Sowjetunion war auch ein Krieg gegen die Kultur des Landes. Die Beschlagnahme von Kulturgütern durch den Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg zielte auf die propagandistische Auswertung im Kampf gegen den Bolschewismus und die Rechtfertigung der Eroberung der osteuropäischen Länder durch die Deutschen.

Besondere Beachtung finden hierbei verschiedene Aspekte der Tätigkeit der Abteilungen "Auswertung" und "Erfassung und Sichtung" der Stabsführung, der Hauptarbeitsgruppen und Sonderstäbe des ERR in den besetzten Ostgebieten im Bereich der wissenschaftlichen Bearbeitung von durch den ERR beschlagnahmten sowjetischen Materialien (Archivakten, Büchern, Zeitschriften, Bilder und verschiedenen Nachschlagwerken u.a.) für weitere wissenschaftliche Benutzung im Reich. Die Ostbücherei Rosenberg und die Hohe Schule, die mit ihrer Zentralbibliothek und Institutionen die zentrale Stätte der nationalsozialistischen Forschung, Erziehung und Lehre werden sollte, spielten dabei eine wesentliche Rolle. Während der Besatzungszeit von 1941 bis 1944 wurden viele deutsche Wissenschaftler (Vor- und Frühhistoriker, Kunst- und Osteuropahistoriker, Volkskundler, Bibliothekare, Archivare, Wirtschaftswissenschaftler, Mediziner u.a.) als Mitarbeitern der Sonderstäbe und Hauptarbeitsgruppen des ERR in den besetzten Ostgebieten tätig. Sie verfassten Auswertungen auf der Basis erbeuteter Fachliteratur, Archivalien, Nachschlagwerken sowie Forschungsberichte, wissenschaftliche und pseudowissenschaftliche Aufsätze (sog. Ausarbeitungen). Sie beschäftigten sich mit verschiedenen Themen: Rassenkunde und Rassenpolitik, Vor- und Frühgeschichte, Geschichte, Volkskunde, Kultur, Sozialforschung, Wirtschaftspolitik u.a.

Anhand der Akten des ERR kann man auch feststellen, wie sich die einzelnen Wissenschaftsdisziplinen für den Krieg gegen die Sowjetunion politisch instrumentalisieren ließen.

Abschließend werden die Beziehungen des ERR zu anderen Reichsbehörden, NS-Institutionen, wissenschaftlichen Einrichtungen und einzelnen Wissenschaftlern beleuchtet.

Im Anhang des Buches findet man ein Verzeichnis der ausgewählten Ausarbeitungen des ERR und Alltagsfotos aus dem Fotoarchiv des Einsatzstabes, die im Zentralen Staatsarchiv der obersten Macht- und Verwaltungsorgane der Ukraine verwahrt werden.

Das Buch verfügt über ein Personenregister, ein geografischer Index und ein Register der Einrichtungen und Organisationen.

Das Buch richtet sich an Historiker, Fachleute für die Quellenkunde und alle, die sich für die Geschichte des Nationalsozialismus und des Zweiten Weltkriegs interessieren.

SUMMARY

Kashevarova N. H. The *ERR* Activities on the Nazi *Ostraum* Study (1940–1945) / N. H. Kashevarova; NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine. – K. : Institute of History of Ukraine, 2014. – P. 1 : Source study research. – 552 p.

Kashevarova N. H. Diial'nist' Operatyvnoho shtabu Rozenberga z vyvchennia natsystamy "skhidnoho prostoru" (1940-1945) / N. H. Kashevarova ; NAN Ukrainy, Instytut istoriï Ukraïny. – K. : Instytut istoriï Ukraïny, 2014. – Ch. 1 : Dzhereloznavche doslidzhennia. – 552 s.

The monograph is a comprehensive research of the archival records of the Special Command Force of Reichsleiter Alfred Rosenberg (known as the “Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg”, *ERR*) as a source base of its scholarly activities related to the *ERR* Nazi ideology and tasks, the history of the Nazi *Ostraum* (or the Occupied Eastern Territories) study; primarily, Belarus, Russia, Ukraine, the Baltic countries. Part 1 covers the *ERR* structure, its functions and objectives, the lines of basic, methodological and scientific research; provides analysis of the grounds, structure and content of the documents.

The publication offers the source study classification of the documents based on their complex characteristics, lines of research and ideological grounds of the *ERR* activities. It sheds light upon the issues of the *ERR* functioning, specificity and documentary source significance with a view of revealing the Nazi activities, including gathering, generalization and use of research information on different aspects of life in the occupied countries during World War II: history, ideology and propaganda, domestic and foreign policy, economy, culture, science, their historical links with Germany.

Special emphasis is made on the activities of the *ERR* Headquarters and its units, Task Forces, the *ERR* Special Staff, along with the specificities of their documents.

The publication is intended for historians, experts in source studies, anyone interested in the history of World War II.

АННОТАЦИЯ

Кашеварова Н. Г. Деятельность Оперативного штаба Розенберга по изучению нацистами “восточного пространства” (1940–1945) / Н. Г. Кашеварова ; НАН Украины, Институт истории Украины. – К. : Институт истории Украины, 2014. – Ч. 1 : Источниковедческое исследование. – 552 с.

Монография представляет собой комплексное исследование архива Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга как источниковой базы по вопросам его научной деятельности в соответствии с нацистскими постулатами и заданиями Штаба, а также по истории нацистских исследований стран Восточной Европы, прежде всего Белоруссии, России, Украины, стран Прибалтики – составляющих понятия “восточное пространство”. В первой части рассмотрена структура Штаба, его функции, задачи, направления поисковой, методической и исследовательской работы, проанализированы основы создания документов Штаба, охарактеризованы их состав и содержание. Предложена источниковедческая классификация этих документов согласно их комплексным признакам и функциям с учетом направлений исследований Штаба и идеологической основы его деятельности. Освещены вопросы функционирования Оперативного штаба Розенберга, специфики и источниковой значимости его документов для раскрытия деятельности нацистов в области сбора, обобщения и использования информации, в том числе научно-исследовательских разработок касательно различных сфер жизни стран, оккупированных нацистами во время Второй мировой войны: истории, идеологии и пропаганды, внутренней и внешней политики, экономики, культуры, науки и др., а также их исторических связей с Германией.

Отдельно проанализирована деятельность отдельных структурных подразделений Оперативного штаба: Управления и его отделов, рабочих групп, зондерштабов, а также специфика их документов.

Издание предназначено для историков, источниковедов, всех, кто интересуется вопросами истории Второй мировой войны.

Наукове видання

Наталія КАШЕВАРОВА

**Діяльність
Оперативного штабу Розенберга
з вивчення нацистами “східного простору”
(1940–1945)**

**Частина 1
Джерелознавче дослідження**

Монографія

Відповідальний редактор:
Геннадій Боряк

Редактор:
Людмила Васько

Технічний супровід:
Тетяна Омельчук (ілюстрації)
Ірина Хромова (ілюстрації, обкладинка)

Переклад англійською:
Ольга Шаленко

Комп’ютерна верстка:
Світлана Блащук

Підписано до друку 15.04.2014 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 44,85. Обл. вид. арк. 33,7.
Наклад 150 прим. Зам. 26.2014 р.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4